

Price Rs. 2-4 As.

Handwritten: ~~...~~ Jagindra Nath Mukherjee
Lecturer
Prof. of

BHATTI' KAVYAM

CANTOS I-V.

SANSKRIT F. A. COURSE FOR 1893 &c.

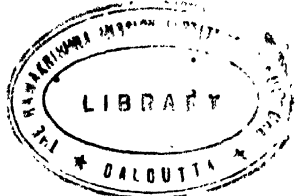
CONTAINING

*Analysis, Prose order, Substance, Explanation in Sanskrit in its original
Matter, and in English, Alankar (figure of speech) Rhetorical errors
Explained, Metre, Change of voice, Derivation and other peculiarities.
Bengali and English Translations, Important Questions with
appropriate answers, with special reference to the require-
ments of candidates for the F. A. Examination,
University questions with proper answers, Criticism,
Grammatical notes with full elucidations of
all allusions in the text &c. &c.—Special
attention has been paid to the
explanation of all grammatical peculiarities in the Text.*

EDITED BY

KALIKRISHNA BHATTACHARYA,

PROFESSOR OF SANSKRIT, METROPOLITAN INSTITUTION.



Calcutta:

THE SCHOOL BOOK DEPOSITORY,

10, CORNWALLIS STREET.

RMIC LIBRARY	
Acc. No.	174992
Class No:	S. 1. 81 1511
Date .	213-95
St. Card	N. 12 -
Class;	- 7
Cat:	S. 1
Bk; Card;	7/21
Checked	

BHATTIKAVYAM.

Derivative meaning and samas of भट्टिकाव्यम्,—भट्टस्य कृतिः भट्टिः “भत इञ्” इति इञ् । कवेः कर्त्तृ इति काव्यम् । यञ् । ततः भट्टि-नामकं काव्यम् भट्टिकाव्यम् अथवा भट्टिनामः कवेः काव्यम् इति क्वचित् । भट्टिनः काव्यम् भट्टिकाव्यम् इति च क्वचित् ।

The object of composing a poem :—“काव्यं यश्नसि अर्थज्ञते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतथे । सज्जः परनिर्वृतथे कान्तासम्भितत्प्रोपदेशयुजे” इत्यादि आलङ्कारिकवचनप्रामाण्यात् काव्यस्य अनेकश्रेयःसाधनता । ‘काव्याहापांश्च वर्जयेत्’ इति अत् उच्यते तत् असत्काव्यविषयस्य, नतु भट्टिकाव्यवत् उत्कृष्ट-काव्यस्य इति ।

Benefits from studying a Kāvya :—“धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यम् कलासु च । करोति कीर्त्तिं प्रीतिश्च साधुकाव्यनिषेवणम् ॥”

Requirements at the beginning of a Kāvya—“आशीर्जन-क्लियावस्तुनिर्देशो वापि तन्मूलम्” इति आशीर्वादाद्यन्यतमः प्रबन्धमुखलक्षणत्वेन “अभूत्प्रो विबुधसखः” इत्यादिवस्तुनिर्देशः । अपिच काव्यप्रारम्भे वर्षशुद्धिः गण-शुद्धिश्च संप्रेक्ष्या । ‘अभूत्’ इति प्रारम्भे ‘अ’कारनिर्देशात् “अकारो विष्णुर्दृष्टः” इति ‘अ’कारस्य देवतावाचकत्वात्, “देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः, ते सर्वे नैव निन्द्याः सुखिपिती गणतोऽपि वा ।” इत्यादिना ‘अभूत्’ इत्यत्र ‘अ’गणत्वे “जोऽर्को बजम्” इति ‘अ’गणस्य षोडशविधायकत्वेऽपि गणशुद्धित्वम् गम्यते ।

Definition of Kāvya—“वाक्यं रसात्मकं काव्यम् ।”

∴ Classifications of काव्य—“काव्यं भनिः गुणोभूतव्यञ्जं चेति विधा भूतम् ।” “दृश्यव्यत्यलभेदेन पुनः काव्यम् विधा भूतम् ।” • यव्यकाव्यं पुनर्विधा । तथाहि दर्पणकारः, “व्यं शीतव्यमानं, तत् पद्यगद्यमयं विधा ।” तत्र पद्यमयं काव्यस्य विविधम् । महाकाव्यं खण्डकाव्यञ्चेति ।

Definition of महाकाव्य—

सर्गवन्धो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः ।

सद्वंशः क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः ।

* * * *

इतिहासोद्भवं उत्तमन्यद्वा सज्जनाश्रयम् ।

आदौ न्मस्त्रिशाशीर्षां क्स्तुनिर्द्देश एव वा ।

* * * *

कवेर्भूतस्य वा नाम्ना नायकस्यैतरस्य वा ।

नन्मास्य । इत्यादि । • —

Application of the definition of महाकाव्य to भट्टिकाव्यम्...
 त्रविंशसर्गैरुपेतम् भट्टिकाव्यम् महाकाव्यानाम् अन्यतमम् । तत्र धीरोदात्तः श्रीरामचन्द्रः दिव्यादिव्यः नायकः । यतः स दिव्योऽपि आत्मनि नराभिमानौ । रामाद्येष्वेतिहासोक्तम् उत्तमत्र वर्णितम् । दशरथ इति उदाहृतः नृपः आसीन् इति काव्यप्रारम्भे वस्तुनिर्द्देशः । कवेर्नाम्ना च काव्यनाम प्रदत्तम् ।

Tradition on the origin of Bhatti :—वङ्गेषु वार्त्तयं प्रचलितम् इत्या कदाचित् तत्रभवान् भट्टनामा कविः कान्तान् व्याकं गशास्त्रेषु अध्यापयन् आत्मनः कान्ताशास्त्र मध्ये गजमेकं गच्छन्मालोक्य वर्षमेकम् तदनध्यायकालः समुपस्थित इत्याक्षीच्य च काव्यच्छ्लिन व्याकरणम् अध्यापयितुम् इच्छुः भट्टिनामकं काव्यं प्रणिनाय इति । •

Get by heart the following signs in a metre :—

मस्त्रिगुरुश्चित्रलषय नकारो

भाद्रिगुरुः पुनरादिलङ्घर्यः ।

ॐ गुरुमध्यगती रत्नमध्यः

धोऽन्तगुरुः कथितोऽन्तसप्तसः ॥

गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेककः ॥

अ | न | भ | य | ज | र |

स | त | ग | ल |

The long vowels :-

सानुस्वारश्च दीर्घश्च विसर्गो च गुरुर्मवेत् ।

वर्षः संयोगपूर्वश्च तच्चा पादान्तगोऽपि वा ॥

प्रथमः सर्गः—Derivation of प्रथम—प्रथमे अनेन द्वितीयादयः इति प्रथमः, "प्रथमश्च" इति प्रथमातीः अमच् । Declension—प्रथमे प्रथमाः इति प्रथमावहुवचने विकल्पेन संख्यामता । स्त्रियां प्रथमा । सर्गः—Diff meanings—"सर्गः स्वभाव निर्माण निश्चयाध्यायसंदिग्ध । इत्यमरः । स्वधातीः षञ् ।

भट्टिकावग्रम् ।



अभून्नृपो विबुधसखः परन्तपः

श्रुतान्वितो दशरथ इत्युदाहृतः ।

गुणैर्वरं भुवनहितच्छलेन यं

सनातनः पितरमुपागमत् स्वयम् ॥ १ ॥

Principal sentence :—दशरथ इति उदाहृतः नृपः अभूत् । A
jectives to नृपः,—विबुधसखः, परन्तपः, श्रुतान्वितः । Enlargement
the subject नृपः—गुणैः वरं यम् (नृपम्) सनातनः भुवनहितच्छलेन स्व
पितरम् उपागमत् ।

Prose order :—विबुधसखः परन्तपः श्रुतान्वितः दशरथ इति उदाह
नृपः अभूत् । सनातनः भुवनहितच्छलेन गुणैः वरं यं स्वयं पितरम् उपागमत्

Substance in simple Sanskrit—दशरथनामा कश्चित् रा
जासीत् । देवाः इन्द्रो वा तस्मिन् सुहृदि इव परमां प्रीतिम् अवापुः । वीर्यं
तस्य शत्रवः प्रतप्ताः प्राप्तुन् । स च शास्त्राणाम् पारमगच्छत् । तथा गुणान् अज्यं
यथा विश्वरपि तद्गुणैः समाकृष्टः तं पितरम् लीभे । यत् रावणादिभ्यः भुव
संरक्षितुम् किल अवतारीऽभूत् तत् कृत्वा च ।

Explanation in tika form :—विबुध्यन्ते सम्यक् जानन्तीति विबुध
देवाः [“अमरा निर्ज्वरा देवास्त्रिदशा विबुधाः सुराः” इत्यमरः] तेषां सखा विबु
सखः—[अथवा सामान्यदेवतावाचिनोऽपि विबुधशब्दस्य विशेषणपरत्वात् प्राधान्या
इन्द्रवाचित्वम् । तथा विबुधस्य इन्द्रस्य सखा इति “राजाहः सखिभ्यश्च” इति

ट्वप्रत्ययः । * अथवा विषु पचिषु बुधः गरुडः इत्यर्थः तस्य सखीति । अनेन धर्मैः
 विजयित्वं सूचितम्] परं शत्रवः [“दस्युशाद्रव शत्रवः । अभिघाति पराराति”
 इत्यमरः] तान् उच्छेदनीयान् उपपौडनीयान् वा तापयतीति परन्तपः अरिमहं क
 इत्यर्थः [नासी विनयेन विवुधसखः किन्तु वीर्येण इति परन्तपशब्दस्य सार्थक्यम् ।]
 “युतं शास्त्रावधृतयोः” इत्यमरः । तैरन्वितः युक्तः अधीतशास्त्र इत्यर्थः [“सी-
 ऽथैष्ट वेदान्” इति बह्व्ययान्तश्रीके वेदाध्ययनस्य निलत्वशापनायै पुनरुक्तेः
 युतमत्र वेदाध्ययत् शास्त्रम्] दशरथः, दशसु दिक्षु रथा यस्य स दशरथः [सर्वत्र
 तस्य रथगतिः अप्रतिष्ठता आसीत् इत्यर्थः । तथाहि रघुः “दशरथिभ्रमतीपमद्युतिं
 यमसा दिक्षु दशस्वपि युतम् । दशपुर्व्वरथं यमाख्याया दशकण्ठारिगुरुं विदुर्बुधाः”
 इति अनेन नाम्ना उदाहृतः लोके गीतः । [“इत्युदाहृतः” इत्यत्र कृत्वात् व्याचक्षते,
 इतं ज्ञानं तदस्यास्तीति इती ज्ञानी उदाहृतः ख्यातः । यथा इतिषु ज्ञानिषु उदाहृतः
 इति । इतीति इणगतावित्यस्मात् भावे क्तः, ततोऽस्यर्थे इन्] नूनं पातीति वृषः
 [आतोऽनुपसर्गे कः” इति कः] वृषी राजा [अत्र वृषशब्देन चन्द्रियधर्मैः उक्तः,
 चन्द्रियधर्मो यथा—अध्ययनम् यजनम् दानं शस्त्राजीवी भूतरक्षणेति । ‘सो-
 ऽथैष्ट वेदान्’ इत्यादिना सर्व्वं ज्ञेयत् द्वितीयश्रीके सुस्पष्टं वर्णितम् ।] अभूत् भूतः ।
 [भूतीतिः अस्तेर्वा भूदसामान्ये लुङ् । अन्यथा राजशिरातीतत्वात् कवेः परीक्षलाभ
 लिट् स्यात् ।] सनेति अव्ययपदं सदायै वर्त्तते । [“सनाजित्ये” इत्यमरः ।]
 मना भवतीति सनातनो विष्णुः [“सायं चिरं प्राङ् प्रगेऽव्ययेष्यशुटुलौ तुट्च”
 इति अव्ययात् व्युत् ।] भवन्ति उत्पद्यन्ते इति भुवनानि भुम्बस्वरिति * वयो
 लोकाः, तेभ्यो हिता भुवनहिताः विष्णोर्दशावताराः [इष्टं तु रामो द्रष्टव्यः ।]
 तच्छलेन व्याजेन भुवनहितच्छलेन, [अथवा भुवनानां हितं रावणवधादिरूपं
 तदेव क्लं व्याजसेन विभुवनमङ्गलमपदिश्य इत्यर्थः । इदानीं रावणादिकण्ठ-
 कोद्धरणम् । तथा चोक्तम् “परिव्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृतम् ।
 धर्मैर्भ्रष्टापनार्थाय सध्ववाभि युगे युगे” इति ।] गुह्यन्ते आरभ्यन्ते इति गुणां
 धैर्येणाम्नीव्यादयः तैः वरं श्रेष्ठं यं दशरथं [“देवादहते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबं
 मनाकप्रिये” इत्यमरः ।] स्वयम् आत्मना, [ननु प्राकृतवत् कर्मणा अन्वेन वा
 प्रेरित इत्यर्थः ।] पितरं जनकम् उपामसत् उपजगाम स्वीचकार इति यावत् ।

सत्स्यपि अन्येषु राजसु विष्टः राज्ञी महत्वेनैव तं जनकमङ्गीकृतवान् इत्यर्थः ।
[उपपूर्वात् गमेलुङि रूपम् । इत्तम् इचिप । अपञ्जितिरलङ्कारः]

N. B.—If the wording of question be 'Explain' or 'Explain in simple Sanskrit' the portions contained in the brackets [] should be left out.

Metre :— ज भ स ज ग

अभूत् । पो विव् । धंसखः । परन्त । पः

अतः इचिप इत्तम् । लक्षणम् यथा, जभी सञ्जी गितिरचिप चतुर्थः ।
चतुर्=४, यद्=६ इति त्रयोदशाक्षरावृत्तिः, चतुर्थवर्षे त्रयोदशवर्षे च यतिः ।

Change of Voice :—अभावि वृषेण विबुधसखेन परन्तपेन युतान्वितेन
दशरथ इति उदाहृतेन । वरः यः सनातनेन पिता उपागामि ।

Derivations, Conjugations &c.—विबुध—वि-बुध-कः । बुध्यते
लट्, अवीधि-अवृत्-लुङ् । परन्तप—पर+तप-णिच्-खच् । अतीत्यप्र-
लुङ् । सनातन—सना-ञ्य-ल् । सुवन—सु-(उनादि) क्युन् । प्राप्तये भूधातोः
रूपम्—भवति, भवते 'लट् । Declension :—परशब्दस्य रूपम्—उत्तल्लट-
वाचित्त्वे नरशब्दवत् रूपम्, अन्यत्र सर्वनामता । अतः, परः परी परे पराः
इत्यादि । वृ—नीधातोः ऋन् । अनैषीत्-लुङ् । वरः—त्रियते असौ इति वरः,
वधातोः कश्चिप अप् । लट् यथा कविरहस्ये—“तेजोभिर्जगदाहथीति वरति
त्रातोन् यथाहर्षेभैः । सत्कीर्तिञ् इथाति यी वरयति चेत् यथो त्रियते । युञ्जे
कथयति द्विषी निवरते नित्यं प्रियोपद्रवम् ॥” लुङ् अवारीत्, अवरिष्ट अवरीष्ट
अवृत । हितः—‘द्विज्वर्धने गतौ’ इति अवतारार्थं द्विधातोः कर्त्तरि क्तः ।
‘सङ्गसाथे’ हितमिति धाधातोः भावे क्तः ।

दशरथ नाम्ने सुपण्डित शत्रुघ्नार्दन देवसूक्तः एक राज्ञा हिलेन ।
‘तिनि नाना गुणे एरूप श्रेष्ठे लुड करेन ये सनातन विष्णु अवतार-
च्छले अयं तौहाके शिष्टे वरण करेन ।

There was a King named Dasaratha, who was a friend to the
gods, who afflicted his enemies, and was well versed in Sastras.

So eminent was he in virtues that the Eternal Vishnu accepted him as his father under the pretext of an incarnation.

Important Questions with Answers :—

Q. Write gram. notes on चभूत्—Ans. (See above):

Q. If the विग्रहवाक्य of विवृषसखि be as that of बहुव्रीहि, what should be the form of the word?—Ans.

विवृषः सखा यस्य इति बहुव्रीहिसमासे विवृषसखिः इत्ययं स्यात् । **Q. Parse** सुवनद्वितच्छलेन, दशरथः, and स्वयम् and explain the force of स्वयम् । **Ans.** छलेन प्रकृत्यादित्वात् द्वितीया वा तृतीया । दशरथ इत्यत्र स्वयमेव अभिहितत्वात् प्रथमा । स्वयमित्यत्र प्रकृत्यादित्वात् तृतीया । For force see above.

Q. Show the fitness of विवृषसखः and वृषः—Ans. (See above). Q. Show the propriety of

चरन्तपः । **Ans.** एतेन तस्य वपुःसाः आभ्यन्तरीयाश्च शब्दवः निज्जिता इत्युक्तम् । तथाहि द्वितीयश्लोके “व्यजेष्ट वड्वर्मम्...समूलप्रातं श्ववधोत् शरीरम् ।”

Q. To what incident does the epithet विवृषसखि allude? Ans. पुरा देवासुरे युद्धे देवराजस्य साहाय्याय सम्बरनाभा असुरेण महायुद्धमकरोत् राजा दशरथः इति पौराणिकी वार्ता ।

Q. Of the two meanings of सुवनद्वितच्छलेन which do you prefer? Ans. प्रथम एव सङ्गतार्थः । यतः सनातनः अवतारम् विना, जगन्मङ्गलं साधयितुं समर्थोऽपि स दशरथं पितरं स्वीकर्तुम् अवताररूपमाददे । सुवननक्षलनु अवश्यकार्थव्यतया न कदापि छलं भवितुमर्हति ।

Q. Is there any defect of style in the use of यद् without तद्? Ans. यत्तदीर्घसम्बन्धः । तथापि “यद्-शब्दः उत्तरवाक्यानुगतत्वेन उपादानः सामर्थ्यात् पूर्ववाक्यानुगतस्य तद्-शब्दस्य उपादानं नापेक्षते” इति मन्मटभट्टः ।

Q. Explain the propriety of the word सखि in विवृषसखः । Ans. “अत्यागसङ्घनो बन्धुः सदेवानुगतः सुहृत् । एकक्रियं भवेन्मित्रं समप्रायः सखा मतः ॥” इति सखिशब्देन इन्द्रस्य समप्राणत्वम् व्योचिष्यते ।

Q. Explain the propriety of the word सखि in विवृषसखः । Ans. “अत्यागसङ्घनो बन्धुः सदेवानुगतः सुहृत् । एकक्रियं भवेन्मित्रं समप्रायः सखा मतः ॥” इति सखिशब्देन इन्द्रस्य समप्राणत्वम् व्योचिष्यते ।

Q. Explain the propriety of the word सखि in विवृषसखः । Ans. “अत्यागसङ्घनो बन्धुः सदेवानुगतः सुहृत् । एकक्रियं भवेन्मित्रं समप्रायः सखा मतः ॥” इति सखिशब्देन इन्द्रस्य समप्राणत्वम् व्योचिष्यते ।

Q. Explain the propriety of the word सखि in विवृषसखः । Ans. “अत्यागसङ्घनो बन्धुः सदेवानुगतः सुहृत् । एकक्रियं भवेन्मित्रं समप्रायः सखा मतः ॥” इति सखिशब्देन इन्द्रस्य समप्राणत्वम् व्योचिष्यते ।

भोऽध्यैष्ट वेदांस्त्रिदशानयष्ट

पितृन् ऋपारीत् सममंस्त वन्सून् ।

व्यजेष्ट षड् वर्गमरंस्त नीती

समूलघातं न्यवधीदरींश्च ॥ २ ॥

१. [The whole consists of principal sentences]

Prose order :—स वेदान् अध्यैष्ट१ त्रिदशान् अयष्ट२, पितृन् अपारीत्३ अतासीत् वा, वन्सून् सममंस्त४, षड् वर्गं व्यजेष्ट५, नीती अरंस्त६, अरीन् समूल-घातं न्यवधीद७ ।

Substance in simple Sanskrit :—स हि सर्वगुणोपेतः आसीत् । तथाहि स वेदाध्ययनशीलः अभूत्, देवान् यागेन प्रीणयति च, पितृलोकान् अतर्पयन्, आर्यीयान् आहृतवान्, रिपुषड्वर्गं जिगाय, राजनीतिपथ्यालोचनया प्रीतिमवाप, वीर्येण च शत्रुकुलं निहतमकरोत् इति ।

Explanation in tika form :—स नृपः वेदयन्ति ज्ञापयन्ति धर्मा-धर्मौ इति वेदाः समादयः । पचाद्यच् । तान् अध्यैष्ट अधीतवान् [एतेन स्वाध्याय उक्तः । पक्षे अध्यगीष्ट ।] तिस्रः दशा वाख्यादयो येषां तान् त्रिदशान् देवान् अयष्ट अग्निष्टोमादिभिः पूजितवान् [एतेन यजनसुकम् । केचित्तु यज्ञैरेव देवपूजावाचिवात् त्रिदशानित्यस्य वैयर्थ्यापत्तस्त्रिदशान् अयष्ट सङ्गतवान् इत्याहुः । अन्तुतन्पचारान् पूजामात्रवाचिलेऽपि “यज्ञो देवासादानसङ्गतो इत्यत्र देवो देवनं क्रीडा अर्चा चेति इन्द्रः, देवसाञ्चेति तत्पुरुषोऽपि भात्यर्थभेदात् व्याकर्मदे लौकिके न दोषः । स्मृतिप्रत इति आत्मनेपदम् ।] पितृन् अपारीत् आप्यायित-वान् [‘पितृनताप्तीत्’ इति पाठान्तरम् । तत्र ढपिः सकर्मकः ।] वन्सून् मातृपितृदिज्ञातीन् सममंस्त सम्मतवान्, सदा दानमानादिभिः पूजितवान्, इत्यर्थः । षष्ठां कामक्रीडलोभनीहमदमात्सर्थाणां वर्गः तं व्यजेष्ट अभिभूतवान् । [कृहः-शत्रुनिपातात् पूर्वम् अन्तःशत्रून् निजघान इत्यर्थः । “विपराथां जेः” इत्यात्मने-पदम् ।] नीती सामादिषु च अरंस्त क्रीडितवान्, रत इत्यर्थः । अरीन् शत्रून् समूलघातं न्यवधीत् समूलं हत्वा निहतवान् । [समूलोपपदात् हन्तेः “समूलनत-

জীবেণু হনক্ৰব্যধঃ" ইতি অসুঙ্ । অথবা সমূহাণাং শব্দাণাং ঘাত: প্রাণবিরোগ-
ফলকব্যাপারী যম হিঁসাক্রিমায়াং তন্ যথা তথা হতমন, লুঙি হনু ঘাতী:
বধাদেশ: । সর্ব্বেন লুঙ্ । হনসুপজাতি:] ।

Metre:—**ত** **ত** **জ** **গ**

সীঃখ্যৈঁ ঙ্ । বেদান্ ত্রিঁ । দঁশান্ । য়ে

জ ত জ গ

পিতৃনঁ । পারীত্বেঁ । মঁমঁস্তঁ । বম্বুন্

ইত্যাদি প্রথমপাদে ইন্দ্রবজা, লক্ষণং যথা, "স্বাদিদ্ভবজা যদি তী জগী গ: ।"
দ্বিতীয়পাদে উপেদ্ভবজা । লক্ষণং 'উপেদ্ভবজা প্রথমে লম্বী সা ।' অন্তর্বে তयो:
সঙ্কররূপা উপজাতি: । তথাহি "অনন্তরীদীরিতলক্ষ্যভাজী পাদৌ যদীয়াবুপ-
জাতযসা: ॥" ৫৮শ্লোকে ঋসীঃপি বৈকল্যেণ দীর্ঘ: ভবতি । "তথা পাদান্নগীঃপি
বা ।" ইতি দীর্ঘনিয়মাত্ ।

Change of V.—তেন বেদা: অধ্যগায়িষত, [অধ্যগীষত অ্যৈষত] বিদশো
অয়চ্চত, পিতর: অপারিষত, [অপুষত] বম্বব: অমঁসত, বড়্ বৃগ: ব্যজাযি, অরামি,
অরয়ঃ অহসত [অঘানিষত অবধিষত] ।

Deriv.—অ্যৈট—অধি-ই-লুঙ্ ত । লট্, অধীতি । লুঙ্, অধ্যগীট,
অ্যৈট । অয়ট—যজ+লুঙ্ ত ; লট্-যজতি, যজতে । লুঙ্ অযাভীত্,
অয়ট । লিট্ ইযাজ, ইঁজয়: ৫৮. ; ইঁজি । অপারীত্—পু-লুঙ্ ৬ । সসমঁস
—সম-মন-লুঙ্ ত । সন্যতে লট্ । মনে লিট্ । ব্যজীট—বি-জি-লুঙ্ ত ।
বিজযতে, লট্ । বিজিম্বি, লিট্ ৭ । অরঁস—রম-লুঙ্ ত । রমতে, লট্ । রমি,
লিট্ । সমূহঘাতম্—সমূহ-হন-অসুঙ্ । নবধীত্—নি-হন-লুঙ্ ৬ । লট্
হনি । অঘান লিট্ ।

তিনি বেদে অধ্যয়ন করিতেন । বজ্জাহুষ্ঠানে দেবগণকে ভূপ্ত
করিয়াছিলেন । পিতৃলোক সন্তুষ্ট করেন । আত্মীয়দিগকে সম্মানিত
করিতেন । বড়্ ত্রিপু দমন করেন । নীতিশাস্ত্রে আনন্দ লাভ
করিতেন । শত্রুকুল সমূলে উচ্ছেদ করিয়াছিলেন ।

वसूनि तोयं घनवह्वकारीत्
सहासनं गोत्रभिदाध्यवात्सीत् ।
न त्र्यम्बकादन्यमुपास्थितासी
यशांसि सर्वेषुभृतां निरास्यत् ॥ ३ ॥

He studied the Vedas, offered oblations to the gods, satisfied the manes with offerings, honored his relatives, conquered his passions, delighted in politics and killed his enemies 'to their utter extirpation.'

Q. Show the propriety of the whole Sloka.

Ans. स इत्यस्य रूप इत्यनेन अवयिवत् श्लोकेऽस्मिन् रूपगुणाः वर्धिताः । रूप-
गुणाश्च यथा 'अध्ययनम् यजनं दानं शस्त्राजोवः भूतरक्षणम्' इति । अतः 'सो-
ऽश्रेष्ठ' इत्यनेन अप्रयत्नं सूचितम् । 'त्रिदशान् अयत्' इत्यनेन यजनसुक्तम् ।
'स्मृतान् अतापित्' इत्यादिना निवापादि पित्रदानं वस्तुषु च सम्मानदानसुक्तम् ।
'अरंस नोती' इति नोती रमणेन सोराज्यात् प्रजारक्षणसुक्तम् । 'न्यवधीदि'-
त्यादिना शस्त्राजोवः प्रकटितः । Q. Can the word सः be used

without यः ? Ans. "प्रक्रान्त (अन्वयो) प्रसिद्धार्थः अनुभूतार्थविषयः तद-
शब्दः यद्-शब्दोपादानम् नापेक्षते" इति यद्-शब्दं विना तद्-शब्दप्रयोगः । [The
word तद् can be used alone without यद् if it indicates some
thing previously mentioned or signifies something well
known to all, or picturesquely delineated.] ३ ।

3. This consists of 4 simple sentences.

Prose order:—असौ वसूनि तोयं घनवह्वकारीत्, गोत्रभिदा सह
आसनम् अध्यवात्सीत् । त्र्यम्बकात् अयं न उपास्थितः । सर्वेषुभृतां यशांसि
निरास्यत् ॥

Substance:—नेचो यथा जलं वर्धति, तथा स घनानि अर्थिभ्यः
प्रायच्छत् । पराक्रमेण इन्द्रस्यापि सख्यम् लभमानः तस्य अर्द्धासनं भेजे । अहः-

देवात् ऋते न च्छ्वस्य पुरः प्रथमममूत् तस्य शिरः । शङ्खविध्यायं न तस्य उपमा आसीत् ।

Explanation in tika form :—असौ दशरथः वसूनि धनानि [“ऋकृच्छ्रं कथं घनं वसु” इत्यमरः] तोयम् उदकम् [“अभीर्षंक्षीयपागीयगौर-चीरांस्तुशम्बरम्” इत्यमरः] धनवत् मेघ इव [“तेन तुल्यं क्रिया चेतुर्वतिः” इति वलिप्रत्ययः । अतु तद्धितगता आर्षी उपमा] व्यकारीत् दत्तवान् । मेघो यथा फलनिरपेक्षतया जलं वर्षति तथा सोऽपि धनानि सर्वेभ्यो दत्तवानित्यर्थः । [एतेन राशः दानवीरत्वं प्रकटितम् । एवं सम्यक् पालनादिन्द्रेषु तुल्यत्वमाह मोत्रभिदिति] गोत्रान् पर्वतान् [“अद्रि गोत्र गिरि शिवाचल शैल शिखीश्रया” इत्यमरः] भिनत्तीति गोत्रभिद्रिन्द्रः, [एतेन इन्द्रस्य भेदावीर्यत्वम् ध्वनितम् । “सत्-सू-द्विष-द्रुह-द्रुह-युज-विद-भिद-द्विद-जि-नी-राजासुपसर्गेऽपि द्विप्” इति क्विप्] तेन सद्यः आसनमेकम् आसनम् अथवात्सीत् अभ्युपितवान् [अनेन अत्यन्त-धर्मविजयित्वं प्रदर्शितम् । “उपान्वंघ्याऊ वस” इति आसनमित्यस्य अधिकरणस्य कर्मसंज्ञा] त्रीणि अश्वकानि अक्षौषि यस्मैति ब्राह्मणः महादेवः [अथवा “तिस्रो देवो यदा चैनं भजन्ते सुवनेश्वरम् । वीरापः पृथिवी चैनं ब्रह्मकस्तु ततः ऋतः” इति धौर्भूमिरापक्षिसोऽम्बाः पाल्यत्वेन सन्नि यस्मैति भारतम् । ब्रह्माष्टां लोकानामश्वकः पिता इत्यस्ये । द्विस्रोऽम्बाः शक्तयः यस्मैति कैचित्] तस्मादस्ये स्तं [“अथारादितरसे दिक्शब्दाश्चरपदाज्जाहियुक्ते” इति पञ्चमी] न उपपत्स्वित् प्रधानत्वेन न पूजितवान् । गुणैः सर्वेषां पूजाईतया न तस्य कश्चित् प्रथम्य आसीत् इत्यर्थः । [“उपात् क्षेमपूजासकृत्तिकरणभिनकरणपयिषिति वाच्यम्” इति आत्मनेपदम्] इषून् विभतीति इषुभृती धनुर्धराः, [“अन्वेभ्योऽपि दृश्यत” इति क्विप्] सर्वेषाम् इषुभृतां यथासि निरास्यत् निरस्तवान् । स हि क्षन्विनाम् श्रेष्ठी-ऽभूत् इत्यर्थः । [एतेन अस्य असाधारणीकृताह्वलम् प्रदर्शितम् । वृषम् उपजातिः ।]

Change of V.—वसूनि व्यकारिषत् व्यकरिषत् । आसनम् अथवासि, ऋथः उपास्थायि असुना यथासि निरासिषत् ।

Derivation :—व्यकारीत्—वि-कृ-लुङ् । सटं किरति । गोत्र-भिद्र-

पुण्यो महाब्रह्मसमूहशुभः

सन्तर्पणो नाकसदां वरेण्यः ।

जज्वाल लोकस्थितये स राजा

यथाध्वरे वङ्किरभिमण्यीतः ॥ ४ ॥

क्रियन् आसनम्—आस-ल्युट् अधिकरणे । अज्जवासीत्—अधि-वस-लुङ्ङ् ।
वसति लट् । उवास लिट् । उपास्मित—उप-स्मा-लुङ्ङ् । इत्-श्-क्रिप् ।
यमः—अग्र-असुन्, अम्रुते लट् । निरास्यत्—निर्-अस-लुङ्ङ् । असति लट् ।

मेघे धेरूपं वारि वर्षणं करे, उज्ज्वलं तिमि धनं विभरणं करितेन ।
ईश्वरं अहितं एकामने उपवेशनं करेन । महादेवं व्यतीतं अश्वरं
आराधनां करेन नाई । समुद्रं धूर्ध्वीदिनेन वशं लोपं करिण्य-
हिलेन ।

He showered wealth as clouds water. He sat on the same seat
with Indra the piercer of Mountains. He did not salute other than
the three-eyed Shiva, and put out the glories of all archers.

Q. Show the propriety of the whole sloka.

Ans. अनेन वाक्मचतुष्टयेन असौ दानवीरो धर्मवीरो युद्धवीरश्चेति नाथकस्य
उत्कृष्टगुणवत्तम् प्रदर्शितम् । Q. Give allusion to गीतभिद ।

Ans. 'द्विरेखाद्य-मायया पर्वताः सपत्न्याः बहुदिग्मान् उच्छेदम् अनयन् । इन्द्रस्तु
वज्रं तेषां प्रक्षान् चिच्छेद' इति पौराणिकी वार्ता । Q. Give the

derivative meaning of यमस् । Ans. अम्रुते व्याप्नोति
इति यमः । 'अग्नेर्देवने युट्श्' इति अग्रधातोः असुन् प्रत्ययेन निष्पन्नम् ।

Q. Account for द्वितीया in आसनम् । Ans. (See above.)

Q. Give the significance of गीतभिद । Ans. (See above.)

Q. Account for आत्मनेपद in उपास्मित । Ans. (See above.)

4. Principal sentence :—स राजा लोकस्थितये जज्वाल । Ad-
jectives to राजा,—पुण्यः, महाब्रह्मसमूहशुभः, नाकसदां सन्तर्पणः, and
वरेण्यः । Adjunct to राजा,—अध्वरे अभिमण्यीतः वङ्किः यथा ।

Prose order :—पुण्यः महाब्रह्मसमूहजुष्टः नाकसदां सन्तर्पणः, परिष्ठाः स राजा लोकास्थितये अक्षरे अभिप्रच्योतः वक्रिः यथा (इव) जज्वाल ।

Substance :—यज्ञे मन्त्रसंस्कृतः अग्निः यथा उपुष्ठाः ब्राह्मणैः सेवितः, देवताप्रीतिपदरूपसन् लोकरचार्ये समधिकम् उज्ज्वलो भवति, दशरथसत्तया पुण्य-कर्म, ब्राह्मणैः यज्ञे कृतसाहाय्यः, देवान् प्रीणयन् श्रेष्ठत्वमवाप्य लोकरचार्ये अतीव शौज्ज्वल्यम् दधे इति ।

Explanation in tika form :—पुनातीति पुण्यां धर्मः, तदस्यालौति पुण्याः [अर्थ आदित्यादथ] अत्यन्तपुण्यांशुसत्त्वात् सत्स्वभावः इत्यर्थः । वक्रिपक्षे पावने इत्यर्थः । [“पुण्यां धर्मो मनोश्च च पावने च प्रयुज्यते ।”] महता वेदविदां ब्रह्मणां ब्रह्मण्यज्ञां समूहेन जुष्टः सेवितः यागादिकर्मणि कृतसाहाय्य इत्यर्थः । अग्निपक्षे मन्त्रपित्तः । [“ब्रह्मा विरिञ्चिद्विजयोरिति विप्रः ।”] “यज्ञे तैषि तथा मासे वैवे ज्योतिषिके षड्भजे । यात्रायां पश्चि जिह्वायां महत् शब्दो न दीयते” इति निवेधान् महता ब्रह्मसमूहेन जुष्ट इति वा विग्रहः । यथा महत् ब्रह्म तपो येषां तेषां समूहेन जुष्टः “वेदसत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः” इत्यमरः । यथा अमहा इति पाठः । तथात्वे अखेव विशीरिव महस्तेजो यस्य असाविति । “अकारो विशुद्धिष्टः” इति वचनात् । यथा असो रोगलं इतीति अनहा, तस्मिन् राजनि सति, लोकानां व्याधिभयं नासीदित्यर्थः । तथाहि ज्वालितदासः—“जनपदे न गदः पदमादधौ” इति । अग्रे च व्याधिहन्तृत्वं प्रसिद्धमेव । [~~कं स्वर्गं सविपरीतमकं नास्ति अस्मिन्निति नाकः स्वर्गः [“स्वर्गं नाकं त्रिदिव त्रिदशासुराः” इत्यमरः । नाको नवेदा नसृचिषेत्यादिना न अनजादेशः ।] तत्र सौदन्तीति नाकसदी देवाः [सत् सृ द्विविति क्षिप्] विप्राश्च । [“कर्षकर्मणोः कृति” इति कर्मणि षष्ठी] सन्तर्पयति प्रीणयतीति सन्तर्पणः [“कृत्यल्युटो बहुलम्” * इति ल्युट् कर्त्तरि । राजा यागादिना देवान् तर्पयति, अग्निरपि अग्निसुखलाद्वागामिति तान् तर्पयति इति भावः] वरेण्यः अष्टः स राजा लोकास्थितये लोकास्थितये जनमन्त्र्यादायै इति यावत् । अक्षरे यज्ञे [“यज्ञः सवीऽक्षरो यागः” इत्यमरः] अग्निप्रीतिः मन्त्रेषु संस्कृतः अग्निप्रियथा अग्निरिव जज्वाल प्रदीतवान् । [अग्नि-~~

* See foot notes sloka 21. I.

ज्वलनमपि लोकस्वित्थर्थं स्यात्, तथाहि “अग्नी प्राजाहतिः सत्यमादित्यमपतिहृते ।
आदित्याज्जायते इष्टिर्वैष्टरन्नं ततः प्रजाः” इति ।

श्रीतीर्थोपमालङ्कारः, इत्तम् उपजातिः ।

Change of V.—पुत्रेण महामन्नसमूहजुष्टेन सन्तर्पणेन अग्निं च ज्वर-
तेन राता वक्रिणा अभिप्रथीतेन ।

*Derivation :—पुत्राः=पू+यत् । “पूडो यशुक्कस्त्वत् ।” लुष्टः=लुभ
+कृः । सन्तर्पणः=सन्-टप्-खिच्-ल्यु । नाकसद=नाक-सद-क्लिप् । वरिषाः
=इ-एषाः । अक्षरः—अध्वानं सत्पथं राति प्रयच्छति इति अक्षरः, अध्वीप-
पदात् राधातोः कः । वक्रिः—वहति इविः देविभ्यः यः स वक्रिः । वह्घातोः ‘निः ।

यज्ञे मन्त्र संसृजत, अग्निं येषूप त्राक्षण सेवित, देवगणेश तृप्ति-
दायकं ओ प्रेष्ठं इहेया लोकं स्थितिरं जन्तु उज्ज्वलं ह्य, राजा दशरथो
सेहेरूपं पुण्यवभाव, त्राक्षण सेवित, देवगणेश अनन्यप्रदं ओ प्रेष्ठं
छिलेन ओ पृथीलोकं रक्षार्थं प्रदीपुं इहेयाछिलेन ।

The King blazed for the benefits of the world as the fire conse-
crated in a sacrifice, which as well as the former was full of purities,
was attended by a large number of Brahmans, gave delight to the
dwellers of heaven and was highly honored.

Q. Account for the Masculine Gender in पुत्राः ।

Ans. पुत्रात् अस्य अस्ति इति पुत्राः, अर्थं आदिभ्य अच् । राजा इत्यस्य
विशेषणत्वात् पुल्लम् । Q. Account for षष्ठी in नाकसदाम् । Ans.

‘कर्णकर्मणोः कृति’ इति सन्तर्पण इत्यत्र ल्य-विधानात् नदयोगे नाकसदाम्
प्रत्यत्र कर्मणि षष्ठी । Q. Give allusion to राजन्, derive.

and explain its significance. Ans. Allusion—ऋषिभिः

निहतात् अतिगञ्जितात् वेणात् समुदितः पृथुः यद्वा प्रजाः अरञ्जयत् तदा “पृथुं
वेणं प्रजा दृष्ट्वा रक्ताः स्मिति यदभूवन् । ततो राजति नामास्य अनुरागादजायत ।”

Deriv.—धातूनामनेकार्थत्वात् रञ्जनायस्य राजघातोः कनिन् । Signi-

ficance—अद् राजा इति पदेन प्रजारञ्जनं व्योतितम् । Cf.—“नयैव शो-

ऽभूदन्वर्षी राजा प्रकृतिरञ्जनात् ।” रघुः ।

स पुष्पकोर्तिः शतमन्युकल्पो
महेन्द्रलोकप्रतिमां ससृष्ट्वा ।
अध्यास्त सर्व्वसुखामयोध्याम्
अध्यासिताम् ब्रह्मभिरिह्वीषैः ॥ ५ ।

5. Principal sentence—स अयोध्याम् अध्यास्त । Adjectives to स—पुष्पकोर्तिः शतमन्युकल्पः । Adj. to अयोध्याम्—ससृष्ट्वा महेन्द्रलोकप्रतिमाम्, सर्व्वसुखाम्, and इह्वीषैः ब्रह्मभिः अध्यासिताम् ।

Prose order :—पुष्पकोर्तिः शतमन्युकल्पः स ससृष्ट्वा महेन्द्रलोकप्रतिमां सर्व्वसुखाम् इह्वीषैः ब्रह्मभिः अध्यासिताम् अयोध्याम् अध्यास्त ।

Substance :—इन्द्रोपमो यशस्वी राजा साधुभिः पूरिताम् अलकाविष ससृष्ट्वा सर्व्वेषु कालेषु मनोरमाम् अयोध्याम् अध्यावास ।

• Explanation in tika form :—पुष्पा शोभना [“पुष्पा मृगन्धे संकृते पृष्णं शोभनमुच्यते” इति शाश्वतः] कौर्त्तियंस्यासौ पुष्पकोर्तिः यशस्वी । शतं मन्यवो यज्ञाः कर्मोषि वा यस्यासौ शतमन्युरिन्द्रः [“मन्युर्देव्ये क्रतौ क्रुधि” इत्यमरः] तस्माद्दीषदसुमासः शतमन्युकल्पः इन्द्रतुल्य इत्यर्थः । [“ईषदसुमासौ कल्पवृक्षदेश्यदेशीयरः” इति कल्प] स राजा [अनेन राज्ञः प्रभावः दर्शितः] सम्यगतिशयेन ऋद्धिः तथा मसृष्ट्वा ससृष्ट्वा, प्रतिमौघते तुल्यते इति प्रतिमा [“आतद्योपसर्गे” इति अङ्] महेन्द्रलोकान् अमरावत्या [“मनरीत्वमरावती” इत्यमरः] प्रतिमा सादृश्यं यस्यान्नाम् अमरावतीसदृशमित्यर्थः । [जयमङ्गलमते तु महेन्द्रलोकान् प्रतिमा तुल्या इति तृतीया] सृष्ट्वाम् अस्याः सृष्टि इति सुखा, अन्नं आदिभ्यः अच् । अथवा मुखयतीति सुखा पचायच् । सर्व्वेषु ऋतुषु सुखा तां, सर्व्वदेव सुखावहामित्यर्थः । [इहः दौमः बोधो ज्ञानं येषां तथोक्तेः सर्व्वशास्त्रार्थपरिज्ञानात् पटुवृद्धिभिरित्यर्थः ब्रह्मभिः ब्राह्मणैः [“ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः” इत्यमरः] अध्यासिताम् अध्यासिताम् अधिष्ठितमित्यर्थः । अयोध्यां स्वां राजधानीम् [“अधिशीङ्ख्यासां कर्म” इति अधिकरणस्य कर्मसंज्ञा] अध्यास्त अध्यावास । [भूत सामान्ये लङ् । व्रत्तम् उपजातिः ।]

Change of V.—पुत्राकीर्तिना इतमन्युकल्पेन महेंद्रलोकाप्रतिमा
सर्वसुखेन अप्यासिता अयोध्या अप्यासि ।

Derivations &c. :—कीर्त्ति- कृत्-भावे क्तिन् । कीर्त्तयति-लट्, अपि-
कीर्त्तत् अचीकृतत्-लुङ् । प्रति-मा-ञङ् । अपि-आस-लङ् क्तः । लटि आसि ;
लुङि आसिष्ट । सुखा-सुख-अच् । अप्यासित- अपि-आस्-अर्थेणि क्त ।
इन्द्र-इन्-क्तः । लटि इन् । लिटि इन्वाचक । लुङि ऐन्दिष्ट । अयोध्या-नञ्
+युष् + चान् । मनु-मन्धातोः उवादि-युष् । इन्द्र-इदि परमैत्र्ये इन्-
आत् रन् । Diff m - “इन्द्रः शचीपतीवत्परात्मन्यादित्ययोगधीः” इति विश्वः ।
ऋतुः—ऋधातोः तुक् । ‘ऋतुः स्त्रीपुण्यकावयोः’ । ब्रह्मन्-ठ-इधातोः मीनन् ।
‘ब्रह्म तत्र तपो वेदो ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः ।’ इत्यमरः । Deplension—
पुंसि, ब्रह्मा ब्रह्माथी &c. लीं, ब्रह्म ब्रह्माथी ब्रह्माथि &c.

इत्य तुल्यं पुण्यकीर्तिं राजा दशरथ सर्वं समग्रैश्चै सुखैश्च, विद्वान्
ब्राह्मणगणं कर्तृकं प्रथुषिषु, इत्येवमोक्तेर तुल्यं अपोधानगरे वास
करितेन । *

With ‘glories unsullied’ the King, a little lower than Indra, lived
in Ayodhya, ‘the very picture of Indra’s world’ in respect of wealth.
It was inhabited by Brahmans of ‘enlarged understanding’ and was
pleasing in all ‘seasons.’

Q. Has the stanza any special poetical merit ?

Ans. पूर्वम् राजविशेषवचनम्, पश्चात् नगरोविशेषणम् तन्नामीक्षित्वं युज्यते ।
‘स्वामिगुणपूर्विका हि निवासस्य गुणाः भवन्ति’ इति उक्तेः । Q. Does the
adjective ‘इन्द्रवीधेः ब्रह्मण्यैः अप्यासितान्’ to अयोध्याम् enhance
any merit of the hero ? Ans. अयोध्या विद्वतिः ब्रह्मण्यैः पूरिता
इति प्रजानाम् गुणवत्त्वम् राज्ञः गुणाधिक्यम् च द्योतयति । स्वामिगुणान् भवन्ति
हि प्रजाः इत्युक्तेः । Q. Explain the significance of the
adjectives to अयोध्या । Ans. वासभवनातुरीधात्, शीतशीघादिषु
ऋतुषु उपभोगवमलाहुरीधात्, स्यात्सङ्कलहुरीधात् वासस्थानं विशीभवति

निर्माणदक्षस्य समीहितेषु
सीमेव पद्मासनकौशलस्य । /
ऊर्ध्वस्फुरद्भ्रमगभस्तिभिर्या
स्थितावहस्येव पुरं मघोनः ॥ ६ ॥

मानवान् । सा च अयोध्या सर्वथा तद्गुणोपेतासीत् इति विशेषणतयेव
सूचितम् । ५ ।

6. Principal sentence :—या (अयोध्या) ऊर्ध्वस्फुरद्भ्रमगभस्तिभिः
मघोनः पुरम् अवहस्य इव स्थिता । Adjunct to या—समीहितेषु
निर्माणदक्षस्य पद्मासनकौशलस्य सीमा इव ।

Prose order :—समीहितेषु निर्माणदक्षस्य पद्मासनकौशलस्य सीमा
इव, या (अयोध्या) ऊर्ध्वस्फुरद्भ्रमगभस्तिभिः मघोनः पुरम् अवहस्य इव स्थिता ।

• Substance :—यान्धेव विधावा सङ्गुनीषितानि तेषु सर्वेषु एव अयोध्या
निर्माणनैपुण्यम् अधिकम् ख्यापयति । अस्याः ऊर्ध्वगताः रत्नकिरणाः इक्षती
जनस्य दन्तकिरणा इव प्रतिफलिताः इन्द्रस्य भवनं प्रति अवशया इत्यस्यं प्रकटित-
वन्तः इव ।

Explanation in tika form :—[कौटुम्भीम् अयोध्याम् अध्यात् राजा
इत्याह निर्माणेति ।] समीहितेषु ब्रह्मणः पचे खष्टम् ईषितेषु मघोनः पत्नी सम्यक्
चष्टितेषु निर्माणदक्षस्य ब्रह्मणः पत्न्ये निश्चितिः निर्माणम् सृष्टिः, तत दक्षस्य
पटोः ; मघोनः पचे, निर्माणम्, स्वपुरनिर्माणम् दक्षते इति निर्माणदक्षः,
पचाद्यच्, तस्य स्वपुरनिर्माणनिन्दकस्य इत्यर्थः । पद्मासनकौशलस्य पद्ममेव आसनम्
यस्य स पद्मासनः ब्रह्मा तस्य कौशलस्य नैपुण्यस्य सीमा मर्यादा इव इति उक्तमेवा ।
ब्रह्मणा न ईदृशी शोभना अन्या पुरी निर्मिता इत्यर्थः । [यथा निर्माणदक्षस्य,
पद्मासनस्यैव कौशलस्य तद्वत्त्वस्य विचक्रकथः समीहितेषु निर्मितेषु सीमा इव ।
इतः परं शोभनं न निर्मितमित्यभिप्रायः । यथा पद्मासनस्य कौशलस्य सीमार्थं यस्य
तस्य ब्रह्मणः समीहितेषु वाञ्छितेषु सीमा इव । यथा, कौ इषिय्याम् शसते चलति
इति कौशलः पचाद्यच्, अलुकसमासश्च, इषिय्यां विहितसृष्टिरित्यर्थः । पद्मासन-

यासी कौशलस्येति इति पद्मासनकौशलः, विवक्षावन्नात् कर्णधारये विशिष्यस्य
प्राग्भावः ।] या अयोध्या, ऊर्ध्वं स्फुरन्तः ये रत्नानाम् गमलस्यः रश्मयः तैः हाससूतैः
मघीनः इन्द्रस्य पुरम् हृमरावतीम् विदुष्य इव स्थिता । [अमरावती न मां
श्रीभया विजेतुं शक्नुयात् इति विविच्य अयोध्या हसतीव इत्यर्थः । ॥ तथादि...]

माघकाव्ये—“गगनस्युशां मणिरुचां चयेन यत्

सदनाम्बुदलयत नाकिनामपि ॥”

अलङ्कारः—उत्प्रेक्षाव्यतिरेकयोः संसृष्टिः । वृत्तसुपजातिः ।]

Change of V.—सीमया इव यथा स्थितम् ।

Derivations &c.—कौशलम्—कुशं खाति गृह्णाति इति कुशलः, ला-
घातोः कः (one expert in taking the Kusagrass) तस्य ह्रस्वम् क्वति
कौशलम्, अण्प्रथयः । गमसि—गम्यते प्रायते इति गः, गमधातोः डः । गम्
वभसि प्रकाशयति, इति ग-उपपदात् भसधातोः क्तिच् । अभ्यसीत् अभसीत्
लुङ् । मघबन्...मङ् पूजायाम्, तस्मात् कानिन् । मङ्घति लट्, अमङ्घीत् लुङ्
ईहित—ईङ्ङु चिष्टायाम्, ईङ्घते लट्, ईङ्घिष्ट लुङ् ।

शुद्धे पदार्थे निर्माणे विशेषेण दम्भतार परिचायकं ये वाक्कारे कौशल
अयोध्या ताहार मीमा स्वरूप । उक्त अयोध्या उर्ध्वं स्फुरन् रश्मिरूप
द्वारा येन ईश्वरं पुरीके उपाहास करिष्य अवहान करिषेतेह ।

* The city expressed the highest degree of skill shown on things
to be created by Brahman the lotus seated, one that has acquired
great adept in construction of things. It appeared to laugh as it
were, at the city of Indra by means of the rays of its gems 'beaming'
upwards.

Q. Is there any impropriety of समास in पद्मासन-
कौशलस्य ? Ans: “पूरुषगुणसुहितार्थं सद(त्-अ)व्यय तस्य समानाधिकरन्नेन”
इति गुणवाचकैर्न षष्ठीसमासः न युज्यते । तथापि ‘अर्थगौरवम्’ ‘बुद्धिनाथ्यम्’
इत्यादिदत्त पद्मासनकौशलम् इत्यपि सिद्धम् । तत्सिद्धले हितुमाह । “तत्स्यैव
गुणैः समासो वक्तव्यः” इति काव्यायनः । [Words denoting attributes

सद्रत्नमुक्ताफलवज्रभाञ्जि

विचित्रधातूनि सकाननानि ।

स्त्रीभिर्युतान्यस्तरसामिबोधैः

मेरोः शिरांसीव गृह्णाणि यस्याम् ॥ ७ ॥

such as कर्चाम् can not be compounded in a षष्ठीसमास unless they are attributes in the abstract as कौशलम् &c.] Q. Decline the base of मघोः and give the feminine form. Ans. मघवान् मघवा, मघवन्ती मघवानौ, मघवन्तः मघवानः इत्यादि । स्त्रियाम् मघवती मघवनी । Q. Write gram. notes on सीमा and decline it. Ans. Gram. note—सिनीतेः (सिधातोः), मृनिन् इति सीमन् । “डाप् उभाभ्याम् अन्यतरस्याम्” इति डाप् ङा । अतः सीमन् सीमा वा । Declension—सीमा सीमानौ सीमानः, वा, सीमा सीमे सीमाः इत्यादि । ६ ।

7. Principal sentence :—“यस्यां गृह्णाणि मेरोः शिरांसीव अभूवन् । Adjuncts to the subject i. e. to गृह्णाणि and शिरांसि,—सद्रत्नमुक्ताफलवज्रभाञ्जि, विचित्रधातूनि, सकाननानि, अस्तरसाम् ओचेरिव स्त्रीभिः युतानि ।

Prose order :—यस्यां सद्रत्नमुक्ताफलवज्रभाञ्जि विचित्रधातूनि सकाननानि अस्तरसाम् ओचेरिव स्त्रीभिः युतानि गृह्णाणि मेरोः शिरांसीव (अभूवन्) ।

Substance :—स्वर्णमयस्य सुमेरुशृङ्गे नानारत्नानि धातवः काननानि च सन्ति तथैव अस्याम् वर्तन्ते । सुमेरुशृङ्गाणि यथा अस्तराभिः सेवितानि तथैतानि गृह्णाणि स्त्रीरवैः श्रेष्ठयितानि चासन् ।

Explanation in tika form :—यस्याम् अयोध्यायां सन्ति शीमनानि रत्नानि मरुत्तपद्मरामवैदूर्यादीनि मुक्ताफलानि मौक्तिकानि वज्राणि शीरकाणि च भजन्ते इति सद्रत्नमुक्ताफलवज्रभाञ्जि ; [मुक्ताफलवज्रयोः रत्नानामावेऽपि प्राधान्य-

स्वापनार्थं वचनम् । “भञ्जो ष्विः” इति ष्विः । युञ्जीति वा पाठः ।] विधिवाः
 गुणाप्रकाशा धात्वन्वी मनःशिक्षादयो धेयु तथोक्तानि क्लृप्ताश्चिपलात्, सुमीरुप्रकेपु
 सहजत्वात् । काननैः इह वर्तमानानि गृहसन्निधिष्विद्विदीय्यमानात्, किंयङ्केपु
 सहजत्वात् च । अप्सरसां श्रीष्वैः इत्येः निक्षरैः समूहैरित्यर्थः । “श्रीष्वी इन्देऽभलां
 रथे” इत्यमरः । तैरिव स्त्रीभिर्यथापि तत्त्व्याभिः स्त्रीभिरप्सरीभिरिव इत्यर्थः ।
 [स्त्रीणां अप्सरःसादृश्येन अतिसौन्दर्यं दर्शितम् । अप्सरसशब्दो बहुवचनान्तः
 इति क्रमदीश्वरः ।] गृह्णाणि वेद्मिन्नि मीरोः सुमीरोः शिरांसि गृह्णाणीह
 अभूवन् । [यस्याम् अभूवन् ताम् अर्थीध्यामध्यास्त इति यणदोः सम्बन्धः ।
 गृह्णशब्दो वेद्मिन्नि नपुंसकलिङ्गः, तत्स्थायिषु पुंलिङ्गो नित्यं बहुवचनान्तश्च ।
 यौती पूर्णप्रमालङ्कारः । इत्तन् चपजातिः ।]

Change of V.—सद्रवसुक्ताफलवचभाभिः, विचित्रधातुभिः, सकाननैः
 स्त्रीभिः युतेः, शिरीभिः गृहेः अभूयत ।

Derivation :—रव—रमते अत् इति रवम्, रम्धातोः [नः । अरंल
 लुङ् । धातु—धा-धातोः तन् । दधाति धत्ते लट्, अधात् अधित लुङ् ।
 अप्सरस्—अप् सु मध्यमानासु जाता इति अप्सरसः । अङ्गः सरन्ति इति
 वाक्यम् । अप् शब्दात् सृधातोः [असिः । “अप् सु निमंथनादेव रसाप्रकार-
 क्लृप्तयः । सतपेतसंनजयेह तत्प्रादुर्भूयसीऽसहयम् ।” इति सक्तेः । युतः—यु नियथे
 तस्मात् क्तः । यौति लट्, अयावीत् लुङ् । शिरस्—श्रिधातोः असुन् । शिर
 इति अकारान्तोऽपि असि, यथा “निचकर्त्त शिरान् द्रीषिः ।”

सुमेरु पर्वतेश्च शिखरदेशेश्च आश्रये नृगरौत प्रीमाना सकल
 मुक्ताफलं च ह्रीदकं प्रकृति उक्तेषु रत्ने विभूषितं, गैरिकानि विचित्र
 धातु द्वारं चिह्नितं, काननं युक्तं, च अप्सरातुल्यं रमणीकूलं कर्तुकं अधु-
 षितं छिल ।

Like so many peaks of Sumaru, its palaces were possessed of
 fine gems, such as pearls and diamonds, were decorated with varie-
 gated metals, had gardens attached to them, and contained women as
 handsome as so many Apsaras.

अन्तर्निविष्टोऽञ्जलरत्नभासो
 गवाक्षजालैरभिनिष्यतन्वः ।
 हिमाद्रिट्टाद्रिभान्ति यस्याम् ।
 गङ्गास्वपातप्रतिमा गृहेभ्यः ॥ ८ ॥

Q. Is the reading सद्रत्नसुक्ताफलायुक्चि objectionable ?

Ans. "युजेरसमासे" इति यदस्ति प्रतिषेधः नात् तस्यावसरः । तस्य अन-
 पुंसकविषयत्वात् । सद्रत्नसुक्ताफलानां युक् योगी येषु तानि इति बहुव्रीहिः
 सुगमः । Q. Write notes on गृहाणि in respect of

Gender. Ans. See above. Q. Give the meaning

of रत्न । Ans. नशिमाशिक्यादीनि रत्नानि । यथा "जाती जाती यदुत्कृष्टम्
 तद्रत्नमिति कथ्यते ।" इति वचनात् शोभनमध्ये उत्कृष्टानि इत्यर्थः । Q. De-
 scribe भाज् । Ans. पुंसि स्त्रियाश्च भाक् भाजौ भाजः । स्त्री भाक् भाजौ

भाञ्जि इत्यादि । Q. Give the derivative meaning of,
 or allusion to अपसरत् । Ans. 'अपसु निक्षेपनादेव रसात् तस्मात्
 वरस्त्रियः । उत्पेतुमंजुजश्रेष्ठ तस्मादपसरसोऽभवत् ॥" ७ ।

8. Principal sentence :—यस्याम् (अयोध्यायाम्) अन्तर्निविष्टो-
 ऽञ्जलरत्नभासः भान्ति । Adjunct to भासः ;—गृहेभ्यः गवाक्षजालैः अभि-
 निष्यतन्वः, हिमाद्रिट्टात् इव अभिनिष्यतन्वः and गङ्गास्वपातप्रतिमाः ।

Prose order :—अन्तर्निविष्टोऽञ्जलरत्नभासः गृहेभ्यः गवाक्षजालैः अभि-
 निष्यतन्वः (सत्वः) हिमाद्रिट्टात् (अभिनिष्यतन्वः) गङ्गास्वपातप्रतिमा इव
 भान्ति । Or see below.

Substance :—यस्याम् अयोध्यायाम् उच्चगृहमध्येस्थिताः रत्नदीप्तयः तेषु
 गवाक्षजालैः आल्लसैः निष्यतन्वः तथा शोभानवापुः यथा गङ्गाजलपाताः हिमालयस्य
 विदीर्घप्रसरभागात् सरन्तः शोभाम् अधिगच्छन्ति ।

Explanation in tika form :—यस्याम् अयोध्यायाम् अन्तर्गृहमध्ये
 निविष्टानां निहितानाम् अर्पितानामित्यर्थः । उच्चस्थानसङ्घातानां रत्नानां भासः

দীপয়ঃ [“স্বঃ প্রমা সয়ু ঞ্চিভিচ্ ভা ভা ছবি যুতি দীপয়ঃ” ইত্যমরঃ] গৃহেভ্যঃ
 গবামশীশীব গবাশাঃ [“অশ্বোঃ গৃহশ্রী” ইতি অচ্] বহুতায়নানি [“বাতায়নং
 গবাস্বঃ স্যাত্” ইত্যমরঃ] তিষ্ঠাং জাশ্বৈঃ সমুহৈঃ জালকৈঃ বা অভিনিষ্পতন্যঃ
 নিঃসরন্যঃ সত্যঃ ঙ্গিমস্যাদ্রিঃ হিমাद्रিঃ, অথবা হিমে ন যুতীঃত্রিঃ হিমাশ্বাঃ, তস্য
 টঙ্কাত্ ‘পাষণ্দারণাত্’ বিদৌর্ষপ্রসারমাগাদিত্যর্থঃ, [“টঙ্কঃ পাষণ্দারণে” ইতি
 বির্ঘঃ] অভিনিষ্পতন্যঃ গঙ্গাস্বপাতপ্রতিমা গঙ্গাজলপ্রবাহতুল্যা ইব ভান্নি
 শ্রোভন্তে । তামযৌধ্যাম্ অধ্যাস্ত ইতি পূর্বেণ অন্বয়ঃ । [এতৈঃ চতুর্ভিঃ শ্লোকৈঃ কলা-
 পকম্ উক্তম্ । তর্থাচ্ছি, “দ্বাভ্যাম্ যস্মিন্ ইতি প্রীক্তম্, ত্রিভিঃ শ্লোকৈঃ বিশেষকম্,
 কলাপকম্ চতুর্ভিঃ স্যাত্ তদুহম্ কুলকম্ স্মৃতম্ ।” শ্লোকেষু প্রতিমাশব্দঃ
 ইবার্যে প্রযুক্তঃ । অতীত্ব অনেকেবশব্দে ন উপমা । উক্তম্ দৃষ্টিনা—“একো-
 নেকেবশব্দত্বাত্ সা বাকাধীপমা বিধা ।” ইতম্ উপজাতিঃ ।]

[শ্লোকস্য অস্য एवं বা অন্বয়ঃ ক্রিয়তাং যথা—যস্য গঙ্গাস্বপাতপ্রতিমাঃ
 অন্তর্নিবিষ্টীজ্বলরত্নমাসঃ হিমাद्रিটঙ্কাত্রি গৃহেভ্যঃ গবাশজালৈঃ অভিনিষ্পতন্যঃ
 সত্যঃ ভান্নি ৯]

Change of V.—মাভিঃ অভিনিষ্পতন্যোভিঃ ভাব্যে গঙ্গাস্বপাতপ্রতিমাভিঃ ১

Derivations &c.—রত্নম্—রত্নয়তি হর্ষয়তি ইতি রত্নম্ ইতি স্মৈর্ঘ্য-
 ন্নাত্ ন প্রত্যয়ঃ । Diff. nt.—“রত্নম্ স্বজাতিশ্রেষ্ঠে সপি রত্ন’ মাণিক্যমিষ্যতে”
 নিবিষ্ট = নি-বিষ্ণঘাতী: কত্‌রি ক্: । লুঙ্ অবিষত্ । অত্রি: - অদঘাতী:
 ক্রিন্ । টঙ্ক: - টক্‌ বশ্বে ইত্যস্মাত্‌ ঘञ্ । টঙ্কয়তি লট্, অটঙ্কত্‌ লুঙ্ ।

যে অযোধ্যার গৃহাভ্যন্তরস্থিত উজ্জ্বল রত্নের দীপ্তি গবাক্ষজাল
 দ্বারা বহির্গত হইয়া হিমালয়ের ভগ্ন প্রস্তর নিঃসৃত গঙ্গার প্রপাত
 অনুকরণ করিতেছে ।

In which city, the lustre of the bright jewels deposited within,
 shooting out through the windows from the houses, shine forth as
 the ‘very image’ of the fall of the waters of the Ganges through the
 declivity of the mount Himalaya, the seat of snow.

Q. Write notes on গঙ্গাস্বপাতপ্রতিমা: । (Ans. See above).

धर्म्यासु कामार्थयशस्करीषु
मतासु लोकेऽधिगतासु काले ।

विद्यासु विद्वानिव सोऽभिरमे

पत्नीषु राजा तिसृषूत्तमासु ॥ ६ ॥

Q. Is there any gram. impropriety in गवाच ? Ans.

"गवेन्द्रगवाचो नित्यम्" इति श्रीकारस्य 'अव' इति आदेशः, तत्र च्वत् । Q.

Give the meaning of जाल in गवाचजालैः । Ans. गवाच-

समूहैः, गवाचस्थितजालकैः वा । "जालं समूह आनाथी गवाचचारकावपि"

इत्यमरः । Q. Give the feminine form of the present

participle of मा । Ans. भान्ती वा भाती । Q. Derive

गङ्गा । Ans. गङ्गामात् गङ्गा । गङ्गधातोः गङ् । Q. Expound the

Samas in हिमाद्रिः । Ans. षष्ठीसमासः, मध्यपदलोपी कर्मधारयी वा ।

(See above.) ८ ।

9. Principal sentence :—स राजा पत्नीषु अभिरमे । Adjunct

to पत्नीषु and विद्यासु धर्म्यासु, कामार्थयशस्करीषु, लोके मतासु, काले अधि-

गतासु, तिसृषु and उत्तमासु । Simile to सः—विद्वान् विद्यासु इव ।

Prose order :—स राजा धर्म्यासु कामार्थयशस्करीषु, लोके मतासु काले

अधिगतासु तिसृषु उत्तमासु पत्नीषु विद्वान् विद्यासु इव अभिरमे ।

Substance :—विद्वान् यथा विद्याभिः परमां प्रीतिम् अधिगच्छति तथा

स राजा पत्नीषु भरते । पत्नीषु ताः विद्या इव धर्म्यानुगताः लोकसम्भवाः

कामार्थयशःप्रदाय आसन् ।

Explanation in tika fc. m :—स राजा दशरथः धर्म्यादनपेतासु

धर्म्यासु ["धर्मपथ्यर्थन्यायादत्तपेः" इति अनपेते अर्थात् अक्षरं 'अर्थे यत्प्रत्ययः]

एक धर्मशीलासु, अन्यत्र धर्मोपादिकासु इत्यर्थः । कामस्य अर्थस्य यशस्य तानि

धर्मं शीलं यामां तासु ["लज्जी हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु" इति टः प्रत्ययः] लोके

इवे मतासु पूजितासु ["लोकसु सुवने जने" इत्यमरः] काले विवाहदीप्ते

काले अधिगतान् परिणीतासु, पत्ने श्रेष्ठकाली गृहीतासु, तिस्रसु क्लीशल्याकैकीयी-
सु निचासु, पत्ने ऋक्सामयजुराख्यासु इत्यर्थः । उक्तमास्तु सन्नारीगुणैः समीतासु,
पत्ने श्रेष्ठासु, पत्नीषु क्लीषु, विद्वान् विपश्चित् अधिगतविद्य इत्यर्थः [विद्वैः ज्ञतरि
ज्ञसुः । “विद्वान् विपश्चित्पुत्रः” इत्यमरः ।] विद्वानि आभिर्धर्मोपार्णो इति
विद्या [“संज्ञायां समञ्जनिवदेत्यादिना क्वप्] तासु इव अभिरेनि चित्तौ इ ।
विद्वान् यथा विद्यया नृप्यति तथा स पत्नीभिः तुतीष इत्यर्थः । [श्रीती पूर्वोपमा ।
ज्ञानम् उपजातिः ।]

Change of V.—विदुषा इव तेन रेमे ।

Derivation—धर्म्या—धर्मं + यत् । यश्स्वरौ—यश्च-क-ट, क्लीलान्
ईप् । मता—मन कर्णेषि क्तः । विद्या—विद्-क्वप् । विद्वान्—विद्-इट
विद्वैः शतुर्वसुः । अभिरेमे—अभि-रम-लिट् ए । लठि रमते । लुङ् अरंस ।
पत्नी—पति ईप् ‘पत्युर्नां यश्चसंयोगी’ इति नकारः । राजा—रश्मनाथस्य राज-
घातीः कनिन् । ज्ञानम्—उद् इत्यस्मान् तमप् ।

विद्वान् वैरूप विद्वान्प्रत्यये प्रीति लाभ करेन, सेहैरूप राज्ञा पत्नी-
प्रत्यये परितोष लाभ करियाहिलेन । विद्वान् छात्र तौहारां धर्म्या
अर्थां धार्मिक स्वभावा हिलेन, अर्थ ७ यश्चः विद्वान् करेन, षोडशेकर
प्रत्यये हिलेन, ७ उचित् समये अधिगत अर्थां विवाहित हन ।

He delighted in his three excellent wives, as the learned one
does in the three branches of learning. The wives were, like the three
branches of learning, full of virtues, brought pleasure, profit, and
fame; were honored in the world; and were got in due-time.

Q. Write gram. notes on मतासु, and give its
nominative. Ans. ‘मतिबुद्धिपूर्वायेभ्यश्च’ इति वर्त्तमाने कर्णेषि क्तः ।

श्रीकानामिति कर्तृपदम् ऊच्यम् । “क्तस्य च वर्त्तमाने” इति तत्र षष्ठी । Q

Is there any impropriety of समासवाक्य in कामार्थयश्स्वरौः

Ans. “अजायदन्तम्” इति अजन्तस्य पूर्वनिर्द्देश एव भवति अर्थकामयश्चाति
इत्यर्थं युज्यते । तथापि “बहुषु अनियमः” इति यथेष्टप्रयोगः । Q. Ex-

पुत्रीयता तेन वराङ्गनाभि-
रानायि विद्वान् क्रतुषु क्रियावान् ।
विपक्वमज्ञानगतिर्मनस्वी
मान्यो मुनिः स्त्रां पुरसृष्ट्यशुद्धः ॥ १० ॥

plain in English the above stanza, Ans. स तिसृषु उत्तमासु पत्नीषु अभिरैरे He (the King Dasaratha) delighted in his three excellent wives, पञ्चंगासु full of virtues, कामार्थ-पयस्करैरेषु who brought him (the King) pleasure, profit and fame, लोके मतासु who were honored in the world, काले, अवि-पतासु and were married in due time (and as regards learn- ing they were attained in due time, i. e. in infancy) विद्वान् ब्रह्मासु इव as a learned man does (delights) in the three branches of learning. Q. Decline the base of विद्वान् in the feminine gender, in the 3rd case. Ans. ब्रह्मया विदुषीभ्याम् विदुषीभिः । ९ ।

10. Principal sentence :—तेन वराङ्गनाभिः ऋष्यशुद्धः स्त्रां पुरम् नानायि । (He brought the ascetic to his capital by means of some handsome women). Adjective to तेन—पुत्रीयता । Adjectives to ऋष्यशुद्धः—मुनिः, विद्वान्, क्रतुषु क्रियवान्, विपक्वमज्ञान-गतिः, मनस्वी, and मान्यः ।

Prose order :—पुत्रीयता तेन वराङ्गनाभिः, विद्वान् क्रतुषु क्रियावान् विपक्वमज्ञानगतिः मनस्वी मान्यः मुनिः ऋष्यशुद्धः स्त्रां पुरम् नानायि ।

Substance :—अपुत्री दशरथः पुत्रैर्लिं निर्वाहयितुमिच्छुः पुत्रीयक्रतुं । नखिनम् ऋष्यशुद्धम् नाम कृतवियम् अचिक्रुमारं वराङ्गनाभिः विलीभ्य नगरम् गनीतवान् ।

Explanation in tika form :—[‘ऋष्यशुद्धनामा मुनिः पुत्रीयं क्रतुं

जानाति' इति, पुरीषसः वशिष्ठात् उपशुल्ब राज्ञा वारविश्लासिनीभिः आनायिती
 सुनिः, इत्याह पुत्रीयतेति ।] पुत्रीयता आत्मनः पुत्रमिच्छता ५ "सुप आत्मनः क्वच्" *
 तेन राज्ञा प्रयोजककार्त्रं वराङ्गनाभिर्बरह्नीभिः प्रयोज्यकजीभिः । ["नौवस्त्री-
 ने" इति नाययतेः अणिकर्त्तुः न कर्मत्वम् । अतः प्रयोज्यकर्त्तरि द्वितीया, नतु
 गतिबुद्धौत्यादिना द्वितीया ।] विद्वान् वेदार्थतत्त्ववित् पण्डित इत्यर्थः । कतुपु
 यर्त्तु क्रियावान् प्रशस्तक्रियः । [प्रशंसायां सतुप । यदुक्तम् "भूमनिन्दाप्रशंसासु
 निव्ययीयेदुतिश्रायने । संसर्गेऽपि विवचनार्था भवन्ति सतुपादयः ॥"] विपाकिन
 निर्वृत्ता ज्ञानस्य गतिमार्गो यस्मैति विपक्विसंज्ञानगतिः विनोपदेशात् ज्ञानमस्य आत-
 मित्यर्थः, स्वयम् अतिपरिणतज्ञानमार्गं इति भावः । ["गतिमार्गे दशायार्थं ज्ञाने
 याचाव्युपयने" इति विश्वः ।] मनस्वी प्रशस्तमनाः ["अस मायामिधास्रवो विनिः"
 इति विनिः ।] मान्यः मानार्हः ["अहं कृत्यष्टचष" इति ष्यत् ।] कृत्यस्य स्वगस्य
 शङ्कम् कृत्यशङ्कम्, कृत्यशङ्कमिव शङ्कमस्य इति, ["सप्तम्युपमानपूर्वस्य च उत्तरपद-
 लोपः" इति उत्तरपदलोपी समासः ।] कृत्यशङ्कौ नाम सुनिः । ["गौषे कर्मणि
 दुद्धादेः प्रधाने नौहृक्प्रवहाम्" इति वचनात्, सुख्ये कर्मणि प्रथमा ।] स्त्रीं पुरं
 स्वकीयां राजधानीं, ["अकथितश्च" इति गौषे कर्मणि द्वितीया ।] आनायि
 आनायितः । [ष्यन्तात् आपूर्व्वकनौधातोः प्रधाने कर्मणि लुङ् ।]

अलङ्कारः—हेकानुभासः, वृत्तसुपजातिः ।

Change of V.—पुत्रीयन् सः, विदांसं क्रियावन्तं विपक्विसंज्ञानगतिम्
 मन्स्विनम् मान्यम् कृत्यशङ्कम् सुनिम् स्त्रीं पुरीम् अनौनयत् ।

Derivation—पुत्रीयता—(पुत्र+क्वच्) पुत्रीय नामधातोः श्रट् इया ।
 आनायि—आ-नौ-कर्मणि लुङ् त । कतु-क-कतु । "कञः कतुः ।" क्रियावान्—
 क्रिया-प्रशस्तार्थे ङतुप । विपक्विम्—वि-पच-त्रिमक् । उपच पाके इति डुयोगात्
 "डित्तस्रज्जे त्रिमक्" इति चिमक् । अपाक्षीत्-लुङ् । मनस्वी—मनस्—विनिः
 प्रशस्तार्थे । मान्य—मन-ष्यत् ।

* इतिकर्मणः एषितसम्बन्धिनः सुवन्तात् इच्छायामर्थे क्वच् प्रथये वा स्यात्
 इति क्वच् ।

ये अननूय मनसो मुनि षड्यशुद्धेर पूर्वजन्मरु ज्ञानरानि ईह
 जन्मे परिपाक लाङ्क करिराहिल, राजा पुत्रार्थी हईया सेई षड् क्रिया-
 नील विद्वान् षडिके रूपलावण्यवती रमणीगण द्वारा निज प्रीते आनयन
 करिराहिलेन ।

"The learned and highminded Biswasringa, the venerable ascetic,
 whose extensive knowledge of his previous life was now brought to
 maturity, and who was well acquainted with the ceremonies of a
 sacrifice, was, by the help of handsome women, brought to the city,
 by the King desiring a son.

• Q. Account for the first case in मुनिः and 2nd
 in पुरीम् । Ans. See above. Q. Expound the samas
 in ऋषयः । Ans. See above. Q. Show the propriety
 of the adjectives to ऋषयः । Ans. सर्वेषामत्र विशेषणार्थं प्रथमं
 ऋषेः पुत्रेष्टक्रियासम्पादनफलं दीतयति । Q. In what sense is
 विन् used in मनसो । In what other senses can such
 affixes be used ? Ans. See above and add, (विन् has the
 sense of मनुष्य) भूषि यथा, गोमान् । अतिशयने यथा, उदरवती । संसर्गे
 यथा, दृष्टी । निन्दायां यथा पापी । निखयोरे यथा क्षीरो इत्यादि । Q. Can
 there be any syntactical change in स्नाम् । De-
 cline also the base. Ans. The syntactical change
 is स्नस्य पुरम् । Declension—“स्त्रीज्ञातावात्मनि” इति ज्ञातो आत्मनि च
 अर्थे पुंस्त्वम् । “स्नस्य अज्ञातिघनाभिधः” इति ज्ञातिभिर्नि अर्थे सर्वनामता ।
 अतः आत्मनि अर्थे रूपं ‘सर्व’शब्दवत् यथा, स्नः स्त्री स्ने, स्नञ्जे इत्यादि । “स्नं
 त्रिप्लालीये” इति विशेषणार्थं लिङ्गत्वम् । सर्वशब्दवत् रूपम् । “स्त्रीऽस्त्रियां
 घर्णे” इति घनार्थे पुंस्त्वं क्लीबत्वञ्च । घनार्थे तु न सर्वनामता, अतः फलवत्
 रूपम् । Q. Explain fully विपक्वमज्ञानगतिः । Ans. विपाकम्
 निर्वृत्ता ज्ञानगतिः यस्य तादृशः । यस्य पूर्वजन्मार्जितं ज्ञानम् इह जन्मनि तम्

ऐद्दित्तं तं कारयितुं ज्ञातात्मा
 क्रतुं वृषः पुत्रफलं सुनीन्द्रम् ।
 ज्ञाताश्रयस्तस्य ततो व्यतानीत्
 स कर्मठः कर्म सुतानुबन्धम् ॥ ११ ॥

समुपस्थितम् । तथाहि “पूर्वजन्मार्जिता विद्या पूर्वजन्मार्जितं धनं । पूर्व-
 जन्मार्जितं पुण्यम् अथै धावति धावति ।” उक्तञ्च — “तां हंसमालाः शरदीव
 गदां, मञ्जौषधीं नक्तमिवात्मभासः । स्थिरीपदेशाम् उपदेशकाले प्रपेदिरे प्राक्तन-
 जन्मविद्याः ॥” कुमारः । १० ।

11. Principal sentence :—वृषः तं क्रतुं कारयितुम् ऐद्दित्तम् ।
 Adjective to वृषः—ज्ञातात्मा । Adj. to तम्—सुनीन्द्रम् । Adj. to
 क्रतुम्—पुत्रफलम् । Another principal sentence—ततः स तस्य कर्म
 व्यतानीत् । Adj. to सः—ज्ञाताश्रयः and कर्मठः । Adj. to कर्म—
 सुतानुबन्धम् ।

Prose order :—ज्ञातात्मा वृषः तं सुनीन्द्रं पुत्रफलं क्रतुं कारयितुम्
 ऐद्दित्तम् । ततः कर्मठः सः ज्ञाताश्रयः (सन्) अस्य सुतानुबन्धम् कर्म व्यतानीत् ।

Substance :— राजा तेन मुनिना पुत्रेष्टिं सम्पादयितुं अभिलाषम्
 चकरोत् । ऋष्यश्रृङ्गश्च राज्ञः मनीभावं ज्ञात्वा पुत्रयज्ञमारब्धवान् ।

Explanation in tika form :— ज्ञातः अनुष्ठितः आत्मा यन्वी येन
 तद्योक्तः [“आत्मा यन्वी धृतिर्बुद्धि” इत्यमरः ।] अथवा ज्ञातात्मा वञ्जीज्ञतचित्त इति
 भावः । [तथाच धरणिः “आत्मा कलेवरे यन्ने स्वभावे परमात्मनि चित्ते धृती च
 बुद्धी च ।” इति] वृषः दशरथः तं सुनीन्द्रं मुनिश्रेष्ठं ऋष्यश्रृङ्गं [“हृत्कीरन्वतर-
 स्याम्” इति कारयतिश्च अथो यः कर्ता तस्य यो विकल्पेन कर्मसंज्ञत्वात्
 द्वितीया । पक्षे सुनीन्द्रे च इति तृतीया स्यात् ।] पुत्रः फलं कार्यं यस्य स्याभूतं
 क्रतुम् यज्ञं [“यज्ञः सर्वोऽधरो यागः समतन्तुर्मखः क्रतुः” इत्यमरः] कारयितुं
 ऐद्दित्तं ईदितवान् । ततोऽनन्तरं कर्मठः कर्मणि घटते इति कर्मठः [“कर्मणि
 घटोऽठच्” इति अठच् ।] यागस्त्रियान्पादकः इत्यर्थः । स सुनीन्द्रः ज्ञातः

विदितः आशयः अभिप्रायो येन तथोक्तः, राज्ञी विदितचित्तः सन् तस्य राज्ञः सुतान् अनुवभ्रातृतिं सुतानुवन्धम् । [कर्मण्यण् । सुतानुवन्धीति पाठे—सुतान् अनुवन्धुं शीलमस्य इति “सुप्यजाती षिनिस्ताच्छील्य” इति षिनिः । अथवा सुतानुवन्धः विद्यते अस्य इति इन् ।] तथाभूतं कर्म व्यतानीत् प्रारब्धवान् ।

अलङ्कारः—कर्मणः कर्म इति व्यञ्जनसङ्कस्य सकृत्साम्येन छेकानुप्रासः ।
इणसुपजातिः ।

Change of V.—ऐङि.....कृतात्मना नृपेण । ज्ञाताशयेन व्यतानि तेन कर्मणैर्न..... ।

Derivation :—ऐङिष्ट—ईङ् लुङ् त । लट् ईङ्गते । लिट् ईङ्गाच्चक्र कृत—“कृञः कतुः” इति कृधातोः कतुः । व्यतानीत्—वि-तन्-लुङ्ङ् । तनीति तन्ते लट् । लङ् अतत्, अतनिष्ट, अतानीत् । लिट् ततान्, तैर्नि । कर्मणः—कर्म-अठच् । सुतानुवन्धम्—सु-त-अनु-वन्ध-अण् ।

जितेन्द्रिय नृपति मेहे मुनीन्द्र द्वारा पुत्रेष्टि सम्पानन कराईते अत्रिलाय करिलेन । षडक्रियानिपुण षडि तौहार अत्रिप्राय जानिते पारिव्रा पुत्रलाभार्थक क्रिया अनुष्ठान करिलेन ।

The King with his passions subdued, desired him to perform ceremonies 'resulting in the blessing of' a son. The Rishi, skilful in sacrifice, knowing his intention, set up to perform the ceremonies relating a son.

Q. Give the significance of कृतात्मा and ज्ञाताशयः ।

Ans. कृतात्मा—प्रज्ञाकरणेच्छीः इन्द्रियसंयमनमुचितम् । स च राजा तद्वान् आसीत् इत्यर्थः । ज्ञाताशयः—स्वस्थानयनहेतुं ज्ञात्वा राज्ञः ईक्षितं सम्पादयितुम् इच्छः इत्यर्थः ।

Q. Give the derivative meaning of सुमौन्द्र, its व्युत्पत्ति and significance. What is the feminine form of मुनिः ।

Ans. 'मनेरुत्च' इति मन्धातोः इन्प्रत्यये अकारस्य उकारः । धम्मादिमनन्तात् मुनिः । इन्द्रः—इदि परमेश्वर्ये इति इन्द्रधातोः रन् । इन्द्रः प्रचीयतावन्तं गायमादित्यग्रीगयोः” इति विश्ववचनात् । मुनिः इन्द्र

रक्षांसि वेदीं परितो निरास्य-
दङ्गान्ययाचीदभितः प्रधानम् ।
शेषाण्यहौषीत् सुतसम्पदे च
वरं वरेण्यो नृपतेरमार्गीत् ॥ १२ ॥

इव आदित्य इव इति उपमितसमासः । एतेन अस्य तपःप्रभावः सूचितः ।
स्त्रियाम् सुनिः सुग्री च, यथा सुनिरियं ब्राह्मणी । ११ । १२५५१२

12. This is a compound sentence composed of four simple sentences, given below one after the other.

Prose order :—वरेण्यः (सुनिः) वेदीं परितः रक्षांसि निरास्यन् ।
प्रधानम् अभितः अङ्गानि अयाचीत् । शेषाणि नृपतेः सुतसम्पदे
अहौषीत् । वरं च अमार्गीत् ।

Substance :—ऋषिः प्रथमं यज्ञविधाताय वेदीं समया समुपस्थितान् ।
राक्षसान् निरास्य, अङ्गयामैः साङ्गं प्रधानयागमकरोत् । पश्चात् पुत्राणां
सौभाग्याय पिष्टकमयानि प्रतिकृतानि अग्री जुहाव, नृपतेः पुत्रार्थं वरञ्च प्रार्थित-
वान् ।

Explanation in tika form :—वरेण्यः शेषः [“सख्यं वर्यं वरेण्याय”
इत्यमरः] स सुनिः वेदीं परितः यजनवेद्याः समन्तात् [“वेदिः परिरष्कृता
भूमिः इत्यमरः] । रक्ष्यन्ते एभ्यः इति रक्षांसि, असुनुप्रत्ययः । विभ्रा-
योपस्थितानि इत्यर्थः । निरास्यत् रक्षोघ्नेभ्यो निराकृतवान् । प्रधान-
मभितः प्रधानयागस्योभयपार्श्वे आदावन्ते च, अङ्गानि अययाचीत् अङ्ग-
यागानकार्गीत् । [“नवप्रह्वमर्खं कृत्वा ततः कर्म समाचरत्” इति अङ्ग-
यागानामवश्यकर्तव्यत्वात् । यद्वा पुत्रफलदाटव विष्णुः प्रधानं तमिहा
तस्य उभयपार्श्वे, अङ्गानि चत्तरादीन् लोकपालादीन् वा अयाचीत्
इत्यर्थः । “परितः अभितः” इत्यत्र “पर्यभिभ्याञ्च” “सञ्चो भयार्थोभ्यामेप”
इति तसिल् । तथोर्थेने च “अभितः परितः समया निकषा ह्यप्रतियोगेऽपि”
इति वेदीम् प्रधानञ्च उभयत्र द्वितीया । एतेन साङ्गात् वैदिककर्मणः फलावस्थ-

भाव इति सूचितम् ।] शिष्याणि [“शिष्यः परार्थत्वात्” इति मीमांसासूत्रम् । यः नरस्य उपाकारे वर्तते स शिष्यः इत्युच्यते इति च भाष्यवचनम् ; इति शिष्याणि] परभीषकुारीणि सर्व्याणि । साङ्गं विष्णुमिहा प्रतिकृतानि पिष्टकमयानि इति यावत्, सुतानां सम्पदे सम्पदर्थम् अद्दीधीत् अग्री हुतवान् । वरं, ई देवा अपि-प्रभृतयो वृषतेः सुता भूयासुरित्यादिरूपञ्च अमार्गीत् मार्गितवान् । [“देवाहुते वरः, अष्टे त्रिषु, कौवे मनाक् प्रिये” इत्यमरः । मार्गधातोः लुङ् । दीपकालङ्कारः । वससुपजातिः ।]

Change of V.—रचांसि निरासिषत ।

Derivation—रचांसि—रञ्ज-अङ्गुल । परितः—परि-तसिल् । निरास्यत्—निर्-अस-लुङ् । लट् अस्यति । अयाचीत्—यञ्-लुङ् । यजति यजति लट् । अद्दीधीत्—ङ-लुङ् । लट् जुहोति । लिट् जुह्वामास जुह्वामासकार, गुह्वाम्भुव जुह्वाम्भुव । वरेण्य—व-एण्यः । अमार्गीत्—चुरादौ अममार्गेत् ; मार्गं क् अन्वेषणे इति मार्गधातोः लुङ् । लटि मार्गति मार्गयति । तथाहि “यो मार्गयति सन्मार्गम् मार्गात् जेमभात्मनः” इति काविरहस्यम् ।

माननीय ऋषि वेदौर च १०००० राक्षस विद्वृत्त करिलेन । प्रधानाणेर पूर्ववर्ती ७ परवर्ती अङ्ग बाण अनुष्ठान करिलेन । पुत्रेर सम्पदर्थे महोपाकारी पिष्टकमय होमोयुक्तव्य अताशने आर्वात्त दिलेन । एवञ् जुषतिर कञ्च वर भिक्षा करिलेन ।

The revered Bishi warded off the demons from all sides of the Itar, performed the subordinate ceremonies both antecedent and consequent to the principal one. He made an offering of the most beneficial ones for the fortune of his son and begged for conferring the boon on the prince.

Q. Give the लृट् form of the base of अमार्गीत् ।

Ans. See above. Q. Write notes on अयाचीत् । Ans.

जे जी देवाच्चादानसङ्गकृतौ इति यज्धातोः उभयपदिलिनापि कर्तुः क्रियाफलतावात् न आत्मनेपदम् । क्रियाफलं राशि एव नतु यागकर्त्तरि ऋषौ । अतः

निष्ठा

निष्ठां गते दत्त्रिमसभ्यतोषे

विहित्विमे कर्मणि राजपत्न्याः ।

प्राशुर्हृषीच्छिष्टमुदारवंश्या-

स्त्रिस्रः प्रसोतुं चतुरः सुपुत्रान् ॥ १५ ॥

परभेर्पदम् । Q. Account for नपुंसक in शेषाणि । Ans.

“प्राकाश कलिश अङ्गुश शेष वेशे” त्यादिद्वैमत्रचनवत्वात् नपुंसकत्वम् । Q.

Show the significance of चतुरानि चयाचौत् । Ans. See

above. १२ ।

13. Principal sentence:—कर्मणि निष्ठां गते सति, सुपुत्रान् प्रसोतुम् राजपत्न्याः हृतेच्छिष्टं प्राशुः । Adjectives to कर्मणि—दत्त्रिमसभ्यतोषे, and विहित्विमे । Adj. to पत्न्याः—तिस्रः and उदारवंश्याः । Adj. to सुपुत्रान्—चतुरः ।

Prose order:—दत्त्रिमसभ्यतोषे विहित्विमे कर्मणि निष्ठां गते, उदारवंश्याः तिस्रः राजपत्न्याः चतुरः सुपुत्रान् प्रसोतुं हृतेच्छिष्टं प्राशुः ।

Substance:—ब्राह्मणानां परितोषेण सह यागे यथाविधानं समाप्तिं गते चतुर्णां पुत्राणाम् जननार्थं तिस्रः माह्वयः हृतेर्षयं भचितवत्यः ।

Explanation in tika form:—दूनेन निवृत्तः दत्त्रिमः [दाधातीः क्तिः, त्तुः मप् ।] समायां साधवः सभ्याः, [‘समाधाः यः’ इति यः] तेषां सभ्यानां ब्राह्मणानां तोषो यत्र तस्मिन्, तथा, विधानेन निवृत्तं विहित्विमे [धा-धातीः क्तिः, मप् च । (त्रिमक्) तस्य च हिरादेशः ।] कर्मणि पुच्छिष्ट्यागरूपे निष्ठां समाप्तिं गते वागक्रियायां सलासायामिति यावत् । [‘यस्य च भावेन भावलक्षणम्’ इति भावे सप्तमी । त्वाङ्गेषु कृतसन्तोषेषु, यागे च यथाशास्त्रं सम्युक्ते सति, इत्यर्थः] उदारः प्रसिद्धः वंशः तस्मिन् भवाः उदारवंश्याः सहावंशीइवाः इत्यर्थः । [‘शेषे’ इति यत्] तिस्रः, राजपत्न्याः राज्ञः दशरथस्य पत्न्याः, [पतिशब्दस्य स्त्रियां यज्ञसम्बन्धे ङोप् नृक् च ।] कोशल्या कैकेयी सुमित्रा च । चतुरः सुपुत्रान् शीभनपुत्रान् प्रसोतुं प्रसवेत् [इष्टविधानं वैकल्पिकम् । तादर्थ्यं तुमुन् ।] हृतस्य उच्छिष्टं हृतेर्षयं

श्रित्चरमित्यर्थः । प्रायः भक्षितवत्यः । [अत्र रामायणम्—“कौशल्यायै नरपतिः
पायसाहं ददौ तदा । अहं ददौ ददौ वापि सुमित्रायै नराधिपः । कैकेय्यै
चावशिष्टाहं ददौ पुत्रार्थकारणात् । प्रददौ चावशिष्टाहं पायससाहतीपनम् ।
अनुचिन्ता सुमित्रायै पुनरेव महानतिः ।” इत्यादिचतुर्भागेः पुत्रचतुष्टयम् ।
श्लोकेऽस्मिन् इत्तमुपजातिः ।]

Change of V.—तिसृभिः राजपत्नीभिः.....प्राये ।

Derivations :—दक्षिण—दा द्विमक् । सभ्य—सभा-यः । विह्विचिमे—
वि-धा-चिमक् । प्रायः—प्र-अश्-लिट् उस् । लट् अत्राति । लोट् हि अत्रान् ।
वंश्या—वंश्-यत् । प्रसीतुं—प्र-सू-चतुम्, प्रसवितुम् वा ।

N. B. श्लोकोऽयम् त्रिमक्प्रत्ययस्य उदाहरणम् ।

धनदानेन ब्राह्मणदिगेर परितोष विधानान्तरं यत्र कार्यं यथाविधि
सुमापितं रह्ये, महाकुलोद्भवा राजपत्नीद्वयं सुपुत्रं चतुष्टयं अमवार्थं
हृत्तेश्च उक्त्वा करिष्ये ।

The ceremony properly conducted being over with the satisfac-
tion of the Brahmans by gifts, the three queens born of high family,
tasted the leaving of the sacrifice to give birth to four sons of high
eminence.

Q. Account for समी in गते । Ans. कर्मणि इत्यत्र
भावाधिकारणे समीविधानात्, तस्य च विशेषणतया 'गते' इत्यत्र समी । गीयी-
चन्द्रसु “यत्नं वा ज्ञयति भावो भावेनैवात्यक्तौजः । समी विहितं तत्र तदि-
सिद्धपदेऽपि च ।” इति क्रियापदे एव भावाधिकारणत्वात् 'गते' इत्यत्र भावे समी,
कर्मणि इत्यत्र तु तद्विशेष्ये समी । Q. Account for the form-

ation of the word विह्विचिमे । Ans. See above. Q.

Explain the significance of दक्षिणसभ्यतीवे । Ans. अत्र
सभ्यपदेन ब्राह्मणानाम् अन्वयविद्याहृत्तादिसम्पन्नत्वं व्योतितम् । यत्रकाली सत्पात-
रतिपादनमवश्यं कर्त्तव्यम् इति दक्षिणपदप्रयोगः । तथाहि याज्ञवल्क्यः “एव-
न्वयविद्याभ्यां हृत्तेन च समुद्दिताः । त्रियुक्तानाम विप्रैन्द्राः मूल्यान्ते सवनादिषु ।”

कौशल्ययासावि सुखेन रामः

प्राक्केकयीती भरतस्ततोऽभूत् ।

प्रासोष्ट शत्रुघ्नमुदारचेष्टम्

एका सुमित्रा सह लक्षणेन ॥ १४ ॥

संभवं=यज्ञः । Q. Show the fitness of राजपदाः here. Ans. पतिशब्दस्य स्त्रियाम् ङीप् । यज्ञसम्बन्धे तुक् विधानात्, पत्नीशब्देन तासां यज्ञाधिकारः गम्यते । १३ ।

14. It is a compound sentence composed of three simple sentences, as follow.

Prose order :—कौशल्यया प्राक् सुखेन रामः असावि । ततो भरतः केकयीतः अभूत् । एका सुमित्रा लक्षणेन सह उदारचेष्टं शत्रुघ्नं प्रासोष्ट ।

Substance :—प्रथमम् कौशल्यया, रामम्, ततः केकयी भरतम्, पश्चात् सुमित्रा लक्षणेन शत्रुघ्नं जनयामास ।

Explanation in tika form :—कौशल्यया रात्रीऽपत्यं कौशल्यया [“इहेत्कौशलाजादाज्जाङ्” इति जाङ् । स्त्रीत्वादाप् ।] तथा प्राक् प्रथमं सुखेन अक्षेपेनैव [प्रकृत्यादित्वात् द्वितीया । मङ्गतां जन्मनि न काचिदपि षोडशिति भावः ।] रामः असावि जन्मते अ । [“वलभद्रं जामदग्न्ये रामी दामरथी जतः ।” इति अजयकोषः । कर्मणि ‘लुङ्’ ततोऽनन्तरं भरतः केकयीतः अभूत् जातः इत्यर्थः । [“सुवः प्रभवः” इति केकयीतः इत्यत्र पञ्चमी । केकयानां राज्ञा इति केकयः, अष् सोपः । ततः केकयशब्दे जन्यजर्णकभावोपचारात् केकयः केकयपुत्रः, स्त्रियाश्च केकयी इति भवति] एका सुमित्रा । [एकेत्यत्र एकैवेति गम्यमानत्वान् एव-शब्दी न प्रयुक्तः ।] लक्षणेन सह, उदारा मङ्गती चेष्टा यस्य तथोक्तं, शत्रुघ्नं इतीति शत्रुघ्नस्य प्रासोष्टं प्रवृत्तवती । [“सङ्घुक्तेऽप्रधाने” इति सङ्घुक्ते लक्षणेन इत्यत्र द्वितीया ।]

Change of V.—कौशल्यया रामम् असविष्ट or असीष्ट । भरतेन..... अभावि । सुमित्तया उदारचेष्टः शत्रुघ्नः.....प्रासावि ।

आर्क्षीद्विजातीन् परमार्थविन्दान्
उदेजयान् भूतगणान् न्यषिधीत् ।

Derivation :—असावि—स्-कर्मणि लुङ् तन् । लट् सूत्रे । रामः—
रम्धातोः षः घञ् वा । शत्रुघ्न—शन्-हन्-मूलविभ्रजादिलात् कः । भरतः—
भर्त् तनीति इति भरवः । तन्धातोः डः ।

अथत्रै कोशलया शूषे रामे प्रसव करिलेन, उदपरे केकयी
हहेते भरत उदुत हहेलेन । अवशेषे शूमिद्रा, लक्ष्मणेन सहित
उदाररुचष्टे शक्रुघ्नके प्रसव करिलेन ।

Ram was first brought forth with ease by Kousalya. Bharat
was next begotten of Kekayi. Sumitra alone gave birth to magna-
nanimous Satrugna preceded by Lakshman.

• Q. Show from the syntactical construction
that लक्ष्मण was elder than शत्रुघ्न । Ans. सुमित्रा लक्ष्मणेन
सह शत्रुघ्नं प्रासीष्ट । अर्थात् सुमित्रा न केवलं लक्ष्मणम् अपि तु शत्रुघ्नं
प्रसूतवती । अतः लक्ष्मणशत्रुघ्नयोः प्रसवक्रियायाः कर्मत्वेऽपि शत्रुघ्नपदेन क्रियायाः
साक्षादन्वयः, लक्ष्मणपदेन तु दूरान्वयः । अतः लक्ष्मणेन इत्यत्र अप्रधानत्वधीतिका
दतोया विभक्तिः । “सह युक्तं अप्रधाने” । अप्रधाने अर्थात् गीष्णे न क्रियासमाप्तिः
किन्तु मुख्ये एव । अतः लक्ष्मणं प्रसूय न सुमित्रायाः प्रसवक्रियासमाप्तिः “किन्तु
शत्रुघ्नं जनयित्वा । अतः लक्ष्मणः पूर्वं जातः, पश्चात् शत्रुघ्न इति सर्व्वमवदातम् ।

Q. Account for the form of केकयी । Ans. See above.

Q. Derive and give the meaning of राम । Ans.

रमयति मीदयति इति रामः, रम्धातोः षः । अघ्रवा रमन् अत इति रामः
अधिकरणे घञ् । Meaning—“ना राघवे च वरुणे रैणुकेयेऽहलायुषे । ह्ये
च पर्युभेदे च त्रिषु चारी सितेऽसिते ।” इति मेदिनी । रामशब्दस्य निरुक्तं
यथा—“राशब्दी विश्ववचनी मन्वापीश्वरवाचकः । विश्वानामीश्वरी मी हि तेन
रामः प्रकीर्तितः ।” इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् । १४ ।

विद्वानुपनिष्ट च तान् स्वकाले
यतिर्वशिष्ठो यमिनां वरिष्ठः ॥ १५ ॥

15. This is a compound sentence composed of three simple sentences. (1) वशिष्ठः विजातीयं चाधीत्, (2) भूतगणान् व्यधेत् and (3) तान् स्वकाले उपनिष्ट च । Adj. to वशिष्ठः—विद्वान्, यतिः and यमिनां वरिष्ठः । Adj. to विजातीयं—परमार्थविन्दान् । Adj. to भूतगणान्—उद्देजयान् ।

Prose order :—विद्वान् यतिः यमिनां वरिष्ठः वशिष्ठः विजातीयं परमार्थविन्दान् चाधीत्, उद्देजयान् भूतगणान् व्यधेत् तान् स्वकाले उपनिष्ट च ।

Substance :—संयमिनां वरो वशिष्ठः ब्राह्मणादीन् परमधनं ग्राहयित्वा पूजितवान्, उद्देगकारकान् भूतगणान् निवारयामास, गर्भेकादग्ने वधे च रामादौनाम् उपनयनादिकं संस्कारम् आचरितवान् इति ।

Explanation in tika form :—विद्वान् विशिष्टः पीरीहित्यकर्त्तृषि कुशल इत्यर्थः । तथा यतते यमनियमादिषु इति यतिः मुनिः [तथाहि, “वहिसा सत्यमनीयं ब्रह्मचर्यमकल्पम् । इति पञ्च यमा येषां सन्तीति यमिनः श्रुताः।”] तेषां यमिनां संयमवतां तपोधनानां [निर्द्धारि षष्ठी । “न निर्द्धारणे” इति समासनिषेधः ।] वरिष्ठः उरुतमः [“प्रियस्त्रिरस्त्रिरुक्कुरु गुरु इह त्वप्र दीर्घे हन्दारकाणां प्रत्यस्त्वव-
र्द्धिगवर्द्धिष्वप्राचिहन्दाः” इति उरुशब्दस्य वरादेशः] प्रकृष्टो वशी वशिष्ठः कुल-
गुरुः । [कैचित्, ‘वशिष्ठः’ इति वस-निवासे इति दन्त्यसध्वं साधयन्ति ।] हे जातीयेषामिति विजातीयस्तान् ब्राह्मणचक्षिणवैश्यान् । विन्दन्तीति विन्दाः [“अनुप-
सर्गाश्लिष्य विन्द धारि धारि वेद्युदेन्नि वेति जाति साहित्यस्य” इति ऋः] परमार्थस्य उत्कृष्टधनस्य विन्दा लाभिनः [“ऋथोगा षष्ठी समस्यते इति वाच्यम्” इति षष्ठी-
समासः] तान् धत्तेति शेषः । चाधीत् परमधनेन पूजितवान् इत्यर्थः । उद्देजयान् उत्कृष्टान् उद्देगकारिणः इति यावत् । [अनुपसर्गादित्यादिना श्रः ।] भयहेतुकान् भूतगणान् रावसादीन् व्यधेत् उत्साहितवान् । तथा, तान् रामादीन्, स्वकाले चक्षिणोपनयनयोग्ये गर्भेकादग्ने वधे, उपनिष्ट च, तेषाम् उपनयनादिक्रियां चकार ।

["सम्माननीयसङ्गनाचार्यकारण ज्ञान भूति विगन्धन अथैवु गियः" इति आचार्य-
कारणे उर्पनयतेरात्मनेपुङ्गम् ।]

Character of V:—आर्षिधत्त विजातयः परमार्थविन्दाः । उर्पनया भूतनया
अर्षिधत्तः । विदुषा उपानायिधत्त ते यतिना धर्मिष्ठेन यमिना वरिष्ठेन ।

Derivations:—आर्षीत्—अर्ष-लुङ् इ । लट् अर्षति, लिट् आर्षन् ।

विद्—विद् भ्रः । "विन्ति वेद विद ज्ञाने विन्ते विद विज्ञाने । विद्यते विदि
ज्ञानायां ज्ञाने विन्दति विन्दते ॥" इति लटि विन्दति विन्दते । उदीयान्—
(उत्) एञ-श्च् भ्र (द्वितीया) । अर्षीत्—अर्ष-लुङ् इ । विद्वान्—विद्-
श्रट्स्वप्नि कसुः । उपानेष्ट—उप-नी-लुङ् त । यति—यत्-इ । यमिन्—
यन्-इन् । वरिष्ठ—उच्च-इष्ठः ।

संश्रमिषण्णेर श्रेष्ठे विद्वान् इति वशिष्ठ, अञ्जलिषिष्ठ धनलाभे
परितुष्टे ब्राह्मणदिग्णेर अर्चना करिलेन, तीर्थेन देवहोनिदिग्णके
निराकृत करिलेन, एवं क्रमे षोण्यकाले ताहादिग्णेर उपनयन कार्य
समाधा करिलेन ।

The learned Vasistha the ascetic, the best of the sages, honored the
twice born with riches, warded off the terrifying evil spirits, and
invested Ram and others with sacred thread in their proper season.

Q. Compound the words यमिनाम् and वरिष्ठः । **Ans.**
यमिनाम् इत्यत् निर्द्धारणे षष्ठी । "वृ निर्द्धारणे" इति निर्द्धारि षष्ठीसमासप्रति-
शेधे नात् समासः विधेयः । **Q.** Give the derivative mean-
ing of यति, यमिन् and वरिष्ठ and show the significance
of विद्वान् । **Ans.** (See above.) **Q.** Give the different
meanings of अर्षः । **Ans.** "अर्षोऽभिधेय वै वज्र प्रयोषण विद्विषिम् ।"
Q. Expound the *samsas* in लकाक्षि । **Ans.** लः कालः,
इति अर्षधारयः, अथवा स्त्रीषां कालः इति षष्ठीसमासः । **Q.** What is
the meaning of विद् here in परमार्थविन्दान् ? Has the
root any other meaning ? Conjugate it in लट् ति ।



वेदोऽङ्गवांस्तेरखिलोऽध्यगायि

शस्त्राण्युपायंसत जित्वराणि ।

ते भिन्नरुचीन्यपि मानसानि शुचिनः

समं जनानां गुणिनोऽध्यवात्सुः ॥ १६ ॥

Aps. See above "लाभे विन्दति विन्दते ॥" इत्यद् विदधावीः लाभार्थत्वम् ।

१६ ।

16. This is a compound sentence composed of three simple sentences, thus :—तैः वेदः अध्यगायि । तैः शस्त्राणि ज्ञपायंसत । ते जनानां मानसानि अध्यवात्सुः । Adj. to वेदः—अङ्गवान् and अखिलः । Adj. to शस्त्राणि—जित्वराणि । Adj. to ते—शुचिनः । Adj. to मानसानि—भिन्नरुचीनि । समम् adv.

Prose order :—तैः अङ्गवान् अखिलः वेदः अध्यगायि । जित्वराणि शस्त्राणि उपायंसत । शुचिनः ते जनानां मानसानि भिन्नरुचीन्यपि समं अध्यवात्सुः ।

Substance—रामादयः चत्वारः भातरः साङ्गं वेदम् अधीतवन्तः, यैरस्त्रैः अथो लभ्यते तादृशानि शस्त्राणि शिचितवन्तः, भिन्नरुचीनामपि लोकानाम् मानसानि तुल्यतया चाकृष्टवन्तः ।

Explanation in tika form :—तैः उपनीतैः रामादिभिः । अङ्गवान्, ["शिखा कृष्णे व्यङ्ग्यरूपं निरुक्तं छन्दसां चितिः । ज्योतिषां निचयश्चेति वेदाङ्गानि वेदसि षट् ॥" इति] षडङ्गानि विद्यन्ते यस्येति अङ्गवान्-साङ्ग इत्यर्थः अखिलः समग्रः वेदः अध्यगायि अधीतः । [अधिपूर्वात् इङ् कश्चिन् लुङि । यद्वा 'इक् खरथे' इत्यस्मात् सिद्धम्, अतएव तेः रामादिभिः पूर्ववेदिताः साङ्गा वेदा वसिष्ठ-मुखात् अधीता इत्यर्थः ।] जित्वराणि जयशीलानि ["इन् नश्चिसर्चिभ्यः ङरप्" इति ङरप् ।] शस्त्राणि उपायंसत अधिगतानि । ततः शुचिनः ते रामादयः जनानां मानसानि मन एव इति मानसं स्वार्थे अच्] चित्तानि हृदयानीति यावत् ["उपान्वय्याङ् वसः" इति अधिक्तरचस कर्षसंज्ञा] भिन्ना इतिः व्यापारी

ঈর্ষা তর্ঘীক্ৰান্তানি বিঘয়েষু নানাবিঘটনীয়পি । “ভিন্নবর্ষির্হি সীক:” স্তম তুত্ব-
 ময়া (ক্রিয়াবিশেষণম্) অধ্যবাস্তু: অধ্যবিতবন: ।

Change of V.—তে বেদমন্ত্রবলনখিলসম্ অধীকৃত অথবা অধ্যগীষত ।
 উপস্থিতবু:। তৈ: গৃষিभि: অবাচত । (Compare the sloka
 2nd where the active forms of ३ and ४ are used.)

Derivation :—অন্নবান্—অক্ষ-নতুপ্ । অধ্যগায়ি—অধি-৩ কর্ম্মণি
 লুঙ্ ত । অধীতে । অধ্যগীট্ অধীকৃত । উপায়ংসত—উপ-যন্-কর্ম্মণি লুঙ্
 অন । যচ্ছতি স্তট্ । অয়ংসীত্, লুঙ্ পরক্ৰপদী । জিত্ব—জি ক্রপ্ ।
 অজৈবীতী লুঙ্ । জিগাম্ব লিট্ । অধ্যবাস্তু:—অধি-বস-লুঙ্ অন্ ।
 অধ্যবাস্তুসীন্—টুকবচনে ।

ঊঁহারা সমস্ত সাক্ষ বেদ অধ্যয়ন করিয়াছিলেন, জয়শীল শস্ত্র
 লাভ করিয়াছিলেন । লোকের চিত্ত বিভিন্ন স্বভাবের হইলেও গুণ-
 বান্ রামচন্দ্র প্রভৃতি সকলে সমভাবে অধিকার করিয়াছিলেন ।

The complete Veda, with its ‘collaterals’ was studied by them,
 Weapons conquering were attained by them. ‘Highly accomplished’
 as they were, they dwelt alike in the thought of men though of
 different inclinations.

Q. Explain in English the sloka 16. Ans. বেদী-
 ৩বান্ তৈ: নিখিলৌষ্যগায়ি The complete Veda with its
 collaterals (viz. pronunciation, grammar, prosody, explana-
 tion of obscure terms, description of religious rites and
 astronomy) was taught by them, যন্ত্রাণি উপায়ংসত জিত্বাণি
 weapons conquering were attained by them, গৃষিভসী highly
 accomplished as they were জনানা মানসানি স্তম্ অধ্যবাস্তু:
 they dwelt alike in the thought of men ভিন্নভনীনি অপি
 though of different inclinations i. e. they occupied all
 minds though of different propensities, for their good

ततोऽभ्यगाद्वाधिसुतः चित्तीन्द्रम् ^{Account for}
 रक्षोभिरभ्याहतकर्णहृत्तिः । ^{Account for}
 रामं वरोतुं परिरक्षार्थम् ^{Account for}
 राजार्जिहत् तम् मधुपर्कपाणिः ॥ १७ ॥

nature. In a word, men of different likings loved them alike. Q. Annotate on चञ्चगाधि । Ans. वतसे रामादयः विष्ठी-
 रक्षप्रभवाः वेदानां पूर्वज्ञातार चासन् अतः 'रुक्म खरणे' इति खरपार्थस्य इक-
 धातोः कर्णेणि लुङ् इति प्रथमतः । Q. Explain the force of
 चपि । Ans. भिन्नस्वभावानाम् मानसानाम् रामादिषु पृथग्विधाचरणचिन्तितैव,
 तथापि ते रामादिषु तद्गुणैराकृष्टाः तुल्यवृत्तयः चासन् इति चपि शब्देन व्योच्यते ।
 Q. Decline सम in the 4th case. Ans. "समोऽतुल्ये" इति
 अतुल्यार्थत्वे एव सर्वनामता । अतु तु तुल्यार्थत्वात् नरशब्दवत् रूपम् । तथाहि
 समाः समाभ्याम् समेभ्यः । Q. In what sense is used इन् in
 गुणिन् । Ans. "भ्रजुजिह्वाप्रसंघास जित्वयोनेऽतिशयने । संसर्गेऽति विव-
 चासाम् मन्त्रि-समसम् ।" इति प्रसंसायाम् इन् । Do you see any
 application of the Sutra "उपादयनः स्वकरणे in उपायंसत
 above ? Ans नहि, सूत्रे ऽङ्गिन् कर्त्तरि एव चात्मनेपदं विवक्षितम् ।
 कर्णेणि वाच्ये तु विनैव सूत्रान्तरेण सर्वत्रैव चात्मनेपदं स्यात् । १६ ।

17. This is a compound sentence, composed of two
 principal sentences. (1) गाधिसुतः रामम् वरोतुम् चित्तीन्द्रम् अभ्यगात्,
 (2) राजा तं चार्जिहत् । Adjunct. to गाधिसुतः—रक्षोभिः अभ्याहतकर्ण-
 हृत्तिः । Adj. to राजा—मधुपर्कपाणिः ।

Prose order :—ततः गाधिसुतः रक्षोभिः अभ्याहतकर्णहृत्तिः (सन्)
 परिरक्षार्थं रामं वरोतुं चित्तीन्द्रं अभ्यगात् । राजा मधुपर्कपाणिः (सन्) तं
 चार्जिहत् ।

Substance :—अथेकदा विन्नामितुः रक्षोभिः विहतकर्णा, तैभ्यः परि-

तूषाथे रामं वाचिषुन् राजानमुपागतः । राजा च ससुपागतं तं मधुपर्केषु
अर्चयामास ।

Explanation in tika form : (i.e. in full)—ततोऽनन्तरं वाचिसुतः
विश्वामित्रः रक्षेभिः राक्षसैः अभ्याहता अभिभूता, कर्मणः यागादौः इतिः प्रवृत्ति-
र्यस्मिन्, विद्वज्जगत्प्रसिद्धिः सन्, परिरक्षणार्थं, अभिभूतस्य कर्मणं इत्यर्थः । रामं
राज्ञी ज्येष्ठपुत्रं वरौतुं प्रार्थयितुं चित्तीन्द्रं भूपालं दशरथम् [गमनार्थं धातुभ्योने
कर्मणि द्वितीया] अभ्यगात् आजगाम । राजा, मधुपर्कपाणिः “दधिघृतमधुनि
एकालतानि मधुपर्कं इत्युच्यते ।” तस्मिन् स्थितः पाणिः यस्य स मधुपर्कपाणिः ।
[“सतीस्य पमानपूर्वस्य च उत्तरपदलोपः” इति स्थितशब्दस्य लोपः ।] तादृशः
सन् तम् अर्जिहन् पातादुद्धृत्य मधुपर्केषु तं पूजितवानित्यर्थः । अर्हं पुजायाम्
इति अर्हधातोः सुरादिगण्यस्य लुङि रूपम् । काव्यलिङ्गमूलकारः, इत-
सुपजातिः ।

• Change of V.—अभ्यगायि वाचिसुतेन चित्तीन्द्रः.....अभ्याहृतकर्म-
इतिना । राज्ञा मधुपर्कपाणिना च अर्हं ।

Derivation —अर्जिहन्, सुरादिगण्यस्य अर्हधातोः लुङ् । अर्हयति
लठ् । भ्वादिः अर्होत् लुङ् । आनर्हं लिट् । सुतः—सुधातोः क्तः । सवति
लट् । असावोत् लुङ् । पाणिः—पणञ् व्यवहारे स्तुतौ च, इति पणधातोः
इत् । पणायते लट्, अपणायिष्ट् अपणयिष्ट्, लुङ् ।

अनन्तरं ब्रह्मनगण याग कार्थेयं व्याघातं कर्वाते गार्धितनयं राज्ञेक
लहेरा वाहेवारं जन्यं कृतिपतिरं निकटं उपस्थितं हहेलेन । राज्ञा
मधुपर्कं हस्ते लहेरा तौहारं अर्थाथना करिलेन ।

Then the son of Gadhi the ‘performance of whose ceremonies was
abstracted’ by the demons, came to the lord of the earth to ask for
Rama for protection. The king received him with a respectful offer-
ing consisting of honey, curds, water, clarified butter and sugar.

Q. Derive चिति and conjugate the root in लट् ।

Ans. चिञ्चिन् अस्मिन् इति चितिः, चि-निवासे इति निवासार्थात् तुदादि-
गण्ययाम् चि-धातोः क्तः । लट् रूपम्—“ईष्टं वा नृशब्दोत्पत्तेः चयतीत्यादिभ्

श्रीश्रीः पुनर्जन्मजयाय यत्त्वम्
 रूपादिबोधान्प्रवृत्तञ्च यत्ते ।
 तत्त्वान्यबुद्धाः प्रतनूनि येन
 ध्यानं नृपस्तच्छिवमित्यवादीत ॥ १८ ॥

भवेत् । पृथिव्यां चिद्यतीत्यादौ विनासायैः प्रकीर्तितः । पापं चिद्यतीति लोको-
 ऽसौ विनासायैः चिद्यमंतः ।” Q. Expound the samas in
मधुपर्कपाणिः । Ans. मधुपर्कः पाणौ यस्य इति विशदः, “प्रहरणार्थेभ्यः परे
 निष्ठासप्तम्यौ भवतः” इति सूत्रस्य अपसरः । यतः मधुपर्को न प्रहरणवाचकः ।
 अतः मधुपर्के क्लृप्तः पाणिः यस्य इत्येव विशदः प्रशस्तः । सूत्रं—“सप्तम्युपमान-
 पूर्वस्य च उत्तरपदज्ञोपः ।” Q. Who was गाधि ? Ans. कुशिकः
 तपस्वाम्ना इन्द्रनेव पुत्रमवाप । “स गाधिरभवत् राजा मघवान् कौशिकः स्वयम्”
 इति हरिवंशम् । तस्य इन्द्रावतारस्य पुत्रः विश्वामित्रीऽजायत । Q. Give
the derivative meaning of रचस् । Ans. रच्यते इति
 अच्चात् इति रचस् । रचधातोः असुन् । Q. Give the different
meanings of इन्द्र । Ans. “इन्द्रः प्रचीपतावन्तारात्मनादित्ययोग्योः”
 इति विश्वः । Q. Show the propriety of राजन् । Ans.
 धातुनामनेकार्थत्वे रञ्जनायस्य राजधातोः कश्चिन् प्रत्ययेन सिद्धत्वात्, राजा
 इति पदेन अतः सुनिरञ्जकत्वम् व्योतितम् । Q. Account for अल
in पाणिः । Ans. “नाणिक्यं निजकौषेण कृणु क्तिञ्च वचिजः कृणुष्यं
 पाणित्पौ” इत्यादिवत् स्वाभाविक अलम् । Q. What do you
understand by मधुपर्क ? Ans. “दधिसर्पिर्जलं चौद्रं सिता चैतैश्च
 पञ्चभिः । प्रीच्यते मधुपर्कसु ।” Q. Account for the active
sense in अर्भवात् । Ans. “सर्वे गत्वर्थाः प्राप्तार्थाश्च” इति गमनार्थे धातोः
 सकर्मकत्वम् । १७ ।

18. This is a complex sentence the principal sentence
 being तत् ध्यानं शिवम् इति यपः अवादीत् । Subordinate ones—

(a) यत् पुनर्जन्मजयाय ऐषीः, (b) यत् ते रूपादिबीघात् न्यहत्तत् (c) येन प्रतनूनि तस्मानि अबुद्धाः ।

Prose order :—त्वं यत् पुनर्जन्मजयाय ऐषीः, यत् ते रूपादिबीघात् न्यहत्तत्. येन प्रतनूनि तस्मानि अबुद्धाः, तत् ध्यानं शिवम् इति श्रुपः अवा-
दोक्तः ।

Substance :—येन ध्यानेन पुनर्जन्म निवार्यते, येन च इन्द्रियजनितं क्लानं निवर्तते, यत्प्रभावेण सूक्ष्माण्यपि पञ्चविंशति तस्मानि परिश्रायन्ते, अपि कुशलं तद्धानस्य ? इत्युच्यते राजा मुनीन्द्रम् ।

Explanation in tika form :—त्वं यत् ध्यानं निर्विकल्पकसमाधि-
रूपं, पुनर्जन्मं भूयो जन्म तस्य जयाय अभिभवाय पुनर्जन्मं जेतुमित्यर्थः ।
[“तुमर्थात् भावव्यवसाय” इति चतुर्थी] ऐषीः अभिलषितवान् । पुनः पुनः
अनुष्ठितवान् वप [“ततः पदं तत् परिसार्गितव्यं यस्मिन् गता न निवर्तनी भूयः”
“इत्यनेन निदिध्यासानस्य नीचे कारणात् प्रदर्शितम् ।] यच्च ध्यानं ते तव रूपादिषु
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धेषु चक्षुरादिद्वारेण यो बीधः अध्यवसायलक्षणा, बुद्धिः तस्मात्
[“पञ्चमी विभक्तिः” इति पञ्चमी ।] न्यहत्तत् निहत्तम् । येन त्वं वाङ्मिन्द्रिय-
ज्ञानगुण्यः भवसि इत्यर्थः । येन ध्यानेन प्रतनूनि दुर्बोर्धदितिसूत्राणि, तस्मानि
पुरुषप्रधानमहदहङ्कारादीनि पञ्चविंशतितस्मानि [(१) पुरुषः, (२) प्रधानम्
॥ प्रकृतिः, (३) महत्तत्त्वं वा बुद्धिः (४) अहङ्कारः, (५) मनः ; ततः पञ्च
तन्मात्राणि, इति दश । ततः दश इन्द्रियाणि—चक्षुः, कर्णः, नासिका, जिह्वा,
वक्त्रं, वाक्, पाणिः, पादः, पायुः, उपस्थः, इति विंशतिः । ततः पञ्च भूतानि—
चितिः, जलम्, तैजः, मरुत्, व्योम इति पञ्चविंशतितस्मानि] अथवाः
ज्ञातवानसि (बुधेः लुङि मध्यमपुरुषैकवचने) तत् ध्यानं चित्तवाच्यम्, धै-
र्येण तस्मात् ल्युट् । शिवं शिखिंश्रुम् इति पूर्वोक्तं वाक्यं श्रुत्वा राजा दशरथः ।
अत्र श्रुत्वा शब्देन शब्दः चन्द्रियगुणवस्त्वम् धीतितम् । चन्द्रियगुणां यथा “अध्ययनं
पठनं दानं शस्त्राजीवी भूतरक्षणधीति ।” अवादीत अचक्षुः [वदेलुङ् ।
पठन्ती नित्यसम्बन्धत्वात् उभयोरेव प्रयोगः । उक्तम् इत्यववा । अथ यथा,
“स्वादिन्द्रवत्त्वा यदि तौ जगौ गः ।”]

Change of V.—ऐषि.....तया । येन...त्ववर्ति ।...अभूत्सत...
दृषेत्.....अवादि ।

Derivation :—रीषीः—इष-लुङ् स, लटि इच्छति, लिट् इयेष । अन्ध
—अन मनित् । वीषः—बुध घञ् । न्यहतत्—नि-हत्-लुङ् दः । लटि वसन्ते ।
लुङ् स्ववर्तिष्ठ, अहतत् । लट् वत्सन्ति, वर्तिष्यते । अमुद्वाः—बुध लुङ्
यास्, लटि बुध्यते । लुङि अवीधि, अमुद्वा । ध्यानम्—धै ल्युट् । ध्यायति
ध्यायते लट् । अध्यासीत् अध्यास लुङ् । अवादीत्—वद लुङ् दः ; वदति
लट् । लिट् उवाद । शिवम्—शिव-वन् ।

राज्ञा वलिनेन, आपनि पुनर्जन्म अतिक्रम करिवार निमित्त वेध्यान
अविरत अन्वेषण करिग्राहेन, बाहाते आपनार रूपार्थि विज्ञान ज्ञान
निवृत्त हईग्राहे, एवंग बाहा द्वारा आपनि सुम्न तत्र अवगत हईग्राहेन
सेई ध्यानैर मङ्गल त ?

‘Is thy meditation prospering?’ meditation, that thou dost practise
so often for the conquest of metempsychosis, that ‘ceased from’ the
perception of form &c. and that made thee ‘comprehend subtle prin-
ciples’.

Q. What are the तन्त्र ? Ans. (See above). Q.
Account for the 5th case in इपादिबोधत् । Ans. अपा-
दानात् पञ्चमी । Q. Give the different meanings of
तनु । Ans. “त्वचि काये तनुः स्त्री ध्यात् तिस्रस्ये विरली कश्चि” घरणिः ।
Q. Show the significance of दृष । Ans. See above.
Q. Explain इपादिबोधत् न्यहतत् । Ans. येन ध्यानेन चित्तैकाग्रतया
बाह्यज्ञानमय्यता जायते इत्यर्थः । Cf.—“तं राघवं दृष्टिमिरापिबन्धो नार्थी
न नन्मविषयान्तराधि । तथाहि सर्वेन्द्रियवृत्तिरासां सर्वान्मना अचरित प्रविष्टा ।”
रघुः ७३ । Q. Conjugate the root of ऐषीः in लट् । Ans.
इष पुनः पुनः करणे इति क्रादिगर्भोयस इष्यातोः लटि रूपम् इच्छाति । Q.
Decline and give the derivative meaning of ध्यान ।
Ans. “ज्ञानात्मिकना ध्यानं स्यात् धारणा मनसो धृतिः इति ।” गारुडे ।

आख्यन्मुनिस्तस्य शिवं समाधे

र्विघ्नन्ति रक्षांसि वने क्रतून् च ।

तानि विघ्नोर्थेनिराकरिषुः रामः खण्डणेन सह

दृषेत्, रामः सह खण्डणेन ॥ १८ ॥

निरुक्तम् यथा—“अथ चिन्तायां कृतीयातुः, विघ्नविना मुहुर्मुहुः । चनाङ्घ्रिर्न मनसा ध्यानमित्यभिधीयते ।” अग्निपुराणम् । १८ ।

19. This is a compound sentence, composed of three simple sentences. See below.

Prose order :—मुनिः तस्य समाधेः शिवम् आख्यत् । (किन्तु) रक्षांसि वने क्रतून् विघ्नन्ति । तानि विघ्नोर्थेनिराकरिषुः रामः खण्डणेन सह दृषेत्, (इति च आख्यत्) ।

• Substance :—अथ ऋषिः तपसः कुशलम् उक्त्वा रक्षःकृतम् यज्ञादीनाम् उपप्लवमवोचत्, रामश्च खण्डणेन सह गत्वा रक्षोविनाशिनं यज्ञान् निरुपद्रवान् करिष्यति इत्यपि कथयामास ।

Explanation in tika form :—ततः पृष्टो मुनिः विचामितुः तस्य समाधेः आख्यत् शिवम् अनपद्रवमाख्यत् कथितवान् । [चण्डिः खण्डि । तस्य वृपस्य आख्यत् इति वा सम्बन्धविवक्षया षष्ठी ।] किन्तु, अर्थं दीप्तः, रत्यते हविरेभ्य इति रक्षांसि राक्षसाः मारीचादयश्च । [चकारोऽन् अन्वाचयार्थे प्रयुक्तः ।] वने यमोन्मै क्रतून् यज्ञान् [“यज्ञः सर्वोऽध्वरो यागः समतनुर्मखः क्रतुः” इत्यमरः ।] विघ्नन्ति द्वाप्रयान् । विघ्नन्ति इति रक्षांसि इत्यस्य विशेषणम् वा । विघ्नकारीषि रक्षांसि आख्यत् च, रक्षोविषयम् उक्तवाच इत्यर्थः । तर्हि किं कियतामिति चेदाह तानोति । तानि रक्षांसि विघ्नतां शत्रूणां वीर्यं सामर्थ्यं मत् क्रियाकरिषुः तस्य निराकरश्चोक्तः [“अलंक्रञ् निराक्रञ् प्रजनीत्पतीन्मदन्वच्यपत्प इतु इधु सह चर इच्छत्” इति इच्छत्प्रत्ययः । [रामः खण्डणेन सह दृषेत् द्विनत् ।] “लोट् च” इति षष्ठीत सुक्त्वात्पर्यन्तमित्योर्लोट् । ‘विधी’ इति षष्ठीत् । इत्तमुपजातिः ।]

Change of V.—आख्यायि मुनिना.....विह्वल्यते रक्षोभिः क्रतुः । तानि
विष्वीथेनिराकारिण्युना रामेण तानि दहन्तान्..... ।

Derivation :-आख्यात्—आ-चक्ष-लुङ् द । लट् चट्, चघाते &c. ।
लुङि अख्यत्, अख्यते, अवेसाधीत अख्यानं ख्यायि समचक्षिष्ट । लिटि चक्रौ चक्रे
चक्री प्रक्री, चक्री । समाधिः—सम्-आ-घा ई । दधाति घर्त् लट् ; अघात्
अघित लुङ् । विघ्ननि—वि-घ्न लट् अनि । लटि हन्ति, हतः, घ्नति । लुङि
अवधीत् । लिटि जघान । रक्षस्—रक्ष असुन् । विषत्—“विषोऽमिच” इति
शब्द । निराकारिण्युः—निर्-आ-क-रण्यच् । दण्डे—दण्ड लोट् तु । लटि
दण्दि, दण्डः &c. लङ् अदण्येत् । लुङ् अतर्हीत्, अदहन्त् ।

मुनि कहिलेन, ठाँहार ध्यानैर मङ्गल । किञ्च राक्षसगण वने
धृष्टकेर विघ्न करितेहे । शक्रवीर्यनाशक रामटञ्ज लक्ष्मणेन सहित
ताहादिगके विनाश करुन ।

The Muni said, it was all right with the meditation, (adding) the
demons were obstructing the ceremonies in the forest, 'and them let
Ram empotent for the overthrow of the enemy's power, destroy,
with Laksman',

Q. Show reasons for using तानि instead of यानि
in the sloka. Ans. प्रक्रान्तप्रसिद्धाद्यानुभूतार्थविषयः (प्रक्रान्तः=
अन्वयी, प्रसिद्धार्थः=ख्यातार्थः, अनुभूतार्थविषयः=प्रत्यक्षविषयः) तद्-शब्दः यद्-
शब्दोपादानम् नापेक्षते । इति अत्र रक्षांसि इत्यनेन अन्वयित्वान् यद् शब्दं विना
तद् शब्दप्रयोगो भवति । Q. Show the application of च in
the sloka. 'Ans. "सलुञ्जय-अन्वाचय-इतरैतरयोग-समाह्वाराद्यार्थाः" इति
अन्वाचये अर्थे, अर्थान् अन्वतरस्य आनुसङ्गिकत्वे योतिते 'च'कारप्रयोगः । 'शब्दः
समाधिः शिवम् आख्यात्, तदानुषङ्गिकं रक्षःक्रतुम् आचरितञ्च अष्टशोऽपि अवादीत् ।
Q. In what sense is used लोट् in दण्डे. Ans. See
above. १९ ।

स शशुवांस्तद्वचनं सुमीह

राजासहिष्णुः सुतविप्रयोगम् । *here 20th line रेखा*

अहंयुनाथ चित्तिपः शुभंयु-

क्वे वचस्तापसकुञ्जरेण ॥ २० ॥

20. This is a compound sentence, composed of two simple sentences. (1) स राजा सुमीह । Adjuncts to the subject राजा—तद्वचनं शशुवान् and सुतविप्रयोगम् असहिष्णुः (2) अहं तापसकुञ्जरेण चित्तिपः वच ऊचे ।

Prose order :-—तद्वचनं शशुवान् स राजा सुतविप्रयोगम् असहिष्णुः (सन्) सुमीह । अथ अहंयुना तापसकुञ्जरेण शुभंयुः चित्तिपः वच ऊचे ।

Substance :-—रामं नेतुं कृतनिश्चयस्य ऋषेः वचनं श्रुत्वा राजा पुत्र-विधीगम् सीदं, मसमर्थैः मीहं गतः । अथ विश्वामित्रः अहङ्कारं प्रदर्शयन् अमानु-षेण अनेनापि रामेण सर्व्वं सुसाध्यम् इति वक्तुं प्राक्रमत ।

Explanation in tika form :-—तस्य सुनेः वचनं शशुवान् श्रुतवान् [“भाषायां सदवसशुवः” * इति कसुः ।] स राजा सुतेन विप्रयोगः विरहः, तन्, तम् पुत्रैर्विरहमित्यर्थः । [“न लोकाव्ययनिप्रामाण्यं तन्नाम्” † इति षष्ठीनिवेशात् (२) द्वितीया । “कर्तृकारणे कृता बहुलम्” ‡ इति तृतीयासमासः ।] असहिष्णुः असह-

* भाषायाम् अर्थात् अवैदिकभाषायाम् सदादिभ्यो भूतसामान्ये लिट् प्रा-
 षात्, तस्य च नित्यं कसुः ।

† ख=शतशानजादि यथा कुम्बन् ; उ=यथा हरिं दिदृशुः अखहरिष्णुः ;
 इक—यथा दैत्यान् चातुकः । अव्ययं यथा—जगत् सृष्टा, सुखं कर्तुम्
 (अव्ययम्=ज्ञा, तुम्) ; (निष्ठा=क्त, क्तवत्) यथा विष्णुना हताः दैत्याः । खलुषाः
 इया ईषल्लारः । वन् (शीलार्थे) यथा लोकात् कर्त्ता ।

‡ कर्मणि कारणे च तृतीया कृदन्तेन बहुलं समस्यते । हरिषा व्रातः हरि-
 प्रातः । नखैर्भिन्नः नखभिन्नः । कर्षेकारणे किन् भिन्नाभिरुचितः । ईतावेषा
 इतीया ।

श्रीलः सन् सुग्रीह लीहसुपगतः । अद्यानतरम् [“सङ्ख्यानतरात्प्रथमकान्तं ली-
 वधी अथ” इत्यमरः ।] अहंयुना स्वप्रार्थनामङ्गलश्रावणया शीघ्रतः अचक्रवर्तना
 [“अङ्गहारवानहंयुः” इत्यमरः । “अहं युमधीर्युम्” इति युच् ।] तापसचासी
 कुञ्जरचेति तापसकुञ्जरः तेन तापसयुक्तेन [“स्ववत्तरपदे व्याघ्रप्रकृतवर्धम-
 कुञ्जरः” इत्यमरः । “इन्द्रावरुणानकुञ्जरैः पूज्यमानम्” इति कर्मधारयः ।] यमंयुः
 यमान्वितः [“यमंयुस्तु यमान्वितः” इत्यमरः ।] चित्तिपो राजा [“गौषी कर्मणि
 दुष्प्राप्तिः” इति गौषी कर्मणि प्रथमा ।] वक्ष्यमाणं वच ऊच । [‘युस्’ प्रत्ययस्य
 सहास्यवर्धम् श्लोकीयेन उद्दिष्टः । इत्तमुपजातिः ।]

Change of V.—तेन ययुवथा.....समुहै राजा असङ्खितना अहंयुः...
 चित्तिपं यमंयुम् उवाच वचः तापसकुञ्जरः ।

Derivation :—ययुवान्—यु क्तसुः । सुमीह—सुह लिट् च । सुद्यति
 ङट् । अमुहन् लुङ् । असङ्खित—न सह-रणच् । अहंयुः—अहम् युस् ।
 चित्तिपः—चित्ति-पा-क्तः । पाति ङट्, अगासीत् लुङ् । यमंयुः—यमम् युस् ।
 ऊचि—वच्, लिट् ए । अवीचत् लुङ् । वक्ति वक्तः ङट्, ङट् । तापसः—तपः
 अलि अल इति तापसः अच् । कुञ्जरः—कुञ्जन् अलि अस्य असी कुञ्जरः,
 अल्यर्थे रः ।

राजा मन्त्ररथ सेहै कथा सुनिश्चा पञ्चविशोप सह करिते असमर्थ
 हउयाते मुच्छित हहेलैन । परे उपविश्रेष्ठ गक्ति विखामित
 कल्याणवान् क्तिपतिके बलिते लागिलैन ।

The King unable to bear his son's separation, fainted at the word.
 The blessed king was then addressed by the proud great ascetic in
 the following words.

Q. Decline ययुवन् । Ans. ययुवान् ययुवासी ययुवांसः ।
 चित्तिपा कर्मणि ययुवन् । Q. Annotate on सुतविप्रधीकम् । Ans.
 (1) “न लीके”त्यादिना असङ्खितः इति इच्छप्रत्ययेन षष्ठीनिषेधान् कर्मणि
 चित्तिपा । (2) सुतेन विप्रधीकः इति द्वितीयासमानः । “कर्तृ करणे जना
 मनुष्यम्” इति सूत्रवशात् । सुतस्य विप्रधीकः इति वा षष्ठीसमासः । सुतदीवरः,

नया त्वमाप्थाः शरणं भयेषु
 वयं त्वयन्प्याप्सहि धर्मवृद्धैः ।
 धान्नं द्विजत्वञ्च परस्परार्थं
 शङ्कां कृथा मा प्रह्विषु स्वसूनुम् ॥ २१ ॥

समासपादे, पृ. २५ । Q. If चङ्युनायः be a single word ending in विसर्गं what interpretation can you give ?
 Ans. 'चङ्युनायः' इति एकपदविधानं चेत्, चङ्युनां चत्रियाणाम् नायः इति चङ्युनायः इत्येवं भवति । Q. Change the voice in the above. Ans. (See above.) Q. Derive चङ्युः and explain its significance as well as of शुभ्यु । Ans. चङ्यम् इति चम्ययपदं, तस्मात् चस्यवे युस् । For significance quote the sloka 20 and 21. । २० ।

21. It consists of several simple sentences. (1) नया त्वम् आप्थाः, (2) त्वया वयं धर्मवृद्धैः आप्साहि ; (3) धान्नं द्विजत्वञ्च परस्परार्थं भवति । (4) शङ्कां मा कृथाः । (5) स्वसूनुं प्रह्विषु ।

Prose order :—नया भयेषु त्वं शरणम् आप्थाः । त्वया (अपि) धर्मवृद्धैः वयम् आप्साहि । (इत्यम्) धान्नं द्विजत्वञ्च परस्परार्थम् भवति । शङ्कां मा कृथाः । स्वसूनुं प्रह्विषु ।

Substance :—आगते भये वयं राजानं शरणं गच्छामः, राजा च धर्मसंबन्धेभ्यः द्विजान् समुपगच्छति । अतः नाश्रयाः चत्रियाश्च परस्परौपकारिणः । किं विभेषि ? निःशङ्कं स्वपुत्रं प्रेरयै इति ।

Explanation in tika form :—नया भयेषु [विषये समन्ती] त्वम् शरणं रक्षिता [विधेयविशेषणम्] आप्थाः प्राप्तः । [चाश्रितेः कर्मणि लुङि घास्] त्वयापि धर्मवृद्धैः धर्मोपचयाय वयम् अथवा आप्साहि प्राप्ताः । अतः इत्यं [चयु हिंसाशान्ति धानोः सम्पदादित्वात्, क्विपि चन् इति सिद्धम्] । अतः नाश्रान् प्रायते इति अतः तस्मैदं धान्नं । "अतान् किञ्च प्रायते" इति रघुः ।] चत्रियत्वं,

दिजलं ब्राह्मण्यलक्ष परस्परस्य अर्थः प्रयोजनं यस्मिन् तत् परस्परार्थं, धर्मद्वयै
अन्वीन्यप्रयोजनकं भवतीति शेषः । [अत्र मनुः “नात्रह्य चचष्टधीति नाचत्रं ब्रह्म
वर्धते । ब्रह्म चतश्च संयुक्तम् इहामनु च वर्धते ॥” परस्परमित्यत्र, “कर्मव्यतिहारै
सर्व्वनाम्नी वे वाच्ये” * इति विलम्ब, ततः “समासवच्च बहुलम्” † इति बहुल-
ग्रहणात् अन्यपरयोः न समासवत् । अतः परस्परमिति सिद्धम् ।] तस्मात् श्रद्धां मा
श्रद्धाः, कथमस्मिन् सङ्घटे पुत्रं विनियोजयामीति मा भेषीः इत्यर्थः । “माङ्गि
लुङ्” इति लिङ्गर्थे लुङ् । स्वसुतं स्वपुत्रं “आत्मजज्ञानयः सुतः सुतः पुत्रः”
इत्यमरः । प्रहिणु प्रस्थापय । प्रार्थनायां लोट् । उपजातिः वृत्तम् ।

Change of V.—अहं लां शरणम् आपम् । अस्मान् लम् आपः, चार्थेण
विज्ञानेन च परस्परार्थेन भूयते । श्रद्धा मा कारि । स्वसुतः प्रद्वीयताम् ।

Derivation—आप्थाः—आप् कर्मणि लुङ् घास् । आप्छि—आप्
कर्मणि लुङ् मङ् । लटि आप्रीति । लुङि आपत् । कथाः—ऋ लुङि घास् ।
मा यीगे अङ्गागमाभावः । प्रहिणु—प्र-ङि-लोट् ङि । लटि हिनीति । लिट्
जिघाय ।

तत्रे आग्नि आपनार शरण लईयाछि, याहाते धर्मवृद्धि हय उज्ज्वल
आगनिओ आग्नादेर निकट उपहित हन । कृत्रियत्वं ओ त्राक्षणत्वं
परस्परर उपाकारक । शंका करिवेन ना, पूत्र प्रेरण करुन ।

* कर्मव्यतिहारः क्रियाविनिमयः एकजातीयक्रियया परस्परनिकरूपेण सम्बन्धः ।
नेन यादृशक्रियायां यद्रूपेण यस्य यत्कारकत्वं तादृश्यामेव तत्क्रियायामितरस्य
तत्कारकत्वं क्रियाव्यतिहारः । अत्र एकस्य शरणदाने यथा अन्यस्य सम्पादनता,
तथा अन्यकर्तृक-तद्दानेऽपि इतरस्य तथात्मनिति । (reciprocity in deed)

† क्वचित् प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव । विधेर्विधानं
बहुधा समोच्य चानुविधं बाहुलकं वदन्ति ॥ इति “सारस्वतव्याकरणम्” । The
rules are sometimes applied, sometimes are not applied
and sometimes there is some other result. Thus instead
of परपर we have परस्पर । Cf. “सायब्युटी बहुलम्” P. 13. l. 22;

घानिष्यते तेन महान् विपन्नः

स्थायिष्यते येन रणे पुरस्तात् ।

मा मां महात्मन् परिभूरयोग्यं

न मद्विधो न्यस्यति भारमग्रम् ॥ २२ ॥ .

'By me you have been resorted to as a refuge' in dangers. ~~Who~~ too are 'sought' for the increase of 'righteousness.' The military and priesthood are for mutual good. Entertain no fear. Send your boy.

Q. Give the different meanings of वृत् । Ans.

"वृत्तः पुत्रं श्लोके वृत्तौ ।" Q. Write notes on मा कथाः । .Ans.

"माङ्गु लुङ्" इति माङ्गुयोगे लुङ् सर्वकाले भवति, अतः अत्र विधिलिङ् लुङ्-प्रयोगः । "न माङ्गुयोगे" इति अङ्गागम निषेधः । Q. Explain the

gram. anomaly in परस्पर । Ans. (See above) Q.

Give the different meanings, of स्त and decline it.

Ans. Different meanings "स्त्री ज्ञातावात्मनि स्तं विष्णोस्त्री स्त्रीऽस्त्रियं

घने ।" Decl.—"स्तस्तु अज्ञातिघनाभिधः," इति ज्ञातौ घने च अर्थे न

सर्वनामता, अतः ज्ञातौ घने च—स्तः स्त्री स्ताः, स्ताय स्तात् इत्यादि । आत्मनि

आत्मिणे च अर्थे, स्तः स्त्री स्तं, स्तौ इत्यादि । Q. Is-स्त in स्तनुम् used

redundantly ? Ans. अत्र स्तशब्देन वीरपुत्रस्य स्तयं वीरस्य च

रामस्य नास्ति शब्दाकारणमिति धनितम् । Q. Change the voice.

Ans. (See above.) Q. Explain the force of अपि in

स्त्र्यापि । Ans. न केवलमङ्गु शरणाङ्गी लक्ष्य तथा इति अपि शब्देन गम्यते ।

Q. Give the different senses of अपि and especi-

ally that in the above. Ans. "गर्हा समुच्चय प्रश्न शब्दा सम्भावना

स्त्र्यापि ।" अत्र तु समुच्चयार्थे अपिः । गर्हायां यथा, अपि सिद्धेत् पलाङ्गुनः

ब्राह्मणकः । प्रश्ने यथा, अपि जानाति भवान् ? शब्दायां यथा, अपि चौरं

भवेत् ? सम्भावनायां यथा, अपि शिरसा पर्वतं भिन्त्यात् १२१ ।

22. It consists of 4 sentences viz. (1) तेन महान् विपद्यः
घानियते ; (2) येन पुरस्तात् रथे स्थायियते ; (3) 'महात्मन् मां मा परिभूः ;
(4) मन्त्रिभः अयम् भारं अयोम्ये न न्यस्यति ।

Prose order :—येन रथे पुरस्तात् स्थायियते तेन महान् विपद्यः
घानियते । महात्मन् मां मा परिभूः । मन्त्रिभः अयम् भारं अयोम्ये न
न्यस्यति ।

Substance :—यो राज्ञः परपुरामीष सद्य युद्धं अपराक्षुखो भवियति,
यद्य रावणं हनिष्यति तदर्थं ब्रह्मा कामपि ना कुर्वे । न मां प्रत्याख्यानेन अय-
ननुमर्हसि । माहम् अयोम्ये भारमर्पयामि ।

Explanation, in tika form :—अनागतमर्थं ज्ञानेन समीक्ष्य ब्रह्मावा
चकरथे हेतुमाह । येन रामीष रथे युद्धे पुरस्तात् पूर्व्वेखां दिशि, अयतः इत्यर्थः ।
[“दिक्शब्दभ्यः सप्तमीपञ्चमौप्रथमाभ्यो दिग्देशकालिष्यन्तातिः” इति अजातिः ।
“अजातिश्च” इति पूर्व्वेख पुरादेशः] स्थायियते न च पराक्षुखिष भवियते । [तिष्ठतेः
भावे छट् । ‘यथा येन रामीष पुरस्तात् अयतः, यत् रथं युद्धं भावि परपुरामीष
सार्धमिति भावः । तत्र स्थायियते विजयिना भवियते ; यथा येन हेतुना रामीष
एवं कथियते ततः ब्रह्मां मा कथा इति पूर्व्वेखान्वयः] । तेन रामीष महान् विपद्यः
अयः रावणः तैषीषविजक्रियात् इति भावः । सोऽपि घानियते विनाशयियते
किमुत इतरे रावणसाः । हन्तेः कर्मणि छट् । अतः हे महात्मन् महानते “आत्मा-
द्वृष्टमनोव्रह्मस्वभावधृतिबुद्धिषु” इति चित्रं । मां मा परिभूः मावशासोः ।
[परिपूर्व्वो भवतिर्निराकारणे वर्तते । ‘माङ्ङि लुङ्’, इति खीटि लुङ् । “न
माङ्ङीने” इति अङ्गाममनिषेधः ।] न मन्त्रिभः [“विधामेदः सादृश्यञ्च” मया विद्या
सादृश्यं यस्मिन् मन्त्रिभः] मत्सदृशी जनः, यस्तु चाप्येष चक्षुषा सम्ये वेद सः इत्यर्थः ।
अयम् श्रेष्ठ [“अथायत्” इति यत् ।] भारं अयोम्ये, असमर्थे न न्यस्यति निश्चिपति ।
[योगाय प्रभवति इति योम्यः, “योगायत्” इति यत् । वाक्यार्थहेतुकम्, वाक्य-
खिन्नमसङ्कारः । इयम् उपजातिः ।]

Change of V.—हनिष्यति स महान् विपद्यं, स्थास्यति.....यः । माहं
.....परिभाषिषि, पत्तिपत्तिषि, मन्त्रिभेन न्यस्यते भारोऽयम् ।

Derivation—घानिषते—ङन्-कर्त्तृणि लट् सति । कर्त्तृणि लट् इत्यन्ते ।
 लुङ् अघानि अघधि । स्थायिष्यते—स्वा भावे लट् सति । भावे लट् स्वीयते ;
 लुङ् अस्थायि । पुरस्तात्—पूर्वं अस्ताति । परिभूः—परि-भू-लुङ् स ।
 अस्सति—नि-अस् लट् ति । लुङ् आस्सत् । अयः—अय-यत् । रषन्—
 रष्-कः । रषति लट्, अराषीत् अरषीत् लुङ् ।

महाश्वन, आपनि आमाके अवमान करिवेन ना, कारण त्तिनि
 (रामचन्द्र) प्रचण्ड शत्रु निधन करिवेन ओ अछिरतावी रणे जय लाठ
 करिवेन । मानुष लोके अधोगेय महं भार अर्पण करेन ना ।

You should not, O high minded one, insult me with refusal. For,
 by him (Sama) shall be destroyed a great enemy and he will be
 victorious in a fight that has to happen shortly. A man like myself
 never imposes any important task on the unworthy.

Q. Expound the samas in अयोग्य । What are
 the different senses of नञ् ? Cite instances. Ans.
 न योग्यः अयोग्यः इति नञत्प्रबन्धः । अथवा योग्यात् अन्यः अयोग्यः
 इति वा पञ्चमीसमासः । अत्र “न्यं पूर्वम्” इति नञः प्राभावः । The dif-
ferent senses—“तत्प्राद्व्यम् अभावश्च तदन्यत् तद्व्यता । अत्रात्रत्यं
 विरोधश्च नञर्थः षट् प्रक्रीर्षिताः ॥” अथा त्राह्यस्य सदृशः अत्राह्यः, पापस्य
 अभावः अपापन्, योग्यात् अन्यः अयोग्यः, नास्ति उदरं यस्याः सा अनुदरी
 कशोदरी इत्यर्थः, निन्दितानि निमित्तानि इति अनिमित्तानि इति (अत्राह्ये) ;
 अनुराः सुरविरोधिनः । Q. Derive रषः । Ans. रष्यते अरष्यते
 अत्र इति रषधातोः अजर्थे कः । Q. Show the syntactical
 connection of बहु and तद् । Ans. (See above.) Q. distin-
 guish between महात्मन् and महदात्मन् । Ans. महान् आत्मा
 इति महात्मा । महान् आत्मा यस्य इति वा । “महा महती विशिष्ये” इति
 महत् शब्दस्य विशिष्यपदे परे महादेशः । तथा, महताम् आत्मा इति ‘महदात्मा’ ।
 (हेतु महत् is not an Adj. to आत्मन्) २२ ।

क्रुध्यन् कुलं धस्यति विप्रवक्त्रिः
 यास्यन् सुतस्तपस्यति मां समन्युम् ।
 इत्थं वृषः पूर्वमवालुलोषे
 ततोऽनुजज्ञे गमनं सुतस्य ॥ २३ ॥

23. It consists of 4 sentences :—(1) विप्रवक्त्रिः कुलं धस्यति ;
 (2) सुतः मां तपस्यति ; (3) इत्थं वृषः पूर्वम् अवालुलोषे ; (4) ततः सुतस्य
 गमनम् अनुजज्ञे । Adj. to विप्रवक्त्रिः—क्रुध्यन् ; Adj. to सुतः—यास्यन् ;
 Adj. to माम्—समन्युम् ।

Prose order :—विप्रवक्त्रिः क्रुध्यन् कुलं धस्यति । यास्यन् सुतः समन्य
 मां तपस्यति । वृषः इत्थं पूर्वम् अवालुलोषे । ततः सुतस्य गमनम् अनुजज्ञे ।

Substance :—प्रत्याख्यानैव धेत् विप्रः क्रुद्धी भवेत् ततः मे कुलं भक्षसात्
 करिष्यति, पुत्रधेत् लेषितो भवेत् सङ्घान् मे अदर्शनं मे, ननु कुलध्वयः, इत्थं वं
 सञ्चिन्व पश्चात् पुत्रगमनाय अनुजने ।

Explanation in tika form :—[यद्यहं भूतरक्षणेऽधिकृतः अस्मि वचनं
 न कुर्यां तदा] विप्र एव वक्त्रिः विप्रवक्त्रिः पावककपो द्राक्ष्यः, '[रूपककार्थधारयः]
 क्रुध्यन् सन् कुलं इत्थं कुलं धस्यति भक्षसात् करिष्यति [दृष्टिलैट्] । यास्यन्
 गमिष्यन् सुतः समन्युं समोक्तं पुत्रविरहकारं मां तपस्यति सन्नापयिष्यति ।
 [सपेलैट्] । वृषः इत्थम् एवं प्रकारं पूर्वमादौ अवालुलोषे आलोचितवान् ।
 [अत्राह पूर्वमात् लोषेः लिट्] । ततोऽनुजज्ञे सुतस्य पुत्रस्य रामस्य गमनम् अनुजज्ञे ।
 [अनुज्ञात् वृषेणेति विभक्तिपरिष्ठाभिर्न तेनेति धीज्यम् । कर्त्तव्यि लिट् । यदा अनु
 पश्चात् सुतस्य गमनं जज्ञे जातम् । जन्भावोः लिटिरूपम् । यदा अनुमन्दस्य
 उपसर्गप्रतिरूपकत्वेन अनुपसगलात् कत्तरिवाप्ये फलवत्कर्त्तरि आत्मनेपदप्रयोगः
 अनुज्ञायाः फलाफलभीये राशः एव अधिकार आसीत् इति विभाव्यम् ।*]

* The prefix अनु in the last case is used devoid of all
 the force of a prefix and so the word is looked upon as
 one without a prefix, and thus by a rule, the root ज्ञा can
 be used in the आत्मनेपद ।

कृद्-उपजातिः ।

Change of V.—कृध्यता कुर्वन् वक्ष्यति विप्रवर्णिना । यास्यता सुतेन वनम्बरं तपस्वी ।... वृषिच... । अनुजग्मी... गमनम् । °

Derivations :—कृध्यन्—कृप् गृह । कृध्यति कृट् । वक्ष्यति—दृक् कृट् सति । कृट् दक्षति ; कुङ् अथाचोत् ^{ति धातोः} वक्ति—वृद्ध-णि । वृद्धति वक्षति कृट्, अवाचोत् अवीदान्, अवाचः, अवीद अवाचानाम् अवचत कुङ् । यास्यन्—या स्यट् । तप्यस्यति—तप कृट् सति । तपति कृट् । अवास्तुलोषी—अव-आ-लोच क्तिट् ए । सुतः—सुधातोः क्तः । सवति कृट् । अवीषीत् कुङ् । अनुजग्मी—अनु-ज्जा- (जन्) क्तिट् ए । गत्यम्—“इदमस्यसुः” इति इदम् इत्यात् वसुः ।

(अत्राथायान् करिणे) त्रकतेजः क्रुद्ध ह्येया सवशंशे नङ्ग करिणे, पूत्र गमन करिणे आमाके शोके अतपु करिणे मात्र । नृपति एहेरूप अथमे मने मने आलोचना करिलेन, परे *पुत्रेण गमनार्थ अनुमोदन करिलेन ।

The fiery potency of the Brahman will be kindled, (on refusal) to burn up the family. The son departing will pain me in affliction, The king at first thus cogitated and then gave permission for his son's departure.

Q. Write gram. notes on अनुजग्मी । Ans. (See above.) Q. Show the propriety of वृष । Ans. (See sloka I. 1. Q. Expound the samas in-विप्रवर्णिना । Ans. (See above.) Q. Give the different meanings of वसु । Ans. “वसुर्देवो क्रतो कृषिः ।” Q. Write in simple Sanskrit the reason why the king sent away his son. Ans. प्रत्याख्यानेन कुर्वी सुनिः कुर्वन् भि भवसात् करिष्यति, राम-गमनेन ममैव सन्नायः जायित न आपरमनिष्टं किञ्चन भवेत्, अतः रामप्रदानेन कृद्भिः सुवीषविधानम् अवश्यं कर्तव्यम् इति मनसि विचारयन् रामगमनाय अनुमोदित् । २२ ।

आशीर्भिरभ्यर्च्य ततः चित्तीन्द्रं ^{Account for it} _{in the text}
 प्रीतः प्रतस्थे मुनिराश्रमाय । ^{Am -}
 तं पृष्ठतः प्रष्टमियाय नम्रो ^{यत्पुत्रोऽयम् २१३}
 हिंसेषु दीप्रास्त्रधरः कुमारः ॥ २४ ॥ ^{श्रीऽ + शी + अर्थ + च}

24. This consists of two simple sentences. (1) मुनिः
 आश्रमाय प्रतस्थे । Adj. to मुनिः—प्रीतः । Extension of the
 predicate—चित्तीन्द्रम् आशीर्भिः अभ्यर्च्य । (2) कुमारः तम् पृष्ठतः इयाय ।
 Adjective to कुमारः—हिंसेषु दीप्रास्त्रधरः and नमः । Adjective to
 तम्—पृष्ठम् ।

Prose order :—ततः प्रीतः मुनिः चित्तीन्द्रम् आशीर्भिरभ्यर्च्य आश्रमाय
 प्रतस्थे । नमः हिंसेषु दीप्रास्त्रधरः कुमारः पृष्ठं तं पृष्ठतः इयाय ।

Substance :—अथ रामं खड्गात् मुनिः अतीव हृष्टः सन् राजानम्
 आशीर्भिः अभिनन्द्य आश्रमं प्रति प्रस्थितः, रामोऽपि हिंस्रदमनाय अस्त्रम् धारयन्
 तम् अनुसरन् प्रतस्थे ।

Explanation in tika form :—ततः रामस्य गर्भनाशुञ्जानन्तरं, प्रीतः,
 रामगमनस्य अनुज्ञातत्वात् मुनिः विश्वामित्रः चित्तीन्द्रं चित्तिः इन्द्रः प्रभुः* तम् राजानं
 आशीर्भिः आशीर्वादैः अभ्यर्च्य अभिनन्द्य, आश्रमाय आश्रमं प्रति [“गत्यर्थकस्यैचि
 द्वितीयाचतुर्थीं चैष्टायामनध्वनि” इति चतुर्थी । पचे आश्रमम् ।] प्रतस्थे प्रस्थितवान्
 [“समवप्रविभ्यःस्त्रः” इति आत्मनेपदम् ।] नमः, विनोतः हिंसेषु हिंस्रकेषु, सरतीति
 धरः, पचाद्यच्, दीपं निश्चितम् अस्त्रं तस्य धरः । [हिंसेषु दीप्रात्पञ्चगुरिति
 पाठे, हिंसाः हिंस्रनशीलाः इयवः शराः, तैः दीप्तम् आश्रमं विश्वस्तम् अभिजुर-
 मित्यर्थः, अथवा गृहीतं धनुर्धेनेति । नवादयः “नमि कन्वि अज्जस्रं कस हिंस्र
 दीपोरः” इति रप्रत्ययान्ताः ।] कुमारः रामः पृष्ठं अयगामिनं [“प्रष्टीऽयगामिन्” †

* चित्तिस्थितः इन्द्रः इति समासः । † प्रतिष्ठते इति पृष्ठः, अयगमने अर्थे प्र-
 पूर्व्यक्तात् स्वा-धातोः क-विधानात् पृष्ठः इत्येवं स्वान्, अन्यथा ‘प्रस्यः’ इति नङ्गति ।

इति कः ।] सं वृत्तः वृष्टे, सप्तम्यां तत् । पश्चात् इत्याय अत्रञ्च । [श्रीक्रीड्यं
'र' प्रत्ययस्य उदाहरणार्थमुद्दिष्टः । इत्तमित्यवस्था ।

Change of V.—श्रीतेन मुनिना प्रतस्त्रे । अत्रैव इत्ये नक्षेत्रे दीपान्-
धरेण कुंभारोच ।

* Derivation :—आशीः—आ-आस्-क्तिप् । इन्द्र—इद्-र । गव—गव्-र ।
द्विज—द्विजस्-र । दीप्रः—दीप् र । दीप्यते कट्, अदीपि अदीपिष्ट कुञ् ।
इत्याय—इत्-धातुः, लुकि चगात् । मुनिः—मन्-इः ।

मुनि आनन्दित वृष्टे नृपतिके आशीर्वादा द्वारा संवर्द्धन करिष्य
आश्रमादेशेन श्रद्धान करिलेन । शिंश्रुनिगेर अति दीप्राज्ञधर
कुमार विनञ्ज वृष्टे अग्रगामी मुनिर असुस्रण करिलेन ।

Then the ascetic being pleased, and 'having greeted' the lord of
the earth with benedictions set out for the hermitage. The humble
prince holding sharp weapons against the injurious, followed him
'proceeding in front.'

○ what is अधिकरणकारक ? Show its application in
द्विजेषु । Ans. "कर्तृकर्म व्यवहृताम् असाचात् धारयत् क्रियाम् । उपकुर्वन्त
क्रियासिद्धौ शास्त्रे अधिकरणं व्युत्तम् ।" इति कर्मण्यन्वये व्यवहृतां धारयत्क्रियां
धारयत् 'द्विजेषु' इति पदम् अधिकरण्य संज्ञं भवति । अत्र च शीपयस्त्रिज-
नधिकरणम् । उपज्ञेयः आशयः । Q. What is कर्मकारक ? How is
it applied to तम् here. ? Ans. "कर्तुरोचिततमं कर्म ।" कर्तुः क्रियया
आप्तम् इष्टतमम् कारकम् कर्मसंज्ञं स्यात् । अत्र च इत्याय इति गमनक्रियया
अभिः प्राप्तम्, कर्तुः रामस्य इष्टतम एव, नतु "धान्येषु गां वध्नादि" इति कर्मणः
गोः धान्ये इष्टत्वमिव अत्र चान्यत्रः कस्य इष्टत्वम् । अपिच 'दुग्धेन अन्नं भुङ्क्ते'
इत्यत्र अन्ने न सद् दुग्धे पीतेऽपि तस्य न कर्मत्वम्, यतः न तत् भोजने कर्तुः इष्ट-
तमम् यथा तु अन्नम् इति । Q. Is the reading द्विजेषु दीपानधरः
correct ? Ans. "अनुचीऽनञ्" इति अनञ्विधानात् 'द्विजेषु दीपानधरः'
इत्येवं स्यात्, तथापि समासान्तविधेरनित्यत्वात् 'द्विजेषु दीपानधरः' इत्यपि

प्रयास्यतः पुण्यवनाय जिष्णी

रामस्य रोचिष्णुमुखस्य धृष्णुः ।

त्रैमासुरः कृतज्ञजितास्त्रशस्त्रः

सधृङ् रतः श्रेयसि लक्ष्मणोऽभूत् ॥ २५ ॥

भवति । Q. Account for आत्मनेपद in प्रतस्थी । Ans. See above. Q. Show the significance of मुनिः । Ans

“दुःखेष्वनुद्विगमनाः सुखेषु विगतस्मृष्टः । वीतरागभयक्रोधः स्थिरधीर्मुनिश्च-
च्यते ॥” इति मुनिपदेन स्थिरधीर्ल गम्यमानेऽपि ‘प्रोत’ इति पदेन तस्य हर्षाति-
शयः व्यज्यते । Q. Account for the 4th case in प्रयास्यतः ।

Ans. See above. Q. Derive कुमारः and show its fitness here. Ans. कुमारयति क्रीडति इति कुमारः, कुमारधातोः

चञ् । Fitness—क्रीडोचिते वयसि वर्तमानोऽपि मुनिकाव्यसाधनार्थम् उच्यतः
इत्यर्थः । Q. Parse तम् । Ans. इयाय इति गमनार्थधातोः कर्त्तृपदम् ।

Q. Write gram. notes on प्रष्टः । Ans, See the foot note. २४ ।

25. Principal sentence :—रामस्य लक्ष्मणः सधृङ् अभूत् । Ad-
jectives to रामस्य—पुण्यवनाय प्रयास्यतः, जिष्णीः and रोचिष्णुमुखस्य ।
Adjectives to लक्ष्मणः—त्रैमासुरः, कृतज्ञजितास्त्रशस्त्रः and श्रेयसि
रतः ।

Prose order :—धृष्टः त्रैमासुरः कृतज्ञजितास्त्रशस्त्रः श्रेयसि रतः लक्ष्मणः
पुण्यवनाय प्रयास्यतः जिष्णीः रोचिष्णुमुखस्य रामस्य सधृङ् अभूत् ।

Substance :—मातृणां तिसृषामेव प्रियो लक्ष्मणः शस्त्रेषु कृतवियः
आसीत् । शत्रूणां उत्पीडकः सः रामस्य मङ्गलार्थी, सानन्दम् आनन्दं प्रति
प्रस्थातुकामं रामम् अनुससार ।

शुद्ध-श्रीः

Explanation in tika form :—धृष्टः शत्रुविज्येऽने प्रबलः [“त्रसि
श्रद्धि धृष्टि चिपेः क्लुः” इति क्लुः ।] तिसृषां मातृणामपत्यमिति त्रैमासुरः

सुखिताय विषये विद्युः समाप्तः । पश्चात् "मातुरत् संख्या सन् भद्रपूर्वायाः" * इति उदाहरणः अन्वयप्रत्ययः । स हि पिच्छद्वयप्राशनात् ताभ्याश्च जगितः ।] जन्तुसमशेषं ["विन्मशेषं जन्तुसम्"] इत्यमरः । श्रुतमप्रियत् अन्वयः सुखित् येन सुखित्-जितासुखित्; अधिराजसुखित् विन्मशेषं जन्तुसम् इत्यमरः, लक्ष्मीः विद्यते अस्तेति लक्ष्मणः । [पामादित्वात् † न प्रत्ययः । लक्ष्म्या अश्च इति 'ई'कारस्य अकारः ।] पुष्पातीति पुच्छं पुच्छहेतुत्वात् पवित्रं वा वनं तस्मै पुच्छवनाय तपोवनाय । ["शूलैर्-कर्माणि द्वितीयाचतुर्थीं शेटायामनञ्जि" इति चतुर्थी ।] प्रयास्यतः गमिष्यतः जिष्यीः जयश्रीलस्य "व्याजिष्यश्च गच्छुः" इति गच्छुः प्रत्ययः । रीचिषु यश्चरन्वाये गमनामन्दात् दीप्यमानं ["अलङ्कृञ्" इत्यादिना ‡ इच्छच्] सुखमस्तेति तस्य रामस्य, इह अश्चतीति सञ्चङ्क सङ्करः, ["यः सङ्काश्चति सञ्चङ्क सृ" इत्यमरः । अश्चधातोः क्तिन्प्रत्ययः] अमृतं चासीत् ।

छन्दः—उपजातिः ।

• Change of V.—धृञ्ना चैमातुरेषु जन्तुसुखितासुखित् च रतेन लक्षणेन उभौचा अभावि ।

Derivation :—प्रयास्यतः—प्र-या-स्यत्, वृद्धी । जिष्यीः—जि-गच्छ । तेचिषु—रच्-इच्छुच् । धृञ्—धृञ्-क्तु । सञ्चङ्क—सङ्क-अच्-क्तिन् । शेष्य- शेष्य-इयसुन् ।

(चक्रुर अरंशं दानं हेतु) विनि मातृद्वयं सञ्चृत, समञ्च अङ्ग शङ्ग वाहार अधिकृत, मङ्गल निरत सेहै लङ्गन, पुणैनेने गयनार्थ उद्गृत धङ्गल वदन जयशील रामचन्द्रेण अमृताभी हईलेन ।

* संख्या-सम्-भद्रपूर्वायाः मातृद्वयस्य उदाहरणः स्यात् अन्वयप्रत्ययश्च । यथा चैमातुरः, वाष्मातुरः, साष्मातुरः, भाद्रमातुरः ।

† "लोमादि-पामादि-पिच्छिलादिभ्यः श-न-इल्लवः" इति लक्ष्मीस्य लोमादिपठित्वात् तस्मात् नः । 'लक्ष्म्याः अश्च' इति दीर्घ ईकारस्य च अकारः ।

‡ "अलङ्कृञ् निराङ्गम् प्रजनं उत्पद्यते उत्पद्यते उत्पद्यते रचि-अपचय-इत्तु इव ह चर इच्छुच् ।" यथा, अलङ्करिणः प्रजनिषुः उत्पत्तिषुः उत्पत्तिषुः अदिषुः रीचिषुः अपचयिषुः वर्तिषुः वर्तिषुः वर्तिषुः चरिषुः ।

Handwritten signature

इषुमति रघुसिंहे दन्द्यकान् जिघांसी.

धनुररिभिरसह्यं सुष्टिपीडं दधाने ।

व्रजति पुरतंरघुस्यो वद्वचित्राङ्गलित्ने नानिःशुभ्यः

कथमपि गुरुशोकान्मा रुदन् माङ्गलिक्यः ॥ २६ ॥

Lakshmana, the destroyer of enemies, who was begotten of three mothers, had acquired all sorts of weapons, and was devoted to welfares, became a follower of Rama, the victorious, when he had to start for the holy forest with his face blooming.

Q. Derive and decline the base of, सञ्च् । Ans.

See above. सञ्च् प्रत्यय रूपं यथा—सञ्च्क् सञ्च्ञो सञ्च्ञः, सञ्च्ञम् सञ्च्ञौ सञ्च्ञः, सञ्च्ञा सञ्च्ञान्, सञ्च्ञ । ङीवे यथा—सञ्च्क् सञ्च्ञो, सञ्च्ञि । लिङ्गाम्—सञ्च्ञो, तङ्गीञो, सञ्च्ञः, सञ्च्ञीम् इत्यादि ।

Q. Account for the fourth case in पुष्पवनाय । Ans.

See above. Q. Justify the epithet वैमातुरः । Ans.

तिसृषां मातृषाम् अपत्यम्, षष्, मातुः 'उत्' । तिसृषां कौशल्याकेकयोमुनिना-
शाम् खड्गभाजनलेन कौशल्याकेकयोप्रदत्तपावसांशोभनेन जनितत्वात् ष
सप्तमस वैमातुराख्या । Q. Show the fitness of वृष्ः । Ans.

वृष्ः व्रतुनाये प्रगल्भः, मारुतकुम्भल ध्वंशः । अनेन रवासि उन्मूलयितुं
कृतनिश्चयस रामस्य वीरगीःशुचरीःभूत् इति सूच्यते । Q. Show the

Euphonic combination in जिघांसी रामस्य । Ans. रकारे परे
विसर्गजातस्य रकारस्य ङीपः । "रीरि" २५ ।

26. Principal sentence :- रघुसिंहे व्रजति (सति) पुरतंरघुः
कथमपि मां रुदन् । Adverb to दधाने—सुष्टिपीडम् । Adjective
to रघुसिंहे—इषुमति, दन्द्यकान् जिघांसी, धनुः दधाने and वद्वचित्राङ्गलित्ने ।
Adj. to पुरतंरघुः—माङ्गलिक्यः । Adj. to धनुः—धरिभिः असह्यम् ।

Prose order :- इषुमति, दन्द्यकान् जिघांसी, धरिभिरसह्यं धनुः सुष्टि-

श्रीं दधानि वक्ष्यन्नाङ्गुलिं रघुसिंहे व्रजति, पुरतस्त्वः माङ्गुलिकः गुरुश्रीकात् कथमपि मा रुदन् ।

Substance :—राघसान् इनुमिच्छुः राघवः वाञ्छन् वतुश्च चादाय वाच-
नीकार्यम् अङ्गुलित्वञ्च परिहाय यदा प्रस्थितः तदा पुरस्त्रियः गुरुश्रीकेन सम्भाषिता
अपि अश्रुपातेन अमङ्गलभयात् अतिकष्टेन क्रन्दनात् निवृत्ता आसन् ।

Explanation in tika form :—प्रशंसाः इवः वक्ष्येति इवमान्
तस्मिन् इवमति प्रशंस्यरे [प्रशंसायां मतुप् ।] दन्दयुक्तान् राघसान् [“दन्दयुक्तञ्च
पुंल्लिङ्गो राघसे च सरोरुपे” इति मेदिनी । “यञ्जप दशां यञ्” इति यञ्जनात्
दंशः ऊकः ।] इनुमिच्छुः जिघांसुः तस्मिन् जिघांसौ [“सनाशंसभिच उः” इति
उः । तद्दीर्घे “न लोकाव्ययनिष्ठाखलस्यर्थात्” इति वृष्ठीप्रतिषेधात् द्वितीयैव]
अरिभिः शत्रुभिः असङ्घं सोढुमशक्यम् [“शकिसङ्घोच” इति यत्प्रत्ययः ।] धनुः
मुष्टिना मुष्ट्या वा पीडयित्वा इति मुष्टिपीडं [“समासनी” इति अमुल्, नतु तृती-
यान्तो उपपदे “सप्तम्यां चोपपीडरुचकषेः” * इति अमुल्प्रत्ययः । अथवा मुष्टिना
पीडा यस्य तत् तथा, एतेन मुष्टेर्दाक्यं सूचितम् ।] दधानि विभाषे । [“ताञ्छीत्य-
वधोवचनशक्तिषु चानश्” इति शक्ती चानश् ।] अङ्गुलिं त्रायते इति अङ्गुलित्वं ।
कथमप्युः । वक्ष्यं चित्रं विचित्रम् अङ्गुलित्वं येन तद्योक्ते, [वक्ष्यन्तीषाङ्गुलिर्ने इति
पाठे, वक्ष्यं गोधाचक्षेत्रे निमित्तम् अङ्गुलित्वं येन] अश्रुषु सिंहे इव [उपमित-
समासः ।] शौर्यादियोगात् रघुसिंहे रघुश्रेष्ठे रामे व्रजति सति [भावे सप्तमी ।]
पुरे तरुस्थः पुरस्त्रियः, यतः माङ्गुलिकः मङ्गलप्रयोजनाः [तदस्य प्रयोजनमिति
ठञ्, ततः ङीप्] अतः, गुरुः श्रीकः रामविरुद्धुःखं तस्मात् गुरुश्रीकमवाच्य
इत्यर्थः, ल्यवृत्तोपि पञ्चमी । कथमपि अतिकष्टेन मा रुदन् न रुदितवत्यः ।
रुदंः लुङ् । काव्यलिङ्गमलङ्कारः । लक्षणं यथा “काव्यलिङ्गं हेतोर्याक्यपदार्थता ।”

* उपपूर्व्येभ्यः पीडादिभ्यः सप्तम्यन्ते तृतीयान्तो च उपपदे अमुल् स्यात् । यथा
पान्त्रोपपीडम् श्रेते । पान्त्राभ्यां पान्त्रयोः वा उपपीड्य इत्यर्थः । मुष्टिपीडमित्यत्र
उप अभावात्, “समासनी” अर्थात् सन्निकषे गम्यमाने अमुल् स्यात् इति अमुल् ।
मुष्टिना पीडयित्वा अर्थात् मुष्टिसान्निध्यं प्राप्य पीडयित्वा इति विभाष्यम् ।

N. B. Bear in mind, that in a simple explanation the portions inclosed by brackets should be left out.

वचनम्—

न न म य य

ईं षुं मं । तिं रं षुं । सिं हे द । ष् शुकान् । जिं चांसी ।

अतः मासिनी वचनम् । लक्षणं यथा—“जननयययुतेयं मासिनी भीमिनीकैः”
भीमिन् = सर्प = ८, लोक = ७ ; अतः पञ्चदशाक्षरावृत्तिः, अष्टमे पञ्चदशे च यतिः ।

Change of V.—पुरतश्चोभिः मारीदि मात्रलिकोभिः ।

Derivation.—इधुमति—ईवते द्विनक्षि गच्छति वा इति इधुः, ईधुधातोः
कृः “ईधेः क्षिञ्” इत्यर्थः । ततः मवृप् । दन्वयत्—यत्कन् दन्व् ऊक । जिघासुः—
इन् + सन्-उ, अन्धीत् लुङ् । असन्न—अन्-सन्-यत् । सङ्गते, लट्, असङ्गित
लुङ् । मुष्टिपीड—मुष्टि-पीड-यत् । पीडयति लट् अपीपिङत् अपिपीङत्
लुङ् । दधान—धा-दानम्, अधात् लुङ् । रुदन्—रुद-लुङ् अन् । मायांनि
अनागम प्रतिषेधः । रोदिति लट् । अरोदत्, अरोदीत्-लुङ् । अरुदत्, अरोदीत्,
अरुदिताम्, अरोदिताम्, अरुदन् अरोदिसुः लुङ् ।

रघुसिंह रामचन्द्र रामस्य वधार्थं शत्रुर्य असह्य मुष्टिपीड धनुः कं ७
विचित्र अक्षुलिजाप धारण करिद्या प्रस्थानं करिले पुरनारीगण मङ्गलाति-
लाशिनी ह्येरा गुरुशोक उपस्थितः ह्येराते अति कष्टेहै क्रमन
संवरण करिग्राहिण्येन ।

“On (the best of Raghuv proceeding), desirous of killing the
demons “holding firm in his grasp a bow unbearable by the
enemies, having effective weapons and beautiful thimble attached,
the ladies of the city wellwishers as they were, did not with diffi-
culty shed tears from great anguish.

Q. Annotate on मावदन् । Ans. ‘न रुदन्’ इति लिट् प्रयोग-
शब्दे ‘मावदन्’ इति लुङ् प्रयुक्तम् । “ना वारके विमल्य च” इति मेदिनीवचनेन

Handwritten signature and scribbles

अथ जगदुत्तरीचैराश्रिजसंस्त विप्रा-

सुसुलकलनिनाटं तूर्ध्वमाजन्तु रम्ये ।

अभिमतफलशंसी चारु पुस्तोर वाहु-

स्तवसु सुकुतुबद्धैः पक्षिणसानुसूलाः ॥ २७ ॥

सकतं निवारचार्येऽपि, अत्र अभावे एव प्रयुक्तम् । 'माङ्गि लुङ्' इति माङ्गोनाम् सर्वत्र लुङ् विधानात् किट् स्वस्य परोच्चार्याम् लुङ् प्रयुक्तम् । Q. Show how मुटिपोङ् can be derived without using the affix अहुल् । Ans. (१) मुटिं पीडयति इति पचायच् । मुटिपोङ्मिति विशिष्येन धनुषोऽतिदुर्घं सूचितमिति केचित् । (२) केचित्तु मुटिं नीषयं पीडयति खड्गयति इति, अनेन चौर्थापसारणं स्यात् । (३) मुटिं हि सामर्थ्यात् शत्रुं जनां पीडयतीति केचित् । Q. Explain the significance of माङ्गलिक्यः । Ans.

अनुपातेन पथि अमङ्गलं भवेत् इति भीताः सत्यः पुरस्त्रियः मङ्गलार्थं अनुसन्ध-
नम् अकुर्वन् इत्यस्य सार्थक्यम् । तथाहि "तुवारखेखाकुक्षितोत्पलान्ने पर्ययुषो
मङ्गलमङ्गलभीरुः । अगूढभावापि किञ्चिदने सा न खोचने नौकयितुम् विवेहे ।"
इति भारविः । Q. Show the fitness of इपुनति । Ans. ईपते
इति इपुः, ईप धातोः कः । अनेन वाचानाम् हिंसाश्रेयस्सम् दीर्घितम् ।

Q. Account for पञ्चमी in गुरुश्रीकात् and द्वितीय in दन्द-
यकान् । Ans. See above. Q. Write gram. notes on
परिमिः असङ्गम् । Ans. "अकि सङ्घोष" इति सङ्घातोः यत् अघात्
कृत्यप्रत्ययः । "कृत्यानां कर्त्तरि विभावाः" इति च कृत्यप्रत्ययश्रीमान् कर्त्तरि
सङ्घोविधानात् अरोच्चार्याम् असङ्गम् इत्यपि स्यात् । Q. Expound the
samās in रघुसिंहि । Ans. रघुकु सिंह इव इति, रघुसिंहः । "उपमितं
व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोजे" इति उपमितसमासः । Q. Annotate
on ईन्दयकान् । Ans. See above. Q. Show the syntac-
tical connection with गुरुश्रीकात् । Ans. गुरुश्रीकात् कथमपि
स्वैवमन्वयः । गुरुश्रीकात् भावदन् इति अन्वये कृते विपरीतार्थत्वम् गन्वते । २६ ।

27. It consists of four sentences. viz (1) अथ विप्राः तस्य आश्रितः जगद्भ्यः, (2) अन्वे तूर्थ्यम् आजगुः, (3) बाहुः श्राव पुस्कीर, (4) तद्वत् पश्चिचः पुकुवुः । Adv. to जगद्भ्यः—अगोचैः, Adv. to आजगुः—तुल्ल-कलनिनादम्, Adj. to बाहुः—अभिमतफलश्रंसी, Adj. to पश्चिचः—अनुकूलाः । उच्यैः Adv. to पुकुवुः ।

Prose order:—अथ विप्राः तस्य आश्रितः अगोचैः जगद्भ्यः । अन्वे तूर्थ्यम् तुल्लकलनिनादम् आजगुः । अभिमतफलश्रंसी बाहुः श्राव पुस्कीर । तद्वत् अनुकूलाः पश्चिचः उच्यैः पुकुवुः ।

Substance—अथ ब्राह्मणाः उच्यैः आश्रिता रामम् संवर्धयामासुः, अपरे च केचित् मधुरमष्टं तूर्थं वादयामासुः, बाहुः स्मुरन्, बाण्डा पूरिता भवेत् इति शंसयामासुः, विद्वन्वाद्य पादपेषु उपविश्य मनोरंजरं नायनः शमं शीघ्रयामासुः ।

Explanation:—अद्यानन्तरं विप्रा ब्राह्मणाः [“विप्रश्च ब्राह्मणोऽसी” इत्य-मरः ।] तस्य रामस्य व्रजत इति शेषः आश्रितः इष्टवचनानि अगोचैः उच्यैः समष्टं जगद्भ्यः उक्तवक्तः (गदेलिंट) । अन्वे वादकाः, तूर्थ्यं वाद्यम् कांस्ताल-पट्टादिसमूहम् [“तूर्थ्योऽस्त्री वाद्यनिर्घोषे वादित्वा वादनश्च तत्” इति कोषः ।] तुल्लकः मङ्गलं कली मधुरमङ्गुली निनादी अतिरिक्तम् तद्ग यथा तथा आजगुः तादृशवक्तः [“आङ्गी मङ्गुलम्” इति अक्षरार्थशास्त्रे आङ्गुलमङ्गुली-विधानात् आङ्गुलमङ्गुली * ।] अभिमतम् इष्टं फलं शंसति कथयतीति तद्योक्तः तस्य बाहुः श्राव पुस्कीर स्मुरितवान् । [अत्र दक्षिणी बाहुः सामर्थ्यात् गम्यते । दक्षिण-बाहुस्य दहनं कान्तामिक्षित्तञ्चकमिति उक्ताः । अनेन शीताप्राप्तिसीजसुपव्यञ्जनम् ।] तद्वत् उच्यैव अनुकूलाः माङ्गलिकाः पश्चिचः उच्यैः सुहृद्पुत्रवुः कुञ्जितवनः । [एतेन अमनमङ्गलमुक्तम् । यदुक्तम् “श्री मधुरमङ्गुली पञ्चो ह्यचः पङ्कितोऽयतः । अनु-कूली बह्वन् बाहुः प्रसाधे शमशंसिनः” इति । इत्थं पूर्णवत् ।]

* “गाण्डीवी कनकशिलाभिर्भूमाभ्याम् आजगु विवमविलोचनस्य वचः” इति किराते अन्वया दर्शनात् नैतत्पूर्वं महाकवयः स्वर्धया अनुसरन्ति इति विभाषम् ।

न न म य य

अं यं जं । गं दुं रं । नी चै रा । शिं घस्त । र्यं वि प्राः ।

अतः माखिनीष्ठत्तम् । लक्षणं यथा “ननमयययुतेर्यं माखिनीभीगिलीकैः ।”

Change of V.—जगदिरे...विप्रैः । तुमुलकलनिनादः द्युयः आजन्ने
अन्यैः । अभिमतफलशंसिना बाहुना पुस्तुरे । पचिभिः अगुक्कलैः पुक्कुरे ।

Derivation.—जगद्—जग-लिट् उस् । गदति-लट् । अगादीत् अग-
दीत्-लुङ् । आशिष्—आ-शास-क्लिप् । आशिषत्-लुङ् । विप्र—वप-कर्त्तरि रः ।
अवासीत्-लुङ् । आजन्तुः—आ-हन-लिट् उस् । शंसौ—शंस-षिन् । पुस्तोर—
पुस्-लिट् ष । स्फुरति लट् । पुक्कुरे—क्-लिट् उस् । तुमुल—तु-मुलन् ।

अनन्तरं ब्राह्मणगण उद्वेगःशरे आशीर्वादं करिते, लागिलेन ।
अपरं व्यक्तिगुण महानिनाद सुशुद्धं त्र्यं निनादित करिते लागिलेन ।
अतीष्ठं फलज्ञापक (दक्षिण) बाहू स्पर्शित इहेते लागिल । अलूकल
पक्षिगणं वृक्षोपरि उद्वेगःशरे गीन करिते लागिल ।*

Then the Brahmans uttered aloud blessings to him. Others struck musical instrument in great harmonious sounds. The arm palpitated agreeably foretelling the desired result. The auspicious birds chirped loudly on the trees.

Q. Show the fitness of विप्र-। Ans. जन्मना ब्राह्मणे र्ज्ञेयः
संस्कारैः द्विज उच्यते । विषया याति विप्रत्वम् इत्यनेन तेषां विद्यावत्त्वं
प्रकटितम् । Q. Account for the 6th case in तस्य ।

Ans. सम्बन्धविवक्षया षष्ठी । Q. Annotate on अथ । Ans.
“मङ्गलानन्तरारम्भं प्रवक्तव्यं क्षेत्रस्थी अथ” इति अमरवचनान्तं अथ अथपदेन
अनन्तरार्थत्वम् मङ्गल्यञ्च दीतितम् । सर्गारम्भे सर्गशेषे च मङ्गल्यन्वचकशब्द-
प्रयोगः द्वितीय भवति । तद्योक्तं भगवता भाष्यकारिण “मङ्गलादीनि मङ्गल-
मध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथमे, गौरपुरुषाणि आयुषतपुरुषाणि च
भवन्ति ; अध्येतारश्च प्रवक्तारी भवन्ति ।” अथशब्दस्य मङ्गलार्थप्रमाणं यथा

“ओंकारवाद्यव्यस्य दावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्वा विनिर्घाती तेन
 माह्वलिङ्गावुभौ ।” Q. Explain in English. Ans. अथ जगद्गुः
 अनोचैः आश्रितः तस्मै विप्रः । The Brahmans uttered aloud
 blessings to him, (that there may not occur any mishap)
 तुमुलकञ्ज निनादम् तुर्य्यमाजन्तुरन्धे, others struck musical instru-
 ments in great harmonious sounds (to celebrate his de-
 parture) अभिमतफलश्रंसी चारु पुष्कीर वाहुः । The arm palpitated
 agreeably foretelling the desired result (i.e. the recurrence
 of his marriage with Sita) तद्वत्तु कुतुबुर्चैः पञ्चिष्यशातुज्जलाः । The
 auspicious birds chirped aloud on the trees, २७ ।

इति भट्टिकाव्ये रामीत्पत्तिर्नाम

प्रथमः सर्गः ।

द्वितीयः सर्गः ।

वनस्पतीनां सरसां नदीनां°

तेजस्विनां कान्तिभृतां दिशाञ्च ।

निर्याय तस्याः स पुरः समन्ता-

च्छ्रियं दधानां शरदं ददर्श ॥ १ ॥

1. Principal sentence :—स पुरः निर्याय समन्तात् शरदं ददर्श ।
Adjunct to शरदम्—वनस्पतीनां, सरसां, नदीनां, तेजस्विनां, कान्तिभृतां
दिशां च श्रियं दधानाम् ।

Prose order :—स तस्याः पुरः निर्याय समन्तात् वनस्पतीनां, सरसां,
नदीनां, तेजस्विनां, कान्तिभृतां दिशाञ्च श्रियं दधानां शरदं ददर्श ।

• Substance—अथ नगरात् निर्गम्य रामः शरदायामेव सुश्रीकान् तेरुन्,
श्रीभितानि सरांसि, मनीहारिणीः नदीः, उच्चलानि नद्यत्राणि, कान्तिमतीः
दिशाञ्च समन्तात् अवलोकयामास ।

Explanation in tika form :—विजिगीषूणां कष्टकान् समुद्धर्तुं
शरत्काले समुद्योग इति श्रदानौ तमेव वर्णयति । वनस्पतीनामिति । स रामः
तस्याः पुरः [अपादाने पञ्चमी] अयोध्यायाः निर्याय निर्गम्य समन्तात् सर्व्वतः,
वनस्पतीनां वृक्षाणां [“वानस्पत्येतरद्वी स्याद् द्वुमात्रेऽपि वनस्पतिः” इति कोषः ।
‘पारस्कारप्रभृतीनि संशयाम्’ इति निपातनात् सुडायमः°।] सरसां तट्टामानां
[“पद्माकरसाङ्गागोऽस्त्री° कासारः सरसी सरः” इत्यमरः ।] नदीनां गङ्गादीनां,
तेजो विद्यते येषां ते तेजस्विनः [“असमायामेधास्रजो विनिः” इति विनिः ।] तेषां
चन्द्रतारादीनां तथा कान्ति नैर्मलः विभृतां (क्लिप्) धारयन्तीनां दिशाञ्च । तदा
हि निर्भ्रंशो दिशो भवन्ति । श्रियं श्रीभां । दधानां धारयन्तीम् शरदं ऋतुं
[“ऋतौ संवत्सरे शरत्” इत्यमरः ।] ददर्श । [यद्यपि कालस्य प्रत्यक्षता नास्ति
तथापि तदव्यञ्जकदर्शनात् तथा व्यपदेशः । वृणसुपजातिः ।]

Change of V.—.....तेन.....दधाना शरत् दद्वरे ।

Derivation :—तेजस्विनाम्—तेजस्-विन् षष्ठी । कानिष्ठतां—कानि-
ष्ठ-क्लिप् षष्ठी । निर्याय—निर-या-क्लप् । त्रियं—त्रि-क्लिप् २या । लुङ्
अशिप्रियत् । दधाना—धा-शानस् । शरत्—शु-अदिः । शरत् शरदौः शरदः
इत्यादि शब्दरूपम् । आपद्, विपद्, सम्पद् इत्यादिवत् स्त्रियां भवति । ददर्श—
दृश्-लिट् ष । लुङ् अद्राशीत्, अदर्शत् । सरस्—सृ-असृत् । वृषत्
अघाशीत् लुङ् ।

रामचन्द्र मेहे पूरी हईते बहिर्गत हईल। चतुर्दिके वृक्ष सरोवर
नदी नक्षत्रादि ऽ नृशोभितदिश्वमंगलैर शोभाविधात्री शरत् अव-
लोकन करिणैर ।

Stepping out of the city he saw on all sides the autumn fraught
with the beauties of large trees, the ponds, the rivers, the luminaries
and the quarters provided with embellishments.

Q. Derive and decline द्वितीय in the 4th case.

Ans. "द्वितीयः" इति द्विगन्धात् तौयः । "तौयो जिति" इति विकल्पेन
सर्वनामता, अतः द्वितीयो द्वितीयाव &c. । Q. Give the different
meanings of सर्ग । Ans. "सर्गः स्वभावनिर्माणनिश्चयाव्याप्यदृष्टिषु ।"

Q. Of what gender is कानिष्ठताम् ? Ans. दिग् शब्दस्य स्त्री-
लिङ्गतया, तद्विशेषणस्य 'कानिष्ठताम्' इत्यस्य स्त्रीलिङ्गता । क्लिबान्तां स्त्रीपुंसयोः
समरूपता । Q. Justify the expression शरदं ददर्श । [How
can the time viz. autumn, be perceived by the
eyes ?] Ans. *See above. Q. Show the fitness of
the words वनस्पतीनाम्, सरसाम्, तेजस्विनाम् and दिशाम् । Ans.

प्राग्भववर्षासु जलवर्षेण धूलिनाम् अपसरणेन, जलप्राचुर्यात् पुष्टतया च, वृक्षा-
नाम् सौन्दर्यात् शरदि अधिकतरम् वर्धते । अगस्त्यानाम् नक्षत्रस्य शरदि
उदयात् नदीनाम् सरसाश्च जलं निर्मलं भवति । अतः तत्र निर्मलतया वृक्षादी-
नाम् प्रतिफलिततया अधिकं सौन्दर्यात् । आकाशस्य नैर्मल्यात् नक्षत्रादीनाम्
अधिकम् दीप्तत्वं शोभनत्वञ्च भवति । तथाहि "प्रससादोदयादथः कुम्भयानिर्गर्ही-
यतः" । "इंसनेशीषु तापासु कुम्भपद्मेषु च वारिषु । विभूतयस्तदीयानाम्

तरङ्गसङ्गात्पलैः पलाशै-
ज्वालाश्रियं सातिशयान्दधन्ति ।
सधूमदीप्ताग्निरुचीनि रेजु-
स्तान्नीत्पलाश्याकुलघट्पदानि ॥ २ ॥

पर्यंसा यश्चानिव ।” रजुः । Q. Why is the season autumn described by the poet ? Ans. (Look at the beginning of the explanation.) Q. What is an *ablative* in Sanskrit ? From your answer show that पुरः in the above is in the *ablative* case. Ans. “ध्रुवमपाये-
ऽपादानम् ।” अत्र रामनगरयोः अपाये (विज्ञेये) जाते रामस्यः नगरन्तु ध्रुवं (निचलम्) एव । ध्रुवत्वात् नगरस्य अपादानत्वम् । १ ।

• 2. Principal part of the sentence :—ताचीत्पलानि रेजुः ।
Adjuncts to the Subject *viz* ताचीत्पलानि—पलाशैः, ज्वालाश्रियं
दधन्ति, आकुलघट्पदानि, and सधूमदीप्ताग्निरुचीनि । Adj. to पलाशैः—
तरङ्गसङ्गात् अपलैः । Adj. to ज्वालाश्रियम्—सातिशयान् ।

Prose order :—तरङ्गसङ्गात् अपलैः पलाशैः सातिशयां ज्वालाश्रियं
दधन्ति आकुलघट्पदानि (अतएवं) सधूमदीप्ताग्निरुचीनि ताचीत्पलानि रेजुः ।

Substance :—वीहितवर्षाणि तथा कृष्णमरुयुतानि पद्मानि, तरङ्गैः
चालितानि भूला, सधूमाः अग्निशिखाः इव दृश्यन्तिरे ।

Explanation in tika form :—अरदि पद्मादीनि वर्षाण्यन्, अतः
तद्वर्षयन्नाह तरङ्गिति । तरङ्गा जलोर्णयः तेषां सङ्गात् सन्ध्यांत् अपलैः अपलैः,
[पुप मन्दगतौ, अतः कलः । “अपलं अचिकं शीघ्रं अपला पिप्यलौ तदिति ।”]
पलाशैः पलैः [“पवं पलाशं हृदन्म्” इत्यमरः ।] सातिशयां अकिञ्चतयां ज्वालायाः
शिखायाः श्रियं शीमां [“वर्षैर्यथोज्वांस क्रीडापरिर्हन्तिः शिखा स्त्रियाम्”
इत्यमरः ।] दधन्ति धारयन्ति । अखितरतीत्पलघटानां अग्निज्वालासाहस्रमिति ।
तथा घट् पदानि येषां ते घट्पदा अमराः [“घट्पदं अमराकथः” इत्यमरः ।]



आकुला उपरि भ्रमन्ः षट्पदा भ्रमरा येषु तानि आकुलवट्पदानि । षट्पदानां
 क्लृप्तवर्धत्वात् धूमसाहस्यमिति । अतएव धूमिग सह वर्धमानस्य दीप्तस्य अलितस्य
 अग्नेः बधिः दीप्तिः सा इव बधिः येषां तानि, [“समस्य पदानां पूर्वस्य च उत्तर पद
 लोपः” इति उत्तरपदलोपो समासः । “अभिव्यङ्ग्यं सहायाच्च नभसो च बधिः
 स्त्रियाम्” इत्यमरः ।] तावोत्पलानि रज्जोत्पलानि रज्जुः दीप्यन्ते च । [रराजुः
 इति पदान्तरम् । अरद्वर्धनीयवसूनि यथा, “वसु बन्धः अरधर्षः शैताम्बुविमलं
 नभः । तथा सरास्वत्सु बधैः भान्ति संसासघटितैः ।” इत्यादि । निदर्शनात्कारः
 (Illustration.) लक्ष्यं यथा, “सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुत्रचित् ।
 यत्र बिम्बासुबिम्बलं बोधयेत् सा निदर्शना ।” इत्यम् उपजातिः ।]

Change of V.—.....दधन्निः सधूमदीप्ताग्निबधिभिः रज्जुः तावोत्पलैः
 आकुलवट्पदैः ।

Derivation :—सङ्घः—सन्च् वच् । लट् सजति । असाङ्गीत् लुङ् ।
 पलाशम्—पल गती, चत्थे कः, पलम्, पलं चलनं अयुते इति पलाशम्, अश्ः
 धातोः अच् । तर्हः—तृ-अङ् । उत्पलम्—उत्-पल-अच् । रज्जुः—राज्
 सिट् उच् । राजति राजते लट् । अराजीत्, अराजिष्ट लुङ् । रराज, रज्जुः,
 रराजि सिट् । आकुल—आ-कुल-क ।

भ्रमराकुलित लोहितोत्पल, तत्रसंसर्गे विचलित पत्रं द्वारा
 अग्निशिखार समधिक सौन्दर्य धारण करिष्या, धूमसम्पृक्त दीप्ताग्निवत्
 सुशोभित हृदयहिल ।

The red lotuses beset with black bees and thus holding great
 beauties of flames, by means of petals moving by contact with the
 waves, shone with the lustre of the blazing fire accompanied by
 smokes.

Q. Explain in English. Ans. तावोत्पलानि आकुल-
 षट्पदानि The red lotuses beset with black bees, शान्तिमयां
 आलायिष्यं बधिभिः, (thus) holding great beauties of the flames
 तर्हःसङ्घात् चपलैः पलाशैः by means of petals 'moving by con-
 tact with the waves, सधूमदीप्ताग्निबधिभि रज्जुः shone with the

विम्बागतैस्तौरवनेः सद्यद्धिं
निजां विलोक्यापहृतां पयोभिः ।
कूलानि सामर्षतयेव तेतुः
सरोजलक्ष्मीं खलपद्महासैः ॥ ३ ॥

lustre of the blazing fire accompanied by smokes. (The black bees hovering over the red lotuses imitated the smokes over flames.) Q. Comment grammatically on दधन्ति । Ans. 'वा नपुंसकस्य' इति क्लीबे विकल्पेन तुम् विधानात्, दधन्ति इति स्यात्, पक्षे दधति । Q. Explain the figure "Illustration" in the above. Ans. कृष्णवर्णाः षट्पदाः लोहितवर्णानाम् पद्मानाम् उपरि भ्रमन्तः, अप्तिशिलीपरि चखलं धूमम् अतु-कुर्वन्ति अ इत्यर्थः । Q. Derive चपल, तरङ्ग, पलाय । Ans. See above. Q. Account for the 5th case ending in तरङ्गसङ्गात् । Ans. ईतो पचनी । अथवा तरङ्गसङ्गम् अवाप्य इति ख्यवक्षीये पचनी । Q. Why is a black bee called षट्पद । Ans. भ्रमराणां षट् पदानि सन्ति अतः ते षट्पदाः कथ्यन्ते । Q. Why is lotus described ? Ans. See above. ३ ।

3. Principal sentence :—कूलानि सामर्षतया इव खलपद्महासैः सरोजलक्ष्मीं तेतुः । Subordinate sentence—तौरवनेः सद्यद्धिम् पयोभिः अपहृतां विलोक्य । Adj. to तौरवनेः—विम्बागतैः ; Adj. to सद्यद्धिम्—निजाम् ।

Prose order :—विम्बान्तैः तौरवनेः निजां सद्यद्धिम् पयोभिः अपहृतां विलोक्य कूलानि सामर्षतयेव खलपद्महासैः सरोजलक्ष्मीं तेतुः ।

Substance :—नदीकूलानि खण्डखण्डे प्रतिविम्बितानि तौरवनानि दृष्ट्वा अङ्गी कारिभिः अजाकम् सप्यत् चोरिता इति अजा वैरविधित्तया कारिस्वित प्रपञ्चोद्भवे खलपद्मविकारादिन इवः ।

Explanation in tika form :—कूलानि नद्यादीनां तीराणि, कर्ण-
भूतानि, [“कूलं दीपश्च तीरश्च प्रतीरश्च तटस्त्रियु” इत्यमरः ।] विभ्वं प्रतिविभ्वं तेन
आगतैः निपतितैः, [दत्तौघासमासः ।] वीरि स्त्रियानि वनाग्नि तैः करणभूतैः कुसु-
मितैरिति अर्थात् गम्यते । पयोमिः सखिलैः कर्णुमिः निजाम् ‘आत्मोधां सखिं
सम्पत्तिम् अपहृतां चोरितां विलोक्य दृष्ट्वा सामर्थतया सक्रीधतया, [इतौ ढतीया,
इवेत्युत्प्रेषायाम् ।] स्वल्पपद्महासैः स्वल्पकमलविकारैः सरोजलज्जो पद्मःसम्बन्धिनां
पद्मश्रीभां, [“लज्जोः पद्मा विभूतिश्च” ।] तैतुः विस्तारितवन्नि । यथा पद्मसा
कूलसौन्दर्यं चोरितम् तथा कूलानि स्वल्पपद्मैः पद्मश्रीभाम् अपाहरन् इत्यर्थः ।

भानिनदासद्वारः उत्प्रेषा च । उत्प्रेषपजातिः ।’

Change of V.—कूलैः तेन सरोजलज्जोः ।

Derivation.—विभ्वन्-वा-धातोः वन् । तीरम्—तीर अच् । पद्मम्—
पा-असुन् । कूलम्—कूल-अच् । अमर्ष—न सूष-घञ । ‘लज्जो—लज-ई,
“लज्जेमुट् वृ” इति मुदागमः । स्वल्पम्—स्वल्प-अच् । पद्म—पद-मन् ।

सजिल, प्रतिबिम्बित तीरवन द्वारा निज समृद्धि अपहरण करिब्राह्मे
देक्षिय, नदीकूल सकल येन क्रोध हेतु, हलपद्म विकास द्वारा पद्म
शोभा विस्तार करिल ।

The banks, finding their own grandeur stolen by the waters by
means of the riparian forests being reflected in them, diffused, as if
in rage, the beauties of lotuses by means of blooming land lotuses
(*Hibiscus Mutabilis*).

Q. Derive पद्म ; what is the proper affix to
make it an adjective ? Ans. पिबतेः असुन् । “अस् माया

नद्यासज्जो विनिः” इति विन्प्रत्ययेन पद्मस्त्रिन् इति विशेषणमर्थः भवति । Q.
Show the reason of water being described here.

Ans. See the poem 2, above. Q. Expound the sāmās

in सरोजलज्जोम् and स्वल्पपद्महासैः । Ans. सरसि जायते यानि तानि
सरोजानि । सर उपपदान् जनधातोः ङः, उपपदसमासः, तेषां लज्जोः तान्, ङङी-

वा ।] पत्रान्ध्रः पत्र्यांगलः पतनः अक्षः प्रसन्ना निर्मला इति यावत्, [“प्रसन्नो-
 ऽक्षः” इत्यमरः ।] विन्दुः पृषताः यत्नं तथाभूतस्य । एतेन नयनान्तरुत्थलं सूचितम् ।
 तथा क्रन्दनं योजयन्नाह, नदन्तः क्रुजन्तः पतन्ताः पक्षिणी यत्र तथाभूतः [“पतन्ती
 पक्षिणी च” इत्यमरः ।] नदत्यक्षिकः तीरस्थितः ततः क्रुजतीसु क्रुजतिर्नो
 [“अथ क्रुजती क्रुजतिव्याम्” इत्यमरः, “क्रुजद् नङ् वेतसेभ्योऽमत्तुप्” इति स्वार्थे
 ङितुप् । “अथः” इति मल्ल वः ।] उपारुदोद् प्राक्रन्दितवानिव, उत्प्रेषा ।
 मग्निविधीनादीदृशी लं भूतासि इति दुःखात् क्रन्दितवानिव इति भावः ।
आज्ञानविशिष्टाया रोदनक्रियायाः सूक्ष्मकलं, देवलायास्यकर्मकलमिति उच्यते ।
 उपमोत्प्रेषयोः संसृष्टिः । वचनपञ्जातिः ।

Change of V.—.....विन्दुना नदत्यतङ्गेन तीरतरुणा, उपारुदोद्
 क्रुजती ।

Derivations :—निश्चा—नितरां सति तनूकरीति व्यापारान्, शोधातीः
 कः । तुषार—तुष-आरन् । पतङ्ग—पतन् उत्पतन् गच्छति, गम्धातीः
 खच् (see below) । उपारुदोद्—उप-आ-रुद-लिट् अ । क्रुजती—क्रुज-
 ङमत्तुप् । ततः—तृ-उः । तरन्ति नरकमनेन रीपकाः इति ततः । अक्षः—न
 अति दृष्टिम्, क्षी क्षेदने, कः ।

तीरतरु दिवसेर श्रारसे, नयनवारि सृष्टं निशा-हिम-जल द्वारा
 चक्रुःसृष्टं पत्रासु हृष्टे सुच्छ अक्षपात करिणा पक्षिकलरवे वेन
 क्रुजतिनीर जल कौदियाहिल ।

At the dawn the reparian tree, with birds chirping, sorrow-
 ed over the water lily shedding transparent drops from the ex-
 tremities of the petals resembling eyes by means of night dews
 almost like tears.

Q. In what sense is कल used ? Name some
 other affixes of equivalent expression. Ans. See
 above. Q. Annotate on the transitive sense of
 उपारुदोद् । Ans. अत्र कर्तुः ततीः प्राक्रन्दनविशिष्टायां रोदनक्रियायां

वनानि तोयानि च नेत्रकल्पैः

पुष्पैः सरोजैश्च निलीनभृङ्गैः ।

परस्परं विस्मयवन्ति लक्ष्मी-

मालोकयाश्चक्रुरिवादरेण ॥ ५ ॥

कुसुवती इष्टतमा, अतः अत्र आश्रानविशिष्टरोदने सकर्मकत्वम् । तथाहि पक्ष्मे सर्गे, "नामघाहनरोदोत् सा भातरौ" । "गुरुशोकाम् अनुरोदितोव नाम्"

कुमारः । Q. Derive पतङ्गः and give the different meanings. Ans. "पतेरङ्गश्च पक्षिणि" इति पत्मातीः अङ्गश्च । "पतङ्गः शलभे प्राक्षिप्रभेदे विह्वगे रवी" इति विश्वः । Q. Decline the base निशा ।

Ans. निशा, निशे, निशाः, निशाम्, निशे, निशाः निशः, निशया निशा, निशाभ्यां निङ्भ्याम्, निशासु निट्सु । Q. What should be the form of निशा in the तत्पुरुष and in समाहारपदम् ?

Ans. तत्पुरुषे निशाशब्दस्य विभाषया क्लीबत्वम् । यथा, स्वनिङ्गम् स्वनिशा । समाहारपदे क्लीबत्वम् । यथा दिवानिशम् । Q. Comment gram. on कुसुवतीम् ।

Ans. अत्र इमत्पुप्रत्ययः चातुरधिकः, अतोऽत्र स्वार्थे इमत्त्वं । See above for 2nd case &c. 1-3 ।

5. Principal part :—वनानि तोयानि च, पुष्पैः सरोजैश्च परस्परं लक्ष्मीम् आदरेण मालोकयाश्चक्रुः इव । Adj. to पुष्पैः—नेत्रकल्पैः and निलीनभृङ्गैः । Adj. to वनानि and तोयानि—विस्मयवन्ति ।

Prose order :—वनानि निलीनभृङ्गैः नेत्रकल्पैः, पुष्पैः, तोयानि च (तथाभूतैः) सरोजैः, विस्मयवन्ति (सन्ति) परस्परं लक्ष्मीम् आदरेण मालोकयाश्चक्रुः इव ।

Substance :—अरदि जलश्रीभा स्वलश्रीभा च तुल्यासीत्, तथा सति, वनानि जलश्रीभां सविस्मयम् अवाकीकयन्, जलानि च स्वलश्रीभां सञ्जीतुकम् ददृशुः । तेषां स्वल्पुपाधि पद्मानि च अङ्गयुक्ततया सकर्मीनिश्चानि नेपाचीव वयुः ।

Explanation in tika form — वनानि नदीतीरवनानि [“वनं नद्यु-
सक्तं नीरे निवासालयकानने” इति मेदिनी ।] निखीन्य चम्बलरक्षिता भङ्गाः
भमरा येषु तैः । चनेन नेत्रसादृश्यं गम्यते । नेत्रकल्पैः नयनसदृशैः प्रफुल्ल-
नयनवत् विकसितैः इत्यर्थः । पुष्पैः कुसुमैः, तीर्यानि सखिखानि च तथाभूतैः
सरणि जायन्ते तैः सरोजैः पद्मैः, [जन्घातीः उः ।] विखयवन्ति जातविखयानि
सन्ति [“वख्यर्थे मतुप्, “मादुपधायाच्च सतोर्वोऽयुवादिभ्यः”* इति मस्य वः ।]
परस्परं खञ्जीम् चन्वीच्यस्व ग्रीभाम् [“खञ्जीः सम्पत्तिग्रीभयोः” इति मेदिनी ।]
परस्परमिति पाठे क्रियाविशेषणम् । आदरेण यत्नेन, प्रकृत्यादित्वात् ङतीया ।
आखीकयाञ्चक्षुः दृष्टयतिव । [अखङ्कारः उत्तमं खीपनीययोः सङ्करः । इत्तम्
उपजातिः । Cf. “तद्दङ्गुला युगपदुन्मिषितेन तावत् सद्यः परस्परतुलनाधिरौ-
हतां वै । प्रस्यन्दमानपद्मेतरतारमलच्चक्षुसाव प्रचलितधमरच्च पद्मम् ॥ रघुः ।]

Change of V.—वनैः तीर्यैः परस्परं खञ्जीः विखयवन्तिः आखीकयाञ्चक्षुः ।

Derivation—वन—वन+चच् ; स्त्रियां वनी । तीर्य—तु-विच्, ततः
या घातोः कः । नेत्र—नयति, नीयते वा चनेन, इति नी घातोः ङृन् । पुष्प—
पुष्प-चच् । चक्षुः—क्ष-गन् ; “क्षयः कित् ङृट् च” इति ङृट् आगमः ।
खञ्जीः—See tika. 3.

वनं च जलं, येन विस्मितं हृद्द्वयं चक्षुः स्वरूपं जगत्सूक्तं हल-कूट्यम्
उ पद्मं द्वारां जगदरे परस्परं शोभां अबलोकनं करिष्याह्विन ।

The forests and waters as if looked wonderfully at each others
beauty in great esteem, by means of flowers and lotuses having black
bees attached to them and thus appearing a little less than eyes.

* Words ending in न् or च् *i. e.* च and ञ्, (as कित्, वन,
दया &c.) or words having their penultimate letter as न् or
च and ञ् (as खञ्जी, भास् &c.) have after them the न् of मतुप्
substituted for व्, which becomes then वतुप् । As किंवान्,
वनवान् दयावान् खञ्जीवान् भास्वान् । The words वव &c are ex-
cepted.

प्रभात वाताहति कम्पिताकृतिः

कुमुदनीरेणुपिशङ्कविग्रहम् ।

निरास भङ्गं कुपितेव पद्मिनि

न मानिनी संसहतेऽन्यसङ्गमम् ॥ ६ ॥

Q. In what senses is the indeclinable 'व' used? Show its application here. Ans. "आन्वाचये समाहारेऽप्यन्वोन्वाये समुच्चये" इति नेदिनी वचनात् अत्र 'व' अन्योन्वाये व्यवहृतमपि परस्परामिति पदप्रयोगात् समुच्चयार्थं एव प्रयुक्तम् भवेत् । (समुच्चय= and) Q. Name some verbs that are used as auxiliaries. Ans. These are कृ, भू and अच् । So कृ in आलोकयाचक्रुः serves the purpose of an auxiliary. So also are भू and अच् in आलोकयाम्भूवुः and आलोकयामासुः । Q. Show the propriety and significance of निरसभङ्गः । Ans. Propriety—भ्रमराणां कृष्णवर्णतया, चक्षुषां तारकाणां तथात्वेन च परस्परतुल्यता । Significance—सकौतुकम् किमपि पश्यतां लोकानाम् नयनतारकाः स्थिरा भवन्ति । भ्रमराणाम् पुष्पेषु उपवेशनात् पुष्पनयनानाम् स्थिरतारकत्वम्, अतः विषयावलीकनञ् अजितम् । Q. Write gram. notes on परस्परम् । Ans. See the sloka 21. I. Q. Annotate on विषयवन्ति । Ans. See above. ५.1

6. It consists of 2 principal sentences—(1) पद्मिनी भङ्गं निरास । Adj. to कुमुदतो—प्रभातवाताहतिकम्पिताकृतिः । Adj. to भङ्गम्—कुमुदनीरेणुपिशङ्कविग्रहम् ; (2) मानिनी अन्यसङ्गमं न संसहते ।

Prose order—प्रभातवाताहतिकम्पिताकृतिः पद्मिनी कुपिता इव कुमुद तोरेणुपिशङ्कविग्रहं भङ्गं निरास । मानिनी अन्यसङ्गमं न संसहते ।

Substance :—प्रभातमाहतेन पद्मिनी कम्पितासीत् अतः भङ्गात्तत्र उपवेशुं न शक्ताः, क्विप्पु उत्भूचते यथा, रात्रौ कुमुदिनीविकाशात् भ्रमरस्य

तत्संसर्गेषु परिणीतं प्रति कुपिता सती तेन आत्मानं स्पृष्टम् अनिच्छन्ती तं यत्-
प्रत्याख्यातवती, 'तत् स्थाने, यतः मनस्विनी स्वात्मिनः अन्यसंसर्गं न सङ्गते इति ।

Explanation in tika form—प्रभाते प्रातः यो वातः वायुः
तस्य चाहत्या आघातेन कर्षिता अक्षिता आक्रान्तिराकारी यस्याः सा परिणीतौ सरी-
जिनी कुपिता सती कुमुदस्याः कुमुदिन्या रेचुना परागेण "पिण्डः कपिण्डः पिण्डल
इत्यर्थः ["पिण्ड पिण्डौ कहु पिण्डौ" इत्यमरः ।] विषयः देहो यस्य तथाभूतं, 'धृक्'
षट्पदं निरास निरस्यति अ । प्रत्याख्यातवतीत्यर्थः । [निर् पूर्व्यात् अस्सतेः क्षिति-
रूपम् । तथा चाचित् स्त्री अन्ययोविता सङ्ग मन्तिराधिं पतिं तदङ्गप्रचन्दन-
चिह्नं न निर्णीय क्रीधकम्पिता निरस्यति तद्वत् ।] यतः मानिनी अस्मि-
मानवती स्त्री ["शब्दोऽभिमानोऽङ्गहारोमानश्चित्तसमुन्नतिः" इत्यमरः] अन्यया सङ्ग
सङ्गमं अन्ययोवित्संसर्गं न संसङ्गते न सध्यक् चमते । "न मानिनीयं सङ्गते-
ऽन्यसङ्गमम्" इति पाठे—मानिनी मानवती स्त्री अन्यया सङ्ग सङ्गमः संसर्गः यस्य
तथाभूतम् ईदं पतिं न सङ्गते चमते] अलङ्कारः—पूर्वैव समासीकिसूत्रा उत्-
प्रेषा, ततः सामान्यः विशेषसमर्थनरूपः अर्थात्परव्यासः ।

ज त ज र

प्रभाते । वाताह । तिकम्भि । गाक्षति ।

अतः वंशस्यम् । "नती" तु वंशस्यसुदीरितं नरी" इति इतरनाकरम् ।

अयम् श्लोकः प्रचित इव आभाति, पूर्वतः विद्वद्विषयवर्धनात् भिन्नरत्नत्वात् ।
तथापि वंशस्यन्द्वययोरपि सादृश्येण उपजाति विधानात् अत्र वंशस्य इत्तेन
सर्गस्यास्य एकदशमस्यत्वमेव । विभिन्नसमयतया च भिन्नविषयत्वम् इति सुधीभि-
र्विभाव्यम् ।

Remarks on the sloka 6.—The sloka appears to be
an interpolation. By the rule of Rhetoric "एकदशमैः यद्येः
अवसानेऽन्यदशकैः" a metre different from what is adopted in
the canto can not be inserted at the middle of it. More-
over the sense is quite opposite to that of the previous one,

where, by the poet's simile निवीनशङ्कः was shown, that the lotus was at perfect rest. In defence however see above.

Change of V.—कम्पिताकृत्या * * विवहः निरासः, ध्रुवः ज्ञापयत्यत्र पद्मिण्या मानिष्या अन्वसर्गमः च संसृज्यते ।

Derivation—आहति—आ-हन्-भावे तिः । कुमुदती—कुमुद-हन्तुप् । See sl. 4. निरास—निर्-अस्-लिट् च । असति—अट् ; आसत्-लुङ् । मानिनी—मान-रन् ईप् । संसृज्यते—सं-सृज्-लट् ते । लुङ् असृजिष्ट । लुट्—सृजिता, सीदा ।

अंतात-वायुवशे कम्पिताङ्ग पद्मिनी वैन कूपित हईराई कुमुदिनीर रेणु द्वारा बाहार देह रञ्जित सेई जमरके ताड़ाईरा दिल् । अति-मानिनी अत्र सङ्गम सह करिते पावे ना ।

The lotus plant shaken at the stroke of the morning breeze, as if repulsed in rage the black bee with his body rendered tawny by the dust of water lilies (like a lady of Padmini class). The woman that feels self respect never tolerates (her lover's) association with others.

Q. What does the whole sloka signify. Ans.

अरद्वर्षनशङ्कित विगुणीपितस्य मादृतस्य तथा समृद्धस्य भृङ्गस्य वर्षनात् रामस्य यात्रासाफल्यं प्रकटितम् । तथाहि बालकाब्दे, "शुभगन्धे च शब्दे च सातुकुली च मावते । प्रस्थिते सर्वकार्याणाम् सर्वसिद्धिर्भवं भवेत् ॥" पवनादीनां शुभ ज्ञापने यथा, रघुः—“दिशः प्रसेद्धमंरती ववुः सुखाः प्रदक्षिष्यांश्चिंश्चिर्विरगिराददे ।” कुमारः—“प्रसन्नदिक् पांशुषिभिक्षावातं श्रद्धस्त्रानामरपुत्रगण्डि, शरीरिषां

स्यावराजकमानां सुखाय तत्त्वन्मदिनं बभूव । Q. Show the fitness of

the word पद्मिनी । Ans. अत्र पद्मिनीपदेन पद्मिनी नाम्नी उत्कृष्टा स्त्री ध्वन्यते । पद्मिनीलक्षणं यथा, “भवति कमलनेत्रा नासिका सुदूरन्मा ; चविरल कुचयुग्मा दीर्घवेणी कृष्णानी । मृदुचरचसुशीला नीतश्यागुरक्ता शकचतनु-मवेत्रा पद्मिनी पद्ममन्त्रा ।” ५ ।

दत्तावधानं मधुलेहिगीतौ प्रश्नान्तचेष्टं हरिणं जिघांसुः ।
 मधुलेहिगीतौ दत्तावधानं प्रश्नान्तचेष्टं हरिणं जिघांसुः ।
 मधुलेहिगीतौ दत्तावधानं प्रश्नान्तचेष्टं हरिणं जिघांसुः ।
 लक्ष्ये समाधिं न दधे ऋगावित् ॥ ७ ॥

7. Principal part :—ऋगावित् लक्ष्ये समाधिं न दधे । Adj. to ऋगावित्—हरिणं जिघांसुः and उत्सुकहंसनादान् आकर्षयन् । Adj. to हरिणम्—मधुलेहिगीतौ दत्तावधानम् and प्रश्नान्तचेष्टम् ।

Prose order :—मधुलेहिगीतौ दत्तावधानं प्रश्नान्तचेष्टं हरिणं जिघांसुः ऋगावित् उत्सुकहंसनादान् आकर्षयन् लक्ष्ये समाधिं न दधे ।

Substance :—शरदि हंसाः तथा कलं नेदुः भमराश्च गुञ्जितवनः यथा व्याधः विसृष्टचित्तः, भ्रमरगुञ्जनं सावधानं आकर्षयति हरिणे लक्ष्ये स्थिररूपि न मनो दधे ।

Explanation in tika form :—मधु लेटुं शीलमेवामिति मधुलेहिनिः मधुकराः [तांश्चोत्थं षिनिः] तेषां गीतौ ध्वनिषु दत्तम् अपितं अवधानं मानसं येन तद्योक्तं दत्तचित्तमित्यर्थः । [“मधुलेहि गीतौ” इति पाठे मधु लिङ्गोति मधुलेहिः कर्त्तव्यश्च] अतएव प्रश्नान्ता चेष्टा शरीरक्रिया यस्या तादृशमपि हरिणं जिघांसुः हनुमिच्छुः, ऋगान् विध्यतीति, ऋगावित् व्याधः [“क्विप् च” इति क्विप् । नहिङ्गीत्यादिना पूर्वपद दीर्घः ।*] उत्सुकानां उन्मत्तनां हंसानां नादान् ध्वनीन् आकर्षयन् श्रवणं तत्राभिरतचित्तात् इत्यर्थः । [“लक्षणहेत्वोः क्रियायाः” † इति शब्द प्रत्ययः । लक्ष्ये वध्यं “लक्ष्यं वध्यं शरव्यञ्च” इत्यमरः । समाधिं चित्तैकाग्रतां न दधे न नियोजयामास । हंसध्वनिश्रवणेन स्वस्य उत्-

* “नहिङ्गीति नहिङ्गीत्यधि क्विप् सङ्घि तमिङ्गी” क्विपन्तेषु एषु परेषु पूर्वपदस्य दीर्घः । यथा उपानह्, नौहत, प्राठप्, ऋगाविष्, नौरुष्, ऋतीषष्, परोतत् ।

† क्रियायाः परिचायके द्विती च अर्थे वर्तमानात् धातोः लटः शब्दप्रधानो सः । यथा श्रयाना भुञ्जते यवना । हरिं पश्यन् मुच्यते ।

कण्ठितत्वात् इति भावः । अलङ्कारः विशेषीकृतः । अत्र च यथा, “इति हेतौ फलाभावी विशेषीकृतसाधा विधा ।” इत्यनुपजातिः ।

Change of voice :—जिघांसुना स्वगाविष्वा आकर्षयता समाधिः दधे ।

Derivation :—मधुलीङि—मधु-लिङ्-णिन् । लट्—लीदि, लीर्दि । लुङ्—अलीद, अलिचत अलीद । प्रश्नात्—प्र-श्न-त् । जिघांसुः—इङ्-सन्-ञ् । आकर्षयन्—आ-कर्ष-श्चट्, प्रथमा । उत्सुक—उत्-सु-ङु, ततः कन् । समाधि—सम्-आ-धा-क्तिः । दधे—धा-लिट् ए । लुङ्—अधात्, अधित । स्वगाविष्—स्वग-व्यध-क्लिप् । लट्—विध्यति । लुङ्—अव्यात्सीत् ।

व्याध्, उँञ्चक हंसगणेर निनाद श्रवण करिणा भ्रमरग्रीतिते अन्तमनक ओ हिर हरिणके निहत करिते अतिभावी हईयाओ लक्ष्य मन दिते पादेर नाई ।

. The hunter, desiring to kill the antelope that had given attention to the songs of the black bees and thus stood motionless, could not fix his attention to the aim, hearing the notes of the eager swans.

Q. Parse गीती । **Ans.** विधये समसौ । **Q. Show the Significance of** प्रश्नान्वेषणम् । **Ans.** अलङ्कार्येऽपि प्रश्नान्वेषणस्य व्याधस्य स्थिरलक्ष्ये अप्रहरेण तस्य सम्यक् अन्वयमनकलम् धीतयति ।

Q. Comment gram. on आकर्षयन् and स्वगाविष् । **Ans.** See above. **Q. Show the propriety of** उत्सुक इंसनादान् । **Ans.** इंसनादेन रामस्य यात्रासिद्धिः भवति । तथीक वसन्-राजमाकुने । “काष्ठासु सर्व्वास्त्रपि दर्शनेन इंसस्य अस्ससुतु सर्व्वसिद्धिः । नामानि इंसस्य श्रुतीति यस्तु प्रयानि नाशं दुरितानि तस्य ॥” **Propriety of** उत्सुक—शरदागमे सरश्च विहरन् इंसः सुजातपद्मेषु अन्वृता प्रियान् अह्नां समुत्सुक आसीत्, तदाज्ञानार्थं च अस्मन्करत् । (The sound made by the swans to take notice of their mates is, as described by the hunters, really very attractive.) **Q. Derive** इंस ।

गिरिर्नितम्बे मरुता विभिन्नं
 तोयावशेषेण हिमाभमभ्रम् ।
 सरिन्मुखाभ्युच्चयमादधानं
 शैलाधिपस्थानुचकार लक्ष्मीम् ॥ ८ ॥

Ans. इन्धातोः अच् । वर्षानमे निपातनम् । तथाहि, “भवेत् वर्षागमात् ईसः
 सिद्धो वर्षविपर्ययात् । गृहीत्वा वर्षविज्ञतेः, वर्षलोपात् ष्योदरम् ॥” इति । ७ ।

8. Principal sentence :—गिरिः नितम्बे अभ्रं शैलाधिपस्य लक्ष्मीम्
 अनुचकार । Adjective to the subject अभ्रम्—मरुता विभिन्नं,
 हिमाभं and सरिन्मुखाभ्युच्चयम् आदधानम् ।

Prose order :—गिरिः नितम्बे मरुता विभिन्नं, तोयावशेषेण हिमाभं,
 सरिन्मुखाभ्युच्चयम् आदधानम्, अभ्रं शैलाधिपस्य लक्ष्मीम् अनुचकार ।

Substance :—वर्षासु मेघाः सजलतया कृष्णाः भवन्ति, शरदि तु जल-
 चीनतया ते हिमवत् शुभाः भवन्ति । वायुना उत्तरलोक्तं तत् सितम् अभ्रम्
 गिरिमध्यदेशे प्रकाशमानं नदीमुखेषु एकाङ्कतिलात् विसारं विदधत् च हिमालय-
 शोभां दधौ ।

Explanation in tika form :—गिरिरिति । गिरिः कस्चित् प्रथमतः
 नितम्बे ऋटके “कटकोऽङ्गी नितम्बोऽद्रेः” इत्यंशरः । मध्यदेशे स्थितमिति शेषः,
 तथा, मरुता वायुना विभिन्नं विह्वलोक्तं विचारितं गलत्तपारजातं प्रवहत् कीत
 इव प्रतीयमानमित्यर्थः । [अथवा मरुता वायुना गिरिर्नितम्बे भिन्नं मिश्रं, वायु-
 वशात् पर्यन्तेन सह सम्यक् विलसतया एकैभूतमित्यर्थः । विभिन्नम् इत्यस्य
 निशार्थकत्वस्य यथा कालिदासः “पल्लवभङ्गभिन्नम्” ।] तथा, तोयावशेषेण तोया-
 नाम् जलानाम् अवशेषेण अवशिष्टतया निश्रेष्ठत्वतया हिममिव आभाति यत्
 हिमाभम्, क-प्रत्ययः । हिमवत् शुभम् । [“हिमं चन्दननाम्नात् हिमं शीततुषारयोः”
 इति विश्वः ।] तथा, सरितां कीतस्त्रिगौनां मुखानि निर्गमनस्थानानि तेषाम्
 अभ्युच्चयम् उच्चिन् आदधानं कूर्वाणम् । [इतः पूर्वं वर्षासु नदीमुखवर्षनं कृत-
 वदित्वत्तः । अथवा अन्तित्तेन शेषमन्तनना नदीमुखदेशे विदधदित्यर्थः ।

अथवा तीयावशेषेण सरिन्मुखाभ्युच्चयमादधानम् इत्यन्वयः । तथात्वे, वर्षात् श्रिष्टकालेन सरिन्मुखीस्रव्यं कुर्वन् इत्यर्थः । एवंविधम् अमृम् (कर्तृ) शेषः ["अमृं मेघी वारिद्राहः" इत्यमरः] शैलानाम् अधिपः राजा तुस्य हिमालयस्य लक्ष्मीं श्रीभाम् अनुचकारुः विषम्वयामास, सदृशीचकार इत्यर्थः । [यमृः शेषः गिरिनध्य प्रदेशे विलसः सन् हिमालयवत् यद्यपि । हिमालयस्य ऊर्ध्वप्रदेशः हिममखितः, तत्रन्वृतामृमपि कस्यचित् गिरीः नितम्बात् ऊर्ध्वदिशमागतं कुर्वन्दिशं भूमिगतैः जनेः अलक्ष्यत । हिमालयस्य गलत्तुषारधारया नदीमुखरुद्धिः भवति, अत्र च तुषारवत् यमृश्च महत्कालितेन शेषेन नदीमुखसङ्गततया नदीमुखरुद्धिः इव प्रतीवमानासीत् इति उपमासिद्धिः । इत्यनुपमातिः ।

Change of V.—विभिन्नेन हिमाभेन अमृश्च आदधानेन लक्ष्मीः अनुचकारे ।

Derivation :—गिरिः—गृ-क्ति । नितम्बम्—नि-तम्ब-अच् । महत्—मह-उत्ति । हिमम्—हृन्-मक् । सरित्—स्र-अति । शैल—शिला-अच् (प्रशालितात्वात् ।)

पर्वतेश्च मध्यदेशे स्थित, वायु चालित, जलावशेष हेतुं तुषारवत् स्रवणं, नदीमुखेभ्यो वृद्धिप्रदं मेघराजि हिमालयेश्च शोभा अशुकरुपं करिष्याहिल ।

The clouds rendered snow-white by the remains of water, attached to the middle part of a mountain, agitated by the wind, and causing augmentation at the openings of the rivers, imitated the beauty of the Himalayas the lord of the mountains.

Q. Explain fully in Sanskrit. Ans. (Explanation in tika form.) Q. Give the derivative meaning of अमृ । Ans. अञ्जति नञ्जतीति अमृं पञ्चाद्यच् । यथा न भस्मनि जलानि अजात इति "न भस्मनि यतस्तेष्वी जलान्यथाचि वास्तुत" इति निरुक्तिः ।

वापी भस्मनि अजादिति वा । वापी विभर्षीति अमृमिति शेषित् । Q. Explain the simile. Ans. Put the last few lines of

गर्जन् हरिः साभसि शैलकुञ्जे
 प्रतिध्वनीनात्मकताच्चिद्यम् ।
 क्रमं बबन्ध क्रमितुं सकीपः
 प्रतर्कयन्नन्यस्यगेन्द्रनादान् ॥ ९ ॥

the explanation from 'हिमालयस्य ऊर्ध्व' &c. Q. Show the gram. connection of तीयावशेषेण । Ans. See above. । ८ ।

9. Principal part :—हरिः प्रतिध्वनीन् निश्रम्य सकीपः क्रमितुं क्रमं बबन्ध । Adj. to हरिः—शैलकुञ्जे गर्जन् and अन्यस्यगेन्द्रनादान् प्रतर्कयन् । Adj. to प्रतिध्वनीन्—आत्मकतान् । Adj. to शैलकुञ्जे—साभसि ।

Prose order :—हरिः साभसि शैलकुञ्जे गर्जन् आत्मकतान् प्रतिध्वनीन् निश्रम्य अन्यस्यगेन्द्रनादान् प्रतर्कयन् सकीपः क्रमितुं क्रमं बबन्ध ।

Substance :—सिंहः खगर्जनस्य प्रतिनादं शैलकुञ्जे श्रुत्वा सलिले च आत्मनः प्रतिबिम्बं दृष्ट्वा अन्यसिंहद्विधा तम् आक्रमितुम् उद्यममकरोत् ।

Explanation in tika form :—हरिः सिंहः [“यमानिलेन्द्र चन्द्रार्क-विष्णु सिंहाय वाजिषु । युकाद्दि कपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु” इत्यमरः ।] साभसि सजले शैलकुञ्जे पर्यंतसम्बन्धिलतादिपिहितस्थाने [“निकुञ्जकुञ्जी वा क्रीवे लतादिपिहितोदरे” इत्यमरः ।] गर्जन् शब्दं कुर्वन् आत्मकतान् स्वयं कृतान् आत्मकतशब्दजातानित्यर्थः । (लक्षणा) । प्रतिध्वनीन् प्रतिशब्दान् निश्रम्य श्रुत्वा अन्यस्यगेन्द्रस्य नादान् अन्यसिंहगर्जनानि प्रतर्कयन् वितर्कयन् [“तर्ककदीर्घा” इति दीर्घप्रथोपिप्रि तर्कधातुर्वितर्कमाह ।] सकीपः सरीषः सन् क्रमितुमुत्पतितुं क्रमं उत्पतनानुकूलशरीरक्रियां बबन्ध चकारित्यर्थः । अनेकार्थत्वात् धातूनां बन्धधातोः करणार्थत्वम् । भ्रान्तिमदलङ्कारः । उपमुपजातिः ।

Change of V.—गर्जता हरिणा...क्रमः बबन्धे सकीपेन प्रतर्कयता ।

Derivation :—गर्जन्—गर्ज् शब्द प्रथमा । गर्जति, गर्जयति लट् । बबन्ध—बन्ध-लिट् । बभ्राति लट् । अभान्तीत् लुक् । क्रम—क्रमति क्रामति, क्राम्यति लट् । चक्रमीत् लुक् । इन्द्रः—इन्द्र-र । इन्द्रति लट् । ईन्द्रीत् लुक् ।

अहृष्यतांभांसि नवीत्पलानि
 वतानि चाश्रीषत घट्पदानाम् ।
 आघ्रायि वान् गन्धवहः सुगन्ध-
 स्तीनारविन्दव्यतिषङ्गवांस ॥ १० ॥

सजल शैलकूले गर्जनकारी सिंह आश्रुत गर्जनेन अतिक्षनि
 छिनिया अग्न सिंह गर्जन बोधे सङ्कोधे ताहाके आक्रमण करि-
 वार अत्र सञ्चित रहैल ।

The lion that roared in the watery bower of the mountain having
 heard the resound of his own and thinking it to be of another lion's,
 took the attitude of an attack.

Q. Show that आश्रयि has not been used re-
 dundantly. Ans. कुञ्जेषु जलसान्निध्यात् सिंहः तत्प्रतिबिम्बगतम्
 आत्मानमवलीक्य अपरसिंहधिया नादमकरीत् इति आश्रयिगन्धस्य सार्थक्यम् ।

Q. Give a synonym of वन्द्य having the same deri-
 vative meaning. Ans. वन्द्यः—इह परमैश्वर्ये इति वन्द्यातोः वः,
 ऐश्वर्यवान् इत्यर्थः । वन्दुनि इति अस्मि असी वासवः, ऐश्वर्यवान् इत्यर्थः । अतः
 वन्द्यः वासवस्य समार्थकः । ९ ।

10. This is a compound sentence, composed of three
 sentences, as below.

Prose order :—(1) तेन नवीत्पलानि अभांसि अहृष्यत । (2) घट्-
 पदानां वतानि च अश्रीषत । (3) आश्रयिगन्धवहान् सुगन्धः गन्धवहस्य
 आघ्रायि ।

Substance :—अर्थातिरोभावे जातीयलानि जलानि रामः अद्राक्षीत्,
 अमरगुञ्जितमश्रीषीत्, शैलसीगन्धमाद्यश्रीषितेन पवनैः सेवितस्य अहृष्यत् ।

Explanation in tika form :—तेन रामेण नवानि उत्पलानि
 कुवलयानि कुमुदानि इति यावत् । [“आद्रुत्यर्षं कुवलयम्” इत्यमरः ।] तेषु तानि

अन्धासि सखिलानि अदृश्यत इष्टानि, इष्टैः कर्मणि लुङ् । अथवा निष्कलानि
अन्धासि नवीपलानि च अदृश्यत इति । षट्पदानां धर्मराधां कृतानि शब्दाः
[“तिरथां वाशितं कृतम्” इत्यमरः ।] अश्रीयत श्रुतानि । वान् प्रवृत्तन्, अरविन्देन
पद्मेन व्यतिवृत्तः सम्पर्कोऽस्वासीति पद्मसंसर्गोऽर्थः । श्रीमती गन्धीऽस्तीति सुगन्धः
[“गन्धस्तेत् उन् प्रुति स्तु सुरभिः”]* इत्यत्र ‘गन्धस्य इले तदेकान्तवद्वयम्’† इति
वर्धनात् न समासान्त इकारः । वदतीति वदः पचाद्यच् । गन्धस्य वदः गन्धवदः
[वृत्तीसमासः ।] वायुः च आघ्रायि आघ्रायः । हेकाशुघ्रायः, वृत्तसुपजातिः ।

Change of V.—अदर्शन्..... अश्रीयीत्..... आघ्रासीत् वान्
गन्धवदं सुगन्धं च अरविन्दव्यतिवृत्तवक्तव्यम् ।

Derivation.—अदृश्यत—इष्ट-कर्मणि लुङ् अन् । कर्मणि लुङ्
अदर्शं कर्त्तरि लट् पश्यति । लुङ् अदर्शन्, अद्रासीत् । कृतानि—क-भावे
क्त । लट् रीति रवीति । लुङ् अरावीत्, अरीयीत् । अश्रीयत—शु-कर्मणि लुङ्
अन् । श्रयीति लट् । अश्रीयीत् लुङ् । आघ्रायि—आ-घ्रा-लुङ् तन्, कर्मणि ।
कर्त्तरि, लट् भिन्नति, लुङ् अप्रात्, अप्रासीत् ।

तिनि नूतन पद्मयुक्त मलिन अवलोकन करिलेन । डमरैर
शुभ्रंन श्रवण करिलेन । पद्मसंयुक्त सुगन्ध बहमानं वायु आघ्राण
करिलेन ।

Waters over grown with new lotuses were seen by him ; the hum-
mings of the black bees were also heard by him ; the breeze (the
carrier of smell) ‘blowing sweet in contact with the lotus’ was also
smelt by him.

* एभ्यो गन्धस्य इकारोऽन्तादिभ्यः स्नात् । यथा उड्डम्भिः, घृतिगन्धिः, सुगन्धिः,
सुरभिगन्धिः ।

† एकान्तः एकदेशे इव अविभाजित लक्ष्यमात्र इत्यर्थः । When the
smell becomes a part of the body itself and not one bor-
rowed from another object. Here the smell has been
borrowed from the lotuses, and so it has not the augment

सतानुपातं कुसुमान्यगृह्णात् ॥ ११ ॥

स नद्यवस्कान्दमुपासृशच्च ।

कुतूहलाञ्चारशिलीपवेशं

काकुत्स्थ ईषत् स्मयमान आसत् ॥ ११ ॥

Q. Derive वान् and decline it in the first case.

Ans. वाधातोः श्रद्ध । पुंसि—वान् वान्नी वान्तः । क्लीबे—वान् वाती वान्ति ।

स्त्रियाम्—वान्नी वाती, वान्नी वात्यौ &c. Q. Comment gram.

ON सुगन्ध । Ans. सु गन्धः यस्य स सुगन्धः । “गन्धस्तेत्” इत्यादिना यत्

समासान् कन् स्यात् तत् सुगन्धपक्षे, अन्यपदार्थेऽगृहीतगन्धत्वे न इत् (इ) स्यात् ।

अत्र तु पक्षेभ्य एव गन्धः गृहीतः, वायोर्नास्ति गन्धः स्वस्व, अतः न इत् । सुगन्धि

पक्षम्, सुगन्धि मुख्यं किन्तु सुगन्धः वायुः इत्यादि स्यात् । Q. Expound

the samas in गन्धवद् । Ans. वडीसमासः । See above, Q.

Show the fitness of गन्धवद् and of the adjectives to

it. Ans. गन्धवद्पदैर्नव० सुगन्ध इति पदसिद्धिः भवति इति व्याकरणसूत्रसार्थक्यम्

प्रदर्शितम् । Adjectives—एभिः विशेषणैः बह्वीः श्रेयः सौगन्धः मान्य गुणाः

प्रदर्शिताः । १० ।

11. This is a compound sentence composed of three simple sentences (see below.)

Prose order:—(1) स आकुत्स्थः कुतूहलात् सतानुपातं कुसुमानि अगृह्णात् । (2) (स कुतूहलात्) नद्यवस्कान्दं च उपासृशत् । (3) (स कुतूहलात्) ईषत् स्मयमानः (सम्) आरशिलीपवेशम् आसत् ।

Substance—पश्चि रामः कुतूहली कृताः पातविला ताभ्यः कुसुमानि जयाह, नदीः अन्ववाद्य आगादिसं चरत्, शिखायाम् उचितम् उपविश्य तां लीढ्यैश्च भूषयामास ।

Explanation in tika form :—सकुत्स्ति विडलीति आकुत्स्थः पुरजयी

नाम ऐवाकः । [स इवकपिचः इन्द्रस्य ककुद्दमावन्न मन्दादीवकपधरः देवं निजघान
इति ककुत्स्य संज्ञा] तस्य गीतापत्यमिति काकुत्सः ।* ["प्राधान्ये राजस्त्रिणे च
इवाहे ककुदोऽस्त्रियान्दं' इत्यनरः ।] स काकुत्सः रामः कुतूहलात् 'कौतुकान्'
सतां सतान् अनुपात्य अनुभूत्य सतानुपातं यथा स्यात् तथा ।* ["द्वितीयाप्रभृतीन्-
न्यतरसा"मिति समासः ।] असुब् । कुसुमानि पुष्पाणि अटङ्गात् षट्ठीयवान् ।
यङ्ङेः लङ् । सः, कुतूहलात् इति सर्वत्र योव्यम् । नदीं नदीम् अचकन्द्य सर्वाः
नदीः ढीकथिला गत्वा इत्यर्थः । उपसृजन् स्यातवान् आचमितवान् वा ["उपा-
सृज्यः सृज्यमानि ज्ञानाचननशीरपि" इति विश्वः । "विशि पति पदि क्न्दं
व्याप्यमानासिष्यमानयोः"* इति द्वितीयात् उपपदे असुब् ।] ईषत् अयमानः
ईषत्सन् सन् ईषत्सदृशेन गाम्भीर्यं सूचितम् । आरुशिलाः आरुशिला उपविश्य
उपविश्य वा आस सितः आसिषङ् । [एतेन रामस्त्रियत्वा रजशिलानां सौन्दर्यं
सूचितम् । सभावीक्तिरलङ्कारः । इत्यनुपजातिः ।]

Change of V.—तेन कुसुमानि अयाद्विवत्, असृज्यत्, काकुत्सेन आसि ।

Derivation.— कुसुमानि—कुस-उम । नदी—नद-अच्, ङीप् ।
कुतूहलम्—कुतू-हल-अच् । शिला—शिल-क, घाप् । आस—आस-लङ् ।
लङ् आसिष्ट, लिट् आसाचक ।

काकुत्स एतेत्येकं लडा नमितं करिष्या पुष्पं चयनं करिष्येन, एतेत्येकं
नदीते प्रथमं करिष्या नानादि कार्यं करिष्येन, कुतूहलं वक्षतः ज्ञेयं
हास्यं करिष्या एति मनोरमं मिलाषंते उपदेवशनं करिष्येन ।

Ram a descendant of Kakutsha, took flowers bending every
creeper, bathed in every river dipping there, and sat smiling on
every beautiful slab of stone by way of amusement.

Q. Is there any samas in सतानुपातम् नयाचकन्दम्, &c?
What should be the forms without a samas?

* द्वितीयात् उपपदे विश्वादिभ्यो असुब् स्यात् व्याप्यमाने आसिष्यमाने
षार्थे । विश्वादिभ्यासां विश्वादिभिरितिः साकञ्चन सञ्चनी आसिः । क्रियायाः
पीनः पुनम् आसिषा ।

तिष्मांशुरश्मिच्छु रितान्यदूरात्
प्राञ्चि प्रभाते सखिलान्ययश्नत् ।

गमस्त्रिधाराभिरिव हुतानि

तेजांसि भानोर्भुवि सम्भृतानि ॥ १२ ॥

Ans. “द्वितीयाप्रथतीत्यन्तरस्याम्” इति समासवेकत्वात् । अस्मादे, अस्मात् अस्मात् अनुपातम् ; अस्मात् अनुपातम् अनुपातम् वा । एवं, नदीं नदीम् अव-
स्कान्दम् ; नदीम् अवस्कान्दम् अवस्कान्दम् वा । आरशिलान् आरशिलान् उपवेशम्,
आरशिलान् उपवेशम् उपवेशम् वा । N. B. The word हुच्छा षीङ्म्
being also optionally compounded by the above rule (see
sloka 26. I.) has the other form हुच्छा षीङ्म् । Q. Is
there any difference of affixes in अनुपातम् and अस्मात्-
पातम् ? Ans. पूर्वान्न अञ् उत्तरत्त षसुत् । Q. Can अस्मात्पातम्
नद्यवस्कान्दम्, and आरशिलोपवेशम् be formed without षसुत् ।

Ans. अस्मात्पातम्—अस्मानां पातस्य षत्वात् इति अस्मात्पातम्, अव्ययीभावः
अस्मानां पातम् अस्तक्य, अनतिक्रम्य वा इति अस्तक्यस्य बहुषु अर्थेषु अव्ययीभावः
नद्यवस्कान्दम्—नद्याम् अवस्कान्दः (अवगाहः) .यत्र तत् बहुव्रीहिः । आर-
शिलोपवेशम्—आरः शिला, तस्याम् उपवेशी यत्र तत्, बहुव्रीहिः । Q
Give the allusion to ककुत्स्थ । Ans. See above. Q
Annotate on ककुत्स्थ । Ans. ककुदि तैष्ठिति इति ककुत्स्थः ।
“ककुदीःस्त्री ककुत्स्थी स्त्री इषादे राजखल्लि” इति अकारदकारयोः प्रयोगः ।
ककुत्स्थः इति निष्कारो वा इत्यन्ते । इषोदरादित्यात् साधुः । ११ ।

12. Principal sentence.—अदूरात् सखिलानि भानोः तेजांसोप
अपश्यत् । Adj. to the object सखिलानि—तिष्मांशुरश्मिच्छुरितानि,
प्राञ्चि । Adj. to तेजांसि—गमस्त्रिधाराभिः हुतानि, and भुवि सम्भृतानि ।
Prose order :—(स) अदूरात् तिष्मांशुरश्मिच्छुरितानि प्राञ्चि सखि-
लानि गमस्त्रिधाराभिः हुतानि भुवि सम्भृतानि भानोः तेजांसि इव अपश्यत् ।

Substance :—प्रभाते खीद्विदानां सूर्यकिरणानां सम्बन्धेन रक्तवर्षाणि जलानि सूर्यकिरणेन तुल्यवर्षतया गलितसम्भूताः सूर्यकिरणा इव अलक्ष्यन्त ।

Explanation in tika form :—स रामः (इति पूर्वेषु चन्वयः) अदूरान् समीपे [“दूरान्निष्कार्येभ्यो त्रितीया च” इति चात् पञ्चमी] पितृणां-रादित्यः तस्य रश्मयः तैः रश्मिभिः प्रभाभिः क्षुरितानि रश्मितानि [“रश्मिः पुंभान् दीधितौ स्मात् पञ्चम्यश्चयोरपि” इति मेदिनी] प्राचि पूर्वदिनवर्षितानि सखिलानि [“किरणीऽस्त्री मयूखांश्च नभसि हृषि रश्मयः” इत्यमरः] भागीः सूर्यस्य तैर्भाभिः, चाराभिः प्रपातैः द्रुतानि इवीमूय चाराभार्गेण पतितानि, (लक्षणा), पञ्चात् भुवि हृषिभ्यां सन्धूतानि पिच्छीकृतानि इव अपश्यत् ददर्श । [सूर्यकिरण-सम्बन्धात् एतद्वर्षप्रया-वर्षानि गलिताः सूर्यकिरणा इव अलक्ष्यन्त इति भावः । उन्मेषालङ्कारः । इतस्तुपजातिः ।]

Change of V.—..... अदृश्यन् तेन ।

Derivation.—सखिलम्—सख-इलच् । तिम्र—तिञ् मक् । नभसि—न-भस्-क्तिच् । रश्मि—अय्-मि । क्षुरित—क्षुर कर्मणि क्त । प्राच्—प्र-अच् क्विप् । चारा—च-श्चिच् अङ् । भागुः—भा-गुः ।

उदिने देषिमेन प्रभाते अदूरे पूर्वदिशतो जनिध सूर्यकिरणेन रश्मितं हृषिभ्यो वेन सूर्यप्रतलः प्रवीकृत इहेय। किरणधारान् पृथिवीते पतित इहेय। जकित इहेय। आह ।

He saw in the morning, waters, in the east, not far off, tinged with the rays of the sun and thus appearing like the melted lustre of the sun falling in stream of rays, and collected on the earth.

Q. can अदूरान् be substituted by other words ?

Parse it. **Ans.**—अदूरम्, अदूरेण वा स्मात् “दूरान्निष्कार्येभ्यो पदमयम् ।

यथा अदूरम्, अदूरेण, अदूरान् इति । **Parsing**— प्रातिपदिकार्थेभाक्ते

दूरादिभ्यः त्रितीयाऽस्त्रीपञ्चमीविषयान्त् अन पञ्चमी । **Q.** Decline the

base of प्राचि । **Ans.** प्राच् मन्वस्य पुंङ्यं यक्, प्राङ् प्राची प्राचः ।

पञ्चा प्राच्यां प्राचु । जिवा, प्राची प्राची प्राचः &c, जीवे—प्राच् प्राची प्राचि ।

दिग्ब्यापिनीर्लोचनलोभनीयाः

सृजान्वयाः खेडमिव स्रवन्तीः ।

ऋज्वायताः शस्यविशेषपङ्क्ती

• सुतोष पश्यन् विद्वन्मन्तराजाः ॥ १३ ॥

Q. Derive तेजस् and conjugate the root in its different meanings in षट् । Ans. तिज् भातीः चसृज् ।

“तिजङ् चमा निशाचयोः” इति च न निशाचार्थे (whetting) पुरादित्वात् Sc
तेजयति तेजयतः इत्यादि षट्ठि रूपम् । चमार्थे तितिक्षते तितिक्षेते तितिक्षन्ते

इत्यादि । Q. Show the significance of तिष्णाद्यः । Ans. तीष्णाः प्रदोषाः संशयः शस्यं च । एतेन तस्य समधिकम् भीष्मव्यनक्ति इति बोध्यते । १२ । *

• 13. Principal sentence :—(सः) शस्यविशेषपङ्क्तीः पश्यन् तृतीय ।
Adj. to शस्यविशेषपङ्क्तीः—दिग्ब्यापिनीः, लोचनलोभनीयाः, सृजान्वयाः,
खेडमिव स्रवन्तीः, ऋज्वायताः and विद्वन्मन्तराजाः ।

Prose order :—दिग्ब्यापिनीः लोचनलोभनीयाः सृजान्वयाः खेड
स्रवन्तीः इव ऋज्वायताः विद्वन्मन्तराजाः शस्यविशेषपङ्क्तीः पश्यन् तृतीय ।

Substance :—अथ राज्ञः सुविच्छताः सरलाः, तथा सुसिक्ताः परिष्कृताः
अथ शस्यपङ्क्तीः अथलोका सुदितोऽभूत् । *

Explanation in śika form —स राज्ञः, दिग् ब्यापिनीं प्रीतिं यासां
ताः दिग्ब्यापिनीः, तथोक्ताः सर्वदिग्ब्यापनशीलाः इत्यर्थः । [तान्मोक्षे चिन्तिः ।]
लोचनानां चक्षुषां लोभनीयाः आकाङ्क्षनीयाः, [यथा लोचनानां लोभनीयं लोभी
दर्शनेच्छारूपी यत्, अथवा “ऋज्वायताः वृद्धाः” इति वृद्धवृद्धत्वात् लोच-
नानि लोभयन्तीति कर्मव्ययीयत् ।] सृजा मार्जनं सृष्टिरित्यर्थः तथा अन्वयः चसृ-
जन्ती यासान्, अथवा सृजायाः अन्वयः स्रवन्ती इव सा सृजान्वया, सृष्टासृजता
इत्यर्थः । [“सान्मार्जितानां सृजा” इत्यनन्तरः ।] खेडं खिद्यताम् अनुदासं वा
अवन्तीरिव आतिशयत्वाद्गुणवत् । स्रवन्ः सरलाश्च ताः भावता टीर्चांकेति ऋज्वा-

यताः । [परविशेषणस्य विशेषणत्वात् कर्मधारयः ।*] विद्वच्चत्तु उल्लाटितद्वयत्वात्
द्वयवर्द्धितम् अनन्तरत्वं अन्तरं मध्यमानः यदां ताः* "अन्तरं अनन्तरत्वं"
इत्यमरः । अस्यविशेषणं धान्वादीनां पङ्क्तौ श्रेणीः पञ्चान् गुदीषं गुटवान् ।
[स्वभावोक्तिरलङ्कारः । इत्यनुपजातिः ।]

*Change of V.—.....पञ्चता गुटुषे ।

Derivation.—आपिनी—वि-आप-णिनिः । लोभनीयः—लुभ कर्त्तरि
अनीयर् । घञा—घञ-अङ् । षट् माष्टि, षट्, षजन्ति मार्त्तानि ।
षट् अनाष्टं । लुङ् अमाञ्जीत् अमाञ्जीत् । षिट् ममाञ्जं । अन्वयः—अनु-इ
पञ्चाव्यञ् । अन्वयीः—अनु इष्ट, द्वितीया । आद्यता—आ-यम क्त । गुदीष—
गुव षिट् च । षट् तुल्यति । लुङ् अनुवत् । अस्य—अस्-यत् । *

शूद्रं बिल्लुड, लोचनतृप्तिदायक, शूद्रपरिष्कृत त्रिङ्गकर दीर्घं ७ सरल
तृणविहीनं शस्यपङ्क्तिं अवलोकनं करिष्यां रामेच्छं परिदेवोषं लाड
करिष्येनेन ।

He was pleased seeing the rows of some particular corn, extend-
ing to remote distance, 'coveting' to the eyes, attended by cleanliness,
oozing moisture as it were, straight and extensive, and without
weeds intervening.

Q. Expound the samas in अन्वायताः । Ans. See
above. Q. Account for the formation of लोभनीया ।
Ans. See above. Q. Explain the force of इत् । Ans.

अत्र उत्प्रेक्षाशापकेन इवमर्द्धेन अस्यपङ्क्तौनाम् स्निग्धतामयत्वं यीतितम् ।

Q. Do the epithets of अस्यविशेषणपङ्क्तौ show any reason
for the satisfaction of राम ? Ans. पदार्थाः दिग्गन्धाम्ना
सरलतया, स्निग्धतया, तथा विद्युन्नतया नयनं मानसञ्च इरन्ति । अस्यपङ्क्तौनां
तैः सर्वैरेव गुणैः मनीह्वरत्वमजायत इति विशेषणपदैः प्रदर्शितम् । अयिच

* In अन्वायता the word आद्यत though an adjective is
looked upon as a noun, and therefore the samas कर्मधारय
takes place.

वियोगदुःखानुभवानभिज्ञैः

काले कृपांशं विहितं ददद्भिः ।

आहार्यशोभारहितैरमायै-

रेक्षिष्ट पुंभिः प्रचितान् स गीष्ठान् ॥ १४ ॥

विद्वेषान्तरालेन प्रजाणां समधिक्रमनः अपरैश्च विशेषतः ग्रमसाफल्यं दुष्टं राजपुत्रस्य तस्य चानन्दी युज्यते एव । Q. Comment gram. on क्लेशमिव सवन्तीः । Ans. कृपातुः अकार्षण इव सर्वदेव प्रयुज्यते । यथा "लाला सवति नित्यशः" इत्यादि । तस्य तु सकार्षणत्व प्रयोगम् प्रदर्शयितुमाह कविः "क्लेशमिव सवन्तीः" । एवं पञ्चदशसर्गे "शोषितं आसुसुवत्" । अतः प्रवेशिकायाम् "लालाः सवति (वदनम्) नित्यशः" इति नैव अपपाठः । Cf. "अस्यैवैव तन्नामाः समथैव प्रसुसुवः" रघुः । Q. Annotate on शस्य । Ans. अथ धान्यादीनां चैवगततया शस्यशब्दीन्नेष्टः । तथाहि "शस्यं चैवगतं प्राहुः" सस्यमिति दन्त्यसकारादिपदमपि भवति । शस्यते अथवा सस्यते नाम्नते शाम्यजगुभिः इति (श)ससपातोः यत् । १९ ।

Principal sentence :—स गीष्ठान् रेक्षिष्ट । Adj. to गीष्ठान्—पुंभिः प्रचितान् । Adj. to पुंभिः—वियोगदुःखानुभवानभिज्ञैः, काले कृपांशम् ददद्भिः, आहार्यशोभारहितैः अमायैः । Adj. to कृपांशम्—विहितम् ।

Prose order :—स वियोगदुःखानुभवानभिज्ञैः काले विहितं कृपांशम् ददद्भिः आहार्यशोभारहितैः अमायैः पुंभिः प्रचितान् गीष्ठान् रेक्षिष्ट ।

Substance :—पुत्रदारैः सह गीष्ठेषु वर्तमानान् समये राजकरं प्रयच्छतः नित्यश्विनः, अक्षय्यां च गीष्ठां च अश्वीकथामास रामः ।

Explanation in tika form :—स रामः वियोगेन स्त्रीपुत्रादिविच्छेदेन यो दुःखानुभवः क्लेशमिव तस्य अनभिज्ञैः अज्ञातविरहदुःखैरित्यर्थः । [न अनिजानन्ति ये ते अनभिज्ञाः "इयुपच ज्ञा प्री क्षिरः कः" * इति कः । तेषां

* क is the affix of ज्ञा, प्री, कृ and such roots as have for their penultimate (उपधा) the letters व उ ऋ (वृक्) ।

पुत्रदारैः सहैव सर्वत्र गमनात् ।] काले यथासमये एतावता कालेन एतावद्देश-
मिति विहितं कर्म नृपायं करं ददन्ति; चाङ्गाथ्या, पुलङ्गापादिभिः चाङ्गरथीया
कृत्रिमा या शोभा दीप्तिः तथा रक्षितैः ह्येवै, नास्ति माया येषां तैः अमायैः
अक्षपटैः श्लुभिरित्यर्थः । [एतैः विशेषतः गोपानां द्रष्टृणाञ्च परमसौख्यं प्रकटितम् ।]
पुंभिः प्रवचैः गोपैः । नावलिङ्गन्ति वेष्टिति गोष्ठाः, ["सुपिण्डः"† इति कः ५ ततः
"अन्वाभ्यगोभूमी"‡ त्यादिना क्तम् ।] गोष्ठान् गोसञ्चितान् प्रदीशान् ["गोष्ठं
गोस्थानकम्" इत्यमरः । गोष्ठग्रन्थः पुंलिङ्गोऽस्तीति प्राचः ।] ऐच्छित दृष्टवान् ।
[ईच्छतेः लुङ् । इच्छानुप्रासीदच्छास्त्रः, इच्छानुपजातिः ।]

Change of V.—ऐच्छित.....प्रक्षिताः तेन गोष्ठाः ।

Derivation. — अनुभव—अनु-भू अच् । अनिश्च—अनि-श्च कः ।
विहितं—वि-धा कर्त्तृषि क्तः । लट् दद्याति, धत्ते । लुङ् अघात्, अघित ।
चाङ्गाथ्यं—आ-ङ् अथत् । ऐच्छित—ईच्छ लुङ् त । लट् ईच्छते । लिट् ईच्छाकम् ।
प्रक्षितं—प्र-क्षि कर्त्तृषि क्तः । लट् क्षिणीति, क्षिणुते । लुङ् अचेषीत्, अचेष्ट ।
लिट् क्षिणाद्, क्षिषाय, क्षिष्वे, क्षिष्वे । गोष्ठ—गो-श्चा कः ।

श्रीपूत्रादिस्य विद्योग्रहःपथे अनजिज्ञ, यथाकाले निश्चयित राजकर
प्रदाता, आहार्यशोभाहीन अकपटं प्रकृषण दारं पत्रिपूर्व-गोष्ठं
अवलोकन करिलेन ।

He saw the pasture grounds filled up by men ignorant of the
pain of separation, paying the King's portion in due time, destitute
of artificial decoration and without guile.

Q. What does the whole sloka signify ? Ans.

गोष्ठेषु गवां शिवां रामस्य पवि यमदं गोदग्धनम् अभूत् । सुखस्य विहरतां
गोपानां दृग्भवेन मस्य शीताप्रासिद्धयं सुखसुपन्यसान् । तेषाञ्च अक्षपटव्यवर्धनेन

† The roots ending in चा, whether preceded by a सुबन्
or not, have च as an affix.

‡ अन्वा अन्वाः गो भूमि सम्य अच् द्वि त्रि क्त श्रेक इत्य अङ्ग मक्षि पुञ्जि परमे
वर्द्धिस् दिभि अदिभ्यः श्वाः । एतेभ्यः श्वा इत्यस्य संज्ञा चः ।

स्त्रीभूषणं चेटितमप्रगल्भम्

चारुण्यवक्राण्यपि वीक्षितानि ।

ऋजूंश्च विश्वासकृतः स्वभावान्

गोपाङ्गनानां सुमुदे विलोक्य ॥ १५ ॥

सोतायाः अक्षपटं प्रेभ विभावितम् । Q. Show the significance of विशेषदुःखानुभवानभिज्ञैः । Ans. पुत्रदारेः अह गीर्षु अत्यप च गमनात् परिवारवर्गे च विमुक्तैरित्यर्थः । Q. Show the propriety of the epithets to पुंभिः । Ans. एतैः विशेष्यैः तेषां स्त्रीष्वं (सुखं) प्रकटितम् । “दिवसस्वाधने भागे प्राकं पचति” यो नरः । अदृशी चाप्रवासी च” इत्यादि युधिष्ठिरवचनानुरूपं सुखकारणं अदृशितम् अग्रवासित्वं च धामासीत् । तथाहि “काले दृपामम्” इत्यादिना तेषाम् आदृश्यं अटीकृतम् । दार्यश्रीभाराद्विहात् स्वल्पतुष्टता वर्धिता । आपव्याहीनता च सुखहेतुः अपि कथितम् । १४ ।

15. Principal part :—स विलोक्य सुमुदे । Object to विलोक्य—गोपाङ्गनानां चेटितम्, वीक्षितानि and स्वभावान् । Adj. to चेटितम्—तीभूषणम् and अग्रगण्यम् । Adj. to वीक्षितानि—अवक्राण्यपि चारुणि । Adj. to स्वभावान्—ऋजून्, विश्वासकृतः ।

Prose order :—(स) गोपाङ्गनानां, स्त्रीभूषणम्, अग्रगण्यं चेटितं, अवक्राण्यपि चारुणि वीक्षितानि, ऋजून् विश्वासकृतः स्वभावान् च विलोक्य सुमुदे ।

Substance.—स्त्रीणां सुखं गमनादिकम् श्रीभावे भवति, नीपीनां इत्यया सरलदृष्ट्या च, तथा सरलस्वभावेन, रामस्य आनन्दः अजायत ।

Explanation in tika form :—स रामः गोपाङ्गनानां नीपस्त्रीषाम् अग्रगण्यं सुखं स्त्रीणां भूषणम् अवहारम् मेखलाकण्ठ्यादिकम्, तथा चेटितं गमनादिकम्, तथा अवक्राणि कटाक्षादिरक्षितान्यपि चारुणि श्रीभनानि वीक्षितानि विलोकितानि, तथा ऋजून् अजिज्ञानं अक्षपटानित्यर्थः । [“कलाव-

'विश्वप्रगुणी' इत्यनरः । विश्वासं कुर्वन्ति इत्यादयश्चोति विश्वासजनतः [“क्लिप् च” इति क्लिप् ।] विश्वासस्य जनकान् इत्यर्थः, स्वभावान् प्रकटीः विशीक्य, इहा सुमुदे वृष्टवान् । [काव्यांशां दर्शनात् स्वभावानाम् इत्यनम् । विश्वासललाभावेऽपि स्वभाव-सिद्धचरितान्येव इवमनन्तानि भवन्ति । तथाहि—

“विज्ञासा मागरस्त्रीणां न तथा रमयन्ति नः ।

यथा स्वभावसिद्धानि वृष्टानि वनवीथिताम् ॥”

इति कीमुदी ।

उपवीक्षितुं गुणेषु रामस्य ग्रीव्या रामोऽपि तदगुणवान् चासीत् इति केचित् । उक्तञ्च, ‘सत्यं प्रियः खलु भवेत् अनुरूपपीठः’ इति ।]

[अलङ्कारः—स्वभावीक्तिः । अत्रार्थं यथा, “स्वभावीक्तिरसौ चात्र यथावदशु-वर्धनम् ।” तुल्ययोगिता च अलङ्कारः । उपसुपजातिः ।]

Change of V. - तेन सुमुदे ।

Derivation :—भूषण—भूष करणे ख्युट् । वीष्टितम्—वीष्ट भावे क्तः । विश्वासजनतः—विश्वासं क्त क्लिप् । सुमुदे—मुट्-लिट् ए । लट् मीदते । लुङ् अनोदिष्ट । अङ्गना—प्रसन्नमङ्गलम् अस्ति अस्याः इति नः । अक्त—क्त-अर्थे कः । गोप—गो-पा-ङ् ।

पौर्णपौर्ण, नारी-भूषणं सलङ्कनति, मनोरमं अवक्रं दृष्टि, विश्वास-जनकं सरलं श्वाव देषियां तिनं स्नाननित्तं हईयाहिलेन ।

He was glad on seeing of the wives of cowherds modest motion the natural decoration of women, their beautiful looks not held aske-ance and their disposition honest and faithful (‘creating confidence.’)

Q. Show the gram. connection of जीभूषणं वीष्टित-मप्रनखम् । Ans. अप्रनखं जीभूषणं, वीष्टितञ्च विशीक्य इत्यन्वयः । अथवा जीभूषणञ्च अप्रनखम् वीष्टितञ्च विशीक्य इत्यन्वयः । उत्तरत्वं, सलङ्कं वीष्टितम् मननानननादिकञ्च तादात्म्यं भूषणसलङ्कपमभूत् इत्यर्थः । Q. Show reason why राम was pleased with the milkwomen. Ans. See the last but two lines of the Explanation, Q.

विहङ्गपाश्र्वं रुचिराङ्गहारं
समुद्बद्धाङ्गनितम्बरव्यम् ।
शामन्दमन्यध्वनिदत्ततालं
गोपाङ्गनाट्टस्वमनन्दयत्तम् ॥ १६ ॥

Write gram. notes on विहङ्गपाश्र्वं । Ans. विहङ्गं कृतवन्तः (उत्पादितवन्तः) इति चतीति क्तिप् । “सु कर्म पाप मन्त्र पुण्येषु क्तञः” इत्यत्र विद्यमानभावात् चञ्चिञ् चपि उपपदे क्तिप् स्यात् । यथा शास्त्रज्ञत, भाष्यज्ञत इत्यादि इति भट्टोजीदोषितः । Q. Explain the force of चपि in वक्राच्छपि । Ans. सत्यपि वक्रदर्शने मनीषारणि, तासां सरलदृष्टिरपि अधिकश्रीभायै अभवत् इति अपिशब्देन सूचितम् । १५ ।

16. Principal part :—गोपाङ्गनाट्टव्यम् तम् अनन्दयत्, the rest are adjectives to गोपाङ्गनाट्टव्यम् ।

Prose order :—विहङ्गपाश्र्वं रुचिराङ्गहारं, समुद्बद्धाङ्गनितम्बरव्यम्, शामन्दमन्यध्वनिदत्ततालं गोपाङ्गनाट्टव्यं तम् अनन्दयत् ।

Substance :—दक्षिमन्यनकाले गोपीनाम् अङ्गविशेषः इत्यमिव प्रतीयमानं सत् तम् अनन्दयत् । तथाहि तासां इत्येषु इव दक्षिमन्यनकाव्ये नितम्बं चञ्चितमभवत्, पाश्र्वं च चञ्चिते अभूताम्, मन्यनध्वनिभिः तालप्रदायित्वम् च अभूत् ।

Explanation in tika form :—विहङ्गोति । अथ गोपाङ्गनां दक्षिणोक्तनावसरे गात्रद्विषेपो इत्यवत् वञ्चते । विहङ्गे तिर्यक् चञ्चिते पाश्र्वे यत्र इत्ये तथोक्तम् । रुचिरः श्रीमन्ः [“सुन्दरं रुचिरं चारु सुषमं साधु श्रीमन्म्” इत्यमरः ।] अङ्गहारः अङ्गविशेषो यत्र तत् । [“अङ्गहारीऽङ्गविशेषः” इत्यमरः ।] तथा समुद्बद्धता तिर्यग्भूतमधश्चलता चारुणा मनोमतेन नितम्बेन कटिभावेन रत्नं मनीषुरम् । [“पञ्चम्रितम्बः श्लोक्याः” इत्यमरः । अथवा नितम्बरव्यं कटि-रमणीयतां समुद्बद्धत् धारयत् इत्यम् इत्यन्वयः । इत्यकाले नितम्बरमणीयता समधिकं जाता इत्यर्थः । रत्नमत्र भावे यत्प्रत्ययेन सिद्धम् ।] शामन्दे च ईषदः गभीरे च मन्यकृतेन दक्षिमन्यनदक्षकृतेन ध्वनिना दत्तः तासो यत्र तत् [“वैश्राखः



মম্ব মম্বান্ মম্বানী মম্বদম্বকী' ইত্যনর: ।] তদ্ব্যমূর্ত গীপাক্ৰমানাং মম্ব'
(কৰ্তৃ) মম্ববন্ অন্নবিবেপ: অনন্দয়ন্ সন্নীষিতবন্ । 'ইত্যমুপজাতি: ।

Remarks on the sloka 10.—This sloka appears to be based on the three slokas of মারবি । *Viz.*: “নিবঁভুনি:শাস-
বিকম্পিতাধবা:, স্ততা ইব প্রকুরিতৈকপল্লাবা: । অ্যপীতপাশ্চৈঁরপবর্চিতীত্রিকা:
দিকর্ষণৈ: পাশ্চিবিছারছারিभि: ॥ ব্রজাজিরীষ্মব্দনাদম্বকিনী:, শিখ্রিঙ্কলানম্ব-
দয়নসু যৌষিত: । মুহু: প্রযুঞ্জি শু মম্বা বিবর্চনৈ:, নদনসু কুম্ভি শু ম্বদক্ৰমম্বয়ন্ ॥
স মম্বর্যাবল্গ্মিতপীবরঙ্গনী: পরিয়মক্ৰাস্মবিষীচনীযল্লা: । নিরীশ্চিতু' নীপ-
রাম মল্লবী: অমিপ্রম্বতা ইব বারযৌষিত: ॥”

Change of V_r—বিভ্রতপাশ্চৈঁর বচিরাঙ্কছারিষ সম্ভ্রম্বছাচনিতম্বরম্ব ঞ
আমন্দমম্বাধ্মদিততালিন.....গীপাক্ৰনামম্ব ন স অনন্দি ।

Derivation.—বিভ্রত—বি-ভন্ কৰ্ত্তরি ক্ত । পাশ্চ—স্বম্-স্বন্ । বচি-
—বচ্ (দ্বীপী) ক্রিচ্ । অন্ন—অন্ (গতী) গন্ । আচ—অচতি অচ-
রাদিষু ইতি 'আচ, অচধাতী: লুণ্ । মিতম্ব—নি-তম্ব-অচ্ । মম্বম্—ম্ব-
ক্যপ্ । গীপ—গী-পা-ক্ । অন্ননা—প্রম্বলম্—অন্নম্ অম্বা: অন্নি ইতি,
অন্ন-ন ।

দধিমহনকালে গোপনারীদিগের পার্শ্বদ্বয় ঈষৎ বক্রভাবে বিচলিত
হওয়াতে, রমণীয় অঙ্গ বিক্ষিপ থাকাতে, কটিদেশ হৃন্দররূপে তির্ধ্যগ্-
ভাবে উর্দ্ধ ও অধো দিকে বিকম্পিত হওয়াতে, ঈষৎ গভীর মহন
শব্দ তাল প্রদানের স্তায় শ্বনিত হওয়াতে, রামচন্দ্র আনন্দিতভাবে
দেখিলেন যেন গৌপীগণ নৃত্য করিতেছে ।

The dancelike motion of the milkwomen in the act of churning,
highly pleased Rama, motion, in which their sides moved obliquely
and their whole body shook beautifully with their buttocks agree-
ably turning in all directions to the gentle sounds of churning.

Q. What does the sloka signify ? Ans. স্ত্রীযাম্
মম্বম্ যমম্বসি । অনীশ্বৈল রামস্ব মবিঅন্ যমং অীতিবন্ । অন্ন কাশিহাচ:

विचित्रमुच्चैः प्रवमानमारात्

कुतूहलं ब्रह्म ततान तस्य ।

मेघालयोपात्तवनोपशोभं

कदम्बकां वातमजं मृगाणाम् ॥ १७ ॥

‘सुखश्रवा मङ्गलार्थनिस्सणाः प्रमोदहृत्विः सद्यः वारयोषिताम् । न केवलं सप्तवि
मानधीपतेः पवि व्यञ्जन्त द्विवीकसामपि ॥’ Q. Give the differ-
ent meanings of अङ्ग and samas in अङ्गहारः । Ans.
‘अङ्ग’ गतिरे उपाये च प्रतीके चाप्रधानके । अङ्गी देशविशेषे स्यात्
अङ्ग सन्धीवनेऽप्ययम् ॥’ इति विश्वः । अङ्गहारः इत्यत्र षष्ठीसमासः । Q.
Give the different significations of वा । Ans. ‘वा
ईषदर्थेऽभिख्याती शीमार्ये धातुयोगजे ।’ Q. Comment gram. on
वासन्द्र । Ans. मन्द्रः गन्धोरध्वनिः, मद्रधातीः रक् । मन्द्रः अस्मात्कीर्ति-
मन्द्रः, अग्रं आदिभ्यश्च । ततः ईषत् मन्द्रः । Q. There is an-
other reading viz. वृत्तम् । Which do you prefer ?
Ans. वृत्तम् अत्र श्लाघु । ‘वृत्तम् तास्यलयाश्रयम्’ इति दर्पणवचनात्, अत्र
च तास्यपदप्रयोगात् । तथाहि, ‘मेघादुत्तिष्ठते वायुः, वाय्वादुत्तिष्ठते लयः । लय-
तास्यसमारम्भं ततो वृत्तं प्रवर्तते ॥’ छ० दा० । Show the distinc-
tion among वृत्तम् वृत्तम्, तास्यवृत्तम् and वास्यम् । Ans, भवेत् भावा-
श्रयं वृत्तम्, वृत्तं तास्यलयाश्रयम् । पुं वृत्तं तास्यवृत्तं प्रीतिम् स्त्रीवृत्तं वास्य-
मुच्यते । इति । १६ ।

17. Principal part:—समासां कदम्बकां तस्य कुतूहलं ततान ।
Adjectives to the subject कदम्बकम्—विचित्रं, प्रवमानं, ब्रह्म,
मेघालयोपात्तवनोपशोभं and वातमजम् ।

Prose order:—विचित्रम्, उच्चैः प्रवमानम् आरात् ब्रह्म, मेघालयो-
पात्तवनोपशोभं वातमजं मृगाणां कदम्बकां तस्य कुतूहलं ततान ।

Substance:—रासी दृश्यं यत् विषाः मृगाः वर्षापानी पुनः विरि-

कन्दरीभ्यः वननेत्य वातामिसुखं चावनः भयशीलतया लोकासाक्षिण्ये सुदूरं उत्तमं च
गच्छन्तश्च वनं सुश्रीभितम् अकुर्वन्, उत्फुल्लतया च निजश्रीभां व्यवर्धयन् इति ।

Explanation in tika form—विचित्रं गानावर्णम् उच्चैः स्रवमानम्
ऋषिं जिज्ञानम्, अथवा विचित्रं यथा तथा उच्चैः स्रवमानम् । आरात् समीपे
[“पारात् दूरसमीपयोः” इत्यमरः ।] वञ्चु भयशीलम् [“वञ्चि गृधि धृषि क्षिपिः क्रुः”
इति क्रु-प्रत्ययः । आरात् उच्चैः स्रवमानमित्यपि वा अत्ययः ।] मीघालयेन शरत्-
कालेन मीघापगमनेन वा उपात्तं प्राप्तं वनम् उपश्रीभा च येनेति । [अथवा मीघालयेन
प्राप्तेन वनेन उपश्रीभते इति । (अत्र, क-प्रत्ययः) । अथवा मीघालयेन उपात्ता
गृहीता उत्पादिता वा वनोपश्रीभा येन तादृशम् । वर्षासु जलम्लावितेषु वनेषु
सृगावस्थानाभावात् इदानीं सृगाणां पुनराविर्भावेण वनं सौन्दर्यपूर्णमभवत्, एवम्
वनविहारेण उत्फुल्लतया तेषामपि सौन्दर्यं वदधे इत्यर्थः ।] वातमजतीति वातमजं
वायोरभिसुखगामि [“वात मनी तिल शर्वञ्जघेत् तुद अह्रातिभ्यः खश् उप-
संस्थानम्” इति खश् । “अर्द्धिषदजनस्य सुम्” इति सुम् ।] सृगाणां कदम्बकं
निकुरम् सुपुष्टः इति यावत् [“निकुरम् कदम्बकम्” इत्यमरः ।] तस्य रामस्य
कतूहलम् कौतुकं [“कौतूहलं कौतुकञ्च कुतुकञ्च कतूहलम्” इत्यमरः ।] ततान
उत्पादयामास । स्वभाषीक्तिरलङ्कारः । वचसुपजातिः । ‘तस्य’ इति पाद-
शेषे ऋस्यस्य वैकल्पेन दीर्घजम् ।

Change of V.—विचित्रेण स्रवमानेन.....वञ्चुना तेने मीघालयोपात्त-
वनोपश्रीभेन कदम्बकेन वातमजेन ।

Derivation.—स्रवमान—म्-कर्त्तरि शानच् । लट् स्रवते । लुङ् असीत् ।
वञ्चु—चस क्रुः । लट् वञ्चति चसति । लुङ् अवासीत् अत्रसीत् । ततान—
तान लिट् च । लट् तनोति तनुते । लुङ् अतानीत् अतनीत् अतत अतनिष्ट ।
वातमजम्—वात-अज-खश् । लट् अजति । लुङ् अजातीत्, अवैषीत् । लिट्
त्रिषाय ।

छिद्रिताङ्ग, शीर, लोक समीपे दीर्घ लम्फनमील, वर्षापगमे पुन-
र्यार वनमध्ये मृगागत, लक्ष्मीक ओ वाताभिमृथगामो हरिष्वृक्ष उद्धार
रूद्रण वर्द्धन कविशालिन ।

सितारविन्दप्रचयेषु स्त्रीनाः
संसक्तफेनेषु च सैकतेषु ।

कुन्दावदाताः कलहंसमालाः

प्रतीयिरे श्रोत्रसुखैर्निनादैः ॥ १८ ॥

Rama felt great interest in the timid herd of antelopes of varied color, apt to take a high leap when a person is nigh, ones that made speed in the direction of the wind, causing beauty of the forest after they had returned into it at the appearance of autumn.

Q. ° Explain *सैकतेषु* पाठवगीपमीभम् । Ans. See above.

Q. Write gram. notes on *वातमजम्* । Ans. See above

Q. Parse *विचित्रम्* । Ans. 'विचित्रम्' इति कदम्बकमित्यस्य विशेषणम्, अथवा 'प्रवृत्तम्' इत्यस्य क्रियाविशेषणम् । Q. Give the other

form of *उच्चैः* which is not an indeclinable. Ans.

उच्चम् । १७ ।

18. Principal part :—*कलहंसमालाः श्रोत्रसुखैः निनादैः प्रतीयिरे* । Adjunct to the subject *कलहंसमालाः—सैकतेषु स्त्रीनाः* and *कुन्दावदाताः* । Adj. to *सैकतेषु—सितारविन्दप्रचयेषु संसक्तफेनेषु* ।

Prose order :—*सितारविन्दप्रचयेषु संसक्तफेनेषु सैकतेषु च स्त्रीनाः कुन्दावदाताः कलहंसमालाः श्रोत्रसुखैः निनादैः प्रतीयिरे* ।

Substance :—*सैकतेषु* 'शुभफेनानां तथा सितपद्मानाम् अवस्थानात् तत्र विचरन्तः ईसाः एकवचनतया अदृश्याः आसन्, केवलं कर्णाभिरामैः ध्वनिभिः तेषु विभावित्वाः अभूवन् ।

Explanation in tika form :—*सितानां शुभानाम् अरविन्दानां पद्मानां* ["वायुंसि पद्मं नलिनमरविन्दं मङ्गोत्पलम्" इत्यमरः ।] *प्रचयेषु समूहेषु* ["सङ्घे चानौत्तराधर्थे"] * इति घञ्कौ न भवतः । प्राणेषु संघशब्दस्य बहुत्वात् ।]

* उत्तरे च अधरे च उत्तराधराक्षेपां भावः औत्तराधर्थ्यं, तद्विज्ञेयं शब्दं संज्ञे चायं संघञ्, आदेश कः । यथा भिन्ननिकायः ।

तथा संसक्ताः संश्लिष्टाः फेनाः येषु तद्योजेषु [“द्विषडीरोऽम्बिकाफः फेनः” इत्यमरः ।] सिकता विद्यते येषु तेषु सैकतेषु पुल्लिङ्गेषु [“तीयोऽख्यतं तत् पुल्लिङ्गं सैकतं सिकता-मयम्” इत्यमरः ।] लौनाः सुगुप्ताः कुन्दमिव अवदाताः शक्ताः [“उपमानानि सामान्यवचनैः” इति उपमानसमासः ।] कलहंसमालाः राजहंसश्रेण्यः [“कादम्बे कलहंसः स्यात् राजहंसे च दृश्यते” इति ।] शीतयोः सुखैः श्रवणमधुरैः निनादैः श्रद्धैः प्रतीयिरे ज्ञाताः [तेन रामेण इति शेषः, विभक्तिविपरिणामः ।] सैकता-नाम् समवर्णतया अलक्षिताः हंसाः कर्णाभिरामैर्ध्वनिभिः विभाविताः अभूवन् इति सञ्जमवदातम् । सामान्यालङ्कारः । लक्ष्यं यथा “प्रस्तुतस्य यदन्वेन गुणसाम्य-विबक्षया । ऐकात्म्यं वाग्यते योगात् तत् सामान्यमिति स्मृतम् ॥” इत्यमुपजातिः ।]

Change of V.—.....प्रतीयाय (रामः) ।

Derivation :—सित—सी कर्त्तरि क्त । लट् सति । लुङ् असात्, असासीत् । प्रचय—प्र-चि अच् । लौना—लौ कर्त्तरि क्तः । संसक्त—सम्-सन्ज्-कर्त्तरि क्तः । लट् सजति । लुङ् असाङ्गीत् । सैकत—सिकता अण् । अवदात—अव-दै-क्तः । प्रतीयिरे—प्रति-इ कर्मणि लिट् इरे ।

कुन्दकुसुमवत् श्वेतवर्ण, अम्पष्टमधुरध्वनि हंसमाला, श्वेतपद्ममूल, ३. फेनयुक्त बालुकामय प्रदेशे अवस्थित, ७ एकाकृति हईलेण ७ श्रवण-मधुर श्रद्धेर्है चिन्तिते पारा गिग्याहिल ।

The multitude of melodious swans white like the Kunda flowers disappearing in the sand banks over grown with white lotuses and full of froth, were recognized by their sounds pleasing to the ears.

Q. Expound the samas in कुन्दावदाताः । Disting-
uish between उपमान and उपमितिसमास । Ans. कुन्दमिव
अवदाताः इति उपमानसमासः । “उपमानानि सामान्यवचनैः ।” यस्मिन्
गणे उभयोः सादृश्यं तत् सामान्यवचनम् । अत्र अवदातः अर्थात् शुभः इति परं
सामान्यवचनम् । यत्र तु तदभावः तत्र उपमितिसमासः । यथा मनुजव्याघ्रः ।
अत्र व्याघ्र इव मनुजः शूरः इति शूरपदं न प्रदत्तम् । ‘व्याघ्रशूरः’ इति प्रयोगे
उपमानसमासः । Q. Comment gram, on the formation

न तज्जलं यन्म सुचारुपङ्कजं
 न पङ्कजं तद्यदलीनषट्पदम् ।
 न षट्पदोऽसौ न जुगुञ्ज यः कलं
 न गुञ्जितं तन्म जहार यन्मनः ॥ १९ ॥

of विचयः । Ans. See above. Q. Derive सुखाः । Ans. सुखयन्ति इति सुखाः पचाद्यच् । अथवा सुखनेषाम् अस्ति इति सुखाः, अर्गं आदिभ्य षच् । १८ ।

19. It consists of 4 principal sentences as below.

Prose order :—तज्जलं न, यत् सुचारुपङ्कजं न । तत् पङ्कजं न, यत् अलीनषट्पदम् । असौ षट्पदी न, यः कलं न जुगुञ्ज । तत् गुञ्जितं न, यत् मनः न जहार ।

Substance :—सर्वाण्येव जलानि जातसुपद्मानि आसन्, सर्वाण्येव पङ्कजानि निविष्टभङ्गराणि अभूवन्, सर्वे एव षट्पदाः मधुरं गुञ्जितवन्तः, सर्वाण्येव गुञ्जितानि मनो जहृः ।

Explanation in tika form :—किं बहुना उत्तेन, शरदि तत् जलं नामीत् यत्, सुचारुणि अतिशोभनानि पङ्कजानि पद्मानि यत्र तथोक्तं न वभूव । शरदि सर्वाण्येव सलिलानि पङ्कजशोभितानि आसन् इत्यर्थः । तथा, तत् पङ्कजं पद्मं न आसीत्, यत् न लीनाः अनाश्लिष्टाः षट्पदा भमरा यत्र तथोक्तम् । [“द्विरेफ पुष्पलिङ् भङ्गः षट्पद भमरालयः” इत्यमरः ।] बभूवति शेषः । सर्वेष्वेव पङ्कजेषु भमरा उपविष्टिरित्यर्थः । तथा असौ षट्पदी भमरो न यः कलं मधुरान्मृतं न जुगुञ्ज [“अनौ तु मधुराभ्रुटे कलः” इत्यमरः ।] तत् गुञ्जितं न यत् मनो न जहार न हतवत् रामस्य लोकस्य वा इति शेषः ।

अलङ्कारः । एकावली । तल्लक्षणं यथा—

“पूर्वं पूर्वं प्रति विशेषणत्वेन परं परम् ।

स्वाम्यतेऽपीह्यते वा चित् स्यात्तदैकावली विधा ॥”

तं यायजूकाः सह भिक्षुमुख्यै-
स्तपःकथाः श्राव्यदक्षुभ्रहस्ताः

ज त ज र

नं तं अँ । लं यं न् । सुं चां हँ । पं हँ जं ।

अती तु वंशस्सुदीरितं जरी । अतः वंशस्सं वचम् ।]

Change of V.—जलीन तेन, येन सुचारुपङ्कजेन न अभावि । पङ्कजेन तेन येन अलीनषट्पदेन अभावि । षट्पदेन असुना... जुगुञ्जे येन... । गुञ्जितेन तेन न अङ्गे येन मनः ।"

Derivation :—लीन—ली कर्तरि क्तः । जुगुञ्ज—गुञ्ज् लिट् अ । लट् गुञ्जति । गुञ्जितम्—गुञ्ज भावे क्तः । जहार—ह लिट् अ । हरति हरते लट् । अहर्षीत्, अहर्षत लुङ् । जलम्—जालयति आच्छादयति, जल-अच् ।

अमन झलहे छिल ना वाहाते मनोरम पङ्कज ना अबहित छिल । अमन पङ्कज छिल ना वाहाते अमर लीन ना छिल । अमन अमर छिल ना ये अमधुर क्षनि ना करियाछिल । अमन अमरगुञ्जनं अरु नहि वाहा छिहरण ना करियाछिल ।

There was no water in which there was no beautiful lotus ; 'nor any lotus which had no black bees sticking to it, nor was there that black bee which did not hum sweetly, nor any darning that did not charm the mind .

Q. Is there any defect in the sloka ? Ans. अलीनषट्पदमित्यनेन प्रक्रमभङ्गदोषः । (Want of regularities) 'न लीन-षट्पदम्' इति कथिते क्रमः स्यात् । Q. Write notes on पङ्कजम् ।

Ans. शैवालादीनामपि पङ्कजातर्लऽपि पङ्कजमित्यस्य पङ्कजेव यीगङ्कता ।

Q. Does the metre वंशस्स used here, render the canto defective ? Ans. See the last few lines of the explanation and the remarks on the sloka, 6, II, 1 & 1 .

यायावराः पुष्पफलेन चान्ये

प्रानर्चुर्य्या जगदर्चनीयम् ॥ २० ॥

20. Principal part of 1st :—यायजूकाः भिद्युसुख्यैः सद्य तं प्रानर्चुः । Principal part of the 2nd—अन्ये च पुष्पफलेन तं प्रानर्चुः । Adj. to यायजूकाः—तपःकृशाः, शान्त्युदकुम्भहस्ताः । Adj. to अन्ये—यायावराः and अर्चाः ।

Prose order :—तपःकृशाः शान्त्युदकुम्भहस्ताः यायजूकाः भिद्युसुख्यैः सद्य जगदर्चनीयं तं प्रानर्चुः । अर्चा अन्ये च यायावराः (सन्तः) पुष्पफलेन तं प्रानर्चुः ।

Substance :—यजनश्रीलाः व्रतपालनेन कृशाङ्गाः मुनयः, तथा, परि-
व्राजकाः, व्रतसती विचरणश्रीलाश्च अपरि मुनयः तम् आशीर्षिः फलपुष्पैर्वा
संबद्धयामासुः । यतीऽसौ जगताम् पूजित इति ।

Explanation in tika form :—तपसा कृशा दुर्बलाः तपःकृशाः तपश्चरणेन चीणदेहाः, शान्त्यर्थमुदकं शान्त्युदकं शान्तिजर्णं तेन पूर्णः कुम्भः शान्त्युदकुम्भः । उदकस्य उदभावः । तस्मिन् स्थितः हस्तः येषां ते तथोक्ताः । [सप्तम्युपमानेत्यादिना उत्तरपदलोपी समासः ।] अत्यर्थं यजनश्रीलाः यायजूकाः [“इत्याशीलो यायजूकः” इत्यमरः । “यज जप दद्यां यङ्कः” इति यङङ्नात् यजेः ककः ।] ते तपोवन्स्थिता भिद्युसुख्यौला भिद्युवः परिव्राजकाः [“भिद्युः परिव्राट् कर्षदी” इत्यमरः । “सना प्रंसु भिद्य उः” इति उपत्ययः ।] तेषां सुख्यैः प्रधानैः [“ज्ञौवे प्रधानं प्रसुख प्रवेकातुत्तमीत्तमाः । सुख्यं नृथ्यं वरिष्ठाश्च” इत्यमरः ।] सद्य साङ्गे, जगतां जगद्भिर्वा अर्चनीयम् इत्यं तं रामं प्रानर्चुः अर्चितवन्तः, शिरसि उदकदानेन इति शेषः । तथा, अर्चा अर्चनार्हाः अन्ये च मुनयः यायावराः नानावन्धनश्रीलाः सन्तः [“यद्य यङ्कः” इति वरच् । यद्वा, या-घातुरत्र ज्ञानार्थः तेन अत्यर्थज्ञानश्रीला इत्यर्थः, अथवा यायावराः एकत्रानियतमिच्छयाः इति ।] पुष्पीणि फलानि चैति पुष्पफलं तेन । [“जातिरप्राचिनाम्” * इति एकवद्भावः ।] तं प्रानर्चुः अर्चितवन्तः ।

* प्राचिर्वर्जजातिवाचिनां इत्ये एकवत् । Class nouns not ex-

Change of V.—स यायजूकेः.....तपःकथैः शान्तादकुम्भहृत्सुः यायावरैः
अन्यैः प्राणवैः अर्चैः जगददर्शनैः ।

Derivation :—ग्रायजूक—यजू (यङन्त) ऊकः । लट् यजति,
यजते । लुङ् अयाचीत्, अयष्ट । लिट् इयाज, ईजे । भिन्तुः—भिच् उः ।
यायावरा—वा (यङन्त) वरच् । प्राणवुः—म-अर्च-लिट् उस् । 'लट्
अर्चति । लुङ् अर्चति । लिट् आनर्च । अर्चा—अर्च-यत् ।

उत्पादरुण हेतु कृशान्न वाषड्कगण शान्तिजलपूर्ण कुम्भ हस्ते लईया
प्रधान प्रधान सन्न्यासीदिगेर सहित तौहार अर्चना करिलेन अपर
माननीय गृहहीन सन्न्यासिगण जगत्पूजनीय श्रीरामलक्ष्मणे पुष्पफल
द्वारा पूजा करिलेन ।

The performers of constant sacrifices with chief mendicants
imaciated by asceticism, with pots of propitiatory water in their
hands and the other adorable pilgrims with fruits and flowers, ador-
ed him the adored of the universe.

Q. Expound the samas in शान्तादकुम्भहृत्सुः । Ans.
शान्तर्यसुदकम्, शान्तः उदकं वा, मध्यपदलोपी कर्मधारयः, षष्ठीसमासो वा ।
शान्तादकस्य कुम्भः शान्तादकुम्भः शान्तादककुम्भो वा । षष्ठीसमासः । 'एक-
ह्रस्वादी पूरयितव्यं अन्यतरस्याम्' (उदक is optionally substituted
by उद when it is followed by a word signifying a pot
and having for its first letter a single consonant) इति
विभाषया उदकस्य उदादेशः । ततः, तस्मिन् स्थितः ह्रस्वः पेषां ते, "सप्तम्युप-
मानपूर्वस्य च उत्तरपद लोपः" इति उत्तरपदलोपी समासः । ["प्रहरणार्थे-
भ्यश्च परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः" इति सूत्रविधाने तु प्रहरणार्थशब्दप्रयोगः युज्यते ।
अथवा शान्तादकुम्भस्तु अहितनिवारणसाधर्म्यात् उत्तरपदरेण प्रहरणम् ।] अथवा
'वाहितान्ग्यादिभु' इति परनिपातः । Q. Account for the

pressive of animals, when compounded become a word of
singular number and neuter gender.

विद्यामथेनं विजयां जयाञ्च

रक्षोगणं चिप्रुमविच्छतात्मा ।

अध्यापिपत् गाधिसुतो यथावत्

निष्ठातयिष्यन् युधि यातुधानात् ॥ २१ ॥

formation of the word यायजूकाः and यायावराः । Ans.

See above. Q. Expound the samas in जगदर्थनीयम् ।

Ans. जगद्भिः जगताम् वा अर्थनीयः । तृतीयासमासः षष्ठीसमासः वा ।

Q. Account for the singular number of पुष्यफलेन ।

Ans. See above. Q. Write notes on जगत् and de-

cline it. Ans. "जगन्मन्त्रिण्यश्चत् मज्जत् जगत् शटवच्च" इति

गम्धातोः क्तिप् अति-प्रत्ययेन निपातितम् । अश्वस्तया नुभागमप्रतिषेधः, अतः

पुरुषम्—जगत् जगती इत्यादि । शटवत् इति विधानात् ख्रिष्ठां ऊीप् । अतः

स्त्रियां रूपम्—जगती जगत्यौ इत्यादि । क्लीवे जगत् जगती जगन्ति जगति

इत्यादि । २० ।

21, Principal part :—अथ गाधिसुतः एनं विजयां जयाञ्च विद्याम् अध्यापिपत् । Adj. to विजयां वा जयाम्—रक्षोगणं चिप्रुम् । Adjanct to गाधिसुतः—युधि यातुधानात् निष्ठातयिष्यन् and अविच्छतात्मा ।

Prose order—अथ अविच्छतात्मा गाधिसुतः युधि यातुधानात् निष्ठातयिष्यन् एनं रक्षोगणं चिप्रुम् विजयां जयाञ्च विद्याम् यथावत् अध्यापिपत् ।

Substance :—अथ प्रशान्तीका विश्वामित्रः संवामी रक्षांसि विनाशयितु-मिच्छुः तेषाम् उच्छेदिनीम् विजयां जयां च नाम विद्यां, रामम् अध्यापयामास ।

Explanation in tika form :—अथानन्तरं ["मङ्गलानन्तरारम्भप्रवृत्तौ क्तिप् अथ ।" इत्यमरः ।] अविच्छतः रागादिभिरनभिभूतः आत्मा स्वभावः चित्तवृत्तिरिति यावत्, यस्य तद्योक्तः ["आत्मा द्विष्टे धृती जीवे स्वभावे परमात्मनि" इति विश्वः ।] गाधिसुतः विश्वामित्रः युधि संवामी यातुधानात् राक्षसान् ["यातुधानः पुष्यजनी नैऋती यातुरक्षसो" इत्यमरः ।] निष्ठातयिष्यन्

मारयिष्यन् एनं रामं [“द्वितीयाठौसखे नः”* इति एनादेशः ।] रचिगच्छ विष्णुः
 निराकारिणः [“विष्णुर्विष्णुः सखीत्यादिना ऋः ।” इत्यादित्वात् न चत्वम् । “न लोका-
 व्यवनिष्ठाखलार्थदणाम्” इति उद्योति षष्ठानिविधात् द्वितीया ।] नात्वा विन्वयां
 जयाश्च विद्यां यथावत् यथाशास्त्रम् अध्यापिपत् पाठयामास । [अधिपूर्वकान्
 ह्युच्चातीः लुक् । अध्यापिपत् इति च पदान्तरम् ।]

Change of V.—विद्याम् एषः.....अविद्यतात्मा अध्यापि, गाधिसुतेन
 निघातयिष्यता ।

Derivations :—विद्या—विद् क्यप् । विजया—वि-जि अच् । रचस्
 —रच अद्यन् । विद्यत—वि-अद्य-क्त । आत्मन्—अत-सन् । यथावत्—यथा-
 वत्तच् । युष्—युष् क्तिप् । यातुधान—See below. ~~विष्णुः~~

अनन्तर एनाशौचा गाधितनय, युद्धे रक्षिसगणैर बध करिष्वार
 कञ्च तंकेपणशील जया ओ विजया नामे अस्त्रविद्या ईहाके शिक्षा
 दिलेन ।

The son of Gadhi, with his mind unagitated, made him duly
 study the science of arms named Jaya and Vijaya, capable of strik-
 ing down the demons, in order to have them slaughtered in a battle.

Q. Is it a correct sentence Viz. विजयां जयां नाम
 विद्याम् इत्यादि ? Ans. Cf. “कन्यां दशरथो राजा शान्तां नाम व्यजी-
 जनत् ।” इति भवभूतिः । Q, Who was गाधि ? Ans. विश्वामित्र-
 पिता गाधिनामा कुशिकपुत्रः इन्द्रावतारविशेषः । इत्यादि “कुशिकस्तु तपस्वी
 पुत्रमिन्द्रसमं विदुः । समेयमिति तं शक्रः व्रीसादभ्येत्य जज्ञिवान् ॥” इति रविवर्मन् ।

* In the second case, in the 3rd case singular and in
 the dual of the 6th and 7th cases एन is the substitute of
 एदन् and एतद् in the case of its re-employment in the sub-
 sequent member of a sentence in which the pronoun has
 already been used. In the previous sloka, was used, the
 pronoun तद् with which it is connected.

प्रायोधने स्थायुक्मस्रजात-

मर्मोद्यमभ्यर्थमहाहवाय ।

ददौ वधाय चषदाचराणां

तस्मै मुनिः श्रेयसि जागरूकः ॥ २२ ॥

- Q. Give the derivative meaning of वातुषाम् । Ans. सर्वेषाम् अन्तं यानि इति वातुनि, याधातीः तुः । वातुनि रचांसि दधाति पुञाति (सञ्जातिपौषकात्) इति वातुषाम्, धा-धातीः तुः । अथवा वातु कदाचित् रन्ध्रं प्राप्य धानं सन्निधानमस्य इति निबन्धम् । अथवा वातु इति षीयते अभिधीयते इति खट् । Q. Account for एन here. Ans. "द्वितीया टीसखेनः" इति सर्वनामः पञ्चादुक्ती इदमः एतद्वच एनादीनाः । See above. Q. Distinguish between चषेति and चषीति । Ans. In the परचेषेपद it means recollection, while in the चाकषेपद, study. Q. Change the voice. Ans. See above. Q. Decline the base of युषि । Ans. युत् युष् युषः । चाकारान्तीऽपि चषि । कर्षं, युषा युषे युषाः इत्यादि । २१ ।

22. Principal part :—मुनिः चषदाचराणां वधाय तस्मै चस्रजातं ददौ । Adj. to चस्रजातम्—प्रायोधने स्थायुक्मम् and चमीचम् । Adj. to मुनिः—श्रेयसि जागरूकः । Adj. to तस्मै—चभ्यर्थमहाहवाय ।

Prose order :—श्रेयसि जागरूकः मुनिः चषदाचराणां वधाय चभ्यर्थ-महाहवाय तस्मै प्रायोधने स्थायुक्मम् चमीचम् चस्रजातं ददौ ।

Substance :—राक्षसानां वधाय ऋषिः रामस्य मन्त्रज्ञमभिलषन्, संशानः सन्तुष्टस्तत् इति च मत्वा तस्मै अर्पयितुमन् चमीचम् चस्रम् ददौ ।

Explanation in tika form :—श्रेयसि जागरूकः तत्कक्षाये साव-
धानः "जागरूकः" इति जाग्रधन्तोः ऊकः । स मुनिर्विचक्षणः, चषदा रानिः तत्र
चरन्तीति तेषां, "चरेट्" इति सञ्चक्षुःपदस्य चरधातोः टः । उपपदसंज्ञाः ।

चषदाचराणां राषडाणां वषाव ङिडाव ञषावः सनीपवर्षी महान् षाडवी युञ्जं वल्ल तषीत्ताय 'संवासाध्यागनाडवाः' इत्यमरः । तस्यै, रामाय "कर्षाया वमभि-
 प्रैति स सम्पदानम्" इति सम्पदानान् चतुर्थी । चायुधस्य चञिन् वीडार इति
 चायीधनम् युञ्जं "युञ्जमायीधनं जन्म" इत्यमरः । तञिन् चञिकररवे ल्युट् ।
 आयुक्त्वं स्थितिकरचमीळं जयावडलात् "सव पत पद स्त्रा सू डव डन कम गम
 नृभ्यः उक्त्वं" इति उक्त्वं । अतरव चनीचन् चवन्धम् चञ्जलात् चञ्जसम्भू
 ददौ दत्तवान् । उक्त्वं-ऊकयोः प्रभेदः कनिना प्रदमितः । उक्तमुपजातिः ।

Change of voice :—मुनिना..... ददौ जागडवीच ।

Derivation—चायीधन—चा-युष्-चञिकररवे ल्युट् सप्तमी । स्त्रायुष्
 —स्त्रा-उक्त्वं । अर्थः=चमि-चई-कः । षाडव...चा-ङि-चञिकररवे चप् ।
 जागडक..जाय ऊकः । लट् जागर्णि । लुक् चजागरीत् । सिट् जजागार ।
 जागरात्प्रभूव, जागरामास, जागराच्चकार ।

श्रेयःकार्ये उद्यमनील ऋषि, वीहार महारण निकटवर्ती हरेड्रा
 षामिग्राह्ये, सेहै रामचन्द्रके संध्यांमे जडनील अदार्थ अत्र सकल
 राक्षसपुत्रेण वधेन जड्य एदान करिणेन ।

The ascetic who was watchful of (Ram's) prosperity, gave, for the slaughter of the demons (who move about by night), a set of weapons unfailing and steady in the battle field, to Ram whose great war was drawing nigh.

Q. Show the propriety of the epithet त्रैविक्रि जागडकः । Ans. अनीन ऋषेः विपदागमनात् श्राविव प्रतीकारचमत्वं योत्यते ।

Q. Account for the 4th case in वषाय । Ans. "तुमथाच भाववचनान्" प्रति चतुर्थी इति केषिन् । अरचभूतेन रानीच चषदाचरान् इत्युमित्यर्थः । अनेन तु मुनेः स्रयर्कविदीपी 'स्रयर्कतडनमन्यापाट् गत्यते । अतः तादर्थ्ये चतुर्थी इत्येव साधु । अनेन इमनकार्येण साहायकनातं विवचितं मनु स्रयर्कतलम् इति । Q. What is the samas in चषदाचराणां । Ans. प्रभयत उचपदसमाहः । ११ ।

तं विप्रदर्शं कृतघातयन्ना
यान्तं वने रात्रिचरीं कुटीके ।

जिघांसुवेदं धृतभासुरास्त्र-

स्थां ताडकास्थां निजघान रामः ॥ २३ ॥

23. It consists of two sentences :—(1) रात्रिचरीं कुटीके । Adjunct to रात्रिचरी—विप्रदर्शं कृतघातयन्ना । Adj. to तम्—यान्तम् । (2) रामः तां निजघान । Adjunct to रामः—जिघांसुवेदं धृतभासुरास्त्रः । Adj. to ताम्—ताडकास्थाम् ।

Prose order :—विप्रदर्शं कृतघातयन्ना रात्रिचरीं वने यान्तं तं कुटीके । जिघांसुवेदं धृतभासुरास्त्रः रामः तां ताडकास्थां (रात्रिचरीं) निजघान ।

Substance :—ब्राह्मणान् दर्शनमात्रेणैव इत्युक्तानां रात्रिचरीं, तेषाम् उप-
काराय चखितं वनमध्ये रामम् दृष्ट्वा तम् द्रवीय । रामश्च तां इत्यनार्थम् उपगतम्
ज्ञाना प्रदीप्तमस्त्रमादाय निहतवान् इति ।

Explanation in tika form :—विप्रदर्शं विप्रान् ब्राह्मणान् दृष्ट्वा ।
कृतः घाते इत्यनेन वनी यथा सा कृतघातयन्ना कृतमारुचामिवीणा, ब्राह्मणान्
चवलीक्य इत्युक्तिरित्यर्थः । रात्रिचरीं रात्रिचरीं ताडका वने यान्तं गच्छन्तं
तं रामं कुटीके प्राप्तवती । विप्रदर्शंमिति पदं रामस्य विशेषणं वा, विप्राणां दर्शो
दर्शनं यच्चात् इति विवक्ष्य, एतेन रक्षीभिर्या पञ्चास्यमानानां विप्राणां पूर्वं दर्शनं
नासीत् रामागमने तु विप्राः अदृश्यन्त इति व्यन्यते । जिघांसुं विदित्वा जिघांसुवेदं,
धृतं भासुरं दीप्तम् अस्त्रं येन तयोक्तः रामः । ताडकां तम् इत्युक्तं इत्यर्थो
ज्ञाना धृतास्त्रः सन् इत्यर्थः । तां, ताडका इति चास्थां चमिवीयो यस्यास्तां
ताडकास्थां रात्रिचरीं* निजघान निहतवान् । विप्रदर्शं जिघांसुवेदमित्यत्र
“कर्णेभ्य इभिविदोः साकस्थेः” इति चसुज् । इत्यस्यपलातिः ।

* टिड्ढाचञ्च इत्यादिना ङीप् ।

† कर्णेभ्य उपपदे इत्युक्ताः, तथा, विदधातोः चसुज् स्यात् साकस्थे गन्-
अर्थात् उपपत्तेः साकस्थेः चसुज् स्यात् साकस्थे गन्-
इति चसुज् स्यात् साकस्थे गन्-
अर्थात् उपपत्तेः साकस्थेः चसुज् स्यात् साकस्थे गन्-
इति चसुज् स्यात् साकस्थे गन्-

Change of V.—सः.....ऋतघातयन्वा यान् रात्रिचर्यां वृडीकि ।

• धतमासुराज्जे च सा तादृकाया निजग्नीं रात्रिच ।

Derivation. — विप्रदर्शनम्—विप्र-इह-असुब् । घात-इह-असुब् ।
रात्रिचरी—रात्रि-चर टः, ज्ञीत्वान् इत् । वृडीकि—डीक-सिट्, ए । अट्
डीकते । सुब् अडीकिट् । जिघांसुवेदम्—जिघांसु (इन्-उत्तम-उः)-विह-
असुब् । मासुब्—मासु-इह-असुब् । निजघान—नि-इह-असुब् ।

वे डाडकानाग्नीं निशाचरीं त्राक्षणं देविलेहै ऊँहाके हनन करिते
ऊँहाके, से बने रामचन्द्रके बाईते देवियां निकटे उपहिड्ड हईल ।
रामचन्द्र जिघांसु देविलेहै अशीष्ट अन्न धारण करेन बलिया
डाहाके निहड्ड करिलेन ।

The female demon the night ranger who made attempts to kill every Brahman she found, reached Rama, walking in the forest, who, ever ready with shining weapons to meet all who are of murderous intension, killed her, 'Taraka by name.'

Q. Parse विप्रदर्शनम् and जिघांसुवेदम् and show their syntactical connection. Ans. विप्रदर्शनम् जिघांसुवेदम् इति पदद्वयं क्रियाविधिबन्धम् । ऋतः, धतम् इति क्रियात्वेन चन्वयः । Syntactical connection—विप्रदर्शनं ऋतघातयन्वा, तथा, जिघांसुवेदं धतमासुराजः इति चन्वयः । Q. Explain the force of असुब् in विप्रदर्शनम् and जिघांसुवेदम् । Ans. यस्मिन् विप्रम् पश्यति तस्मिन् असुब्काला रात्रिचरी ; तथा, यस्मिन् जिघांसुं जानाति तं प्रति रात्री धतारः इति असुब्प्रत्ययेन साकस्यं बीज्यते । Q. Give the meaning and explain the formation of जिघांसुवेदम् and विप्रदर्शनम् when

जाते । यथा विप्रदर्शनम् ऋतघातयन्वा । यान् यान् विप्रान् पश्यति तेषां जाते
इदानीं रात्रिचरी ऋतयन्वा इत्यर्थः । जिघांसुवेदं धतमासुराजः । अं अं जिघांसुं
वेदितुं तं प्रति, यान्, धतारः ।

अयासुखीके हुतधूमकेतु-
 शिखाङ्गनक्षिन्धससृष्टशास्त्रम् ।
 तपोवनं प्राध्ययनाभिभूत-
 समुच्चरञ्चारूपतन्निशिञ्चम् ॥ २४ ॥

used as adjectives to रामम् । Ans. जिघांसुं वेति इति जिघांसु-
 वेदः । अत्रप्रत्ययः । वया "वेदोऽधि, नञं वेदः भूयाः" वेत्तासि विदितो भूयाः
 इत्यर्थः । (For the rest see above.) Q. Expound the samas
 in रात्रिचरो । Ans. रात्रौ चरति या सा रात्रिचरो । "चरिष्ठः" इति
 अधिकरणेऽप्यपदे चरपातोः 'ट'विधानात् अत्र उपपदसमासः । २१ ।

24. Principal part :—अथ तपोवनं आसुखीके । Adj. to
 तपोवनम् — हुतधूमकेतुशिखाङ्गनक्षिन्धससृष्टशास्त्रम् and प्राध्ययनाभिभूतसमुच्चर-
 ञ्चारूपतन्निशिञ्चम् ।

Prose order :—अथ (रामः) हुतधूमकेतुशिखाङ्गनक्षिन्धससृष्टशास्त्रं
 प्राध्ययनाभिभूतसमुच्चरञ्चारूपतन्निशिञ्चं तपोवनम् आसुखीके ।

Substance :—अथ राक्षसीवधाननगरम् रामः सपरितोषं ददर्श बत्
 तपोवने इच्छशाखाः पुनः हुताग्निशिखानाम् अङ्गनेन शिन्धीभूताः आसन्, पश्चिच्च
 ऋषीणाम् वेदाध्ययनेन विनीहिताः मधुरं चुकुवुः इति ।

Explanation in tika form :—अथानगरं "नक्षत्राननगरारम्भप्रत्य-
 क्तान् खीण्यधी अथ" इत्यमरः । असी रामः हुतः सस्यक्त्वेर्पितः धूमकेतुः अग्निः
 "धूमकेतुः क्षूतो ब्रह्मरूप्यातयश्चमेदधीः" इति विश्वः । तस्य शिखायाः आलायाः
 "दृष्टिज्वालि अपि शिखे" इत्यमरः । यत् अङ्गनं धूमः धूमनं कञ्जलमित्यर्थः ।
 तेन शिन्धाः ससृष्टाश्च फलपुष्पस्यः शाखाः यत्र तथीकृतम् । अत्र शाखापदेन-
 पङ्कजिताः शाखा इति लक्ष्यते । प्राध्ययनेन वेदपाठेन अभिभूता तिरस्कृता समुच्चरन्ती
 उद्गच्छन्ती आद्यः शोभना पतन्निचां पश्चिचां शिखा अस्मृष्टप्रव्दी यत्र तथाभूतम्
 तपोवनं विनामित्रान्नमम् आसुखीके ददर्श । कर्करि कर्कशि वा खीकपातोः
 क्षिटि रूपम् । अतः रामः रामिश्च वा कर्कपदसूत्रम् । इतस्तुपेन्द्रवया ।

Change of V.—.....The above is used equally in the active and in the passive voice, **आलुञ्जीक** being in the **आत्मनेपद** and **तपीषद्** in neuter gender.

Derivation.—**आलुञ्जीक**—**आ-লীক-লিট্‌ এ** । **লট্‌** লীকতে লীকয়তি **লুঙ্-অলীকিট্‌ অলুञ्জীকন্** । **বৃষ-বৃ-ক:** । **লুঙ্** লীতি **লট্‌**, **অলী** লীন্ **লুঙ্** । **ধূ:**—**ধূ-সক্** । **কীতু:**—**বায়-তু** । “**কীতুয়ং** বৃষতাকযৌ:” । **পতন্**—**পতন্-লৈ ক:** ।

অনন্তর রামচন্দ্র যে ভগ্নোবনে হতাশির শিখাধূমে বৃক্ষের ফলপূর্ণ শাখা শিক্ত হইতেছিল, যাহাতে পক্ষিগণের মনোরম উচ্চ কলরব বেদাধ্যায়নের নিকট পরাজিত হইতেছিল সেই ভগ্নোবন অবলোকন করিলেন ।

He then saw the hermitage, (the grove of asceticism), where the branches of the trees were rich with fruits and were rendered glossy by the collyrium of the flame of sacrificial fire and where the sweet loud chirpings of the birds were drowned in the recitation of Vedas.

Q. Give the derivative meaning of **पतन्निन्** ।

Ans. **पतन्** **त्रायन्** इति **पतन्नायि** **पत्ना:**, “**आतोऽनुपसर्गे क:**” इति **क:** । **तानि** **सन्ति** **येषां** **ते** **पतन्निच:** **पत्तिच:** ।

Q. Show the significance of **प्राध्ययनाभिभूत** &c. Ans. **अनेन** **वेदाध्ययने** **अतीव** **उत्साह:** **निमदित:** ।

तत्पाठश्च **अथ** **असूयया** **इव** **पत्तिच:** **अधिकं** **मनीशम्** **उच्चै:** **कूजितवक्त्र:** **इति** **च** **ध्नितम्** ।

Q. Comment on **शिक्षा** । Ans. “**भूषणानाम्** **शिक्षितम्**” इति **अनरकीषे** । **भूषणशब्दार्थकत्वेऽपि** **अत्र** **शिक्षाशब्द:** **अव्यक्त-**

शब्दभावे **एव** **उपलब्धित:** ।

Q. Give the etymology of **धूमकेतु**

and its different meanings. Ans. See above. Q. In

what voice is **आलुञ्जीक** । Show your reason. Ans.

See above and add **आत्मनेपदिन:** **घातो:** **कर्त्तरि** **कर्त्तव्ये** **च** **लिट्-वादिषु**

समरूपतया **अत्र** **उपलब्ध** **सिद्धम्** । Q. Scan the first and the

सुद्रान् जस्रुर्हरिणान् सृगेन्द्रा
विश्वस्यै पक्षिगणैः समन्तात् ।
ननम्यमानाः फलदित्सयेव
चकाश्रिरे तत्र लता विलोलाः ॥ २५ ॥

third line and point out if there be any mistake.

ज त ज ग ग
Ans.

अं था लुँ । लो के डुँ । तँ धूँ मँ । के । तुँ

“उपेन्द्रवक्षः जतजाः तती गौ ।” अतः उपेन्द्रवक्षा इत्यम् । पादशेषे ऋस्यस्यापि वैकल्पेऽन दीर्घनियमात् नात्र दीर्घः । तथाहि, “तथा पादान्तगोऽपि वा ।” एवं द्वितीयः पादः । २४ ।

• 25. It consists of 3 sentences :—*Viz.* (1) सृगेन्द्राः हरिणान् न जस्रुः । (2) पक्षिगणैः समन्तात् विश्वस्यै । (3) तत्र लताः चकाश्रिरे । Adj. to हरिणान्—सुद्रान् । Adj. to लताः—ननम्यमानाः and विलोलाः । (फलदित्सया इती द्वितीया) ।

• Prose order :—तत्र सृगेन्द्राः सुद्रान् हरिणान् न जस्रुः । पक्षिगणैः समन्तात् विश्वस्यै । फलदित्सया इव ननम्यमाना विलोला लताः चकाश्रिरे ।

Substance :—तपोवनप्रभावात् सिंहाः हीनवसान् हरिणान् भक्षयित्वा न व्यापादितवन्तः, काकपेक्षकादिभिः परस्परं विश्वस्यै, लताश्च फलप्रदानार्थं सर्वत्र विनयेन अवर्तन्त इव ।

Explanation in tika form :—अथ तपोवनमाहात्म्यं वर्णयन्नाह सुद्रानिति । तत्र तस्मिन् तपोवने सृगेन्द्राः सिंहाः व्याघ्रादयः बलाधिक्याः जन्तवः इति उपलक्षितम् । “सिंहो सृगेन्द्रः पक्षासः” इत्यमरः । सुद्रान् इतरान् हरिणान् सृगान्, गवादीन् इति उपलक्षितम् । न जस्रुः भक्षितवन्तः । अदीर्घिति रूपम् । पक्षिगणैः विश्वैरपि काकौलूकादिभिः समन्तात् सर्वत्र विश्वस्यै परस्परं विश्वसं । भावे लिट् । दातुमिच्छा दिग्वा फलानां दित्वा तथा फलदानेच्छयेव, इती

दतीया । ननम्बमानाः भद्रम् (चतिस्रयेन) गताः विलीलाचक्षुषाः सताः चकाशिरि श्रीमन्नि च । अत्र विलीलिनि पदेन तासाक् उतफुल्लतया दानविषये नहान् सन्तीयः प्रकवितः । ननम्बमानेति पदेन च फललाभेऽपि विनीतता धीतिता । अत्र काशिदासः, “भ्रमान इच्छापि विना दर्षयिः धासीद्विषया फलपुत्रवृद्धिः । जगं न सल्लेषधिकी ववाधे तजिन् वगं वीतरि गाङ्गाने ॥”
 शैलहारः—उत्प्रेषा । इतमुपजातिः ।

Change of V.—सुद्रा न जशिरे हरिषा सनेन्द्रैः । विश्वसुः पथि गथाः । ननम्बमानाभिः.....सताभिः विलीलाभिः चकाशे ।

Derivation :—सुद्र—सुद-रक् । जश्वः—जद्व लिट् उस्, चादुः इति च । जट् चनि । लुङ् चङ्चत् । विश्वसु—वि-श्वस् लिट् ए । जट् चिञ्चति । लुङ् व्यञ्चतीत् । ननम्बमाना—यञ्जन् नन्-मानच् । दित्सा—दा-सन्-च टाप् । चकाशिरि—काश् लिट् इरे । जट् काश्ति, लुङ् चकाशिट् । लिट् काशास्वभूव, काशास्वन्ने, काशासास, चकाशे ।

उधारं सिंहादिखापनगण, हर्षल हरिणादिके उक्कण करे नाहे । सर्कत्र विरोधी पक्षिगण परस्पर विश्वास करिग्राहिल । कलदानार्थहे येन विनत हरेया उंफुल्ल लतावृक्ष श्लोभा धारण करिग्राहिल ।

There the lions and others did not eat up the weak deer (animals); the birds on all sides put their trust in each other. The waving creepers looked beautiful, inclining as if from the desire of presenting fruits. '

Q. Write gram. notes on, and propriety of, ननम्बमानाः । Ans. “धातीरेकाची इत्यादिः क्रियासमभिच्चारे यङ् ।” इति नन्धातीः एकाचः इत्त्वच्चादिः समभिच्चारे चर्धात् पीनःपुन्ने चर्धायै च (चर् चर्धायै) यङ् । ऊरत्-विधानात् चात्तदीपदम् । सताः फललाभेनापि चर्ध विनता चासन् इति चातिशय्यधीतनाय यङ् प्रयुक्तम् । Q. Show that सुद्रान् and सनेन्द्राः are aptly used. Ans. सुद्रान् इति विश्वेषपदेन हरिषानाम् दुर्बलत्वम्, वलिभिश्च आयासं विनैव अपजगतम्

अपूपुजन्विटरपाद्यमाख्यं -

चातिथ्यनिष्ठा वनवासिहस्त्याः ।

प्रत्यक्षदृष्टां मधुपर्कमिच्छं

तावासनादि चितिपालपुत्री ॥ २६ ॥

योतितम् । अनेन्द्रा इत्यस्य 'वस्त्रिनः' इति विशेषणपदं न प्रदत्तम् । इत्य-
 अर्थेनैव वस्त्रवस्त्रयोरित्यन्तात् न अपरं विशेषणपदं प्रयुज्यते । Q. Parse
 समन्तात् । Ans. अव्ययम्, चरित्रकारणे समी । Q. Show the
 significance of इव and विलोकाः । Ans. इवेति अव्ययपदम्
 उत्प्रेक्षाधीतकम् । खतानाम् फलदानेच्छा तथा वलवती आसीत् यथा फलानि
 पधिकानां करप्रक्षेयानि कर्तुं नमिताः अवर्तन्त, इति उत्प्रेक्षासार्थकम् ।
 विलोकाः see above. । २५ ।

26. It is composed of two sentences. viz. :—(1)
 वनवासिहस्त्याः विटरपाद्यमाख्यैः अपूपुजन् । Adj. to वनवासिहस्त्याः—
 चातिथ्यनिष्ठाः । (2) ती चितिपालपुत्री चासनादि प्रत्यक्षदृष्टाम् । Adj.
 to चासनादि—मधुपर्कमिच्छन् ।

Prose order :—चातिथ्यनिष्ठाः वनवासिहस्त्याः विटरपाद्यमाख्यैः अपु-
 पुजन् । ती चितिपालपुत्री मधुपर्कमिच्छन् चासनादि प्रत्यक्षदृष्टाम् ।

Substance.—वनवासिनां श्रेष्ठतयाः चातिथिपरायणाः सर्वे चासनेन च
 पाथेन च तथा कुसुमैश्च ती संवर्द्धयामासुः । ती अपि राजपुत्री मधुपर्कसंयुतं
 चासनादि दृष्टीतवन्ती ।

Explanation in tika form :—अपुना वलं कथ्यते । चातिथ्यम्
 चातिथ्यम् । "चातिथेर्जाः" इति जाः । "कामादातिथ्यातिथेरे" चातिथ्येऽन
 साधुनि" इत्यभरः । वस्तुतस्तु चातिथ्यशब्देन चातिथिसंबन्धक्यते । तत्र निष्ठाः
 कुत्रत्याः "सुपिष्ठाः" इति कः । ततः "जिनदीर्घां चातिः लीङ्गि" इति कुत्रत्यार्थे नि
 शब्दात् आधातीः सक्तं वलम् । वनवासिनां मृगीनां, मृषे चाथे भवाः मृश्याः
 (मत्) श्रेष्ठाः मृगिवत्यां इत्यर्थः । विटरः चासनात् "चासने कुत्रदृष्टी च विटरः"

২. ইতি বিহঃ ৪ “ইশ্বাসুপদীঃ বিহঃ” ইতি বিপুলস্য স্বভাতি: আসনার্যে পলং নিপাতিতম্, অন্যত্র বিহঃ। পাথং পাদার্থেহুদকং “পাথং পাদার্থে বারিচি” ইত্যমর:। “পাদার্থাশ্বাশ্বে”তি যত্। মালায়াং সাধুনি মালায়ানি ক্রসুমানি “তথ সাধু”রিতি যত্। মালা এষ মালায়ানি, ইতি বা স্বার্থে-স্বত্। বিহঃ পাথং মালায়ানি স্ব তৈ: অপূজন্ পূজিতবন:। তী চিতিপাথপুত্রী ইতি দ্বিতীয়ান্নি ন যৌজন্। “তী চ চিতিপাথপুত্রী রামলক্ষ্মণী (কর্তারী) মধুপর্কমিষ্ম মধুন: পর্ক: যৌনী যত্র তেন মিয়ন্ মধুপর্কেষ স্তিতম্ আসনাদি: প্রত্যবহীট্য প্রতিগৃহীতবনী। প্রতিপূজ্যাত্ যদ্বৈলুঙ্ক। ইত্যমুপজাতি:।

Change of V. — অপূজিযাতাৎ (অপূজিযাতা বা) আতিথ্যনিষ্ঠ: বনবাসিহুঙ্ক:। প্রলঘাঙ্কি—তাভ্যাং চিতিপাথপুত্রীভ্যাৎ।

Derivation. — অপূজন্—পূজ-লুঙ্-অন্। বিহঃ—বি-স্ব-অপ। পাথ—পাদ-যত্। মালা—মালা-যত্। আতিথ্য—অতিথি-শ্বত্। শিখা—নি-স্বা-ক:। মল্লবহীট্য—প্রতি-বহ-লুঙ্-তাম্। একবচনে অবহীত্। মধু—মন্-ভ; পর্ক—বৃষ্-বল্, বৃষক্তি লট, অপাৰীত্ লুঙ্। মিয়—মিয়-অশ্। মিয়য়ুতি লট; অমিমিয়ত্ লুঙ্।
২৫১৪০ = ২৫১ + ৪০ = ২৫১৪০

ভগোবনবাসিগণের মধ্যে বাঁহারা প্রধান, সেই সকল আতিথ্য-পরায়ণ ব্যক্তি ক্ষিত্রিপালের পুত্রদ্বয়কে, কুশাসন, পাদ্য ও কুম্মাদি দ্বারা অর্চনা করিলেন। তাঁহারাও মধুপর্ক সংপূর্ণ আসনাদি গ্রহণ করিলেন।

The chief hermits (eremites) who were devoted to hospitality honored the two sons of the ruler of the earth, with seats, waters and flowers, and the latter two accepted the seats and other things with madhuparka, an offering consisting of curds honey &c.

Q. Parse তী। Ans. অপূজন্ ইত্যস্ব কর্মপদন্। “প্রল-বহীট্যাম্” ইত্যস্ব স্ব কর্মপদন্। Q. Comment gram. on the formation of বিহঃ, পাথন্, মালায়ন্, শিখা। Ans. See above. Q. Show the fitness of চিতিপাথপুত্রী। Ans

दैत्याभिभूतस्य युवामवोदं

मग्नस्य दोर्भिर्भुवनस्य भारम् ।

इवींषि संग्रह्यपि रक्षतं ती

तपोधनैरित्यमभाषिषाताम् ॥ २७ ॥

“आत्मा वै जायते पुत्रः” इति पितुः पुत्रस्य च एकात्मतया, यथासहतेः दृश्यरस्यं पुत्रयोः रामस्यकश्यपोः करवद्वचोचितयोः का कथा आसनादिवद्वचो इति चित्-पालपुत्रस्यस्य सार्धकम् । Q. Show the significance of वनवासिसुखाः । Ans. अथ वनवासिपदेन कुसुमादिना अरस्यभवद्रव्यजाते-नेव तयोः पूज्यम् आसीत् इति नम्यते । Q. What is मधुपर्कः ? Ans. “दधिसर्पिर्जलं चोद” (मधु) सिता चैतच्च पचयिः । प्रीयते मधुपर्कस्तु इति दध्याद्विद्वयपचयकम् । Q. Give the different meanings of मधु in respect of gender, and derive. Ans. “मधुचंने च दैत्ये च, मधु पुष्परसे मधु” इति इदमन्तः । Deriv. मन्धातोः छर्, नकारस्य धकारोदेशः । Q. Decline पाद । Ans. पादः पादी पादाः, पादम् पादौ पादान् पदः, पादीन् पदा, पदाभ्यां पदभ्याम् इत्यादि । Q. De-ri-ve चिति and conjugate its root in छट् । Ans. निवासाय चि-धातोः क्तः । चियति चियतः इत्यादि छटि रूपम् । तथाचि, “इंटे वा मच्छतीत्यर्थे चयतीत्यादिकं भवेत्” इति चयिष्यां चियतीत्यादी निवासायः प्रकीर्तितः । पापं चियति, लीकोऽसौ विनाशार्थः चियमंतः ॥” २६ ।

27. It consists of 3 sentences, viz. :—(1) युवाम् भुवनस्य भारं दोर्भिः अवोदम् । Adj. to भुवनस्य—दैत्याभिभूतस्य and मग्नस्य । (2) संग्रह्यं चपि इवींषि रक्षतम् । (3) तपोधनैः ती इत्यम् अभाषिषाताम् ।

Prose order :—युवां दैत्याभिभूतस्य मग्नस्य भुवनस्य भारं दोर्भिः अवोदम् । संग्रह्यं चपि इवींषि रक्षतम् । इत्यं तपोधनैः ती अभाषिषाताम् ।

Substance :—पुत्रः पुत्रः नरनारायणरूपमाश्रित्य यथादीनां रक्षयित्वा

Rohanda N. N. N.

- देवानाम् विधनेन सुवनस्य उद्धरणं ज्ञतवन्ती । इदानीमपि पूर्ववत् वस्त्ररचणं बोधरचणञ्च उद्धतम् इति ज्ञान्ता अन्वदम् ।

Explanation* in tika form :—युवां नरनारायणी । युवानिन्नु तौ तच्च तथेति एकशेषः । द्वितेरपत्न्यानि दैव्याः “दिव्यदिव्यादिव्यपञ्चुत्तरपदात् षः” इति षः * । तैरभिधूतस्य आत्मनस्य अतएव मध्यस्य नष्टप्रायस्य अतएव श्रेयस्स्य सुवनस्य भादं आरभ्य परिरेचयन् दीर्घिः सुजेः “दीर्घीषा च सुजी वाङ् पाणिईनाः करस्यञ्च” इति वनञ्चवः । अवीर्द्धं उद्धवन्ती ज्ञतवन्ती इति वाचत् । वष्टेः लुक् मध्यमपुत्रव्य विचयने । संप्रत्यपि हवींषि वृत्तानि राश्वरीः उपहृत्स्वमागानि इति श्रेयः, रचणं । प्राथेगात्वां षीट् मध्यमपुत्रव्यविचयने । इज्जं चनेन प्रकारीष तव एव धनं विधानमिति तदीचनः तपस्त्रिणः तैः, तौ रामस्यञ्चौ धिमाविधाताम उज्जी । भावतेः षष्ठीश्च लृक् प्रथमपुत्रव्यविचयने । वी नाम विष्ठीरञ्जी नर-नारायणी तामिव रामस्यञ्चौ । वस्त्ररचणं दैव्यनामनस्य कार्यम् उद्धवेषां तुल्यम् इति भावः । उज्जस्यजातिः ।

Change of V.—युवाभ्याम् अवाहि...भाः ।रक्ष्यन्तां । तपो-चनाः.....अभाविषत ।

Derivation .—दैव्य—द्विति षः । अवीर्द्धं—वर्द्ध लुक् तद् ४ षट् षङ्गति, वद्धते । लुक् अवाचीन्, अवीर्द्ध । षिट् उवाह, ऊह । रचणं—रच षीट् तम् । अभाविषाताम्—भाष कर्त्तृश्चि लुक् आताम् । षट् भावते । इज्जम् —“इदम् वस्तुः” इति इदम् मन्दाई चतुः । नष्ट—नष्ट् त् । मल्लति षट्, अनाङ्गीन् लुक् ।

उपोषनगण कहिलेन, नैतद्यगण हारुण गराजित ७ विपण जगतेर तार तौमरा हूई जनेन वाह हारा वहन करिवाह । एक्केण ७ तौमरा नेहै हूई जनेनै हविः रक्षा कर ।

* द्विति अद्विति आदिव्य इज्जंतिभ्यः पञ्चुत्तरपदात् च प्रातिपदिकान् अयमादिषु अवेनु आप्रत्ययी भवति । वषा, दैव्यः, आदिव्यः, आदिव्यः, आदिव्यः, आदिव्यः ।

तान् प्रत्यवादीदद्य राक्षसोऽपि
यथेक्षितं प्रस्तुत कर्म धर्म्यम् ।
तपोमहन्निर्भवतां शरान्निः *
संघुञ्चतां नोऽरिसमिन्धनेषु ॥ २८ ॥

You two, by your arms bore the burden of the sunken world
oppressed by the demons, and now too protect our oblations. Thus
those two were addressed by the devotees.

Q. Explain the allusion in देवानिभूतस्य युवामदीदम् ।
Ans. युष्मद्भिरिव वेदादीनाम् समुद्ररक्षाय देवानाम् रक्षाय विचोरेवतार-
विशेषी नरनारायणो बदरिकाश्रमे तपसि स्थितौ इति पीराक्षिणी वार्ता ।
तथोक्तं भारते, "नरनारायणो यी तौ पुराणाऽपिसप्तमी । * * भूमि-
भ्रंशवतरणम् महावीर्यो करिष्यतः ॥" Q. How do you connect

in sense the word भारम् with इति ? Ans. यद्वा देवानि-
भूतस्य मत्प्रयासस्य मूलच्छाया भारः वाङ्मिः परिरक्षितः तथा, इत्याश्रमे यज्वलिः
प्रक्षिप्तम् इन्द्रादिकपुत्रारिभिः रक्षोभिः आच्छिद्य यद्गीतम् भारभूतम् अन्वेषोदं,
दःसाध्यम् इतिः देवैर्व्यो दातुं युवामिव वाङ्मलेन रक्षतम् इत्यर्थः । Cf. "जात-
वेदोमुच्छात् नावी निषतान् आच्छिन्वति नः ।" कुमारः । Q. Decline
the base of दीर्घः । Ans. दुंश्चि, दीः दीर्घी दीर्घः, द्वीवे, दीः
दीर्घा दीर्घी दीर्घि, (प्रक्षि, दीर्घि दीर्घाश्चि), दीर्घा दीर्घा दीर्घ्यां दीर्घ्याम्
इत्यादि । "इक्षिर्षं दीर्घिर्वाचरः" रघुः । २७ ।

28. It consists of 3 sentences of which the principal
one is the first below.

Prosd order :—(1) यच्च राक्षसोऽपि तान् प्रत्यवादीत् । यत्—(2)
यथेक्षितं धर्म्यं कर्म प्रस्तुत । (3) भवतां वप्रीमहन्निः नः शरान्निः चरि-
समिन्धनेषु संघुञ्चताम् ।

Substance :—यच्च तान् राक्षसः समुद्ररक्षाय । भूतम् वप्रीर्षं धर्म्यत्वात्

अनुतिष्ठत । अस्त्राकम् वाचाग्निः युष्माकम् तपोरूपेण वायुना समुच्चितो भूत्वा
शत्रून् काष्ठवत् भस्मीकरोतु इति ।

Explanation in tika form .—अथ एतस्मिन् प्रस्तावे, रघोः गीता-
पत्रं पुमान् राघवः रामोऽपि ताम् सुगौन् प्रत्यवादीत् प्रत्युक्तमन् । [‘वदीर्णु’]
यथा ईक्षितम् अस्त्रिलक्षितं धर्मोदहनपित-धर्मो यागादिकर्म प्रसूतं प्रारब्धम् ।
[निर्दोषकरणे प्रपूर्व्यात् सुधातोः लोटि मध्यमपुत्रवत्पुत्रवचने ।] भवतां, तपोषि
एव महतः [रूपककर्मधारयः] तैः कर्मिभिः नोऽस्त्राकं शरः एव अग्निः शराग्निः
[उक्तं कर्मोपदं, रूपककर्मधारयः ।] समिध्यते एभिरिति समिध्यमानि, [करणे
ल्युट् ।] अरयः एव समिध्यमानि तेषु शत्रुरूपकाष्ठेषु इत्यर्थः । संपुच्यताम्
दीप्यताम् । [पुचेः कर्मणि, आशिषि लोट् । परम्परितरपकासङ्गात् । सचचं
यथा, “यत्र कस्त्रिणो आरीपः परारोपचकारवत् तत् परम्परितं श्लिष्टाश्लिष्टशब्द-
निबन्धनम् ।” इत्यमृतमार्गः ।]

Change of V. —राघवेण ते अवदिषत.....प्रसूयताम् ।.....तपो-
महतः शराग्निं धुञ्जन्ताम् ।

Derivation.—प्रत्यवादीत्—प्रति-वद-लुङ् द । लट् वदति । लिट्
उवाद । राघव—रघ-अच् । ईक्षितम्—आप- (सगल)-कर्मणि ऋः । प्रसूत—
प्र-सू-लोट् त । लट् लीति, लीति, लुते लुतीति । लुङ् अस्त्रादीन्, अस्त्रोत् ।
लिट् तुष्टान्, तुष्टुवे । धर्मो—धर्म-यत् । संपुच्यताम्—सम् पुच-कर्मणि लोट्
ताम् । धुञ्जते लट् । समिध्यन्—सम्-इन्-करणे ल्युट् । लट् इन्वे । लुङ्
इन्धिष्ट । लिट् इन्धाञ्जि ।

राघवञ्च तैर्हादिगके कहिलेन, आपनारा ईच्छाशुक्लप धर्म्य कार्था,
आचरण करुन । अशुक्लप काष्ठ यथे आग्नेयेन शराग्नि आपनारेण
उपेकारुप वायु द्वारा उद्दीपित हुडक ।

To them Raghava too spoke in reply ; commence the religious
ceremony as desired. Let the fire of our arrows in the fuel like
enemies be blazed by the wind of asceticism.

Q. Can there be उपमितवचनः in तपोमहतिः &c. ?

प्रतुष्टुवुः कर्म ततः प्रकृतै
स्ते यच्चियैर्द्रव्यगणैर्यथावत् ।
दक्षिण्यदिष्टं कृतमालिङ्गिनैः
तदयातुधानैश्चित्ते प्रसर्पत् ॥ २९ ॥

Ans. अपिसम्बन्धे वायीरेव प्रभुता नतु तपसः । अतः अत्र रूपककर्णधार्यैः प्रसस्तते । Q. Show the sense of अपि । Ans. अपिरत्र समुच्चये । “गर्हा समुच्चय मत्र गडा सभावनास्वपि” इत्यमरः । Q. Expound the samas in यथेक्षितम्, and parse it. Ans. ईक्षितम् अनतिक्रम्य यथेक्षितम्, अनतिक्रमार्थे अव्ययीभावः । Parsing—क्रियाविशेषणम् । प्रसुत इत्यनेन अव्ययः । अपिच, यथा ईक्षितम् यथेक्षितम्, कर्मधारयः, Parsing—कर्म इत्यस्य विशेषणपदम् । Q. Account for the plural form of नः । Ans. “अस्यदी इयोश्च” इति एकस्मिन् ऋत्वे च विवक्षिते अस्मद् इत्यस्य बहुवचनं वा प्रयुज्यते इति बहुवचनम् । Q. If there be an adjective to नः, viz. युद्धप्रवृत्तानाम् &c, should the plural form of नः in the sense of dual, be a correct one ? Ans. “सविशेषणस्य प्रतिषेधः” इति कात्यायनवचनात् नैतत् साधु । अतः “युद्धप्रवृत्तयोः” आद्ययोः इत्येवं स्नात्, नतु बहुवचनप्रयोगः भवेत् । २८ ।

29. Principal part of (1) :—ते द्रव्यगणैः यथावत् कर्म प्रतुष्टुवुः । Adj. to द्रव्यगणैः—प्रकृतैः and यच्चियैः । Adj. to कर्म—दक्षिण्यदिष्टं and अलिङ्गिनैः कृतम् । (2) तत् यातुधानैः (अनुक्त कर्म) चित्ते । Adj. to तत्—प्रसर्पत् ।

Prose order :—ततः ते प्रकृतैः यच्चियैः द्रव्यगणैः दक्षिण्यदिष्टं अलिङ्गिनैः कृतं कर्म यथावत् प्रतुष्टुवुः । प्रसर्पत् तत् यातुधानैः चित्ते ।

Substance :—अथ रामेण अनुब्रुवाः सुमयः विरचितैः यच्चियैः द्रव्यैः यथाविधि यज्ञकर्म निरवर्षयन् । राचसाश्च तेषां प्रवृत्तं कर्म अमानम् इति ।

Explanation in tika form :—ततो रामवचनानकारं ते तपोधनाः प्रकृतैः मिलितैः विरचितैः [“रूपो रो खः” इति रूपधातोः कृपादिभः ।] यन्त्रियैः यञ्कार्थार्थैः [“तत् कार्थार्थानु यञ्चिवम्” इत्यमरः ।] द्रव्यमथैः बुवादिभिः (करथैः) । दक्षिणामर्शनीति दक्षिणाः, (यत्प्रत्ययः) मर्शयैः तैः द्दिष्टुञ् मर्शयिभिः विहितमित्यर्थः । अतो अतु वा यजन्तीति अलिजः, तस्य कर्षं चालिञ्जम्, तत् चर्शनीति तैः चालिञ्जीनैः अलिक्कार्थार्थैः कृतम् अनुष्ठितम् [“चापी-प्राया धनेर्वाया अलिजो याजकाश्च ते” इत्यमरः ।] कांस्तु “इताः कुर्वन्ति ये यञ्चालिजो याजकाश्च ते” इति [यन्त्रियैः चालिञ्जीनैरिति “यञ्चालिञ्ज्यां च खनी” * इत्यत्र “यञ्चालिञ्ज्यां तत्कर्षं चर्शति इत्युपसंख्यानम्” इति वार्तिक-वचनात् क्रमात् च खञ् च ।] कर्षं याजक्रियां यथावत् यथाविधिं प्रतुष्टुजुः प्रारब्धवनाः । प्रपूर्वात् धीनिः प्रारब्धार्थत्वम् । प्रथपत् इति गच्छत् तत् कर्षं वातुधानैः दास्यैः [“वातुधानः पुष्यजनी मेघर्शती वातुचरी” इत्यमरः ।] विचिते ज्ञातम् । [चित्ते संज्ञाने इत्यज्जात् कर्षोचि चिट् । इषुष्टुपजातिः ।]

Change of V.—प्रतुष्टु वै तैः ।.....वातुधानाः.....विचितः ।

Derivation.—प्रतुष्टुजुः—प्र-स्तु-चिट्-उच् । प्रकृतं—प्र-रूप-वर्षोचि व । अट् कल्पते । लुक् चकृपत्, चक्षपिष्ट, चकृर्षं । चिट् चकृदे । अट् चक्षप्सति ; अलिचति चक्षप्सते । यन्त्रिय—यञ्-च- । दक्षिणु—दक्षिणा-वत् । द्दिष्टम्—दिष्ट-वर्षोचि ज्ञः । चालिञ्जीनैः—चालिञ्-चक्ष- । विचिते—चित्त-सिट् ए । अट् वेतति । लुक् चपेतीत् । चिट् चिषेत् ।

अनन्तरं तीर्थारा ममाहृत वञ्जित उवाकात् द्वारा यथाविधि वञ्ज कार्या आहृत करिमेन । राक्षसप्रणं वकिर्वाहं आह्वयप्रण कर्तुं

* “वायम् एव ईम ईय इवः कठखड्गवां प्रत्ययादीनाम् ।” फ=वायम् ; इ=एय ; ख=ईम ; ख=ईय ; च=इय । अतः यञ् इत्यज्जात् च-प्रत्यये यञ्चिक् ; अलिज् इत्यज्जात् चक्ष इति कृते चालिञ्जम्, तज्जात् खञि कृते चालिञ्जीनः इति चिट् ।

आपिङ्गुसौहृद्गिरिस्ववालेः
 गिरालजङ्घैर्गिरिकूटदम्नैः ।
 ततः चपाटैः पृथुपिङ्गुलाक्षैः
 खं प्राहृषेण्यैरिव चानग्रेऽर्धैः ॥ ३० ॥

उपदिष्टे, वागनिपुण द्विज कर्तृक अमूर्छित, क्रमशः बुद्धिप्राप्त, उक्त कार्यं अवगत इदम् ।

Then they commenced the ceremony with sacrificial things arranged according to rule. And the ceremony, directed by those entitled to religious presents and performed by the 'competent celebrants,' being on progress was known to the goblins.

Q. Comment gram. on दक्षिण्य यज्ञिय and चालिंजीन ।

'Ans. "सङ्ग्रहदक्षिणात् ख च" । (ख=ईय ; see foot note) इति दक्षिणीयः, चकारान् यत्, अतः दक्षिण्यः इत्यपि स्यात् । For the rest

see above. Q. Explain in English. Ans. (See the translation above and mark how to proceed) ततः ते कर्म प्रवृत्तः Then they commenced the ceremony यज्ञियैः द्रव्यैः with sacrificial things यथावत् प्रकृतैः arranged according to rule. तत् the ceremony दक्षिण्यदिष्टं directed by those entitled to religious presents, चालिंजीनैः कृतम्, performed by competent celebrants प्रसंपन् being on progress, यातुधानैः चिचितं was known to the goblins, (the supporters of their own race.) The epithets दक्षिण्यदिष्टम् &c show that the deed was done in perfection. । २६ ।

30. Principal sentence :—ततः चपाटैः खं चानग्रे । अर्धैः= (उपमान कर्त्तरि द्वितीया) same case with चपाटैः । Adj. to अर्धैः—प्राहृषेण्यैः । The rest of the words are adj. to चपाटैः ।

Prose Order :—ततश्च आपिङ्गलचौर्ध्वशिरस्त्रयाक्षैः शिरालजहैः गिरि-
कूटदक्षैः पृथुपिङ्गलाक्षैः चपाटैः प्राठषेण्यैः चन्दैरिव खं नमः ।

Substance :—वर्षासु यथा मेषाः सङ्ग्रहः आकाशं ह्लादयन्ति, तथा
राक्षसाः बहुत्रः समीप्य आकाशतलम् व्याप्नुवन्ति च । ते च ह्यक्षकेशेषु मेषाङ्गति-
श्याम्यं, गिरिकूटवत् विस्तारं तद्विस्तारसाम्यम्, पिङ्गलनेत्रेषु लङ्कितश्याम्यं
दक्षिरे ।

Explanation in tika form :—ततः तज्ज्ञानानन्तरं शिरसि जाता
शिरसाः [“शरीरावयवात् यत्” इति यत् ।] आपिङ्गाः ईषत्कपिला रक्षा
चतैलाः अचिह्नया इत्यर्थः ऊर्ध्वार्धं शिरसाः नासाः केसा येषां तथोक्तैः । शिराः
सन्नि यासामिति शिरासाः । [“प्राथिख्यात् चातो लच् अन्यतरस्या”मिति लच् ।]
शिराला नाडीव्यासा जहा प्रसृता, गुल्फजाल्कोर्मध्यदेशः येषां तैः “जहा तु
प्रसृता” इत्यमरः । गिरिकूटदक्षैः गिरिपङ्कप्रभाक्षैः “प्रभाक्षे इयस्य दक्षश्च
नाचक्ष” इति लक्ष् । पृथूनि विक्षीर्णानि पिङ्गलानि च अक्षौणि येषान्तैः ।
“बहुव्रीहौ संक्ष्यणोः स्त्राङ्गात् वच्” इति वच् । अटन्तीति अटाः पचाद्यच् ।
चपायां अटाः (सप्तमीसमासः) तैः निशाचरैरित्यर्थः कर्तृभिः, प्राठषेण्यैः वर्षा-
कालीनैः [“प्राठष एण्यः” इति एण्यप्रत्ययः ।] चन्दैः मेषैरिव खं नमः “नभो-
ऽक्षरीर्चं गगनमननं सुरवर्त्म खंम्” इत्यमरः । चानशे व्यासम् । अनुतेः कर्त्तृभि
लिट् । उपमालङ्कारः, उक्तसुपजातिः । अत्र कालिदासः—

“उन्मु खः सुपदि लक्षणायाजो वाचमाश्रयसुखात् समुद्धरन् ।

रक्षसां बलमपश्यदन्वरे वृध्रपचपवनेरितल्लज्जम् ॥”

Change of V.—..... * * वालांः शिरालजहाः गिरिकूटदक्षाः...
चपाटाः पृथुपिङ्गलाक्षाः.....प्राठषेण्यः चन्दाः इव चानशिरै ।

Derivation.—शिरस्—शिरस्-यत् । शिराल—शिरा-लच् । चपाट—
चपा-अट-अच् । प्राठषेण्य—प्राठष-एण्यः । चानशे—चक्ष-अर्थेण्ये लिट् ए ।
ह्य—ह्य-क् । जहा—जन्-यङ् । गिरिः—गृ-कि । कूट—कूट-अच् ।
चपा—चै-चिच्-अच्, पुमानसः । अचि—अश्-क् । पिङ्गल—पिङ्-अच्,
पिङ्गः, पिङ्ग-आ-क् ।

अधिन्यायापः स्थिरबाहुमुष्टि

वदस्त्रितास्त्रीऽक्षितदक्षिणोरः ।

बाहादेर अश्वकव्हित केशजाल ज्ञेयं पिङ्गलवर्ण, रूक्षं च उर्ध्वगतं,
बाहादेर जम्बा शिरामय्य एव च बाहादेर चक्षुः विलुप्तं च पिङ्गलवर्ण,
मेहे सकल गिरिशृङ्गवत् रक्षसगण वर्षाकालीन मेघजालेन छाया समस्त
आकाश व्याप्त करिण ।

Then was the heaven pervaded by the night-rangers, huge as
mountain peaks, having brown and bristling hairs over head, with
sinewy legs, and with broad tawny eyes, as if by so many clouds
of the rainy season.

Q. Show the fitness of the simile. Ans. अश्वेः
(मेघैः) इति उपमानपदेन राक्षसानां उच्छ्वासात्प्रतिरवगम्यते । प्राड्विच्छति विश्वे-
ष्वथेन च, वर्षाभवनस्येव तेषां कृच्छ्रवर्षालम्, तद्विप्रकाशं इव पिङ्गलवर्णवर्षा
दीप्तिमत् च योतितम् । Q. In what sense is च used here ?

Ans. पादपूर्वार्धे 'च'कारः । अथवा यागुचानैः चिचिते, सैः चपाटैः आनये
च । इति 'च'कारस्य समुच्चयार्थः । Q. Is the word बाल used
redundantly ? Ans. शिरस्यपदेनैव बालः गम्यते, तथापि बाल-
शब्दप्रयोगात् शिरस्येति पदस्य शिरःस्थितद्रव्यान्तरबोधः निरस्तः । Q. Ex-

pond the samas in अश्वे । Decline the base of अश्वे ।
Name some other words of the feminine gender
that are used only in the plural. 'Correct or
justify the following sentence. 'आपो वृक्षाश्च' । Ans.

अश्वः ददति वे ते अश्वः, 'अश्वे इत्यज्जात् दा-धातीः कः । उपपदसमासः ।
Declension—आपः अपः अग्निः अग्निः &c. Other words of
plural number only—"अश्वे सुमनस्ये समा सिकता वर्षाशाम् बहुलस्य ।"
Justification—आपः वृक्षाश्च इत्यत्र आपस्य इति अस्मान्मानपस्य शब्दवत् ।
'सर्व्वमापोमयं जगत्' इति अश्वी । "आपोभिर्नाजंनं कृत्वा ।" ऋतिः । ३० ।

तान् लक्षणः सन्नतवामजङ्घी,

जघान् शुद्धिपुरमन्दकर्षी ॥ ३१ ॥

31. Principal part :—लक्षणः तान् जघान् । All the rest are adjectives to लक्षणः ।

Prose order :—अधिज्यचापः खिरवाहुस्तुष्टिः उदक्षिताचः अक्षित-
दक्षिणीवः सन्नतवामजङ्घः शुद्धिपुरः अमन्दकर्षी लक्षणः तान् जघान् ।

Substance.—अथ इदस्तुष्टिर्लक्षणः धनुषि व्याम् समारोप्य ऊर्ध्वमुखः
सन्, वामजङ्घी सन्नतम्य दक्षिणीवम् आहुच्छ्र, प्रत्यासीदाख्ये अवस्थानभेदे अच-
क्षितः धनुरव्ययनाङ्ग्य आक्षिताक्षैः राक्षसान् जघान् इति ।

Explanation in tika form :—अथाकदा उत्कृष्टिता व्या गुणो
यत्र स अधिज्यः, [प्रादि बहुव्रीहिः, "नीर्घो व्या त्रिचिनी गुणः" इत्यमरः ।]
तथाभूतः आपो अर्धयस्य तथीकः । पुनः खिरः निचलः इदो वा वाहुस्तुष्टि-
र्यस्य सः, इतेन तस्य इददक्षस्य अरः लक्ष्यभेदी नामान् इति गम्यते । तथा उदक्षिते
अक्षितसुक्षिते अक्षिणी येन स उदक्षिताचः आकाशस्थापितदृष्टिः । ["बहुव्रीहि
सकृद्यत्वीः स्नाह्वात् अच्" इति समासान्तवच् ।] तथा अक्षितः आहुच्छितः
दक्षिणीवः येन तथीकः । सन्नता सममान् नता वामजङ्घा यस्येति तथाभूतः ।
यद्वाः दीप्ताः इववी वाया यस्य स शुद्धिपुरः दीप्तसायकः । अमन्दम् अत्यन्तं यथा
स्नात् तथा ऋष्टं शीलमस्यासी अमन्दकर्षी कर्षानाङ्गष्टचाप इत्यर्थः । [ताच्छोष्यं
चिनिः । उपपदसमासः ।] लक्षणः तान् राक्षसान् जघान् निहतवान् । [रूप-
सुपजातिः ।]

Change of V.—अधिज्यचापेन खिरवाहुस्तुष्टिना उदक्षिताचेन अक्षित-
दक्षिणीवया ते लक्षणेन सन्नतवामजङ्घेन शुद्धिपुरे शुद्धिपुरा अमन्दकर्षिका ।

Derivations :—अक्षित—अक्ष-^{अक्षि}क्षि क्तः । अट् अक्षति । लुक्
आक्षीत् । व्या—व्या-अच् । जिनाति अट्, अक्यासीत् लुक् । जहा—See

30. खिर—स्या-किरच । वाहु—वाहु-क्त ।

वीहान् वाहुस्तुष्टिं हृष्ट, वाग भागिष्ठ ७ धनुक क्षिप्रोक्ते, अरे

लक्ष्मण धनुके ज्ञा आरोग्य करिष्य। दक्षिण उरु सङ्कुचितं च बाह
जम्बा अग्रे नमितं कुरिष्य। उर्ध्वं हस्ते राक्षसदिग्दे निहत
करिलेन ।

Lakshmana, "who was not a "dull drawer of his bow," with his sharp weapons and the fist of his arm fixed, 'drawing in' his right thigh, and bending his left leg forward, having his bow-string stretched and his eyes directed upward killed the demons.

Q. Expound the samas in अघ्नित्वापः । Ans. अघ्नित्वा अप् वा यत् सः अघ्नित्वाः, प्रादि बहुव्रीहिः । अघ्नित्वा अघ्नितः ज्ञान् अघ्नित्वाः "अन्वाद्यः ज्ञान्वाद्यर्थे द्वितीयवा" इति द्वितीया समासः । ततः अघ्नित्वाः वापः यस्य सः, बहुव्रीहिः । Q. What kind of posture of an

archer do the epithets indicate ? Ans. चर प्रत्या-
कीदृशं अघ्नितः स्नायमुक्तम् । तदनं यादवः, "स्नानानि अघ्नितानां पञ्च तत्र
वेमाञ्जलसिद्धयाम् । त्रिभित्तकाली पाशु मन्त्रं तीरथाङ्गति । अन्वर्थं स्नात्
वनपदम् आसीदनु ततीत्येतः । दक्षिणे बाननाङ्गुष्ठे प्रत्याकीर्णं विपर्ययः ।"

Q. Show the significance of स्त्रियादुपनिषत् । Ans.

Q. Comment on the fitness of यद्विदुः
and अनन्दकर्मि । Ans. शाश्वतवाच्यत्वात्, अनुपः चिदाकर्षणाय कार्य-
सिद्धिर्गन्धते । यद्विदुः अनन्दकर्मि च इति पदस्यैव हननं प्रति हेतुलेन
उपनासात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गनसङ्कारः । Q. Give the ety-
mology and the feminine form with its meaning,
of अज्ञा । Ans. अज्ञोः विद्यते अज्ञ अघो अज्ञात् । पानादिपाठान् नः ।
Feminine—अज्ञा । अज्ञाया इत्यभिधा । Q. Write notes
on वाङ् । Ans. वाङ्वातोः डः । "वाङ् ज्ञीप्सयोः मुञ्ज" इत्यनन्तः ।
वाङ् इति मुञ्जवाचकः अकारान्तोऽपि अस्ति, "वाङ्जोऽन्वयोः पुमान्" इति
दानीदरः । आकारान्तोऽपि अस्ति, तथाहि, "वाङ्वाङ्गोऽन्वयोः" । "अवाङ्" इति
वाङ्वाङ्गवाच्यम् । ११ ।



गाधेयद्विष्टं विरसं रसन्तं

रामीऽपि मायाचणमस्त्रबुधुः ।

स्थारं रणे खेरमुखी जगाद

मारःचसुञ्चैर्वचनं महार्थम् ॥ ३२ ॥

32. Principal part :—रामीऽपि मारीचं वचनं जगाद । Adj. to मारीचम्—गाधेयद्विष्टम्, रसन्तम्, मायाचणम्, स्थाबुम् । Adj. to रामः—चस्त्रबुधुः, खेरमुखः । Adj. to वचनम्—महार्थम् । विरसम्—Adverb to रसन्तम् । रणे—आधारे सप्तमी । 'द्वेषाद्बुधुम्' इत्यनेन चन्वयः ।

Prose order—चस्त्रबुधुः खेरमुखः रामीऽपि गाधेयद्विष्टं विरसं रसन्तं मायाचणं रणे स्थाबुं मारीचं उच्यैः महार्थं वचनं जगाद ।

Substance :—अस्त्रनिपुणो रामः माधितनयकथितं, कठोरं नदनं मायाविनम्, संघामे खितिशीलम् मारीचम् उवाच ।

Explanation in tika form :—इदानीं बुधुप् चणपोः प्रथोर्न प्रदर्शयन्नाह, गाधेयिति । अस्त्रैः प्रतीतः (स्थातः) अस्त्रबुधुः [“तेन वित्तबुधुप् चणपी”* इति बुधुप् ।] खेरं ईषद्वसनशीलं मुखं यस्य तथोक्तः, चित्तस्था-विशेषात् ईषद्वसनशील इत्यर्थः । रामः गाधेरपत्यं गाधेयः विश्वामित्रः [“इत-चाधिजः”† इति ढक् ।] तेन द्विष्टं कथितं, माधया गूढदेहत्वात् अविषा प्रदर्शितमित्यर्थः । विरसं कठोरं यथा स्वात् तथा रसन्तं शब्दायमानं [रसुधातीः श्रुतप्रत्ययः] मायया स्थातं मायाचणं मायया द्विष्टं परिहाय स्थितमित्यर्थः [“तेन वित्तबुधुप् चणपी” इति चणप् ।] रणे युञ्जे स्थाबुं खितिशीलं, तस्य सेनापति-त्वात्, मारीचं नाम राक्षसम् उच्यैः महार्थं सारगर्भं वचनं जगाद उक्तवान् ।

* तेन इति ढतीयासमर्थात् वित्त इत्येतन्निन् चण्ये बुधुप् चणप् इत्येती प्रत्ययो भवतः । वित्तः प्रतीतः (स्थातः) ज्ञातः ।

† इकारान्तात् प्रातिपदिकात् अचिञ्जनात् चणत्वे ढक्प्रत्ययो भवति । ढकारात् एयः । तथाहि, “मायम् एय् ईन् ईय इयः फट्छब्दात् प्रत्ययादीनाम् ।”

‘द्रुविशासीत्यत्र’ तुवीत्यर्थयद्वात् विकर्मकत्वम् । विशासाख्यो गुणश्च कथितः ।
“विलासि सखितं वचः” । इति दर्पणकारः । छेकानुप्रासात्कारः । इत्तम्
इन्द्रवचा । * लघुषं यथा—“स्यादिन्द्रवचा यदि ती जगो, गः ।”

Change of V.—गाधेयदिष्टः, विरसं रसन् रामेव मायाचक्षः अल-
बुधुना श्याङ्; अरमुञ्जिन जगादी मारीचः वचनम् ।

Derivation :—गाधेय—गाधि-ठक् । दिष्ट—दिश-त्तः । अट् दिशति
अदिद्यत् अदिद्यत् लुङ् । रसनं—रस-ग्रह द्वितीया । मायाचक्षं—माया-
चक्षप् । अलबुधु—अल-बुधुप् । श्याङ्—श्या-गङ् । अर—अ-र ।
जगाद्—गद्-सिट् च । अट् गदति । लुङ् अगादीत् अगदीत् ।

अत्र-विद्याय शूलशित रामचन्द्रो विश्वामित्र-प्रदर्शित, कठोरभावे
निनादकारी, युद्धे श्रितशील, मायावी मारीचके सहस्र वदने उठैकः-
श्वरे सारशूलवाक्य बलिनेन ।

* Rama who acquired fame in using weapons, with smiling face
addressed loudly the significant speech to Maricha immovable in
the field, and cleverly deceitful and who roared piercingly, and
was spoken of by Viswamitra the son of Gadhi.

[In English explanation add the following to the
last :—“The two epithets अलबुधु and अरमुञ्जिन show, that
Rama was not at all frightened for all the tricks on the
part of the demon, who was मायाचक्षः ।]

Q. Show the significance of अरमुञ्जिनः । Ans. अनेन
तस्य चित्तस्य अचोभनं कीर्तितम् । Q. Derive अरः । Ans. “नमि
कस्मि अि अजस क्व हिंस दीपो रः” इति अिवातोः रः । Q. Parse उच्यैः ।
Ans. उच्यैः इति परं ‘जगाद्’ इति अिवायाः विशेषणम् । Q. If the
voice be a passive one, which of the two objects
should take the first case ending ? Show your
reason. Ans. “नीचे कर्मणि दुग्गादिः” इति दुग्गादीनां कर्मणि वाच्ये

आत्मभरिस्त्वं पिशितैर्नराणाम्
 फलेगृहीन् हंसि वनस्थतीनाम् ।
 शीवस्तिक्तत्वं विभवा न येषां
 व्रजन्ति, तेषां दयसे न कञ्चात् ॥ ३३ ॥

शेषे कर्मणि प्रथमाविधानात्, तुवार्थेनदशातीच दुहादिमध्ये परिगणनात्, मारीचः इत्यत्र गीचे कर्मणि प्रथमा ; वचनमित्यत्र च मुख्यं कर्मणि द्वितीया । Q. Is there any fault in metre, in आत्तु' रणे खेरमुखी जगाद ? Ans. अत्र इन्द्रवज्रा इत्यम् । 'जगाद' इति पादशेषे 'द' इत्यत्र ऋस्त्वोऽपि "तथा पदान्तगोऽपि वा" इति ऋस्त्वस्य वैकल्पेऽन दीर्घनियमान्, दीर्घत्तुम् । अतः अत्र इत्तसम्बन्धी न कश्चित् दोषः । Q. Explain the application of अपि । Ans. "गृह्णां समुच्चय मत्र शब्दा सम्भावनास्त्रपि" इति अमरवचनात् अत्र अपिशब्दः समुच्चयार्थे प्रयुक्तः । तथाहि 'यदा लक्ष्मणः हनु' प्रहृतः तदा रामश्च राक्षसान् व्यापादयितुम् उद्यतः ।' इति । ३२ ।

33. It consists of a principal sentence and then a compound sentence as below. (1) The principal sentence—त्वं वनस्थतीनां फलेगृहीन् हंसि । Adjunct to त्वम्—नराणां पिशितैः आत्मभरिः । (2) The compound sentence that consists of two simple sentences, viz. (a) येषां विभवाः शीवस्तिक्तत्वं न व्रजन्ति ; (b) तेषां कञ्चात् न दयसे ।

Prose order :—नराणां पिशितैः आत्मभरिः त्वं वनस्थतीनां फलेगृहीन् हंसि । येषां विभवाः शीवस्तिक्तत्वं न व्रजन्ति तेषां कञ्चात् न दयसे ।

Substance :—नरनाशिनं खदेहं परिपाशयन् त्वं कर्षं इच्छाणां फल-
 भोजिनः क्वहीन् निपातयसि ? ये च परदिवस्यार्थमपि न सङ्गमिनः कर्षं तान् प्रति न तव दया इति ।

Explanation in tilka form :—नराणां बहुजाणां पिशितैः मातैः
 ["पिशितं तरुषं मांसम्" इत्यमरः ।] आत्मनां विभक्तिं पुच्छति इति आत्मभरिः

श्रीदरपूरकः [“उभी आत्मभृतिः कुचिभृतिः श्रीदरपूरके” इत्यवरः ।] “फले-
चक्षिरात्मभृतिश्च” * इति निपातनात् सिद्धम् । एवञ्च तः लं वनस्पतीनां
वृक्षाणां “वनस्पतिर्भ्रं द्रुमाणि विना पुष्पं फलितुमी” इति मीदिनी । फलानि
वृक्षानि ,तन्मात्रभोजित्वेन श्रीकुर्वन्तीति फलियद्भवः फलमात्राश्रितौ मुनयः तावत्
इंसि मारयसि । शेषां मुनीनां विभवाः सन्पदः शो भवितारः श्रीवसिकाः “वस-
सुट् च” इति ठञ् तुङागमश्च । तेषां भावः श्रीवसिकत्वं भाविदिनस्त्रासित्वं न
व्रजन्ति तेषां अत्रसायिकवृत्तीनां अ-परदिनसञ्चितवृत्तानामिति यावत् । “अश्री-
गर्भद्वेषां कर्मणि”† इति कर्मणि वरी । कञ्जात् न दयसे अतुक्कयसे ।
वत्सुपजातिः ।

Change of V.—आत्मभृतिश्च तथा फलियद्भवः इत्यन्ते ।.....
विभवेः.....,व्यतिः.....,दयते ।

. Derivation :—आत्मभृति—आत्मन्-ध-इन् निपातनात् । पिश्रित—
पिश्र-ञ् (पिश्रति, अपेशीत्) । फलियद्दीन्—फल-यद्-इन् (निपातः) . द्वितीया-
वङ्गवचनम् । इंसि—इन्-सुट् सि । सुट् इति । सुट् अवधीत् । लिट्
जघान । श्रीवसिकत्वम्—वः-ठञ्-त्व । व्रजन्ति—व्रज-सुट् चन्ति । सुट्
अत्रागीत् । दयसे—दय-सुट् से । सुट् अदयिष्ट । लिट् दयाचक्रं &c.

नरमारुहस्य तत्र उन्नतपुर्ति (एहेवे त्हाई कुई) वनकलठोको-
दिप्रदेक एनन वरिम् ; कालिकारः सञ्चल बाहादेपर चरे नाई तेमन
निःदेश्य उन्नतपुर्ति तत्र दत्रा ह्य न ?

* फलियद्भिः आत्मभृतिः इत्यंती शब्दौ निपातयते । फले इति उपपदस्य
रकारात्त्वान्, इन्प्रत्ययश्च यद्भिः, निपात्यते । तथा, आत्मभृदस्य उपपदस्य
द्रुमागमः, अञ्च इन्प्रत्ययः निपात्यते । अतः फलियद्भिः, आत्मभृतिः । अकारान्त
कुचिभृतिः, उदरभृतिः । “आत्मीदरकुचिपु” इति चाध्याः । “व्योत्साकार-
मुदरभृदवचकीराः ।” इति सुरारिः ।

† अश्रीगर्भद्वेषाः अपरार्थाः, दय दानगतितरचक्षेत्र, ईश ऐश्वर्ये, एतेषां कर्मणि
कारके श्रेयस्विल विवक्षिते वरी विभक्तिः भवति । यथा मातुः अञ्छेति, मातुः
कारति. सपिचः दयते. ईष्टे । श्रेयः इति किम् ? मातरं कारति ।

असौ द्विजान् देवयजौन् निहृष्यः

कुर्वन्ऽपुरं प्रेतनराधिवासम् ।

धर्मी ह्ययं दाशरथे निजो नो

नैवाध्यकारिस्सहि वेदहृत्ते ॥ ३४ ॥

A glutton greedy of human flesh, thou killest those who live upon fruits of wild trees. Hast thou no pity for those (helpless creatures) whose to-day's earnings do not last tomorrow ?

Q. Quote from memory the sloka which can be cited as an example of the सूत्र "कसीयद्विरात्मपरिच", and explain the aphorism. Ans. For expl. see the foot note. Q. Account for the 6th case in तेषां । Ans. सम्बन्ध-विशेषात् "अधीनयैद्येषां कर्म्मणि" इति कर्म्मणि षष्ठी । सम्बन्धविशेषात्, 'तान् दयसी' इत्येवं स्नात् । Q. Show the significance of वनस्पती-

नाम् । Ans. "तैरपुण्यात् वनस्पतिः" इति अक्षरवचनेन प्रायः अत्र तदुत्तरादि-
हयाः गन्धर्वाः । तेषां कर्म न स्नात्, अतः तत्कर्ममात्रभीतिषु अन्वेषां न कापि विशेषबुद्धिर्भवितुम् अर्हति, तत् कर्म तत्र इति शेषः । अथवा "वनस्पतिर्नां द्रुमात्रे" इति मीदिनीवचनात् हयमात्रावगमनात्, हयफलेन नतु प्रायश्चित्तसया ये जीवन्ति तान् कथं चिनत्सि इति-भावः । Q. Explain clearly शीवसिक्तम् विश्रवा न तेषां प्रकृतिम् । Ans. चिन्तायां हिंसापरकात् तेषु शीवः जायते, शीवाश्च ते विश्रवन् । अस्मिन् अन्वेषेणाश्रया इत्यन्ते । अथयस्तु न हिंसापरा न च अस्मिन्, अतः तेषां विश्रवाः न तादृशाः यथा परदिनेऽपि अयाशाः इति । ३२ ।

34. It consists of 5 simple sentences as below.

Prose order :—(1) द्विजान् अहः (2) देवयजौन् निहृष्यः (3) पुरं प्रेतनराधिवासं कुर्वन्ः । (4) दाशरथे अयं हि नः निजो इत्यर्थः । (5) वेद-
हृत्ते तेषु अध्यकारिस्सहि ।

Substance :—वयं नाम ब्राह्मणादीन् भक्षयामः । देवान् वै मे पूजयन्ति
ताम् वयं चातयामः । नेगरादिर्षं धृतंश्रुतैः चञ्चलितं कुर्मः । भी दक्षरथ-
तनय ! चयनेवाद्याकम् निजो धर्मः, न वयं विधाता वेदव्यहिते कर्मेषु चधि-
कृताः ।

Explanation in tika form :—पूर्वापरपरामर्शात् भारीच-प्रत्युत्तर-
मिदम् । द्विजान् ब्राह्मणचक्षियवैश्यान् चम्रः भक्षयामः वयमिति शेषः । तथा
देवान् यजन्ति चाराधयन्तीति दीवयजयः देवपूजकाः, “चचः इ” इति यज्धातोः
इ । तान् निहन्मः [कर्मेषु द्वितीया], तथा, पुरं नगरं प्रेतनराणां सतमनुष्याणां
चचिवासम् चवस्थानं कुर्मः निव्यङ्गनेन श्मशानपुण्यमित्यर्थः । कक्षादिधमित्याह
धर्म इति । “दक्षरथस्यापत्यं दाम्बरधिः” अत इहम् इति इहम् । ई दाम्बरधे, हि
यस्यात् अयमीष नोऽन्नाकं निजः मित्यः “स्वके निव्ये निर्जं त्रिपु” इत्यमरः । धर्मः
स्वभावः आचारी वा “चर्मोः पुष्य यम न्याय स्वभावाचार सीमपाः” इत्यमरः । अयं
वेदविद्वद् इति चेत् तत्राह नैवेति । वेदविहितं कृतम् वेदकृतम् वेदविहितकर्म,
[मध्यपदस्त्रीषी समासः] तत्र नैव अध्यकारिकादि धर्म नैवाधिकृताः विधाता
इत्यर्थः । अधिकृत्यः कर्मेषु कुक् । यद्ब्राह्मणाणां उत्तमनुष्ठानं तत्र वयं नैवाधि-
कृता इत्यर्थः । इन्द्रवद्या कृतम् । “स्यादिन्द्रवद्या यदि तौ जगौ नः” इति
सचचम् ।

Change of V.—चयानि द्विजाः (अन्नाभिः) दीवयजयः निहन्मन्
क्रियते पुरम्... । धर्मेषु चनेन निजेन (भूयते) । अध्यकारिणात् (अन्नान्
विधाता ।

Derivation :—चम्रः—चम्-चट् मः । चचसत् कुक् । जघास वा
जिह् । चिज—चि-जन् ड । चम्रि चजमिह कुक् । दीवयजि—दीव-यज-इ ।
जजति यजते चट् । अवाचीत् अयह कुक् । इन् कुक्, चवचीत् । निज—
नि-जन्-ड । वेदः—विह-चञ्, अच् मा । धर्मः—ध-मन् । अध्यकारिकादि—
अधि-क, passive aorist, first person plural number, अन्नादीन्
कुक् कर्त्तरि ।

आमरा विजगन्धके उच्यते करि, नेववस्यकारीविगन्धके निहत् करि,

नपरं मृत्मानवेन आवासं ह्यनं कर्ति । हे मातरिभ्ये ! एहं आमा-
मेभ्यो नित्यं धर्मं । विधाता आमादिभ्योके षेदवृत्ते अधिकारं मेन
नाहं ।

We eat up the twice-born, kill the worshippers' of gods, render
the town as an abode of the dead. This is, O son of Dasaratha ! our
perpetual practice. We are not intended to be entitled to the Vedic
practices.

Q. Comment on विलान् । Ans. "जातिं निमज्ज्य नाट
क्राव पिषां हिंसायाम्"* इति निवृत्तः कर्षेचि श्रेयविषयायां षड्विधायात्,
अनं च श्रेयस्य अविषयित्वान् कर्षेचि द्वितीया । विलान् इति पठेन ब्राह्मण-
अभियर्थिभ्यः उपलक्षिताः । "जन्मना जायते मृतः संस्काराद्भिज्ज उच्यते ।"

Q. Give the meaning of विल here. Ans. See above.

Q. In the previous sloka Rama asked only
Maricha, why 'he' singly had killed the Brahmins,
to which he replied वयं निवृत्तः &c. Is the plural
form 'वयम्' faulty ? Ans. वयमिति अहमर्थे प्रयुक्तम् । "अहदी
इयोच" इति एकत्वे द्वित्वे वा अहद् अहद्ः बहुवचनेषु प्रयुज्यते । अथवा पूर्व-
सोके 'लम्' इति बहुवचनेषु उपलक्षितम् । अथवा युवमिति गम्यते ।
Q. Parse वयम् and धर्मं । Ans. 'वयम्', 'भवति' इति ऊह्यन्निवापदस्य
कर्तृपदम् । धर्मः "वयम्" इत्यस्य विधेवविशेषणम् । ३४ ।

॥ जातिं निमज्ज्य नाट क्राव पिष इत्येतेषां हिंसायां चानूनां श्रेयं
(सम्बन्धविषयायां) कर्षेचि षड्विधायात् । चौरस्य उच्चासवृत्ति, चौरस्य
निवृत्ति । See the next sloka 35. "ब्रह्मविषयो प्रविहृत्ति ।" निम्नी संज्ञा
विषय्यन्ती अस्ती वा । (The prefixes नि and प्र before हन् might
be taken singly, or conjointly or reversedly as निहन्ति,
प्रहन्ति, प्रविहृत्ति and निमज्जन्ति ।

धर्मोऽस्ति सत्त्वं तव राजसाय-
मन्यो व्यतिस्ये तु ममापि धर्मः ।
ब्रह्मद्विषसूे प्रथिहन्मि येन
राजन्यवृत्तिर्धृतकार्मुकेषुः ॥ ३५ ॥

35. It consists of 4 simple sentences as below.

Prose order :—(1) राजस तव अयं धर्मः अस्ति सत्त्वं । (2) ममापि तु अन्यः धर्मः व्यतिस्ये । (3) येन ब्रह्मद्विषः ते प्रथिहन्मि (4) धृतकार्मुकेषुः राजन्यवृत्तिः (भवति) ।

Substance :—भी राजस यदि ते अयं धर्मः ममापि तावत् अन्यः धर्मः । अनेनैव धर्मोऽयं वेदवेपिचं त्वां व्यापादयामि । अत्रियाणाम् आचारोऽयं यत् तेः अनुवांशाः हिंसकहननार्थं धारयितव्या इति ।

Explanation in tika form :—रामः प्राक् भी राजस ! [राज एव राजसः प्रजादित्वादयः] तव अयं पूर्वोक्तः पराभिद्रीहलक्ष्यः धर्मः आचारः अस्तीति सत्त्वंम् । तु किन्तु ममापि रामस्य अन्यो धर्मः अष्टिनिगहलक्ष्यः व्यतिस्ये व्यतिभवति । “कर्त्तरि कर्मव्यतिहारः”* इति असंघातोः आत्मनेपदम् । यथा तव हिंसारूपी धर्मोऽस्ति, तथा ममापि हिंसकहिंसाकारिलक्षणी धर्मोऽस्ति इत्यर्थः । तं धर्मं प्रकाशयति । येन धर्मोऽयं हेतुना ब्रह्म वेदान् वेष्टीति तस्य ब्रह्मद्विषः वेदविन्नकारस्य “वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म” इत्यमरः । ते तव “जासि-निग्रहण-नाट क्राध-पिनां हिंसायाम्” इति शेषविवक्षायां कर्मणि षष्ठी, निहन्मि कारयामि । कुतस्तेऽयं धर्मः इत्याह, यतः धृतं वेष्टीतं कार्मुकेषु यत् इत्यमरः । यथा राजन्यानां अत्रियाणां वृत्तिः आचारः भवतीति शेषः । अत्रियाणां अनुवांशधारित्वं हिंस-नामार्थमेव इत्यर्थः । अथवा राजन्यवृत्तिरहं धृतं कार्मुकेषु इत्यमरः येन तद्योक्तः ।

* कर्मव्यतिहारः क्रियाविनिमये धीत्वे, कर्त्तरि वाच्ये आत्मनेपदं स्यात् । अत्र क्रियाविनिमयः परस्परम् एकारुपेण स्थितिः । अर्थात् यथा तव अस्ति तथा ममापि अस्ति इत्यर्थः । व्यतिस्ये इत्यत्र वि-अस्ति इति उपसर्गवचनम् व्यतिहारार्थं अर्थात् विनिमयार्थे प्रयुक्तम् ।

यतोऽहं चन्द्रियवृत्तिः ततोऽहं धृतकार्मुक इत्यर्थः । राज्ञोऽपत्यमिति “राज-
शब्दवाच्यत्” इति यत् । “राज्ञी जाताविष” इति वचनीत् अत्र राज्ञोऽपत्यमिति
जातियद्वयं कर्तव्यम् । धृतकार्मुकेषु इति च पाठान्तरम् । क्व राजन्यवृत्तिः,
सायुषेषु, हिंसारतेषु इत्यर्थः । वृत्तमिन्द्रवज्रा । तथा “पादान्तनीऽपि वा” इति
पादशेषे ऋक्स्य दीर्घत्वम् ।

Change of V.—धर्मोऽथ भूयते अनेन । अन्येन व्यतिभूयते धर्मोऽथ ।
प्रथिव्यते । राजन्यवृत्त्या धृतकार्मुकेषु भूयते ।

Derivation :—धर्मः—धृ-मनिन् । राक्षसः—रक्ष-अच् । व्यतिसे—
वि-अति-अस्-लट् । लट् अक्षि, क्षः, यनि । लुङ् अभूत् । ब्रह्मविषः—
ब्रह्म-विष्-क्लिप्, षठी । राजन्य—राजन्-यत् ।

रे राक्षस, तোর (शिष्टे निग्रह) এই ধর্ম বটে, তবে আমারও
(অশিষ্টে নিগ্রহরূপ) অস্ত্র ধর্ম আছে । তুই বেদদেষ্ঠা, তোকে সেই
ধর্মাত্মসারে আমি নিপাত করিতেছি । আমি ক্ষত্রিয়ের আচার অনু-
যায়ী হইয়া ধনুর্কোণ ধারণ করিয়াছি ।

Thou demon, such is truly thy duty. There exists another duty
too which is mine and by virtue of which I kill thee the enemy to
the Vedas. I am in the position of one of the military class and
thus I hold bows and arrows.

Q. Account for the base of यद् without तद् be-
ing previously used. Ans. यद्-शब्दस्तु उक्तवचनानुगतत्वेन
उपात्तः, सामर्थ्यात् पूर्ववचनानुगतस्य तच्छब्दस्य उपादानं नापिचते । (The
base यद् used in the following sentence does not, owing to
its own expressive power, demand the use of तद् in the pre-
vious one.) Q. Account for the masculine gender

in राक्षसः । Ans. रक्षः एव राक्षसः । स्वार्थे षष् । रक्षः इत्यस्य क्लीबत्वम्,
स्वार्थे षष् इति कथं पुंसत्वम् इत्यतः आह “स्वार्थिका प्रकृतितो लिङ्गवचनानि
अतिवर्तन्ते” इति । Q. Account for आत्मनेपद in व्यतिसे and

इत्थं प्रवादं युधि संप्रहारं
^{Sambho}
 प्रचक्रतु रामनिशाविहारौ ।

दृष्ट्वाय मत्वा रघुनन्दनोऽथ

बाणेन रक्षः प्रधनाम्बिरास्यत् ॥ ३६ ॥

conjugate it fully in षट् । Ans. See above. Conju-
 gate—व्यतिषे व्यतिषाति व्यतिषते, व्यतिषे व्यतिषाथे व्यतिष्वे व्यतिष्वे व्यतिष्वे
 व्यतिष्वे । Q. Parse धृतकार्मुकेषु । Ans. राजन्वडन्तिरिष्यस्य

विशेषणम् । अतः स्त्रियां प्रथमैकवचनरूपम् । अथवा अहम् इत्यस्य विशेषणं
 तथात्वे पुंसि प्रथमैकवचने । Q. Explain the other reading
 धृतकार्मुकेषु । Ans. धृतकार्मुकेषु धृतशास्त्रेषु, हननार्थम् उच्यतेषु इत्यर्थः,
 राजन्यानाम् इतिः क्षत्रियाणाम् आचारः, मारणक्रियारूपः भवति इत्यर्थः । ३५ ।

* 36. It consists of two sentences, viz. :—(1) रामनिशाचरौ
 (कर्तृ) युधि इत्थं प्रवादं (कर्म) संप्रहारं च (कर्म) प्रचक्रतुः । (2) अथ
 रघुनन्दनः (कर्तृ) रक्षः (कर्म) दृष्ट्वाय मत्वा, बाणेन (करण) प्रधनात्
 (अपादान) निरास्यत् ।

Prose order :—रामनिशाचरौ इत्थं प्रवादं (ततः) युधि संप्रहारं
 प्रचक्रतुः । अथ रघुनन्दनः रक्षः दृष्ट्वाय मत्वा बाणेन प्रधनात् निरास्यत् ।

Substance :—राममारीचौ इत्थं परस्परं कथयित्वा अन्योन्यथीः प्रहारं
 कर्तुं प्रकान्तौ । रामश्च दाक्षसम् अवज्ञाय शरक्षेपिण संयामात् तम् निरस्त-
 मकरोत् ।

Explanation in tika form :—निशायां विहारौ यस्मिन् निशा-
 विहारः निशाचरः मारीच इत्यर्थः । रामश्च निशाविहारश्च तौ (कर्तारौ) इत्थं
 उक्तप्रकारं प्रवादं केषीपकथनं ततः युधि रक्षभूमौ संप्रहारं परस्परभिन्नवज्रवचं
 युद्धं प्रचक्रतुः कृतवन्तौ । सम्यक् प्रहारौ यस्मात् इति संप्रहारं प्रवादविशेषण-
 मित्येके । यथा इत्थं श्रवादां यत्र संप्रहार इति इत्थं प्रवादः इति समस्तपरं
 संप्रहारविशेषणम् । अथानन्तरं रघूणां नन्दयिता रघुनन्दनः रामः रक्षः दाक्षसं

- मारीचं दृष्ट्वाय मत्वा दृष्टमपि नावमत्त्व "मन्वकर्मण्येष्टनादरे विभाषाऽप्राचिबु" इति अतुर्थी। नाचैन प्रथमात् संवामात् निरास्यत् अपर्णीतवान् । अख्यतेः बुद्ध् । इत्तमुपजातिः ।

Change of V.—इत्वं प्रवादः संप्रसारः प्रचक्षी रामनिष्ठाविद्याराम्याम् । रघुनन्दनेन रचः.....निरासि ।

Derivation.—प्रवाद—प्र-वद् भावे चञ् । प्रचक्षुः—प्र-क्ष-षिट् अतुस् । युष्—युष्-क्षिप् । दृष—दृष्-क्तः । नन्दनः—नन्द-ल्यु । रचस्—रच-चसुन् । वाचः—वच-चञ् । प्रथमम्—प्र धा-क् ।

रामं च राक्षस एहीरूप वाताश्रुवादि च युक्ते (परम्पर्यु) ग्रहणं करिणेतन । अवशेषे रघुनन्दनं राक्षसके तृणज्ज्ञानं करिष्या वाणं द्वारा ताहाके संग्राम इहीते निरस्तु करिणेतन ।

Rama and the demon, the night ranger, made thus mutual defiance and struck each other. And then Rama the descendant of the Raghus attaching the value of a straw, drove him out of the field by means of an arrow.

- Q. Explain the euphonic combination ('सन्धि') in ~~रामनिष्ठाविद्याराम्याम्~~ रामनिष्ठाविद्याराम्याम् । Ans. ~~रामनिष्ठाविद्याराम्याम्~~; रामनिष्ठाविद्याराम्याम् । रकारे परे विसर्गजात-रकारलोपः पूर्वस्वरदीर्घश्च । Q. Show the significance of रघुनन्दनः । Ans. अनेन रघुवंशीयानाम् लोकातिशयेन रामचरितेन परमो हर्षः व्यज्यते । Q. Show the distinction in meaning between इत्यम् and इत्वं कारम्, and parse इत्यम् । Ans. एतयोर्मध्ये नास्ति कश्चिद् विभेदः । इत्वं कारम् इत्यत्र 'सिद्धाप्रदीपे' अमुष्, अतः इत्यम् इत्वंकारश्च तुल्यार्थकम् । Parsing—अव्ययपदं, प्रवादमित्यस्य च विभेदपदम् । Q. Account for the fourth case in दृष्ट्वाय, and the second case in रचः । Ans. "मन्वकर्मण्येष्टनादरे विभाषा अप्राचिबु" इति तिरस्कारे गम्यमाने मन्धातोः कर्मणि प्राचिबुर्जिते दृषे वैकलीय अतुर्थी विभक्तिः । पचे, 'दृषं

जम्मुः प्रसादं विजमानसानि
 यीर्वर्षुका पुष्पचयं बभूव ।
 निर्व्याजमिच्छा ववृते वचस्र

भूयो वभाषे मुनिना कुमारः ॥ ३७ ॥

मत्वा । 'रसः' इति पदं 'निरास्रत्' इत्यस्य कर्मपदम् । रसः दृश्याय मत्वा इति चन्वये कृते, कथं 'रसः' इत्यत्र न चतुर्थी इत्यत आह, "व्यवहितविभावा विज्ञानादेव न भवति ।" इति मञ्जाडतिः । केषिणु, येन कर्मणा चवशा प्रदर्शयते तत्रैव चतुर्थी इति कथयन्ति । एतत् सुगमम् । Q. Parse दृश्याय । Ans. 'मत्वा' इत्यस्य कर्मपदम् । ३६ ।

37. It consists of 4 simple sentences as below.

Prose order :—(1) विजमानसानि (कर्तुं) प्रसादं जम्मुः । (2) यीः पुष्पचयं वर्षुका बभूव । (3) निर्व्याजम् इच्छा ववृते । (4) भूयः मुनिना कुमारः वचः वभाषे ।

Substance :—ब्राह्मणानां विद्यानि सुप्रसन्नानि अभूवन् । स्वर्गात् पुष्पाणि निपेतुः । निर्बिम्बं वागः प्रावर्षत । ऋषिः पुनरपि राममुवाच ।

Explanation in tika form :—वागविव्रकारिषु निरस्रेषु विज्ञानां याज्ञिकानां ब्राह्मणानां मानसानि प्रसादम् अभ्याजुल्लसं जम्मुः गतानि । यीः स्वर्गः "यीः स्त्री स्वर्गे च गगने दिवं ज्यौषं तयीः जृतम्" इति मीदिनीकरः । पुष्पचयं वर्षुका वर्षचरुशिला बभूव । एतेन दिवानाम् आनन्दातिशयः व्यन्यते । न लोकेत्यादिना उक्तवर्जनात् न कर्मणि वृत्ती । "एव एत पद स्या भू इव इत इत नन इभ्यः उक्तम्" इति उक्तप्रत्ययः । निर्व्याजम् निर्बिम्बं यथा स्यात् तथा इच्छा मुनीनां यश्चः "ब्रजयमीभावे क्वप्" इति क्वप् । ववृते निपचा । भूयः पुनरपि मुनिना विद्याभिषेच कुमारः रामः अन्नतदारकर्षणात्, "ह्रमादी वाचके ऋन्दे पुनराजोऽचवारके" इति चिन्ः । वचः वक्ष्यमाणं वभाषे । कर्मणि क्तिट् । हुनीत्यर्थवृत्त्यात् भाषयातोः विकर्मण्यता । वचः कुमारश्च इति कर्म-वयम् । इत्यभिन्द्रवर्जा । पूर्ववत् पादशेषे ऋसस्य दीर्घत्वम् ।

Change of V.—जम्भे प्रसादः दिवमानसैः । दिवा वपुःकया...वसुधै ।
...इत्यथा वदते.....सुनिः कुमारम् ।

Derivation.—जम्भुः—जम्-ङिट् उङ् । कुङ्-ङनमत् । मानस—
मनस्-ञच् । इत्या—मज-ञच् । वदते—उत्-ङिट् ए । 'उट् वर्धते । कुङ्
वर्धतत्, अवरिञ्चि । उट् कर्त्तव्येति ; वरिञ्चते । वमाथि—भाथ-ङिट् ए । कुङ्
वमाथिङि । कुमारः—कुमारयति क्रीडति इति कुमारः, कुमारधातोः ञच् ।
दिव्—दीव्यन्ति अस्मान् इति दिव्धातोः ङिच् ।

द्विजगणेर चित्तं प्रसन्नतां लाडं करिषु । वर्गं पुष्पनिचयं वर्षणं
करिषु लागिषु । वज्रं निर्विघ्नं चण्डिषु लागिषु । ईशते विष्वाग्नि
षु विष्वाग्निषु पुनर्कारं वलिषु लागिषु ।

The minds of the twice born felt composure. The heaven
showered down a large quantity of flowers. The sacrifice went on in
regular course without interruption. The prince was again addressed
a speech by the sage.

[In English explanation add—Peace prevailing both
in the entertainer and the persons entertained the deed
went on in its course smoothly.]

Q. Justify or impugn पुष्पचयस्य वर्षणा । Ans. "न
दीक्षाभ्यर्चनादिपाठान्तरात्" इति उक्तप्रत्ययान्तस्य कर्त्तव्ये वदतीति वदती ।

Q. Account for the case ending in कुमारः and
वचः । Ans. कुमारः इत्यत्र गीष् उक्ते कर्त्तव्ये प्रथमा । वचः इत्यत्र सुखे

कर्त्तव्ये चतुर्थे द्वितीया । "गीष् कर्त्तव्ये दुष्कारेः, प्रथमे गीष् उक्ते वदती ।"
इति दुष्कारेणाध्यातोः दुष्कारिणात् उक्ते गीष् कर्त्तव्ये (Indirect object)

प्रथमा । सुखे च द्वितीया, तस्य चतुर्थत्वात् । Q. What do you
understand by an उक्त कर्त्तव्यं and चतुर्थ कर्त्तव्यं ; उक्त कर्त्तव्यं and

दुष्कारं च वदती इति अर्थे विद्मः इति अर्थे विद्मः इति ।

कर्त्तव्यं उक्तकर्मितं तथा चतुर्थं चतुर्थं च ।

महीव्यमना भवतातिमात्रं
सुराध्वरे वस्तरजित्वरेण ।
दिवोऽपि वज्रायुधभूषणाय
हृषीयते वीरवती न भूमिः ॥ ३८ ॥

पठत कर्त्ता ? Ans. When a sentence is intended to describe something of an agent or an object, the agent or the object is said to be उक्त । रामः प्रासादं ददर्श । Here the sentence describes something of Rama, i.e. about his seeing the palace. But रामेण प्रासादः दृष्टः shows that the palace is described as being seen by Rama. Here then the object is उक्त । So the object प्रासादम् in the previous sentence पठत, as the nominative in the latter is, viz. पठत । Q. Show the significance of तुनिः here. Ans. "दुःखितु-

वग्रमनाः सुखेषु विगतस्यहः । वीतरागभयक्रोधः स्थिरधीर्मुनिरुच्यते ॥" इत्येवं
एष सुखेषु विगतस्यहस्येऽपि आनन्दान्तिग्रही व्यच्यते । Q. Give the
meaning of निर्वाणम् । Ans. निर्वाणं व्याजः कलं यत्र तादृशम्
यथा स्यात् तथा, निरपदेशम्, कश्चरिर्ज्ञानमित्यर्थः । "व्याजीऽपदेशो लक्ष्यम्"
इत्यमरः । श्रुतिं समुपस्थिते दुष्वासि क्लृप्तमाश्रित्य इन्द्रादिदेवकृपमात्याय यात्रि-
ज्ञानं स्वतः वक्ष्यित्वा यागं निरवेकं कुर्वन्ति । तन् प्रदानीं रामप्रभावेण न
उत्पातितम्, अतः निर्वाणमित्यर्थः । Cf. "यज्जलिः संभ्रतं इत्थं विततीव्यधरेषु
ः । जातवेदीमुखाभ्याथी निषताग्नाच्छिनत्ति नः ।" कुमारः । Q. Give
the different meanings of कुमार । Ans. "कुमारीं वाचके
कन्दे बुधराजोऽन्ववाचके ।" इति विश्वः । ३७ ।

38. Principal part :--भूमिः दिवोऽपि न हृषीयते । Adj. to
the subject भूमिः—महीव्यमना and वीरवती । भवता—पठतकर्त्तुं to
महीव्यमना । Adj. to दिवः—वज्रायुधभूषणायः । Adj. to भवता—

चकारजित्त्वर्थः । सुराभरे—चचिकरच । चतिमात्रम्=Adverb to महीय-
माना ।

Prose order :—सुराभरे चकारजित्त्वर्थे भवता वीरवती (चतएव)
महीयमाना भूमिः वचायुधसूचकायाः दिवीऽपि न हृषीयते ।

Substance.—शाने समुपस्थिते तदिघातकान् विनाशं भवान् महीम्
चयेर्महनीयां जतवान् । किमपिचं, इन्द्रोऽपिष्ठितं स्वर्गमिष तथा प्रप्योतत्वं
शोभते ।

Explanation in tika form :—अथ 'कष्ठादिभ्यो यक्' तथा क्करच्
क्करपोर्विशेषं मद्दर्शतितुमाह महीर्यंति । सुराणां देवानां चभरे यश्चेत्सुरानुहिंस
योऽभरः क्रियते तत्र चकाराः बहुभचकाः राचसा इत्यर्थः । "अथकी चकारो-
ऽभरः" इत्यमरः "स्रघस्रदः क्करच्" इति क्करच् । तेषां जित्त्वर्थे नयश्रीलेन
"इष् नश्चि स्रिभ्यः क्करप्"† इति क्करप् । भवता चतिमात्रम् चतिश्रयेण
वीरवती प्रशंसनीयान्विता चतएव महीयमाना पुण्यमाना कष्ठादित्वात् यक् ।
लोकैरिति शेषः । भवन्ति भूतानि अथ इति भूमिः पृथिवी, आयुष्यतेऽनेनेति
आयुषं, वचम् आयुषं यस्येति वचायुधः इन्द्रः, "वचोऽङ्गो हौरके पवी" इत्यमरः ।
स एव सूचकम् चक्षुहारो यसाः तस्माभूताया दिवः स्वर्गस्यापि, 'शिवे वही' इति
वही । अथवा दिवः स्वर्गान् स्वर्गं वीत्य इत्यर्थः स्वर्लोके कर्मण्यधिकारये च" इति
पञ्चमी । न हृषीयते सज्जते किन्तु प्रतिसर्द्धते इत्यर्थः । इन्द्रो यथा दिवः
परिपालकः तथा त्वं भूमिरिति भावः । इषोक् सत्यायाम् इति कष्ठादिपाठान्
वक् । उपेन्द्रवक्ता इत्यम् । पादशेषे ऋक्षस्य च दीर्घत्वम् ।

Change of V.—महीयमाना.... हृषीयते वीरवत्या भूम्या ।

Derivation.—महीयमाना -- (कष्ठादि-यक्) कर्मणि ज्ञानच् ।
चकार—चस-क्करच् । जित्वर—जि-क्करप् । हृषीयते—हृषी-वट् ते । वुट्
चहृषीयट् । दिव्—दिव्-डिवि । वच—वजरच् । आयुष—आ-युच् करणे
चज्रणे क । भूमि—भू-मिक् ।

* स्रमरः, चकारः, चकारः ।

† प्रलरः, वचरः, जित्वरः, स्रमरः ।

बलिर्बबन्धे जलधिर्ममन्ये
जङ्घेऽमृतं दैत्यकुलं विजिग्ये ।
कष्यान्तदुःस्या वसुधा तयोद्दे
र्यनैव भारोऽतिगुहर्न तस्य ॥ ३९ ॥

सूरशब्दे तुमि अर्कबलकक राक्षस निधन कराडे डोमाद्वारा
पृथिवीर अशेष गौरव हईल । वक्राश्रधारी हेअ षे अर्गके डूबित
करिग्राहेन ताहारउ निकटे वीरधरिजो पृथिवी नीच बनिग्रा लज्जित
नहे ।

Being an overthrower of the voracious demons thou hast amply
honored the earth which as an abode of the brave is not ashamed
before heaven that has been adorned by Indra with thunder for his
weapon.

Q. Write gram. notes on महीयामाना and दृषीयते ।
Ans. “कण्डादिभ्यो यक्” इति सूत्रस्य एतदुदाहरणवचयम् । दृषीक् रोषणे
लञ्जायम्ब, महीक् पूजायाम् इत्युभाभ्याम् कण्डादिलात् यक् । दृषीयते, महीयते ।

Q. Show the significance of चकार and वजायुष । Ans.

(1) चकार इति पदेन, यन्ने दिवेभ्यः प्रदत्तं सर्वमेव हविरादिकम् राघवाः
आच्छिद्य गृह्णन्ति नतु बहुशो गृह्णन्तीऽपि तीर्थं प्रकृन्ति इति ध्वनितम् । (2)
वजायुषेऽपि पदेन इन्द्रस्य महावीर्यम् प्रकटितम्, तेन च उपमानेन रामस्यापि
प्रभूतं वीर्यम् गमितम् । Q. PARSA उच्यते । Ans. (1) भवता

महीयमाना पूजिता स्वर्गात् अवतरणेन अनुगृहीता इत्याद्यर्थे, ‘भवता’ इत्यत्र
अनुक्ते कर्त्तरि ढतीया । (2) भवता पृथ्वीस्थितेन अवतारविशेषेण महीय-
माना स्वीकाना पूजायां इत्याद्यर्थे “धाम्नेन जनवान्” इति वत् ‘भवता’ इत्यत्र
ढतीया । ३८ ।

39. It is a compound sentence :—(1) येन (अनुक्त-कर्त्तृ)
प्रति. (उक्त कर्म) वचनम् ; (2) येन च जलधिः ममन्त्ये, (3) येन च

‘अस्यतं जङ्घे’; (4) येन च दैत्यकुलं विजिग्ये; (5) येन च वसुधा ऊहे ।
Adj. to वसुधा—कल्पान्दुःखा । The other sentence—तस्य एष
भारः न चतियुगः ।

Prose order :—येन वलिः जङ्घे; जलधिः मनस्ये; अस्यतं जङ्घे,
दैत्यकुलं विजिग्ये, तथा कल्पान्दुःखा वसुधा ऊहे, तस्य एष भारः चतियुगः
न ।

Substance :—यः त्वं वामनावतारः सन् दैत्यपतिम् वलिम् सत्यपाशेन
प्रबद्धमकरोः, यश्च त्वं समुद्रं देवासुरैः मथ्यमानं जतवान्, यः पुनस्त्वम् मीढिनौ-
रूपमास्त्राय असुरेभ्यः अस्यतम् हतवान् दैत्यकुलञ्च जितवान्, कल्पान्ते च जलमप्रां-
पृष्ठीं उद्धृतवान्, नैतत् तर्कं तस्य दुःसाध्यमिति ।

Explanation in ōka form :—येन भवता अनुक्तेन कर्षा, वलिः
तन्नामा असुरः, (‘उक्तं कर्म’) ववन्वे वद्धः । वन्धधातोः कर्मणि लिट् । तथा,
जलधिः समुद्रः मन्थ्ये मथितः । मथ्यधातोः कर्मणि लिट् । अत्र किरातः—
“देवासुरैरस्यतमस्मिन्निधर्ममस्ये ।” अपिच भावः—“शोभैव मन्दरञ्चुञ्च च्छभिता-
भ्योधिपर्षणा ।” तथा अस्यतम् असुरश्चोतमिति शेषः; जङ्घे मीढिनौरूपमास्त्राय
असुरान् विभोद्य हतम् । हधातोः कर्मणि लिट् । तथा दैत्यकुलं दैत्यवंशः विजिग्ये
विजितम् । अनेकधा इति शेषः । अथवा अस्यतहरणरोषितान् असुरान् इत्यर्थः ।
जिधातोः कर्मणि लिट् । तथा कल्पान्ते प्रलयकाले दुःखा जलसाविता वसुधा
पृथिवी ऊहे उद्धृता । हृधातोः कर्मणि लिट् । वराहकूपेति शेषः । तस्य एष
भारः सुमिजनरक्षणरूपः चतियुगः सप्तान् दुष्कर इत्यर्थः, न भवतीति शेषः ।
समासेन वा अभिहितत्वात् भार इत्यत्र अभिधेये प्रथमा इति केषिन् । काव्यलिङ्ग-
मलङ्कारः । लक्षणं यथा, “हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गसुदाहृतम् ।” दीपकाल-
ङ्कारश्च । लक्षणं यथा, “अथ कारकमेकं स्यात् अनेकासु क्रियासु च ।” वृत्त-
सुपजातिः । ‘तस्य’ इति पादश्लेषे दीर्घत्वम् । “तथा पादान्तगीर्णसि वा ।”

Allusions :—“वलिर्यवन्धे”—देवैर्याचिती विष्णुः वामनरूपेण अवतीर्णः
सुरविजेतारं दैत्येन्द्रं वलिमासाद्य त्रिपादसूनिमयाचत । भूमिदानाच्च परं स
त्रिभ्रव्यापिनौ मूर्ध्निमास्त्राय प्रादहयेन पृष्ठीं दिवश्च प्रच्छन्नमकरोत् दतीयपादश्च

श्लिथिरसि निधाय तं पातालं निनाय इति पौराणिकी वार्ता । “जलधिः समन्थे”
—राश्री, विसृत् सञ्चयेन प्रथमायाः केनचित् विच्यौरवतारिण उपदिष्टाः देवाः
इन्द्रं वत्सुं परिकल्प्य गोरूपधरायाः प्रथिव्याः यत् अद्यतम् दुदुङ्गः तत्
दुर्व्यासुसः शंपात् समुद्रमगात् । पुनस्तदाहरणाय “देवासुरैरमृतमम्बुनिधमन्थे ।”
इति पौराणिकी वार्ता । “अद्यतं जङ्घे”—विष्णुः भोद्धिणीरूपमास्थाय असुरान्
विमोह्य समुद्रमन्थनादुत्पन्नम् अद्यतम् हतवान् इति पौराणिकी वार्ता ।
“कल्याणदुःस्था वसुधा ऊर्ध्वे”—कल्याणे भगवान् विष्णुः महावराहरूपमास्थाय
जलमग्रां पृथ्वीं दन्ताभ्याम् उचोलयामास इति पौराणिकी वार्ता ।

Change of V.—वलिं बध्नन्, (भवान्) अद्यवा तं बध्नन्धि । जलधि
ममन्थ, जहाराद्यतम्, ... कल्याणदुःस्थां वसुधां उवाह यः । एतेन भारिण अति-
गुरुणा न भूयते ।

Derivation.—बध्नन्थे—बन्ध कर्मणि लिट् ए । लट् बध्नाति । लुङ्
भुज्जतसौत् । ममन्थे—मन्थ-लिट् ए कर्मणि । लट् मथ्नाति । लुङ् अम-
न्थीत् । जङ्घे—ङ्घ-कर्मणि लिट् ए । लट् हरति, हरते । लुङ् अहर्षीत्,
अहत । दुःस्थ—दुः-स्था-कः । वसुधा—वसु-धा क्तिप् । ऊर्ध्वे—वह्-कर्मणि
लिट् ए । लट् वहति, वहते । लुङ् अवाचीत्, अवीद ।

यिनि बलिके बध्नन् करिष्याहिलेन, समुद्रं मन्थन् करिष्याहिलेन,
अमृतं हरणं च दैतयकूलं जय करिष्याहेन एव च कलाहले हर्षणापन्नं
धरणीके बहन करिष्याहेन, उँहारं निकटे ईशं शुरुतारं नरे ।

This is not a heavy burden for him, by whom Bali was bound,
the Ocean was churned, the ambrosia was taken away, and the de-
mons were conquered, and the earth was upheld, ill-fated as it
was at the universal destruction (end of the mundane age.)

Q. Give the विग्रहवाक्य of अद्यतम् । Ans. अद्यतं मरुचं
यज्ञात् तत् अद्यतम् । Q. Give all the allusions in the
sloka. Ans. See above. Q. Name the several
Avatars. Ans. “मत्स्यः कूर्मः वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः । रामो

इति ब्रूवाणो मधुरं हितञ्च
 तमाञ्जिह्वनमैथिलयज्ञभूमिम् ।
 रामं मुनिः प्रीतमना मखान्ते
 यशांसि राज्ञां निजिष्टञ्चयिष्यन् ॥ ४० ॥

रामश्च रामश्च बुद्धः कल्पो च ते दश ॥” Q. Justify दैत्यकुलं विजिग्ये ।
 Ans. प्रथमं नरसिंहः भूत्वा द्विरध्यात्त्यादीन्, वामनः सन् वैरोचनादीन्,
 दाशरथिः सन् रावणादीन्, परशुरामः सन् कार्त्तवीर्यादीन्, बलदेवः सन् मानव-
 रूपधरान् दानवान् जिगाय । अत उक्तम् “दैत्यकुलं विजिग्ये” इति । Q.
 Does ‘जङ्घेऽस्यतम्’ add to the glory of Visnu? Ans.
 ‘जङ्घेऽस्यतम् दैत्यकुलं विजिग्ये’ इत्येवं वाच्यम् । अस्यतद्वरणात् संघुञ्चितान्
 असुरान् जितवान्, इति विजयं प्रति अस्यतद्वरणस्य हेतुत्वेन उपन्यासान् ‘जङ्घे-
 ऽस्यतम्’ इति हेतुभूतं वाक्यं प्रदत्तम् । अथवा, अङ्गी तस्य माया, यत् असुरा
 अपि विमोहिताः आसन् इति । Q. Was बलि actually bound ?
 Ans. बलिः सत्यपाशेन आबद्धः स्वविक्रमम् प्रकाशयितुम् असमर्थोऽभूत् । अतः
 स आबद्ध इव आसीत् । Q. Give the active form of विजिग्ये ।
 Ans. विजिग्ये इत्यपि कर्त्तरि वाच्ये प्रवृत्त्यते । “विपराध्याम् जेः” इति
 आत्मनेपदम् । ३६ ।

40. Principal part :—मुनिः (कर्त्तृ) रामं (सुखं कर्म)
 मैथिलयज्ञभूमिम् (गौणं कर्म) आञ्जिह्वत् । Adjunct to मुनिः—इति
 मधुरं हितञ्च ब्रूवाणः, प्रीतमनाः, and राज्ञां यशांसि निजिष्टञ्चयिष्यन् । मखान्ते
 —[अधिकरण] ।

Prose order :—इति मधुरं हितञ्च ब्रूवाणः प्रीतमनाः मुनिः राज्ञां
 यशांसि निजिष्टञ्चयिष्यन् मखान्ते तं रामं मैथिलयज्ञभूमिम् आञ्जिह्वत् ।

Substance :—इति मधुरम् आबध्पन् मुनिर्विद्यामित्रः वीराणां यम
 प्रथम्य रामस्य यज्ञः ख्यापयितुम् यज्ञान्ते रामं राज्ञो जनकस्य यज्ञभूमिं
 निनाय ।

Explanation in tika form .—इति उक्तप्रकारेण मधुरं श्रीवसुधं
 हितञ्च नृवाचः अभिदधानः “लक्षणेः स्त्रीः क्रियायाः” इति ज्ञानच् । प्रीतं मनो
 यस्येति प्रीतमनाः रञ्जोवधात् इष्टानः करणो मुनिः राज्ञां चक्रियाणाम्, वीराणा-
 मित्युपलक्षितम् । यथासि निजिष्टचयिष्यन् निगृहीतुम् अभिभवितुम् इच्छां
 कारायिष्यन् [राम एव प्रयोज्यकर्ता निपूर्वकात् सननयद्घातोः षिच् स्थ-
 प्रथयः ।] मखाने स्वस्व यज्ञावसाने तं रामं मिथिलानां राजेति मैथिलः [जनपद-
 शब्दात् चक्रियादञ्” इति अञ् ।] तस्य यज्ञभूमिं चाञ्जित् प्राप्तयामास ।
 गत्वधात् अन्ङः षिज्जात् लुङ् । राममिति “गति बृद्धि प्रत्यवसानार्थं शब्दकर्म-
 कर्मकाणाम् अथिकर्ता स षी” * इति गत्वर्थस्य अन्ङघातोः षिज्जावस्थायाम्
 कर्मत्वम् । ‘म’वर्षस्य असक्तप्रयोगात् इत्यनुप्रासात्कारणः । काव्यलिङ्गमलङ्कारश्च ।
 इत्तम् उपजातिः । ‘हितञ्च’ इति पादशेषे दीर्घत्वम् । “तथा पादान्तगोऽपि
 वा” इति वैकल्पेन दीर्घनियमात् ।

Change of V.—नृवाचेन.....स चाङ्घि.....रामः मुनिना प्रीत-
 मनसा.....निजिष्टचयिष्यता ।

Derivation.—नृवाचः—नृ-ज्ञानच् । लट् ऋषीति, दूति । लुङ् अवी-
 चत, अवीचत । चाञ्जित्—अनुङ्-षिच्-लुङ्+इ । लट् अङ्घते । लुङ्
 अङ्घिष्ट । षिट् आनङ्घ । यश्च—अश्-असुन् । निजिष्टचयिष्यन्—नि-
 जिष्टञ् (यङ्+सन्)-षिच्-स्यत्-प्रथमा ।

इति जानन्ते ऐश्वर्यं मधुरं च हितं कथां वलिप्रां निज्जं यज्ञाव-
 साने राजगणपतेरु क्रीडितं लघुं करिवारं जगन् रामचन्द्रके म्रैथिलं यज्ञ
 त्रुमिते उपनीतं करिलेन ।

* गत्वर्थं बुद्धार्थं भक्त्यादीनां शब्दकर्मकाणाम् अथिकर्ता
 यः कर्ता स एतानां कर्मसंज्ञः स्यात् । गच्छति बालकः रामम् ; गमयति बालकं
 रामम् । बुध्यते बालकः धर्मम् ; वीक्षयति बालकं धर्मम् । मुञ्चति बालकः
 धर्मम् ; भोजयति बालकम् धर्मम् । शब्दकर्मणाम् यथा—अघीति बालकः वेदम्,
 अच्युपयति बालकं वेदम् । अकर्मणाम् यथा—शीति बालकः ; श्राययति बालकम् ।
 यतिबुद्धीत्यादिना किम् ? पचति धर्मं बालकः ; पाचयति धर्मं बालकेन ।

इतः स्य मित्रावरुणौ किमेतौ
 किमर्षिणी सोमरसं पिपासू ।
 जनं समस्तं जनकाश्रमस्थं
 रूपेण तावौजिहतां वृसिंहौ ॥ ४१ ॥

Thus holding a speech sweet and wholesome, the ascetic, heartily pleased, conveyed him at the end of his sacrifice to the sacrificial ground of Maithila, with a view to have Rama overtake the glory of the kings.

Q. In what sense is शानच् used here in द्रवाणः ? In what other sense can it be used ? Ans. लक्षणे अर्थात् क्रियायाः परिचायके शानच् भवति इति अत्र शानच् । अन्यत्र हेतौ अपि भवति “लक्षणेहेतुः क्रियायाः ।” हेतौ यथा, “प्रभुं सेवमानः भव्यः तम् अनुसरति । The servant follows his lord because he intends serving. Q. Account for the second case in रामम् and यज्ञभूमिम् । Ans. रामः यज्ञभूमिम् आदिष्ट, (जगाम) ऋषिः रामम् यज्ञभूमिम् आशिद्धत् (गमयामास) । अतः “गतिबुद्धौ” व्यादिना चिज्जन अङ्घातोः अण्जिन्नावस्थायां यो रामः कर्ता आसीत्, तस्य कर्मत्वम् । ‘यज्ञभूमिम्’ इत्यत्र गत्यर्थ-धातोः सकर्मकतया कर्मत्वम् । Q. Show the significance of मुनि । Ans. “दुःखेष्वनुविग्रमनाः सुखेषु विगतस्युः । वीतरागभयक्रोधः स्थिरधीर्मुनिरुच्यते ॥” इति मुनेः सुखेषु विगतस्युः इति विशेषणं तस्य आनन्दतिशयः व्यज्यते । Q. Show the propriety of “मधुरं हितम्” । Ans. “हितं मनोहासि च दुर्लभं वचः” किरातः । ४० ।

41. Principal part :—वृसिंहौ [कर्त्तृ] जनं [कर्म] औजिहताम् । Adj. to जनम्—समस्तम् and जनकाश्रमस्थम् । Adj. to वृसिंहौ—तौ । Then the two objective sentences—(1) एतौ (कर्त्तृ) किम् मित्रा-

वरुणौ (same case with एतौ) इतः (क्रिया) अ । (2) एतौ किम् अश्विनौ । सोमरसं पिपासुः—Adj. to अश्विनौ and मित्रावरुणौ ।

Prose order :—किमिती सोमरसं पिपासु मित्रावरुणौ इतः अ, किम् अश्विनौ । (इति) तौ वृसिंहौ रूपेण समस्तं जनकाश्रमस्यं जनं भीजिहताम् । .

Substance :—रामलक्षणौ इत्यं जनकपुरस्थं प्रजावर्गं वितर्कमकारयताम् यथा यो एतौ आगच्छतः किमिती मित्रावरुणौ सोमरसम् आस्तादयितुम् अन्तरीचं पातालञ्च विहाय वृषिभ्यां चरतः, अथवा यज्ञेऽस्मिन् सोमरसपानार्थं धृतदेहौ अश्विनौकुमारौ इति ।

Explanation in tika form :—किमिती पुरतः दृश्यमानौ पुरुषौ सोमरसं पिपासु पातुमिच्छू “न लोके”*त्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । मित्रञ्च वरुणञ्च मित्रावरुणौ आदित्यवरुणौ “देवता इन्धे च” इति आगङ् । “मित्रोवावपि” इत्यमरः । इतः अ इमम् देशं प्राप्तवन्तौ । इष्ठाताः लेट् तस्, अथैगे अतीतार्थः । किम् एतौ सोमरसं पिपासु अश्विनौ अश्विनौकुमारौ यज्ज्म् । इति तौ, नरी सिंहाविव इति वृसिंहौ मनुष्येष्टौ । “उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे” इति उपनिमित्त समासः । रामलक्षणौ रूपेण सौन्दर्येण करणेन, समस्तं जनकाश्रमस्यं जनं भीजिहतां वितर्कं कारितवन्तौ । ऊहं वितर्कं इत्यस्मात् णिजन्तात् लुङ् ताम् । [किञ्चित्, अशब्दः पादपूरणे, इतोऽस्मिन् देशे, एतौ आगता, इत्यादिक-माहुः । तत्र, आङ्पूर्वात् इणः क्तः इति ‘एतौ’ इति क्रियापदं निष्पद्यते ।] सन्देहालङ्कारः । इत्सुपकार्तिः ।

Change of voice :—ईयते अ मित्रावरुणाभ्याम् एताभ्याम् अश्विभ्याम् पिपासुभ्याम् । जनः समस्तः जनकाश्रमस्यः ताभ्याम् भीहि वृसिंहाभ्याम् ।

Derivation.—इतः—इणं लट् तस् । अथवा इदम् इत्यस्मात् सप्तम्याम्

* “न लोकाव्यय निष्ठा खलधं दनाम्” ल उ ऊक अव्यय निष्ठा खलधं दन् इत्येषां प्रयोगे कर्षणि सम्बन्ध विवचायामपि षष्ठी न स्यात् । ख=श्रद्धा-आदयः, यथा खटिं कुर्वन् । उक=दैत्यान् घातुवः । अव्ययम्—तुम्, ज्ञा इत्यादि, यथा जगत् सृष्टिः । निष्ठा=क्त, क्तवत्, यथा दैत्यान् हतवान् । खलध्याः—ईषत्कुरः प्रपञ्चः इरिषी । दन्=लोकान् कर्त्ता ।

सम् । मित्रः—मिथ्यात् सख्यभूतेषु सिद्ध्यति इति मित्रः, मिद-रक् । सिङ्घः—द्विस्त-
अच् निपातनम् । जनक—जन-णिच् खुल् ।

सोमरसं पानार्थं दृष्ट्वा सूर्यं च वरुणं अथवा अश्विनी कुमारद्वयं कि
ए दिके आसितेहे ? नरश्रेष्ठद्वयं निजं रूपं सौन्दर्यं द्वारा जनका-
श्रमश्च समस्तं व्यक्तिके एरूपं वितर्कं कराहियाहिलेन ।

These two best of men made all the people in the hermitage of
Janaka reflect thus :—'Do the sun and Varuna or the Aswins the
twins, come hither desirous to drink the juice of Soma ?

Q. Give the derivative meaning of जनकः । Ans.

"अराजकभयं नृणां मन्यमानाः सङ्घर्षयः । देहं मन्यन्तुः स निमीः सन्तानः सम-
जायत । जनना जनकः सोऽभूत् वैदेहस्तु विदेहजः । पुरीजननसामर्थ्यात्
जनकः स च कथ्यते ।" Q. Account for the formation

of मित्रावरुणौ । Ans. See above. Q. Give the mean-

ing of मित्र according to gender. Ans. "मित्रं सुहृदि

न इयोः । सख्ये पुंसि ।" इति नेदिनी । Q. Show the signif-

icance of सोमरसं पिपाम् । Ans. अमृतभोजिनी देवाः । अमृतं

सत् यत् यज्ञे हृतम् सोमरसादिकम् । अतः तत्पानार्थं अश्विनीकुमारदीनाम्

तन्नागमनं यज्यते । इतस्य अमृतत्वे यथा माघः ; "अमृतं नाम यत् सती

मन्त्रजिह्वेण लुह्यति । श्रीभैव मन्दरस्यसुभिताश्रीधिवर्षणा ।" Q. In

the previous sloka mention was made of Rama

and Viswamitra only. How do you know that

by the word एतौ Ram and Lakshmana, are in-

tended. Ans. उपमानद्वयसामर्थ्यात् रामलक्ष्मणौ एव उक्त्वन्वितौ ।

अतः पूर्वश्लोके 'रामम् आङ्गिहत्' इत्यत्र 'लक्ष्मणसहितम् रामम्' इति

व्याख्यातम् । Q. Show from gram, point that the

objects of comparison viz. मित्रावरुणौ are fitly

used. Ans. "देवतावने च" देवतावाचिनां यी इत्यः तत्र उपर-

अजियङ्घत् जनको धनुस्तत्
येनाहिं दत् दैत्यपुरं पिनाकी ।
जिञ्जासमानो बलमस्य बाह्वी-
ईसन्नभाङ्घीत् रघुनन्दनस्तत् ॥ ४२ ॥

पदे पूर्वपदस्य आनङ् आदेशो भवति । अत्र इत्यङ्घत् प्रसिद्धसाङ्घ्यार्थम् ।
ये नाम लोके प्रसिद्धसाङ्घ्यार्था वेदे च सङ्घभावेन निर्दिष्टाः तेषाम् इह यङ्घत्
भवति । अतः मित्रावरुणौ इति आनङ्गादिष्टेन उपमानपदेन रामलक्ष्मणयोः
सन्ततं साङ्घ्यर्थं निर्देशितम् । Q. Show the propriety of
मित्रावरुणौ and अश्विनौ । Ans. सूर्यस्य रामवत् श्यामवर्णतया, तस्य
वरुणस्य च प्रतापवृत्तया च, तथा, लोके वेदे च तयोः सन्ततं साङ्घ्यार्थात्, ताभ्यां
रामलक्ष्मणयोः समाधिः युज्यते । सूर्यरूपं यथा, "श्यामान्वितः पिङ्गलदेहकान्तिः ।
प्रतापयुक् सख्युणोऽल्परीमा" इत्यादि सर्वार्थचि० । अश्विनौ—सौन्दर्यव्याप्तौ
प्रतापान्वितौ सूर्यतनयौ अश्विनौ इव रामलक्ष्मणौ अटश्येतात् । यथा मित्रावरुणौ
यज्ञाश्रमुजौ तथा अश्विनावपि । जनकराजस्य पुरे यज्ञानुष्ठानात् हुतं प्रार्थयमानौ
मद्भदेष्टौ मित्रावरुणौ अथवा अश्विनौ इव तौ अलक्ष्यताम् । Q. Decline
the base of अश्विनौ । Give also their derivation. Ans.
अश्विन् इति द्विवचनान्तः । रूपं यथा, अश्विनौ २ अश्विभ्याम् ३, अश्विनीः २ ।
अथा उत्पत्तिः ख्यातत्वेन अक्षि अनयोः इति इनिः । "त्वाष्ट्री तु सवितुर्भात्या
वङ्घारूपधारिणी । अद्भयतै महाभाग सान्तरीक्षेऽश्विनावुभौ ।" भारतम् ।
Q. Comment gram. on इतः अ । Ans. अ इति पादपूरणे
इतः अश्विन् आनि, इदम् शब्दात् सप्तम्यां तस् । अथवा इतः अ चलतः अ ।
इण् धातोः अटि तस् अतीति अयोगः । ४१ ।

42. It consists of two principal sentences.—(1) जनकः
(कर्तुं) तम् (सुख्यं कर्म) धनः (गौणं कर्म) अजियङ्घत् (दिकर्मक) ।
Adjunct to जनकः—अस्य बाह्वीः बलं जिञ्जासमानः । Adjective
sentence to धनुः—येन पिनाकी दैत्यपुरम् आहिं दत् । Adj. to धनुः—

सन् । (2) रघुनन्दनः (कर्तृ), तत् (कर्म) अभाङ्गीत् । Adj. to रघु-
नन्दनः—इसन् ।

Prose order :—जनकः अस्य बाह्नीः बलं जिज्ञासमानः, येन पिनाकी
दैत्यपुरम् आर्द्धिदत् तत् धनुः तम् अजियहत् । रघुनन्दनः इसन् तत् अर्धाचीत् ।
Substance :—जनकः रामस्य बाह्नीर्बलं ज्ञातुमिच्छुः शैवं धनुः प्रदर्शय
प्राङ्, शिवः अनेनैव धनुषा त्रिपुरं जघानेति तत् श्रुत्वा रामः इसन् लीलयैव तत्
वभञ्ज ।

Explanation in tika form :—जनकः अस्य रामस्य बाह्नीः भुजयोः
बलं सामर्थ्यं “बलं गन्धरीसे ऋपे स्थामनि स्थील्यसैव्यथोः” इति सिदिन्वै । जिज्ञास-
मानः ज्ञातुमिच्छन् “ज्ञा श्रु क्त्वा इडां सन्ः” इति आत्मनेपदम् । येन धनुषा,
पिनाकीऽजयवं धनुः अस्यास्तीति पिनाकी शिवः “पिनाकी प्रमथाधिपः” इत्यमरः ।
दैत्यपुरं दैत्यस्य पुः दैत्यपुरम्, समासान्तः अच् । त्रिपुरम् आर्द्धिदत् द्विक्रितवान्,
अर्द्धैः स्वार्थिकण्यन्तात् लुङ् । केचित्, धनुषा प्रथीव्यकर्त्ता घातयामास इत्यर्थमाहुः ।
तत् धनुः तं रामं अजियहत् बोधितवान् । अनेन धनुषा त्रिपुरं दग्धमिति ज्ञापित-
वान् इत्यर्थः । घातूनामनेकार्थत्वात् यहिरत्र ज्ञानार्थः ।, तेन च “गति बृद्धि
प्रत्यवसानार्थं शब्दकर्त्तृकार्त्तृकाणाम् अधिकर्त्ता स यी”* इति रामस्य कर्मसंज्ञा ।
केचित् अजियहत् याहयामास इत्याहुः । “यह्णार्थात् यहरेव तत्सूत्रे यह्णात्,
प्यन्तात् यहैर्लुङ् । रघूणां नन्दयिता रामः इसन्, लीलया इत्यर्थः । तत् धनुः
अभाङ्गीत् द्विधा अकरोत् । भञ्जेः लुङ् । वृत्तसुपजातिः ।

Allusion.—“येनार्द्धिदत् दैत्यपुरं पिनाकी ।” त्रिपुरम्—“त्रीणि काञ्चन-
मेकं वै रीप्यं कार्णाथसं तथा । काञ्चनं दिवि तत्रासीत्, अन्तरीक्षे च राजतम् ।
आयसं (लौहमयम्) चाभवत् भौमम् चक्रस्यं पृथिवीपते ॥” एतत् पुरत्रय
महादेवः शैवेन धनुषा दग्धमकरोत् इति धीराधिपौ वार्त्ता ।

Change of V.—अथाहि जनकेन..... जिज्ञासमानेन.....येन आर्द्धि
...पिनाकिना । इसता अभञ्जि (अभाजि) रघुनन्दनेन..... ।

Derivation.—अजियच्छत्—यद्-धिच्-लुङ् ह । लिट् याङ्यमास । धनुः—धन उभ् । आर्हिदत्—अर्ह-धिच्-लुङ् ह । जिज्ञासमानः—सप्तम्याः प्रानच् । लृट् जिज्ञासति । अमाचीत्—अन्च्-लुङ् ह । लृट् भवति । लिट् वमञ्ज ।

महादेव ये धनुक द्वारा त्रैलोक्यपुर क्षण करिग्राहेछन, जनक रामेवर बाह बल जानिबार जञ्ज मेहे धनुकेर विषय जानाईलेन । रघुनन्दन हासिते हासिते ताहा भण्न करिलेन ।

Desirous to ascertain the strength of his arms, Janaka told him about the bow whereby Mahadeva the bearer of Pinaka destroyed the town of Tripura. Rama, the descendant of Raghu, broke i smiling.

Q. Show the fitness of the epithet हसन् । Ans. जनकः भङ्गा अवीचत् यत् नैतत् धनुः कथमपि भज्यत इति । अतः एव रामस्य हासः अजनि । अपिच हसन् इत्यनेन लीलायैव अमाञ्चीत् इत्यति गत्यते ।

Q. Comment On अजियच्छत् । Ans. रामः धनुः अयच्छीत्, जनकः । रामम् धनुः अजियच्छत् इति "गतिबुद्धि" इत्यादिना णिजनस्य यद्भिः अणिजन्त तर्धरि कश्चसंज्ञा । [The nominative of यद् when it was not causative, takes the second case, when but यद् becomes a causative one. But then यद् does not according to Panini signify acceptance but knowledge. So according to him t means "Janaka informed him about the bow." But according to other grammarians here यद् means to accept, and has thus a rule provided.]

Q. Give the derivative meaning of जनक । Ans. See the previous sloka.

Q. Give the allusion to धन दैवपरम् आर्हिदत् । Ans. See above.

Q. Why is Rama called रघुनन्दन and not द्वितीयनन्दन ? Ans. "रघुस्य कर्णारमनसक्रीर्षिन् सुदक्षिणायां तनयं ययाचे ।"

ततो नदीणान् पथिकान् गिरिञ्चा-
नाहायकान् भूमिपतेरयोध्याम् ।
दित्सुः सुतां योधहरैस्तुरङ्गै-
र्व्यसर्जयन्मैथिलमर्त्यमुख्यः ॥ ४३ ॥

रघुः । इति रघोर्गात्रा एव वंशाख्या । Q. Give the different meanings of वल । Ans. "बलं गत्वरसे रूपे स्थाननि स्त्रौष्यसैन्ययोः । पुमान् इत्यायुषे दैत्यप्रभेदे वायसेऽपि च । बलयुक्तोऽन्वलिङ्गः स्यात् ।" इति मेदिनी । Q, Show the fitness of पिनाकी । Ans. रामः तमेव पिनाकम् वभञ्ज, येन शिवोऽपि पिनाकिनात्मा ख्यातोऽभूत् इति पिनाकी इत्यस्य स्मार्थत्वम् । See "निर्माक्षिण च वासुकेर्निर्बुलितम् यत् सादरम् नन्दिना ।" &c. वीरचं । ४२ ।

43. Principal part :—ततः मैथिलमर्त्यमुख्यः भूमिपतेः आहायकान् तुरङ्गैः अयोध्यां व्यसर्जयत् । Adj. to आहायकान्—नदीणान्, पथिकान्, गिरिञ्चान् । Adjunct to मैथिलः—सुतां दित्सुः ।

Prose order :—ततः मैथिलमर्त्यमुख्यः सुतां दित्सुः नदीणान् पथिकान् गिरिञ्चान् भूमिपतेः आहायकान् योधहरैः तुरङ्गैः अयोध्यां व्यसर्जयत् ।

Substance.—घटुर्भङ्गान् परं जनकः रुपतेः दशरथस्य आनयनार्थं, ये नाम नदीमर्त्यं स्थलवर्त्म गिरिवर्त्म च जानन्ति तान् अन्तरीहान् अयोध्याम् प्रेषयामास ।

Explanation in tika form :—ततः घटुर्भङ्गान्तरं मिथिलानां राजा मैथिलः "जनपदशब्दात् खनियादञ्" * इत्यत्र "अभियसमानशब्दात्जनपदात् तस्य राजत्वपत्यवत्" † इति वचनात् ऋञ् । खियन्ते प्राचिनीऽस्मिन्निति नमः

* Let there be ऋञ् to denote progeny, after a word which, while it expresses a country, expresses also a Kshetriya.

† Let the affix ऋञ् come after the name of a country of the same name as a Kshatriya, when the sense is that

भूमीकः तत्र भवा नद्यां ननुष्याः “दिवादिभ्यो यत्”‡ इति यत्। सुखमेव
सुख्यः प्रधानम्, आखादिभ्यः यः । नद्येषु सुख्यः नद्यं सुख्यः ननुष्येष्ठः इत्यर्थः ।
नैथिलवासी नद्यं सुख्येति विशिष्यसमासः । जनक इत्यर्थः । सुतां दुहितरं
दित्सुः दातुमिच्छुः सन् रामाय इति शेषः । नदीष्वान् नद्यां ज्ञातुं जानन्ति वे
तान् नदीसन्तरश्चक्रवर्णान् “सुपिष्यः” इति आधातोः कः । [नदीष्याः नदीशुः
इति च पुरुषोत्तमः] पन्थानं गच्छन्ति विदन्ति वा पथिकाः तान् पथि कुञ्चलान्
इति क्वचित् “तत्र कुञ्चलपथः” इति ठक् । तथा गिरिशान् यथाप्रदेशं पर्वतज्ञान्
भूमिपतेः दशरथस्य “कर्णैकर्मणोः कृति” इति कर्मणि षष्ठी । आहायन्ति
आकारयन्तीति आहायकाः दूताः तान् कर्त्तरि ण्वल् । युध्यन् इति योध्याः,
पचाद्यच् । तान् प्रीहर्तुं योग्यं वयः प्राप्तैः, समैरित्यर्थः, इति योध्वरैः, “वयसि
च” इति षष्ठातोः चच् । § तुरङ्गैः अत्रैः करणभूतैः अश्वेषां व्यसञ्जयत्
प्रेरयामास । विपुर्व्यस्य ष्वलस्य ष्टञीः लङ् । गत्यर्थत्वात् द्विकर्मकता । इत-
सुपंजातिः ।

Change of V.—नदीष्याः पथिकाः गिरिशः आहायकाः.....दित्सुना
.....व्यसञ्जयन् नैथिलसुख्ये न ।

Derivations :—नदीष्या — नदी-द्या-कः । पथिक—पथिन् ठक् ।
गिरिशः—गिरि-शा-कः । आहायक—आ-हा-ण्वल् । लट् जयति, जयते ।
लुङ् अहत्, अहत, अहास । लिट् जुहाव, जुहुवे । दित्सु—दा-सन् उ ।
इर—इ-चच् । तुरङ्ग—तुर-गम् -ख । ‘तुरीष गच्छतीत्युपै तुरङ्गश्च तुरङ्गमः ।’
व्यसञ्जयत्—वि ष्टञ-ण्विच्-ष्वल् द । लुङ् व्यसीष्टजत् व्यसञ्जयत् । नद्यं—
नद्यं-यत् ।

of the Kings thereof, as when the sense is that of pro-
geny. Thus नैथिल, the king of the Kshatriyas or of the
country of मिथिला. [Bal.]

‡ दिशम्, वर्गम् इत्यादिः ।

§ वयसि शयमाने इरतेः कर्मणि उपपदे चच्प्रत्ययो भवति । यथा योध-
वरः, युोधवहनचर्म वयः प्राप्तः इत्यर्थः ।

चिप्रं ततोऽध्वन्यतुरङ्गयायी
 यविष्ठवत् हृद्वतमोऽपि राजा ।
 आख्यायकेभ्यः श्रुतसूनुवृत्ति-
 रत्नानयानो मिथिलामगच्छत् ॥ ४४ ॥

अनन्तर मिथिलास्य जनगणेर अग्रगण्य जनके कन्यादान करिते
 अडिलायी हरेण राजा पशुपथके आनयन करिवार जत्र, साहारा
 नदीपथ, हलपथ उ त्रिपिपथ सून्दररूपे अवगत छिल ताहादिपथके
 बोधपुरुषवहनक्रम अत्र द्वारा आबोधाय प्रेरण करिलेन । .

Then the chief of the Mithila men, desirous to give his daughter
 (in marriage) sent in Ayodhya to the King the inviters well
 acquainted with rivers, roads, mountains, by means of horses fit to
 carry the warriors.

Q. Explain the formation and gram. mean-
 ing of नदीष्वा । Ans. नद्यां स्नातुं जानन्ति ये ते नदीष्वाः । “सुपिस्थः”
 इति नदी उपपदात् स्नाधातोः कः । ततः “निनदीभ्यां स्नातेः कौशले” इति
 कौशले गम्ये, नदी इत्यच्चात् स्नाधातोः क्तम् । अतः “नदीसन्तरणकुशलाः”
 इति धलविधानेन व्याकरणसूत्रादेव कुशलार्थत्वम् गमितम् । Cf. “आनाधि-
 नस्तदिचये नदीष्वात्” रघुः । Q. Show the change of mean-
 ing of the root स्ज् with the change of prefixes.
 Ans. अति-स्ज्धातुः अतिसर्जने, दाने । अव-स्ज् निचिपे । उ-स्ज् उत्सर्गे ।
 नि-स्ज् परित्यागे । वि-स्ज् विसर्जने, दाने, भोजने । “विसर्जयेत् यम् सुत-
 जन्म हर्षितः ।” रघुः । सम्-स्ज् संसर्गे इत्यादि । Q. Derive मैथिल ।
 Ans. See above. । ४३ ।

44. Principal part :—ततः राजा मिथिलां चिप्रम् अगच्छत् ।
 Adj. to राजा—अध्वन्यतुरङ्गयायी, यविष्ठवत्, हृद्वतमः, श्रुतसूनुवृत्तिः and
 अन्धानयानः । आख्यायकेभ्यः (अपादान्) ।

Prose order :—ततः आख्यायकैः श्रुतस्तुतिः अध्वन्यतुरङ्गायायी
वृद्धतमीऽपि यविष्ठवत् अन्त्यानयानो राजा मिथिलां क्षिप्रम् अगच्छत् ।

Substance :—अथ वार्तावहेभ्यः रामगतम् सर्वसुपलभ्य अनुदघातसुखम्
रघुमेकं जविभिः चर्तिकैः वाहयन् वृद्धोऽपि युवा इव उत्साहशीलः मिथिलां प्रति
प्रतस्थे । [अथवा, अनुदघातगमनं जविनं तुरङ्गमारुह्य युवा इव यथै ।]

Explanation in tika form :—अथ श्लोकवयेन इह-इयसुनप्रयोग-
माह क्षिप्रमिति । ततः तदनन्तरं आख्यायानि कथयन्ति ये ते आख्यायकाः सन्देशहराः
कर्त्तरि खलु । तेभ्यः “शुल्यधामां आबधिता” इति अपादानात् पञ्चमी । श्रुता
सुनोः प्रवस्य इति व्यवहारः धनुर्भङ्गरूपः येन तथोक्तः । अध्वन्यम् अलं मामिनो
ये तुरङ्गाः अथाः ते अध्वन्यतुरङ्गाः । अलङ्गानीत्यस्मिन्नर्थे “अध्वनी यत् खी”
इति यत् । अन्यत्र अध्वनीनाः । तैः साधु यातीति अध्वन्यतुरङ्गायायी द्रुताश्र-
युक्तं रथं द्रुताश्रवावह्य, गच्छन् । तथा अयमेवामतिशयेन वृद्धः वृद्धतमीऽपि
यविष्ठवत् युवतम इव ‘नेन तुष्णम्’ इति वदति । न विद्युते ग्लानं ग्लानिः
यस्मिन् तत् अन्त्यानं क्लानिरहितं, तत् यानं गमनं रघुगतिर्वा यस्य तथोक्तः
अनुदघातसुखयान इत्यर्थः । अथवा, राज्ञः मनसि तथा आनन्दः समजनि, यथा
द्रुताश्रेण गच्छतापि तैन न ग्लानिरनुभूयते अ इत्यर्थः । राजा दशरथः मिथिलां
क्षिप्रं शीघ्रम् अगच्छत् भरतशत्रुघ्नाभ्यां सह इति अर्थादनुपलभ्यम् । वत-
सुपजातिः ।

Change of V.—.....वार्धिना.....वृद्धतमीनापि राज्ञा.....श्रुतस्तु-
तिना अन्त्यानयानेन मिथिला अगम्यत ।

Derivation.—अध्वन्—अध्वन्-यत् । यायी—या-यिनि, अयासीन्
लुङ् । यविष्ठ—युवा-इष्ठन् । आख्यायक—आ-ख्या-खलु । अख्यात् लुङ् ।
सुनः—सु-नुक् । सुते लुट्, अलविष्ट, असीष्ट लुङ् । ग्लान—ग्लै-क्तः । ग्लायति
क्वट् । अन्त्यासीन् लुङ् ।

नृपति वृद्ध हर्षेणाऽऽ संवाङ्मवाहकदिग्गैर निकटे पुत्रेण वृत्ताञ्ज
अवगत हर्षेणा युवार आय उ२माह महकारे, ऊ३गात्री अशुक्त रणे
आरौहण करिष्या गमनक्रेण अग्राह करिष्या मिथिलां प्रश्नान करिलेन ।

इन्द्रिष्ठमार्त्वीत् वसुधाधिपानां
 तं प्रेष्ठमेतं गुरुवद्गरिष्ठम् ।
 सहङ्महान्तं सुकृताधिवासं
 बंदिष्ठकीर्त्तिर्यशसा वरिष्ठम् ॥ ४५ ॥

Hearing his son's exploit, from the messengers, the king though old quickly went over like a young man to Mithila on a chariot drawn by horses suited to roads without feeling the sense of fatigue.

Q. Give the meaning of अन्त्यानयानः । Ans. See above. Q. Give the sense of अपि here. Ans. अपि-रत्र सभावनार्थे प्रयुक्तः, "गर्हां ससुश्रय प्रत्र श्रद्धा सभावनारूपि ।" Q. Give the different interpretations of अन्त्यानयानः । Ans.

(1) अन्त्यानं न्कनिरहितं यानं गमनं यस्य तादृशः । युवा इव अङ्गिष्टगति-रित्यर्थः । अथवा (2) अन्त्यानम् अनुदघातसुखं यानं यस्य तादृशः । वेगवतिः अथैः उन्नतानोऽपि तथा अस्त्रलितरघगतिः युवा इव उत्साहशीलः सन् ययौ इत्यर्थः । केचित् 'अन्त्यानयानः' इति 'न्त्यानि' इति नामधातोः शानच् इति कथयन्ति । तेषु न साधु । Q. Write allusion in निधिला । Ans. बभ्रिष्ठम्रापिन निमिनाम्नि वृपती विगतदीष्टे सति, "अराजकभयं नृणां मन्यमानाः महर्षयः । दीष्टं ममभ्युः खं निमीः सन्त्यानः समजायत । मयनीत् निधिलो जातः निधिला येन निर्मिता ॥" इति, इति निधिलाख्या । २७ ।

45. Principal part :—जनकः (जनकम्) एतम् (कर्म) आर्त्वीत् । Adj. to जनकः—सहङ्, बंदिष्ठकीर्त्तिः । Adj. to एतम्—इन्द्रिष्ठम्, तम्, प्रेष्ठम् महान्तम्, सुकृताधिवासम् and वरिष्ठम् । वसुधाधिपानाम्—निर्द्धारि षठी, gram. connected with इन्द्रिष्ठम् । गुरुवत्, adv. to पूर्वमानम् (understood) or आर्त्वीत् । यशसा (ईती ढतीया) ।

Prose order—सहङ् बंदिष्ठकीर्त्तिः (जनकः) वसुधाधिपानां इन्द्रिष्ठं गुरुवद्गरिष्ठं महान्तं सुकृताधिवासं यशसा वरिष्ठं प्रेष्ठं तम् एतम् आर्त्वीत् ।

Substance :—कुलश्रीलादिषु दशरथसदृशः जनकः तम् गुरुवत् पूजया-
मास । दशरथश्च नृपाणाम् श्रेष्ठः आसीत् । स च लोकाप्रियः महान् पुण्यनिलयः
यशस्वी कीर्तिमांस अभूत् ।

Explanation in tika form :—इष्टप्रत्ययस्य उदाहरणानि प्रदर्शय-
न्नाह, इन्द्रिष्टेति । समान इव दृश्यते इति सदृक्, कुलश्रीलादिषु दशरथेन
तुल्यः । समान इत्यस्मात् इष्धातीः क्तिन् । वंदिष्ठा बहुला कीर्तिर्यस्य तथोक्तः
विपुलशशाः इत्यर्थः । 'बहुल' इत्यस्मात् इष्टन्प्रत्ययः । 'प्रियस्त्रिरे'त्यादिना *
बहुलशब्दस्य वंहादेशः । जनकः वसुधाधिपानां पृथ्वीश्वराणां इन्द्रिष्टं इन्दारकतमं
प्रशस्ततमम् सुख्यतमम् इति यावत् । "प्रियस्त्रिरे"त्यादिना इन्दारकस्य इन्दादेशः ।
गुरुवत् उपदेष्टृवत् पिठवद्वा वर्त्तमानम् । अथवा गुरुवत् आर्चीत् इत्यन्वयः ।
"गुरुर्मन्त्रोपदेष्टा च गुरुर्जनकजीवयोः" इति रत्नकोषः । गरिष्ठं गुरुतमं, "प्रिय-
स्त्रिरे"त्यादिना गुरुशब्दस्य गर् आदेशः । महान् उदारचरितम्, सुकृतानि
पुण्यानि अधिवसन्धस्त्रिन् इति सुकृताधिवासः तं सुकृतनिलयम् इत्यर्थः । अन्यथा
कृती रामपितृत्वाधिकारः इति । अधिकरणे घञ् । यशसा कीर्त्या वरिष्ठं उक्ततमं
"प्रियस्त्रिरे"त्यादिना उरुशब्दस्य वरादेशः । प्रिष्ठं प्रसिद्धम् एतम् एनम् दशरथम्
आर्चीत् पूजितवान् । अथवा एतम् आगतम् तम् आर्चीत् इत्यन्वयः । अत्र तु
आ इत्यस्मात् इष्धातीः क्तः । इत्तमुपजातिः ।

Change of V.—इन्द्रिष्टः आर्चिं.....सः प्रिष्ठः एतः...गरिष्ठः, सदृश
महान् सुकृताधिवासः वंदिष्ठकीर्तिना.....वरिष्ठः ।

Derivation.—इन्द्रिष्ट—इन्दारक-इष्टन् । प्रिष्ठ—प्रिय-इष्टन् । एतम्—
आ-इ-कर्त्तरि क्तः । गरिष्ठ—गर्-इष्टन् । सदृक्—समान-इष्ट-क्तिन् । अधि-
वास—अधि-वस-अधिकरणे घञ् । वंदिष्ठ—बहुल-इष्टन् । वरिष्ठ—उरु-इष्टन् ।
आर्चीत्—अर्च-लुङ् इत् लिट् आनर्त् ।

* "प्रिय स्त्रिरे स्त्रिरे उरु बहुलं गुरु इष्टं तप दीर्घं इन्दारकाणाम् । प्र स्य
स्य वर वंदि गर् वधि त्प द्राधि इन्दाः ।" प्रिय स्त्रिरे &c are substituted
by प्र स्य &c when followed by इष्टन् ईयसुन् &c ।

राजगणेश्वर अग्रगण्य राजा दशरथ सकलेश्वर प्रियपात्र महान् ओ
पुण्यालय हिलेन । तौहार समकक्ष बभूव जनक, श्रेष्ठतम दशरथके
शुक्ररुद्र श्राय अत्यर्थम् करिलेन ।

Janak, of widespread reputation, equal to Dasaratha, received
with honor the latter, the most praiseworthy of the rulers of the
earth, dear and honorable like the preceptor, great and exalted with
glory and the very repository of virtues.

Q. Distinguish between दृष्टान्त्य and दृष्टान्त्य ।

Explain the above sloka by way of दृष्टान्त्य । Ans.

(1) The explanation of a sloka in दृष्टान्त्य is when the
sloka is explained by way of prose order as is done by
Mallinath. (2) The explanation in दृष्टान्त्य is when
the principal part of the sentence is first explained and
then the subordinate ones, beginning with such words as
किंभूतः &c. (See the notes by जयनन्दल) । Q. Give the

different interpretations of तम् एतम् । Ans. 'तम्

एतम् आसीत्' इति अन्वये कृते तम् प्रसिद्धमित्यर्थः । यद्-ब्रह्मस्य च प्रयोगा-

भावः । तथाहि मन्वन्तमष्टः—“प्रक्रान्तः प्रसिद्धार्थः अनुभूतार्थविषयः तच्छब्दी

यच्छब्दीपादान् नापेक्षते ।” इति । एतम् तम् इति अन्वये कृते ‘एतम् आगतम्,

आ-इच्छातीः कर्त्तरि क्तः । तम् आसीत् इत्यर्थः । Q. Parse सुकृताधि-

वासम् । Ans. ‘तम् इत्यनेन एकविभक्ति । उद्देश्यविधेयान्वयः । Q.

Give the other forms of सट्म् and explain the

formation of each. Ans. सट्म् and सट्त् । समान इव

दृश्यते इति सट्म् । “त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्” “सर्दानात्वयोश्च इति

वाच्यम्” इति समान इत्यस्मात् दृग्धातोः अनालोचने अर्थात् अनवलीकने अर्थे

(अत दर्मनकार्यम् नास्ति) कञ्, ‘चकारात् क्तिन् इति क्तिन्प्रत्ययात् सट्म्

इति सिद्धम् । कञ्प्रत्ययात् ‘सट्म्’ इति सिद्धम् । “दृशेः कश्च वक्तव्यः” इति

त्रिवर्गपारोषमसौ भवन्त
मध्यासयन्त्रासनमेकमिन्द्रः ।
विवेकदृश्यत्वमगात् सुराणां
तं मैथिलो वाक्यमिदं वभाषे ॥ ४६ ॥

कसप्रत्ययात् 'सदृशः' इति सिद्धम् । Q. Derive and give the different meanings of, इन्दारक and गुरु । Ans. (1) "इन्दारकः सुरश्रेष्ठे मनोने यूथपातरि" इति व्यादिः । इन्द्रम् रूपम् अस्मात् इति इन्दारकः । "अङ्गइन्द्रस्याम् आरकः ।" (2) गृह्णाति उपदिशति, गिरति अर्थम् नामयति वा, इति गुरुः गृहातीः कृः । Diff. m.—"गुरुः पिता गुरुर्विभी गुरुर्देवपुरीहितः । धुर्व्यङ्गोऽपि गुरुः प्रीतो गुरुः शिष्यादिकारकः । इति अनेकार्थधनिमञ्जरी । ४५ ।

• 46. It consists of two sentences .—(1) असौ इन्द्रः (कर्णुं) विवेकदृश्यत्व' (कर्म) अगात् । (2) मैथिलः (कर्णुं) तम् (गौं कर्म) वाक्यम् (सुखं कर्म) वभाषे । (1) अध्यासयन्=Adj. to असौ । आसनम् =object to अध्यासयन् । एकम्=adj. to आसनम् । त्रिवर्गपारोषम्=Adj. to भवन्तम् । सुराणाम्=निर्द्धारि षष्ठी, connected with विवेक-दृश्यत्वम् । (2) इदम्=adj. to वाक्यम् ।

Prose order :—असौ इन्द्रः त्रिवर्गपारोषं भवन्तम् एकम् आसनम् अध्यासयन् सुराणां विवेकदृश्यत्वम् अगात्, मैथिलः तम् इदं वाक्यं वभाषे ।

Substance :—अथ मैथिलः दशरथमब्रवीत् । धर्मार्थकामान् समं सेवमानम् भवन्तम् इन्दो यत् स्वासनम् अध्यासयति स तेन गुणेषु युक्तसम्मान-प्रदर्शनात् देवेषु सः अतीव विवेकदर्शी इत्येवं प्रकटितम् ।

Explanation in tika form :—असौ इन्द्रः त्रिवर्गस्य त्रयाणां धर्मार्थ-कामानां वर्गः तस्य पारं गामी त्रिवर्गपारोषः, "त्रिवर्गो धर्मार्थकामार्थः" इत्यमरः । "अवारपाराव्यान्तानुकाशकामो" इत्यत्र विगृहीतविपर्ययस्य षष्ठात् पारशब्दात्

ख (ईन) takes place after अवारपार, अत्यन्त अनुकाम in the

खः (ईन)न। तथाभूतं भवत् । “गतिवद्भी”त्यादिना आसुधातोः अखन्ताव-
 स्थायाम् अकर्मकत्वात् खन्तावस्थायाम् कर्मसंज्ञा । एकम् इन्द्राकृदमित्यर्थः, आसनम्
 “अधिशीङ् स्थासाङ्कर्म” इति अधिकरणस्य कर्मत्वम् । अध्यासयन् आरीपयन्
 सुराणां देवानां मध्ये विवेकं दृष्टवान् इति विवेकदृष्ट्या सदसरेदजः । दृष्टेः अतीति
 कृनिप् । विवेकदृष्टनः भावः विवेकदृष्टत्वम् तत् अगच्छत् प्राप्तवान् । “सर्वे
 गत्यर्थाः प्राप्तार्थाः ज्ञानार्थाश्च” इति गन्धातोः प्राप्तार्थत्वम् । मैथिली जनकः तं
 दशरथम् इदं वाक्यं बभाषे उक्तवान् । त्रुवीत्यर्थग्रहणात् भाषधातोः द्विकर्मकता ।
 Allusion :—वरलाभदत्तं सम्बरनामानम् असुरं जितुमसमर्थः इन्द्रः असुर-
 विनाशाय दशरथमाहूतवान् । स च कृतकर्म्या इन्द्रेण परं तीर्थं लभमानेन यत्
 खासनम् अध्यासितः तेन इन्द्रस्य गुणपक्षपातिनः विवेकिता एव प्रकटिता ।
 काव्यलिङ्गमलङ्कारः । वृत्तमुपजातिः ।

Change of V.—स मैथिलेन.....इदं वाक्यं बभाषे ।

Derivation :—मैथिलः—मिथिलस्य निमिषुत्रस्य गत्रापत्यम् पुमान्
 इति मैथिलः । अथवा मिथिलायाः राजा इति मैथिलः । मिथिल वा मिथिला
 अण् । “मथनात् मिथिली जातः, मिथिला येन निर्मित्ता ।” इतिवं । पारीण
 —पार-खः । अध्यासयन्—अधि-आस-धि-शठ प्रथमा । विवेक—वि-विच-भाषं
 घञ् । इन्द्रः—इदि परमैश्वर्यं इत्यस्मात् इ । दृष्ट्व—दृष्ट्-कृनिप् ल । दृष्ट्वा
 दृष्ट्वात्ती दृष्ट्वात्तः दृष्ट्वात्तः दृष्ट्वात्तः इत्यादि रूपम् । अगात् इ-लुङ् इ । लट् एति,
 इतः यन्ति । लङ् एत् । बभाषे—भाष-लिट् ए । लुङ् अभाषिष्ट ।

जनक कहिलेन, आपनि धर्म अर्थ काम त्रिविध विषय गाढ करि-
 याछेन । सहरासुर बधानुतर हेले आपनाके एकामने उपवेशन
 कराहेया देवगणेर मध्ये आपनाके अधिक आग्रहणीर परिचर
 दियाछेन ।

To him did the king of Mithila address the following speech,
 sense of going, whether taken singly or conjointly or
 reversedly. Thus अवारपारीणः, पारपारीणः, पारीणः अवारपारीणः,
 अत्यनीनः, अनुकानीनः इत्यादि ।

द्विरप्स्ययी ब्राह्मणतेव जङ्गमा
 श्रुता दिवः स्यान्नुरिवाचिरप्रभा ।
 शशाङ्ककान्तेरधिदेवताकृतिः ।
 सुता ददे तस्य सुताय मैथिली ॥ ४७ ॥

'Indra among gods has shown his insight of judgment by placing thee in his very seat, thee, who hast attained the three ends of life.

In English Explanation, add :—The epithet त्रिवर्गपारीष means that he had gone to the end of त्रिवर्ग, 'i. e. fully attained the three ends of life, viz. virtue, wealth and enjoyment.

Q. Explain विवेकदृशत्वमगात् सुराणाम् । Ans. See what is written under the head 'Allusion.'

Q. Give the meaning of असौ । Ans. असौ प्रसिद्ध इत्यर्थः । तद्-शब्दवत् अदस-शब्दस्यापि प्रसिद्धार्थत्वमस्ति ।

Q. Comment on तम् । Ans. तम् दशरथस्य, इति तद्-शब्दस्य 'दशरथ'मित्यनेन अन्वयित्वात्, यद्दशब्दं विनापि तद्-प्रयोगः ।

Q. As भाष means to speak, is not the word वाक्यम् used redundantly ? Ans. तुवादिधातूनाम् चिकीर्षुकेषु पठनात्, भाषधातोः वचनादिकर्थात्त्वम् अस्ति । केवलं वच्धातुः अकर्मकवत् प्रयुज्यते, यथा "वक्ति श्रीरघुनन्दनः ।" "तिष्ठतु तृतीयो यदाहं वच्मि ।"

इत्यादि । ४६ ।

47. Principal part :—(जनकेन) तस्य सुताय मैथिली सुता (उक्तं कर्म) ददे । Adjunct to सुता - द्विरप्स्ययी जङ्गमा ब्राह्मणता इव, दिवः श्रुता स्यात्तुः अचिरप्रभा इव, शशाङ्ककान्तेः अधिदेवताकृतिः ।

Prose order :—(जनकेन) जङ्गमा द्विरप्स्ययी ब्राह्मणतेव, दिवः श्रुता स्यात्तुः अचिरप्रभा इव, शशाङ्ककान्तेः अधिदेवताकृतिः मैथिली सुता तस्य सुताय ददे ।

Substance.—या सीता गतिशीला शालङ्काश्रिता स्वर्णलता इव चद्रस्यत, या च आकाशात् स्वलिता स्थितिशीला विद्युत् इव अशीभत या च ज्योत्स्नायाः अधिष्ठात्री देवता इव ज्वलज्यत, जनकसां दशरथस्य तनयाय ददौ ।

Explanation in tika form :—जङ्गमा सञ्चारिणी नरुं स्थावरा । गृह्णन्तात् गनीः पचाद्यच् । हिरण्ययी सुवर्णनिर्मिता स्वर्णच्छविलात् । “मयङ् वेतयोर्भाषायामभक्षाष्कादनयोः” * इति विकारे मयट् । “दाखिनायने”†-त्यादिना यलोपः निपातनात् । शाललता इव शालम् आश्रिता लता । मध्यपद-लोपी कर्मधारयः । एतेन रामस्य शालप्रांशुत्वं सूचितम् । तथा दिवः आकाशात् च ता पतिता स्याद् : अचक्षला, सा तु चक्षला इति विशेषः । अचिरप्रभा विद्यु-दिव । तेजस्विलात् तन्वीत्याद्य तथा समाधिः । शशाङ्कस्य चन्द्रस्य कान्तिः प्रभा तस्याः अधिदेवता अधिष्ठात्री देवता, प्रादिसमासः । तस्याः आकृतितिव आकृतिः यस्याः तथोक्ता । उत्तरपदलोपी समासः । सौख्यत्वात् तथाभूता । मैथिलस्य अपत्यः स्त्रीति मैथिली, यद्वा मिथिलायां नगर्यां मिथिलास्यभूमीति इत्यर्थः जाता, अयोनिसम्भवत्वात् पार्थिवी इत्यर्थः । अयोनिसम्भवेन दिव्यत्वात् च लक्ष्मीत्वं सूचितं । सुता कन्या सीता, तस्य दशरथस्य सुताय पुत्राय ददौ । दाधातीः कर्मणि लिट् । जनकेन इति अनुक्तं कर्तृपदम् ऊह्यम् । रामस्य कृच्छ्रत्वात् तस्यैव परिषदः कविना उक्तः न शेषायाम् । उत्प्रेषा निदर्शना च अलङ्कारः । हादशाच्चरं वंशच्छम् हस्तम् । “जती तु वंशच्छमुदीरितम् जरी ।”

Change of V.—जनकः हिरण्ययी जङ्गमां शाललताम् इव दिवः च्युतां स्थाङ्गुम्, अचिरप्रभामिव... अधिदेवताकृतिम् सुताम् मैथिलीम् ददौ ।

Derivation.—सुता—सु-क्त । सवति लट्, असौषीत् लुङ् । नतु वृत्ति ।

* “मयट् वा एतयोः भाषायाम् अभक्ष्याष्कादनयोः ।” एतयोः अर्थात् विकारे अवयवे च अर्थे मयट् वा स्यात् भाषायाम् । पने अच् । भक्ष्याष्का दनार्थे तु केवलम् अच् । यथा अश्नयम् आश्नयम् । भक्ष्यादौ तु, मौढ्य (अच्), कार्पासम् (अच्) ।

† दाखिनायन हाकिनायन आधर्षणिक...हिरण्ययान्ति...

आकृतिः—आक्रियते अनया इति आकृतिः । आ-कृ-करणे क्तिः । स्याद्भुः—
स्या-भुः । मैथिली—मिथिल-अच्, ङीप् । हिरण्ययी—हिरण्य-नयट्, नि० ।
अ्युता—अ्यु-त्त । अ्यवते लट्, अ्योष्ट लुङ् ।

४४. मैथिलीके देखिले बोध হয় যেন শালবৃক্ষাশ্রয়িণী হিরণ্যয়ী
লতা, যেন আকাশ বিচ্যুত হির বিদ্যুৎলতা, যেন চল্লমার ঐতারা
অধিষ্ঠাত্রী দেবতা। জনক এইরূপ কল্পা দশরথের পুত্রের হস্তে সমর্পণ
করিলেন।

(By Janaka) was given his daughter the princess of Mithila
in marriage to his (Dasaratha's) son, daughter, that looked like a
moving gold creeper resting of shala tree or one like the immove-
able lightning dropped from the sky, or the guardian angel of the
upon light.

Q. Show the significance of शाललता। Ans. शाल-
रक्षत्रिता लता शाललता । शाललता यथा शालरक्षत्रिता इति वचते, सीता तथा
रामम् आश्रितवती । उपमानभूतेन शालेन रामस्य शालप्रांशुत्वम् द्योतितम् ।
शालप्रांशुत्वत्वम् यथा “यः पद्मसूत्रिनः कुरुष्वज्ज्वाहितप्रिकः । चतुर्दशः
स्वहस्तेन शालप्रांशुः स उच्यते ॥”

Q. Expound the samas in
अचिरप्रभा । Ans. अचिरं प्रभा यस्याः सा अचिरप्रभा । सुपसुपेति समासः ।
अथवा अचिरा इति विशेषणपदम् । अचिरा प्रभा यस्याः सा, चतुर्दशसमासः ।

Q. Explain the allusion in शशाङ्क । Ans. दक्षस्य अपराः
दुहितः अवमत्य कौबलायां रोहिण्याम् बह्व्रमेमा इति उपश्रुत्य दक्षेण शतः चन्द्रमाः
अथरोगम् प्राप्तः, पुनः स्वर्द्धेनेन सुपदिष्टः शशम् अङ्कं धारयानास इति पीरान्कौ
वार्ता ।

Q. Expound the samas in अधिदेवताकृतिः । Ans.
अधिष्ठात्रो देवता अधिदेवता । प्रादिसमासः । तस्याः आकृतिरिव आकृतिः
यस्याः सा अधिदेवताकृतिः । “सप्तस्युपमानपूर्वस्य च उत्तरपदद्वयोपः ।” इति
उत्तरपदद्वयोपी समासः । ४७ ।

लब्धां ततो विश्वजनीनवृत्ति-

स्ताम।त्मनीनामुदवीढ रामः ।

सद्रत्नमुक्ताफलभर्षभूषां

संबन्धयन्तीं रघुवंश्लक्ष्मीम् ॥ ४८ ॥

48. Principal part :—ततः तां रामः उदवीढ । Adj. to ताम्—लब्धाम्, आत्मनीनाम्, सद्रत्नमुक्ताफलभर्षभूषाम् and संबन्धयन्तीम् । रघुवंश्लक्ष्मीम् object to संबन्धयन्तीम् । Adj. to रामः—विश्वजनीनवृत्तिः ।

Prose order :—ततः विश्वजनीनवृत्तिः रामः लब्धाम् आत्मनीनां, सद्रत्न-मुक्ताफलभर्षभूषां, रघुवंश्लक्ष्मीं संबन्धयन्तीं ताम् उदवीढ ।

Substance :—अथ रत्नावधादिना भुवनहितकारी रामः एवम् जनक-प्रदत्ताम् उत्कृष्टवतीम् नामारत्नादिभूषिताम् रघूणाम् सम्यग् वर्धयन्तीम् सीताम् उद्गृह्णात् ।

Explanation in tika form :—ततो दानानन्तरं विश्वजनेभ्यः हिता विश्वजनीना विशेषां भङ्गलकरोत्यर्थः । “आत्मन् विश्वजने”*त्यादिना खः (ईन्) तथाभूता इति व्यवहारी यस्य तथोक्तः रामः लब्धां चतुर्भङ्गेन अधिगताम्, आत्मने हिताम् आत्मनीनाम् । पूर्ववत् “आत्मन् विश्वजने”त्यादिना खः । सद्रत्नानि उत्कृष्टरत्नानि मुक्ताफलानि भर्षाणि खर्षानि च तेषां भूषा अलङ्कारः यस्याः तथोक्ताम् “इमं खर्षे जातरूपं सुवर्षे भर्षं हाटकम्” इति हलायुधः, [भर्षशीभामिति पाठे तेः शीभते इति पचायच् । अथवा सती उत्कृष्टा रत्नादिशीभा यस्याः, तैरलङ्कृतत्वात्, ताम्] तथा रघुवंश्ले भवा रघुवंशा सा चासीं लक्ष्मीचेति तां रघुवंश्लक्ष्मीमिति पाठे, रघुवंश्ले लक्ष्मीः इति विग्रहः । रघुवंश्लक्ष्मीम् इति च पाठे रघुवर्गे भवा तादृशी लक्ष्मीः इति विग्रहः । संबन्धयन्तीं सम्यग् बहुलोज्ज्वलीनीं चारित्र्यमहिमा

* “आत्मन् विश्वजन भोगीश्वरपदात् खः” । after the words आत्मन् विश्वजन and after भोग as the final term in a compound, let there be the affix ख (ईन्) । (Ba).

बर्हयन्तीम् इत्यर्थः । बहुलशब्दात् सत्करोतीति षिचि इष्टबद्धावात् “प्रियस्त्रिरे”-
त्यादिना † संबादिशः । वृत्तः शब्दप्रत्ययः । तां सौतां उदवीद परिणीतवान् ।
बद्धे: “स्त्रितित्यादिना”‡ कर्त्तुः क्रियाफलविबन्धया आत्मनेपदम् । वृत्तमुपजातिः ।

Change of V.—लब्धा विश्वजननीनष्ठतिना सा आत्मनीना उदनादि
रानिष् सद्रनसुक्ताफलभर्षभूषा संबर्हयन्ती. . . . ।

Derivation:—लब्धा—लभ-कर्मणि क्तः । लट् लभते । लुङ् अलम्बं
विश्वजननीन—विश्वजन-खः । आत्मनीन-आत्मन्-खः । उदवीद—उत्-बद्ध लुङ्
त् । लट् बद्धति, बद्धते । लुङ् अवाञ्चोत्, अवीद । लिट् उवाह, जष्टि । संबर्ह-
यन्तीम्—सं-बर्हि (बहुल-षिच्) शब्द द्वितीया ।

48. षे रामचन्द्रेण प्रेत्येक कार्यं जगतेर हितसाधनं कुरु, त्विनि
आश्चर्यकरवती मणिमुक्तामूर्ध्नि भूषिता पद्मलक्ष्मीताके विवाहं करि-
लेन । सौतारं (चरित्रमहिमाय) रघुवंशीयदिनेर श्री आरुण उज्ज्वल
हृदयैश्चिह्न ।

Her, thus obtained and decorated with gold, jewels and pearls of
excellent quality, did marry Rama, all whose deeds were meant for
the good of the universe. She was beneficial to herself (doting on a
deserving husband) and aggrandized the fortune of Raghu's dynasty.

Q. Show the propriety of the adjective सद्रन-

† “प्रिय स्त्रिरे स्त्रिरे उरु बहुल गुरु वृद्ध वृत्त दीर्घे इन्दारकाशाम प्र स्त्र एत
वरं बर्हि गर् वर्षि वृप् द्राचि इन्दाः ।

‡ स्त्रितित् जितः कर्त्तृमिप्राये क्रियाफले ।” स्त्रितित्ती जितश्च धातोः आत्मनेपदं
स्यात् कर्त्तृगामिनि क्रियाफले । After a verbal root distinguished
by an indicatory vowel circumflexly accented or by an
indicatory अ् when the direct fruit of the action accrues
to the agent, let there be आत्मनेपदम् । [Bal.] Thus बहुल
प्रापणे has the indicatory अ् and the direct fruit of marriage
accrues to Rama the agent.

सुप्रातमासादितसम्भदं तद्-
बन्दाहभिः संस्तुतमभ्ययीध्यम् ।

अश्वीयराजन्यकहास्तिकाव्य-

मगात् सराजं बलमध्वनीनम् ॥ ४८ ॥

सुप्ताफलभक्ष्यभूषाम् । Ans. “कन्यायैवं पालनीया शिक्षणीयातिथयवतः ।
देया वराय गुणिने धनरत्नसमन्विता ॥” इति शाब्दकारवचनप्रामाण्यात् रत्नादि-

भूषणत्वम् । Q. Explain the epithet आत्मनीनाम् । Ans.
आत्मने हिता आत्मनीना । स्त्रीत्कर्षविधात्री । सङ्घर्षेण मनः निवेशयन्ती
‘सङ्घर्षेप्रतिपादिता कन्या उभयकुलं तारयति’ इति कथनात् अत्यर्थम् उत्कर्षम्
लेभे इति भावः । Q. Comment on the different mean-

ings of रघुवंशलक्ष्मीम् । Ans. See above. Q. Give the
etymological interpretation of रामः । Ans. “राशब्दे
विश्ववचनो मन्वापौश्वरवाचकः । विश्वानामीश्वरी योहि तेन रामः प्रकीर्तितः ।”

Q. Comment on संबंध्यन्तीस् । Ans. See above । ४८ ।

49. Principal part :—तत् बलं अभ्ययीध्यम् अगात् । The
rest are adj. to बलम् । बन्दाहभिः=nominative to संस्तुतम् ।

Prose order :—सुप्रातम् आसादितसम्भदं बन्दाहभिः संस्तुतम् अश्वीय-
राजन्यकहास्तिकाव्यं सराजम् अध्वनीनं तत् बलं अभ्ययीध्यम् अगात् ।

• Substance :—प्रातयेष्य शुभम् असूचयत्, पथि सुखं गच्छत् तत् सेवं
अन्नादिभिरुपचितं सत् सानन्दं तथा वैतालीयैः संस्तुतम् अथीष्यां प्रति चक्षितम् ।

Explanation in tika form .—श्रीभगं निरूपद्रवत्वात् प्रातः दिनसुखं
यस्य तत् सुप्रातं “सुप्रातं सुखं सुदिव शारिकुच चतुरश्र एणोपद अजपद प्रोष्ठपदाः”
इति अक्षप्रत्ययो निपातः । आसादितः प्राप्तः समीदः हर्षो श्रेय तथोक्तम् “सुत्
प्रीतिः प्रसदो हर्षः प्रसीदामीदसंसदाः” इत्यमरः । “प्रसदसम्भदो हर्षे” इति
अप्रत्ययः । [अन्वत् प्रसादः सम्भदः] बन्दाहभिः स्तुतिपाठकैः “बन्दाहरनिवादकै”
इत्यमरः । संस्तुतं कृतसाधम् “शुभव्योपाहः” इति आक्षप्रत्ययः । अगानां समूहः

अश्वीयं “इन्दे त्वश्वीयमाश्वत्” इत्यमरः । “किंवाशाभ्यां शञ्ची” अन्वतरस्याम् इति छः । राजानानां समूहः राजन्यकम् ‘गोत्रीश्वी’त्यादिना बुञ् । हस्तिनां समूहः हास्तिकं “अक्षिप्त हस्ति घेनोष्टक्” इति टक् । अश्वीयश्च राजन्यकश्च हास्तिकश्च तत् अश्वीयरजन्यकहास्तिकम् “बन्धश्च प्राणि तृत्ये सेनाङ्गानाम्” इति, सेनाङ्गत्वात् एकवद्भाषः । तेन आत्वम् उपचितम् । तथा राज्ञा सह विद्यमानं सराजं राजसहितं अनवशिष्टं युगपद् वा इत्यर्थः । साकल्ये यौगपथे वा अश्वयीमावः । “अनश्च” इति टच् समासान्तः । अप्जनानं अप्जानम् अलंगामीति अप्जनीनं “अप्जनी यत्खी” इति खः । तत् बलं दशरथसैन्यं “बलं गन्धरसे रुपे ख्यामनि श्यौल्यसैन्ययोः” इति मेदिनी । अश्वयोध्यम् अयोध्याभिमुखं “अभिप्रती आभिमुख्ये” इति अश्वयीमावः । अगात् प्रतस्त्रि । इषी लुङ् । इतस्तुपजातिः ।

Change of V.—.....सुप्रतिन आसाहितसम्पदेन तेन.....संसुतेन... हास्तिकाश्चिन अगायि सराजिन बलेन अप्जनीनेन ।

• Derivation.—आसाहित—आ-सद-धिच्-कर्त्तृणि क्तः । लृट् आसा-दयति । लुङ् असिसदत् । सम्पद—सम्-मद-अप् । वन्दाव—वन्द-आवः । मन्ततम्—सं-स्त-कर्त्तृणि क्तः । अश्वीयम्—अश्व-इः । राजन्यकम्—राजन्य-वुञ् । हास्तिकम्—हस्ति-दृक् । अगात्—इ-लुङ् द । लृट् पति । लङ् पित् । अप्जनीनम्—अप्-जन् खः ।

पथे अश्वयीमावो राजसनाथ हस्त्याश्वोधरणाधिष्ठित सैन्धवगुल उभयप्रायः शतानीयदिनेषु शक्तिगीतिर सहित, सान्द्रे अयोध्याः तिमूषे वाक्त्रा करिन् । .

The army abounding in a large number of horse, the military men and elephants, honored by the presence of the king, having the dawn ominous, and praised by the bards, proceeded with great delight as a body of expert travellers towards Ayodhya.

Q. Comment on सुप्रतम् । Ans. See above. Q. Expound the samas in अश्वयोध्यम् । If अभि be dis-jointed, what should be their forms ? Ans. अयोध्याम्

विशङ्कटो वक्षसि बाणपाणिः

सम्पन्नतालद्वयसः पुरस्तात् ॥

भीष्मो धनुष्मानुपजान्वरत्नि-

रैति स्म रामं पथि जामदग्न्यः ॥ ५० ॥

'अभि' इति अर्थयोध्यम् । "अभि प्रतो अभिसुख्ये" इति अव्ययीभावः । असमासे तु अभि अयोध्याम् इत्येव स्यात् । अत्र कर्मप्रवचनीय षोडश्वितीया । ४६ ।

50. Principal part :—पथि जामदग्न्यः पुरस्तात् रामम् ऐति स्म ।
The rest are adjectives to जामदग्न्यः । वक्षसि=अवच्छेदे सप्तमी ।

Prose order :—पथि, वक्षसि विशङ्कटः, बाणपाणिः, सम्पन्नतालद्वयसः
भीष्मः धनुष्मान्, उपजान्वरत्निः जामदग्न्यः पुरस्तात् रामम् ऐति स्म ।

Substance :—तालद्वयसः प्रायः विशालवचाः, आकाशस्मितवाहः
भीषणः परशुरामः धनुषादाय, गृहीत्वा च बाणं हस्तेन, रामम् ससुपागतः ।

Explanation in *ṭīka* form :—एवमस्य गच्छतः पथि मार्गे, वक्षसि
[अवच्छेदे सप्तमी] उरसि विशङ्कटः विशालः "विशङ्कटं प्रथुं दृष्ट्विशालं प्रथुं
महत्" इत्यमरः । "वेः शालच्छङ्कटौ" इति शङ्कटच् । बाणः पाणौ अस्मिन्
बाणपाणिः धृतायुधः । "प्रहरणार्थेभ्यः परे निठासप्तम्यौ भवतः" इति सप्तम्यन्तस्य
परनिपातः । सम्पन्नः परिश्रितः विशालः इति यावत्, यः तालः तालद्वयः स प्रमाणं
यस्य तथोक्तः । "प्रमःणे द्वयसञ्द्वयञ्जमानचः" इति द्वयसच्प्रत्ययः । उन्नत-
तालद्वयसम इत्यर्थः । भीषति अस्मात् इति भीष्मः भयागकः । अपादाने मक् ।
धनुष्मान् प्रशस्तधनुर्भुक्तः । जानुनीः सप्तम्यै उपजानु, सामीप्ये अव्ययीभावः ।
तच्च अरत्निः वितताङ्गुलिहस्तः यस्य स तथोक्तः । सुपसुपेति समासः । प्रलम्-
बाङ्गुलिहस्तः । "अरत्निस्तु निष्कानिष्ठे न सुष्टिना" इत्यमरः । [निष्कानिष्ठेन विच्छत-
कानिष्ठेन] "रत्नरत्नी स्त्रियौ हस्तौ बद्धसुष्टिताङ्गुली" इति अमररत्नमाला ।
"ना रत्निः कफोचौ हस्ते प्रकीर्णं वितताङ्गुली" इति रुद्रविश्वप्रकाशौ । तथाभूतः
जामदग्न्येपरपथं जामदग्न्यः परशुरामः । गर्गाद्विलात् यञ् । पुरस्तात् पूर्वस्थां

उच्चैरसी राघवमाह्वतेदं

धनुः सर्वाणं कुरु मातियासीः ।

पद्माक्षमघ्नः प्रियसन्ततिस्तं

नम्रः क्षितीन्द्रोऽनुनिनीषु रूषे ॥ ५१ ॥

दिशि अयती वा । पूर्व्वस्वात् अस्तातिः । रामम् दाशरथिम् ऐति अ आगतवान् ।
आङ्पूर्व्व्वात् इषी लट् । अयोगे अतीतार्थः । इत्तम् उपजातिः ।

Change of V.—विशङ्कटेन बाणपाणिना सम्पन्नतालहयसिन भीषेण
धनुष्मता उपजान्तरविना जामदग्न्येन रामः पद्यते अ ।

Derivation. — विशङ्कट—वि-शङ्कटच् । पुरस्तात्—पूर्व्व-अस्तातिः ।
भीषः—भी-अपादानि मक् । धनुष्मान्—धनुष्-मनुप् । जामदग्न्यः—जमदग्नि
यञ् । ऐति—आ-इण-लट् ति । लुङ् अगात् ।

• पश्चिमधेय विशालवक्त्र उन्नत तालवृक्ष समान, आङ्गुलान्वित बाहू,
भौषणमूर्ति, धनुर्धारी जमदग्निजन्य परशुराम बाणहस्ते रामचन्द्र
सम्मुखे उपस्थित रहैलें ।

On the way, Parasurama the son of Jamadagni with his chest
extensive, and large arms touching the knee, presented himself as
an archer before Rama, with arrows in his hand, and thus looking
herce.

Q. In what sense is मनुप् used in धनुष्मान् । Ans.
प्रशस्तं धनुः विद्यते अस्य अस्मि धनुष्मान् । इति प्रशंसायां मनुप् । अथवा धनवा
संख्यः इति धनुष्मान्, संसर्गे मनुप् । तथाहि, “भूमनिन्द्राप्रशंसानु निलयार्थे-
ऽतिशयने । संसर्गेऽस्ति विवक्षायां भवन्ति मनुवादयः ।” Q. Compare

the विशङ्कवाक्य in बाणपाणिः and वीणापाणिः । Ans. “प्रहरणाद्यर्थः
परं निष्ठासमस्य भवतः” इति बाणशब्दस्य प्रहरणार्थत्वात् समस्यन्तस्य पाणिशब्दस्य
परनिपातः । किन्तु वीणाशब्दस्य अप्रहरणार्थत्वात्, वीणायुक्तः पाणिः यस्य स
वीणापाणिः इत्येवं समासवाक्यं भवेत् । Q. Give the meaning

of सम्पन्नतालहयसः । Ans. See above. । ५० ।

51. It consists of 4 sentences as below.

Prose order :—(1) असौ राघवम् उच्यैः आहूत, (2) इदं धनुः सबाधं कुरु, (3) मा अतियासीः । (4) अथ पराक्रमज्ञः प्रियसन्नतिः 'नमः' क्षितौन्द्रः अनुनिनीषुः (सन्) तम् ऊचि ।

' Substance.—अथ स संयामाय तम् आकारयन् एवम् प्राह, मम 'धनुरिदं बाणयुक्तम् कुरु, माम् अतिक्रम्य न गन्तव्यम् । दशरथः तत्पराक्रमं जानन् सन्तानवात्सल्यात् तम् अनुनेतुम् उवाच ।

Explanation in tika form :—असौ परशुरामः राघवं रामम् उच्यैः महता धनिना आहूत स्पर्शया तस्य आह्वानं कृतवान् इत्यर्थः । “स्पर्शायामाहः” इति आत्मनेपदम् । इदं मदीयं धनुः सबाधं सशरं कुरु, एतावतीव पराजितोऽहमिति भावः । [अन्ये तु इदं लदीयं धनुः सबाधं कुरु धनुषि बाणमारीव्य युद्धाय सज्जी भव इत्यर्थम् आहुः । तत्तु न साधु, इदमिति स्तब्धसन्निर्द्दिष्टत्वात्, रामायण-विरोधाच्च ।] मा अतियासीः मा अतिक्रम्य गच्छेः । “माङ्कि लुङ्” इति विधेर्लिङि लुङ् । अथ पराक्रमं परशुरामस्य विक्रमं जानातीति पराक्रमज्ञः विदितजामदग्न्यवत् इत्यर्थः । प्रिया सन्नतिः सन्तानो यस्य सः प्रियसन्नतिः । यतः परशुरामस्य अत्रियान्तकारि वीर्यं जानाति यतश्च रामः ‘अस्य अतीव प्रियः अतएव नमः प्रथतः क्षितौन्द्रः राजा अनुनिनीषुः अनुनेतुमिच्छुः सन्, तम् ऊचि, प्रसादयितुं परशुरामम् उक्तवान् । त्रुवो लिट् । अत्र काव्यलिङ्गम् अलङ्कारः । तल्लक्षणं यथा, “काव्यलिङ्गम् द्वितीयांशपदीयता ।” इतम् उपजातिः ।

Change of V.—असुना राघवः आहूयि ।., क्रियताम्, मा अतियायि । पराक्रमज्ञेन प्रियसन्नतिना स नमश्च क्षितौन्द्रश्च अनुनिनीषुणा..... ।

Derivation.—आहूत—आ-हू-लुङ् त । लट् आहूयते । लिटि आहूतुवे । धनुः—धन-उस् । अतियासीः—अति-या-लुङ् स । मायीगे अभागम निषेधः । सन्नति—सम्-तन-क्तिः । नम—नम-रक् । लुङ् अनसीत् । अनु-निनीषुः—अनु-नी-समल-उः । ऊचि—ह्र-लिट् ए ।

तिनि रामचन्द्रके अर्क्षार सहित कश्चिलेन, आमार एहे धनुके बाण योजना कर । आमाके अतिक्रम करिष्वा याहेते पारिबे न ।

अनेकशो निर्जितराजकखम्

पितृनतांर्षीर्नृपरक्ततोयैः ।

संक्षिप्य संरन्ध्रमसद्विपक्षं

कास्थार्भकेऽस्मिंस्त्व राम रामे ॥ ५२ ॥

मञ्जान वक्ष्मण क्रिडिपति ताहार पत्राक्रम जानितेन, सूत्ररां विनय-
भावे मानुनये बलिते लागिलेन ।

Have this bow ready with an arrow, you can't avoid me, said he aloud to Raghab; challenging the latter to a fight. The lord of the earth dotingly attached to his son, being conscious of his prowess said humbly with a view to court his favour.

Q. Account for आत्मनेपद in ऊचे । Ans. “स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ।” इति कर्त्तरि क्रियाफलात् आत्मनेपदम् । Q. Give the gram. meaning of आहूत । Or show the force of आत्मनेपद in it. Ans. आहूत इत्यत्र आत्मनेपदविधानात् “अहं-याम् आडः” इति अर्थाथत्वम् गमितम् । Q. Comment gram. on नी अतियासीः । Ans. “माङि लुङ्” माथीर्ग लुङ् सर्वकालि भवति इति विधेर्लिङि लुङ्प्रयोगः । “न-माङ्थीर्ग” इति अङ्गानमप्रतिषेधः । ५१ ।

52. It consists of three sentences :—(1) त्वम् (कर्त्तुं) नृपरक्ततोयैः (करषैः) पितृन् (कश्चं) अतांर्षीः । Adj. to त्वम्—निर्जितराजकः । अनेकशः=adv. to निर्जित । (2) त्वम् (ऊह्यम् कर्त्तुं) संरन्ध्रम् (कश्चं) संक्षिप्य (क्रिया) । Adj. to संरन्ध्रम्—असद्विपक्षम् । (3) हे राम, रामे (अधि) तव का आस्था । Adj. to रामे—अस्मिन्, अर्भके ।

Prose order :—अनेकशः निर्जितराजकः त्वं नृपरक्ततोयैः पितृन् अतांर्षीः । असद्विपक्षं संरन्ध्रं संक्षिप्य । हे राम अस्मिन् अर्भके रामे तव का आस्था ?

Substance :—त्वम् बहुवचः चन्द्रियान् निर्जित्य तेषां शीघ्रितैः पितृतर्पणं कृतवान् । क्रीधं प्रभो संहर, नास्ति ते कश्चित् प्रबलः शत्रुः । का ते आस्था बालके रामि इति दग्धरथः शवीचत् ।

Explanation in tika form :—अनेकवचः अनेकेषु समर्थेषु, अव्यय-पदम्, अधिकरणे समसो । अथवा अनेकवारमिति क्रियाविशेषणम् । निर्जितं पराजितं राजकं राज्ञां समूहो येन स निर्जितराजकः । बुञ् प्रत्ययः । त्वं वृपाणां राज्ञां रक्षाख्यं व तीयानि सलिलानि तैः पितॄन् पूर्वान् अताप्सीः प्रीणितवानसि । पितृवधामर्षोद्दीप्तः एकविंशतिवारान् निःशस्त्रीकृत्य तद्रक्तैः पितॄन् अतर्पयः । अधुना, असन् अविद्यमानः विपन्नः प्रतिपन्नः यस्मिन् तथोक्तं, निर्जितराजकत्वात्, संरम्भं कोपं सन्धिष्य संहर । रामी विपन्न इति चेदाह, हे राम परशुराम अस्मिन् मत्पुत्रे अर्भके बालके रामि तव का आस्था, का आदरः अस्ति, मैवेत्यभिप्रायः । “किं महीरगविसर्पविक्रमो राजिलिषु गरुडः प्रवर्तते ।” रक्ततीर्थैः इत्यत्र परिणामालङ्कारः । वचम् उपजातिः ।

Change of V.—निर्जितराजकेन त्वया पितरः [अत्रसत वा] अर्तापि-षत् । असन्धिष्यः संरम्भः सन्धिष्यताम् ।.....कथा आस्थया सूयते ।

Derivation. — निर्जित—निर्-जि-कर्मणि क्तः । षट् जयति । लुङ् अत्रैषीत् । लिट् जिगाथ । राजक—राजन्-समूहो बुञ् । अताप्सीः—दृप-लुङ् स । षट् दृष्यति दृपति वा । लुङ् अतर्पीत्, अत्राप्सीत्, अताप्सीत्, अदृपत् । रक्त—रन्ज क्तः । सन्धिष्य—सम्-चिप्र-लोट् छि । (दिवादि) चिष्यति, (तुदादि) क्षिपति । लुङ् अक्षैषीत् । संरम्भ—सम्-रभ भावे षञ् ।

क्रोधेन विरग्नं ये शत्रु ताहा वधन-नाहै, उधन क्रोधेन संवरणं कर । बहुवारं राज्ञान् विजितं करिया ताहादेन शोणितं वारि द्वारा पितृलोकं उर्पणं करियाह । हे राम ! बालक रामचन्द्रे तोमार किमेव आह ।

O thou Rama, restrain thy anger for want of its object, viz. the enemies. Thou hast many times conquered the kings, and have contented the manes by the blood as by water. What importance dost thou attach to a boy like Rama ?

अजीगणद्दाशरथं न वाक्यं

यदा स दपेण तदा कुमारः ।

धनुर्व्यकार्क्षीद्गुरुबाणगर्भं

लोकानलावीद्विजितांश्च तस्य ॥ ५३ ॥

Q. In what sense is शस् (अशस्) used in अनेकशः and parse it. Ans. अनेकशः अनेकेषु समयेषु, इति बहुधात् अधि-करणवाचिनः 'अनेक'शब्दात् शस् । Parsing—अधिकरणे सप्तमी । अथवा अनेकशः अनेकवारम्, वारार्थे अशस् । तथाहि वामनः "बहुल्यायात् शस् कारकात् •अन्यतरस्याम्" इत्यादी अर्थयङ्गत्वात् पठ्यायेभ्योऽपि (वारिभ्योऽपि) भवति । यथा भूरिशः भूरिवारान् इत्यादि । Cf. "अनेकशः किल्लरराज-कन्यकाः वनात्सङ्गीतसखीररोदयत्" कु० । अनेकशः बहुवारम् (मङ्गिनाथः) Parsing—अत्र क्रियाविशेषणम् । ५२ ।

53. 3 Principal sentences :—(1) यदा स दाशरथं वाक्यं न अजीगणत् । (2) तदा कुमारः गुरुबाणगर्भं धनुः व्यकार्क्षीत् । (3) तस्य विजितान् लोकान् च अलावीत् ।

Prose order :—यदा स दपेण दाशरथं वाक्यं न अजीगणत् तदा कुमारः गुरुबाणगर्भं धनुः व्यकार्क्षीत्, तस्य विजितान् लोकान् च अलावीत् ।

Substance :—यावत् परशुरामः दशरथस्य वचसि हतादरोऽभूत्, तावत् रामः सबाणं धनुः आचकर्ष, तपसा अधिगतान् लोकांश्च विनष्टान् अकरोत् ।

Explanation in tika form :—यदा स जामदग्न्यः दपेण मदेन हेतुना "दपोऽवलेपोऽवष्टम्भितोद्रेकः सद्यो मदः" इत्यमरः । दशरथस्य इदं दाशरथं । तस्मैदमिति अण् । वाक्यं न अजीगणत् गणितवान् । गण्येः लुङ् । तदा कुमारः रामः गर्भयति मध्यवर्तिनं करोतीति गर्भः । पचायच् । गुरुर्महान् बाणः भार्गवदत्तः सायकः गर्भो यस्य तद्योक्तं धनुः गुर्विति धनुर्विशेषणं वा । व्यकार्क्षीत् आकृष्टवान् । तस्य परशुरामस्य विजितान् स्वप्रभाववशोक्तान्, लोकान् स्वर्गलोकान् अलावीत् उच्छेदयामास, समुच्छिद्यन्तानामस्य लोका इति

जिते नृपारौ सुमनीभवन्ति
 शब्दायमानान्यशनैरशङ्कम् ।
 वृद्धस्य राज्ञोऽनुमते बलानि
 जगाह्चिरेऽनेकमुखानि मार्गान् ॥ ५४ ॥

अनीचमस्त्रं मुक्तवानित्यर्थः । ततः प्रथमं तस्य सर्वं तेजोऽपहृतम् इति प्रसिद्धिः ।
 वृत्तमुपजातिः ।

Change of V.—अगच्छि.....तेन कुमारेणअकर्षि, लोका विजि-
 ताश्च अलाविषत (अक्षीषत) ।

Derivation.—अनीगच्छत्—(चुरादिः) लुङ् इ, पक्षे अजगच्छत् । लट्
 गच्छति । दाशरथं—दशरथ-अच् । दपं—दृष-भावे अच् । लट् दृष्यति । लुङ्
 अदर्पीत्, अद्राक्षीत्, अदाक्षीत् अदृपत् । व्यकाचीत्—वि-कृष-लुङ् इ । पक्षे
 अकाचीत् अकृषत् । अलावीत्—लू-लुङ् इ । लट् लुनाति, लुनीते । लुङ्
 अलावीत्, अलविष्ट ।

सकालेन परशुराम नर्पहेतू नक्षत्रं कथितं वाक्यं अग्राह्यं करेन,
 तथैव रामच्छत्रं प्रकाशं वाणं योजनं करिणा धनुः आकर्षणं करिलेन,
 एवं परशुरामं सर्लोकं आदिं ये मरुतं लोकं जयं करिणाहिलेन
 ताहारं उच्छेदं करिलेन ।

. When he did not, in arrogance, count the speech of Dasaratha,
 the prince bent the bow with a heavy arrow in it, and destroyed
 the worlds brought under his control. •

Q. Explain the fourth line. Ans. भार्गवपदन्तं वाणं
 धनुषि संवीज्य, रामः, न मीऽस्त्रं विफलं भवेत्, तत् कथ्यतां कं ते तपसा विजितं
 लोकम् उच्छेदयामोति । अथ भार्गवेण आदिष्टः स तस्य स्वर्लोकं वृद्धमकरोत् ।
 “प्रत्यवयत तथेति राघवः प्राप्सुः स्वस्य विससर्ज सायकम् । भार्गवस्य मुक्ततोऽपि
 सोऽभवत् स्वर्गमार्गपरिषो दुरत्ययः ।” ५५ ।

54. Principal part :—अलावि अशङ्कं मार्गान् जगाह्चिरे । Adj.

to बलानि—सुमनोभवन्ति, शब्दायमानानि and अनेकसुखानि । नृपारी जिते सति (भावे सममी) । इन्द्रस्य राज्ञः अनुमते सति (भावे सममी) । अश्वनेः adv. to शब्दायमानानि ।

Prose order :—नृपारी जिते सति, इन्द्रस्य राज्ञः अनुमते च सति, सुमनोभवन्ति अश्वनेः शब्दायमानानि बलानि अनेकसुखानि (सन्ति) मार्गान् अश्वं जगाद्धरे ।

Substance :—परशुरामं विजितं दृष्ट्वा इन्द्रेण राज्ञा चलिनुमादिष्टानि, पूर्वं भयात् एकत्रसंघतं स्थितानि बलानि सानन्दम् उच्चैः कीलाहलं कुर्वानि निर्भयं अतुर्हिंस्तु प्रचलितानि च पन्थानं प्राप्तानि ।

Explanation in tika form :—नृपाणां राज्ञाम् अरौ शत्रौ अचिय-कुलान्तके जामदग्न्ये जिते पराजिते सति । भावे सममी । इन्द्रस्य राज्ञी दशरथस्य अनुमते, भावे क्तः, सति इति शेषः, भावे सममी, अनुमती सत्याम् इत्यर्थः । असु-नांसि सुमनांसि भवन्ति सुमनोभवन्ति, च्चिप्रत्ययः, “अश्वमंनश्चुषेतीरुहोरजसां लोपश्च” इति सलोपः । तथा अश्वनेः उच्चैः शब्दायमानानि जयशब्दं कुर्वानि । “शब्द वेर कलहाभ कण्ठ मीघेभ्यः करणे” इति कण्ठ् । बलानि सैन्यानि “स्यौल्य-मामथ्येसैवैषु बलम्” इत्यमरः । अनेकसुखानि पृथग्भूतानि सन्ति, पृथ्वं भयंन बहुलभूतत्वात्, मार्गान् पथः अश्वं यथा तथा जगाद्धरे आक्रान्तवन्ति । अनो-कानां बहुत्वात् बहुवचनमिति । इत्थनुप्रासालङ्कारः । इत्तम् उपजातिः ।

Change of voice :—सुमनोभवद्भिः शब्दायमानैः... बलैः... अनेकसुखैः मार्गाः जगाद्धरे ।

Derivation,—जिते—जि-कर्षणि क्तः । सुमनोभवन्ति—(सुमनस्-वि) सुमनो-भू-श्ल प्रथमा बहुवचनम् । शब्दायमानानि—(शब्द-कण्ठ्) शब्दाय शानच् । अनुमते—अनु-मन-भावे क्तः । जगाद्धरे—गाह-लिट् इरे । लट् गाहते । लुङ् अगाहिट ।

अत्रियगणैरं चक्र परशुरामं पराजितं हञ्जराते नृपतिरं सैक्यगणं सतिशरं आनलितं हईल । बुद्ध नृपतिरं आज्जा हईवामात्त्रं ताहारा

अथ पुरुजवयोगान्नेदयदूरसंख्यं
 दवयदतिरयेण प्राप्तमुर्वीविभागम् ।
 क्लमरहितमचेतञ्जीरजीकारितञ्छां.
 बलमुपहितशीमां तूर्णमायादयोध्याम् ॥ ५५ ॥

निर्भये उरैः शत्रुः खानन्क्षानि करिष्य नानामूथ हरेषा पथे छणिते
 आरुञ्ज करिष्य ।

The enemy of the kings being vanquished, the forces grew very glad, and after the orders received from the old king, they, in shouts, took to the roads fearlessly, with their faces turned in all directions.

In English Explanation add :—The epithet अनेकमुखानि shows that the troops at first all looked up anxiously at the face of Parasurama and Rama, but now relieved at heart, they turned their vacant looks on all directions as they pleased. Or, as they all stood compact in fear, now moved in all directions to make sufficient space among them.

Q. Parse अमुनते । Ans. भावे सप्तमी । Q. Explain अनेकमुखानि । Ans. See above in English Explanation.
 Q. Explain the propriety of the gram. affix in सुमनीभवन्ति । Ans. अत्र द्विप्रत्ययः, सैव्यानां पूर्वं व्याकुलत्वम् इदानीं प्रसन्नचित्तत्वं च गमितम् । ५४ ।

55. Principal part :—अथ बलम् अयोध्यां तूर्णम् आवात् । Enlargement of the subject—(1) पुरुजवयोगात् दूरसंख्यं नेदयत्, (2) अतिरयेण प्राप्तं उर्वीविभागं हवयत् (3) क्लमरहितम् and (4) अचेतत् । Adj. to अयोध्याम्—नीरजीकारितञ्छाम् and उपहितशीमाम् ।

Prose order :—अथ पुरुजवयोगात् दूरसंस्थं नेदयत्, अतिरथेण प्राप्तम्, उर्वीविभागं दवयत्, क्लमरहितम्, अथेतत्, बलं नोरजोकारितकाम् उपहित-शोभाम् अयोध्यां तूर्थम् आयात् ।

Substance :—अथ तत् बलं तथा वेगात् अयोध्याम् अगात् यथा तद्गमन-काले अधिकवेगात् दूरस्थितं इत्थं सहसा अतिक्रम्यम् अदृश्यत, तथा निकटस्थितं इत्थं सहसा अतिक्रमणात् शीघ्रं दूरगतम् अभवत् । आनन्दात् च तदबलं अश्व-खेदं न अजीगच्छत् ।

Explanation in tika form :—अद्यानन्तरम् पुरुर्महान् जवः वेगः तेन योगात् अतीव वेगवत्त्वात्, दूरे सन्निष्ठते दूरसंस्थं, स्थाधातीः कः, दूरवर्तिनम् उर्वीविभागम् नेदयत् अतिकं कुर्वन्त, अतिक्रम्यद्वात् समीपवाचिनः, 'तत्करीतीति' चिच्च, "अतिकवाढयोनेदसाधी" इति नेदादेशः । तथा अतिरथेण अतिवेगेन प्राप्तम् अधिगतम् उर्वीविभागं भूमिभागं दवयत् दूरीकुर्वन्त । "ख्यलदूरे"*व्यादिना दूरशब्दस्य दवादेशः । क्लमरहितं अतिहृवात् अपगतप्रमम् अतएव अथेतत् किञ्चदूरमागतमित्यजानत् । चित्तीसंज्ञाने शब्द । बलं दशरथसैव्यं, निर्नासि रजा-धूलियंवेति नीरजाः, अनोरजाः नोरजाः कारिता निर्धूलीकारिता आ भूमिथंस्याम् ताम्, शिक्तसंभृत्तलामित्यर्थः । "रजोऽयं रजसा सार्धं स्त्रीपुण्युणधूलिवु" इति अजयः । "आवनिर्मेदिनी मङ्गी" इत्यमरः । उपहिता सम्पादिता शोभा यस्याः तद्योक्ता इत्यध्वजपताकादिभिः प्रापितदोषिम् अयोध्यां तूर्थं शीघ्रम् आयात् आगतम् । आ-यातिः लङ् । अत्र 'अथ'शब्दः साङ्ख्यसूचकः । तद्योक्तम् "श्रीकारश्वायशब्दश्च हावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कथं भित्वा विनिर्याती तेन साङ्ख-लिकावुभौ ।" अत्र इत्तं मालिनी । तल्लक्षणं यथा—"नममयययुतेयं मालिनी भोगिणीकैः ।" भोगिन्=८, हाकाः=७, अतः पञ्चदशाचरावृत्तिः ।

* "ख्यल दूर युव क्लम चिप्र सुद्राणां यथादिपरं, पूर्वस्य च गुणः ।" यण=यवरत्न । There is the disappearance of यण, as well as गुण (i. e. the substitution of ए ओ &c for इ उ &c) of the previous खर ।

न न म य य
 अँ यँ पुँ । हँ जँ वँ । यौ गां ज्ञे । रँ यँ ह्रूँ । रँ मँ ख्यँ ।

Change of V.—...नेदयता.....दवयता क्वमरद्वितेन अवेतता इलिन
 नीरंजीकारितञ्जा.उपहितशीमा अयोध्या आंयायत ।

Derivation.—पुन—प-कृः । नेदयत्—(अनिक-णित्) नेदि-शत ।
 संख्य—सम्-ख्या-क्त् । दवयत्—(दृर-णित्) दवि-शत । उख्यी—(उख्यु-क्त्=
 उख) उख-इप् । रद्वित—रद्व-कर्मणि क्तः । अवेतत्—अ-चित-शत । उप-
 हित—उप-धा-कर्मणि क्तः । लुङ् अथात् अथित । तूर्णम्—त्वर-कर्त्तरि क्तः ।
 आयात्—आ-या-लुङ् इ । लुङ् अयासीत् ।

अनन्तर राज्ञेसञ्च समधिक वेग हेतु दूरके निकटे ओ निकटेके
 दूर करिते लागिल । एवञ्च पथक्रेम अमूढव ना हउयाते पथेर
 द्रवञ्च ना जानिवाहे कलसेक द्वारा धूलिहोन ओ शोभाविउ अबोध्याय
 कृत उर्पनीउ इहिल ।

The king's army, nearing, for great speed, the distant objects and
 distancing, in swiftness, the ground already reached, came quickly to
 Ayodhya decorated and made dustless, not knowing the distance of
 the road passed over, as it felt no fatigue.

Q. Explain नेदयत् दूरसंख्यात् &c. Ans. वेगेन गच्छतः तस्य
 द्युत् प्रथमं सुदूरं दृष्टमासीत् तत् तेन शीघ्रं प्राप्तं सत् पुनः अतिक्रम्य गच्छतः तस्य
 सुदूरमभवत् । तथाहि प्राक्काले, "न मे दूरे किञ्चित् अथमपि न पादौ रथ-
 क्वात् ।" Q. In what sense is अथ used here ? Show
 its fitness. Ans. "मङ्गलानन्तरारम्भप्रसङ्गात् खोद्यधी अथ" इति
 अमरवचनात् 'अथ' इत्यस्य अनन्तरार्थत्ववत् माङ्गल्यसूचकत्वम् गमितम् । सर्व-
 शेषे माङ्गल्यशब्दप्रथीयात् काव्यं प्रथितं भवति । यथाह भगवान् भाष्यकारः ।
 'मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलानानि च प्राञ्जाणि प्रथमे &c." Q.
 Show the propriety of अयोध्या । Ans. सर्गशेषे 'अयोध्या'

इति नीचदः शब्दः प्रयुक्तः । तथाहि, “अथीध्या मधुरा नाया ज्ञात्री काञ्ची
अवन्तिका । पुरी हारवती चैव सप्तैते नीचदायिका ॥” अतः अनेन शब्देन
काव्यस्य दीर्घद्वया पुनः शुभं द्योतितम् । उक्तञ्च, “देवतावाचकाः शब्दाः ये च
भद्रादिवाचकाः । ते सर्वे नैव निम्नाः स्युः खिपिनी गणतीऽपि वा । अपिच,
यः भागवैदिभिरथीध्वः तस्य च पुरी अथीध्या इति ध्वनितम् । ५५ ।

The purport of the canto I.—आसीत् अथीध्यायाम् सत्यसन्धी
गणवान् दशरथनामा नृपतिः । तस्य तिली भार्याः आसन् । अनपत्यतादःख-
दग्धः स कदाचित् पुत्रोत्थं यज्ञम् अनुष्ठानम् ऋष्यशृङ्गम् स्वां पुरमानिनाय ।
तेनानुष्ठितेन यज्ञेन राजा अतुरः सुपुत्रान् रामादीन् लेभे । कालेन वशिष्ठं न
कृतोपनयनेः तैः वेदोऽङ्गवान् अध्यागथि, शिक्षितानि च शस्त्राणि । अथैकदा
रक्षोभिरुपमृती विश्वामित्रः राजानमुपेत्य रामं यथाचे । अनिच्छन्नपि राजा
सुतस्य गमनमनुजग्रे । अथ स्वप्नयोगेनानुसृतो रामः मुनिना सह प्रतस्थे ।

* The purport of the canto II.—अथ विश्वामित्रेण सार्धम् स्वपुरी
नियंय रामः शरत्श्रीभाम् दिष्टु अवलोकयामास । स च “अटथेताभ्यासं
नवीत्पलानि इतानि आश्रीषत षट्पदानाम् ।” क्वचित् प्रदेशे भ्रमराकुलितानि
पद्मानि सुधूमाग्निश्रीभाम् धारयामासुः । वनानि तीयानि च नेत्रकान्धैः
कसुमैः परस्परश्रीभाम् अपश्यन् । भ्रमरगीतिः इंसद्गादये अतिमधुरः अश्राव ।
शरदि तस्याम् “न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं, न पङ्कजं तत् यदलीनषट्पदम् ।
न षट्पदोऽसौ कलगुञ्जितो न यः न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः ॥”

अथ विश्वामित्रः विद्यां कृयाच्च विजयाम् एनम् अध्यापित् ददौ वाक् अस्त्र-
ज्ञातम् । या खलु सुकीर्तीयस्य कम्म सुन्दपत्नी ताडका अयम्येन पतिं निष्ठतमुपमुन्य
रोषात् तं धर्षयितुम् उद्यता, तेन च समा राक्षसी समभवत्, निहत्य तां तत्सुतञ्च
मारीचम् रामः अरुणं निरुपद्रवमकरोत् । अथ विश्वामित्रेण सादरं जनकपूर्वीं
नीतः रामः शैवं धनुर्भङ्गज्ञा सीताम् उपयेमे । स्वपित्रा दशरथेन च सह
अथीध्यां प्रत्यागच्छन् पथि परशुरामेण युद्धार्थमाहूतः रामः तम् निगाथ, अथीध्याच्च
निर्झिन्नम् समुपागतः ।

तृतीयः सर्गः ।

बधेन संख्ये पिशिताशनानां

चत्रान्तकस्याभिभवेन चैव ।

आद्यश्वविष्णुर्यशसा कुमारः

प्रियश्वविष्णुर्न स यस्य नासीत् ॥ १ ॥

तृतीयः—“तृतीयः” इत्यस्मात् ‘तीयः’ इत्यस्य अनुवृत्तिः । ततः “वेः
संप्रसारणश्च” इति पूरणे, तीयप्रत्ययेन तृतीय इति सिद्धम् । सर्गः—“सर्गः
स्वभावनिर्णोक्तनिश्चयाध्यायस्यष्टिषु ।”

1. Principal part :—कुमारः यस्य न प्रियश्वविष्णुः स नासीत् ।
Adj. to कुमारः—आद्यश्वविष्णुः । संख्ये (अधि) । पिशिताशनानां and
चत्रान्तकस्य (सर्व्व) । बधेन, यशसा and अभिभवेन [हेतौ तृतीया] ।

Prose order—संख्ये पिशिताशनानां बधेन चत्रान्तकस्य अभिभवेन च
यशसा आद्यश्वविष्णुः कुमारः यस्य न प्रियश्वविष्णुः स नासीत् एव ।

Substance :—राजसानां बधात् परशुरामस्य च पराभवात् रामः अतीव
यशस्वी नासीत् । ईदृशः न कश्चित् अवर्तते यस्य न स सर्व्वदा प्रियोऽभूत् ।

Explanation in tika form :—संख्ये युद्धे पिशितं मांसं अशनं येषां
ते पिशिताशनाः क्रव्यादाः राजसा इत्यर्थः, तेषां बधेन हननेन “हनश्च बधः” इति
अनुपसर्गात् हन्धातोः अप्प्रत्यये बधादेशः । अन्तं करोति अन्तयति नाशयतीति
अन्तः । पचायच् स एव अन्तकः, स्वार्ये कः । चत्राणां चत्रियाणामन्तकः तस्य
परशुरामस्य अभिभवेन पराजयेन च हेतुना “ऋदीरप्” इति अप्प्रत्ययः “पिशि-
ताशनानां” ‘चत्रान्तकस्य’ च उभयत्र हृदयोर्गो कर्षश्चि षष्ठी । चैव-इत्यो निपात-
समुदायः समुच्चये । अथवा एवशब्दो नासीदित्यनेन अन्वितः । यशसा कौर्ष्यां,
अनाब्जः आब्जो भूतः आद्यश्वविष्णुः “कर्त्तरि सुबः खिण्णच्खुकञौ” * इति चार्थे

* In the sense of चि let there be खिण्णच् and खुकञ्

खिणुच् । “अरुर्विषदजन्तस्य सुम्” इति सुमागमः । कुमारः रामः यस्य न प्रियभविष्णुः यस्यापि प्राक्प्रियो न जातः पश्चादपि तथैव न प्रियोभूतः स पुरुषः नासोदिव । सर्व्वेऽत्र सर्व्वस्यैव प्रियोऽभूत् इत्यर्थः । पूर्व्ववत् खिणुच्, सुमागमश्च । षत्तम् उपजातिः । लक्षणं यथा, “अनन्तरीदीरितलक्षभाजौ पादौ यदौयावृप-जातयस्ताः ।”

Change of V.—आकाशविष्णुना कुमारिण प्रियभविष्णुना (अभूयत्) ।

Derivation.—बधः—हन-अप् । संख्यम्—संख्यायते परस्परनामो-धारणं क्रियते अत्र इति संख्यम् । सम्-ख्या-घञर्थे कः । अत्र—(लण-क्लिप्=चल्) चत्-वै-कः । अभिभव.—अभि-भू-अप् । आकाशविष्णुः—आश्व (आ-श्वै कः, निं)-भू-खिणुच् । प्रियभविष्णुः—प्रिय-भू-खिणुच् कर्त्तरि ।

संश्रामे मांसभोजी राक्षसगणैके बध करिष्या ऽ ऋत्विश्रास्तक पत्रशुभ्रानमेक पराङ्ग्य करिष्या कुमार अतिशय यशस्वी इहेनेन । एरूप केहई छिल ना त्तिनि याहार प्रिय हन नाई ।

There was none of whom he was not a favourite, glorified as he was by fame for killing in a battle the demons, the flesh eaters, and for subjugating Parasurama the destroyer of the Kshatriyas.

Q. Show the force of and construction in प्रिय-

भविष्णुः न यस्य । Ans. रामः यस्मिन् पूर्व्वमप्रियः पश्चात् च तथा अभवत् तादृशः कोऽपि नासीत् । रामः पूर्व्वम् उत्तरत्र च सर्व्वदेवैः सर्व्वेषां प्रिय आसीत् इत्यर्थः । For construction Cf. नतञ्जलम् यन्न &c. Q. Show

the force of double negative in the above sloka. Ans. न-इयं निषेधनिवर्त्तनाद्यम् । निषेधनिवर्त्तनेन च अभाव-स्यैव अभावो गम्यते । अतः एतादृशः कश्चिदपि नासीत् यः तस्य सर्व्वथा प्रियो नासीत् इति गम्यते । Q. Give the allusion in चानान-

instead of च्, after भू preceded by आका, सुभग, खूल, पलित, नम, अश्व and प्रिय । Thus—आकाशविष्णुः आकाशावृकः ।

ततः सुचेतीकृतपीरभृत्यो
राज्येऽभिषेच्ये सुतमित्यनीचैः ।

आघोषयन् भूमिपतिः समस्तं

भूयोऽपि लोकं सुमनीचकार ॥ २ ॥

कस्य । Ans. अचिषेण निहतं पितरं युत्वा परशुरामः वैरसाधनेच्छया एकविंशतिवारान् पृथ्वीं निःअद्रियामकरोत् इति पीराणिकौ वार्ता । Q. Decline द्वतीय । Ans. द्वतीयः द्वतीयौ द्वतीयाः द्वतीयश्चै द्वतीयाय द्वतीयस्मात् द्वतीयान्, द्वतीयस्मिन् द्वतीये । “तोयो ङिति” इति सर्वनाम वैकल्याम् । Q. What form should वध assume with a prefix ? Ans. “हनय वधः” इति अनुपसर्गात् हन्धातोः अप् । उपसर्गयोगे तु घञादेशः, यथा, आघातः । १ ।

2. Principal part :—ततः भूमिपतिः (कर्तुं) भूयोऽपि लोकं (कर्म) सुमनीचकार । Enlargement of the agent भूमिपतिः—राज्ये सुतम् अभिषेच्ये इति अनौचैः आघोषयन् । सुचेतीकृतपीरभृत्यः=Adj. to भूमिपतिः । समस्तम्=Adj. to लोकम् ।

Prose order :—ततः सुचेतीकृतपीरभृत्यः भूमिपतिः ‘राज्ये सुतम् अभिषेच्ये’ इति अनौचैः आघोषयन् समस्तं लोकं भूयोऽपि सुमनीचकार ।

Substance :—राज्ञा सम्यक् पालनेन प्रसादीकृताः प्रजाः रामाभिषेक-घोषणया पुनः सुखीकृताः ।

Explanation in tika form :—ततः प्रजानां प्रीतिस्वाभानन्तरं असुचेतसः सुचेतसः कृताः पीराः भृत्याः पुरवासिनः अमात्यादयश्च येन सः । दशरथाभिषेककाले, किमर्थं सम्यक् परिपालयिष्यति न वा इत्याशङ्कया पूर्वम् असुचेतसः पश्चात् सम्यक् परिपालनात् सुचेतसः कृताः येन त्राहस्यः भूमिपतिः दशरथः, राज्ये राजकार्मणि पालने रक्षणे च, “पत्यन्तपुरीहितादिभ्यो यक्” इति पुरीहितादित्वात् यक् । सुतं रामम् अभिषेच्ये अभिषिक्तं कर्त्तव्यं अहमिति शेषः । “छरितजिते”त्यादिना आत्मनेपदम्, अभिषेकदीपादीषयोः

স্বমিন্ প্রযোগাত্। ইতি অশীষে: মহতা ধ্মিনা সুস্বষ্টম্ ইত্যর্থঃ; আঘোষয়ন্ ঘোষণাং কারয়ন্ সমসং লোকং প্রকৃতিবর্গে ভূয়: পুনরপি সুমনৌষকার আক্লাদযা-
 মাশ। তদুভিধিকমদৃষ্টা বিমনৌজতং জনং রামাভিধিকঘোষণয়া সুমনসং ষকার
 ইতি ভাব:। সুশেতস্ সুমনস্ শব্দযো: শ্বিপ্রত্যয়ান্নযো: “অচর্মনস্বশ্বশেতীরঙ্ঘী-
 রজসাং লোপশ্চ” ইতি সকারলোপ:। রামদশরথযীরথং বিশেষ: যথা, প্রজ:শ্ৰীকৈ:
 দশরথরাজ্যাভিধিককালি কৌটম্বীশ্যং রাজা ভবেত্ ইতি স্থিরীকর্তৃন্ম্ অসমর্থ:
 বিমনা আসীত্, রামরাজ্যাভিধিকাৎ পূর্ষন্তু প্রজাবর্গ:, কথং ন রামো রাজা
 भवति इति उत्सुकীऽभूत् इति सर्वमवदातम्। काव्यलिङ्गमलङ्कार:। हत-
 सुपजाति:।

Change of V.—‘सुतः अभिषिष्यते’.....अर्थे न.....आघोषयता
 भूमिपतिना समस्त: लोक: सुमनौषक्री।

Derivation.—सुशेतीकृत—(सुशेतस्-च्:) सुशेती-क-कर्मणि क्त:।
 अत्य-भ-क्यप्। राज्य-राजन्-यक्। “लघाघिपत्यम् राज्यं स्यात् सामान्यं
 दशरथकै शतलक्षे मङ्गेशानि मङ्गासामान्यमुच्यते।” वरदातनम्। अभिषिष्य-
 अभि-सिच-छट् स्वे। लट् सिञ्चति, सिञ्चते। लुङ् अस्मिन्, अस्मिन्, अस्मिन्।
 आघोषयन्—आ-घुष-णिच् शब्द। लट् आघोषयति (पुरादि:)।

অনন্তর যিনি পৌরগণ ও ভূতাবর্গকে (প্রজারঞ্জন গুণে) সন্তুষ্ট
 করিয়াছিলেন, (রামের রাজ্যাভিষেকের বিলম্ব দেখিয়া) প্রজাবর্গ
 অসন্তুষ্ট হওয়াতে, আমি জেষ্ঠ পুত্রকে রাজ্যে অভিষেক করিব এই
 আজ্ঞা ঘোষণা করিয়া তিনি প্রজাবর্গকে আবার প্রস্তুত করিলেন।

The lord of the earth who had once rendered cheerful the citizens
 and officers (for his good management) again pleased them by
 declaring aloud that he would place his son on the throne.

In English Explanation add;—The word भूमीपि shows
 that the subjects were rather depressed in not finding
 Rama on the throne as an assistant, as they were once
 when Dasaratha was but a new king, not knowing his

आदिच्छदादीमन्नाशानुकल्पं
 सिंहासनं तस्य सपादपीठम् ।
 सन्तप्तचामीकरवल्गुवज्रं
 विभागविन्यस्तमहार्घरत्नम् ॥ ३ ॥

true nature. By the king's good management their depression left them, and now by the loud declaration that he would make Rama the crown prince.

Q. Explain the force of मृयोऽपि । Ans. दशरथ-
 राज्याभिषेककाले प्रजावर्गः राजानं सर्व्वथा अजानन् विमनाः आसीत्, दशरथस्तु
 सम्यक् पालनेन तस्य चिन्ता अपनोता । इदानीं पुनः प्रजालोकः कथं न राजा
 रामं राज्ये अभिषिञ्चतीति विचिन्त्य आकुलितः अभूत्, दशरथस्तु रामराज्याभि-
 षेकचौप्रवृत्त्या पुनः स्वस्वचित्तमकरोत् इति मृयोऽपि इत्यस्य सार्थक्यम् । Q.
 Give the gram. meaning of समनीचकार । Ans. See
 above. Q. Is the word राज्य used here in its
 original sense ? Ans. राज्ञः कर्म इति राज्यम् । इति वैधाकर-
 सभातार्थे एव राज्यपदं प्रयुक्तम् । Cf. .Raghu I. 58. Where राज्य
 is used in the sense of सप्ताङ्गपरत्नम् । २ ।

3. Principal part of the sentence.—तस्य सिंहासनम्
 आदिच्छत् । The rest are adj. to सिंहासनम् ।

Prose order :—तस्य आदीमन्नाशानुकल्पं सपादपीठं सन्तप्तचामीकरवल्गु-
 वज्रं विभागविन्यस्तमहार्घरत्नं सिंहासनम् आदिच्छत् ।

Substance :—अथ राजा रामाय सपादपीठं सिंहासनमादिदेश । अथवा
 रामार्थे सिंहासनम् निष्ठातुम् अधिष्ठतान् आदिदेश । अग्निशोधितेन उज्ज्वलेन
 स्वर्णेन सुशोभितं हीरकम्, तथा यथास्थानं विन्यस्तं मङ्गामूल्यां रत्नजातं तथा
 शोभयामास तत् सिंहासनं, यथा तत् प्रदीप्तहुताशन इव ज्वाल ।

Explanation in tika form :—भूपतिः तस्य रामस्य । “क्रिया-

यद्वयमपि कर्णव्यम्' इति इष्टेः अतुर्धीनियमात् अत्र सम्बन्धविज्ञायां षष्ठी ।
 आदीप्तः ज्वलितः यः जगत्तनुः अग्निः आदीप्तजगत्तनुः "जगत्तनुः पावकोऽनल" इत्य-
 मरः । तस्मादीषदूतं आदीप्तजगत्तनुकल्पं "ईषदसमाप्ती कल्पवृक्षदृश्यदीशीयरः" इति
 कल्पम् । अग्निवत् ज्वलन् पादपोठेन सङ्घितं सपादपोठं, सन्तप्तः उद्दीप्तः प्रतप्त-
 वदुज्ज्वलैरित्यर्थः । अग्निशीधितैः इति वाचस्पतिः । चामीकरैः सुवर्णैः बलशून्यि
 शोभितानि वज्राणि हौरकाणि यत्र तथाभूतम् । "चामीकरं जातद्वयम् मङ्गार-
 जतकाद्यने" इत्यमरः । "वज्रं त्वस्त्री कुलिशशस्त्रयोः मणिर्वेधे रत्नभेदे" इति
 केशवः । तथाच विभागेषु विशिष्टदेशेषु विन्यस्तानि अर्पितानि मङ्गार्याणि मङ्गार-
 मूल्यानि रत्नानि पद्मरागादीनि यत्र तथाभूतं सिंहासनम् सुवर्णनिर्मितं सिंघ-
 चिह्नितमासनम् "सिंहासनम् तत् हैमम्" इत्यमरः । आदिचत् आदिष्टवान् ।
 दिशिः लुङि । सन्तप्तचामीकरबलशून्यं विभागविन्यस्तमङ्गाररत्नम् अतएव आदीप्त-
 जगत्तनुकल्पम् इत्यन्वये काव्यलिङ्गमलङ्कारः । रामस्य सिंहासनम् निर्मातुम्
 अधिष्ठतान् आदिचत् इत्ययम् अर्थश्च सुगमः ।

Change of V.—आदिशि (भूमिपतिना) ।

Derivation :—आदिचत्—आ-दिश्-लुङ् इ । लट् दिशति । आदीप्त
 —आ-दोप-कर्त्तरि क्तः । लट् दीप्यते । लुङ् अदीपि, अदीपिष्ट । जगत्तनुः—
 जग-वानुक् । सन्तप्त—सम्-तप्-कर्मणि क्तः । विन्यस्त—वि-जि-अस-कर्मणि
 क्तः । लट् अस्मति । लुङ् आच्छत् । रत्नम्—रमयति इति रन्धातोः लृ ।

तिनि रामचन्द्रेण अत्र पादपोठं समेत, सिंहासनं आदेश
 दिलेन । उहा उषुकाकनव उज्ज्वल सुवर्णे सुशोभित हौरक षण्डे
 षडित्तु विभिन्न प्रदेशे महामूल्या रत्ने सुशोभित हण्डाते येन
 प्रदीप्तु अग्निवत् प्रतीयमान इहेयाहिल ।

He ordered for a throne with a foot-stool, decorated by pieces of
 diamonds beset with gold as glowing as it appears in fire, and with
 valuable stones set in proper places and thus rendered as bright as
 the glowing fire.

In English Explanation Cf. "ज्योतीषि बर्णयति च प्रविभक्तारङ्गि"

प्रास्थापयत् पूगकृतान् स्वपीषं
पुष्टान् प्रयत्नाद्दृढगात्रबन्धान् ।
सभर्भक्तुभान् पुरुषान् समन्तात्
पत्काषिण्स्तोर्थजलार्थमाशु ॥ ४ ॥

Q. Can it be चादिचत ? Ans. कर्त्तृगामिनि क्रियाफले चात्मने-
पदं स्यात्, अत्र तु राजा कर्त्ता, क्रियाफलं तु रानि प्रयुक्तम्, अतः नात्र चात्मने-
पदम् । Q. Give some equivalent words of स्वर्षं and
वज्र । Ans. See above. Q. Account for वही in तस्य ।
Ans. तस्य रामस्य सिंहासनम् चादिचत्, रामाय परदिवसे सिंहासनादीदृष्टायाम्
चादेशं प्रददौ इत्यर्थे कृते, "क्रियायदृष्टमपि कर्त्तव्यम्" इति अनुषीनियमात्
विवक्षावशात् वही । रामस्य सिंहासनं निर्मातुम् अधिकृतान् चादिचत् इत्येव-
मर्थे, रामस्य इत्यत्र श्रेषि वही । Q. Explain the reading सन्त-
चामीकरवर्षवज्रम् । Ans. सन्तं चामीकरं तस्य वर्षं; स इव वर्षो येषाम्
तादृशानि वज्राणि रत्नानि यस्मिन् तत् । अत्र तु वज्रपदं रत्नार्थे प्रयुक्तम्, न तु
केवली हीरकार्थे । विभिन्नस्थानेषु रत्नदोषा अपिशिख्वाभास्तिः गम्यते इति । १ ।

4. Principal part of the sentence :—(सः) तीर्थजलार्थं
पुरुषान् प्रयत्नात् (स्वर्षोपि) समन्तात् (व्यं) चाशु प्रास्थापयत् । The
rest are adjectives to पुरुषान् ।

Prose order :—(भूमिपतिः) पूगकृतान्, स्वपीषं पुष्टान्, दृढगात्रबन्धान्
सभर्भक्तुभान् पत्काषिणः पुरुषान् तीर्थजलार्थं प्रयत्नात् समन्तात् चाशु प्रास्थापयत् ।

Substance.—राजा तीर्थेभ्यः स्वर्षं कुम्भैः जलमानितुं तादृशानि च जलान्
प्रास्थापयत्, ये नाम सुदृढाः भारवहनक्षमाः, पादसञ्चरणपटवः विश्रुताः च इति ।

Explanation in tika form :—भूमिपतिः दक्षरथः चपूगाः पूगाः
कृतास्तान् पूगकृतान् सङ्गीकृतान् नवग्रहः प्रेषितानित्यर्थः । "पूगः क्रसुकवन्द्योः"
इत्यमरः । "श्रेष्ठादशः कृतादिभिः"* इति समासः । स्वानां ज्ञातीनां पीषो

* श्रेषो एक पूग इत्यादशः कृतं नित भूत इत्यादिभिः समस्यत् । "श्रेष्ठा-

यत्र तत् यथा तथा पुष्टान् पालितान्, यथा स्वपीथं पुष्टान् स्निग्धं धनीन् पुष्टानित्यर्थः
 “स्निग्धं पुषः” इति ऋसुल् । “अमैवाव्ययेन”† इति समासः, यथाविध्यनुप्रयोगश्च ।
 तथा इदं: गात्रबन्धी येषां तान् सुददावयवान्, भारीरुद्धनसमर्था नित्यर्थः । भन्म-
 कुम्भैः सुवर्षकलसैः, वहीसमासः, सह विद्यमानान्, तथा पादौ कवितुं हिसितुं
 श्रीलं यैवामिति पत्काविष्यः पदाती नित्यर्थः । सुप्यत्राती षिभिः । पादस्य च
 पदादेशः । “पदङ्निश्चरथोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः । तथाभूतान् पुरुषान् “दूतीन्
 तीर्थजलार्थं तीर्थजलान्याहर्तुं” प्रयत्नात् प्रयत्नमाश्रित्य, स्वस्वीये पञ्चमी, आदर्शे,
 समन्तात् सर्व्वासु दिक्षु चाय शीघ्रं प्रास्थापयत् प्राहिसीत् । प्रपूर्णात् खलान्
 तिष्ठतेः लङ् । इत्तम् उपजातिः, पादशेषे ऋस्यश्च गुरुवत् ।

Change of V.—प्रास्थापयन् पुनर्ज्ञताः.....पुष्टाः.....इदगात्रबन्धाः...
 समन्तैः कुम्भाः पुरुषाः... ।

Derivation.—प्रास्थापयत्—प्र-स्था-णच्-लङ् इ । लुङ् चतिष्ठतिपत् ।
 स्वपीथं—स्व-पुष-ऋसुल् । पुष्टान्—पुष-कर्मणि क्तः द्वितीया । लट् उपथति,
 पुथाति । लृङ् अपुषवत् । कुम्भ—कु-उन्म-णच् । पत्काविष्यः—पाद-कष-
 षिभिः । भन्म—ध-मनिन् ।

तिनि तीर्थक्षल आद्दरणार्थं सवद्द हईया, बाहारा पदत्रजे प्रयन
 करिडे पट्टे, धनदाने प्रतिपालित, ओ नृदुकाय ताहादिपके सुवर्ष
 कुञ्जसह सङ्कर चतुर्दिक दले दले प्रेरण करिलेन ।

He then took much care in sending men in groups in all direc-
 tions, with gold vessels to fetch water from holy places, men who

दिवु चार्थवचनं कर्षन्तीम् ।” In a samas between श्रेण्यादि and
 ज्ञतादि the विग्रहवाक्य should be like that of चि viz. अमूनमगाव ।
 So the विग्रहवाक्य runs thus—अपूगाः पूगाः ज्ञताः, पूजज्ञताः । इत्यादि ।

† When a samas takes place between an उपपद and an
 अव्यय, the अव्यय (the indeclinable) must be ending in अन्,
 as is the case here, viz. ज पीषन् । पीषन् being terminated
 by अन् from ऋसुल् which makes it indeclinable.



सत्त्वां प्रचक्रुर्नगरस्य मार्गान्
ध्वजान् बबन्धुर्मुसुचुः खधूपान् ।
दिशश्च पुष्यैश्चकर्त्विचित्रै-
रर्थेषु राज्ञा निपुणा नियुक्ताः ॥ ५ ॥

rendered faithful with profuse gifts of money, who could travel on legs and had their frames strongly built.

Q. Show the propriety of पृगङ्गताम् । Ans. सङ्ग्रहः प्रेरितान् । अन्यथा एकाकिनः कस्यचित् कस्यचित् कार्य्याय प्रेरणात् कार्यासिद्धि-सम्भावना । Q. Show the formation and significance of खपोषं पुष्टान् । Ans. खे न धनेन पुष्टाः खपोषं पुष्टाः तान् । “खे पुषः” इति स्त्रीपपदात् पुष्धातोः णसुल् । धनदानेन सन्तुष्टवितान्, अन्यथा अर्था-भावात् दूरस्थिततीर्थगमनाद्यमत्वात् ते वसुधेयुः इति । Q. Decline ख here. . Ans. “स्त्री ज्ञातावात्मनि, खं द्विषु आत्मोद्ये, स्त्रीऽस्त्रियां धने ।” इति धनार्थकस्य खशब्दस्य उभयलिङ्गविधानात्, “खमज्ञातिधनाख्यायाम्” इति धनार्थकस्य खशब्दस्य असम्बन्धनामत्वात् च रूपम् यथा, पुं सि, क्लृः स्त्री स्त्राः ; क्लृवे खम् स्त्री खानि, स्त्राय स्त्राभ्याम् इत्यादि । Q. What is the samas in खपोषं । Ans. “अनेव अव्ययेन” अव्ययेन उपपदस्य यः समासः स अना एव भवति, न अन्येन । इति णपुल्प्रत्ययान्तस्य अव्ययत्वात्, तस्य च अमन्तत्वात् समासः तत्पुरुषः । Q. Explain the formation of पत्काविणः । Ans. पादौ कवितुं हिसितुं शीलं देवाम् इति पत्काविणः । “मुष्यजातौ षिनिस्ताच्छील्ये” इति तत्शीलतायां गम्यायाम् सुबन्तोपपदात् पादशब्दात् कष्धातोः षिनिः । अत्र च “हिसि कवि इतित्पुष” अर्थात् एषु परेषु पादस्य पद आदेशः स्यात् इति पदादेशः । ततः, इ इत्यस्य ‘त्’कारः । ४ ।

5. It consists of several simple sentences as below.

Prose order :—(1) अर्थेषु राज्ञा नियुक्ताः . निपुणाः (जनाः) नगरस्य

मार्गान् उक्षां प्रचक्रुः, (2) भजान् बबन्सुः, (3) खडूपान् मुसुवुः, (4) दिग्ध-
विचित्रैः पुष्पैः चक्रवः ।

Substance:—unnecessary.

Explanation in tika form:—अर्थेषु प्रयोजनीषु “अर्थे हेतौ प्रयोजने । निवृत्तौ विषये वाच्ये प्रकारद्वयवस्तुषु” इति हेमः । राज्ञा दृश्येन नियुक्ताः अधिभ्रताः निपुषाः कुशलाः प्रवधा नगरस्य मार्गान् उक्षांप्रचक्रुः सिक्तवन्तः । मार्गान् धूलिग्रन्थान् अकुर्वन् इत्यर्थः । भजान् पताकाः बबन्सुः उज्यापितवन्तः । खे आकाशे धूपयन्ति दीप्यन्ते इति (खडूपाः, हाउर इति भावा) तान् मुसुवुः प्रसृज्यन्तः । तथा दिग्धः विचित्रैः विविधवर्णैः पुष्पैः चक्रवः ह्लादित-
वन्तः । [किञ्चित् नगरस्य उक्षां सिकं प्रचक्रुः, भगान् मार्गान् भजान् बबन्सु-
रिथाहुः ।] दीपकालङ्कारः । इतन् उपजातिः ।

Change of V.—...उक्षां प्रचक्रिरे...मार्गाः, भजा बबन्सिरे, मुसुविरे
खडूपाः,.....चक्ररिरे.....निपुषैः नियुक्तैः ।

Derivations:—उक्षां प्रचक्रुः—प्र-उच-लिट् उस् । लट् उचति ।
लुङ् उचीत् । बबन्सुः—बन्-लिट् उस् । लट् बभ्राति । लुङ् अभ्रान्तसीत्,
अभ्रान्धात्, अभ्रान्तसुः । मुसुवुः—लट् मुचति । लुङ् अमुचत्, अमुक्त ।
धूप—धूप-(धुरादि)-कर्मणि अच् । लट् धूपयति । लुङ् अद्रुपयत्, सन्नापने
धूपायति । चक्रवः—कृ-लिट् उस् । लट् किरति । लुङ् अकारीत् ।

नानाविधये नूनिपुण जनगण राजनिदेशे नगरेण पथं जलसिक्त
करिण, पताका उज्ज्वलं करिण, धूप (हाउर वाजि) उज्ज्वलं करिण
लागिल ओ पुष्पे नाना दिक् आच्छन्न करिया फेलिल ।

Clever men employed in various offices by the king, watered the
streets of the city, put up the banners, sent up the rockets, and
strewed in all directions flowers of various color.

Q. Impugne or justify उक्षांप्रचक्रुः । Ans. जयमङ्गलः
उक्षान् इति पठित्वा, उक्षा उच्यं सा विद्यते येषामिति उक्षाः, अर्थ आदिश्रीः ।
वान् उक्षान् सिकवतः प्रचक्रुः इति व्याख्यातवान् । यतः पाश्चिमिने “रजादिह

मातामहाबासमुपेयिवांसं
 मोहादपृष्ट्वा भरतं तदानीं ।
 तत् केकयी सोढुमश्रुत्वाना
 ववार रामस्य वनप्रयाणम् ॥ ६ ॥

गुह्यतौऽपृष्टः” इति आम्प्रत्यये प्रथम् रिति अनुप्रयोगो न घटते । “अन्वातु-
 प्रयुज्यते लिटि” इत्यत्र प्रयुज्यते इत्यनैव प्रयोगे लब्धे कथं पुनः ‘अनु’ इति पुनः
 प्रयुक्तम् ? अतः आह, अनेन अनुपदीपादानस्य विपर्ययासम्बन्धितमिच्छतिः इति ।
 सुश्वधीधमते “भूस्क्त्वाभः” अर्थात् भू-अस्-ञ एते आम्प्रत्ययप्रयुज्यन्ते, इति
 सूत्रेण ‘आमः’ इत्यत्र पञ्चमीविधानादेव ‘ततः परम्’ इति गम्यते, तत् कथं पुनः
 ‘अनु’ इति अधिकं प्रयुक्तम् ? अतः आह, ‘अनुपृष्टं’ उपसर्गक्रियाविशेषणव्यव-
 धानेऽपि तदनुप्रयोगज्ञापनार्थम् । अतः ‘प्र’ इत्युपसर्गव्यवधानेऽपि न अतिः ।
 क्रमदीवरेण च “सुप्रादिकभ्रसिभिः” इति सूत्रं कृत्वा अयमेव श्लोकः निद-
 शितः । अतश्च काश्लिदासः “तं पातयाम् प्रथममास पपात पश्चात्” “प्रथमश्याम्
 यो बहुषं चकार ।” इत्यादि । ५ ।

6. Principal sentence :—तदानीं केकयी रामस्य वनप्रयाणं ववार ।
 Adjunct to केकयी—तत् सोढुम् अश्रुत्वाना । Subordinate sen-
 tence—मोहात् भरतम् अपृष्ट्वा । Adj. to भरतम्—उपेयिवांसम् । माता-
 महाबासम्—object to उपेयिवांसम् । मोहात्—हेतौ अर्थे ।

Prose order :—तदानीं तत् सोढुम् अश्रुत्वाना केकयी मोहात् माता-
 महाबासम् उपेयिवांसं भरतम् अपृष्ट्वा रामस्य वनप्रयाणं ववार ।

Substance :—मोहात् रामस्य राव्याभिषेकम् असङ्गमाना केकयी तस्य
 वनगमनं रात्रः प्रार्थितवती । मातामहकुले वृसन् भरतं तु न तत् ज्ञापया-
 मास ।

Explanation in tika form .—तदानीं तस्मिन् समये “तदीदानीं
 वा” इति पाश्चिकः दानीं प्रत्ययः, पञ्चे ‘तदा’ । तत् पूर्वोक्तम् अभिषेकसंविधानं
 सोढुम् अश्रुत्वाना असङ्गमाना “सक ध्रुव ज्ञा ज्ञा ज्ञा ज्ञा ज्ञा ज्ञा ज्ञा ज्ञा ज्ञा

अहं अस्म्येषु तुमुन्” इति शकधातो उपपदे लोट्,मित्यत्र तुमुन् । शक्रीतिः, परलौपदिङ्नात् शानच् नास्ति, अतः “ताञ्चीक्यवयीवचनशक्तिषु चानञ्” इति चानञ् । केकयी, [केकयान्क्यट्टे इति चिच्, तदनात् “अच इः” इति इकार-प्रत्ययः पीचादिकः, चिञ्चोपः “ह्रदिकारादस्तिनः” इति ङीप् । See below.] लोहात् चानानात् । मातुः पिता मातामहः ‘पितृव्य मातृवी’त्यादिना निपातन्यात् डामहच् । आबलन्ति अजिन् इति आवासः अचिकरणे घञ् । मातामहस्य आवासं निखयन् उपेयिवासम् उपगतम् “उपेयिवान् अनाशाननूचानश्च” इति निपातितः । भरतम् अपृष्टा, दीशान्करश्चिदस्त्वान् किमिदं क्रियते न वेति भरतं न पृष्टवती, एतेन भरतदीपः परिहृतः । रामस्य वनाय प्रयाचं नमनं वनप्रयाचं, अतुषींसमासः । “नत्यर्थकर्मणि द्वितीयाश्चतुर्थीं शिष्टायामनञ्चि” इति अतुषींसिवात् । रामस्य इत्यत्र कर्त्तरि षष्ठी । ववार याचितवती । इत्तमुपजातिः ।

Change of V.—केकय्या अशक्तु बानया वने..... ।

Derivation.—आवास—आ-वस-अचिकरणे घञ् । षट् वदति । लुङ् अवात्सीत् । षिट् उवास । उपेयिवासं—उप-इ-कसुः द्वितीया । अशक्तु बाना—न-शक्त-बानम् । षट् शक्रीति । लुङ् अशक्तत् । ववार—इ-षिट् । लुङ् अवारीत्, अवारिष्ट, अवरीष्ट, अइत । षट् यथा कविरहले—“तेजोभिर्जगदा-हञ्चोति वरति श्वातीन् यथाईधनेः । सन्धीर्षिञ्च इचाति यी वरयति वीमं यशोः प्रीयते । वुडे वारवन्ति विधी निवर्ते, नित्यं प्रिधीपद्मम् ।”

मेहे समये केकयी मोह हेड् मेहे समय अहिते ना पात्रिशां मातामह-गृहे अर्कहित उन्नतके जिज्ञासा ना करिशाहे, रामेन वन-गमन आर्धना करिन् ।

At that time Kekayi, unable, for want of sense, to bear all these, prayed for the banishment of Rama to the forest, without consulting Bharat who was then residing at his maternal grand father's.

Q. Comment gram. on उपेयिवासम् । Ans. उपपल्ङ्-कात् शकधातोः इत्तमुपजातः, निपातेन सिद्धम् । यदि वा कसुः षिटि प्रयुज्यते, “परीचे षिट्” इति परीचे (In the past, but unperceived by the

कर्णेजपैराहितराज्यस्त्रीभा
स्त्रैषेन नीता विक्रतिं लघिन्ना ।
रामप्रवासे व्यसृशब्द दोषं
जनापवादं सनरेन्द्रस्युम् ॥ ७ ॥

narrator) लिट् विधानश्च भवति, तथापि सामान्ये अतीतेऽपि 'कसुप्रत्ययम्'
"कवयः बहुलं प्रयुञ्जते" इति अतीते कसुः । Q. Why is not ल्यप्
used in अज्ञाता । Ans. "समासे अनञ्पूर्वे क्त्वा ल्यप् ।" अव्ययपूर्व-
पदे अनञ्समासे क्त्वा ल्यवादेशः स्यात् । अतः नञ्समासात् न ल्यप् । Q.
Conjugate इ in लट् । Ans. See above. Q. Derive
केकयी । Ans. केकयानां राजा, केकयः । "तस्य राजन्यपत्यवत्" इति अण् ।
उपचारात् अणो लोपः । "सत्कृत्य केकयीपुत्रं केकयी धनमादिशत्" इति
रामायणम् । केकूयात् जन्यजनकभावरूपपुंयोगे लोपः इति केकयी । ६ ।

7. Principal part :—(सा) रामप्रवासे जनापवादं दोषं न व्यसृशत् ।

Prose order :—(सा केकयी) कर्णेजपैः आहितराज्यस्त्रीभा, स्त्रैषेन
लघिन्ना विक्रतिं नीता (सती) रामप्रवासे सनरेन्द्रस्युं जनापवादं दोषं न
व्यसृशत् ।

Substance :—स्त्रीसुलभया लघुतया प्रेरिता केकयी, असदुपदेष्टुभिश्च
जातस्त्रीभा सती आत्मनः लोकापवादं राज्ञः सत्यमपि न अजीगच्छत् ।

Explanation in tika form :—केकयी इति कर्त्तृपदम् कस्यम् ।
कर्णे जपन्ति परापवादं कथयन्ति इति कर्णेजपैः सूचकाः मन्वरादयः । "कर्णे-
जपः सूचकः स्यात्" इत्यमरः । "सत्यकर्षणीरभिजयोः" इति अच् । "तत्पुत्रं
कति बहुलम्" इति सप्तम्या अणुक् । तैः आहितः आनायितः प्लारोपितः
राज्यस्य स्त्रीभा यस्याः तथाभूता । स्त्रिया अयं स्त्रैषः तेन स्त्रीसम्बन्धिना ऽस्त्री-
पुंसाभ्यान्नञ्जञौ भवनात्* इति नञ् । लघिन्ना लघुत्वेन विक्रतिं अन्वयत्वं

* स्त्रैषः, पौषः । नञ् and लञ् are applied respectively
after स्त्री and पुंसम् ।

वसूनि देशांश्च निवर्त्तयिष्यन्

रामं वृपः संगिरमाण एव ।

नीताः सती, रामप्रवासे रामवनवासे सति, विषये भावे वा सममी । नरिन्द्रस्य दश-
रथस्य मृत्युना सङ्घितं जनापवादं लोकावैमुख्यं, राज्याह्नौ ज्येष्ठः पुत्रीजनया प्रप्राञ्जित
इत्यादिकं दोषं न व्यसृशत् नालोचितवती । अत्र उत्तरवाक्यस्य द्वेतिः पूर्ववाक्य-
गतत्वात् काव्यलिङ्गं नाम असङ्कारः । इत्तमुपजातिः ।

Change of V.—.....लोभया.....व्यसृशत दोषः जनापवादः स-
नरिन्द्रमृत्युः ।

Derivation :—कर्णेजपः—कर्णे-जप-पञ्चाद्यच् । आहित—आ-धा-
कर्म्मणि क्तः । स्त्री-नञ् । नीता—नी-कर्म्मणि क्तः । लघिष्वा—लघु-
इमनिच् । प्रवास—प्र-वस-भावे घञ् । अवान्सीत् लुङ् । व्यसृशत्—वि मृश-
लङ् इ । लट् मृशति । लुङ् अमासीत्, अमासीत्, असृशत् । मृत्यु—मृ-
त्युक् ।

पराशरर्षिदातृगणेर कथय राज्यालोभ उपहित इण्ग्राते, स्त्रीसहज
लघुतायै परिचालित हईया केकयी, रामेण प्रवास हईले ये लोकाप-
वाद हईवे, एमन कि नृपतिरश्रुत्या चटिबे, ताहा भाविल ना ।

Filled up with greed for the dominion by the whisperers, and
worked up to perverseness by the frailty natural to a woman, she did
not count the calamity on Rama's banishment together with the
king's death.

Q. Show the gram. connection of नीता । Ans.
“प्रधाने नी इ कृष् बहाम्” इति प्रधाने कर्म्मणि क्तविधानात् ‘नीता’ इति प्रधान
कर्म्मणः कौकयी इत्यस्य विशेषणम् । Q. Mention the samas in
कर्णेजपाः । Ans. अलुक्समासः । See above. Q. Give the
different meanings of इन्द्र । Ans. “इन्द्रः सचीपतावन्तराम-
न्याद्विषयोऽयमर्थः ।” ७ ।

तथावज्ज्ञे भरताभिषेकी
विषादशङ्कुस्य मती निचख्ने ॥ ८ ॥

8. Principal parts :—(1) तथा (कर्त्तुं) वृपः (उक्त कर्म)
श्रुजज्ञे । (2) भरताभिषेकः विषादशङ्कुस्य (उक्त कर्म) मती निचख्ने ।
Adj. to वृपः—निवर्त्तयिष्यन् and संगिरमाणः । रामम्=object to
निवर्त्तयिष्यन् । वदन्नि and देशान्=objects to संगिरमाणः ।

Prose order :—रामं निवर्त्तयिष्यन् वदन्नि देशां संगिरमाण एव वृपः
तथा अवज्ज्ञे । भरताभिषेकः विषादशङ्कुस्य मती निचख्ने ।

Substance :—रामस्य वनगमनं याचमानां किकयीं परिसान्त्वयितुं राजा
राज्यादिकं तस्यै दातुं स्वीचकार । किकयी तु तत् सर्वम् अवज्ञातवती । तथा
पुनः अपरवरीष भरताभिषेकं प्रार्थयमानया राजा समधिकं श्रीकातुरचक्र ।

Explanation in tika form :—रामं निवर्त्तयिष्यन् रामस्य वनगमनं
निवारयितुम्, इति तुमर्थे स्यत् । वदन्नि धनानि देशां संगिरमाण एव “वसु
तोये धने मयी” इति विश्वः । रामः अयोध्यायां तिष्ठतु राज्यादिकं सर्वं ते
दास्यामीति किकय्यै प्रतिजानाम एव । “संसः प्रतिज्ञाने” इति गिरीः आत्मनेपदम् ।
अत्र ‘एव’ इत्यनेन राज्ञः वचनस्य अनवसानं सूचितम् । वृपो राजा तथा
किकय्या, अतुक्तकर्त्री, अवज्ज्ञे अवज्ञातः, पूर्वेप्रतिज्ञातस्य तदभिनतप्रदानस्य
अनिर्व्वाहान् । इदंस्वरपरमनुष्ठितं तथा, भरतस्य अभिषेकः, मती वृपस्य
मनसि, निचख्ने निख्नातः । अत्र निख्नातपदेन भरताभिषेकस्य अनिर्वायित्वं
धनितम् । तथा ‘विषादः एव शङ्कुः शल्यम्, रूपकसमासः । निचख्ने, तदा
प्रभृति विषादावतारात् । यथा भरताभिषेकः तत्संशयित्वेन विषादरूपशङ्कुस्य
मती निचख्ने स्वमनसि निहितः । रूपकालङ्कारः । इत्तर्त्तुपजातिः ।

Allusion :—पुरा सम्बरनाम्ना असुरेण युद्धे क्षतान् दशरथं किकयी ‘अत्यर्थं
परिचकार । तेन परितुष्टेन उक्तम् वरवच्यं ते दातुमिच्छामीति । सा अवीचत्,
यदा अर्थयिष्यते तदा यूयं क्षास्येति । सा इदानीम् अवसरं बुद्ध्वा वरवच्यं प्राथित-
वती । एकी रामस्य वनगमनं, द्वितीयो राज्ये भरतीऽभिषिञ्चतामिति ।

ततः प्रविभ्राजयिषुः कुमार-
मादिह्यदस्याभिगमं वनाय ।
सौमित्रिसोतानुचरस्य राजा
सुमन्त्रनेत्रेण रथेन शीघ्रम् ॥ ९ ॥

Change of V.—निवर्त्तयिष्यन्' इयं सङ्करमाद्यम् सा अवजगौ भरता-
भिषेकं विषादशब्दुच्च निचखान ।

Derivation.—निवर्त्तयिष्यन्—नि-वृत्-विष्-स्यत्-प्रथमा । सङ्करमाद्यः
—सं-ग-शानच् । लट् गृणाति । लुङ् अगरीत् । अवजगौ—अव-जा-कर्त्तृणि
लिट् । अभिषेकः—अभि-सिच्-घञ् । निचखौ—नि-खन-कर्त्तृणि लिट् ।
लट् खनति । लुङ् अखनीत्, अखानीत् । लिट् अखान ।

राम याहाते बने प्रेरित ना ह्य सेहै जग्न राजा ईर्षर्यं ओ
राज्यं प्रतिश्रुत हहेलेओ कैकेयी ताहाते अवज्जा अदर्शन करिल ।
अधिकरु भरतेर राज्याभिषेक ओ विषादशेन तौहार मने निधात
करिल ।

He was insulted by the refusal of riches and countries that the
king offered her to keep back Rama. She on the other hand pierced
his heart with a shaft of grief, and the coronation of Bharat.

Q. Can it be रामस्य निवर्त्तयिष्यन् ? Ans. "न लोके"ति
पठौप्रतिषेधः । Q. How many samasas are possible
in विषादशब्दुः । Ans. विषाद एव शब्दुः इति रूपकसमासः । विषादः
शब्दुरिव इति उपमितसमासश्च । निचखौ इति खानशब्दप्रयोगात् उपमित-
समासेन च शब्दुशब्दस्य गुणोभूतत्वान्, रूपकसमासः एव प्रशस्तः । Q. Show
the force of एव and निचखौ । Ans. See above. । ८ ।

9. Principal part :—ततः राजा (कर्त्तृ) अस्य वनाय अभिगमम्
(कर्म) आदिष्यत् । Adj. to राजा—प्रविभ्राजयिषुः and शीघ्रम् । कुमारम्
= object to प्रविभ्राजयिषुः । Adj. to अस्य—सौमित्रिसोतानुचरस्य ।
रथेन—सुरथेन । Adj. to रथेन—सुमन्त्रनेत्रेण ।

• Prose order :—ततः श्रीचन् राजा कुमारं प्रविभ्राजयितुः सौमित्रि-
सीतानुचरस्य अस्य सुमन्त्रनेत्रेण रथेन वनाय अभिगमम् आदिचत् ।

Substance :—अथ राजा बहु विस्मय्य रामं विवासयितुं सीतया लक्षणेन
च सुमेतं तं सुमन्त्रचालितेन रथेन वनं प्रेरयितुम् आदेशं प्रायच्छत् ।

• Explanation in tika form :—ततः केकयीप्रार्थनानन्तरं श्रीचन्
परिदेवयमानः विलपन् इति यावत् । “लक्षणेऽस्त्रीः स्त्रियायाः” इति लक्षणे,
स्त्रियायाः परिचायके शब्दप्रत्ययः । राजा कुमारं रामं प्रविभ्राजयितुमिच्छुः । ब्रजः
हेतुमन्त्रान्तात् सन् । सुमित्राया अपत्यम् पुमान् सौमित्रिः लक्षणः “बाह्वादिभ्यश्च”
इति इञ् (णि) । अनुचरतीति अनुचरः । चरधातोः टः अच् वा । अनुचरश्च
अनुचरी च अनुचरी “पुमान् स्त्रिया” इति एकशेषः । सौमित्रिश्च सीता च
सौमित्रिणीति, सङ्घचरत्वेन अभर्हितत्वात् पूर्वनिपातः । ते अनुचरी यस्य लक्षण-
सीतासङ्घायस्य इत्यर्थः । अस्य रामस्य, कर्त्तरि षष्ठी । गीयते अनेन इति नेत्रं
लोचनं । प्रनृप्रत्ययः । सुमन्त्री नेत्रं चक्षुरिव यस्य तद्योक्तेन, तद्वशात् तस्य
प्रवृत्तेः । यद्वा सुमन्त्री नेत्री नायकी यस्येति तेन “नेत्रं रथे च नाभ्याश्च नेत्री
नेतरि भेद्यवत्” इति विश्वः । रथेन करणेन, वनाय “गत्यर्थकर्मणि द्वितीया-
चतुर्थीं षेष्टायामनभ्यनि,* इति चतुर्थी । अभिगमम् अभिगमनम् आदिचत्
आदिष्टवान् । इत्थमुपजातिः ।

Change of V.—प्रविभ्राजयितुः आदेशि अभिगमः... . राज्ञा.....

श्रीचता ।

Derivation. — प्रविभ्राजयितुः — प्र. (ब्रज् + मिच्) ब्राजि-सन्-उः ।
आदिचत्—आ-दिश्-लुङ् इ । अभिगमम्—अभि-गम-अप्, द्वितीया । सौमित्रि-
सुमित्रा-इञ् । अनुचर—अनु-चर-टः । श्रीचन्—शुच-शब्द । लट् श्रीचति ।

अनन्तरं राजा बहु विलाप करिष्य कूमाग्रके अवाप्सित कपिबन्धुं
सीत] ओ लक्ष्मणैर सहितं सुमन्त्रं चालित रथे वने वाहेते आदेशं
दिलेन ।

* गत्यर्थानां अन्धभिर्ने कर्मणि द्वितीयाचतुर्थीं सः षेष्टायाम् गम्यायाम् ।
‘मनसा काशीं गच्छति’ इत्यत्र षेष्टाभावात् न चतुर्थी ।

केचिन्निन्दुर्पमप्रशान्तं
विचुक्रुशुः केचन सास्त्रमुच्चैः ।
जघुस्तथान्ये भरतस्य मायां
धिक् केकयीमित्यपरो जगाद ॥ १० ॥

Then the sorrowful king, desiring the banishment of the prince ordered him to start for the forest in a chariot driven by Sumantra, accompanied by Sita and the son of Sumitra.

Q. Derive चतुचरः । Ans. चतु इत्युपपदात् चरधातोः टः, चच् वा । “भिच् सैना चादायेच् च” इति चकारस्य चतुक्तसमुच्चयार्थत्वात् टः । इति जयमङ्गलः । चरट् इति चरधातोः पचादिषु च पाठात् चच् । चच्प्रत्यये, स्त्रियां न ईप्प्रतिषेधः, चरट् इति ट्कारस्य इत्विधानात् इति भट्टोजिदीक्षितः । Q. Account for चतुर्थी in धनाय । Can

‘वनम्’ be used in the same sense ? Ans. वनम् and धनाय are applied in the same sense. See above. Q. De-

rive कुमारः । Ans. कुमारयति क्रौडिभि इति कुमारः, कुमारि-धातोः चच् । Q. Account for the insertion of औता after

सौमिन्नि । Ans. See above. । १ ।

10. It consists of 4 sentences as below.

Prose order :—(1) केचित् अप्रशान्तं वृषं निन्दुः । (2) केचन सास्त्रम् उच्चैः विचुक्रुशुः । (3) तथा अन्ये भरतस्य मायाम् जघुः । (4) अपरः केकयीं धिक् इति जगाद ।

Substance.—केचित् खोकाः राजानम् अपौरप्रकृतिरिति निन्दुः । अपरं केचित् अशुचिं मुच्यन्तः चक्रन्दुः । अन्ये च केचित् कथयामासुः यत् शठो भरतः एवं माया कारयामास इति । कोऽपि वा केकयीं धिक् इत्यवोचत् ।

Explanation in tika form :—राज्ञा रामस्य वनव्रतने समाहिते मति कुचित् जनाः अप्रशान्तं शुक्लचित्तम्, वासुदेवेऽपि स्त्रीवशीभूतत्वात् अकिते-

• द्विष्यं वृषं निनिन्दुः क्रुत्सितवतः । अत्र रामायणम्, “वासीशी वत कामाक्षा
 राजा दमरयो भृशम् ।” इति । अथवा अमरान् विचुञ्चं यथा तथा
 निनिन्दुः इति केषित् । केषन साखं सबाध्यम् उच्यैः मन्त्राभ्यनिना विपुक्रुयः
 क्रुन्दितवतः । राजानं वा विपुक्रुयः इति क्रुग्धायीः सकर्षकता । यथा च
 “उपावरीदीव नदत्पतङ्गः क्रुमुपतीम्” । २।४ । केषित् विचुञ्चं केषित् वा साखं
 राजानं निनिन्दुः रिशयैः । तथा अन्ये भरतस्य भावां ह्यत्र शाब्दम् कषुः ।
 “भवन्ति मायाविषु ये न मायिनः” इति किरातः । मातरसीव राज्यसाभाय
 नियुज्य खदीवह्वरचार्यं सातानह्वयं गतवान् भरतः इत्याहुः । अपरः कषित्
 केषयीं चिक् इति जनाद् उक्तवान् “धिगुपय्यादिषु त्रिषु” इति धिग्वीमी द्वितीया ।
 अपरः इत्यत्र एकवचनात् अल्प एव लोकाः केषयीं निन्दति बहुवस्तु राजानम्
 इति गम्यते । केषय्याः स्त्रीत्वेन स्वभावतो मन्दबुद्धित्वं, वृषस्य तु तथाविधस्य
 स्त्रीवचनात् मतिव्यं इति मद्भान् दीव इति व्यस्यते । तेनात्र बहुवचनप्रक्रम-
 भङ्गीऽत्र न हीवावहः । ठममुपजातिः ।

Change of V.—केषित् निनिन्दे वृषः अमरान्, विपुक्रुमी केषन ।
 ऊषी तथाप्यै...साया, अपदीष जगदी ।

Derivation.—निनिन्दुः—निन्द-सिट् उस् । अट् निन्दति । विपुक्रुयः
 —वि-क्रुय-सिट् उस् । अट् क्रुयति । लृङ् अक्रु अत् । जनाद्—गद-सिट् ।
 अट् गदति । लृङ् अगदीत्, अगादीत् ।

केह केह राष्ट्राके अङ्घ्रितेन्द्रिय बलिग्नानि कश्चित् लागिल ।
 केह केह अक्ष-नयने उद्वेगःसरे क्रुशन् कश्चित् लागिल । अपर
 केह केह उरतेर शठता बलिग्नानि । अति अन्न संध्याक
 व्यक्तिहै केकरीके विकार द्विडे लागिल ।

Some blamed the king as one having his passions uncontrolled.
 Some cried aloud with tears in their eyes. Others asserted it to be
 the policy of Bharata. A few uttered fie to Kekāyi.

Q. Annotate on the singular form of अपरः ।

Ans. See above. Q. If इति be inserted after अमरान्,

गतो वनं श्लोभयितेति रामः

श्रीकेन देहे जनतातिमात्रम् ।

धीरास्तु तत्र श्रुतमन्यवोऽन्ये

दधुः कुमारानुगमे मनांसि ॥ ११ ॥

should there be any change in it ? Ans. “अप्रशान्तः इति” इत्येवं स्यात् । “यामाहुः सर्व्ववैजप्रकृतिः इति” शब्द० । १० ।

11. Principal sentences :—(1) श्रीकेन जनता अतिमात्रं देहे ।
 (2) अन्ये कुमारानुगमे मनांसि दधुः । Subordinate sentence to (1)
 रामः श्रुः वनं गतो भविता इति । Adj. to अन्ये—धीराः and श्रुतमन्यवः ।

Prose order :—रामः श्रुः वनं गतो भविता इति श्रीकेन जनता अति-
 मात्रं देहे । तत्र धीरा अन्ये श्रुतमन्यवः (सन्तः) कुमारानुगमे मनांसि दधुः ।

•Substance :—परदिवसे एव रामः प्रातः वनं गमिष्यति इति चिन्तयन्ती
 इहवः जनाः श्रीकदम्बाः आसन् । केचित् च धीरस्वभावाः श्रीकं विष्टस्य रामम्
 अनुगन्तुम् मनो दधुः ।

Explanation in tika form :—रामः (कर्ता) श्रुः आगामिनि
 दिवसे “अनागतोऽङ्गि श्रुः” इत्यमरः । वनम् अरण्यं गतो भविता इति श्रीकेन,
 अनुक्तेन कर्त्ता, जनता जनसमूहः “यामजनवन्धुभ्यस्तत्” इति समुदाये तत् ।
 अतिमात्रम् अत्यर्थं देहे दम्भा । देहेः कर्त्तव्ये लिट् । भवितेति भविष्यति
 लृट् । श्रुः प्रथति भविष्यत्कृत्वलाज्जिभिधानात् न व्यर्थम् । तत्सम्बन्धात् गत
 इति “धातुसम्बन्धे प्रत्यया” इति वचनात् भविष्यत्कालेऽपि साधुः । तत्र जनता-
 मध्ये धीरा स्मिराः अन्ये, श्रुतः मुक्तः मन्युः श्रीकः येः येषाम् वा, ते विगतश्रीकाः
 सन्तः “मन्युर्द्वेषे कर्त्ता क्रुधि” इत्यमरः । कुमारस्य रामस्य अनुगमे अनुसरणार्थं
 “निमित्ताद् कर्त्तव्ये” * इति वचनात् सप्तमी । मनांसि अभिलाषान् दधुः धृत-

* “निमित्ताद् कर्त्तव्ये सप्तमी वक्तव्या ।” निमित्तम् फलम् । यथा
 “कर्त्तव्ये वीपिनं हन्ति, दन्तवीर्येण कुञ्जरम् । केशेषु चमरीं हन्ति वीरिणं पुष्क-
 लको हतः ॥” अत्र अनुगमरूपं फलम् ; मनांसि इति कर्त्तव्या संशोयव ।

‘ प्रस्थास्यमानावुपसेदुषस्ती
 शीघ्रश्चमानानिदमूचतुस्तान् ।
 किं शीघ्रतेहाभ्युदये वतास्मान्
 नियोगलाभेन पितुः कृतार्थान् ॥ १२ ॥

वन्तः । ‘किं शीघ्रतेन, यत्रैव रामः तत्रैव वयम्’ इति स्थिरीकृतवन्तः । समासीक्ति-
 रलङ्कारः । इत्यनुपजातिः ।

Change of V.—...गतेन रामेण भविता इति शीघ्रः ददाह जनताम् ।
 धीरैः श्रुतमन्यभिः अन्यैः दधिरे मनांसि ।

Derivation.—गतः—गम्घातोः भविष्यत्काले क्तः । भविता—यु-
 लुट् ता । जनता—जन-तल् । देह—दह-कर्मणि छिट् ए । कर्त्तरि, लट्
 दहति । लुङ् षष्ठाधीन् । मनु—मन्-युच् षीष्वादिक् ।

कल्य राम वने गमन करिवेन, एहे शोकके जनगण अडिअण दध
 हहेते नागिल । उधीअ अणर धीर वाक्तिगण शोक परिउयाग करिअ
 रामेर पन्चा९ गमन करिउते मनन करिल ।

Men in large number were burnt with grief to reflect that Rama
 would be gone to the forest in the next morning. But others who
 were of tranquil nature, left off their grief and made up their mind
 to follow the prince.

Q. Account for सप्तमी in कुमारानुगमे । Ans. विप्रये सप्तमी,
 वा, ‘निमित्तात् कर्मयोगे’ इति सप्तमी । See above. Q. Show
 the significance of धीराः । Ans. “धीरो मनीषी चः प्रायः”
 इत्यमरवचनात्, धीराः मनीषिणः । ते मनशास्त्रव्यराहित्यात् धीकं विमुक्त्यु, रामम्
 अनुगम्य वनेऽपि सुखिनं करिष्यामः इति मनी दधुः । ११ ।

12. It consists of two sentences :—(1) ती तान् इदम्
 उचतुः । (2) इह अभ्युदये अस्मान् किं शीघ्रत । Adj. to ती—प्रज्ञास-

मानौ । Adj. to तान्—उपसेदुषः and श्रीयच्चमानान् । Adj. to अस्मान्—
—कृतार्थान् । •पितुः—सम्ब । नियोगलाभेन हेतुना, करणेन वा ।

Prose order :—प्रस्थास्यमानौ तौ उपसेदुषः श्रीयच्चमानान् तान् इदम्
ऊचतुः०। इह अश्वुदये पितुः नियोगलाभेन कृतार्थान् अस्मान् किं शीचत । *

Substance :—प्रस्थानीयतौ तौ समुपेत्य अत्यर्थं शीचतः लोकात् राम-
लक्ष्मणौ ऊचतुः । ननु पितुः आश्रापालनेन वयं महीत्सवम् अनुभवामः, तत्-
कथं अस्मिन् अश्वुदये अस्मान् शीचथ इति ।

Explanation in tika form :—प्रस्थास्यमानौ वनं गमिष्यन्ती “सम-
वप्रविभ्यःस्त्वत्” इति आत्मनेपदविधानात् स्थमानः । तौ रामलक्ष्मणौ उपसेदुषः
प्राप्तान् “भाषायां सदवसयुवः” इति कसुः । श्रीयच्चमानान् अत्यर्थं शीकं कुर्वतः,
श्रमार्थं यज् । तान् जनान् (गीथं कर्म) इदम् (सुख्यं कर्म) ऊचतुः उक्त-
वन्तौ । ननु वीत्यर्थयद्वात् वचीर्षिकर्मकता । इह अस्मिन् अश्वुदये विषये काले वा ।
वत इति आश्रय्ये, “खेदानुकम्पा सन्तोष विषयानन्तरो वत” इत्यमरः । पितुः
नियोगलाभेन वनागमनाश्रालाभेन कृतार्थान् चरितार्थान् अस्मान् । अस्मान् इति
बहुवचनप्रयोगात् सम्बन्धुन् इति गम्यते । किं शीचत परिदेवयध्वम् यूयञ्चिति
शेषः । विधी खीट् । कृतार्थत्वात् अश्रीच्या वयमित्यर्थः । काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।
उपसुपजातिः ।

Change of voice :—प्रस्थास्यमानाभ्यां उपसेदिवांसः ताभ्यां श्रीयच्च-
मानाः इदं ते ऊचिरे । किं शीच्यामहे (युष्माभिः) वयं कृतार्थाः ।

Derivation, —प्रस्थास्यमानौ—प्र-स्था-स्थमान । उपसेदुषः—उप-सद-
कसुः, द्वितीया बहु । खट् सीदति । 'खुञ् असदत् । श्रीयच्चमानान्—(यच-
वञ्जन्) श्रीयच्च-मानच् । खट् श्रीयच्चति । अश्वुदय—अभि उत्-इ-अप् ।

राम्णं च लक्ष्मणके प्रश्नानोद्यत देधिग्रा याहारा निकटे उपस्थित
हैरा शोक प्रकाश करितेहिल ताहादिगके उडये बलिनेन आमरा
पितार आम्हा लाते कृतार्थ हैराहि, आमामेदर अत्र शोक करितेह
केन ?

Our aims have been attained by receiving commands from

असृष्ट यो यस भयेष्वरक्षीद्.

यः सर्वदास्मानपुषत् स्वपीषम् ।

महोपकारस्य किमस्ति तस्य

तुच्छेन यानेन वनस्य मोक्षः ॥ १३ ॥

our father and why do you then bewail us in our fortune, were the words addressed by them to those who sorrowing intensely, came to them as they were about to depart.

Q. Decline the base of उपसेदुषः । Ans. उपसेदिबस्
प्रश्नः । पुंसि—उपसेदिवान् उपसेदिवांसौ उपसेदिवांसः । उपसेदुषः, उप-
सेदुषा &c । स्त्रियाम्—उपसेदुषी, उपसेदुषी &c । नपुंसके—उपसेदिवः
उपसेदुषी, उपसेदिवांसि &c । Q. Give the gram. meaning

Of शीघ्रचमानान् । Ans. यङ्प्रयोगात् भ्रमार्थत्वं गमितम्, अन्त्ये शीघ्रान्
इत्यर्थः । Q. Show the different applications of

वत् । Ans. “खेदानुसन्ना सन्तोष विजयानन्तये वत् ।’ इत्यमरः । खेदे यथा,
अङ्गी वत् मङ्गत् कष्टम् । अनुकम्पायाम्—वत् निःस्त्रीऽसि । सन्तोषे—वत् स्वर्गं
धनं मया । विजये—अङ्गीवतासि लङ्घनीयवीर्यः । आनन्दे—एहि वत्
महानाङ्गी । Q. Account for the plural form in अस्मान् ।

Ans. अत्र द्वित्वे विवक्षितेऽपि बहुवचनप्रयोगः ‘सबन्धून् (समाह्वयान्)
अस्मान्’ इति गणयति । नतु “अस्मादी हयीष”, इति द्वित्वे विवक्षिते बहु-
वचनम् । “सविज्ञेयस्य प्रतिपेक्षः” इति ‘ज्ञताभ्यान् अस्मान्’ इत्यत्र विशेषश्चास्ति
बहुवचनप्रतिषेधात् । १२ ।

13. It is a compound sentence :—(1) वनस्य यानेन (करणेन)
वत्स महोपकारस्य मोक्षः (कर्तुं) अस्ति किम् । तुच्छेन—Adj. to यानेन ।
(2) यः (कर्तुं) अस्मात् असृष्ट । (3) यः (कर्तुं) भयेषु (भावे समन्ती)
अस्मान् (कार्त्तं) अरक्षीत् । (4) यः अस्मान् स्वपीषम् (व्यम्) अपुषत् ।

Prose order :—यः अस्मान् असृष्ट, यस भयेषु अरक्षीत्, यः सर्वदा
स्वपीषम् अपुषत्, तस्य महोपकारस्य तुच्छेन वनस्य यानेन मोक्षः अस्ति किम् ?

Substance:—यः पिता अस्माकं जन्महेतुः विपत्सु च अस्मान् त्रायते स, स्वयमेव धनेन क्व अस्मद्देहान् प्रपीष, किं वनगमनमात्रे च तदुपकारजात् स्वप्नात् सुच्यते ?

Explanation in tika form:—यः पिता अस्मान् असृष्ट जनितवान्, सृजेः देवादिकास्य आत्मनेपदित्वात् लुङि रूपम् । यश्च पिता भयेषु सत्सुः भावे सप्तमी, विपत्सु इत्यर्थः, अरक्षीत् त्रायते स, अस्मानिति शेषः । यः सर्व्वदा सर्व्वकालम् अस्मान् स्वपीषन् अपुषत् स्त्रेण आत्मना पुष्टवान् । स्वर्षं यत्रमात्रित्यं प्रपीष इत्यर्थः । अथवा स्त्रेण धनेन पुष्टवान् । “स्त्रे पुषः” * इति पुषेः यस्तुम् । “अनैवाव्ययिन” † इति समासः, यथाविध्यस्तुप्रथोदश्च । तस्य पितुः सम्बन्धिनी मङ्गीपकारस्य, तुच्छेन लघीयसा वनस्य यानेन गमनेन नीचः स्वस्वमीषणम् अस्ति किम्, नास्त्रेव इत्यर्थः । वनस्त्रेति सम्बन्धविवक्षायां षष्ठी । उपस्तुपजातिः ।

. Change of V.—असृष्टाङ्गि धेन, येन अरक्षिषाङ्गि, येन वयं अपुष्माङ्गि (अपीषिषाङ्गि) स्वपीषम् । नीचे च भूयते ।

Derivation.—असृष्ट—सृज-लुङ् त । लट् सृज्यते । (तुदादि—लट् सृजति, लुङ्-अस्माचीत्,) अरक्षीत्—रक्ष-लुङ् द । स्वपीषम्—स्व-पुष-अस्तुम् । लट्—यथा कविरहस्ये “दृष्टां न पुष्पाति यत्रासि पुष्पति । प्रवारथैः विप्रमनासि पीषति । सत्यौ च यः पीषयतीक्षितैः धनैः ॥” नीच—नीच भावे अप् ।

यिनि आमादिगुके उँपादन करिग्राहेन, यैनि विपदे रक्षा करिग्राहेन । यिनि आमादिगुके अयत्ने (वा वज्र धन व्यत्ये) पोषण करिग्राहेन, साम्राज्य वन गमन द्वारा किं सेहै महोपकारं अण हईते मुक्ति हईते पावे ?

Is the insignificant exile to the forest an adequate requital of

* करणे स्त्रे छपपदे पुषेर्वास्तुम् । स्त्रे इति अर्थयद्द्वयं, तेन स्वस्वमेव पर्याय-विशेषे च । अतः स्वपीषम्, आत्मपीषम्, धनपीषम् इत्यादि ।

† See sloka 4. III.

विद्युत्प्रणाशं स वरं प्रनष्टौ ।

यद्दोर्हृशोषं तृणवद्विशुष्कः ।

अर्थे दुरापे किमु सुप्रवासे

न शासनेऽवास्थित यो गुरुणाम् ॥ १४ ॥

the great benefits received from him who gave us birth, has saved us from dangers and often nursed us with his personal cares, or riches.

Q. Conjugate पुष् in षट् । Ans. See above. Q. Account for षष्ठी in वनस्य । Ans. वनाय वनं वा यानेन इत्यत्र 'वनस्य यानेन' इति शेषसामान्ये षष्ठी । Q. show the difference between महीपकारः and मद्दुपकारः । Ans. मद्दुपकारः इति महीपकारः । मद्दुपकारः खोकानाम् उपकारः इति मद्दुपकारः । "आत् मद्गतः समानाधिकरण जातीययोः" । १३ ।

14. It is a compound sentence :—(1) यः (कर्तुं) गुरुणां शासने (अधि) न अवास्थित । (2) सः (कर्तुं) विद्युत्प्रणाशं (व्यम्) प्रनष्टः, यदा कर्हृशोषं (व्यम्) विशुष्कः । अर्थे and सुप्रवासे-अधिकरणे । Adj. to अर्थे—दुरापे । किमु, तृणवत्, and यद्वा=Indeclinables. वरम्—Adj. to स or तत् or same case with सः, or indeclinable.

Prose order :—यः दुरापे अर्थे गुरुणां शासने न अवास्थित स विद्युत्-प्रणाशं प्रनष्टः, यदा तृणवत् कर्हृशोषं विशुष्कः तत् वरम् । सुप्रवासे किमु ?

Substance.—यो नाम गुरुणां दुष्करमपि आदिशं न पालयति स विद्यु-दिव उत्पत्त्यनन्तरमेव विनष्टयेत् तदेव वरम् ; तृणवत् कर्हृशुष्को विशुष्कयेत् तदपि वरं । यस्तु प्रवासगमनरूपं सुकरम् आदिशं न पालयति, स कीदृशं नार्थं गमितुमर्हति तत् वद ।

Explanation in tika form :—यो जनः दुरापे कञ्चप्रार्थ्यं दुःसार्थं इति यावत् । "ईषद्दुःसुप्तु कञ्चकञ्चार्थेषु खलु" इति दुर् इत्यस्मात् आप्धातोः खलु । अर्थे कार्यविशेषे, विषयाधिकरणे समनौ । पिनादीनां शासने आदिशे

“शासनं राजदत्तीर्वीरिख्वाशास्त्रशास्त्रिभु” इति विद्मः । न अवास्थित न तर्ह्यी
 न गुर्वचर्न पाख्येत् इत्यर्थः । “समवप्रविध्यः स्त्रः” इति आत्मनेपदम् । “आश-
 सायां भूतवत्” इति भविष्यति अतीतप्रयोगः आशसायाम् अथे । स नरः विद्युत्-
 प्रशाशं मनसः विद्युदिव उत्पत्त्यनन्तरमेव नष्टः । “उपमाने कर्षणि च” * इति
 चकारात् कर्षणद्वये, कर्षुवाचिनि विद्युत्शब्दे उपपदे चसुल् । यथा अथवा दृष्ट-
 वत् द्रव्येन तुल्यं “तेन तुल्यं क्रिया चेत् वतिः” इति वतिः । ऊर्हं शीर्षं विद्युष्कः,
 ऊर्हं एव तिष्ठन् शृणुतु । “ऊर्हं शृषिपूरीः” † इति ऊर्हं कर्षरि शृषेः णसुल् ।
 उभयत्र “अनेवाव्ययेन” इति समासः, यथाविध्यनुप्रयोगश्च । एतत् वरम् इति
 मनाक्प्रियम् । “देवादहते वरः श्रेष्ठे विषु क्लीवे मनाक्प्रिये” इत्यमरः । सुप्रवासे
 किमु, सुखसाध्ये प्रवासविषये यत् शासनम् अत्र तावदनवस्थितस्य सुतरानिव पूर्वोक्तं
 प्रयुज्यते । “किमुत प्रवासे” इति पाठे प्रवासविषये किमुत, किं पुनः, सुतरानिव
 पूर्वोक्तं युक्तम् इत्यर्थः । गुरुणा दुन्दरे निदिशे अनवस्थितः जनः यदि इत्यं
 विनाशम् आमुमर्हति, तदा वधं सुकरनिदिशम् अपालयन्तः यत् कष्टतरं विनाशम्
 अवाप्तुम् अर्हति न तत्र संशयोऽस्ति इति भावः । अर्थापत्तिरलङ्कारः । लक्ष्यं
 यथा “दृष्ट्वापूपिक्त्यान्वाशान्मोऽर्थापत्तिरिष्यते ।” इत्यनुपजातिः ।

Change of V.—तेन प्रनष्टम् । विद्युष्कम् वरेण वरं वा । अव्ययपक्षे
 ‘वरम्’ इत्येव स्यात् । “मनाक् इष्टे वरं क्लीवं केचिदाहुस्तदव्ययम् ।” इति
 मेदिनीवचनात् । येन अवास्थायि । •

Derivation.—विद्युत्प्रशाशं—विद्युत् (वि-द्युत्-क्तिप्) प्र-नश-णसुल् ।
 प्रनष्ट—प्र-नश-कर्त्तरि क्तः । लट्, नश्यति । लुङ् अनशत् अनेशत् । ऊर्हं शीर्षं

* उपमाने (The object of comparison) कर्षणि उपपदे, ‘च’ का-
 रात् कर्षरि च उपपदे, धातोः णसुल्प्रत्ययी भवति । यथा विद्युत्प्रशाशं प्रनष्टः,
 विद्युदिव प्रनष्टः इत्यर्थः । (विद्युत् being of the same case with
 the nominative here.)

† ऊर्हं शब्दे कर्षुवाचिनि उपपदे शृषिपूरीः धातोः णसुल्प्रत्ययी भवति ।
 यथा ऊर्हं शीर्षं शृष्कः, ऊर्हं एव तिष्ठन् शृष्क इत्यर्थः । ऊर्हं पूरं पूर्णं, ऊर्हं सुखः
 तिष्ठन् पूर्णः इत्यर्थः ।

धीरा निवर्त्तध्वमिति न्यगादीत्
 तातस्व शीकापनुदा भवेत् ।
 मा दर्यतान्यं भरतश्च मत्तो
 निवर्त्तमेत्याह रथं स्य सृतम् ॥ १५ ॥

—ऊर्ध्व-यव-चमुल् । षट् पृथयति । लुङ् चयवत् । दृष्यवत्—दृष्य-वतिः ।
 विद्युक्-—ति-यव-व । दुरापि—दुर्-चाप-कर्त्तव्यि षड् । अवास्थित—अव-
 स्था-लुङ् व ।

वे व्यक्ति हुकर कार्येण गुरुजनैर आज्ञा प्रतिपालन या करे,
 विद्युतेर आश्र, जनिवायात्रहे ताहार मृत्यु हंश्याहे डाल, अथवा तृणैर
 आश्र उर्द्धनेष हहेते क्रमे निम्ननेष पर्याप्त शुक हहेया वाश्र्या डाल ।
 अर्थसाध्य प्रवाम विषये कि वलिव ?

He, who does not abide by the orders of his superiors, even in
 hard task, had better die an instant death, like the flash of lightning,
 or wither away from the top to the bottom like the grass, not to
 say of exile so easy a task.

Q. Account for the different न in प्रचार्य and
 मनष्टः । Ans. “नश्चिः घान्तस्य” इति नश्चिःघातोः घकारान्तस्य ‘च’कारादेशी
 न भवति । अतः मनष्टः इत्यत्र न चालम् । प्रचार्यम् इत्यत्र तालव्यं ‘श्च’कारान्त-
 स्थानान् चालम् । Q. Change the voice in the above
 sloka. Ans. See above. Q. Parse वरम् । Ans. Same
 case with वः (मनष्टः सन् मनाक्प्रियो भवति) or see above. Q.
 Explain fully the significance of the past parti-
 ciple क्त in विद्युक् । Ans. अत्र क्तप्रत्ययः प्राधान्येन क्रियां लक्षयति
 ननु गुणम् । “तेन तुल्यं क्रिया चेत् वतिः” इति वतिप्रत्ययस्यै क्रियापदस्य
 अवश्यप्रयोगात् । Another form of the Q. Parse वृत् । It
 is a verb (for the above reason) having for its nominative
 वः । १४ ।

15. It consists of several simple sentences as below.

Prose order :—(1) हे पीराः (यूयं.) निवर्त्तन् (2) तातस्य श्रीकाप-
नुदाः भवेत् (3) भरतश्च मत्तः अन्व मा दर्शत, (4) रामः इति न्यगादीत् । 15
(लम्) रथं निवर्त्तय इति सूतम् आह अ ।

Substance :—भीः पुरवासिनः, समानुसरणात् विरताः भवत । द्वि-
विधानेन मन जनकस्य श्रीकं विनीचयत । पश्यत च मामिव भरतम् । भीः
सारथे त्वमपि रथम् अयोध्यां प्रति निवर्त्तय ।

Explanation in tika form :—हे पीराः पुरवासिनः ! निवर्त्तन्म
अस्मदनुसरणीत् निवृत्ता भवत । विधौ लोट् । यूयमिति शेषः । तातस्य श्रीका-
पुस्य अस्मत्पितुः श्रीकापनुदाः सुखविधानेन श्रीकापहर्तारः । “तुन्द्रीकीयोः
रिक्तजापनुदीः” इति कः । भवेत्, यूयमिति शेषः । विधेर्लुङ् । भरतश्च
मत्त अन्व मत्तः पृथक् इत्यर्थः । अस्मद्-शब्दात् पश्यत्यां तस् । “अन्याराहित-
त्वे द्विकशब्दाच्चतरपदाजाहियुक्ते” इति पञ्चमी । मा दर्शत मा यूयं द्रष्टारः
स्य । इग्धातोः लुङि मध्यमपुरुषबहुवचनेषु । ‘माङ्ङि लुङ् इति माङ्ङीये
षीटि लुङ्-विधानम् । ‘न माङ्ङीये’ इति अङ्गागमनिषेधः । अपि तु यीऽङ् स
एव भरतः, अहमिव सीऽपि पालयिष्यतीति ध्वनिः । इति रामः न्यगादीत् उक्तवान्
गृध्रातोः लुङ् । रथं निवर्त्तय इति सूतं सारथिं सुमन् “सूतस्तद्वरि सारथी”
इत्यमरः । आह अ । इग्धातोः लट्, अयोध्यां अतीतार्थः । दीपकालङ्कारः ।
इत्तसुपजातिः ।

Change of V.—युष्माभिः निवृत्तताम् । श्रीकापनुद्रेः भूयेत्, मत्तः
अन्वः भरतः मा दर्शित्, रथः निवर्त्तताम् । सूतः उच्यते अ ।

Derivation.—पूर-पुर-अण् (अ) । निवर्त्तन्म—नि वृत्-लोट्-
धम् । लुट् वर्त्ततेण लुङ् अइतत्, अवर्त्तिष्ट । न्यगादीत्—नि-गद्-लुङ् इ ।
श्रीकापनुदा—श्रीक-अप-नुद-कः (सुखाहरणार्थे) । लट् नुदति, नुदते । लुङ्
अनौत्सीत्, अनुत् । दर्शत—इग्-लुङ् त । मायोध्यां अङ्गागमाभावः । अदर्शत्
अद्राचीत्-प्रथमपुरुषैकवचने ।

हे पुरवासिगण डोमरा प्रतिनिवृत्त इव । पिताम शोक अप-

श्राव्येङ्गितैर्गत्वरतां जनाना-
मेकां शयित्वा रजनीं सपीरः ।
रक्षन् वने वासकृताङ्गयात् तान्
प्रातश्छलीनापजगाम रामः ॥ १६ ॥

नोपन करिः । डरडके आया दहेते पृथक देषिः न । आरिषिक
बलिलेन, इथ फिदाईया लईया याः ।

Desist, said he, O, citizens, be assuagers of my father's grief.
Do not look upon Bharata, as other than myself. Turn thy ear, added
he, addressing the coachman.

Q. Give the gram. meaning of श्रीकापनुदाः । Ans.

“तुन्दश्रीकयोः पङ्क्तिजापनुदोः” इति श्रीकशब्दात् अपनुदतेः कः । “आलस्य-
सुखाह्वरणयोः इति वक्तव्यम्” [But तुन्दपरिचज (an idle one) and श्रीकाप-
नुद should be used respectively in the sense of ‘idleness’
and ‘bringing in happiness.’] इति अत्र ‘सुखप्रिधानेन पितुः शोकं
नीचयत इत्येवमर्थो गम्यते । प्रवीधदानेन संसारस्य असारत्वकथनेन वा
श्रीकापोदने कृते, “श्रीकापनोदाः इत्येवं स्यात् । [This question might
assume another form, viz. Distinguish between श्रीकापनुदाः
and श्रीकापनोदाः.] ॥ १५ ।

16. Principal part :—(1) रामः (कर्तुं) प्रातः छलीन (प्रकृत्यादि)
अपजगाम । Subordinate ones—जनानाम् इङ्गितैः (करणैः) गत्वरतां
शाला and एकां रजनीं (अव्यक्तसंयोगे) शयित्वा । Adj. to रामः—
सपीरः and रक्षन् । भयात्—अपादानम् । Adj. to भयात्—वासकृतात् ।
तान्—object to रक्षन् । वने—अधि ।

Prose order :—रामः जनानाम् इङ्गितैः गत्वरतां शाला, सपीरः एकां
रजनीं शयित्वा तान् वने वासकृतात् भयात् रक्षन् प्रातः छलीन अपजगाम ॥

Substance :—रामः पीरायाम् चिष्टितैः बुद्धये यत् ते स्वमगरं न प्रति-

निवर्त्तयन्ते । अतः तैः सङ्घ एकां निम्नां यापयित्वा, तारयित्वा च तान् वन-
सङ्घजाभ्यः विपदभ्यः प्रातः ह्यक्षमायित्य तान् विजृह्वी ।

Explanation in tika form :—रामः जनानां, निवर्त्तयन्तियुक्ते ऽपि
अनिवर्त्तयन्तानां पीरणात्, (कर्त्तरि षष्ठी) इङ्गितैः अभिप्रायबोधकैः श्लेषितैः करणैः,
इतिगत्या इत्यङ्गात् भावे क्तः । “आकारस्त्रिभू इङ्गितः” इत्यमरः । गत्वरतां
गमनशौचतां वने इति शेषः । “गत्वरश्च” इति गमिः क्त्वरप् निपातितः । ज्ञात्वा
विदित्वा पीरैः पुरवासिभिः सङ्घ वर्त्तमानः सपीरः सन् एकां रजनीं रात्रिं
“रजनीनीलिका द्राक्षा हरिद्रा यामिनीषु च” इति विश्वः । “क्वात्वाभ्यनीरत्यन-
संयीने” इति द्वितीया । अथित्वा तैः सङ्घ एकां रजनीं यापयित्वा तान् पीरान्,
वने वासः वनेवासः, समनीति धीगविभागात् समासः, “अथवासवासिभ्यक्वात्”
इति अलुक् समासः । तेन कृतं तज्यात् भयात् सिद्धादिभयात् “भीषार्थानां भय-
हेतुः” इति अपादानात् पञ्चमी । रक्षन् पालयन् प्रातःकाले ह्यक्ष्ण, प्रकृत्वादिभ्य-
श्चतीया । अथवा करणे द्वितीया । सव्यावन्दनादिव्याजिन अपजगाम पञ्चाशितः ।
इति मन्त्रवक्त्रा ।

Change of V.—सपीरश्च रक्षता अपजग्मे रामिण ।

Derivation.—इङ्गितैः—इतिधातोः भावे क्तः । गत्वरताम्—गम्-क्त्वरप्
तल् । अथित्वा—शी-त्वा । लट् श्रिते, अथिते, श्रिते । लुङ् अथयिष्ट । जन-
जन्-अच् । रजनी—रज्यते अत्र इति रजनी, रन्-धातोः अणिः ।

लोकनिर्गमणं भाव यथैनं जानिते पारिलेन ताहारा ठाहारा अशु-
सरणे कृतसंकल्पं ह्यैवाहं चथन ताहादेन सहितं रने एक रात्रि
अयनं करियां ओ अरण्यं सहजं विपद् ह्यैते ताहादिगके रक्षा करियां
प्रातःकाले ह्यक्ष्णं पलायनं करिलेन ।

Knowing by their gestures that they were bent upon following,
he slept with them one night and kept them safe from dangers of

* अथ वास वासिन् इत्येतेषु परेषु अक्वात्वादिभ्यः उत्तरस्याः समस्याः
नेकलक्ष्णं अलुक् भवति । यथा वने वासः इति विश्वे वनेवासः वनेवासः ।

अस्त्राशुरस्त्रं करुणं हवन्ती ।
 सुहृर्मुहुर्न्यग्रसिधुः कवीणाम् ।
 हा राम हा कष्टमिति भ्रुवन्तः
 पराङ्मुखैस्ते न्यहृतमनोभिः ॥ १७ ॥

the sojourn in the forest and then in the morning went away under some pretext.

Q. Parse रजनीम्, भयात्, and हलीन । Ans. See above.

Q. Give the feminine form of वन । Ans. वनै । “सुवनी सम्प्रवदत्पिकापिका” नैष । Q. Parse प्रातः and जनानाम् । Ans. अव्ययम्, अधिकरणे सप्तमी । जनानाम्—शेषविवचायां कर्षोरि षष्ठी । १६ ।

17. It consists of three sentences :—(1) ते (कर्षुं) असम् असाद्यः । Adj. to ते—हवन्तः । करुणं—adv. to हवन्तः । (2) ते, सुहृः सुहृः (व्यम्, अव्ययसंयोगे २या) न्यग्रसिधुः । कवीणाम्—adv. to न्यग्रसिधुः । (3) ते, मनोभिः (उपलक्षणे ३या) न्यहृतम् । Adj. to, मनोभिः—पराङ्मुखैः । Adj. to ते—भ्रुवन्तः । हा राम (सन्धी) हा कष्टम् (इति योगे प्रथमा) इति—object to भ्रुवन्तः ।

Prose order :—ते करुणं हवन्तः असम् असाद्यः, सुहृः सुहृः कवीणं न्यग्रसिधुः । हा राम हा कष्टम् इति भ्रुवन्तः पराङ्मुखैः मनोभिः न्यहृतम् ।

Substance :—अद्य ते करुणं विलपन्तः बहदुः, ‘उष्णं’ च निश्चितवन्तः हा राम कुत्रासि, अङ्गी कष्टं समापतितम् इति वदन्तः स्वमग्नं प्रति प्रत्यावृत्ताः । मनांसि तु तेषां रामम् अतुल्यम् ।

Explanation in tika form :—ते रामम् अपश्यन्तः पौरतः करुणं शीनं यथा तथा हवन्तः विलपन्तः, ‘ह-शब्दे’ इत्यस्य इतरि । असम् अयुं “असु नेषाम् रोदनं चात्मन्यु च” इत्यमरः । असाद्यः व्यस्यन्तः । वदन्त इति वा पाठः । सुहृः सुहृः श्रेयीभ्यः अविरतमित्यर्थः । नित्यत्वे हिलम् । कवीणम् ईषदुष्यं अन्तःसन्धापात् इति भावः । “कर्षुं चोष्णं” इति उपशब्दे परे ‘कु’ इत्यस्य

कवाक्षिः । अश्वसिपुः श्वितवन्तः । असेलुङ् । हा राम अही राम ।
 कुवांसि, हा कष्टम् अही कौडक् इःखनकासु समापतितम् । 'हा' इति श्लोक-
 मृषकव्ययम् । इति ह्रवन्तः एवम् उच्चार्य विलपन्तः ते पौराः पराङ्मुखैः राम-
 दिग्मुखैः । नतु अयोध्याम् प्रति गन्तुम् अभिलाषिभिः इत्यर्थः अपूर्वकामलात्,
 परिभूतैर्वा मनोभिः उपलब्धिताः सन्तः "इत्यभूत्तल्लक्षणे" इति द्वितीया । अहत्तन्
 निवृत्ताः । दीपकालङ्कारः । "अथ कारकमेकं स्यात् अनेकासु क्रियासु च" इति
 लक्षणात् । इत्तमुपजातिः ।

Change of V.—असर्जि हवन्ति, अश्वासि, हवन्तिः तैः अश्वसि ।

Derivation :—असाद्यः—सृज्-लुङ् अन् । लट् सृजति । हवन्तः—
 ह-शब्द । लट् रीति, हवीति । लुङ् अरावीत् । लुट् रविता, रीता । अश्वसिपुः
 —नि-श्वस-लुङ् अन् । लट् श्वसिति । ह्रवन्तः—ह्र-शब्द । पराक्—परा-अच्-
 क्तिप् । रूपं यथा पुंसि, पराङ् पराश्वी &c. । स्त्रियां पुराश्वी नदीवत् ।
 अहत्तन्—नि-हत्-लुङ् अन् ।

ताहारा करुण श्वरे चौकार करिते करिते अक्ष परित्र्याप
 करिते लागिल । वात्र वात्र उरु निःश्वस परित्र्याप करिते लागिल ।
 हा राम, हाय कि दुःख, ईत्यादि बलिते बलिते ताहारा विमूढ मने
 निवृत्त हहेल ।

Then crying piteously they shed tears, and breathed sighs tepid
 again and again. With their minds turned in the direction of Rama
 they returned, saying, O Ram ! 'O the trouble'.

Q. Account for the double usage of मुहः । Ans.
 "नित्यवीक्षयोः" नित्यत्वे वीक्षयाच्च अर्थे पदस्य द्विवचनं ज्ञात् इति नित्यार्थत्वे
 विलम् । Q. Account for पराङ्मेषद in अहत्तन् । Ans. "सुशो
 लुङि" इति वैकल्पिकं पराङ्मेषदम् । Q. Parse राम in हा राम, and
 कष्टम् । Ans. राम इत्यत्र सन्तुष्टी प्रथमा । कष्टम् आपतितम् इत्यस्य कर्तृ-
 पदम् । अथवा इति योने प्रथमा । Q. Give the different ap-
 plications of हा । Ans. "हा विधादे च श्लोके च कुत्सादुःखार्थेयोरपि"

सूतीऽपि गङ्गासलिलैः पवित्रा

सङ्घाश्वमात्मानमनल्पमन्युः ।

ससीतयो राघवयोरधीयन्

श्वसन् कदुष्णं पुरमाविवेश ॥ १८ ॥

इति मेदिनी । विषादे यथा 'द्वा द्वया गमितः कालः ।' शीक्रे यथा अत्र दुःखाद्यै यथा 'द्वा द्वतीऽपि मन्दभाग्यः' । ऊत्सायान् 'द्वा' योगे द्वितीया स्यात् यथा 'द्वा खोकम् केशवद्विषम्' । Q. Give the other forms of कवीष्यम् । Ans. "कत्कवी चान्युष्" चकारात् 'का' आदेशः । अतः कदुष्म, कवीष्यम् कौष्यम् । १७ ।

18. Principal part :—सूतः (कर्तृ) पुरम् (कर्म) आविवेश । अनल्पमन्युः अधीयन् and श्वसन्—adj. to सूतः । राघवयोः—कर्त्तृषु षष्ठी, gram. connected with अधीयन् । ससीतयोः—adj. to राघवयोः । गङ्गासलिलैः—करणैः, gram. connected with पवित्रा । कदुष्णम्—adv. gram. connected with श्वसन् । पवित्रा—अन्यम् ।

Prose order :—अनल्पमन्युः सूतीऽपि सङ्घाश्वम् आत्मानं गङ्गासलिलैः पवित्रा ससीतयोः राघवयोः अधीयन् कदुष्णं श्वसन् पुरम् आविवेश ।

Substance :—सारथिश्च अत्यर्थे शीकातुरः सन् अरुण्ये रामादीनाम् अनल्पमात् आत्मानं घोटकांश्च पापान् मन्यमानः गङ्गाजलैः पवित्रा, रामादीन् पुनः पुनः अरुन् लण् निश्चय्य अधीष्याम् आविवेश । ०

Explanation in tika form :—अनल्पः प्रवृद्धः मन्युः शीकः शक तथाभूतः सूतः सारथिः, "सूतः अना च सारथिः" 'आविवेश' इत्यस्य लङ् कर्त्तरि प्रथमा । सुमनः, अपि शब्दः समुच्चये । अत्रैः संहितं सङ्घाश्वम् । 'सङ्घः सीता' इति सङ्घशब्दस्य विभावया सादेशात् अत्र पाश्चिमाः सङ्घप्रयोगः, पक्षे साश्वम् । आत्मानं स्वम्, गङ्गासलिलैः सुरधुनीतीर्थैः पवित्रा, आत्मानम् अश्वान्श वाह्यमाभ्यनरत् पवित्रीकृत्य । अनेन गङ्गापर्यन्तं तद्गमनं ध्वजते । ससीतयोः सीतासहितयोः राघवयोः । रघोः गोत्रापत्यम् पुमान् इति राघवः, राघवश्च राघवश्च इति पाषवी

सद्यः । “सहस्रपाशा”मित्येकशेषः ।* रामस्यस्यवयोः “अधीगर्थद्वयेन्द्रार्थेषु”† इति कर्मणि शेषे षष्ठी । अधीयन् अरन् “अधि-इत् अरथे” इत्यस्य अतरि षण् । कदुच् ‘इषदुच्’ ‘अवधीचे’ इति कदादिभः । पूर्व्यञ्जीके कदादिभः मद्भिन्तः । पुरम् अधीय्यान् आविवेश्म प्रविष्टवान् । इत्तमुपजातिः ।

Change of V.—स्तेनापि.....अनलनन्युना.....अधीयता.....पुः
आविवेशे ।

Derivation.—पशिला—पू-ज्ञाच् । पशे पूला । लट् पुनाति, पुनीति । लुङ् अपावीत् । मन्थुः—मन्-युच् । अधीयन्—अधि-इत्-अर-अट् प्रथमा । लट् अश्नति । लुङ् अज्यगात् । लिट् अधीयाय । असन्—अस-अट् अतरि षण् । आविवेश्—आ-विश-लिट् अ । लुङ् अविचत् ।

सारथिः अतिशय शोकात्पूरु हरेत्, गज्जार जले आपनाके ऽ अङ्गणके पूत करिष्ये सौता समेत रामलक्ष्मणैर विषय भाविते जीविते उभय निवास परित्रयाग पूर्वकं पुरे प्रवेश करिष्ये ।

The Driver too, with no small amount of grief, thinking of the two descendants of Raghu together with Sita, having purified his person and the horses with the waters of the Ganges, entered the city, sighing feverishly.

Q. Comment gram. on राघवयोः । Ans. “अधीगर्थ-द्वयेन्द्रा कर्मणि” इति अधीगर्थस्य अर्थात् अरथार्थस्य ‘अधि-इ’धातोः कर्मणि षष्ठी । ‘न लीक्रेति’ ल-विधानात् अर्थात् अधीयन् इत्यत्र अट्-विधानात् षष्ठी-प्रतिषेधेऽपि विशिषविधिप्रभावात्, न प्रतिषेधः । “सामान्यस्य विशेषस्य ऽसात् विशिषविधिर्बन्धी ।” Q. Is there any samas in राघवयोः ।

* “सहस्रपाशान् एकशेषं एकविभक्तौ ।” एकविभक्तौ यानि एकविधसहस्रपाश एव हजानि, तेषाम् एक एव शिष्यते अन्वे लुप्यन्ते । यः शिष्यते स लुप्यमाना-याभिधायाः प्रकाशकः । अतीऽत्र दिवचनम् ।

† The object of the verb indicating recollection, or द्य and ईम्, has the 6th case ending.

प्रतीय सा पूर्वदृष्टे जनेन
 श्रीभानुश्रीतांशुनिराकृतेव ।
 राजन्मन्त्रद्वयसम्बितापि
 श्रीकान्धकारश्चतसर्व्वेषुष्ट ॥ १९ ॥

'Ans. एकशेषः इत्यः । See above. Q. Account for the dual number in राचवयोः । Ans. See the above foot note. Q. Why did the coachman take a bath with the horses in the Ganges ? Ans. सलक्ष्मणसौतं रामं वनं गमन् सारथिः आत्मानं बाह्यांशु पापिनः चकरोत्, अतः तत्पापात् शौचवित्तुं गङ्गासस्त्रिणावगाहमकरोत् इति । १८ ।

19. Principal part :—जनेन (अतुक्त कर्तुं) पूः (उक्त कर्म) दृष्टे । शीः—उपमानकर्त्तुं । सा—adj. to पूः । भानुश्रीतांशुनिराकृता—adj. to शीः । प्रतीय—प्रत्यागम्य, व्यम् । The rest are adj. to पूः or शीः । The reading प्रतीयुषा—adj. to जनेन ।

Prose order :—जनेन प्रतीय सा पूः राजन्मन्त्रद्वयसम्बिता अपि भानुश्रीतांशुनिराकृता शीः इव श्रीकान्धकारश्चतसर्व्वेषुष्ट दृष्टे ।

Substance :—अथ प्रजावर्गः अयोध्यां प्रत्यागम्य ददर्श यथा सा पुरी, सत्सु बहुष्वपि अत्रियेषु रामलक्ष्मणाभ्यां विहीना सती, मन्त्रद्वयसम्बितापि चन्द्रस्यै-विहीनम् आकाशमिव श्रीकान्धकारिण पूरिता अतएव विरतसमसाकार्या बर्त्सते इति ।

Explanation in tika form :—जनेन रामानुवाधिना पौरवर्गेषु प्रतीय प्रतिनिष्ठस्य सा पूः अयोध्या । रामोऽपत्यानि राजन्त्याः अत्रियाः, "राज-यशुराद्यत्" इति यत्-प्रत्ययः । ते मन्त्रद्वयसम्बिता, उपमित सन्नासः । तैः सम्बन्धिता युक्तापि भानुश्रीतांशुभ्यां स्यैचन्द्राभ्यां च ("भानू रश्मिदिवाकरी" ।) निराकृता दृष्टिता शीः आकाशमिव । शोकः चन्धकार इव इति उपमितसन्नासः । तेन चता नाशिता सर्व्वे शेषा अशुचैवकर्त्तव्यं परिभ्रष्टी यस्मान् वयोक्ता दृष्टे

दृष्टा । यथा नक्षत्रसमन्विताऽपि धीः सूर्यचन्द्राभ्यां निराकृता ज्ञानकारणतसम्ब-
धेष्टा सती, प्रतीयते तथा सापि नगरी नक्षत्रतुल्यैः राजभिः बुक्तापि सूर्यचन्द्र-
तुल्याभ्याम् राक्षसाभ्यां हीना अतः ज्ञानकारणदृष्टेन ग्रीकेन क्षुद्रसम्बन्धायां सती
व्यलीकृत इति भावः । उपरोक्तेषु विशेषेषु सर्वत्र नगरीपथे उपमितसमासः,
आकाशपथे मध्यपदलोपी समासश्च श्रियः । 'प्रतीयुषा सा दृष्टे' इति पाठान्तरम्,
प्रतिनिष्ठतेन जनेन पूः दृष्टे इति योजना । प्रतीयुषा इति इच्छातीः क्षुद्रप्रत्ययेन
निपातितम् । अक्षहारः श्रौती पूर्वपमा । इषाम् उपजातिः, पादशेषे ब्रह्मस्य
विभाषया दीर्घत्वम् ।

Change of V.—तां पुरं दृष्टं जनः दिवं भातुशीतांशुनिराकृतानिव
राजन्यनक्षत्रसमन्वितामपि श्रीकान्तकारणतसम्बन्धेष्टाम् ।

Derivation.—प्रतीय—प्रति-ई-क्यङ् । दृष्टे—दृष्टेः कर्णश्चि चिट् ।
कर्णश्चि बुक् चि दृष्टं, चद्राचौत् । धीः—दिब-क्षिप् प्रथमा । लट् दीव्यति । लुक्
अदेवीत् । चिट् दिद्वि । भातु—भाधातोः लुक् । निराकृता—निर-आ-कृ-कर्णश्चि
कः । राजन्य—राजन्-अत् । नक्षत्र—अच्, गती, इत्यञ्जात् अचन् ।

बाहारा राज्ञेर अक्षुमरण करिग्राहिल, ताहारा अद्यानुसुत हईरा
देधिल नगरी शूर्य चन्द्र विरहित आकाशेर श्राय क्विग्र-नक्षत्रसमन्वि-
हईराओ शोकाकारे चेट्टी नृञ् हईराछे ।

By the people returning was the city seen like the firmament
deprived of sun and moon, having all movements stopped through
the darkness of grief, though attended by the warriors like so many
stars.

Q. Comment gram. on प्रतीय । Ans. ईङ्गती, इत्य-
ञ्जात् प्रतिपूर्वञ्जात् अच् । नृञ् इषमती इत्यञ्जात् । तथात्वे प्रतीय इत्यर्थं स्यात् ।

Q. Write notes on प्रतीयुषा the other reading. Ans.
"उपेयिषान् अनाशान् अन्धानश्च" इति इच्छातीः क्षुद्रप्रत्ययः निपातितः । नृञ्
उप'यद्वर्षं न तन्मन् । (The prefix उप in the aphorism is not
compulsory) । अतः 'प्रति' इत्यञ्जात् अपि इच्छातीः क्षुद्रः स्यात् । Q. Ac-

विलोक्य रामेण विना सुमन्त्र

मथोष्ट सत्वात्पतिश्च्युताशः ।

मधूनि नैषीद्व्यलिपन्न गन्धै-

र्मनोरमे न व्यवसिष्ट वस्त्रे ॥ २० ॥

count for the priority and proximity of the terms in भातुश्रीताशः । Ans. दृश्यस्य अभ्यर्हितत्वात्, 'भातु' इति शब्दस्य च अत्याचरत्वात्, "अत्याचतरम्" "अभ्यर्हितञ्च" इति सूत्रद्वयवलात् तस्य पूर्वनिपातः । Q. Give the meaning of भातु preceded by स्खर् चित्र and इहत् । Ans. "स्वर्भानुस्तु भवेत् राहुः । चित्रभानू रशौ वज्रौ इहानुस्तु पावके । १८ ।

20. It consists of 4 sentences :—(1) वृपतिः (कर्तुं) सत्त्वात् (अपादान) मथोष्ट । (2) सः, मधूनि (कर्म) न ऐषीत् । (3) सः गन्धै (करणे) न व्यलिपत् । (4) सः वस्त्रे (कर्म) न व्यवसिष्ट । मनोरमे—adj. to वस्त्रे । च्युताशः—adj. to वृपतिः । Subordinate to (1) रामेण (विना योगे ङ) विना, सुमन्त्रं विलोक्य । विलोक्य—अ्यम् । सुमन्त्रम्—object to विलोक्य ।

Prose order :—वृपतिः रामेण विना सुमन्त्रं विलोक्य च्युताशः (सन्) सत्त्वात् मथोष्ट । मधूनि न ऐषीत्, गन्धैः न व्यलिपत्, मनोरमे वस्त्रे न व्यवसिष्ट ।

Substance :—सुमन्त्रमीकाकिनं प्रत्यागतम् अवेक्ष्य, न रामः पीराथासपि वचनैः अनुब्रुवः समायातः इति च्युताशः संवृतः । स पुनः स्वभावप्रियात् भीष्म-वस्तुजातात् विरतीऽभूत् । तथाहि स मधूनि, गन्धान्, सुवस्त्राणि च विजहौ ।

Explanation in tika form .—वृपतिः दशरथः (मथोष्ट; ऐषीत्; व्यलिपत् इत्येषां कर्तृपदम्) रामेण विना रामादिङ्गीनं सुमन्त्रं विलोक्य इहा । च्युता विगलिता आशा 'गतीऽपि रामः कदाचित् पीराथामनुरीचान् महचनमतिक्रम्य आगच्छेत्' इत्येवंपा यस्व स च्युताशः च्युताशः सन् सत्त्वात् स्वभावात् स्वर्भानु

हृदयैः भोग्यद्रव्यैः इति यावत् । अथवा व्यवसायात् । “सर्वं गुणैः पिशाचादौ बले द्रव्यसमावयोः ।” आत्मनि व्यवसायासु चित्तवस्त्रौ तु जन्तुषु” इति मेदिनी । अच्योष्ट् अतः । ० स तानि विजहौ इत्यर्थः । तथाहि, मधुनि मद्यानि नैवीत् पातुं न इष्टवान् । “मधु मद्ये पुष्परसे चोद्रेऽपि” इत्यमरः । अथवा मधुनि, मधुराणि द्रव्याणि ; मधुरद्रव्याद्यै मधुशब्दस्य उपलक्षितत्वम् । गन्धैः चन्द्रमूदिभिः न व्यलिपत् स्नाह्नमिति यावत् । लिपेः लुङ् । अनुलिपनादिकमत्याचोत् इत्यर्थः । तथा मनीरमे पीतोद्धारिणी वस्त्रे वस्त्रव्ययं न व्यवसिष्ट न वस्त्रे क्व न परिहितवान् इत्यर्थः । ‘वस आच्छादने’ इत्यस्मात् लुङ् । सः आहारानुलिपन-वस्त्रादिव इति विजहौ इत्यर्थः । अनेकाक्रियासु एककर्तृकत्वात् दीपकालङ्कारः । वससुपजातिः ।

Change of V.—अथावि वृपतिना च्युताशेन,.....न ऐषिषत, व्यलिपिव्यवसिषाताम् ।

Derivation :—अच्योष्ट्—अ-लुङ् त । लोट् अचते । लिट् अच्युते । ऐषीत्—इष लुङ् इ । लट् इच्छति । व्यलिपत्—वि-लिप-लुङ् इ । लट् लिप्यति, लिप्यते । लुङ् अलिपत्, अलिपत, अलिपत् । व्यवसिष्ट—वि-वसु-लुङ् त । लट् वसते वसते, वस्ये वसाथे वड्ढे, वसे वस्ये वस्ये । लिट् वसते ।

राजा यथन देखिलेन सुंयञ्ज रामचन्द्र विना एकाकी उपस्थित . हईराछे तथन तनि हताश हईया समुद्रय चेट्टी हईते विरत हईलेन तनि आर मरुपांने अडिलाष करितेन ना, गङ्गाविलेपन पत्रित्याग करिलेन, मनोरम वस्त्रयुगल पुरिधान करिते निवृत्त हईलेन ।

The king seeing Sumantra without Rama, left off, in despair, his habits. He did not wish to take sweet drinks, nor anoint his body with perfumes, and did not put on no fine dress.

Q. Show the significance of मधुनि नैवीत् &c. Ans. These signify that the king left off all luxuries. Q. Explain वस्त्रात् अच्योष्ट् । Ans. See above. Q. Conjugate वस in लट् । Ans. See above. Q. Give the different

आसिष्ट नैकत्र शुचा व्यरंसीत्
 कृताकृतैभ्यः क्षितिपालभाग्भ्यः ।
 स चन्दनीशीरसृणालदिग्धः

श्रीकाग्निनागात् द्युनिवासभूयम् ॥ २१ ॥

meanings of मधु । Ans. "मधुः (पुंसि) दैव्यं च चैत्रे च ; मधे
 पुष्यरसे मधु" (कौवि) । २० ।

21. This is a compound sentence, composed of three
 simple sentences. (1) सः (कर्तृ) शुचा (हेतौ) एकत्र (व्यम्,
 अपि) न आसिष्ट । (2) सः, क्षितिपालभाग्भ्यः (अपादान) व्यरंसीत् ।
 कृताकृतैभ्यः—adj. to क्षितिपालभाग्भ्यः । (3) सः द्युनिवासभूयम् (कर्म)
 अगात् । चन्दनीशीरसृणालदिग्धः—adj. to सः । श्रीकाग्निना—करणेन ।

Prose order :—शुचा एकत्र न आसिष्ट, कृताकृतैभ्यः क्षितिपालभाग्भ्यः
 व्यरंसीत्, स चन्दनीशीरसृणालदिग्धः (अपि) श्रीकाग्निना द्युनिवासभूयम् अगात् ।

Substance :—श्रीकेन तथा चञ्चलीऽभूत् राजा यथा नैकत्र क्षणम् उप-
 विष्टः । अंशतः सस्यादितम् असस्यादितं वा कार्यं राजीक्षितं न सस्यादित्तवान् ।
 सन्तापनिवारणाय चन्दनादिकं प्रयुञ्जानीऽपि श्रीकाग्निना दिग्धः देवत्वमवाप,
 अर्थात् मृतः ।

Explanation in tilka form :—शुचा श्रीकेन करणेन, हेतुना वा,
 रामादिविरहदुःखेन, "मन्युश्रीकौ तु युक् स्त्रियाम्" इत्यमरः । एकत्र एकस्मिन्
 स्थाने न आसिष्ट, नीपाविष्टः श्रीकञ्जितात् भनीविचोभात् न एकस्मिन् स्थाने
 स्थिर आसीत् इत्यर्थः । मृपतिरिति शेषः । आसेरात्मनेपदिनी लुङ् । कृतानि
 च तानि अकृतानि चेति कृताकृतानि अंशतः सस्यादितानि वा, "क्लेन नञ्विशिष्ट-
 नानञ्"* इति कर्मधारयः । तेभ्यः असमापितेभ्य इत्यर्थः । कैचित् कृतावयव-

* Let there be कर्मधारयसमास in two words formed of क्, of which one is preceded by नञ् but the other is without it. Thus—कृताकृतम् । दृष्टादृष्टम् । सुक्तासुक्तम् ।

सम्बन्धात् कृतं, अकृतावयवसम्बन्धात् अकृतम् इति एकार्थत्वात् कर्मधारय इत्याहुः ।
 द्वितिपालं राजानं भजन् इति तेभ्यः क्षितिपालभाभ्याः (‘‘भजो षिः’’ इति षिः)
 राजकर्तव्यदूतसंघेषुणादिभ्यः व्यरंसीत् विरतः विस्तृष्टोऽभूदित्यर्थः । ‘‘सुगुप्सा-
 विरामप्रमादाद्यानामुपसंख्यानम्’’ इति पञ्चमी । ‘‘व्याङ्परिभ्यो रमः’’† इति
 परस्मैपदम् । स ईदृशी राजा चन्दनञ्च उशीरञ्च वोरणमूलञ्च (‘विणामूल’ इति-
 भाषा) मृणालं विसृञ्च तैः तापीपश्चान्तिसाधनैः दिग्धी लिप्तोऽपि ‘‘स्याशीरणं
 वीरतरं मूलोऽस्योशीरमस्त्रियाम्’’ इत्यमरः । शीकाग्निना उवेगाग्निनैव हेतुना
 दिवि निवासी येषां ते युनिवासाः देवाः तेषां भावः युनिवासभूयं देवभावम्,
 सत्युदग्रमिति यावत् । ‘‘सुवी भावे’’‡ इति क्यप् । अगात् गतवान् । इषी
 लुङ् । विरोधाभासः अलङ्कारः । वृत्तमुपजातिः ।

Change of V.—आसि.....व्यरामि । तेन च...दिग्धीनापि अगाथि ।

Derivations :—आसिष्ट—आस-लुङ् त । लट् आसि । लिट् आसाचक्षे ।
 गष्—गृच-क्लिप्, द्वितीया । व्यरंसीत्—वि-रम-लुङ् द । उपसुर्गङ्गीनस्य
 रमिः लट् रमते, लुङ् अरंस । भाज्—भज-षिः । दिग्ध—दिङ्-कर्मणि क्त ।
 लट् देधि, दिग्धे । लुङ् अधिचत्, अदिग्ध, अधिचत् । निवास—नि-वस-अधि-
 कारणे घञ् । युनिवासभूयम्—युनिवास-भू-क्यप् ।

तिनि शोकप्रभावे एक शीने वसितेन न । राजार करणीय
 असम्पूर्ण वा आंशिक सम्पादित कार्य सम्पादने विरत हहेलेन ।
 चन्दन, वेणामूल उ मृणाल द्वारा तैहार अङ्ग सुशौतल करिलेण तिनि
 शोकाग्नि प्रभावे देवत्व प्राप्त हहेलेन ।

He could not, for grief, sit still in one place ; desisted from all
 royal duties not wholly accomplished or done partly. Although

† विरमति, अरमति, परिरमति । अन्यत्र आत्मनेपदम्, यथा अभिरमते ।

‡ Let there be the affix क्यप् after भू preceded by some
 उपपद in the sense of भव । ब्रह्मणी भावः ब्रह्मभूयम् । In the
 absence of उपपद, -भवम्, प्रभवम् ।

विभ्रुकुशभूमिपतेर्महिष्यः

केशान् लुलुभुः खवपूषि जङ्गुः ।

विभ्रूषणान् उन्मुसुः क्षमायां

पेतुर्वभञ्जुर्वलयानि चैव ॥ २२ ॥

besmeared with sandal, the roots of Vena and lotus stalks, he, by the fire of grief was transformed into a diety.

Q. Account for परस्मैपद in अरंसीत् and formation of युनिवासभूयम् । Ans. See above. Q. Derive चित् and conjugate the root in लट् । Ans. चियन्ति असाम् इति चितिः । लट् चियति । “इंष्टे वा गच्छतोत्यर्थे लयतोत्यादिकं भवेत् । पृथिव्या चियतोत्यादौ निवासार्थः प्रकीर्तितः । पापं चिषीति लोकेऽसौ विनाशार्थं चिषुर्मतः । Q. Explain शोकाग्निनागात् &c. Ans. यथा अग्नितापत् विगलितेन लौहिने अस्त्रादिकं निष्कृतं भवति तथा राज्ञः शीतलद्रव्यदिग्धेनापि मातुषशरीरेण शोकतापप्रभावान् देवो निष्कृतः अर्थात् सः पञ्चत्वं गतः । २१ ।

22. It consists of six simple sentences, See below.

Prose order :—(1) भूमिपतेर्महिष्यः विभ्रुकुशः, (2) केशान् लुलुभुः, (3) खवपूषि जङ्गुः, (4) विभ्रूषणानि उन्मुसुः, (5) क्षमायां पेतुः, वलयानि च वभञ्जुः ।

Substance :—अथ दशरथम् उपरतं विलीक्य तस्य महिष्यः उद्वेगं कन्दितवत्यः । श्रीकात् केशान् उत्पाटितवत्यः । हृदि कराघातं कृतवत्यः । भ्रूषणानि तत्यजुः, छिन्नाः तरव इव भुवि पेतुः । वलयानि तु सर्वथा भग्राणि चक्रुः ।

Explanation in tika form :—भूमिपतेः राज्ञो दशरथस्य, शीवे षष्ठी । महिष्यः पदाः कर्त्रः, [यद्यपि “कृताभिषेका महिषी” इत्यमरः, सा च एकेन, तथापि उपचारात् पदोभावे ऽपि । तिष्ठणामिव कृताभिषेकत्वमिति केचित्] विभ्रुकुशः हाहा स्वामिन् इति कन्दितवत्यः । केशान् लुलुभुः उत्पाटितवत्यः । वृष्यव्यं

इतशीकाणां किमन्नाकं किश्रुमीभया इति किश्रान् उत्पाटितवत्यः । अथवा किश्रीन् पाटनं शीक्रीतिशुभ्यशापकम् । लुलुचुरिति पदान्तरम् । खवपूर्षि खानि वपू'षि अथवा खैव' वपू'षि । “स्त्री ज्ञातावात्मनि, ख' द्विप्याकीये, स्त्रीऽस्त्रियां घने ।” इत्यमरः । खग्ररीराणि जघ्नः शक्या वचसि ताडितवत्यः । किमूषणानि हारादीनि उन्मुमुचुः वैधव्यात् मुक्तवत्यः । असायां मुवि पितुः “क्षिति-आन्धीः अना” इत्यमरः । तथा वलयानि अवैधव्यलक्षणाणि बभङ्गुः चूर्णितवत्यः एव । ‘एव’ कारेण वैधव्ये वलयभङ्गने अवश्यकर्तव्यत्वं द्योतितम् । सर्वत्र लिट् । दीपका-लक्षारः । बहुक्रियाभिः तामान् अस्त्रिरत्वम् ध्वनितम् । इतमुपमातिः ।

Change of V.—विचुकु श्रे.....महिषीभिः, किशाः लुलुचिरे...जघ्नरे, उन्मुमुचिरे, पिते, बभङ्गिरे ।

Derivation.—विचुकु श्रेः—वि-कृ-ञ्-लिट् उस् । लट् विक्रीयति । लुङ् अकृ चत् । महिषी—मह-टिषच् । लुलुचुः—लुञ्-लिट् उस् । लट् लुञ्चति । लुङ् अलुञ्चीत् । जघ्न—जघ्न-लिट् उस् । लट् हनि । लुङ् अहनीत् । उन्मुमुचुः—उत् मुच-लिट् उम् । लट् मुञ्चति, मुञ्चते । लुङ् अमुञ्चत्, अमुक्त । पितुः—पत्-लिट् डृस् । लुङ् अपपत् । बभङ्गुः—भन्ज-लिट् उस् । लट् भनक्ति । लुङ् अभङ्गीत् ।

राजमहिषीगण उदैकेःश्वरे चौंकार करिंते लागिलेन । केशपाश उं'पाटिन करिग्रा वरुण कराशाउ. करिंते लागिलेन । अलक्षारदि परिउत्याग करिग्रा डूमिंते पतित हईलेन ओ वलय डंङ्गिया फेलिलेन ।

The queens cried aloud ; they tore their hairs ; they struck their persons ; they threw off their jewels, fell on the ground and then of course broke their bracelets.

Q. •Show the force of एव here. Ans. See above.
Q. Show the different applications of एव । Ans. “एवैलवधारणाणियोगीपव्यनियोगेषु” यथा ‘अहमेव ददामि ।’ ‘अद्येव’ । ‘श्रीः ते एव मे अस्तु’ । ‘अद्येव’ । Q. Give the derivative meaning, of वपु'ष । Expound the samas in खवपूर्षि । Ans.

ताः सान्ख्यन्ती भरतप्रतीक्षा

तं बन्धुता न्यक्षिपदाद्य तैले ।

दूताञ्च राजात्मजमानिनीषून्

प्रास्थापयन्मन्त्रिमतेन यून् ॥ २३ ॥

उप्यने देहान्तरभोगसाधनानि बीजानि अथ इति वपुष् । वपुधातोः छसिन् ।
स्त्रं वपुः इति कर्मधारयसमासः अथवा स्त्रस्य वा स्त्रीषां वपुः इति षष्ठीसमासः ।
नतु स्त्रसा वा खासां वपुः । आत्मनि अर्थे स्वप्नद्रस्य पुंस्त्वविधानात् । तथापि
“स्त्रीघातावात्मनि” इत्यमरः । See above. Q. Show the
fitness of a variety of verbs to a single nom-
inative. Ans. बहुभिः क्रियाभिः, शोकात् मञ्जिवीषाम् अधिकरण-
शाब्दस्य प्रदर्शितम् । २२ ।

23. Principal parts :—(1) बन्धुता (कर्तृपदम्) तं (कर्म)
तैले न्यक्षिपत् । (2) दूतान् (कर्म) च प्रास्थापयत् । Adj. to बन्धुता—
सान्ख्यन्ती and भरतप्रतीक्षा । ताः—object to सान्ख्यन्ती । आद्यु—क्रिया-
विषय । Adj. to दूतान्—मानिनीषून् and यून् । राजात्मजम्—Object
to मानिनीषून् । मन्त्रिमतेन—प्रकृत्यादित्वात् द्वितीया ।

Prose order :—ताः सान्ख्यन्ती बन्धुता भरतप्रतीक्षा (सती) तद्
प्राय तैले न्यक्षिपत् । राजात्मजम् मानिनीषून् यून् दूतान् च मन्त्रिमतेन
प्रास्थापयत् ।

Substance :—अथ स्त्रजनाः, मञ्जिवीः प्रवीथदानेन आद्यास, रामः
शौर्द्धदेहिककाम्यार्थम् भरतम् अपेक्षमाणाः, पुतिनन्यनिवारणाय तं तैलपूर्णे पार्श्वे
स्थापयामासुः । स्वतः प्रवृत्तान् दूतान् च यून् भरतम् आनेतुं प्रास्थापयन्
मन्त्रिमतेन ।

Explanation in tika form :—ताः मञ्जिवीः सान्ख्ययिता ‘नर
शरीरिणां प्रुवम्’ इत्यादिप्रवीथवचनैः आत्रास । सान्ख्यं करोतीति सान्ख्यधातु
‘तत्करोति तदाचष्टे’ इति षिच् । तज्यात् शब्द । बन्धुता (कर्म) बन्धु

समुद्रः [“मानजनवन्सुसहायिभ्यः तल्” इति तल्] भरतं प्रतीक्षते इति भरत-
प्रतीक्षा, तैग संस्कारः कर्षेभ्य इति अपेक्षमात्रा सती । “ईच्छिभिश्चाच्च” * इति
चः । तं दशरथं द्रुतम् चाय शीघ्रं प्रतिगन्वाश्रित्वा तैस्ते तैस्पूर्वेषु पात्रे न्यक्षिपत्
स्थापितवती । विप्रेर्बुद्धः । राजात्मजं भरतं आनिनीषुन् आनितुमिच्छन्, ये स्वतः
एव भरतमानितुमिच्छन्ति तत्प्रस्थापनं युक्तम् इति भावः । दूनः युवकान्, तेषां,
शीघ्रगमनसामर्थ्यात् । दूतान् मन्त्रिणां मतेन बुद्ध्या । मन्त्र्यादिभ्यः द्वितीया ।
कैकेयीं प्रति वैमुख्यात् ननु स्त्रीभ्यो इत्यर्थः प्रास्थापयत् प्रहितवती । जनता इति
कर्तृपदेन अन्वयः । इति मन्त्रवत्या ।

Change of V.—सान्त्वयन्वा भरतप्रतीक्षया स वन्सु तया न्यक्षिपत् दूताच्च
आनिनीषवः प्रास्थापयन् युवानः ।

Derivation.—सान्त्वयन्वी—(सान्त्व' करोतीति चिच्) सान्त्वि-शब्द
झोत्वादीप् । वन्सु ता—वन्सु-तल् । न्यक्षिपत्—नि-क्षिप-लुङ् द, पक्षे अक्षिप-
ङ् । आनिनीषुन्—आ-नी-सन्-उः । प्रास्थापयत्—प्र-स्था-चिच्-लुङ् द ।

आञ्जीव्यवर्गं तैहादिगके साञ्जुना करिग्रा ऊरतेर अथीकाय तैहाके
(मशरथेर देह) तैले निकेप करिल । एवम् मन्त्रिमताङ्गुसारे
ऊपुत्ररक आनितुनार्थं समुद्रक उरुण वयङ्क दूतदिगके अेरण
रिल ।

The relatives consoling them soon put him in oil 'in expectation
of Bharat.' Agreeably to the wishes of the ministers they sent too
a young messengers desirous of carrying the prince.

Q. Account for the formation of भरतप्रतीक्षा ।
ns. See above. Q. Write notes on the peculiar
usage of तल् in वन्सुता । Ans. अच तु समुद्रार्थे तल्, ननु भावे ।

Show the fitness of दूनः । Ans. तद्वयवयस्नात् भरतम्
नेतुम् ज्ञानिन् अणतुभवन्तः इत्यर्थः । २३ ।

* सुखप्रतीक्षा, वङ्चना (चः) ।

सुप्तो नभस्तः पतितं निरीचा-

क्षक्रे विवस्त्रन्मधःस्फुरन्तम् ।

आख्यद्वसम्भादकुले सखिभ्यः ।

पश्यन् प्रमादं भरतीऽपि रात्रः ॥ २४ ॥

24. Principal part :—भरतः (कर्त्तुं) सखिभ्यः (क्रियावद्भ्यात् अतुर्थी) आख्यात् । Adjuncts to the subject—मादकुले वसन्, रात्र प्रमादं पश्यन् । The other sentence—यथा, सुप्तः (भरतः इत्यस्य विध) विवस्त्रन् (कर्त्तुं) निरीचाक्षक्रे । नभस्तः—अपादानम् । पतितम् and स्फुरन्तम्—Adj. to विवस्त्रन्म् ।

Prose order :—भरतीऽपि मादकुले वसन् रात्रः प्रमादं पश्यन्, सुप्तः (अहम्) नभस्तः पतितं अधःस्फुरन्तं विवस्त्रन्तं निरीचाक्षक्रे (इति) सखिभ्यः आख्यात् ।

Substance :—भरतः मातुलभवने स्त्रे ददर्श, यथा सूर्यः आकाशाभूमौ पतितः स्फुरति इति । अथ रात्रः विपदम् आशङ्कमानः तदृचानम् स चरीभ्यः निवेदयामास ।

Explanation in tika form :—भरतीऽपि भरतश्च इत्यर्थः । अपि रत्न समुच्चये । “गर्हा समुच्चयप्रशङ्कासभावनाख्यपि ।” मादकुले मातामहात्मं वसन् तिष्ठन् रात्री दशरथस्य प्रमादम् अनिष्टं पश्यन् वितर्कयन्, सुप्तो निद्रितोऽपि नभस्तः आकाशात् ‘ध्रुवमपायेऽपादानम्’ इति अपाये अर्थात् आकाशात् विज्ञेयं अपादाने पक्ष्म्यां तसिक् । पतितं अष्टं अधःस्फुरन्तं भूमितले दीपमानं विवस्त्रन्तम् आदित्यं निरीचाक्षक्रे दृष्टवानस्मि, स्त्रे दर्शनात् खिट्प्रयोगः । इति सखिभ्यः मित्रेभ्यः, क्रियावद्भ्यामपि कर्त्तव्यम्” इति इष्टेः अतुर्थी । आख्यात् कथितवान् । स्थापतीः लुङ् । वृत्तमिन्द्रवद्या ।

Change of V.—आख्यायि वसता....पश्यता ।

Derivation.—सुप्तः—स्वप्-कर्त्तरि क्तः । खट् खपिति । लुङ्-वला

अशिश्वन्नात्ययिकं तमेत्य

दूता यदाधिं प्रयियासयन्तः ।

आहिष्ट जातास्त्रिद्विषस्तदासा-

वुत्कण्ठमानो भरतो गुरूणाम् ॥ २५ ॥

तु । निरीचाचकं—निर-ईच-खिट् ए । विवस्त्रान्...वि-वस्-भावे क्तिप्
प्, द्वितीया । आख्यत्...आ-ख्या-खुङ् इ ।

उन्नत मातामह गृहे अवस्थान काले राजा कर्णवधेन मृत्यु आशङ्क
त्रिया वङ्गमुनिं कहे कहिलेन, आम्हि निजावस्थाय देषिलाम् श्रुष्य आकाश
हेते भूमिटे पठित हईया उेज्जः विकीरण करिण्टेहे ।

I have, in a dream, seen the sun dropped from the sky and shin-
g below, said Bharat to his friends, while in his mother's family,
comprehending death of the king.

Q. Account for निरीचाचक being used in खिट् ।
Ans. "परीचे खिट्" [Let खिट् come after a verbal root
employed in signifying what took place before the current
and unperceived by the narrator] इति परीचे एव खिट्
ति । तथापि यः सुप्तः उन्मत्तः प्रमत्तोऽपि, तस्य विषयस्य अप्रत्यक्षतया तत्-
प्राप्त्यान् खिट्प्रयोगो भवति । भरतः सुप्तः एव अदर्शनं, अतः 'अचं निरीचाचकं',
खिट् । Q. Give the derivative meaning and the
derivation of विवस्त्रान् । Ans. विवस्त्रे विविधप्रकारेण आख्यादयति
विवः किरणः, वि-वस्-धातोः क्तिप् । तत् अस्त्र अस्ति इति विवस्त्रान्,
1, "मादुर्पथायाच मतीर्वाऽयवादिभ्यः" इति मत्वन्तो वतुप् । २४ ।

25. Principal part :—तदा असी भरतः (कर्णुं) आहिष्ट ।
jective to भरतः—जातास्त्रिद्विषः and उत्कण्ठमानः । गुरूणाम्—
गुरूणामः इत्यस्य कर्मणि षष्ठी) । Other sentence—यदा दूताः

(कर्तुं) अर्थम् (कर्म) न अश्रियवन् । आत्ययिकम्—adj. to अर्थम् ।
प्रथियासयनः—Adj. to दूताः ।

Prose order :—यदा दूता एव प्रथियासयनः तम् आत्ययिकम् अर्थे न
अश्रियवन् तदा जातास्त्रिद्विवः असी भरतः गुरुषाम् उत्कण्ठमानः आँष्टि ।

Substance :—वार्तावशाः भरतमाहकुलम् आगत्य, सप्रदग्नेन उचिष-
त्सितं दृष्टवमनाय च उद्यतं भरतं प्रेरयितुमानाः यदा अनङ्गलवार्तां न
श्रावयामासुः तदा वनमोत्सुकः सः सोत्कण्ठं पितरं आरन् दृष्टं अक्षितः ।

Explanation in tika form :—यदा दूताः सन्देशवराः “स्ना-
सन्देशवरी दूतः” इत्यमरः । एव आगत्य भरतमाहकुलमित्यर्थः । प्रथियासयनः
प्रयाषिच्छं प्रयोजयन्तः सनन-वार्तातोः षिचि श्रद्धप्रत्ययः । तं भरतम् [“गति-
बुद्धिप्रत्ययसामर्थ्यशब्दकार्थकाकार्थकापामचिकर्त्ता स थी” इति ‘अश्रियवन्’ इति
शब्दकार्थकात् शुधातोः अशियजनकार्तुः भरत इत्यस्य कर्त्थत्वम्] अत्ययी विनाशः ।
प्रयोजनमस्येति आत्ययिकः तं आत्ययिकं अत्ययकम् । तदस्य प्रयोजनमिति तुम् ।
अर्थे वस्तुं, “अर्थोऽभिधेये शब्दानां वनकारणवस्तुषु । प्रयोजने निवृत्तौ च विषये च
प्रयुज्यते” इति भासनात् । यथा अर्थयते अनेन इति अर्थे वचनम् आत्ययिकम्
अनर्थसम्बन्धीत्यर्थः । न अश्रियवन् आवितवन्तः । श्रुतीतेष्वंत्नात् लुङि । अ-
मित्यत्र असुमिति पाठे असुं भरतमिति । तदा जाता अस्त्रिद्विवा वनमेच्छा यत्नेन
तादृशः असी भरतः गुरुषां पित्रादीनां [“अधीनार्थेदयेशाङ्गेषु” इति आर्याभट्ट
उत्कण्ठमानः इत्यस्य कर्त्थत्वात् तदधीनेषुषी] उत्कण्ठमानः सोत्कण्ठं अत्
“मठि कठि शोके” इत्यात्मनेपदम् । आँष्टि-श्रद्धप्रत्ययम् । अङ्गितौ लुङ् । इ-
सुपजातिः । [“अश्रियवन् आत्ययिकं तमेव” इति अयमङ्गलसंघातः पदच्छेदः ।
वन्दते ‘आत्ययिकम् अर्थम्’ अर्थात् ‘दित्ता ते ज्ञानः त्वां द्रष्टुमिच्छति इति आ-
त्ययिकम् वचनम्’ अश्रियवन् श्रावयामासुः । एतच्च सुगममेव ।]

Change of V.—अत्रादि सः आत्ययिकम्.....कृतैः अर्थम्, प्रथियास-
यनिः । आँष्टि जातास्त्रिद्विवेच असुना उत्कण्ठमानेन भरतेन ।

Derivation.—अश्रियवन्—(शु-षिच्) श्रि-लुङ् वन् । आत्ययि-
—अत्यय-ठक् । एव—वा-इष-व्यप् । प्रथियासयनः—म-विशास (वा-वन्

बन्धूनशङ्कित समाकुलत्वा-
 दासिदुषः जेहवयादपायम् ।
 गोमायुधारङ्गणाय सम्यङ्
 नायासिषुर्भीममरासिषुश्च ॥ २६ ॥

बन्ध-शङ्कित । आशङ्कित—बन्ध-लुङ्-त । अट्-अङ्-त । अङ्कित—बन्ध-सन्-
 ष, ततश्चाप् । अत्कफमानः—अत्-कफ-ज्ञानच् ।

यत्काले दूतगणं गमनार्थं उद्यतं तत्रतः के पाठाईवारं जज्ञ विपत्
 नङ्क्रान्तं शृणुना ताहाके ना सुनाईल, तत्रतं शुरुजनैर उङ्कठार
 ाहगमनार्थं उङ्कुक हईशा अहान करिलेन । [अथवा वधन दूतगण
 षहिल नृपतिर शङ्कसगपन्न पौड़ा उपस्थित ।]

When the messengers, in order to have him feel desirous to go,
 did not let him hear of the 'disastrous affairs', Bharat anxious as
 he was for his parents, felt great inclination to go and departed.
 Or—When the messengers let him hear of his father's illness).

Q. Account for the sixth case ending and
 the plural form in गुरुष्वान् । Ans. अत्कफमानः अर्थात् कीत्-
 षत् अरन्, इति अरच्चायतया "अधीगर्धदेशा कर्षश्चि" इति अधीगर्धतया
 षात् अरच्चायतया कर्षश्चि पाचिकी षठी । बहुवचनं गीरेवे । Q. De-
 rive अङ्कित and अरत् । Ans. अरं तनीति इति अरत्; अर-
 ष्च पपदान् तन्धातोः षः । For अङ्कित see above. Q. Give
 the meaning of दूतः । Ans. "जरोत्सर्धिकं जाय" तमाहुर्दूत-
 षामम्" इति अष्टमे सर्गे ऋषिः । इवति गच्छति इति दूतः । दुग्ती "दुतनिष्ठां
 षिंश्च" इति दुधातोः षः दीर्घश्च । Q. Give the abstract
 noun of दूतः । Ans. दूत्यं, दीत्यं वा । २५ ।

26. (अरतः) समाकुलत्वात् (ईती प्रती) बन्धून् (कर्ष) अशङ्कित ।
 Adj. to बन्धून्—आसिदुषः । अपायम्—object to आसिदुषः । [Adj. to

समाकुलत्वात्—खेदवशात् । Another sentence — गीमायुशारङ्गणवाः
(कर्णुं) आयासिषुः, अरासिषुः च । भीमम्—adverb to अरासिषुः ।
सम्यक्—(व्यम्) adv. to आयासिषुः ।

Prose order :—खेदवशात् समाकुलत्वात् (भरतः) बन्धुन् अपायम्
आसिषुषुः अशङ्कित । गीमायुशारङ्गणवाश्च सम्यक् न आयासिषुः भीमम्
अरासिषुषुः ।

Substance :—भरतः खेदसम्भूतात् चित्तवैकल्यात् अचिन्तयत् यथा
बन्धुषु कस्मश्चित् विपत् समुपस्थिता इति । श्रमात्वाः प्रदक्षिणं गताः, स्वगाथ
वामभागे अक्षिताः प्रतिबुद्धगमनात् तस्य परां शङ्कां वर्द्धयामासुः ।

Explanation in tika form :—दुःस्वप्नप्रदर्यनात् अक्षत्वात् पितृ
दूतागमनाच्च स भरतः, खेदवशात् खेदस्य वशं खेदवशं खेदाधीनं तथाः
(समाकुलत्वात् इत्यस्य विशेषणम्) । समाकुलत्वात् व्याकुलचित्तत्वात्, भरत
बन्धुन् आत्मीयान् “सगोत्र बन्धव ज्ञाति बन्धु स्व स्वजनाः समाः” इत्यस्य
अपार्यं विनाशम् आसिषुषुः (बन्धुन् इत्यस्य विशेषणम्) गतवतः अशङ्कित शङ्कितवान्
अस्मद्बन्धुः कश्चित् व्यसनमापन्नोऽभूदिति सत्प्रश्चित्तवानित्यर्थः । ‘भाषायां सदवशं
त्यादिना क्लृप्तः । गच्छतः तस्य गीमायुशारङ्गणवाश्च श्रमालक्ष्यसमूहाश्च (आयासि
अरासिषुः इत्यस्य च कर्णुपदम्) “चातकी हरिषे पुंसि शारङ्गः शवले निषु
इति रमसः । सम्यक् अनुकूलं न आयासिषुः नागताः । आ-या-धातीः लुङ्
श्रमात्वाः प्रदक्षिणं गताः स्वगाथ सम्यन्मित्यर्थः । “वामे श्वश्रिवाकुम्भाः दक्षिणे गी
श्वश्रिजाः” याचाद्यभाः । तथा भीमं भयानकं यथा तथा अरासिषुः शब्दं कृतवतः ।
“भीमी भयानके ख्याती भीमी पाण्डवशङ्करौ ।” एतैः अनिष्टशापकैः चिरे
तस्य बन्धुजनविपत्शङ्का समक्षिकं वर्द्धितासूत् । इत्तमित्दवञ्चा ।

Change of V.—बन्धवः अशङ्कित.....(भरतेन) आसिषुषुः ।
गीमायुशारङ्गणवाः...नायासि...अरासि ।

Derivation :—अशङ्कित—अङ्-लुङ् त । लट् शङ्कते । आसिषुषुः—आ
सि-कृत् द्वितीया । शारङ्ग—श-शिच्-चङ् । सम्यक्—सम्-अनच् क्तिप् ।
आयासिषुः—आ-या-लुङ् अन् । अरासिषुः—रस-लुङ् अन् । अरासिषुः इति परां

स प्रीषिवानेत्य पुरं प्रवेक्ष्यन्
 शुश्राव धीर्ष न जनौघजन्यम् ।
 अकार्षयामास न वेदनादान्
 न चीपलेभि वणिजां पण्यायाः ॥ २७ ॥

नरम् । लट् रसति । भीमः—विभेति अघ्नात् इति भीमः । भीमातीः मक् ।
 वा युक् आगमः । अतः भीमः इत्यपि भवति । गोमायुः—गो वाचं विक्रतां
 मिनोति प्रक्षिपति इति गोमायुः । गो मा-उषः ।

नेहमञ्जुत व्याकूलता हेतु आशङ्का करिण्येन, ह्यत जांतादिभिर
 कोन ल्पिन शक्तिग्राहे । (एदिटक) शुगलं उ मृगगण अरुकुल गमन
 करिल ना, किञ्च विकटे चींकार करिते लागिल ।

From anxiety natural to fondness, he apprehended his relatives
 'to have got to destruction.' Groups of Jackals and deer too did
 not come auspiciously but yelled fearfully.

Q. Explain the samas in गोमायुशारङ्गयाः । Ans.

गोमायवश्च शारङ्गाश्च गोमायुशारङ्गम्, इन्वैकवद्भावः । अथवा गोमायुशारङ्गाः,
 तस्य, वा, तेषां गथाः । “बहुप्रकृतिः फलसेना वनस्थिति मृग शकुनि क्षुद्रजन्तुधाम्य-
 टणानाम्” इति वक्तव्यत्वात्, बहुवचने मृगवाचकानाम् विभाषया इन्वैकवद्भावः ।

Q. Give the different meanings of वन्सु । Ans.

“वन्सुः स्यात् पुंसि वन्सु के मित्ते आतरि वान्स्वे” इति मेदिनी । Q. What
 part of the base is वश्च in क्षेहवशात् । Ans. वश्चमच विशेषण-
 पदम् । तथाहि मेदिनी “वश्चा वन्स्या सुता योषा स्त्री गंवी करिषीषु च ।
 त्रिष्यथत्वे, क्रीवमायत्तले चेष्वापभ्रलथोः ॥” इति त्रिषु आयत्ते अर्थात् आयत्ताथे
 विश्लेषणपदं भवति । २६ ।

27. Principal part :—सः (कर्तृ) धीर्ष (कर्म) न शुश्राव ।

Adj. to सः—प्रीषिवान् and प्रवेक्ष्यन् । पुरम्—object to प्रवेक्ष्यन् ।
 एष्य—व्यम् । Adj. to चीपम्—जनौघजन्यम् । Another sentence—

सः वेदनादान् (कर्त्तुं) न आकर्षयामास । The third—(सः) वणिजां (सन्व) पथायाः (कर्त्तुं) न च उपलभे ।

Prose order :—प्रीषिवान्, स एव पुरं प्रवेत्स्यन् जनौघजन्तं घोषं न श्रुयाव । वेदनादान् न आकर्षयामास । वणिजां पथायाश्च न उपलभे ।

Substance :—सातामहकुली चिरं कृतप्रवासः भरतः यदा श्वीध्यां प्रविशति तदासौ ददर्श यथा नगरी जनसमूहैः परिवृतापि कालरवश्या वर्तते । वेदा न पश्यन्ते, वणिजां क्रयविक्रयक्रियाः असमुपगताः इति ।

Explanation in tika form :—प्रीषिवान् सातामहकुली कृतप्रवासः । भाषायां सदवसेत्यादिना कसुः । स भरतः एव भागव्य पुरम् श्वीध्यां प्रवेत्स्यन् तत्र प्रवेशं करिष्यन् जनौघेन जनसमूहेन जन्तं उत्पाद्यं जनिधातोः यत् । घोषं शब्दं न श्रुयाव न श्रुतवान् । तथा वेदनादान् वेदध्वनीन् न आकर्षयामास न श्रुतवान् । तथा वणिजां पथ्यजीविनां पथायाः क्रयविक्रयव्यवहारान् न च उपलभे ददर्श । “पथञ् व्यवहारे स्तुतौ च” इति पथधातोः आयान्तात् षः, स्त्रीलात् आप् । रामं शृपञ् विना पुरी सर्वतः क्षतचेष्टा आसीत् इत्यर्थः । पथायामिति पाठे इत्यन्ते प्राप्यन्ते वणिम्भिरिति अयाः लाभाः ‘एरञ्’ इति अच् । पथ्यन्ते इति पथाः । पथानाम् अयान् व्यवहर्त्तव्यलाभानित्यर्थः । यद्वा पथानां अयान् लाभानित्यर्थः । प्रलापामिति तृतीयः पाठः; वणिकप्रसारकलहानित्यर्थः । वणिगापथायामिति चतुर्थः पाठः । दीपकालङ्कारः । वृत्तसुपजातिः ।

Change of V.—तेन प्रीषुषा...प्रवेत्स्यता श्रुयुवे घोषः जनौघजन्तः, आकर्षयामासिरे न वेदनादाः, उपलभिरे... ।

Derivation.—प्रीषिवान्—प्र वस कसुः, प्रथमा । प्रवेत्स्यन्—प्र-विश-सह । लट् विशति, लुङ् अविचत् । घोष—घुष-घञ् । जन्तं—जन-यत् । लुङ् अजनि, अजनिष्ट । लिट् जज्ञे । आकर्षयामास—आ-कर्ष्ये स्त्राधौ षिच्-लिट् । उपलभे—उप-लभ-लिट् ए । पथाया—पथ-अः स्त्रीलात् टाप् । लट् पथायते, पथायति । लुङ् अपथायिष्ट, अपथिष्ट । लिट् पथायाचक्रे, पथे ।

अवासेन थाकिन्ना तथा हरेते अंगमन करिन्ना पूत्रे अदेवश काले

चक्रन्दुर्बन्धैर्नृपतिं समेत्य
 तं मातरोऽभ्यर्णमुपागतास्त्राः ।
 पुरोहितामात्यमुखाश्च योधाः
 विद्वद्भ्यमन्युप्रतिपूर्णमन्याः ॥ २८ ॥

इनकालाहल अनिते पाईलेन ना । वेदक्षनिः श्रवण गोट्र
 हेलना । व्यवसायीदिगेर क्रयविक्रयदि दिक्षिते पाईलेन ना ।

When entering the city after a long absence he found no bustle
 in the streets) caused by the multitude, no chanting of the Vedas
 in private mansion) and no traffic (in the market place).

Q. Derive वधिञ् । Ans. पणञ्बन्धारे इति व्यबहारे अर्थात्
 यविक्रयार्थे पणधातोः इति । “पणेः इति, आदिष्व वः ।” इति वधिञ्-
 ङ्सिद्धिः । Q. Account for the formation of जन्मन् ।

Ans. “तकि षसि चति यति जनिभ्यो यत् वाच्यः” इति ख्यन्तात् जन्धातोः
 ङ् । (यथा, तव्यं, शस्यं, चव्यं, यव्यं, जन्मन्) । Q. Write

gram. notes on प्रीषिवान् । Ans. प्र-उपसर्गात् वस्धातोः कसुः ।
 ङ् लिटि प्रयुज्यते । ‘परीषे लिट् ।’ अतः कसुरपि परीषे प्रयोक्तव्यः,
 ङ् कथम् अत्र अतीते कसुः प्रयुक्तः, इत्यतः आह “भाषायां कसु वस् धुवः”
 ङ् षाम् अतीतेऽपि भाषायां कसुर्भवति, इति वस्धातोः अतीते कसुः । २७ ।

28. मातरः (कर्तृकदम्) तं (समेत्य इत्यस्य कर्म) समेत्य वृपतिं
 चक्रन्दुः इत्यस्य कर्म) चक्रन्दुः । Adj. to तम् -अभ्यर्णम् । Adj. to
 मातरः—उपागतास्त्राः । उच्चैः—व्यम्, क्रियाविशेषणम् । Other sen-
 ence—योधाः आसन् । The rest are adj. to योधाः ।

Prose order :—उपागतास्त्राः मातरः तम् अभ्यर्णं समेत्य वृपतिम् उच्चैः
 चक्रन्दुः । पुरोहितामात्यमुखाः योधाश्च विद्वद्भ्यमन्युप्रतिपूर्णमन्याः (आसन्) ।

Substance :—कौशल्यादयः भरतम् उपस्थितं दृष्ट्वा वृपमुद्दिश्य अश्रुणि

विमुच्य उच्चैः बहदुः । योषाश्च पुरोहित्यादिभिः सह श्रीकावचकक्षाः सन्ः
तुषीं स्थिताः ।

Explanation in tika form :—उपागतं प्राप्तम् अर्थं नेत्रजलं यासां
ताः । “अस्यः कौचे कचे (केशे) पुंसि, कौचमशुषि शीघ्रिते” इति मेदिनी ।
एवंविधाः सज्जनयनाः मातरः कौशल्याद्याः तं भरतं अभ्यर्थं समीपवर्तिनं गृह-
गतमित्यर्थः समीपं प्राप्य नृपतिम् उच्चैः अत्यर्थं चक्रन्दुः राजानमुद्दिश्य हा राजन्
हा स्मामिन् क्व गतोऽसि इति क्रन्दितवच्यः इत्यर्थः । पुरोऽयं धीयते स्थाप्यते इति
पुरोहितः । अमाशब्दः सहाय्यं, अमा राज्ञा सह कार्येषु भवतीति अमात्यः ।
पुरोहितानाम्नी मुखं प्रधानं येषां ते पुरोहितानामत्यसुखाः “मुखं तु वदने सुख्यारम्भं
हाराभ्युपाययोः” इति यादवः । अमात्यस्य अजायदन्तलेऽपि पुरोहितस्य अर्थाहित-
त्वान् पूर्वनिपातः । तथाभूताः योषाः भटाः विठ्ठलेन मन्थुना श्रीकेन “मन्युः
पुमान् देव्ये श्रीके यन्ने च” इति मेदिनी । प्रतिपूर्णां परिपूर्णां मन्या गलशिरा
येषां ते तथाभूताः आसन् इत्यन्वयः । श्रीकावचकक्षाः बाणम् असुचन् इत्यर्थः ।
“पचादवीबाशिरा मन्या” इत्यमरः । वृत्तमुपजातिः ।

Change of V.—चक्रन्दुं नृपतिः मादृभिः उपागतास्त्राभिः ; पुरोहिता-
मात्यसुखैः योषैः...मन्यैः बभूवुः ।

Derivation.—चक्रन्दुः—क्रन्द-लिट् उस् । लृट् क्रन्दति, लुङ् अक्रन्दीत् ।
अभ्यर्थं—अभि अर्ह-क्तः । लिट् आनर्ह । पुरोहित—पुरस्-धा-कर्मणि क्तः ।
अमात्य—अमा-त्यकन् । योषाः—युष्-अच् ।

मातृगणं ताहाके निकटे उपस्थितं देखिया अक्षुर्ण नयने नृपतिर
उद्देशे उक्तेः श्वरे क्रानन करिते लागिलेन । पुरोहित ० मत्रि
प्रमुख योधगण वरिष्ठ शोक श्रुतित कराते ताहादेर गलशिरा स्फुट
हईया उठिल ।

Finding him near, the mothers with tears gushing out, cried aloud
for the king. The soldiers with the priests and ministers at their
head had the veins of their neck swollen with anguish.

Q. Account for पुरोहित being placed first in

दिदृक्षमाणः परितः ससीतं

रामं यदा नैक्षत लक्ष्मणञ्च ।

रोक्ष्यमानः स तदारभ्यपुच्छ

यथावदाख्यन्वय इत्तमस्मै ॥ २८ ॥

the samas. Ans. “अजायदन्”* । तथा “अत्याच्यत्”† इति सूत्रव्यवहारात् अमात्यशब्दस्य पूर्वनिपातः उचितः । तथापि “अभ्यर्हितञ्च” इति पुरोहितशब्दस्य अभ्यर्हितत्वात् अर्थात् पूजितत्वात् पूर्वनिपातः । Q. Give the derivative meaning of माह । Ans. मान पूजायाम्, तस्यात् ङञ् निपातितः । पितुरपि अभिज्ञपूजितत्वात् माता इति कथ्यते । तथाहि श्रुतिः “सहस्रं च पितुर्माता गौरवेणातिरिच्यते । गर्भधारणपीयाभ्यां तेन माता मरौघसी ॥” २८ ।

29. It consists of three sentences :—(1) यदा (अं, क्वाधि) सः (कर्त्तुं) रामं लक्ष्मणं च (कर्म) न ऐक्षत । दिदृक्षमाणः—Adj. to सः । ससीतं—Adj. to रामम् । परितः—अ्यम् । (2) तदा (सः) अभ्यपुच्छत् । रोक्ष्यमाणः—Adj. to सः । (3) अथ (पुरोहितादयः—ऊच्चकर्त्तृपदम्) यथावत् (क्रियाविच) इत्तम् (कर्म) अस्मै (क्रियावहृत्वात् अतुर्थी) आख्यन् ।

Prose order :—यदा सः ससीतं रामं लक्ष्मणञ्च परितः दिदृक्षमाणः न ऐक्षत तदा रोक्ष्यमानः (सन्) अभ्यपुच्छत्, अथ यथावत् इत्तम् अस्मै आख्यन् ।

Substance :—इतस्तस्मै निरीक्षमाणः भरतः यदा रामं लक्ष्मणं सीताञ्च मापन्नत्, तदा रुदन् तेषां मार्त्तानपुच्छत् । पुरोहितादयश्च भरताय यथावत् सर्वं वक्ष्यामासुः ।

* What, begins with a vowel or ends with short अ, must be placed first in a इन्द्रसमास । Thus ईश्वरः ।

† What has fewer vowels must be placed first. Thus शिवकीर्तनी ।

Explanation in tika form :—यदा स भरतः ससीतः ससीतया सह वसन्मानः तम् सीतासङ्घितं रामं लक्ष्मणस्य परितः सञ्चतः दिदृक्षमाद्यः द्रष्टुं भिच्छन् “शान्नुहृष्टां सनः” इति आत्मनिपदम् । न ऐषत न इष्टवान्, तदा रीक्ष्यमानः, पुनः पुनः अत्यर्थं बहन् यच्च रूपम् । अपृच्छत् पृष्टवान् । क्व ते गताः, इत्यादिकं पुरोहितादीन् अपृच्छदित्यर्थः । अद्यानन्तरं यथावत्, अव्ययम् (वृत्तमित्यस्य कर्तृपदम्) इत्तं भूतं, तथावत् अथै भरताय, क्रियायश्चमपि कर्तव्यमिति इष्टेः चतुर्थी । आख्यन् कथितवन्तः, पुरोहितामात्यसुखाः इति कर्तृपदसूत्रम् । अथवा इत्तम् घटनां यथावत् यथाईम्, (क्रियाविशेषणम्) आख्यन् कथितवन्तः आनुपूर्व्यम् निवेदयामासुः इत्यर्थः । इत्तमुपजातिः ।

Change of voice :—दिदृक्षमाद्येन रामः ससीतः लक्ष्मणश्च ऐक्ष्यत रीक्ष्यमानेन तेन अभ्यपृच्छान् (पुरोहितामात्यसुखाः) आख्यायि तैः ।

Derivation.—दिदृक्षमाद्यः—(इद्-सन्) दिदृक्ष-ग्रानच् । लट् दिदृ-क्षते, लिट् दिदृक्षाश्चक्र । ऐषत—ईष-लङ् त । लुङ् ऐषिष्ट । रीक्ष्यमानः—(बह-यङ्) रीक्ष्य ग्रानच् । लट् रीक्ष्यते । लुङ् अरीक्षिष्ट । अभ्यपृच्छन्—अभि-प्रच्छ लङ् इ । लट् पृच्छति । लुङ् अप्राचीत् । आख्यन्—आ-ख्या लुङ् अन् । इत्त—इत्-भावे क्तः, अथवा कर्त्तरि ।

बर्धन डरत चतुर्दिक निरीक्षण करिया राम लक्ष्मण ओ सीताके देखिडे पाईलेन ना तथेन कौदिया ऊहादेर कथा जिञ्जामा करिलेन । ऊहार, वे-समस्त वटिग्राहिल आनुपूर्व निवेदन करिल ।

Looking all round when he did not see Ram and Lakshmana with Sita, he cried intensely and repeatedly and enquired of them. They narrated to him exactly what had happened.

Q. Give the gram. meaning of रीक्ष्यमानः । Ans.

पुनः पुनः अर्थे अ बहन् इत्यर्थः । तथाहि ‘क्रियात्मनिहारी यङ्’ । क्रियात्मनिहारी अर्थात् पीनःपुनो अत्रार्थे अ यङ् आत् । Q. Account for

आत्मनिपद in दिदृक्षमाद्यः । Ans. See above. Q. Give the meaning of परितः as formed of वच् । Ans. परितः सञ्चतः ।

चावहभीमभ्रुकुटीविभङ्गः

श्रीशैवमानादचरीद्रवैतः ।

उच्चैरुपालम्भ स केकयीच

शोके मुहुचाविरतं न्यमाङ्गीत् ॥ ३० ॥

“पर्यभिधास” । आभा तसिस् स्नात् । “सर्वाभिवार्थाभिव” । अर्थात् परितः इति पदं सम्भतः इत्यर्थे, तथा अभितः इति च पदम् उभयतः इत्यर्थे भवति । १२ ।

30. It consists of two sentences :—(1) सः (कर्तुं) केकयीम् (कर्त्तुं) उपालम्भ । उच्चैः—Adv. (2) सः शोके (अधि) मुहुः (अस्म, क्रियाविष्य) न्यमाङ्गीत् । अविरतम्—अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । The rest are adj. to सः ।

Prose order :—चावहभीमभ्रुकुटीविभङ्गः श्रीशैवमानादचरीद्रवैतः सः उच्चैः केकयीच उपालम्भ, मुहुः अविरतच शोके न्यमाङ्गीत् ।

Substance.—भरतः भयानकं भ्रुकुटीभङ्गं कृत्वा, अर्थात् आचरन् नैवेद्यं च भोक्तिम् उत्पादयन्, उच्चैः स्वरैश्च केकयीं तिरस्कृतवान्, वारं वारं च शोकसागरे निमग्नोऽभूत् ।

Explanation in tika form :—भ्रुः कुटी कौटिल्यं च कुटी ‘इषी कृत्वाऽस्यो गालवस्य’* इति ऋषः । चावहः जगतः भीमः भयानकः भ्रुकुट्याः भ्रुकुट्यस्य विभङ्गो विरचनं येन तद्युक्तः । श्रीशैवमाने च गतिरुच्चैः इति बहुमायस्य त्रिधातीः यज्जि, ज्ञानच्, शीघ्रयमाने इति पदान्तरम् । अत्यर्थं विद्वे इत्यर्थः । अद्वे रत्नेऽद्वैते भयानके च नैवेद्ये यस्य तादृशः सः भरतः उच्चैः महता भजिना केकयीं स्वमातरं मुहुर्वारं वारं यथा तथा उपालम्भं निर्भर्त्सितवान् । उपाङ्गपूर्वात् लभेर्लुक् । अविरतम् अजस्रं शोके च न्यमाङ्गीत् निमग्नः ।

* गालव-मुनिमते अजस्रस्य इवस्य कृत्वा वा स्नात् उत्तरपदे परतः । यथा भ्रुकुटी, भ्रुकुटी इत्यादि । अजस्रस्य यथा गीरोपतिः, कुटीविभङ्गः । इत्यादी न ऋषः ।

‘तृपात्मजी चिक्लिशतुः ससीती
समार राजा विधवा भवत्यः ।
शोच्या वयं मूरुतृपा लघुत्वं
केकय्युपपन्नं वत बह्वनर्थम् ॥ ३१ ॥

अन्जेलुङि । च-वयेन उभयोः क्रिययोः तुल्यकालः सूचितः । अमाङ्गीत् इति
मञ्जनक्रियया श्रीके समुद्रस्य व्यवहारसमाप्तीयात् अत्र समाप्तीक्तिरलङ्कारः । इन्द्र-
वया इत्यम् ।

Change of V.—...विभङ्गेन...नेत्रेण तेन उपालम्बि केकयी, अमञ्जि ।

Derivation.—आवह—आ-वन्-कर्मणि क्तः । मोम—भी-मक् । विभङ्ग
—वि-भन्ज्-घञ् । श्रेणीयमान—(चि + यञ्) श्रेणीय-मानच् । श्रितिश्रेणीः
—लट् श्रयति । लुङ् अश्रत्, अश्रिष्यत्, अश्रयीत् । शिट् प्रशान्, शिन्नाय ।
उपालम्ब—उप-आ-लम्-लुङ्-त् । लट् लभते । अमाङ्गीत्—नि-मसृज्-लुङ्-द् ।
लट् मञ्जति । शिट् ममञ्जि ।

उग्रावहं क्रुतञ्चि करिष्या उग्रोदीपकं चक्षुः लोहितं च श्रुतं करिष्या
उग्रत उचैःशरे केकयीके तिरस्कारं करिलेन च मुकमुहः शोके
निमग्नं हहेते नागिलेन ।

Then forming a terrible contraction of the brows, with his
fearful eyes swollen and red, he chastised aloud Kekayi and sank
in grief again and again.

Q. Write gram. notes on अङ्कुटीविभङ्गः । Ans. “इको
इस्त्रोऽथो नास्त्रवस्य” इति सूत्रस्य अत्र पूर्वः प्रसरः । तथाहि अङ्कुटी इति
अङ्कुलस्य इस्त्रादेशः । कुटीविभङ्गः इत्यत्र च अन्तत्वात् न इस्त्रादेशः । See
the foot note above. Q. Give the meaning and ex-
plain the formation of श्रेणीयमान । Ans. See above.
Q. Explain the force of double च । Ans. See
above. | ३० |

31. It consists of 6 sentences :—(1) वृषात्मजी (कर्तृ) चिह्नितः । सूचीती=adj. to वृषात्मजी । (2) राजा (कर्तृ) नमार । (3) भवत्य. विधवाः (अभवन्) । (4) वयं श्रीष्याः अभवान् । (5) भूः अट्टपा अभवत् । (6) लघुत्वम् (कर्तृ) केकय्यपत्रम् (विध) अभवत् । वृहन्नर्थम्—adj. to लघुत्वम् ।

Prose order :—सूचीती वृषात्मजी चिह्नितः, राजा नमार, भवत्यः विधवाः, वयं श्रीष्याः, भूः अट्टपा, (इत्यं) वृहन्नर्थं लघुत्वं केकय्यपत्रम् वत् ।

Substance :—राजपुत्रत्वात् सुखोचितौ रामलक्ष्मणौ तथा च सीता दुःखं भजन्ते । राजा नृतः, यूयं पतिहीनाः । अहं श्रीष्यां दशाम् उपगतः । राज्यमराजकम् । अनर्थमूखा एषा तु लघुचितता प्रथमं कैकेया एव श्रुता नतु अन्यतः ।

Explanation in tika form :—सूचीती सीतया सह वर्त्तमानौ, समासे सह इत्यस्य स-आदेशः । सीतासहितौ वृषात्मजी आत्मनः जायते यौ तौ आत्मजी अनुधातोः डः । नृन् पाति रचति यः सः वृषः पालनार्थात् पाधातोः कः । तस्य आत्मजी रामलक्ष्मणौ चिह्नितः वनवासकष्टमीयतुः । अत्र वृषात्मजशब्दश्च तथोः सुखाह्वलं सूचितम् । राजा नमार प्रियपुत्रविरहात् नृतः । मातृगणं सम्बोध्योक्तम् विधवेति । भवत्यः विधवाः विगतौ धर्षी यासां ताः पतिहीनाः । अभवन् इति क्रियापदसूत्रसू । वयं श्रीष्याः अयश्रीभाजनत्वात् अहं शोचनीयः । “अखदी इयोष” इति एकवचनार्थे अखदशब्दस्य बहुवचनम् । ‘शशाः’ इति पाठे फलतुङ्गतोऽयं प्रमाद इति वितर्कणीया लीकैरित्यर्थः । भूः पाथवो अट्टपा राजशून्या जाता । इत्यं बहुः प्रचुरः अनर्थो दीपः क्लेशमरण-गनिष्टानां सम्भवात्, यत्र तथाभूतं लघुत्वं राज्यप्रायेणरूपं नौचक्यं केकय्या उपपन्नं केकय्यपत्रम् अष्टौसमासः । तस्याः प्रथमतो ज्ञातं नात्यस्य कस्यचित्-पूर्वं ज्ञातमित्यर्थः । “उपपन्नोपक्रमान्च तदादित्प्रकाशने” इति शेषः । “उपपन्नोपक्रम-मिति नपुंसकताः । लघुत्वमित्यनेन एकविभक्ति । वत् इति छेदः । “छिदातु-कृपा सम्नीष विष्णु-रामकथे वत्” इत्यमरः । उक्तमुपजातिः ।

• “उपपन्नोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् ।” उपप्रायते इति उपपन्ना । तदना-

Change of V.—इपाकजात्वां चिञ्चि वृत्तीनाम्, नन् रात्रा, विधवाभिः भवतीभिः (अमाभिः), श्रीशैः अज्जामिः (अमूयत), मुना अमूयया (अमूयत), लघुनेन वीक्युपदेशेन वृत्तनर्थेन (अमूयत) ।

Derivation.—चिञ्चिचतुः—चिञ्-चिट् अणुम् । सट् यथा, “क्षिप्रते न इथा वाक्यम् क्षिप्रते न च लिप्यर्थे ।” शिञ्चिचि विचरिषु क्षिप्रानि विचरिषु सः” कश्चिद्वचनम् । नमार—च-चिट् । कट् चियति । लुक् अचत । सट् मरिचति । शीथा—इव-वर्षाच्च यत् । अद्यचत्, अशीचीत्, अशीचिष्ट लुक् । उपया—उप-आ-अच्, टाप् । आत्मन्—अत-ननिन् । वृद—वृ-पा-क । अयाशीत् लुक् ।

सीता समेत राजपुत्रद्वय क्लेश पाईलें । राजा परलोक गमन करिलें, आपनारा विधवा हुईलें । आमार शोचनीय दशा बटिल । पृथिवी अराजक हुईल । एही वह अनर्थमूलक लघुचित्तता अर्थमे केकयी इहेते जाना गेल ।

The princes with Sita have got to troubles, the king has perished, you have been widows, I am to be pitied, the earth is without a king. The narrowmindedness 'replete with so many calamities' has been first observed in Kekayi.

Q. Give the meaning of वयम् here. Ans. अद्यम् । इत्यर्थे अथवा आवाम् परतत्त्वमुद्गी इति द्विवचनार्थे वयम् इति प्रयुक्तम् । Q. If पितृहीनाः be used here as an adjective to वयम्, should the plural form be retained? Ans. “वज्रही हवीष” इति अद्यम् आवाम् वा इत्यर्थे वयम् इति प्रयुक्तम् । “उपश्रीवन्त्य प्रतिषेधः” इति निरीवचनप्रयुक्तञ्च अज्जद-अज्जञ्च वपुवचनप्रयोगप्रतिषेधात् पितृहीनाः वयम्

ज्ञानप्रवचनः ननु सक्तजिह्वी भवति आचिञ्चिवासायां गन्धनामायाम् । आञ्चिवाणुम् इत्या आचिञ्चिवासा । यदि आदिः अचचिणुम् इत्येते तदा एतत् भवति । If it is intended to show the first act, उपया &c in a तत्प्रवचन-सलास is of neuter gender.

नैतन्मत्तं मत्कामिति वृथाचः

सहस्रशोऽसौ शपथानमुप्यत् ।

उद्दाम्यमानः पितरं सरामं

सुव्यन् सशोको भुवि रोददावान् ॥ ३२ ॥ ५८.६.

इत्येवम् अत्र न स्नात्, अपितु पिटङ्गीनः अङ्गम् अथवा पिटङ्गीनी आवागम् इति ।

Q. Account for परचैपद in मभार । Ans. "धिसतेषुङ् चिञ्चिच" इति लुङि आशौर्लुङि तथा अकात् खट् खोट् खङ् विभिक्षिङ्सु च आत्मने-पदम् । अतः खिटि परचैपदम् । ३१ ।

32. Principal parts :—असौ (कर्तुं) शपथान् (कर्म) अशप्यत् ।

सहस्रशः—Adj. to शपथान् । Adj. to असौ—वृथाचः, उद्दाम्यमानः, सुव्यन् सशोकः, and रोददावान् । इति—object to वृथाचः । पितरं—object to उद्दाम्यमानः । सरामम्—adj. to पितरम् । भवन्—इति शोके प्रथमा । Adj. to भवन्—एतत् and मत्काम् । न—अन् । Adjuncts to the subject—(1) नैतन्मत्तं मत्कामिति वृथाचः, (2) सरामं पितरम् उद्दाम्यमानः, (3) भुवि सुव्यन् (4) सशोकः and (5) रोददावान् ।

Prose order :—सरामं पितरमुद्दाम्यमानः सशोकः, भुवि सुव्यन्, रोददावान् असौ एतत् मत्कामं न इति वृथाचः सहस्रशः शपथान् अशप्यत् ।

Substance :—रामप्रवासनकर्म वैकीर्षीकृत्यं न मे क्षम्यतम् इति कथयन् स वङ्गः अशप्यत् । अत्र च रामं पितरश्च उद्दाम्य भूमौ पतन् अशं करोद ।

Explanation in tika form :—ननु सर्वमिव वैकीर्षीपेक्षितं भरतानु-भीदितम् इति ब्रह्मा परिहरन्नाह नैतदिति । सरामं रामसहितं पितरं क्षमनकम् उद्दाम्यमानः आह्वयन् । वायु-शब्दे इति वायुधातोः ज्ञानच् । हा राम ! हा पितः ! इति अशंः खरेच आह्वयन् इत्यर्थः । सशोकः शोकाकुचः, अनेन श्राव्यं परिहृतम् । भुवि इषिव्याम् सुव्यन् कुठन्, कुटेः देवादिकात् ब्रह्मप्रत्ययः । रोददा-वान् अत्यर्थं रुदन् [अत्यर्थं रोदित्वाति यञ्जानात् रुदः अशप्यत्यः, ततः स्त्रीत्वात् टाप्, इति रोददा, हा, विषये अस्मैति मनुप्] असौ भरतः [अशप्यत् इत्यस्य

कनूपदम्] एतत् किकथ्यनुष्ठितं मत्कं [अस्मद्-शब्दात्, "स एषां यामचीः" * इति कन्, एकवचने च मदादेशः] मत्कृतं मतमभिप्रायः न, मास्मत्तात् अनुष्ठितम् अनया इत्यर्थः। इत्थं वृथापः सहस्रशः बहुवारान् शपथान् सम्बन्धकारण-वचनानि अशप्यत् ज्ञातवान्। अनेकार्थत्वाद्वातूनां शपेः करणार्थं लुङि रूपम्।
००समुपजातिः।

Change of V.—वृथापेन अमुना शपथाः अशप्यन्त, उदाश्रमानेन लुङ्गता समीकेन वीरुदावता।

Derivations :—मत्कम्—अस्मद् कन्। वृथापः—वृ-कर्त्तरि शानच्। लट् व्रीति, आह, वृते। लुङ् अवीचत्, अवीचत। अशप्यत्—२.प-लुङ् द। अशाप्सीत्, अशप्त लुङ्। उदाश्रमानः—उत्-वाच-कर्त्तरि शानच्। लट् वाश्रति। अवाश्रिष्ट लुङ्। लुङ्गन्—लुट्-शब्द प्रथमा। लट् यथा, कविरहस्ये—“लुङ्ग-त्यष्टालिकान् दुर्गान् कवचानि च लोटति। रिपूणां लोटयत्याजौ कुञ्जरौ च घटाश्च यः।” अलुटत् लुङ्। वीरुदावान्—यङ्गनात् वृदेः-पः-मत्पु।

एरूपं अतिप्रियं आमारं नरे वलिशां तिनि सहस्रं सहस्रं शपथं करिते नागिलेन, रामचन्द्र एवम् पिताके उदैष्ठःश्वरे आश्रान करिते मशोकके कानिते कानिते जूतले लुठिते हहेते नागिलेन।

Saying 'this is not my wish' he took oaths thousand fold. Calling aloud his father and Rama, he rolled in grief on earth with cries

Q. Parse with reason सहस्रशः। Ans. शपथान् इत्यस्य विशेषणम्। सहस्रवारान् इत्यर्थः। अतीन्द्र वारार्थले श्च्। "बह्वन्वार्थात् शपथकारकात् अन्वतरस्याम्" इत्यत्र अर्थशब्दप्रयोगात्, तथाह वाननः, "अर्थशब्दवाच्यार्थाश्चीदपि भवति।" पर्यायः वारः। Q. Account for पितरं being an objective case to उदाश्रमानः। Ans. Cl.

* "सः एषां यामचीः"। यामचीः प्रधानी मुख्यः। एषां प्रधानः इत्यर्थे प्रधानान्तात् कन् स्यात्। यथा अहं प्रधानः अस्य इति मत्कम्। यन्मतप्रकामे अहमेव मुख्यो जनः इत्यर्थः।

तं सुख्ययन्तः सचिवा नरेन्द्रं

द्विधक्षयन्तः समुद्रहुररात् ।

अन्त्याहुतिं हावयितुं सविप्रा-

श्चिचौषयन्तोऽध्वरपात्रजातम् ॥ ३३ ॥

“उपारुरोदेव नदत्पतत्रः कुसुमतीम्” II. 4. Q. Account for the formation of रोरुदावान् । Or derive it. Ans. See above. Q. Name some verbs that govern a cognate accusative. Ans. ‘अपघान् अशयत्’ ‘वाचन् अवीचत् अच्युतः’ माघः । Q. Show the difference between अपघत and अशयति । Ans. “अप उपासन्” कस्यचित् शरीरादिकं स्पृश अघं ज्ञते आत्मनेपदं भवति । ३२ ।

33. Principal part :—सचिवाः (कर्त्तुं) नरेन्द्रं (कर्म) समुद्रहुरः । Adj. to सचिवाः—सुख्ययन्तः, द्विधक्षयन्तः, सविप्राः and चिचौषयन्तः । तन्—object to सुख्ययन्तः । हावयितुम्—अयम् । अन्त्याहुतिम्—object to हावयितुम् । अध्वरपात्रजातम्—object to चिचौषयन्तः ।

Prose order :—सविप्राः सचिवाः तं सुख्ययन्तः आरान् द्विधक्षयन्तः । अन्त्याहुतिं हावयितुं अध्वरपात्रजातं चिचौषयन्तः (सन्तः) नरेन्द्रं समुद्रहुरः ।

Substance :—अथ भरतं समान्नास्य समीपे एव राजानम् दग्धुम् इच्छन्तम् भरतम् अतुनीयन् अतुनीय, च ब्राह्मणाः सचिवाश्च सर्वे अन्त्याम् आहुतिम् प्रदापयितुम् यज्ञपात्रादिकमादाय गमनीच्छुं जगं, दग्धरथम् यज्ञगानम् नित्यः ।

Explanation in tika form :—सविप्राः विप्रसङ्गिताः सचिवाः अमात्याः [काव्येषु सचिवो समवेयन्तीति “सचिरिवन्” इति षीचादिक इवम् । यथा सचिः सेवा विद्यते एवामिति सचिवाः व-प्रत्ययः] तं भरतं सुख्ययन्तः सुख्यं कर्त्वाणाः, प्रवीणदानेन समान्नास्ययन्तः इत्यर्थः । तत्कारोतीति चिच् । आरान् नातिदूरे “आराहुरसमीपयोः” इत्यन्तरः । द्विधक्षयन्तः दग्धुमिच्छन्तं भरतं प्रयोजयन्तः [दष्टैः सनि प्रयोजकस्यापारि षिच्] चन्ते विनाशे भवा या आहुतिः ।

दिगादित्वात् * यत् । तां अन्वाहुतिं ह्यवधितुम् अग्नीं प्रक्षीपयितुम् । चिजन
 कुधातीः तुमुन् । अक्षरस्य यञञ् पात्राणि कुक्षुबाहीनि† तैषां जातं
 समूहं चिकीषयन्तः क्षेतुं विधातुमिच्छन्तं प्रयोजयन्तः प्रेरयन्तः इत्यर्थः । सन्
 पक्षं चिकीषयन्तः इति । अथात्र आचक्षायन्ः, “अथैतां दिशम् अग्नीन् नयन्
 यज्ञपात्राणि च ।” नरेन्द्रं राजानं समुद्रुहुः उवाहितवन्तः त्रिविक्रायामारोप
 इत्यर्थः । वद्विः अन्तर्भावितस्त्वर्षोऽन्नं द्रष्टव्यः ।

Change of V.—दिधक्षयद्भिः चिकीषयद्भिः सविप्रैः सचिवैः सुख्ययद्भिः
 नरेन्द्रः समुद्रुहे ।

Derivation. — सुख्ययन्तः—सुख्य-तत्करोतीति चिच्-शब्दं प्रथमा
 सचिवा—सचि-वः अथवा सच-ववन् । दिधक्षयन्तः—दङ् सन्-चिच्-शब्द प्रथमा
 लट् दिधक्षति । समुद्रुहुः—सम्-उत्-वङ्-लिट् उम् । लट् वहति, वहते । लुङ्
 अवाचीत्, अवीद । ह्यवधितुं—ह-चिच्-तुम् । (अचिच्) लट् लुङीति ।
 लुङ् अहीवीत् । लिट् लुहाव, लुहवामास, लुहवाञ्चकार, लुहवाञ्चभूव । चिकी-
 षयन्तः—चि-सन् चिच्-शब्द । लट् चिनोति, चिनुते । लुङ् अचीवीत्, अचि
 लिट् चिवाय, चिकाय, चिष्ये, चिष्ये ।

त्राक्ष्णं च अग्निगणं तैसां आश्रितं करिष्या, वाहाते उरत अन्द्रेई
 दाह्नं कार्यं समाधा करेन ताहार अशुक्तिं दिश्या, शेष आहति प्रदान
 कराहिवारं जन्य यज्ञपात्रं सकल संग्रहेच्छू व्यक्तिके अहूमोदन
 करिष्या मृतदेहं वहन करिष्या लहेरा याहेलेन ।

Comforting him, the ministers with the Brahmans causing him to
 desire to cremate the king at a short distance, and to offer the last
 ablation, and allowing men desirous of collecting so many sacrificial
 vessels, carried the dead body.

Q. Can it be अक्षरपात्रजातस्य ? Ans. “न स्त्रीस्त्वाम्ययनिष्ठा-
 खलर्थेदमात्” (ख=खल आनच्-आदि) इति षष्ठीप्रतिषेधः । Q. Show

* “दिगादिष्ठी यत्” दिष्ठां, वार्यम्, अन्वम् ।

† कुक्षु and कुच—Sacrificial ladle (हाडा) made of wood.

उदक्षिपन् पट्टदुकूलकेतु-
नवाद्यन् वेणुसदङ्गकांस्यम् ।
कम्बूश्च तारानधमन् समन्तात्
तथानयन् कुङ्कुमचन्दनानि ॥ ३४ ॥

the propriety of अश्वरपाचजातम् चिचीषयन्तः । Ans. “अथैतं दिग्म् अग्नीन् नयन्ति यज्ञपात्राणि च ।” “अन्वञ्चं प्रेतमयुजोऽग्निघ्नाः प्रवयसः ।” इति आश्रलायनः । [अथ एतान् दिग्म् then to this direction, अग्नीन् यज्ञपात्राणि च नयन्ति they take the three kinds of fire, and the sacrificial articles viz. ladle &c. अन्वञ्चं and then after, प्रवयसः elderly men, अयुजः of odd number, अग्निघ्नाः consisting of a single sex, प्रेतम् नयन्ति take the dead one.] । ३३ ।

34. (1) लोकाः (ऊर्ध्वं कर्णुपदम्) पट्टदुकूलकेतुन् (कर्णम्) उदक्षिपन् (2) ते वेणुसदङ्गकांस्यम् (कर्णम्) अवाद्यन् । (2) कम्बून् (कर्णम्) समन्तात् (व्यम्) अर्धमन् । तारान्—Adj. to कम्बून् । तथा (व्यम्) कुङ्कुमचन्दनानि (कर्णम्) आनयन् ।

Prose order :—पट्टदुकूलकेतुन् उदक्षिपन्, वेणुसदङ्गकांस्यं अवाद्यन्, तारान् कम्बून् च अर्धमन् तथा कुङ्कुमचन्दनानि आनयन् ।

Substance :—अथन्वीकाः सतस्य राशः अन्व्यष्टिक्रियायै पट्टवस्त्रादिरचितान् केतुन् उत्सिमवन्तः, वादित्राणि अवाद्यन् । शङ्खभनीन् अकुम्बून्, कुङ्कुमचन्दनानि च आनीतवन्तः ।

Explanation in tika form .—पट्टदुकूलकेतुन् पट्टानि कौशेयाणि* दूकूलानि चीमाणि † तेषां केतवः तन्निश्चितपताकाः तान् पट्टवस्त्रादिरचितान् अजान् “चीमं दूकूलं स्यात्” इत्यमरः । उदक्षिपन् उत्सिमवन्तः, तत्र नियुक्ता जना इति शेषः । चिपचीदादिवः । वेणवः वंशाश्च सदङ्गा सुरजाश्च कांस्यञ्च

* Silk.

† Made of flax.

‘তৎ (“জাতিরপ্রাচীনাম্” ইতি একবচনঃ; ন পুনঃ তু স্ত্রীভাষ্যাত্, তত্র হি তুখ্যাহ-
পদেই বাচ্যকারা এব উক্তা: তদ্ব্যাহি উদাহরণে মার্হিষ্কাদ্যাবিক্রমিতি)।
অবাদয়ন্ বাচিতবল:। তারান্ উভয়তরধনৌন্ [“তারী ‘স্তুকাসিসংযতী তরবে
যুধমৌক্তিকী। তারং তু রজতেঃল্যু অক্ষরেঃল্যু অধীরিতম্” ইতি বিহ:।]° কস্মূন্
‘মহান্ [“কস্মূর্নাবলয়ে মজ্জ” ইত্যনত:] অধমন্ মজ্জাযিতবল:। ধম্মাধাতী-
লঙ্। তথা ক্রতুমচন্দনানি জ্ঞানয়ন্ দুর্গম্ভনিবারণায় জ্ঞানীতবল:। সজ্জ
লঙ্। ইতমুপজাতি:। পাদশেবে ব্রহ্মস্ব বৈকল্যেই দীর্ঘতা। “তথা পাদান্নগী-
এপি বা।

Change of V.—পদদুর্জলকীতব: উদভিষ্যন্, অবাদয়ত....., কস্মব
তার: অধমায়ন্ জ্ঞানীয়ন্.....(জনৈ:)।

Derivation.—উদভিষন্—উত্-ভিষ-লঙ্ অন্। লুঙ্ অধীষীন্,
অধিম। অবাদয়ন্—(বদ-ণিষ্) বাহি-লঙ্ অন্। লুঙ্ (অধিজনন্,)-
অবাদীন্। কাঁস্ম—কসি-স: (কঁস:) হ্: যজ্, ষ। অধমন্—ধ্-ম-লঙ্ অন্।
লট্ ধনতি। লুঙ্ অধমাঈন্। লিট্ দধমী। জ্ঞানয়ন্—জা-নী-লঙ্ অন্।
লুঙ্ অনীষীন্, অনৈট।

ঠাঁহারা পট্ট ও কোঁমবস্ত্রের (তিসির কাপড়) পতাকা উড়তী:
করিলেন, বংশী মৃদঙ্গ ও কাংস্য বাঁদিত করিতে লাগিলেন। উরুধ্বনি
শব্দ চতুর্দিকে নিনাদিত করিতে লাগিলেন। কুম্ভুম ও চন্দন জ্ঞানয়ন্
করিলেন।

They raised up flags of silk and flax, played α . flutes, the drum
and and gongs, sounded in all directions high sounding conches and
carried saffron and sandal wood.

Q. Show the difference between पद् and दुर्जल।
Ans. See above. Q. Account for the singular
number in विश्वमदङ्ककांसम्। Ans. See above. Q. Derive
कांस। Ans. कस्मातो: स इति कंस:। “इदमदिहनिष्कमिकविभ्य: स:”
इति कस्मातो: स:। कंसाय पानपानाय हितं कंसीयम्। ह्:। तस्य विकाए:
कांसम्। यज्, ङलोपच। २४।

श्रीव्राक्षिनासावदनं सरुक्कम्

कृत्वाजिने प्राक्शिरसं निधाय ।

सञ्चित्य पात्राणि यथाविधान-

मृत्विगञ्जुहाव ज्वलितं चिताग्निम् ॥ ३५ ॥

35. Principal part :—मृत्विक् ज्वलितं चिताग्निं जुहाव । Incomplete verbs—कृत्वा, निधाय and सञ्चित्य । Object to कृत्वा—श्रीव्राक्षिनासावदनम् । सरुक्कम्—Adj to श्रीव्राक्षिनासावदनम् । प्राक्शिरसम्—Adj. to राजानम् । पात्राणि—object to सञ्चित्य । यथाविधानम्—Adv. to जुहाव ।

Prose order :—मृत्विक् अजिने प्राक्शिरसं निधाय, श्रीव्राक्षिनासावदनं सरुक्कं कृत्वा पात्राणि यथाविधानं सञ्चित्य ज्वलितं चिताग्निं जुहाव ।

Substance :—अथ कृत्वासारचर्मणि राजानं स्थापयित्वा, पूर्वस्याम् दिशि मसकम् संरक्ष्य तस्य च कर्णौ नासिकां चक्षुषी च स्वर्णफलकेन आच्छाद्य सुवादीनि गान्धेयु संरक्ष्य तेन दीपेन अग्निम् जुहाव ।

Explanation in tika form :—अनु' अती वा यजतीति मृत्विक् याजकः, अतूपपदात् यज्धातोः क्तिन् निपातितः । [“अग्नीध्रया धनेर्वाय्या मृत्विकी याजकाश्च ते” इत्यमरः] अजिने कृत्वासारचर्मणि प्राक् पूर्व्ये शिरसी मूर्धा यस्ति तं प्राक्शिरसं श्वं निधाय स्थापयित्वा । तथाहि आश्वलायनः “तस्मिन् बद्धिरादीर्यं कृत्वाजिञ्च उत्तरस्त्रीम्, तस्मिन् प्रेतं संवेद्ययन्ति” इत्यादि । श्रीत्रं कर्णय अचि नेत्रश्च नासा नासिकां च वदनं मुखश्च तत् “इत्यश्च प्राणित्यंसेनाङ्गानाम्” * इति एकवद्भावः । सरुक्कं ससवर्णे तुल्ययोगे बहुव्रीहिः । “रुक्कं कार्त्त-

* A Dvandwa compound signifying members of living beings, players (singers dancers &c) and component parts of an army, shall be singular. Thus—पाण्डिपादम्, मार्द्दङ्गिण-पाण्डिकम् players on the Mridanga and panaba (kind of drums). रथिकाचारीहम् ।

सूत्रं नाम्नुदमद्यपदीऽस्त्रियाम्" इति सुवर्षपय्याये चमरः । उक्त्वा, तथाहि
 नारायणः "श्रीत्राचिनासावदनं सुवक्त्रम्—ततो द्विरक्ष्यकक्षैः † द्विद्राक्ष्यपि
 दधाति वै ॥" पात्राणि ऋगादीनि यथाविधानं विधानमनतिभ्यश्च गृह्यसूत्रास्तीति
 प्रकारेण इत्यर्थः सखित्य अन्नप्रत्यङ्गेषु विन्यस्य । अत आनखायनः "दक्षिणहस्ते
 तुष्ट‡ मध्ये उपयतं च दक्षिणे पाशे स्त्राम्"॥ इत्यादि । अखितं चयनं चितं,
 तदर्थमग्निं जुह्याव एतेन अन्वेष्टित्वा । इन्द्रवद्या इत्यम् ।

Change of V.—अखिता जुहुवे अखितः चितायिः ।

Derivation.—श्रीच—यु-कारणे इत् । अखिग्—अगु-यञ-क्विप् निपातः ।
 अखितं—अख-कर्त्तरि कः । खट् अखति । जुह् अज्यासीत् । खित् अज्यात् ।
 जुह्याव—इ-खिट् । खट् जुह्वीति, जुहुतः, जुह्वति । जुह् अहीवीत् । खिट्
 जुह्याव, जुह्वामास, जुह्वामास्यार, जुह्वाम्बभूव ।

सुगच्छे पूर्वाभिरा भयान राधिया कर्णनासिकां च वदनं सुवर्षे
 आवृत करिया वज्रपात्रं यथाविधि शव्येन अत्र राधिया वाञ्छिकं अग्निं
 हताशने आहति दितेन ।

Laying him on the skin with his head eastward and placing
 pieces of gold on the ears, the eyes, the nose and the mouth and
 putting the vessels agreeably to ordinance, the priest made it as
 offering on the kindled fire of cremation.

Q. Account for the singular number in श्रीत्राचि
 नासावदनम् । Ans. See above. । १५ ।

† Pieces of gold.

§ The name of a book containing directions for re-
 ligious rites.

‡ A wooden vessel of the shape of a crescent.

¶ A round vessel made of the wood of चवला ।

* A piece of wood shaped like a sword for stirring
 the boiled rice.

ज्ञतेषु पिच्छीदकसञ्चयेषु
 द्वित्वाभिवेकं प्रकृतं प्रजाभिः ।
 प्रत्यानिनीषुर्विनयेन रामं
 प्राखादरख्यं भरतः सपीरः ॥ ३६ ॥

36. Principal part :—भरतः (कर्त्तृ) अभिवेकं द्वित्वा चरख्यं (कर्म) प्रायात् । Adj. to भरतः—प्रत्यानिनीषुः and सपीरः । पिच्छीदक-सञ्चयेषु—भावे समी । ज्ञतेषु—Adj. to it. प्रकृतम्—Adj. to अभि-वेकम् । प्रजाभिः—nominative to प्रकृतम् (passive) विनयेन—कारणे वा उपलक्ष्ये द्वितीया ।

Prose order :—पिच्छीदकसञ्चयेषु ज्ञतेषु भरतः प्रजाभिः प्रकृतं अभि-वेकं द्वित्वा सपीरः विनयेन रामं प्रत्यानिनीषुः चरख्यं प्रायात् । अथवा विनयेन प्रायात् ।

Substance :—पिच्छदानात् तर्पणक्रियायाः अस्त्रिसञ्चयनात् च परं प्रजाभिः प्रसृतं गुण्यं परित्यज्य भरतः विनयप्रदर्शनेन रामम् आनीतुम् पुर-वासिभिः सह चरख्यं गतः ।

Explanation in tika form :—पिच्छं, पिच्छदानं, उदकं तर्पणं मद्ययोऽस्त्रिसञ्चयनञ्च तेषु ज्ञतेषु पिच्छीदकदानास्त्रिसञ्चयेषु अगुहितेषु सन्स । 'यस्य च भावेन भावसञ्चयम्' इति समी । [तत्र पिच्छीदकपदेन दाने सञ्चया । पिच्छीदकानां सञ्चया इति केषुचित्] भरतः प्रजाभिः प्रकृतभिः "प्रजा स्नात् प्रकृतौ जने" इत्यमरः । प्रकृतं प्रसृतं अभिवेकं रात्र्याभिवेकं द्वित्वा लज्जा शब्दं इति शाखातीः ज्ञा । शाब्धातोश्च ज्ञात्वा । ["आदि चर्षच्च निष्ठा क्रम्या" इति वचनात् आदिचर्षच्च क्रियारर्थे योश्च निष्ठा] द्वित्वा लज्जा सपीरः [रवासिभिः सह, नवा एकेन प्रसाधमानः कदाचित् नामच्छेदिनामहया पीरैः समम्] विनयेन चरख्येन रामं प्रत्यानिनीषुः प्रत्यानीतुमिच्छुः सन् ["सनाशंस-भञ्ज उः" इति उः] अथवा विनयेन प्रसादनवा उपलक्षितः सन् उपलक्ष्ये द्वितीया । चरख्यं वनं प्रायान् गतवान् । वातेचञ् । उच्यतेपजातिः ।

शीघ्रायमाथैः ककुभोऽमुवानै-

र्जनैरपन्यानमुगित्य हृत्तैः ।

श्रीकादभूषैरपि भूषकासा-

ञ्चकार नागीन्द्रयाश्चमिन्त्रैः ॥ ३७ ॥

Change of V.—प्रत्यानिनीषुषा.....प्रायायत अरच्छ' भरतेन स
पीरिच ।

Derivation.—कृत—कृ-कर्त्तृणि 'कः । द्विला—ङा-ञाच् । कृ
कृति, कृतिः, कृतीतः, कृति । लोट् (2nd person sing.) कृति
कृति । कृति । लुङ् अहासीत् । प्रकृतम्—प्र-कृ-कर्त्तृणि (आदिकर्त्तृणि)
कः । प्रजा—प्र-जन-ञः । लुङ् अजनि, अजनिष्ट । प्रत्यानिनीषुः—प्रति-आ-
नी-सन्-ञः । प्रायात्—प्र-या-लङ् ह ।

पिण्डदान ও তর্পণকার্য সমাধা হইলে, প্রজাগণ অভিষেক প্রস্তা
করিল, তিনি তাহা পরিত্যাগ করিয়া সবিনয়ে রামচন্দ্রকে আনিবার
জন্য পুরবাসিদিগের সহিত অরণ্যে প্রস্থান করিলেন ।

After the oblation of food and libation of water were offered, and
the bone was preserved, Bharata rejecting the inauguration proposed
by the subjects set out for the forest with the citizens, desiring to
bring back Rama with entreaties.

Q. Account for क being used in प्रकृतम् । Ans.
'आदिकर्त्तृणि लिङा वक्तव्या' । Of the two verbs viz. प्रजाः 'प्रकृत-
वत्यः' and भरतः 'जही' the verb i. e. प्र-कृ denoting the first
action, has had the लिङा i. e. क । Q. Can it be रामस्य
प्रत्यानिनीषुः ? Ans. "न लोकेत्यादिना' प्रत्यानिनीषुः इत्यत्र उभयवत
बह्वीप्रतिषेधः । Q. Of what other verb can द्विला be form-
ed ? Ans. It can be formed of धा । "दधातेः द्विः" । ३६ ।

37. Principal part :—भूः (कर्त्तृपदम्) जनैः (करत्तैः) अक्षरा-

उकार । Adj. to जन्तेः—श्रीप्रायनाथैः, चतुर्धानैः, स्वर्गैः, चतुर्वैः and' नानेन्द्रपद्याभिमत्रैः । ककुभः—object to चतुर्धानैः । उपेत्य—अन् । अप-
न्यानम्—object to उपेत्य । श्रीकात्—ईतीः ।

Prose order :—श्रीप्रायनाथैः, ककुभः चतुर्धानैः, अपन्यानम् उपेत्य
स्वर्गैः नानेन्द्रपद्याभिमत्रैः श्रीकात् चतुर्वैः अपि जनैः भूः चक्रासाचकार ।

Substance :—अथ प्रमावर्गः इतिभिः रथैः अथैव सह दिव्यो व्याप्य,
जनवाङ्मत्यात् अमार्गमपि गच्छन् हुतं रामम् अनुससार, तेन च पृथ्वी पृथग्मे ।

Explanation in tika form :—श्रीप्रायनाथैः चतुर्वैः श्रीवै-
भवंतिः काथैवमाद्दहुतं गच्छद्विरित्यर्थः । [“भद्रादिभ्यो भुवश्चूर्लोपश्च इत्यः”^१
इति चतुर्वैतज्ञाने क्वञ् । इति श्रीप्राय नामघातुः, ङित्वात् चान्तनीपदम् अतः
ज्ञानच् ।] ककुभः दिशः [“दिशश्च ककुभः काठा आशाश्च इरितश्च ताः” इत्यमरः]
चतुर्धानैः व्यापुवतिः । अपन्यानमुपेत्य स्वर्गैः बङ्गत्वात् अमार्गमपि यत्ना जनैः
[“अपन्यानम्” इत्यत्र “पथो विभाषा” इति नञ्पूर्व्यात् पथः समासोक्तविधे-
र्लौकिकत्वात् अत्र न समासान्] नानेन्द्रा इतिनेष्टाः रथाः अथाश्च इति
नानेन्द्रपद्याम्, इच्छे सेनाङ्गत्वात् एवमज्ञानः, तेन भिमैः युक्तेः [अस्यात्तरस्य न
पूर्व्यनिपातः, बहुवचनियम इति वचनात्] श्रीकात् ईतीः चतुर्वैः अन्वयकारैरपि
जनैः करचभूतैः भूः भूमिः चक्रासाचकार दिदीपे । अत्र भूवचरचितानां भूवचं
विरोधः । इति विरीचासङ्कारः । तद्वचनं यथा, “विरीधः षीऽविरीधेऽपि
विरुद्धत्वेन यद्वचः” इति । कुन्दीऽन उपमाविर्नाम ।

Change of V.—मुना चक्रासाचक्रे ।

Derivation :—श्रीप्रायनाथैः—(श्रीप्र-क्वञ्) श्रीप्राय-ज्ञानच् । चतु-
र्धानैः—चतु (स्वादिः) ज्ञानच् । खट् चतुते । कुञ् चाभिट्, चाट् । ङित्
घान्ते । स्वर्गैः—इत्य-कर्परि ङः । खट् सर्पति । कुञ् चस्यत्, चसार्थीन्,

* चतुर्वैतज्ञानविषयैः श्रीप्रायनाथैः भवन्त्ये क्वञ् स्वात्, इत्यन्यानाभिर्वा
शेषैः, अथश्री चतुर्वै भवति चक्रावते । इच्छीपः यथा, अस्तमनाः सुमनाः भवति
सुमनावते । सुमनश्च इत्यस्य स-शीपः ।

उच्चिक्विरे पुष्पफलं वनानि ।

सद्भुः पितृन् पिप्रियुरापगासु ।

आरिसुरित्वा पुलिनान्यशङ्कं

छायां समान्त्रित्य विश्वसुसु ॥ ३८ ॥

असासीत् । भूया—भूय-भः । भूययति । अकासाश्कार—अकास-लिट् । लट् अकासि । लङ् अचकान् ।

जनगण सङ्घे हरेण दिक् व्याप्तं करिण्य पथहीनं नानेणुं गमनं करिण्ये लान्नि । शौके ताहादेन वेश-डूषा ना धाकिण्येणुं अ-नागेण-वथ-मिप्रियुः सेहै जनसमूहं पृथिवीके शोषोत्तित करिण्य ।

Men supplied with the best of elephants, the chariots and horses bedecked the earth, unadorned though they were on account of grief, men, who making haste spread themselves in all directions and proceeded on, in pathless places.

Q. Why not अकासाश्कार, 'क', being an उभयपदी, and the fruit of the action accruing to the agent?

Ans. कृधाती-उभयपदित्वात् आत्मनेपदिनं युज्यते, क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वात् । तत् कथमत्र न आत्मनेपदम् ? अत आह । आसः परं कृधातीः अनुप्रयोगात् अकासाश्कारः परस्मैपदित्वम् कृ-धाती युज्यते । अतः नात्र कृधाती आत्मनेपदित्वम् अपितु अकास-धातुवत् परस्मैपदित्वम् । "कृष अनुप्रयुज्यते" इति शासनात् ।

Q. Decline अश् in लट् । Ans. "अश्नाति सुचिमाहारम् अश्नुते च परस्मैपदम्" इति कविरहस्यम् । Q. Explain the formation of श्रीप्रायमाचैः and समास in नागेन्द्रयाचमिचैः । Ans. See above. । ३७ ।

38. (1) ते (कृष्णं कर्णं) वनानि (गीर्षं कर्णं) पुष्पफलं (सुसुं कर्णं) उच्चिक्विरि । (2) ते आपगासु (अधिकारणं) सद्भुः, पितृन् (च) (कर्णं) पिप्रियुः । (3) ते पुलिनानि (इला इत्यस्य कर्णं) इला (च)

आरेसुः । (४) ते छायां (समाश्रित्य इत्यस्य कर्म) समाश्रित्य (व्यं) विश्र-
यसुः च ।

Prose order :—(जनाः) पुष्पफलं वनानि उच्चिच्छिरे, आपगासु ससुः,
पितृन् पिप्रियुः, पुलिनानि इत्वा आरेसुः छायां समाश्रित्य अशङ्कं विश्रयसुच ।

Substance :—ते जनाः बनेभ्यः पुष्पाणि कुसुमानि च अश्विन्वन्, नदीषु
प्राप्त्वा पितृन् तर्पयामासुः । पुलिनानि प्राप्य तत्र रमन्ते च, छायासमाश्रित्य विश्रयसु
ववापुः ।

Explanation in tika form :—ते जनाः गच्छन्तः पुष्पाणि फलानि
व पुष्पफलं “जातिरप्राणिनाम्” इति एकवद्भावः । वनानि उच्चिच्छिरे वनानि
वघटयन्तः फलानि जगृहुरित्यर्थः । फलवत्कूर्त्तरि आत्मनेपदम् । वनःनीत्यस्य
‘अकथितञ्च’ इति कर्मसंज्ञा । तथाचोक्तम् भाष्ये “दुष्टि याचि रुधि प्रच्छि
मेचि चिवासुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ । द्रुविशासिगुणेन च यत् सचते तद्-
तोषितमाचरितं कविना ॥” उच्चिच्छिरे इति पाठान्तरम् । आपगासु नदीषु
अपां समूहः आपं, समूहे अण् ; तेन गच्छतीति आपगा, गमेः उः] “सोतस्त्वती
तैपवती अस्ततो निष्कमापगा” इत्यमरः । ससुः खातवन्तः, पितृन् पिप्रियुः
पितृवन्तः उदकाञ्जलिना इति शेषः । पुलिनानि सैकतानि “तीथीत्वितं तत्
खिनं सैकतं सिकतामयम्” इत्यमरः । इत्वा गत्वा आरेसुः शीकापनीदनाद्यं
चक्षीसुः । “व्याङ्परिभ्यो रमः” इति परस्मैपदम् । आरेट् इति पाठे शीकान् अर्थं
वक्ररितार्थः । छायासमाश्रित्य समाश्रित्य अशङ्कं विश्रयं यथा तथा विश्रयसुः
ववापुः । अनेकक्रियासु एककर्तृकत्वात् दीपकाख्यहारः । इतन्निम्नवशात् ।

Change of V.—(जनैः) सञ्जे, पितरः पिप्रियिरे, आरेसे, विश्रयसे ।

Derivation :—उच्चिच्छिरे—उत्-चि-खिट् इरे । खट् चिभोति, चिभुते ।
खट् चचैवीत्, चचैष्ट । खिट् चिमाय, चिमाय, चिच्ये, चिच्ये । ससुः—सा-
सेट् उस् । खट् खति । सुञ् चखासीत् । खिट् सञ्जी । पिप्रियुः—प्री-खिट्
इष्ट । खट् प्रीषाति, प्रीषीते । आरेसुः—आ-रम-खिट् उस् । खट् रमति ।
इष्ट् अरंत् । रिश्रयसुः—वि-श्रम-खिट् उष् । खट् श्रामति । सुञ् चयमत्,
वचमोत् ।

संप्राप्य तीरं तमसापनाया
गङ्गास्यसम्पर्कविद्युद्धिभाजः ।
विगाहितुं यासुनमस्य पुच्छं
यसुनिहृदन्महत्तयस्ते ॥ ३८ ॥

तांशोरा वन हरेते पुष्प फल मण्डलं करिण । नदीते तान करिण
पिङ्गलाकेरु उर्ण करिण, पूलतेन गमन करिण हाश अवलघन करिण
निःशङ्क विजाम करिडे नागिन ।

They "rifled the forests of" fruits and flowers, they bathed in the
river where they offered libations of water to the manes as
going to the sand bank they under the shelter of shades rest
fearlessly.

Q. Explain the samas in पुष्पफलम् । Ans. See

above. Q. Change the voice in वनानि पुष्पफलम् उचि
क्वरे । Ans. The same. "गोचे याचादयः" इति कर्णेचि वाचे याचादी

गोचे कर्णेचि प्रथमाविधानात् चत्र वनानि इतरत्र प्रथमा, पुष्पफलम् इतर
द्वितीया । Q. Account for चारुनेपद in उचिक्वरे । An

"स्वरितञितः कर्णमिप्राये निचाफले । इति फलवत्कर्णुत्वात् चारुनेपदम्

Q. Account for परलौपद in चारुतुः । Ans. "वि-कार-परि
रतः" इति चा-रुत्वातोः परलौपदम् । ३८ ।

39. ते (कर्णु) चस्य (विगाहितुम् इत्यस्य कर्णु) विगाहितुम् चसुः
निहृदन्महत्तयः—Adj. to ते । यासुनम् and पुच्छम्—Adj. to चस्य
Subordinate sentence—तमसापनायाः (चस्य) तीरं (कर्णु) संप्राप्य
गङ्गास्यसम्पर्कविद्युद्धिभाजः—Adj. to तमसापनायाः ।

Prose order :—ते गङ्गास्यसम्पर्कविद्युद्धिभाजः तमसापनायाः तीरं संप्रा
प्य गङ्गास्यसम्पर्कविद्युद्धिभाजः (चस्य) पुच्छं यासुनम् चस्य विगाहितुं चसुः ।

Substance :—वा तमसा नदीतटवता चस्यै पुच्छा वसाः, तीरं

आसाय, ते क्वायानिलादिना अश्वत्थेदम् अपनीय सन्निकृष्टायाः यमुनानद्याः पुण्यः
जलं खातुम् जम्मुः ।

Explanation in tika form :—ते जनाः गङ्गासुसम्पर्कः गङ्गासुना
सम्पर्कं भागीरथोसलिलमर्थोगः तृतीयासमासः । तेन विग्रहः अतिशयितपवित्रता
तृतीयासमासः । तां भजते या तस्याः । “भञ्जी खिः” इति खिः । उपपद-
समासः । ताम्यति करणात् पापं नाशयतीति तमसा, तमधातोः असच्, तदाख्या
आपगा नदी, मध्यपदलोपी समासः । तस्याः तीरं कूलं संप्राप्य गत्वा [‘तरसा
इति पाठे वर्गेनेत्यर्थः । “तरसी वल्लरं हसी”] निरुद्धा क्वायानिलादिसेवनात्
प्रशमिताः श्रुमश्रुतिः खेदव्यापारः येषां ते तद्याभूताः सन्तः, पुण्यं पवित्रं पावनं वा
यमुनाया इदं यामुनम्, अण्प्रत्ययः । यमुनासम्बन्धि जलं विगाह्यतुं वि-गाह्यधातोः
तुमुन् । तत्र खातुमित्यर्थः, ययुः गताः । तमसानदी यमुनासन्निकृष्टा गङ्गा-
सङ्गता च, यस्याः समीपे वाग्भीकितपोवनमासीत् । हत्तमुपजातिः ।

Change of V.—यथे निरुद्धप्रमश्रुतिभिः तैः ।

Derivation.—तमसा—तम-असच् । गङ्गा—गम-गन् । सम्पर्क—
सम् पृष भावे घञ् । विगाह्यतुम्—लट् गाहते । लुङ् अगाह्यत् । यामुनम्
यमुना—अण् । निरुद्ध—नि-रुध-कर्म्मणि क्तः । लट् कथञ्चि, हर्ष । लुङ्
अकथत्, अरीत्सीत्, अरुह ।

नदीजलेंतर जल्लेके ये तमसा नदी सुविशुद्ध ताहार तीरे उपनीत
इहेना ओ आश्रित् द्व करिया, यमुनार पवित्र जले दान करिबार ज्ज
प्रमन करिल ।

Reaching the bank of the river Tamasa that attained purity from
contact with the waters of the Ganga, they went to have a dip in
the holy water of the Jamuna after they had been relieved of
fatigue.

Q. Give the derivative meaning of आपगा ।

Ans. अपां समूहः आपम् । अच् । आपं जलसमूहं तेन तत् वा गच्छति
(प्राप्नोति) या सा आपना नदी । तमधातोः डः । १९ ।

इयुर्भरद्वाजमुनेनिकेतं

यस्मिन् विश्राम समेत्य रामः ।

च्युताशनायः फलवद्भिभूत्या

व्यस्यद्दन्त्यां शिशिरैः पयोभिः ॥ ८

40. Principal sentence :—ते (कर्तुं) भरद्वाजमुनेः (सम्) निकेतम् (कार्यं) ईयुः । Cor-relative sentence—रामः (कर्तुं) यस्मिन् (अधि) विश्राम । Adj. to रामः—च्युताशनायः । फलवद्भिभूत्या and पयोभिः—कारणे, वा कर्त्तरि द्वितीया । शिशिरैः—Adj. to पयोभिः । उदन्त्याम्—object to व्यस्यन् ।

Prose order :—यस्मिन् रामः समेत्य फलवद्भिभूत्या च्युताशनायः, (तथा) शिशिरैः पयोभिः उदन्त्यां व्यस्यन् (सन्) विश्राम, भरद्वाजमुनेः (त) निकेतम् (ते) ईयुः ।

Substance :—यत्र भरद्वाजाश्रमे रामोऽपि उपस्थाय आश्रमवृक्षफलेः श्रोतलपयोभिश्च निवृत्तञ्चत्पिपासः आसीत्, तत्र भरतानुगाः पीराः अपि समुपस्थिताः ।

Explanation in tika form :—यस्मिन् भरद्वाजाश्रमे रामः समेत्य मंगय फलवतां फलितानां वृक्षाणां विभूत्या समृद्ध्या हेतुभूतया, “फलवान् फलिनः फली” इत्यमरः । च्युता अपगतां अशनाया भोजनेच्छा बुभुक्षा इति यावत्, यस्य स तथाभूतः “अशनाया बुभुक्षा च्त्” इत्यमरः । तथा शिशिरैः श्रोतलैः पयोभिः रुक्मिलैः उदन्त्यां पिपासां “उदन्त्या तु पिपासा दृट् तर्ध” इत्यमरः । व्यस्यन् वारयन् । असेर्देवादिक्लृप् शतरि रूपम् । विश्रामश्च विश्रानः तं भरद्वाजमुनेः निकेतम् आश्रमम् ईयुः प्रापुः, ते जनाः इति शेषः । [अशनाया उदन्त्या च इति शब्दौ “अशनायोदन्त्याशनाया बुभुक्षापिपासागर्हेषु” इति क्वजनी

* The nominal verbs (नामधातु) viz. अशनाय उदन्त्या and अनाय are formed irregularly (निपातनसिद्ध) with the affix क्यच् in the sense of hunger thirst and avarice respectively.

वार्यमान् स्त्रिण्श्रमायिनश्च
 युयुक्षमासाननिशं सुसुक्ष्म् ।
 अध्यापयन्तं विनयात् प्रणेसुः
 पद्मा भरद्वाजमुनिं सशिष्यम् ॥ ४१ ॥

निवातितौ । ततः अ-प्रत्ययः । स्त्रीलात् च आप् । इति अशनाया उदत्या च
 शब्दार्थं निष्पन्नम् । इत्तमुपजातिः ।

Change of V.—इयं निकेतः । विशयसी रामीण्युताश्रमायिन व्यस्यता ।

Derivation.—इयः—इ-लिट् उत्स । लृङ् चृगात् । अशनाया—
 (अशन-क्यच्) अशनाय-अः स्त्रीलात् टाप् । व्यस्यन्—वि-अस-शब्द । लृट्
 ष्यति । लृङ् आस्यत् । उदत्या—(उदक्-क्यच्) उदत्य-अ-स्त्रीलात् टाप् ।

ताशारा भरद्वाज भूनिर निकेतने उपश्रित हईल । एई शाने
 रामेच्छ आशिरा फलवान वृक्षेर फलसम्पदे क्षुधा निवृत्त करिशा ७
 शूनीउल झले दुष्का निवारण करिशा विश्राम नाठ करिशाछिलेन ।

Thy reached the residence of the ascetic Bharadwaja where Rama
 having come had rested, having been relieved of hunger by the
 abundant products' of the fruitful trees, and of thirst by cold water.

Q. Explain the formation of अशनाया and उदत्या ।

Ans. See above. Q. Give the meaning of मुनिः । Ans.

मननात् मुनिः । "मन्यतेदृश्य" । इति मनधातोः इकारे कृते अकारस्य उकारा-
 दंगः । "दु-खेववृद्धिपमनाः, सुखेयुं विगतसहः । वीतरामभयक्रीधः स्मिरधी
 मुं निदधत्ये । ४० ।

41. *Principal part :-ते (कर्त्) भरद्वाजमुनिं (कर्म) प्रणेसुः ।

Adj. to ते—पद्मा । Adj. to भरद्वाजमुनिम्—अध्यापयन्तं and सशिष्यम् ।

विनयात्—स्त्रिण्श्रीपे पञ्चमी । अनिश्चम्—Adv. to युयुक्षमासान् । सुसुक्ष्म्
 —object to अध्यापयन्तम् । The rest are adj. to सुसुक्ष्म् ।

Prose order :- (ते) विनयात् पद्माः (कर्मः) वार्यमान् स्त्रिण्श्र-

शायिनः युयुत्सुमाचान् अनिशं सुसुचून् अध्यापयन् सशिष्यं भरद्वाजमुनिं प्रप्रेषुः ।

Substance :—अथ विनयवशात् पद्भिः गच्छन्तः भरतद्वयः शिष्यैः सह वर्तमानं भरद्वाजमुनिं प्रप्रेषुः । तदा सः संयतवाक्यान् स्थण्डिलस्थितान् योगाभ्यासरतान् सन्तं मीमांसार्थिनः अध्यापयन् आसत् ।

Explanation in tika form :—ते जनाः विनयात् विनयेन, हेतो अथवा ल्यवलोपे पञ्चमी । पादाभ्यां गच्छन्तीति पद्भाः पादचारिणः [“अन्वेक्ष्येपि दृश्यते” इति गम्धातोः ङः, पादस्य च पदादेशः*] । एतेन यावत्स्था अपि पादचारिणः अभवन् इति गम्यते । वाच्यमान् मौनव्रतिनः [“वाचि यमी व्रते” इति खच्] स्थण्डिले परिष्कृतभूमौ शिरते इति स्थण्डिलशायिनः भूशायिनः “यःस्थण्डिले व्रतवशाच्छेते स्थण्डिलशायसी” इत्यमरः । तथोक्तान् । “व्रते” † इति णिनिः । युयुत्सुमाचान् योक्तुमिच्छतः, योगाभ्यासनिष्ठानित्यर्थः । अनिशं अविच्छेदेन सुसुचून् मीमांसार्थिणां अध्यापयन् पाठयन् सशिष्यं शिष्यैः सहितं भरद्वाजमुनिं प्रप्रेषुः प्रप्रेषन्ति स्म । अथवा विनयात् प्रप्रेषुः इत्यन्वयः । वृत्तमुपजातिः ।

Change of voice :—अध्यापयन् प्रप्रेषे पद्भैः भरद्वाजमुनिः सशिष्यः ।

Derivation.—वाच्यमान्—वाच्-यम-खच्, निपातः । अपरे, वाचा-यम-ख । स्थण्डिलशायिनः—स्थण्डिल-शी-णिनिः । लट् श्रिते । लुङ् अश्रयिट् । युयुत्सुमाचान्—युज्-सन्-शानच् । सुसुचून्—सुच्-सन्-उः । लट् मुञ्चति, मुञ्चते । लुङ् अमुञ्चत्, अमुक्त । अध्यापयन्—अधि-इङ्-णिच्-शब्द । लट् अध्यापयति । लुङ् अध्यापयत्, अध्यापयत् । प्रप्रेषुः—प्र-नम-सिट् लृप् । लुङ् अनंसीत् । पद्भा—पाद-गम्-ङः ।

* “द्विमकाविद्धतिषु च” The word पाद followed by द्विम कापि and इति is transformed into पद् । The च in the aphorism represents such as are not contained in the above one. So पद् by the force of च, can be formed accordingly.

† “व्रते” व्रते गम्यमाने सुवन्-उपपदे चातीः णिनिः प्रत्ययी भवति । व्रताः भावे न णिनिः स्यात् । अतः व्रताभावपक्षे ‘स्थण्डिले श्रिते’ इत्येवं स्यात् ।

आतिथ्येभ्यः परिनिर्विण्णोः

अल्पद्रुमा योगवलेन फेत्तुः ।

घामप्रथिञ्चो अदिमान्वितानि

वासांसि च द्वाघिमवन्थुदूङ्गः ॥ ४२ ॥

डाहारा पदत्रये गमन करिग्रा मनिवा डरदाङ्ग मुनिके सविनट्टे
अपाम करिग । डाहारा वाक्य संवमन करिग्राहिलेन, अडिगेले अर्थां
डुमिडे नयन करिडेन, बागे निरत ७ सडतडे मुमुङ्गु डाहादिनेर
अध्यापनाङ्ग मुनिवर डङ्काले नियुक्त हिलेन ।

They going on foot humbly prostrated themselves before Bhara-
twaja the ascetic with his disciples when the former was teaching
the latter ones who vowed to silence and used to sleep on the open
ground, were always desirous of salvation and were given to yoga.
(fixed contemplation).

Q. Explain the formation of वाचवमान् । Ans.

“वाचु यमी व्रते” वाक्वच् उपपदे वन्धातोः खच् ख्यात् व्रते गन्थे । ततः
“वाचं वमपुरद्वरी च” इति अमन्तत्वं निपातितम् । Q. Parse अनिश्चत् ।
Ans. नास्ति निश्चा वेदाविधातो यस्य तादृशं समयम् इत्यर्थे अमन्तसंधीनि
द्वितीया । अचवा न निश्चते अत्र इति नि-श्रीधातोः डमुः । “सातत् खरादे-
राजतिगखलेन तस्य तत्र पाठः” इति प्रौढमनीरमावचनात् अन्ववपदम् । अत्रापि
अमन्तसंधीनि द्वितीया । Q. Account for पञ्चमो in अवनयात् । Ans.

See above. Q. Conjugate the root of वृष्यनाचान् in
लट् । Ans. दिवादिगधीयूक्त्वाकारनेपदिनः वृक्धातोः कटि रूपं वधा—
‘वृक्वते’ &c. । ४१ ।

42. Principal sentences :—(1) (मुनेः) अल्पद्रुमाः (कर्तुं)
फेत्तुः, (2) वासांसि च (कर्त्तुं) डदूङ्गः । Adj. to वासांसि—अदिमान्वितानि
& द्वाघिमवन्थि । Adj. to मुनेः—परिनिर्विण्णोः । एभ्यः—अल्पवामान् ।

आतिथ्यम्—object to परिनिर्व्विषयीः। योगवलेन—हेतुना। धामप्रथिव्यः—हेतोः (पञ्चमी)। अथवा “सुनेः इत्यस्य विशेषणम्।

Prose order :—एभ्यः आतिथ्यं परिनिर्व्विषयीः, तथा ग्रथितधातुः (सुनेः)

योगवलेन कल्पद्रुमाः फेणुः। अदिमान्वितानि द्राघिमवन्ति वासांसि च छद्रुः।

Substance.—भरतादिभ्यः आतिथ्यं विधातुम् तपोमङ्गिमान्वितः भरद्वाजः योगवलेन कल्पद्रुमैभ्यः इटानि सुरसफलाणि, कौमलानि वसनाणि च दीर्घाणि उत्पादयामास।

Explanation in tika form :—एभ्यः भरतादिभ्यः, सम्प्रदाने चतुर्थी, अतिथये इटम् इति आतिथ्यम् अतिथ्यर्थं अन्नपानादिकम् इत्यर्थः। “अतिथ्यं अर्गः” इति अत्र। परिनिर्व्विषयीः सर्व्वतोभावेन दातुमिच्छीः। निरूपूर्वीं वधिः दानार्थकः। तस्य भरद्वाजस्य योगवलेन समाधिवलेन कल्पद्रुमाः कल्पवृक्षाः फेणुः अन्नपानादिकमिति शेषः। तथा तस्य सुनेः धामप्रथिव्यः (धामः प्रथिमा तस्मात् इति हेतौ पञ्चमी) तेजोवाहुल्याहेतोः। कैचित् धाम्ना तेजसा प्रथिमां पृथुत्वं यस्य इति मुनिविशेषणमाहुः, तेजसो वङ्गिनिर्गमात् शरीरस्य पृथुत्वं जायते इत्यर्थः। ते कल्पद्रुमाः अदिक्षा अदुत्वेन अन्वितानि युक्तानि, द्राघिमा दीर्घं विद्यते येषां तानि तथाभूतानि वासांसि वस्त्राणि च। अकारः समुच्चये। छद्रुः उदङ्गन्ति अ। [पृथु अदु दीर्घशब्दैभ्यः तस्य भाव इत्यर्थे “पृथ्वादिभ्य इमनिच् वा” इति इमनिच्। “रक्षती इलादीर्घाः” इति पृथुवदुशब्दयोः ‘च्छ’ इत्यस्य रादेशः। दीर्घशब्दस्य ‘प्रियच्छिरे’ आदिना द्राघादेशः। पञ्चान् मतम्] इण-मिन्द्रवद्या।

Change of V.—कल्पद्रुमैः फेले.....छद्रुश्चिरे।

Derivation.—आतिथ्यम्—अतिथि च्छः। परिनिर्व्विषयीः—परि-निर्-वप्-सन्-उः वडौ। योग—युज-वञ्। अट् शुल्बे (दिवादिः)। लुङ्-अयुक्त। फेणुः—फल्-लिट् उस्। अट् फलति। लुङ्-अफासोत्। प्रथिमन्—पृथु इमनिच्। अदिमन्—अदु-इमनिच्। द्राघिमवन्ति—(दीर्घ-इमनिच्) द्राघिमन्-मतुप्। छद्रुः—अत्-वङ्-लिट् उस्। अट् वङ्गति, वङ्गते। लुङ्-अवासोत्, अवीड्।

आशां प्रतीपुर्विनयादुपास्तु

अंगुः सरागं नमृतुः सहावम्

सविभ्रमं निसुहदारमूषु

स्तिलीप्तमाद्या वनिताश्च तस्मिन् ॥ ४३ ॥

ताहादेष्वर आतिथ्याक्रिया सम्पादनार्थं समुत्सुक तपोव्रह्मिणोऽपि
शिविर बोधवत् प्रभावे कर्मक्रम इहेते अतोऽपि कल, एवम् सुकोमल ओ
सुदीर्घ वसन उद्वेगम् इहेन ।

By the power of divine contemplation of the ascetic, great in
lustre, who was desirous of conducting entertainments to the guests
the celestial trees yielded fruits and clothes of fineness and of
sufficient length.

Q. Parse धामप्रविचः । Ans. भरहाजस्य इत्यस्य विशेषणम् ।
पद्यवा पञ्चम्यनमीतत् । तथात्वे ईतो पञ्चमी । Q. Decline प्रथमम् ।

Ans. पुंलि विशेष्यपदमीतत् । प्रथिमा प्रथिमानी प्रथिमानः, प्रथिचः प्रथिचा,
प्रथिमम्भाम् &c. Q. Give the past participle form of

फल alone and with the prefixes 'of सम्, उत् and प्र ।

Ans. फल क्तः = फुल्लः, फुल्लतः, फुल्लितः । सम्-फल, संफुल्लः, उत्-फल,
उत्फुल्लः । प्र फल, प्रफुल्लतः । ४२ ।

43. (1) वनिताः (कर्तृ) आशां (कर्म) प्रतीपुः । तिलीप्तमाद्याः—
Adj. to वनिताः । (2) वनिताः विनयान् (स्थूलोपे पञ्चमी) उपास्तुः ।
(3) ताः सरागं (क्लिविच) अंगुः । सहावम् (क्लिविच) नमृतुः । (4) ताः
सविभ्रमं (विक्र-विच) भ्रमिः । (5) ताः उदारम् (क्लिविच) ऊषुः । तस्मिन्—
पद्यवरेण सप्तमी ।

Prose order :—तस्मिन् तिलीप्तमाद्याः वनिताश्च आशां प्रतीपुः, विनयान्
उपास्तुः, सरागं अंगुः, सहावम् नमृतुः सविभ्रमं भ्रमिः, उदारम् ऊषुः ।

Substance :—तपःप्रभावात् तिलीप्तमाप्रगतयः स्वर्गस्त्रियः तस्मिन्

अरदाजाम्भे भरतानुगानां ग्रीचनाव तेवान् आदिङ् पाञ्चवानासुः, सविनवच
नान् सिनेविरे, तत्कृतेषु गीतेषु रावः प्रकटितोऽभूत् । मूर्ध्निषु पिशासादि-
कम चक्षत्यत । प्रचतिषु विभमः चक्षत्यत । वचनेषु उदारता चक्षिता
इति ।

Explanation in tika form :—चष तपःप्रभावात् चमृहित
राजोचितम् आतिथ्यम् प्रकटयन्नाह आशामिति । तस्मिन् आशने तिखीतना
तन्नाशौ चक्षुराः आषा यासां ताः तिखीतनायाः वनिताः, वनन्ति उच्यन्ते अजने
इति वनिताः, वन् आतोः इतच् । द्विव्ययीचितः “वनिता जानितात्पद्योपुराणायाश्च
गीतिति” इति अमरः । आशां मुनेरादिभ्यं प्रतीषुः न्यङीतवल्ः षेटीवत् इत्यर्थः ।
वक्ष्यादंशान् प्रति-इषधातीः खिटि उष् । विनवान् विनयेन उपासुः
उपात् स्नाधातोः लुङ् । उपस्थिताः पादोदकादिदानेन उपसर्गा चक्षुः ।
नतु देवताबुद्ध्या हुमयानासुः, तथात्वे आत्मनेपदं स्यात् । सरामं जालवादिदानयुक्तं
यथा स्नापनाय अङ्गुः गीतवल्ः । सङ्घातं विद्यासादिषट्पायुक्तं नष्टतुः नर्त्तितवल्ः ।
“श्रीचां विद्यासादिविष्णोर्विभन्ना ललितं तथा । इत्या लीलेस्वमी द्वावाः”
इत्यमरः [उक्तञ्च दपंचलता, “भुनेत्रादिविकारैश्च सम्भोविच्छ/प्रकाशकः । भाव
एवात्मसंलक्ष्यविकारी ह्यत्र चक्षते” इति] सुविभमं चमुरावात् आत्मियुक्तं यथा
ज्ञात् तथा नेमः प्रचताः [विभमस्वरया काले भूवास्मानविपर्ययः] इति]
उदारम् अङ्गुः अशाम्यम् उक्तवल्ः । उदारो दाहमद्यतीर्दंशेषु आभिधेयवत्”
इति ब्राह्मणात् । दीपकालहारः । इषमृपजातिः ।

Change of V.—आशा प्रतीषे, उपस्थानि, अवे, नष्टे, नेमि, ऊर्ष
तिखीतनायाभिः वनिताभिः ।

Derivation.—प्रतीषुः—प्रति-इष-खिट् उष् । षट्, प्रतीषति । लुङ्
प्रवेणीत् । उपासुः—उप-स्ना-लुङ् चम् । एषवचने चक्षतात् । अङ्गुः—भे-
खिट् उष् । षट् नावति । नष्टतुः—इत्-दिवाविः । षट् चक्षति । लुङ्
चमणीत् । षट् नर्त्तयति, नर्त्तयति । वनिता—वन्-षेचने इति, वन्-इतच् ।
वनन्ति षट् । चवानीत्, चवनीत् लुङ् ।

वञ्जावपानं श्रयन्त्य नाना
 वञ्जावकाशे वचिसंप्रसृतम् ।
 तान् प्रीतिमानाह मुनिस्ततः स
 निवह्यमाहं पिवतात्त मेधम् ॥ ४४ ॥

तिलोत्तमा अङ्गुलि रमणीयं चरित आञ्जानुवर्तिनी रहैल । ताहारा
 सविनये भवतामुग्रविनेर परिचर्या करिते लागिल । मालवादि राग
 रागिनी सहित सङ्गीत करिते लागिल, भावङ्गनिर सहित नाचिते
 लागिल, सविद्यमे प्रणाम करिमा उदारवाणी प्रयोग करिते लागिल ।

Loving women such as Tilottoma yielded to the directions of the
 ascetic, served them humbly, sang in musical harmony, danced with
 coquettish gestures, bowed with grace (or amorous gestures) and
 spoke politely.

Q. Account for परकीपद in उपानुः । Ans. "उपानु
 ईवपूजा सङ्गतिकरच मित्रकरच पयिषु ।" इति उपपुण्यकात् स्थापानोः ईवपूजा
 चाकस्मिदं स्नात् । अत्र तु न ईवपूजा पूजनम्, अतः परकीपदम् । "सुखं
 क्षुतिभिरर्थाभिरपतच्छे सरस्वती" इत्यत्र तु रवी ईवात्रत्वात् ईवत्पारीपः,
 अतः तत्र चाकस्मिदम्, इति अष्टौजिदीक्षितः । Q. Define दान and
 विषय Ans: "बीभारिचक्रसंयुक्ती सुनेतादिविकारात् । भावादीपत् प्रकाशी
 यः स दान इति कथ्यते ।" "चित्तवृत्तनवस्थानं यकारात् विभूनी मतः ।"

Q. Enumerate the रान । Ans. मेरुः बीभारिचक्रं च द्विद्वीबी-
 दीपकसंज्ञा । श्रीरानी शिखरानच रानाः षट् इति वीर्षिताः । ४५ ।

44.° Principal part :—मुनिः (कर्तुं) तान् (कर्म) पाठ स ।
 Incomplete verb—इत्ता । वञ्जावपानं and श्रयन्—object to
 इत्ता । आना—अन्, adj. to वञ्जावपानम् and श्रयन्म् । वचिसंप्रसृतम्
 —adj. to वञ्जावपानम् । अवकाशे—आधाराधिकारणे आधाधिकारणे च ।
 मोहिनाम्—Adj. to मुनिः । ततः—पञ्चम्यनञ्चयम् । Subordinate

sentence—(1) यूयम् (अन्नम् कर्तृपदम्) निवहन्, पिवत, आस and श्रेष्णम् ।

Prose order :—ततः अन्नं काशे रुचिसंप्रकृतं नामा रक्षापानं श्रयन् च कृत्वा प्रीतिमान् मुनिः तान्, 'निवहन्', 'आश्व' 'पिवत' 'आस' 'श्रेष्णम्' इति आह च ।

Substance :—भरद्वाजः अस्मिन् अवसरे यथायोग्यप्रदेशे वा वसनानि भीज्यानि , पानीयानि तथा शय्याः विधाय तान् ससन्तोषम् उवाच, यूयं तावत् वसनानि परिषत्, आसनेषु उपविशत, पानीयानि पिवत, भीज्यानि खादत श्रयनेषु स्वपित इति ।

Explanation in tika form :—ततः वनितीपस्थानानन्तरं अवकाशे यथायोग्यप्रदेशे अवसरे वा, रुच्या संप्रकृतं रुचिसंप्रकृतं तृतीया समासः । यस्मिन् यावतो अभिरुचिः तथैव सम्पादितं वस्त्रं वासश्च अन्नं भीज्यश्च पानं पानीयश्च तन्तु, समाहारश्च । सर्व्वो हन्वः विभाषयैकवद्भवति इति एक.भावः । श्रयन्श्च शय्याश्च नामा नामाविधं "नामा विनीभयानेकार्थेषु"* इति हेमः । कृत्वा विधाय प्रीतिमान् इष्टो मुनिः भरद्वाजः तान् भरतादीन्, निवहन् परिषत् वस्त्रापीति शेषः । नि-वसुधातोः लोटि ध्वम् । आश्वम् उपविशत । आसु-धातोः लोटि ध्वम् । पिवत पय इति शेषः । अत्त भक्षयत अन्नादिकमिति शेषः । तथा श्रेष्णं स्वपित, श्रयने इति शेषः । सर्व्वत्र विधी लोट् । इति आह च उक्तवान् । दीपकाख्यारः । उपसृपजातिः ।

Change of V.—ते प्रीतिमता उच्यन्ते च मुनिना ।

Derivation.—वस्त्र—वस-न् । लट् वसे । लुङ् अवसिष्ट । अन्नं—अद-क्तः । लुङ् अवसत् । पान—पा-कर्म्मणि ल्युट् । लुङ् अपात् । श्रयन्म्—शी-अधिकारणे ल्युट् । संप्रकृतं—सं-प्र-कृत-कर्म्मणि क्तः । लट् कल्पते । लुङ् अकल्पत्, अकल्पिष्ट, अकल्पम् । लट् अकल्पति, कल्पिष्यते, कल्पिष्यते । लिट् अकल्पिषी । लुट् कल्पिता, कल्पिता । निवहन्—वि-वह-लोट् ध्वम् । लट् वसे ।

* विनाशे वधा—विभुं नामा नीचसी भासि दीवः । उभयाथे—नामाविधं न सर्व्वत । अनेकार्थे वधा अत्रैव ।

ते भुक्तवन्तः सुसुखं वसित्वा
वासांस्युषित्वा रजनीं प्रभाते ।
द्वृतं समध्वा रथवाजिनागे-

र्मन्दाकिनीं रम्यवनां समीयुः ॥ ४५ ॥

वाहम्—वास-खोट् भम् । खट् वासि । अण—अद-खोट् त । खट् अन्ति ।
शेधम्—शी-खोट् भम् । खट् शेते ।

हेतु मध्ये भूनिवर अद्योत्केरु रूचिर अमूर्तरूप नानाविध वस्त्र, अन्न,
पानीय ७ शय्या अलङ्कृत करिष्य आनन्दमयेन ताहादिगके वनिलेन, वस्त्र
परिधान कर, आसटन उपवेशन कर, अन्न भक्षण कर, पानीय पान कर,
७ शय्याय विश्राय लाभ कर ।

During the intermission, the ascetic preparing, to their taste, the
various sorts of clothes, food, drink and bed, was glad to say, 'O put
on the clothes, take your seats, drink and eat and take rest.'

Q. Account for the singular number in वस्त्रा-
पानम् । Ans. See above. Q. Show the propriety of
the epithet प्रीतिमान् । Ans. योगवलात् राजीषिताहारादिचमुत्-
पादानात् भरद्वाजः महतीं प्रीतिमगच्छन्, इत्यस्य साधेक्षम् । Q. What
विकृति does तस् represent here. In what other विकृति
can it be used ? Ans. अत्र पञ्चम्यां तस् । 'सार्धविकृतिकससित्'
इति 'तस्' सर्वत्र विकृतिषु प्रयुज्यते । यथा, अती भवान्, तती भवन्तम्, अती
भवते इत्यादि । ४४ ।

45. Principal part :—ते (कर्तृ) द्रुतम् (क्रियाविध) मन्दा-
किनीं (कर्म) समीयुः । Adj. to ते—समध्वाः and सुक्तवन्तः । Adj. to
र्मन्दाकिनीम्—रम्यवनाम् । रथवाजिनागेः—रथवाजिनागेः—रथवाजिनागेः—रथवाजिनागेः
Incomplete verbs—वसित्वा and उषित्वा । वासांसि—object to
वसित्वा । सुसुखम्—Adv. to सुक्तवन्तः । रजनीम्—अध्वनसंयोजी वितीया ।
प्रभाते—कालाधिकरणे ।

Prose order :—सुमुखं मुक्तवन्तः ते वासांसि वसित्वा रजनीम् उषित्वा प्रभाते समम्भाः (सन्तः) रथवाजिनागैः द्रुतं रथ्यवनां मन्दाकिनीं, समीयुः ।

Substance :—सुखीन आहारादिकं कृत्वा वस्त्राणि च परिधाय एकां रजनीं यापयित्वा प्रातः रथादिभिः सङ्घं नागानुवर्तिनः सन्तः रमणीयवनां मन्दाकिनीं नाम नदीं प्राप्ताः ।

Explanation in tika form :—सुमुखं यथा तथा मुक्तवन्तः कृत-जीवनाः ते भरतादयः वासांसि वस्त्राणि वसित्वा परिधाय 'वस्त्रमाच्छादनं वासः' इत्यमरः । रजनीं रात्रीम् उषित्वा स्थित्वा । "कालाध्वनीरत्यन्तसंधीनि" इति धितीया । प्रभाते प्रातःकाले, सकृता अप्थनः इति समम्भाः अविच्छिन्नाध्वानः सन्तः । प्रादिसमासः । "नृपसर्गादध्वानः" इति समासान्तश्च । रथस्य वाजी अथस्य रथवाजि, इन्धकवद्भावः । तेन सङ्घिता नागा इति शाकपाथिवादिवाद्वा सुनासः, तेः, अथवा सेनाकृत्वात् समुदायस्यैकवद्भावः स्यात् । अपरे, रथस्य वाजिनीय्याश्च नागा इतिनास इति इतरैतरवन्तः इत्याहुः । परे तु 'सेनाज्ञानं बहुले सेनाहार' इति रथस्य वाजी च नागस्य इत्येकवचनेन विषयं वदन्ति । सेनाहारविधेरनित्यत्वमित्यन्वये । द्रुतं शीघ्रं रम्याणि वनानि ज्ञानानि यत्र तान् रथ्यवनां रमणीयज्ञाननां रमणीयजलां वा "वनं ज्ञाननगीरयोः" इति विभः । मन्दाकिनीं नदीं [मन्दाकिनीं चित्रकूटवर्त्मनि नदीविशेषी नदीदेति प्रसिद्धा । गङ्गामात्रे मन्दाकिनीति केचित्] समीयुः सकृत्तवन्तः । इत्यनुपजातिः ।

Change of V.—तैः मुक्तवन्तिः समम्भैः मन्दाकिनी रथ्यवना समीये ।

Derivation.—मुक्तवन्तः—मुञ्ज-क्तवत् । कृट् मुञ्क्ते । लुङ् अमुक्त । खिट् बुमुक्ते । वसित्वा—वस्-(अदादिः) ज्ञाप् । कृट् वसि । उषित्वा—वष (आदिः) ज्ञाप् । कृट् वसति । लुङ् अवात्सोत् । समीयुः—सम-इ-खिट् उष । कृट् एति । लुङ् अनात् । खिट् इयाय ।

'आहारो परत्र शूढे आहार करिष्यो, वज्रादि परिधान करिष्यो ऽ व्राजित्ते उधाय अवस्थान करिष्यो प्रेतादेते मत्तुं हरेण वधावच्छि नह राजपथ आश्रय करिष्ये ऽ रम्यवन (रम्याजल) मन्दाकिनी नदीदेते उग-नीते हरेण ।

वैखानसेभ्यः सुतरामवाचां-
 सती विधिज्ञानपतन्त्रिसङ्गम् ।
 अन्नं लिहायं रविमार्गभङ्ग-
 मानं हिरेऽद्भिं प्रति चित्रकूटम् ॥ ४६ ॥

Dining in great delight, dressing themselves with the clothes and staying there for the night and then in the morning quickly taking to the roads with the chariots the horses and the elephants, they reached the Mondakini with lovely forests attached to it (or with lovely waters).

Q. What should be the form of वच् with the affix क्वाच् । Conjugate it in षट् and लुङ् । Ans. वच् क्वाच्दाने इत्यर्थे 'वसित्वा' इत्येवं स्यात् । लुङि अवासीत् । 'वच्' निवासे इत्यर्थे तु 'वसित्वा' इति । लुङि अवात्सीत् । अटि यथा कविरहस्ये—“वसे वस्त्वनेरं निवासायन्ति यः चित्रञ्च चोनांघकम् । यो वस्त्वन्निपु प्रवासयति यः क्रुद्धः कुलं विविधाम् । खजौर्यस्य मुखाभ्युजि निवसति प्रीत्या सरस्वत्यपि ॥” सन्नाथस्य देवादिकस्य लुङि अवासीत् अवासीत् । प्रीचनार्थस्य पुरादिगर्भोयस्य लुङि अवावसत् । ४६ ।

46. Principal part :—ततः (ते) चित्रकूटम् (अद्भिर्मित्यस्य विशेषणम्) अद्भिं (प्रतियोगे द्वितीया) प्रति चानं हिरे । Adj. to ते—सुतरामवाचाः । Adj. to अद्भिं—विधिज्ञानपतन्त्रिसङ्गम्, अन्नं लिहायं and रविमार्गभङ्गम् । वैखानसेभ्यः—अपादानम् । प्रति—कार्यप्रवचनीयम् ।

Prose order :—ततः वैखानसेभ्यः सुतरामवाचाः (ते) विधिज्ञानपतन्त्रिसङ्गम् अन्नं लिहायं रविमार्गभङ्गं चित्रकूटम् अद्भिं प्रति चानं हिरे ।

Substance :—ते भरतादयः वैखानसेभ्यः रामवाचांमाकष्यं चित्रकूटं प्रति प्रस्थिताः । स च चित्रकूटः क्रुद्धिः पक्षिभिः पूरित आसीत् । तस्य भङ्गं नवननसङ्गतं, सूर्यस्य च पञ्चानम् अरुचत् ।

‘ Explanation in tika form :—ततो नन्वाकिनीनमानान्तरं वैखान-
 सीभ्यः वानप्रस्थेभ्यः वानप्रस्थनर्षाण्डलिभ्यः तापसेभ्यः इत्यर्थः’। ‘युत्सुयानां
 आवधिता’ इति पञ्चमी । “वैखानसी वनेवासो वानप्रस्थश्च तापसः” इति
 वैजयन्ती । युता आकर्षिता रामस्य वार्ता ‘चित्रकूटे रामोऽस्तोति’ उक्तान्तः
 यैः तादृशाः “वार्ता प्रवृत्तिर्ब्रह्मण उदन्तः” इत्यमरः । ते भरतादयः विशिष्टानः
 कूजन् पतन्निषां पत्निषां सहः समूही यत्र एतादृशं, कूजत्पत्निगणमित्यर्थः ।
 “सहसार्थो तु जन्तुभिः” इत्यमरः । अथ’ मेघं लेदीति अथलिङ्गं मेघस्युक्
 “वह्वाथे लिङ्गः” * इति खश् ! तथाभूतम् अयं शिखरदेशः यस्य तादृशं
 अथस्यष्टशिखरमित्यर्थः । “अयं पुरस्तादुपरि परिणामे फलस्य ‘च’ इति
 मेदिनी । रवेः सूर्यस्य मार्गभङ्गः उच्चैस्तरत्वात् वर्त्मविघातो यत्र तादृशं
 चित्रकूटगामानम् अद्रिं पर्वतं प्रति [“लक्षणेत्यन्तु ताख्यामभागवीप्सासु प्रतिपर्येन-
 वः”]† इति प्रतेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा, तदधीगे “कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया” इति
 द्वितीया] आनंहिरे तं लक्षौक्य जम्बुः । गत्यर्थस्य अन्वृत्तातोः लिटि इरे ।
 इतस्तुपजातिः ।

Change of V.—युतरामवार्तेः आनंहिरे ।

Derivation.—विशिष्टान—वि-शिष्ट-शान्त्रच् । पतन्निन्—पतन्-इति ।
 अथलिङ्ग—अथ-लिङ्ग खश् । आनंहिरे—अन्वृत् लिटि इरे । लट् अङ्गते । लङ्
 आङ्गिष्ट । अद्रिः—अद्-क्रिन् । रविः—र-रः ।

अनन्तरं तादृशा वानप्रस्थदिगेर निकटे इहेते त्रामरक्षेत्र संवाप
 पाहेया नानागन्धिनिनामित चित्रकूटपर्वतेर अन्विमूर्धे प्रथम करिण ।

* बह्वलिङ्गी वीः, अथलिङ्गी गिरिः ।

† “लक्षणे इत्यन्तु ताख्याम भाग वीप्सासु प्रतिपर्येनवः ।” प्रति परि अन्
 इति त्रीणि लक्षणादिषु अर्थेषु कर्मप्रवचनीयसंज्ञानि भवन्ति । लक्षणे चित्रं
 यथा, इत्थं प्रति परि अन्विमूर्धते विद्युत् । इत्यन्तु ताख्यानि यथा, मल्ली विषं
 प्रति &c. भानि यथा लज्जो इति प्रति ; इरेर्भाव इत्यर्थः । वीप्सायां (per-
 vasion) यथा इत्थं इत्थं प्रति &c.

दृष्टोर्धुंवानान् ककुभो बलीघान्
वितत्य शाङ्गं कवचं पिनङ्ग ।

तस्थौ सिसंग्रामयिषुः श्रितेषुः

सौमित्रिरक्षिभ्रुवमुज्जिह्वानः ॥ ४७ ॥

এই পর্ব্বভেদে শিখরদেশে যেখ স্পর্শ করিয়াছিল ও সূর্য্যের পথরোধক হইয়াছিল !

Hearing the tidings of Rama from the mendicants they then proceeded towards the mount Chitrakuta, the peaks of which touched the clouds and obstructed the course of the sun and which had a large number of birds chirping (merrily).

• Q. Give the derivative meaning of पतन्निन् ।

Ans. पतन्न् चायते यत् तत् पतन्नं पच्च; तत् चखास्तीति पतन्नी पच्ची ।

Q. What do you mean by a कर्मप्रवचनीय ; when is

प्रति called a कर्मप्रवचनीय ? Ans. कर्म क्रियां प्रवचनीयम् प्रोक्तवन्

रति कर्मप्रवचनीयम् । प्र-वच्-घातोः घतीति कर्त्तरि चनीयर् । [प्रति &c

when detached from a verb i. e. kept alone, are कर्मप्रवचनीय

i. e. ones that expressed action sometime ago] लक्षणादिषु

चयेषु 'प्रति' कर्मप्रवचनीयं भवति । ४६ ।

47. Principal part :—सौमित्रिः (कर्त्तुं) सिसंग्रामयिषुः (विचं)

तस्थौ । Adjunct to बलीघान्—ककुभः ऊर्ध्ववानान् । Adj. to सौमित्रिः

सिसंग्रामयिषुः, श्रितेषुः and उज्जिह्वानः । अक्षिभ्रुवन्—object to उज्जि-

ह्वानः । Incomplete verbs—दृष्टा, वितत्य, पिनङ्ग । बलीघान्—ob-

ject to दृष्टा । ऊर्ध्ववानान्—adj. to बलीघान् । ककुभः—object to

ऊर्ध्ववानान् । शाङ्गम्—object to वितत्य । कवचम्—object to पिनङ्ग ।

Prose order :—श्रितेषुः सौमित्रिः ककुभः ऊर्ध्ववानान् बलीघान् दृष्टा,

शाङ्गं वितत्य, कवचं पिनङ्ग सिसंग्रामयिषुः (सन्) अक्षिभ्रुवन् उज्जिह्वानः तस्थौ ।

' Substance :—दिग्ः परिभ्याम् नञतः सैन्धवसूत्रान् चतुर्विंशत् लक्षणः चक्षित्तयत् यथा कश्चित् चक्षान् परिभितुम् प्राग्वच्छतीति, अतः धः अतः सञ्जं कृत्वा, वन्धं परिधाय, तीक्ष्णान् वाचान् आदाय चक्षित्तुर्वं संक्षीच्य तुक्षार्थम् उच्यतः चासीत् (रामस्य वाचार्थं जानन् न तथाश्रुत्) ।

Explanation in tika form :—श्रितः तीक्ष्णः इयुः वाचो यस्मैति तीक्ष्णश्चर इत्यर्थः । सुमित्राया अपत्यमिति सौमित्रिः लक्षणः "वाङ्मादिभ्यश्च" इतीञ् (चि) । ककुभः दिग्ः "दिग्शस्य ककुभः काष्ठा आशाश्च इरितश्च ताः" इत्यनरः । ऊर्ध्ववानान् चाष्ठादयतः ऊर्ध्वधातीः शानच्, वक्षीधान् सैन्धवसूत्रान् "वक्षं गन्धरसी रुपे स्थाननि स्त्रौख्यसैन्ययोः" इति मेदिनी । इडाः श्राद्धं श्रद्धस्त्व विहारम्, अक्षप्रत्ययः । अतुः वितत्य सञ्जं कृत्वा, आक्षार्थेन विचारार्थं वा, तनुधातीः ख्यप् । कवचं वन्धं पिनश्च वहा "वटि भागुरिररञ्जीपमवाध्वीरुपसर्गयोः" इति अयेः अक्षारख्य खोपः । तथाच, भुजङ्गपिहितहारं पाताखनधितिष्ठति" इति रघुः । सिंसेयामधिपुः संयामधितुं योडुमिच्छुः सञ्, कश्चित् अभिभवितुम् प्राग्वच्छन् संभाम्य संयामोच्यतः सञ् इत्यर्थः । चक्षित्तो नेचे च अञ्ची च चक्षित्तुर्वं । प्राञ्चकृत्वात् समाहारबन्धः, अञ्चतुरेत्वादिबन्धः अञ्चप्रत्ययान्को निपात्किन्तुः । उच्चिहान् ऊर्ध्वं नयन् तस्यो स्त्रितः । रामस्य तस्मै श्रातवान् अतः स न तथा स्त्रितः इति व्यज्यते । इत्तस्तुपजातिः ।

Change of V.—तस्ये सिंसेयामधिपुश्चा श्रितेषुश्चा सौमित्रिश्चा...उच्चिहानि ।

Derivations :—ऊर्ध्ववानान्—ऊर्ध्वं (अदादि) शानच् वित्तीया । खट् ऊर्ध्वति, ऊर्ध्वति, ऊर्ध्वते । लुङ् वीर्ध्वीत्, वीर्ध्वीत्, वीर्ध्वीत् । श्राद्धं—श्रद्ध-अच् । पिनश्च --अधि-नञ-ख्यप् । खट्, नञ्ति, नञ्ति । लुङ् चनात्सीत्, अनञ् । खिट् ननाङ्, भिष्टे । सिंसेयामधिपुः—संयाम (पुरादिः)

* "अचतुर-विचतुर-सुचतुर-स्त्रोपुं-स-धेन्वन्कुङ्-अक्षवान्-वासनस-अधि-धु-व-दारगव-उर्ध्वशीव-पदशीव-नक्षन्दि-व-राशिन्दि-व-अङ्गर्दि-व-सुरजस-निःशेष-पुत्रवायुव-प्रायुव-प्रायुव-अग्यजु-व-आतीव-नशीव इतीव-उपयव-नीडवाः ।" इति पञ्चमिश्रितः अञ् प्रत्ययान्ताः निपात्कम् ।

शुक्लोत्तरासङ्गधृतो विग्रहज्ञान्
पादैः शनैरापततः समन्धून् ।
भौहिष्ट तान् वीतविस्त्रबुद्धीन्
विवन्दिषून् दामरथिः स्ववर्ग्यान् ॥ ४८ ॥

सनतः उः । शित—शो-कर्मणि क्तः । लट् श्यति, लुङ् अशात्, अशासीत् ।
लिट् श्यी । उच्चिहानः—उत्-ह्वा शानच् । लट् जिह्वीते (लुङ्हीत्यादिः)
जिह्वते, जिह्वते ।

सैन्यद्वयं नानादिक् आच्छन्नं करिष्या आसिद्धेहे देधिष्या सुमित्रा-
नन्तन तीक्ष्णबाण ग्रहणानन्तरं धनुके ज्ञा बोद्धवन् करिष्या, कवच परिधान
करिलेन एव९ जग्राथार्थं अस्तुत इईया चक्षुः ७ ज्ञानुगल उँ९क्षेप करिष्या
दृ०ग्रायमानं रश्चिलेन ।

Seeing the multitudes of forces spreading in all directions, the son
of Sumitra, with his sharp arrows, stretched the bow made of horn,
put on the armour and stood ready for a fight with his eyes and
brows raised up.

Q. Write gram. notes on पिनञ्च । Ans. पिनञ्च
अपिनञ्च इति पदद्वयं स्यात् । भागुरितेन अपि अत्र इत्येतयोः अकारलोप-
विधानात् अत्र अकारस्य वैकल्पिकः लोपः । “वृद्धि भागुरिः अत-लोपसु अत्राथ्योः
उपसर्गशोः ।” Q. Expound the samas in अचिधुवन् and
derive सिंसयान्धिवुः । Ans. See above. । ४७ ।

48. Principal part —दामरथिः (कर्तुं) तान् (उद्देश्य कर्म)
स्ववर्ग्यान् (विधेय कर्म) भौहिष्ट । Adj.s to तान्—शुक्लोत्तरासङ्गधृतः
विग्रहज्ञान्, आपततः, समन्धून्, विवन्दिषून्, वीतविस्त्रबुद्धीन् and तान् । पादैः
—करथैः । शनैः—अव्ययम् (क्रियाविधेय) ।

Prose order :—दामरथिः शुक्लोत्तरासङ्गधृतः विग्रहज्ञान्, शनैः पादैः
आपततः, समन्धून् तान् वीतविस्त्रबुद्धीन् विवन्दिषून् स्ववर्ग्यान् भौहिष्ट ।

* Substance :—रामानिहृष्यन् आगच्छतः तान् युद्धम् उत्तरासङ्गं चारयतः

श्रद्धाहीनान्, पादैः आगच्छतः, सशोकान् अतएव अनिष्टबुद्धिम् अपकटयतः तान्
इष्टा रामः तर्कितवान् यथा एते मम आत्मीया वन्दितुमभिलषुः समागच्छ-
न्तीति ।

• Explanation in tika form :—दशरथस्यापत्यं दशरथिः, रामः
“अत इञ्” इति इञ् । उत्तरदिग्दिग्भागे आसज्जते इति उत्तरासङ्गः, श्रद्धा-
यः उत्तरासङ्गः उत्तरीयं “वी प्रावारीत्तरासङ्गी समी इहतिक्ता तथा । संन्या-
सुत्तरीयश्च” इत्यमरः । युञ्जे श्रद्धोत्तरासङ्गी निषिद्धः । तत् विभ्रतीति श्रद्धो-
त्तरासङ्गभूतः तान् । सत्सूक्ष्मिष्यादिना क्तिप् । तथा विगतं श्रद्धं येभ्यः तान्
विश्रज्जान् निरायुधान्, तथा शनैः मन्दं पादैः आपततः आगच्छतः व्यक्तताङ्गनत्वान्,
समन्यूनं दौगान् सशोकान्, इति यावत् । “मन्युदैन्वे क्रतौ क्रुधि” इत्यमरः ।
तुल्ययोगे बहुव्रीहिः, [प्रमन्यनिति पाठे प्रकृतशोकान् आगतशोकान् वा] तान्
बलीघान् वीता अपगता विरुद्धबुद्धिः शत्रुबुद्धिः येषां तथाभूतान् विवन्दिषुन्
वन्दितुमिच्छुन् स्वर्गं भवान् स्ववर्ग्यान् आत्मीयान् [“अशब्दे यत्पत्नी अन्यतरस्याम्”
इति यत्, अशब्दे किम् कवर्गीयः वर्णः] औद्दिष्ट तर्कितवान् ज्ञातवानित्यर्थः ।
ऊहधातीः लुङिङपम् । इत्सुपजातिः ।

Change of V.—.....विश्रज्जा.....समन्यवः औद्दिष्टते ते वीतविरुद्ध-
बुद्धयः विवन्दिषवः दशरथिनां स्ववर्ग्याः ।

Derivation. —आपततः—आ-पत-अट् द्वितीया । औद्दिष्ट—ऊह
लुङ् त । लट् ऊहते । लिट् ऊहाचक्र । विवन्दिषुन्—वि वन्द-सवन्त उः
द्वितीया । लट् वन्दते । श्रद्धा—श्रच्-लक् । उत्तर—उत्-सु-अप् । तरति—
लट् । अतारीत् लुङ् । आसङ्ग—आ-सङ्ग-अच् । सजति लट् । असाङ्गीत्
लुङ् । श्रद्धा—श्रच्-इन् । श्रसति लट् । अशासीत् अशसीत् लुङ् । मन्यु—मन्-
युच् । पाद—पद्यते मन्यते अनेन इति पदधातोः करणे घञ् । अपाहि लुङ् ।

रामचन्द्र बुद्धिंते पारिलेन ईशारा आपनार लोका । कारण ईहा-
नेर उच्छरीर वन्न उक्त । (लोहित रक्त वृद्धेरं चिद्रू) निकटे अन्न नाई,
सन्तोके धीरे धीरे पदसकारे आपन्न करितेछे । अनिष्टे वासना
नाई, अधिकत वननार्थं श्रानो ।

समूलकार्षं चकपूदन्तो
रामान्तिकं वृद्धितमन्युवेगाः ।
आवेदयन्तः क्षितिपालमुच्चैः-
कारं स्रुतं रामवियोगशोकात् ॥ ४९ ॥

Rama, the son of Dasaratha recognized them to be of his own clan as they wore white overcovering, were weaponless, approached lowly on their foot with grieved hearts, showed no hostile motives and were desirous of doing homage.

Q. Show the fitness of the adjectives to स्रुत्यान् । Ans. एतैः विशेष्यैः न ते युद्धाभिलाषिणः इति सूचितम् । तथाहि शयाने युद्धवस्त्रोत्तरासक्तौ निविष्टः । शस्त्रहीनता शोकसन्मग्नता शनैः पादौ-
रामनग्न संयामात् अन्यपालम् प्रकटयति ; Q. Decline पाद । Ans. पादः पादौ पादाः । पादन् पादौ पादान्, पदः । पादिन् पदा वाङ्माभ्यां इयाम् &c । ४८ ।

49. Principal part :—(ते) रामान्तिकं (कर्षं) समूलकार्षं व्यन्) चकपुः । Adv. to ते—रुदन्तः, वृद्धितमन्युवेगाः and आवेदयन्तः । Object to आवेदयन्तः—क्षितिपालम् । स्रुतम्—Adj. to क्षितिपालम् । शैःकारम्—adverb to आवेदयन्तः । रामवियोगशोकात्—हेतोः ।

Prose order :—वृद्धितमन्युवेगाः रुदन्तः ते रामवियोगशोकात् स्रुतं क्षितिपालं उच्चैः कारम् आवेदयन्तः रामान्तिकं समूलकार्षं चकपुः ।

Substance :—अथ भरतानुगाः पौराः राममासाद्य शोकात् दमरुच-
श्चम् उच्चैः आधीचयन्तः धूरायां पतितः तत्पुरीभूमिम् देहलुफनेन पिष्टयन्तः ।

Explanation in tika form :—वृद्धितः विवृष्टः मन्युवेगः शोक-
मसरी वेषां तयाभूताः [“मन्युर्देव्ये कृतौ कुषि” इत्यनरः, देव्यम्=शोकः]
पतयद् रुदन्तः विवृष्टयन्तः ते जनाः रामवियोगशोकात् रामविरहदुःखाज्वेतीः



सतम् उपरतं चित्तिपालं सपतिम् उच्यैः कारम् उच्यैः कला आवेदयन्तः कथयन्तः
 “अव्ययीत्यधामिताख्यानम्* कञः ज्ञाचतुली” इति कञी चतुल्, यथा कारं विद्म
 चित्तिपालम् उच्यैः यथा स्नात् तथा आवेदयन्तः । रामविद्येने प्राचविद्योगकारि-
 त्वेनेव विज्ञत्तम् । रामान्तिकं रामसनीपददीर्घं समूलकारणं समूलं कथिला; क-
 धातीः चतुल् । चकपुः पिष्टयन्तः । मूलीन सङ्घ समूलं । “निमूलसमूलयोः
 कवः”† इति चतुल् । “कथादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः” । चतुल्लनस्मान् प्रथमया-
 भावः, तेन समूलकारणं चकपुः समूलं चकपुर्त्विर्भ्यः । [चप प्रकारेण पूर्वकाव
 इति न सम्बध्यते इति भट्टिजिदीक्षितः] यथा मूली मरीपाघातात् समूलस्य साधो-
 भागस्य रामसनीपदीयस्य कावः पेषणं यस्मात् इति क्रियाविशेषचम् । अन्ये, समूलं
 मूलीरधीभागमपि कथिला पिद्म पुनः पिष्टयन्तः इति व्याख्याय चतुल्लनस्य पूर्व-
 काकलमाहुः । रामान्तिकं प्राप्ता इति वा अन्ययः । इत्तमुपजातिः ।

Change of V.—चकपे रुदन्ति, उच्यतन्नुवेगैः, आवेदयन्ति ।

Derivation.—समूलकारणं—समूल-कव-चतुल् । चकपुः—कव षिट्
 ऊञ् । षट् कथति । लुङ् अकाधीत्, अकधीत् । रुदन्तः—रुद-रुद प्रथमा ।
 षट् रीदिति । लुङ् अरुदत्, अरीदीत् । उच्यत—उच्य-क्तः । आवेदयन्तः—
 आ-विद्-चिच्-रुद । षट् आवेदयति । उच्यैः कारं—उच्यैः—क-चतुल् ।

ताहारा बर्द्धित शैक वेगे आरुण हहेया क्रन्दन करिडे करिडे,
 महाराज दशरथ रामविश्रोगशौके प्राण त्याग करिग्राहेन एहे संवाद-
 उट्टैःश्वरे शोषणा करिग्रा, रामसमीपह भूमिडे नृष्टित हहेया ताहा
 समूले विषष्टित करिडे लागिल ।

* अवधाभिमेताख्यानं नाम अप्रियसीधैः प्रियस्य च नीचैः कथनम् । यथा
 उच्यैः कारम् उच्यैःकन्य उच्यैः कला अप्रियम् आचष्टे । नीचैःकारम् &c.
 प्रियम् वृत्ते ।

† निमूलः समूल इत्येताभ्यां कवधातीः चतुल् ज्ञात् । “कथादिषु यथा-
 विधि अनुप्रयोगः ।” कथादिषु नञ्चि यस्मात् चतुल् उक्तः स एव अनुप्रयोगः ।
 The verb after which चतुल् takes place, should be repeated.

चिरं वदित्वा कथञ्चं सशब्दं
 गीत्राभिधायं सरितं समीत्य ।
 मध्ये जलाद्राघवलक्षणार्थां
 प्रसन्नं जलं दृष्ट्वा जलमन्तिकेऽपाम् ॥ ५० ॥

Owing to the increased flow of grief they with cries dug up the ground near Rama to the very foundation as it were, declaring aloud the king to have perished owing to the pangs caused by Rama's separation.

Q. Explain the euphonic combination in कवूवदन्तः । Ans. कवुः वदन्तः कवूवदन्तः । रकारे परे विसर्ग-
 तस्य रकारस्य लीपः, पूर्वस्वरस्य च दीर्घः । Q. Give the other
 forms of उच्चैःकारम् । Ans. उच्चैःकृत्य and उच्चैःकृत्वा । Q.
 Explain उच्चैःकृत्यवेगाः । Ans. रामदर्शनात् तेषां शोकः विवृद्ध इव
 आसीत् । "खजमस्य हि दुःखमद्यतः विवृतधारनिवीपजायते ।" कुमारः । Q.
 What part of प्रातिपदिक is समूहकावम् ? Ans. अव्यय-
 तत् । ४९ ।

50. Principal sentence :—राघवलक्षणाभ्यां (चतुक्त कर्तुं) मध्ये-
 खान् (ख्यवलीपे पञ्चमी) जलं (उक्त कर्त्तव्यं) प्रसन्नम् । Incomplete
 verb—वदित्वा । चिरम् (अत्यन्तसंयोगे द्वितीया, अव्ययं वा) । Adv. to
 वदित्वा and समीत्य—कथञ्चं and सशब्दम् । गीत्राभिधायम् (अर्थम्) । सरितम्
 -object to समीत्य । अपाम्—सम्ब । अन्तिके—अधिकारणे ।

Prose order :—राघवलक्षणाभ्यां चिरं कथञ्चं सशब्दं वदित्वा, सरितं
 मित्य, मध्येखान् अपाम् अन्तिके दृष्ट्वा जलं गीत्राभिधायं प्रसन्नम् ।

Substance :—रामो लक्ष्मणश्च बहुकथं कथञ्चं उच्चैः वदित्वा नदी-
 त्वात्, जलमध्वनयमानं उच्चैश्च च पितृर्नाम जलसमीपे एव अक्षिप्रव्यपरीक्षितं
 विलं प्रवदती ।

Explanation in tika form :—राघवकथायां रामकथायां चिरं मन्वानं कालम्, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । कश्चं सञ्जीकं सशब्दं सफुत्कारं बहिला क्रन्दिला सरितं नदीं, समेत्य सम्भूय गत्वा, जलस्य मध्यम् मध्येजलं तस्मात्, तत् आसाद्य तस्मिन् अवतीर्य वा । “स्यव्त्सोपे कर्मण्यधिकरणे च” इति पञ्चमी । “पारं मध्ये षष्ठा वा”* इति अव्ययीभावः । यद्वा मध्ये इति असमस्तं पदं, मध्ये अवतीर्य जलादाकृत्य इत्यर्थः । अपाम् अनिके जलसमीपे तटे दृक्जलं अस्त्रलिङ्गपरिष्कृतं जलं ताभ्यां प्रत्येकमस्त्रलिङ्गानात् । द्वौ पञ्चमौ परिमाणम् अस्य इति विग्रहे “द्वित्रिभ्यामस्त्रलेः”† इति तद्धितार्थे द्विगी समासात् टच्प्रत्ययः । गीत्राभिधायं गीत्रं नाम अभिधाय “द्वितीयायाश्च” इति ऋसुल् । यद्वा गीत्रस्य नाचः अभिधायः अभिधानं यत्र तत् यथा स्यात् तथा प्रत्तं दत्तम् । “अच उपसर्गात्”‡ पञ्चे प्रदत्तमिति । मध्ये समेत्य जलादुत्थाय जलं प्रप्तमिति केषित् । केषित्, आत्मीयैर्धृताभ्यां गीताभ्यां रामकथायां अपामनिके चिरं बहिला तदनु मध्ये मध्यभागसमीपे सरितं समेत्य नाभिपथ्यन्तं जलं गत्वा जलं प्रप्तम् । कौटुम्भं जलं जलात् § जलस्य जङ्गस्य अदनीयं । अदेः भावे क्लिप् । लोकाकरं प्राप्तस्यापि दशरथस्य जङ्गलं त्यक्तरामत्वात् प्रेतत्वाद्वा । इत्तमुपजातिः ।

Change of V.—राघवकथायां जलं प्रदत्तवन्तौ ।

Derivation.—अभिधायम्—अभि-धा-असुल् । यद्वा, अभि-धा-अच् । प्रत्त—प्र दा-कर्मणि क्तः । लुङ् अदात्, अदित । सरित्—स्र-इतिः ।

* “पारं मध्ये षष्ठा वा ।” पार and मध्ये are compounded with the words of the 6th case ending, in an अव्ययीभावसमास optionally and the words पारं and मध्ये end in ‘ए’ । So the other form is जलमध्यात् in which there is षष्ठीसमास ।

† टच् (च) takes place after अस्त्रलि preceded by द्वि or त्रि in a द्विगु compound.

‡ अजनादुपसर्गात् परस्व दा इत्यस्य धातोः अचः सः स्यात् वा ।

§ जलात् adjective to जलम् । जल-अद् क्लिप् ।

दतौवः सर्गः ।

अरण्ययाने सुकरे पिता मां
प्रायुङ्क्त राग्ये वत दुष्करे त्वाम् ।
मांगाः शुचं वीर भरं वहासु-
माभाषि रामिण वचः कनीयान् ॥ ५१ ॥

ग्रामं ओ लक्ष्मणं बहूष्मणं करुणं ओ उरुः श्वरे क्रन्दनं करिलेन, पत्रे
नदीते गमनं करिष्या मथा जलं हर्षते हृष्टेन एकं एकं अङ्गलिं जलं
नहेरा पितारं नाम उकारणं करिष्या जलाश्रितकं निरूपणं करिलेन ।

Water two palmsful was given from the midst of water near it
as oblation, by Rama and Lakshmana, taking the name of their father,
after they had cried aloud piteously long, and then reached the river.

Q. Why does राघव signify here राम and not
लक्ष्मण ? Ans. रघोर्गोत्रापत्यं पुमान् इति राघवः । न पतति कुलम्
अन्त्यात् इति अपत्यम् । अष्टपुत्रेषु वंशस्य संस्थित्या रामि एव रघोः गोत्रापत्य-
त्वम् । अतः राघव इति पदेन व्यञ्जितं रामः एव उद्दिष्टः । वस्तुतस्तु “सामान्य-
शब्दस्य क्वचित् विशेषपरत्वम् ।” इति सामान्यराघवशब्देन विशिषी राम एव
गमितः लक्षणसाहचर्यात् । तथाहि, रामलक्ष्मणौ भरतशत्रुघ्नौ चत्वारो बभूवुः ।
इति रघुः । Cf. “ससीतयोः राघवयो रघोयन्” । ३ । १८ ।

Q. Explain the samas in मध्यंजलात् । What other samas is possible here ? Can it be मध्यंजलिन ? Ans. जलस्य मध्यम् इति मध्यंजलम्, अव्ययीभावः, तस्मात् इति मध्यंजलात् । “अनुप-
पन्नस्य” इति पञ्चम्यां न ५म् । अतः मध्यंजलिन इत्यत्र मध्यंजलम् इत्यर्थे व-
स्यात्, पञ्चम्या अवभावात् । अव्ययीभाव वैकल्प्यात् षष्ठीतत्पुत्रवचः स्यात्, यथा
जलमध्यात् । सैद्धान्तिभाषया ‘जलस्य मध्यात्’ इत्यपि भवति । .Q. Ex-
pound the samas in दान्तलम् । Ans. See above. ५० ।

51. Consisting of 6 sentences :—(1) रामिण (अनुक्तं कर्तुं)
कनीयान् (वीरं कर्तुं) वचः (मुखं कर्तुं) माभाषि । .(2) पिता (कर्तुं)

नां (कर्ष) चरष्ययानि (चधि) प्रायुक्तम् । सुकरि—Adj. to चरष्ययानि ।
 (3) पिता तां राज्यं प्रायुक्तम् । दुष्करि—Adj. to राज्यं । (4) युवं
 (कर्ष) तम् (जघं कर्ष) मागाः । (5) हे वीर भद्रं (कर्ष) बह
 (तम्) । अस्तम्—Adj. to भरम् ।

Prose order :—पिता नां सुकरि चरष्ययानि प्रायुक्तम् वत । तां
 दुष्करि राज्यं (प्रायुक्तम्) । हे वीर युवं मा गाः । अस्तं भद्रं बह (तम्)
 इति वचः रानीच कनीयान् आसाधि ।

Substance :—रामः कनीयांसं भरतनीचमवीचत् । यथा पिता नां
 सुसाध्यम् चरष्यगमनरूपं कार्यं साधयितुम् आदिदिश । त्वानु राजनरचरुपं
 दुःसाध्यं कार्यं साधयितुम् । दुर्वहभारवहनोचितं वीरं तां शोकः न परा-
 भवितुमर्षति । चारय तावत् भारमस्तुम् इति ।

Explanation in tika form :—पिता नां सुकरि सुखसाध्ये “रूपदुः-
 सुदु कर्षान्कार्येषु खल्” * इति खल्प्रत्ययः । चरष्याय** वानं चरष्ययानं
 चतुर्थीसमासः । वनगमनं तस्मिन् प्रायुक्तम् नियुक्तवान् । युजेः वधादिगचौयस्य
 षष्ठिकरूपम् । “मीपाभ्यां युजेरयज्ञपान्नेषु” † इति चालनेपदम् । वत इति खेद्, तां
 दुष्करि आयासभूयिष्ठे प्रकारजनत्वात्, राज्यं राजकर्षेण, पुरीहित्तादित्वात् येत् ।
 प्रायुक्तम् इति शेषः । एवञ्च सति हे वीर युवं शोकं महविवासनादिति शेषः ।

* The affix खल् takes place after roots preceded by रूप् and सु, in the sense of ease or difficulty.

** “गत्यर्थकर्षेण द्वितीयाचतुर्थीं शेटायामभज्जनि” गत्यर्थानां चान्ताम्,
 चभज्जनि कर्षेण द्वितीया चतुर्थीं वा ख्यात्, यदि शेटा गम्यते । (If there
 be some attempts actual and not imaginary, in the act
 of going, the object takes 4th case as well.) इति चतुर्थी ।

† The root युज् when preceded by य and उप is used in
 चालनेपद, if it's object be other than the vessels of sacrifice.
 So ‘यज्ञपानाधि प्रयुञ्जति’ and not प्रयुञ्जते ।

कृती श्रुती वृद्धमतेषु धीमा

•स्वः पेट्टकं चेद्वचनं न श्रुत्याः ।

नामाः माकार्षीः, पित्रादिश्च इति मत्वा न शीघ्रितुमर्हसि इति भावः । अत्र वीरपदैर्न 'न शोकः त्वाम् अभिभवितुम् अर्हति' इति अन्यते । अस्तु भरं पित्र-नियोगरूपं बहू धारय, विधी खोट् । "भरीऽतिशयभारयोः" इति कीषः । इत्येवं वचः रानीष कनोयान् अनुजो भ्राता भरतः "गौषे कर्मषि दुष्मादेः प्रधाने नोद्गम्यहाम्" इति वचनात् गौषे कर्मषि प्रथमा । अल्पशब्दात् ईयसुनि "युवाल्पयोः कन् अन्वतरस्याम्" इति अल्पशब्दस्य कनादेशः । आभाषि कथितः । कर्मषि लुङ् । सुवीत्यर्थयद्वात् विकर्म्यकता । उरसुपजातिः ।

Change of voice :—रामः कनोयांसं वचः आभाषिष्ट ।

Derivation.—सुकरे — सु-क-कर्मषि खल् । प्रायुक्त—प्र-युज- (इधादि) लृट् । खट् प्रयुक्ते । राज्य—राजन्-यत् । दुष्करे—दुः-क-कर्मषि खर् । गाः—इन्-लृट् सु, मायीनि अङ्गागमनिविधः । भरं—भ-अप् । बहू—बह-खोट्, विधी खोट् । लुङ् अवाचीत्, अवीद । आभाषि—भाष-लुङ् । कनोयान्—अल्प-इयसुन् ।

राम कनिष्ठके बलिलेन । पिता आग्र्यके सहज साध्य वनगमन व्यापारे निरुक्त करिग्राहेन, किञ्च तामाके दुःसाध्य राजकार्ये राषिग्राहेन । हे वीर शोक करिणुना, ऊरु तार वहन कर ।

My father has directed me to go to the forest, an office very easy to perform, appointing thee to the hard affairs of government. Do not give thyself up to grief, but bear that burden, valiant as thou art. This speech was the younger one addressed by Rama.

Q. Explain the propriety of वीर । Ans. See above.

Q. Write gram. notes on ना नाः । Ans. ना नाः, मायीनात् अयाः इत्यत्र न अकारस्त्रितिः । "न माङ्गानि" । अत्र च लुङ् विधेर्विहितं प्रयुक्तम् । 'माङ्गि लुङ्' । [माङ्गीये लुङ् सर्व्वसाथि भवति ।] ५१ ।

विच्छिद्यमानेऽपि कुले परस्व

पुंसः कथं स्वादिह पुत्रकाम्या ॥ ५२ ॥

52. Principal sentence :—इह (व्यम्, अधि) परस्व (विच्) पुंसः (सन्) कथं (व्यम्) पुत्रकाम्या (कर्तुं) स्वात् । Sub. sentence.— त्वं (कर्तुं) चेत् (व्यम्) वचनं (कथं) न कुर्व्याः । Adj. to त्वम्—ज्ञाती युती and भीमान् । कुले—अधिकरणे । Adj. to कुले—विच्छिद्यमाने ।

Prose order :—इहमतेषु ज्ञाती युती भीमान् त्वं चेत् पैटकं वचनं न कुर्व्याः, कुले विच्छिद्यमानेऽपि इह परस्व पुंसः पुत्रकाम्या कथं स्वात् ।

Substance :—येन त्वया पश्चित्तमतानि युतानि अनुष्ठितानि च भीमता तेन त्वया चेत् पित्रवचनं न कियते, तदा वंशखीपम् अवाखीकयन्तीऽपि “कथमने करिष्यन्ति पुत्रेभ्यः पुत्रिभ्यः सङ्घाम् ।” इति ।

Explanation in tika form :—इहानां पश्चितानां “ उच्यते पश्चितेऽपि ” इत्यमरः । मतानि इहमतानि । इहमतानि ज्ञानानि अनुष्ठितानि अनेनेति इहमतेषु ज्ञाती । तथा, इहमतानि युतानि अनेन इति इहमतेषु युती । “इष्टादिभ्यश्च” इति चर्त्तरि इतिः । “ त्वस्तेन्यवस्य कर्षण्युपसंख्यानम् ” इति वचनात् इहमतेषु इत्यत्र कर्षण्युपसंख्यानम्* । यदा ज्ञातं करणं युतं अवचं, भावे ज्ञाः । ततः अस्वये इन् । भीमान् बुद्धिमान् । प्रशंसार्था मत्तुप् । त्वं चेत् यदि पैटकं पितुरागतं “पितुर्वच” इति चकारात् ठञ् । वचनं न कुर्व्याः न करिष्यन्ति तदा कुले वंशे “कुलं जनपदैर् गोत्रे सजातोयगयेऽपि च । भवने च

* “इष्टादिभ्यश्च” । इष्टमनेन इति इष्टो१ ज्ञतम् अनेन इति ज्ञाती । अशीतमनेन इति अशीतो । गृहीतमनेन इति गृहीती इत्यादि । इष्टादयः सषा इष्ट, पूर्यं, उपासादित, निगदित, अर्चित, गणित, गृहीत, आवात, युत, ज्ञत, अशीत प्रभृतयः चात्रिंशत् ज्ञानशब्दाः । “ त्वस्तेन्यवस्य कर्षण्युपसंख्यानम् ” । Words such as इष्ट, अशीत &c with the affix इन् have their objects in the 7th case. Thus instead of तेन व्याकरणम् अशीतम् there will be स व्याकरणे अशीतो ।

अस्माकमुक्तं बहुमन्वसे चेत्
यदीशिषे त्वं न मयि श्रियते च ।

तनौ क्रीवम्” इति क्रीवः । विशिष्यमाने नश्यमानेऽपि । अपिशब्दो भिन्नक्रमः । भावे सप्तमी । इह अस्मिन् लोके परस्य उत्तरकालीनस्य अन्वस्य वा पुंसः पुत्रवक्तुं पुत्रकाम्या आत्मनः पुत्रं च्छा [पुत्रशब्दात् “काम्यश्च” इति काम्यच्, तदन्तात् अग्रत्ययः, ततटाप्] कथं स्यात् । भवन्तं दृष्ट्वा अयिमस्य लोकास्य वचनाकारणेन पुत्रमार्गेऽपि अत्रज्ञापसक्तात् इति । इत्तमुपजातिः ।

Change of V.—कृतिना श्रुतिना धीमता त्वया क्रियेत । पुत्रकाम्यया मूयेत ।

Derivation.—कृती—(कृ-भावे क्तः) कृतम् इति । श्रुती—श्रुतम्-इति, अथवा अन्वये इति । धीमान्—धी-प्रथमायां लृप् । पैठकं—पिठ-ठञ् । विशिष्यमाने—वि-ह्रिद्-कर्त्तृकर्त्तरि शानच् । अट् छिनति, छिन्ते । लुक् अस्मिद्, अस्मैत्सीत्, अस्मिन् । पुत्रकाम्या—पुत्रकाम्य नामधातुः-अः-टाप् ।

तुमि प्राचीन शास्त्रकार दिग्गज उपदेश कार्ये परिणत कुरिशाह ७ पाठ कुरिशाह । अधिकत तुमि बुद्धिमान् । तुमि यदि पित्र वाक्य पालन ना कर, तवे वंश लोप हईतहे देधिशा ७ अपरैर पुत्रवासना केन हईवे ?

If you, who have practised and learned the doctrines of the ancients, and are wise, do not obey your father's directions, how there can be then any desire for a son, in any other person even on the family race becoming extinct.

Q. Write gram. notes on इह नतेषु कृतौ । Ans. See above. Q. Give the meaning of कृत्याः । Ans. शान्तना-मनेकार्थत्वात् कृषात्तरन पाठनार्थत्वम् । Q. Decline पर in the first case. Ans. परः परो परे, पुंसि । परं परे पराणि लपुंसके । परा परे पराः स्त्रियाम् । उत्कृष्टार्थस्य ‘पर’शब्दस्य तु न सर्वनामता । ३२ ।

जिह्वेतिष्ठन् यदि तातवाक्के

जहोहि शङ्कां व्रज श्राधि पृथ्वीम् ॥ ५३ ॥

53. Principal sentence— ('लम्' कर्तुं कर्त्तम्) व्रजा (कर्त्तम्) जहोहि, व्रज, पृथ्वी (कर्त्तम्) श्राधि । Other sentences (1) अस्माकम् (सम्ब) उक्तं (कर्त्तम्) चेत् (व्य) बहुमन्यसे, (2) यदि (व्य) मधि (भावे सतमी) स्थिते च लं (कर्त्तुं) ईश्रिषे । and (3) यदि तातवाक्के (अधि-कारणे) अतिष्ठन् (लम् इत्यस्य विषय) जिह्वेति ।

Prose order :—अस्माकम् उक्तं चेत् बहु मन्यसे, यदि च लं मधि स्थिते न ईश्रिषे, यदि तातवाक्के अतिष्ठन् जिह्वेति (तदा) व्रजा जहोहि, व्रज, पृथ्वी श्राधि ।

Substance :—यदि महचनम् पालयितुम् कृतार्थतां लक्षसे । मधि वर्तमाने यदि प्रभुवत् स्थातुं न शक्यसि (अर्थात् यदि मत्समीपे अनुगतं न्व तिष्ठसि) यदि वा पिठवाक्यम् अवमल्य लज्जां भजसे, तत् निःशब्दो गच्छ, कुत्र च राज्यम् ।

Explanation in tika form :—चेत् यदि अस्माकं अस्मात्सम्बन्धि, गौरवे बहुवचनम्, अथवा "अज्जदो वयोव" इति बहुवचनम् । न लीकेत्यादिना वृत्तौ निषेधात् "श्रिषे वृत्तौ" इति वृत्तौ । केषिन् भावार्थं प्रयुज्यमाने वा वृत्तौ इत्यते । उक्तं वचनम् । भावे त्तः । बहुमन्यसे चाद्रियसे, यदि अवजस्य मन वचने तव श्रद्धा वर्तते इति भावः । यदि च मधि स्थिते वर्तमाने न ईश्रिषे न प्रभुत्वं करोषि यदि मदाज्ञाकरो भवसि इत्यर्थः । "यदि तातवाक्के पिठ-नियोनि अतिष्ठन् पिठवचनम् अकुल्लाष इत्यर्थः । "लक्ष्य-हेतोः क्रियायाः" *

* क्रियायाः परिचायके हेतो च अर्थे वर्तमानात् धातोः षट् षट्प्रथमौ सः । षट् and प्रथमच् take place in the present tense after the roots expressive of some action or cause or effect. (हेतुः—कारणम्, फलञ्) । यथा श्रयणा भुञ्जते यवनाः । अजंयन् वदति । इति पश्यन् सुच्यते ।

बहोरसां राज्यधुरां प्रवीर्यं,

*कथं कनीयानहमुत्सहेय ।

इति ब्रह्मप्रत्ययः । जिह्वे चि लज्जसे । गुरुवचनमनतिक्रमणीयं विशेषतः पितृ-
वाक्यम् इति ज्ञात्वा तदकारणे यदि लज्जसे इति सरस्वत्यः । तर्हि ब्रह्मा अथश्री-
भयं जहौहि लज्ज, ब्रज गच्छ अयोध्यामिति शेषः । पृथ्वीं पृथिवीं प्राधि
पास्य, ब्राह्म धातोः लोटि चि-विभक्तिः । इतस्तुपजातिः ।

Change of Voice.—बहुमन्यते, त्वया ईर्यते अतिष्ठता ज्ञीयते । ब्रह्मा
हीयताम्, मन्व्यताम्, शिष्यतां पृथ्वी ।

Derivation :—उक्तम्—वच् भावे क्तः । ईशिवे—ईश-लट् से । लट्-
ईडे । जिह्वे चि—श्री लट् चि । लट् जिह्वेति, जिह्वीतः जिह्वयति । लिट्
जिह्वयाचकार &c जिह्वाय । जहौहि—हा-लोट् चि । पचे अहिचि, अहाचि ।
लट् अहाति, अहितः अहीतः, अहति । लुङ् चहासीत् । प्राधि—प्रास-लोट्
चि । लट्-प्राधि, प्रिटः प्राधति । लुङ्-प्राधित् । लृङ्-प्राधात् ।

वदि आमार कथा मात्र कर, वदि आमि धाकिडे तुमि आपमि आप-
नार अङ्गु ना हर्, वदि पिडार वाक्य पाजन ना करिडे पात्रिडेग लज्जिड
हउ, डवे अह्वा उपाग कर, किन्निरा वाउ, राज्ज आसन कर ।

If you esteem my words highly, if you do not rule yourself while
I live, if again you feel ashamed not standing by the father's in-
junctions, then give up apprehensions, go and rule over the earth.

- Q. Explain यदौशिवे त्वं न मयि स्थिते च । Ans. See above.
Q. give the other forms of जहौहि । Ans. See
above. Q. Account for वही in अजाकम् । Ans. अजाकम्
उक्तम्, इति उक्तमित्त्वर निष्ठानिष्ठानात् " न लोकाव्ययनिष्ठा खल्वयं दनाम्"
इति वहीप्रतिषेधः । अतः शिवे वही इति वही । Q. Account for
the plural form of अजाकम् । Ans. See above.

54. Principal sentences—(1) भरतः (वर्णं) अपि (स्व') रामं
(गीर्वाणम्) अर्षयं (वचनमिति उक्तस्तुत्यवर्णयः विशेषणम्) प्राह । (2)

मा मां प्रयुङ्क्थाः कुलकीर्त्तिलोपे

प्राह स रामं भरतीऽपि धर्मग्राम् ॥ ५४ ॥

Another sentence—अहं (कर्त्तुं) राज्यधुरां (प्रवीदुं निव्यस्य कर्म) प्रवीदुम् (Infinitive mood) कथम् (व्यं) उत्सहेय । इहोरसां= Adj. to राज्यधुराम् । कनीयान्=Adj. to अहम् । (३) The third sentence—तम् (कर्त्तुं) कुलकीर्त्तिलोपे (विषये ७मी) मां (कर्म) मा (व्यम्) प्रयुङ्क्थाः ।

Prose order :—कनीयान् अहं इहोरसां राज्यधुरां प्रवीदुं कथम् उत्सहेय, मां कुलकीर्त्तिलोपे मा प्रयुङ्क्थाः (इति) धर्मग्राम् (वचः) भरतः अपि रामं प्राह स ।

Substance.—यस्य राज्यस्य भारं वीदुं व्येष्ट शौरसश्च पुत्रः विद्यते, तत् पालयितुं कथमहं कनिष्ठः शक्नुयाम् ? न कदाचित् कनिष्ठेन कीश्वरराज्यं पालितम्, अतः मां तत्र नियुज्य मा कुलकीर्त्तिं नाशय । इत्थं धर्मग्रामगतं वचनं भरतीऽपि कथयामास रामम् ।

Explanation in tika form:—कनीयान् कनिष्ठः अहं [अल्पशब्दाद्दीयसुनि “युवान्पयोः कान् ‘अन्वतरस्याम्’ इति कनादेशः] उरसा निर्मितः शौरसः सवर्षायामूदायां स्वस्वाज्जातः पुत्रः, “स्वजाते त्वीरसीरस्यौ” इत्यमरः । “उरसीऽण् अ” इत्यण् । इहः व्येष्टः शौरसः पुत्रो यस्यां तां राज्यस्य धूः भारः राज्यधुरा “धूश्च स्वात् भारचिन्तयोः” इति कौषं । “अहम् पुरवधुः पया नामधे” “इति समासान्तः अः प्रत्ययः । “परवस्त्रिङ्” इत्यतत्पुरुषयोः” इति स्त्रोत्वम् । “यथा राज्यस्य समाह्वय्य धूः धात्री प्रकृतिरिति विग्रहः । तां प्रवीदुं कथमुत्सहेय उत्साहं करिष्यामि । अतः कुलस्य रघुवंशस्य कीर्त्तिः-वशः तस्याः लोपे नाशे पूर्वैरनाचरितत्वात् मां मा प्रयुङ्क्थाः च नियोजय । “माङ्ङि लुङ्” इति भविष्यति लुङ् । इति धर्मग्रामं धर्मग्रामपेतं वचः “धर्मग्रामव्यवस्थायादनपेतं” इति यत् । भरतीऽपि भरतश्च, अपि ब्रह्मः ससुश्रये । रामं “अकथितश्च” इति नीचे कर्त्तव्यं चिन्तया । प्राह स उक्तवान् ।

‘इत्याच् पञ्चदश्व् रुधि प्रच्छि चिं न् प्रासु लि नय्य सुषाम् ।

• कर्मयुक् स्यादक्षयितनया स्यान्नोद्वृज्यह्वान् ॥”

इति न् वी द्विकर्म्यकता । उच्यतेपजातिः ।

*Change of V.—प्रोच्यते आ रामः भरतेन धर्मग्राम् ।

Derivation.—चोरस—उरस्-अच् । कनीयान्—अल्प-ईयसुन् । उन्-सहय-—उत्-सह-लिङ् ईय । लट् सङ्गते, लुङ्-असङ्गिते, लुट्- सङ्गता, सीदा । प्रयुक्त्याः—प्र-युज् लुङ् यास्, मा योगे अङ्गागमनिषेधः । लट् प्रयुक्तौ । लोपः—लुप-अच् । धर्मग्राम्- धर्म-यत् । प्रवीदु म—प्र-वृत्-तुम् ।

वे० राज्याभार वहन करिंते ज्येष्ठे उरस पुत्रे विद्यमान आह्छे आमि कनिष्ठे हईया ताहा वहन करिंते किरूपे साहस करिब । आपनि कुलकौर्तिलोपे आम्नाके नियुक्त करिबेन ना । उरत राम-चल्लके एहे धर्मानुगत वाक्य बलिंलेन ।

Younger as I am, how can I bear the burden of the government proper to the eldest legitimate son. You will not appoint me to the ruining of family reputation. These words consistent with duties said, Bharata to Rama.

Q. Give the other form of 'कनीयान् । Ans. "युवाख्योः कन् अन्तरस्याम्" इति वैकल्पविधानात् पक्षे यवीयान् अखीयान् । इह-प्रत्यये च कनिष्ठ, यविष्ठ, अखिष्ठ इत्यादयोऽपि स्युः । Q. Account for आ in राज्यधुरा । Ans. राज्यस्य धुः इति षडोसमासे "अक् पृच् अच् धुर् पद्याम् अ अनवे" इति अः स्यात्, अर्थात् राज्यधुर इति अकारान्तः शब्दः स्यात् । किन्तु धुर् शब्दः स्त्रीलिङ्गः, तत्पुरुषे च न शेषपदे लिङ्गपरिवर्तनम्, अकारान्तश्च शब्दः स्त्रियाम् अकारान्तः स्यात्, अतः राज्यधुरा इत्यर्थं आकारान्ती भवति । Q. Parse धर्मग्राम् । Ans. वचनमिति ऊर्ध्व कर्म्यः विशेषणम् । Q. Give the 'different applications of अपि । Ans. "गर्हासमुच्चय मत्र श्रद्धा सञ्जावनास्त्रपि" । समुच्चय=And. Q. Write gram, note on प्रयुक्त्याः । Ans. "नाङ्गि लुङ्"

कर्जसखलं वृक्षितुरङ्गमेत-
दमूनि रजानि च राजभाञ्जि ।
राजव्यक्तं चैतदहं क्षितीन्द्र-
स्वयि स्थिते स्यामिति श्रान्तमेतत् ॥ ५५ ॥

माङ् यीने लुङ् सर्व्यकारि भवति, इति भविष्यति लुङ् । “न माङ्यीने”
माङ्यीने लुङादिषु न चङागमः स्यात्, इति चङागमप्रतिषेधः । ५४ ।

55. Principal sentence :—चङं (कर्तृ) क्षितीन्द्रः (विषय) स्याम्
('चङम्' इत्यस्य क्रियापदम्) इति (व्यं) एतत् (कर्तृ, 'भवतु' क्रियापदम्
ऊङ्गम्) श्रान्तं (एतत् इत्यस्य विशेषणम्) भवतु (ऊङ्गम्) । त्वयि भावे
सप्तमी । स्थिते Adj. to त्वयि । Other sentences (1) वृक्षितुरङ्गम्
(तव 'वृक्षि' इति क्रियापदस्य कर्तृपदम्) । कर्जसखलम् and एतत् = Adj.
to वृक्षितुरङ्गम् । (2) रजानि (सन्नि इति क्रियापदस्य कर्तृपदम्) ।
चसूनि and राजभाञ्जि = Adj. to रजानि । (3) राजव्यक्तम् (वृक्षि इति
ऊङ्गक्रियापदस्य कर्तृपदम्) । एतत् Adj. to राजव्यक्तम् ।

Prose order :—एतत् कर्जसखलं वृक्षितुरङ्गम्, चसूनि राजभाञ्जि रजानि
च एतत् च राजव्यक्तम् (तवैव-) । त्वयि स्थिते चङं क्षितीन्द्रः स्याम् इति एतत्
श्रान्तम् ।

Substance :—बलवत् यदितत् इत्यादिकम्, यानि च कीदृशराज्यं
रजानि राजोचितानि, यदितच्च पुरीवर्ति चञ्चियकुलम्, तत् सर्वं तवैव वर्तते
शास्त्रवचनात् । त्वयि वर्तमाने चङं राजा इत्येतत् न कथमपि घटताम् ।

Explanation in tika form—एतत् समीपवर्ति कर्जसखलं बलवत्
[“व्योत्स्रतमिच्छा मङ्गिणीर्वृक्षिर्जसखलं गीमिन् मन्दिन मन्दीमसा” इति
मत्स्ये बलच् निपातः] वृक्षिनी गजाः सुरङ्गाः अत्राच तेषां समाहारः वृक्षि-
तुरङ्गं संज्ञात्वादेकवद्भावः । चसूनि अपुरीवर्तीनि, नगरस्थितानि इत्यर्थः ।
राजानं भजन्ते इति राजभाञ्जि राजयीम्यानि रजानि च । “भञ्जी क्षिः” । इति
क्षिः । रमन्ते एषु इति रजानि “ कर्मणं कुलिशं गीशं पद्मराजस्य गीक्षिबु ।

एतानि पञ्चरत्नानि रत्नशास्त्रविदो विदुः' इति शासनात् । एतत् समीपवर्ति राजन्यकं • अनियससूत्रः "राजन्यादिभ्यो वृञ्" इति वृञ् । एतत् सर्वं तदैव इत्यर्थः । त्वयि स्थिते विद्यमाने अर्धं चित्तोन्द्रः चित्तेः पृथिव्याः इन्द्रः प्रभुः राजाऽस्याम् भवेयं, निमन्त्रणे (नियोगकरणे) लिङ् । इति एतत् शान्तं प्रति-
द्वतम् । नैतत् कदापि घटताम् इत्यर्थः । अथवा एतत् शान्तम् अलीकम् । यत् कारणं प्रदर्श्य मां राज्यं पालयितुम् प्रवर्त्तयसि तत् कारणं न प्रशस्यमित्यर्थः ।
इत्तमुपजातिः ।

Change of V.—ऊर्जस्वलेन हस्तिपुरक्षणे एतेन (भूयते), अमीभिः
रत्नैः राजभ्रातृभिः (भूयते), राजन्यकेन एतेन (भूयते), मया चित्तोन्द्रेण
भूयते, एतेन शान्तेन भूयताम् ।

Derivation :—ऊर्जस्वलं (ऊर्ज-असृन्) ऊर्जस्-वलच् निपातः ।
पुरः—पुर-गम खच् अथवा त्वरा-गम-खः । राजभ्रातृ—राजन्-भ्रज्-स्थिः ।
राजन्यकं—राजन्य-वृञ् ।

এই সমস্ত বলবান হস্তী ও তুরঙ্গ, সেই সকল রাজোচিত রত্ন,
এই সমস্ত ঋত্বিগ্ন বৃন্দ, সকলই আপনার। আপনি থাকিতে আমি
রাজ্যে এ পাপ শাস্ত হইক ।

These mettlesome elephants and horses, those jewels proper to
kings, and these warriors are thine. Be it forbidden that I should
be a king whilst thou art alive.

Q. Show the difference among इदम् एतद्, अदम् and
तद् । Ans. "इदमस्तु सन्निकृष्टं समीपवर्ति चैतदीकृषम् । 'अदमस्तु विप्रकृष्टं'
तदिति परोक्षे विजानीयात् ।" Q. In what sense is अदम् used
here ? Ans, न दस्यते उन्निष्यते अङ्गुलियंत्र इति न-दस्-क्लिप् । अपरी-
वर्तिनि परोक्षे स्थिते वस्तुनि 'अदम्' इति प्रयुक्तम् । अतः असूनि रत्नानि अर्थात्
कौश्लराज्यस्थानि रत्नानि, न तु पुरीवर्तीनि इति विभाव्यम् । See above
"अदमस्तु विप्रकृष्टम् तदिति परोक्षे विजानीयात् ।" (विप्रकृष्टम्—दूरवर्ति) ।
Q. Explain fully the application of विधिलिङ् here

इति निगदितवन्तं राघवस्तं जगाद
 व्रज भरत गृहीत्वा पादुके त्वं मदीये
 च्युतनिखिलविशङ्कः पूज्यमानो जनौघैः
 सकलभुवनराज्यं कारयाम्बन्धतेन ॥ ५६ ॥

111 याम् । Ans. “विधि-निमन्त्रण-आमन्त्रण-अधीष्ट-संपन्न-प्रार्थनेषु लिङ् ।
 विधिः प्रेरणं, अत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तनम् । निमन्त्रणं नियोगकरणम् आवश्यके प्रवर्त-
 नम् । (यस्य अकरणे प्रत्यवायोऽस्ति तत्र नियोगकरणम् निमन्त्रणम्) । आम-
 न्त्रणं कामाचारानुज्ञा । अधीष्टः सत्कारपूर्वकः व्यापारः (solicitation)
 इत्यादिषु अर्थेषु लिङ् स्यात् । अत्र तु निमन्त्रणार्थत्वात् “राज्यपालनमवश्यं मय-
 एव कर्तव्यम्, अन्यथा प्रत्यवायोऽस्ति इत्येवं प्रदर्शयं मां प्रवर्तयन्ति इत्यादि
 अर्थागमो भवति । Q. Give the different meanings of
 इन्द्रः । Ans. “इन्द्रः सचीपतावलरात्मन्यादित्ययोगयोः” इति विश्वः
 (सचीपतौ अन्तराम्नि आदित्ये योगे च) । ५५ ।

56. Principal sentence :—राघवः (कर्तृ) तं (कर्म) जगाद ।
 निगदितवन्तम्—Adj to तम् । इति Object to निगदितवन्तम् । Other
 sentence. हे भरत (सर्वो) त्वम् (कर्तृपदम्) व्रज, सकल भुवनराज्यं
 (कर्म) कारय । Incomplete verb गृहीत्वा । पादुके object to
 गृहीत्वा । मदीये adj to पादुके । जनौघैः (पूज्यमानः इत्यस्य अनुक्तकर्तृ-
 पदम्) । अम्बन्धतेन—प्रकृत्यादिभ्यः ढतोया । Adjectives to त्वम्—च्युत-
 निखिलविशङ्कः and पूज्यमानः ।

Prose order :—राघवः इति निगदितवन्तं तं जगाद । भरत त्वं
 मदीये पादुके गृहीत्वा व्रज । जनौघैः पूज्यमानः च्युतनिखिलविशङ्कः सन् (त्वं)
 सकलभुवनराज्यं अम्बन्धतेन कारय ।

Substance :—एवं कथितवन्तं भरतं रामः प्रीवाच । हे भरत प्रति-
 गच्छ स्वराजधानीम् गृहीत्वा मे पादुके । अयशीभयं मा कुर्व, अपिपु जीकैः
 पूजितः सन् हृत्वां पृथ्वीं पाण्डव मदाश्रया ।

Explanation in jīka form :—राघवी रामः इत्येवं निगदितवन्
उक्तवन् तं भवतं जगद् उक्तवान् । हे भुरत ! त्वं मदीये मत्सम्बन्धिनि
“वृद्धाच्छ”* इति छः । पादुके उपनिहौ “अथ पादुका पादरूपानत् स्त्री”
इत्यमरः । गृहीत्वा ब्रज गच्छ अशीध्यामिति शेषः । विधौ लोट् । अतएव
जनोषैः जनसमूहैः पूज्यमानः त्वं, अता अपगता निखिला अशेषा विशङ्का स्वा-
यशोरूपा यस्य तथाभूतः सन् सकलभुवनराज्यं सर्वत्र भूमण्डली राज्यं अस्मन्मतेन
अस्माकम् अभिप्रायेण । प्रकृत्यादिभ्यः ढतीया । गौरवे अस्मदी वप्रवचनम् ।
कारय अनुष्ठापय, पादुके इति शेषः । किं वा अस्मन्मतेन प्रयोज्यकर्ता राज्यं
कारय । किं वा स्वार्थे जिः । किं वा हे अस्मन्मते ! अस्मत्सदृशवृद्धे राज्यं
न कारय न घातय ब्रह्मभिरित्यर्थः । शीघ्रं गत्वा राज्यं रक्ष इति भावः ।
किं वा अस्मन्मतेन राज्यं कारय ज्ञापय लोकान् इति शेषः । स्वयमहं राज्यं न
कश्चेमि किन्तु रामाश्रया करोमीति पादुकायहणविनयेन लोकान् ज्ञापय इत्यर्थः ।

न न म य ज

इं तिं निं । गं दिं तं । व स्तं रा । र्चं व स्तं । जं गा दं ।

नन्मयजयुतेर्षं मालिनी भोगिलीकैः । इति मालिनी उक्तम् । (भोगिन् = ८
लीकाः = ७)

Change of V.—निगदितवान्, स राघवेण जगद् । त्वया ब्रज्यताम्,
अुतनिखिलविशङ्कन, पूज्यमानेन कार्यताम् ।

Derivation.—निगदितवन्—नि-गद्-तवत्-द्वितीया । लुङ्—अग-
दीत्, अगादीत् । पूज्यमानः—पूज्-कर्म्मणि ज्ञानच् । लुङ्—अपपुजन् ।

भरत এই সমস্ত कहিতেছিলেন । रामচন্দ্র সপোহন করিয়া
কহিলেন, “ভরত, তুমি আমার পাছুকাছন্ন লইয়া প্রতিনিবৃত্ত হও ।
সমুদ্র শঙ্কা পরিত্যাগ করিয়া, আমার কথামুতরে সমস্ত ভূবনের রাজ-
কার্য সম্পাদন কর । লোটক ভোমারক বিশেষ শ্রদ্ধা করিবে ।

* इहम्—“त्यदादीनि च” त्यदादीनि सर्व्वमानानि उद्धसंज्ञानि स्युः ।
यदादिः यथा, तद् तद् यद् एतद् इदम् अहम् एव &c ।

To Bharat who had said so, spoke Rama., Go back, O Bharat taking my shoes. Devoid of all scruples and respected by the multitude of men carry on the government of the whole world to my wishes.

Q. Account for the plural form of अस्मद् in अस्मन्मते । Ans. See above. Q. Show the force of the causative form of कारय । Ans. पादुके मे चैतन्वरहितेऽपि तत्तु उपायप्रयोगात् राज्यं पालयितुं शक्नुयाताम् इति णिजन्तसार्थकम् । ५६ ।

Purport of the canto III.—राजसादिवषात् सर्वप्रियं वा राज्ये अभिविक्तं सिंहासनं रत्नमयम् आदिश्व तोयजलम् आनेतुं पुरुषाः समन्तात् प्रियमास नगरश्च पताकादिभिः सुशीभितं कारयामास राजा । केकयं तु तत् असङ्गमाना पूर्वप्रतिश्रुतेन वरेण रामस्य वनगमनं याचमाना, राजाः कथमपि अच्युतसायात् अस्मात् निवारिताभूत् । सत्यसन्धो राजा सत्यपालनां रामं निरवासयत् न्यमज्यश्च सर्वाः प्रजाः शोके । पीरैरनुगम्यमानः सस्रोतः सप्तशतैः रामः हृत्केन तेभ्यः अपससार । राजापि शोकवशात् कालमुपागतः । अथ वृद्धमन्त्रिभिः मातुलकुलात् आनीतो भरतः स्वमातरं भ्रममुपालभ्य, सश्रीरं पितुः पिच्छीदकसञ्चयान् कृत्वा रामं प्रत्यानिनीषुः सपीरः प्रायात् अरुणम् । अथ स मिलित्वा रामेण, तेनैव प्रवीधितः तत्पादुके समादाय कीशलं प्रति निवृत्तः ।

—0—

The conversation in brief between Rama and Bharata —रामः उवाच, पिता माम् वनगमनरूपं सुकरमेव कार्यमनुष्ठानुम् आदिदेश तं तु महावीरं सन्भाव्य दुष्करं कार्यं राज्यपालनरूपम् अनुज्ञातवान् । अहो वीरोऽपि तत् कार्यं अपौर इव शोकेन मुञ्चसीति । * नाहंसि त्वं ज्ञानवान् पित्राणां अन्यथा कर्तुम् । यदि ते भक्तिरस्ति मयि, तत् मम वचनात् प्रतिनिवर्त्तस्व शान्तिं च पृथ्वीमिति । सर्वमेतत् आकर्ष्य भरतः प्राङ् तिष्ठति ज्येष्ठे कनिष्ठः पालयति राज्यं शान्तं पापम् । सर्वमेतत् रत्नादिकं तवैव । Add sloka 56.

चतुर्थः सर्गः ।

निवृत्ते भरते धीमानत्रे रामस्तपोवनम् ।

प्रपदे पूजितस्तस्मिन् दण्डकारण्यमीयवान् ॥ १ ॥

चतुर्थां पूरणः चतुर्थः । पूरणं यक् । सर्गः—“सर्गं स्वभाव निर्धारणं निश्चया-
ध्याय सृष्टिषु ।” सृज् धातोः घञ् ।

44.* Principal sentences (1) रामः (कर्तृ) अत्रेः (सम्ब) ।
तपोवनं (कर्म) प्रपदे । (2) (रामः) दण्डकारण्यम् (कर्म) ईयिवान् ।

Adj to रामः—धीमान् and पूजितः ।

. Prose order :—भरते निवृत्ते (सति) धीमान् रामः अत्रेः तपोवनं
प्रपदे, तस्मिन् पूजितः (सन्) दण्डकारण्यम् ईयिवान् । .

Substance :—भरते गृहं प्रतिगते, रामः अत्रिनामः सुनेः आश्रमं प्राप ।
तत्र च सुनिभिः सत्कृतः पथात् दण्डकारण्यं जगाम ।

Explanation in tika form :—भरते निवृत्ते प्रत्यागते सति । भावे
सप्तमी । रामपादुके गृह्णीत्वा कौशलं प्रतिगते सति इत्यर्थः । धीमान् बुद्धि-
मान् । प्रशंसायाम् सत्प । कदाचित् प्युनः प्रजावर्गः भरती वा तत्परिचितं स्थान
मवाप्य तम् उद्वेजयिष्यति इति ज्ञानवान् इत्यर्थः । रामः अत्रेः सङ्घर्षेः तपोवनम्
आश्रमं प्रपदे । भरतादीनां प्रत्यागमनाशङ्कया गतः इत्यर्थः । तस्मिन् तत्र
तपोवने पूजितः सुनिभिः अप्य पाद्यादिभिः सत्कृतः सन् । “मतिबुद्धिपुजार्येभ्यश्च”
इति वर्त्तमाने क्तः । अतः पूजां लभमानः इत्यर्थः । दण्डकारण्यम् ईयिवान् गतवान् ।
“उपेयिवाननाश्रान् चानश्च” इति इन् धातोः कसुप्रत्ययेन निपातनात् सिद्धम् ।
वषं नाम पथ्यावक्तृम्, तद्वचनं यथा, “युजीवतुर्थतो येन पथ्यावक्तुं निगद्यते ।”

ज

ज

त्रे रामस्तपोवनं ; दण्डकारण्यमीयं ;

अटाव्यमानोऽरण्यानीं समीतः सहलक्ष्मणः ।

बलाद्बभुक्षुषीत्क्षिप्य जङ्गे भीमेन रक्षसा ॥ २ ॥

इति, द्वितीयचतुर्थयोः पादयोः चतुर्थवर्णात् परम् ज-गणप्रयोगात् पथ्यावक्रमं ब्रह्मम् ।

Pouranic reference in दण्डक—भार्गवस्य कन्यां हरन् दण्डकी नाम राजा तेनाभिग्रप्तः सबन्धुः सप्रजावगंथ पञ्चलम् उपगतः । तस्य च राज्यम् अरण्यम् अभवत् इति पौराणिकी वार्ता ।

Change of V.—धोमता रामेण, पूजितेन ईशुषा भूतम् । Or simply इये ।

Derivation.—निवृत्ते—नि वृत्-कर्त्तरि क्तः । लुङ्, अवतत्, अवर्षिष्ट । धीमान्—धी-मनुप् । प्रपेदे—प्र-पद लिटि ए । लट्—पद्यते, लुङ्-अपादि, अपन्मताताम् । ईशिवान्—इ-लिटि, क्तसुः । लट् एति ।

उन्नत अतिनिवृत्त इहेले धीमान् रामलक्ष्मणं अत्रि मुनिं तपोवने उपनीत इहेलेन । उथाय अद्यार्थना लाभ करिया दण्डकारण्ये उपस्थित इहेलेन ।

Bharat having gone back, the wise Rama reached the asylum of Attri. There being received with respects, he then proceeded to Dandakaranya the forest of Dan laka.

Q. Point out the nominative to पूजितः । Ans. सुनीनां पूजितः । सुनीनाम् इति पथ्यन्तपदं कर्त्तृकारकम् । “क्तस्य च वर्त्तमाने” इति कर्त्तरि षष्ठी । Q. Is there any Pouranic Reference in दण्डक ? Ans. See above. Q. Show the Euphonic combination in अवेरामः । Ans. अवेः रामः इति पदद्वयं । रकारे परे विसर्गजातरकारस्य लोपः । १ ।

47. Principal part :—रक्षसा (अनुक्तकर्त्तृ) बलात् (ल्यब्लोपे प्रसौ) उर्ध्वचय (व्यम्) जङ्गे (राम.—उक्तकर्त्तृ ऊद्यम्) । Adj to रक्षसा=बभुक्षुषा and भीमेन Adj to रामः - समीतः सहलक्ष्मणः and अटाव्यमानः । अरण्यानीं—object to अटाव्यमानः ।

Prose order—ससीतः सहलक्षणः अरण्यानीम् अटायमानः (रामः),
बुभुक्षुणा भीमिन रक्षसा बलात् उत्क्षिप्य जङ्ग ।

Substance ! - अथ विराधनामा कथित् भीषणो राक्षसः क्षुधातुरः
अरण्ये भ्रमन्तः सोतारामलक्षणां बलात् उत्क्षिप्य आक्रान्तवान् ।

Explanation in tika form :—सीतया सह वर्त्तमानः ससीतः ।
तुल्ययोगे बहुव्रीहिः । लक्षणेन सह वर्त्तमानः सहलक्षणः [“वीपसर्जन्स्य” बहु-
रीह्यवयवस्य सहस्य सः स्यादा इति विकल्पेन स-भावः] अरण्यानीं महारण्यम्
‘महारण्यमरण्यानी’ इत्यमरः । “ह्रिमारण्ययोर्महत्त्वे” इति महत्त्वे आनुगागमः,
ङोच् च । अटायमानः अत्यर्थमटन्, क्रियासमभिहारि यङ् । रामः, बुभुक्षुणा
वृधितेन । सद्रत्नात् उः । भीमिन भयानकेन रक्षसा राक्षसेन विराधेन बलात्
उत्क्षिप्य हनाभ्यां उत्क्षिप्य जङ्ग हतः गृह्णीत इत्यर्थः । वृत्तं नाम पथ्यावक्रान् ।

• Allusion, see the next sloka.

Change of V.—अटायमानं ससीतं सहलक्षणं बुभुक्षु खहार भीमं
रक्षः ।

Derivation.—अटायमानः—(अट यङ्लः) अटाय-शानच् । लट्-
प्रटायते अरण्यानी—अरण्य-ङोच्, आनुगागमः । बुभुक्षुणा—(भुञ्ज+सन्)
ः+ल-उ । जङ्ग—घ-कर्मणि लिट् ए । कर्मणि लट् द्वियते । लुङ्-अहारि ।
भीमिन—भी-मक् ।

मौला ऽ लक्ष्मणं सहितं रामचन्द्र महाननेन जगण करिउड्डिगेन,
एक भय्रावह वुड्डुक्क राक्षस टंशानिगके उड्डेक्के उड्डिशेरा हरण करिन ।

Wandering in the great forest Rama with Sita and Lakshman was,
with force, seized up by a terrible hungry demon.

Q. Distinguish between अरण्य and अरण्यानी । Ans.
महारण्यमरण्यानी । See above. Q. Write gram. notes
on सह in ससीत and सहलक्षणः । Ans. See above. Q. Ex-
plain the force of यङ् in अटायमानः । Ans. क्रियासमभि-

अवाकशिरसमुत्पादं कृतान्तेनापि दुर्दमम् ।

भङ्गा भुजौ विराधाख्यं तं तौ भुवि निचख्नतुः ॥३॥

दारे अर्थात् भ्रष्टार्थे पौनःपुन्यं च अर्थे यद् स्यात् । अतः रामः सन्ततं भ्रष्टं च भ्रमणशील आसीत् इति गम्यते । २ ।

3. Principal part.—तौ (कर्तृ) तं भुवि (अधि) निचख्नतुः ।
Adj to तं—विराधाख्यम्, अवाकशिरसम्, उत्पादं and दुर्दमम् । कृतान्तेन
—दुर्दममित्यस्य अनुक्तकर्तृपदम् । Incomplete verb—भङ्गा । भुजौ
object to भङ्गा ।

3. Prose order—तौ अवाकशिरसम्, उत्पादं कृतान्तेनापि दुर्दमं
विराधाख्यं तं, भुजौ भङ्गा भुवि निचख्नतुः ।

Substance :—यमोऽपि यं खवशम् आनेतुं न समर्थः; राघवौ तत्र
इत्यर्थं भङ्गा, ऊर्ध्वपादम् निम्नमस्तकस्य कृत्वा भुवि निखातवन्तौ ।

Explanation in tika form :—तौ रामलक्ष्मणौ अवाक् शिरो यस्य
सः अवाकशिराः तम् अवाकशिरसम् अधीमस्तकम्, तथा ऊर्ध्वपादौ यस्येति उत्त-
पात् तम् । कृतान्तेन यमेनापि "कृतान्ता यमसिद्धान्तदैवाकृश्लकर्मसु" इत्यमरः
दुर्दमं दुःखेन दमनीयम् "दुर्दमःसुषु कच्छाकच्छायेषु खल" इति कर्मणि खल् ।
खल् प्रयोगात् च "नलोके"ति अस्य कर्त्तरि तृतीया, नत् षष्ठी । विराधाख्यं,
विराधनामानं तं राघवं भुजौ भङ्गा मोठयित्वा भुवि पृथिव्यां निचख्नतुः निखात
वन्तौ । यमोऽपि यस्मात् विभेति तमपि रामलक्ष्मणौ विनाशितवन्तौ इत्यर्थः ।
अत्र विराधश्चेद् न पुंस्त्वावगमात् तम् इति पुंलिङ्गनिर्देशः । अन्यथा पूर्वश्रुते
रघुः इत्यनेन अन्वयित्वात् अस्य क्लीबत्वमुचितमेव ।

Change of V.—अवाकशिराः उत्पादः, दुर्दमः विराधाख्यः स ताभ्यां
निचख्ने ।

Derivation.—अवाक्—अव-अन्च क्तिप् । भङ्गा—भन्ञ-ङ्गाच् । खट्-
भनक्ति, लुङ्-अभाङ्लोत् । दुर्दमं—दुर्-दम्-कर्मणि खल् । निचख्नतुः—नि-
खन्-खिट् अतुच् । खट् खनति, लुङ्-अखानोत् अखनीत् ।

तीक्ष्णो ह्येकमेव शमेन च दुर्दमं उक्तं विराधनामकं राममेव शङ्कः

चाङ्घ्रिपातां रघुव्याघ्रीं शरभङ्गाश्रमं ततः ।

अध्यासितं श्रिया ब्राह्म्या शरद्वयं शरशैषिणाम् ॥ ४ ॥

इयं उभयं करिष्यति निम्नमल्लकं च उर्ध्वपादं अवह्यत् तांशकं भूमिते निधाप्य करिर्लेन ।

They two buried under the ground, the demon called Viradā indomitable even by Pluto, having at first broken his two arms.

Q. Write notes on तम् being of masculine gender. Ans. See above. Q. Why was the demon interred with his head downward. Ans. अस्त्रैः विनाशम् अनुपगतस्य विराधाख्यं राक्षसीं तनुं प्रविष्टस्य तुम्बुहनासः कस्यचित् वैश्रवण्याभि-श्रमस्य गन्धर्वस्य विनाशार्थम् रामः तत्कण्ठं पादौ चान्नाम्य स्थितः तेनैव चादिष्टः

“अवटे चापि मां राम निक्षिप्य क्रुशलो ब्रज ।

रक्षमां गतसत्वानाम् एष धर्मः समातनः ॥” रामा० ॥ (अवटे=गर्भे) ।

तदादेशाच्च रामः तं गर्भे एव निक्षिप्य विनाशयितुं निष्कमकान् निष्ठातवान् । काण्डिदासस्तु रघौ, “तं विनिक्षिप्य काकुत्स्थी पुरा दूषयति स्थलीम् । गन्धर्वा-युचिन्तं धेति वमुधायां निचखतुः ।” Q. Decline the base of उत्पादम् । Ans. उत्पाद-शब्दस्य रूपं यथा, उत्पात् उत्पादी उत्पादः, उत्पादम् उत्पादी उत्पदः । उत्पदा उत्पादभ्याम् इत्यादि । (Mark उत्पदः उत्पदा &c “पादः पत्” इति पदादेशः, अथवा “पात्पत् पी” सु०) । २ ।

4. Principal part —ततः (व्यम्, अनन्तरार्थे प्रसू) रघुव्याघ्री (कर्तुं) शरभङ्गाश्रमम् (कर्म) चाङ्घ्रिपाताम् । Adj. to शरभङ्गाश्रमम्—अध्यासितम् and शरद्वयम् । श्रिया (अध्यासितम् इत्यस्य अनुक्त कर्तृपदम्) ब्राह्म्या—adj. to श्रिया । शरशैषिणाम्—सम्ब, syntactically connected with शरद्वयम् ।

Prose order :—ततः रघुव्याघ्री ब्राह्म्या श्रिया अध्यासितं शरशैषिणां शरद्वयं शरभङ्गाश्रमम् चाङ्घ्रिपाताम् ।

Substance :—अथ विराधादेशात् राघवी शूरधारिणाम् शरख्यम् तपो-
महिमान्वितं शरभङ्गमुनेः आयनम् आश्रितवन्तौ ।

Explanation in tika form :—अथ विराधादेशात् तौ शरभङ्गा-
न्मम् श्रितौ इति वर्षथद्वाह आह्विषातामिति । ततो विराधवधानमुदं, रघु-
व्याघ्राविव रघुव्याघ्रौ राघवश्रेष्ठौ रामलक्ष्मणौ “उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्या-
प्रयोगे” इति उपमितसमासः । “स्यूरुतरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकृद्भराः । सिंहग्राह-
नागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्यैश्चकाः ।” इत्यमरः । ब्रह्मणः तपसः इयं ब्राह्मी । “ब्राह्मी
जातौ” इति टिलोपः निपातितः । स्त्रीत्वात् ङीप् । “वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म”
इत्यमरः । तथा ब्रह्मसम्बन्धि या श्रिया लक्ष्म्या, श्रीभया इति यावत् । “श्रीं वैश-
रचना श्रीभा” इति मेदिनी आश्रितम् आश्रयीकृतं शरणं ताणम् अवस्थानं वा
पशितुं श्रीलं शेषामिति शरषैविणां शरषार्थिणाम् । शरणे ताणं अवस्थाने वा
साधु शरख्यम् । “शरणं रण्ये गृह्णे” इति विश्वः । तत्र साधुरिति यदू-
शरभङ्गनाम्नी मुनेरायनं तपोवनम् आह्विषातां गतवन्तौ । अहोर्नङि रूपम् ।

Change of V.—आह्वि रघुव्याघ्राभ्यां शरभङ्गायनः आश्रितः ।

Derivation.—आह्विषातां—अन्ह लुङ् आताम् । लृट् अहते । लुङ्
आह्विष्ट । आश्रितम्—अधि-आस-कर्मणि क्तः । श्रीः—श्रीयते श्रयति गुणि-
नम् वा इति श्रीः, श्रिषातोः क्लिप्, दीर्घश्च ।

अनन्तरं रघुश्रेष्ठे रागं उ लक्ष्मणं अवतन्न नामकं मुनिर आश्रमे गमनं
करित्वेन । एते आश्रम आश्रयार्थिर्गणेर आश्रमं स्थानं । ईहाते
उपोमाहाज्ञा विराज् कविट्टेज्जिल ।

The two excellent descendants of Raghu went to the hermitage
of Sarabhang the refuge of the shelter-seekers and the abode of
ascetic splendour.

**Q. Decline श्रीः । Ans. श्रीः श्रियौ श्रियः, श्रिया श्रीभ्याम्
इत्यादि । “लक्ष्मी श्रीशब्दौ स्त्री वा” इति हड्डचन्द्रः । अतः, श्री श्रियौ श्रियः,
श्रीम् श्रियौ श्रीः, श्रिया श्रीभ्याम् इत्यादि वा रूपम् । Q. Distinguish
between उपमित and उपमानसमास । Ans. “उपमितं व्याघ्रा-**

पुरी रामस्य जुहुवाञ्चकार ज्वलने वपुः ।

शरभङ्गः प्रदिश्वारात् सुतीक्ष्णमुनिकेतनम् ॥ ५ ॥

दिभिः सामान्याप्रयोगे' सामान्यस्य प्रयोगे तु उपमानसमासः स्यात् । (सामान्य =point of similarity). When the point of similarity is not mentioned it is उपमित, otherwise it is उपमानसमास । Thus रघुव्याघ्री means रघू व्याघ्री इव यरी । Here एर which is the point of similarity, is not mentioned. But where it is mentioned it is उपमानसमास, thus रघू व्याघ्रयरी wherein व्याघ्र-यरी has उपमानसमास : ४ ।

5. Principal part :—शरभङ्गः (कर्तृ) रामस्य (स्व, पुरः इत्यनेन स्वत्वः) पुरः (व्यम्) ज्वलने (अधि) वपुः (कर्म) जुहुवाञ्चकार । Incomplete verb—प्रदिश्य । Object to प्रदिश्य—सुतीक्ष्णमुनिकेतनम्, चारात्—(व्यम्) ।

Prose order :—शरभङ्गः चारात् सुतीक्ष्णमुनिकेतनं प्रदिश्य रामस्य पुरः ज्वलने वपुः जुहुवाञ्चकार ।

Substance :—शरभङ्गनामा कृष्ठीगाक्रान्तः कथित् मुनिः रामम् सुतीक्ष्णनाम् कस्यचित् मुनिः चात्र नं गन्तुमादिश्य अप्री खदेई रोगक्रिष्टं भक्षसात् चकरोत् ।

Explanation in tika form—शरभङ्गः तदाख्यः कृष्ठीगाक्रान्तः कथित् मुनिः चारात् समीपे "चाराद् रसमीपयोः" इत्यमरः । सुतीक्ष्णनामा मुनिः सुतीक्ष्णमुनिः । मध्यपदलोपी कर्मधारयः । तस्य निकेतनम् गृहम् चात्र नमिति यावत् । "केतनन्" निमन्त्रणे, गृहे केती च कर्त्विष्य ।" इति मेदिनी । प्रदिश्य तत्र वासमुपकल्पय इति कथयित्वा, रामस्य पुरीऽयतः "पुरश्च गुण सुद्धितायं सन् अव्यय तस्य समानाधिकरणेन" इति पुर इत्यनेन षष्ठीसमासनिषेधः । ज्वलने अप्री वपुः शरीरं जुहुवाञ्चकार इतिवान् । रोगक्रिष्टं खदेई भक्षसात् चकरोत् इत्यर्थः ।

यूयं समैथ्येत्यस्मिन्नासिष्महि वयं वने ।

दृष्टाःस्य स्वस्ति वो यामः स्वपुण्यविजितां गतिम् ॥६॥

Change of V.—प्रथमकेच लुङ्वाचक्षते ।

Derivation.—लुङ्वाचकार—ङु लिति च । पक्षे लुङ्वाचक्ष्मन् लुङ्वा-
मास लुङ्वाच । लट् लुङ्गति । लङ् चन् अजुङ्गवः । लुङ् अङ्गीषीत् । ज्वलने-
ज्वल-युष् । वपुस्—उप्यन् दीहान्तरभोगसाधनानि बीजानि अत्र इति वपुः
वपुधातोः उप्सिन् । तोष्ण—तिज्-क्वः ।

निकटे प्रतीकृ क्षयिष आश्रम अदर्शन करिष्या भद्रतत्र रामचन्द्रो
अश्रुषे हताशने निष्क भद्रोर आहति दिलेन ।

Sarabhanga threw down his body into the flames before Rama
showing nigh the asylum of the ascetic Sutiksna.

Q. Why did the ascetic throw his body into
the flames ? Ans. See the above substance. Q. De-
rive वपुस् and तोष्ण and conjugate the root of the
latter in लट् and लुङ् । Ans. तेजयति लट्, अतीतिजत् लुङ्
For the rest see above. । ५ ।

6. Consists of 5 sentences. See below.

Prose order :—(1) यूयं समैथ्य (2) इति अस्मिन् वयम् आसिष्महि,
(3) दृष्टाः स्य, (4) वः स्वस्ति, (5) स्वपुण्यविजितां गतिं यामः ।

Substance :—कदा यूयमत्र आगमिष्यथ इति अहम् अपेक्षमाद्यः अत्र वने
तिष्ठामि । न मे लोचनपथं जहौहि यावदहं ते पुरतः दीहं त्यजामि, शुभमस्तु ते

Explanation in tika form :—न केवलं सुतीक्ष्णसुनिकेतनं प्रदिष्ट
एतदपि प्रदिश्येति योज्यम् । अपि नाम यूयं, बहुवचनात् ससीत? सहलक्षण
रामः गम्यते । समैथ्य आगमिष्यथ इति द्वितीः अस्मिन् वने वयम् आसिष्महि
स्थिताः । विश्वरूपे त्वयि दृष्टे श्रीभना गतिर्भविष्यतीत्याश्रया एतावन् वा
तिष्ठामः इति भावः । आसिष्महि उत्तमपुरुषबहुवचनरूपम् । “अस्यदोषयोष
इति एकलोऽपि बहुवचनम् । अस्यदागमने किन्ने फलमिति चेदाह, दृष्टाः”

तस्मिन् क्लेशानुसाद्भूते सुतीक्ष्णमुनिसन्निधौ ।

उवाच पर्वशालायां भ्रमन्ननिश्रमाश्रमान् ॥ ७ ॥

अधुना दृष्टा भवथ । यस्य ते पश्यतः पुरतः देहं त्यजती मे सङ्गतिर्भवेत् तस्यैव दर्शनलाभः क्षणम् अविच्छिन्नो भवतु इत्यर्थः । वः युष्मभ्यं स्वस्ति कल्याणं भवतु । “नमः स्वस्ति स्वाहा स्वधा अक्षं वषट् योगाक्ष” इति चतुर्थी । स्वपुण्येन विजितां स्वप्नां गतिं यामः गच्छामः । रामकृपिणः विष्णोस्ते दर्शनेन क्लेशार्थोऽहम् स्वर्गं गच्छानि इति भावः । अत्र रामायणम्—“अहं ज्ञाला नरव्याघ्र वर्षमानमदूरतः । ब्रह्मलीकं न गच्छामि त्वामदृष्टा प्रियातिथिम् ॥” इत्तं पथ्यावक्रान् ।

Change of V.—युष्मभिः समैष्यते, आसि अस्माभिः, इष्टैः भूयताम् । स्वस्ति भूयताम्, मया यायते स्वपुण्याविजिता गतिः ।

Derivation :—समैष्यथ—सम्-आ-इ लृट् स्वथ । लृट् एति । लुङ् अथात् । आसिष्यथि—आस-लुङ् मथि । लृट् आसि । लुङ् आसिष्ट । लिट् आसासक्रे । स्व—अस्-लृट् थ । विजिताम्—वि-जि-कर्मणि क्तः । लट् जयति । लुङ् अजेषीत् । लिट् जिगाथ ।

तोमारो अर्धेने आसिदे वलिग्रा आनि एही बने अवस्थान करि-
याहि । तोमादेदर दर्शन लोठ हहेल । 'तोमादेदर मथल इउक,
आनि निरूपणविजित लोके गमन करि ।

I stayed in this forest, that you would come here. Now you have been seen. Let me go to the world won by my piety.

Q. If any adjective to वयम् be inserted, should it take the plural form ? Ans. “सर्वविषयस्य प्रतिषेधः” इति बहुवचनप्रतिषेधः । Q. Explain स्वपुण्याविजितां गतिम् । Ans. “मामेष (शक्रः) बरदो राम ब्रह्मलीकं गिनौषति । जितसुखे च तपसा दुष्प्राप-
नक्लतात्मभिः ॥” रामा० । ६ ।

7. Principal part :—(रामः) पर्वशालायाम् (अथि) उवाच ।
भ्रमन्—adj. to रामः । अनिश्रम् अव्ययम्, अव्यक्तसंयोगे द्वितीया) । तस्मिन्—

('भावे समी) । कृशानुसादभूते—adj. to तस्मिन् : सुतीक्ष्णसन्निधौ—
अधिकरणे समी ।

Prose order :—तस्मिन् कृशानुसादभूते (रामः) अनिष्टम् आयमान्
धमन् सुतीक्ष्णसन्निधौ पर्यशालायाम् उवास ।

Substance :—शरभङ्गे देहदाहान् परं तदादिभ्यं सुतीक्ष्णनामः ऋषेः
पर्यशालायाम् वसन् सुनीनाम् आयमान् विचचार ।

Explanation in tika form :—तस्मिन् शरभङ्गे कृशानुसादभू-
कान्त्वात् अनिष्टभूते सति, दग्धे इति यावत् । भावे समी । "विभाषा साति
कान्त्वात्" * इति काण्डे सति । रामः अनिष्टं सर्व्वदा आयमान् वसन् ।
पर्य्यटन् सुनीन् उपासितुमिति शेषः । "लक्ष्मणहृत्वीः क्रियायाः" इति शब्दप्रत्ययः ।
सुतोक्ष्यस्य मुनेः सन्निधौ समीपे पर्यशालायां पर्यकुर्व्याम् उवास वासनकरीत् ।
समीपस्य सङ्गलक्षणस्य च रामस्यैव उल्लेखान् सीतालक्षणस्योरुपलब्धिर्भवति ।

Change of V.—ऊषे भमता ।

Derivation.—कृशानुसात्—कृशानु-(कृश-वानुक्)-सातिः । उवास
—वस-लिट् च । लट् वसति । लुङ् अवात्सीत् ।

तिनि अग्निमां हहेले, रामचन्द्र सूतीक्ष्णसुनि सन्निधाने पर्यशालाय
वास करिठे लागिलेन । এই काले তিনি अविरत आश्रमे ভ্রমণ
করিতেন ।

He having been reduced to fire, Rama lived in a cottage near the
ascetic Sutiksna, often wandering over hermitages.

Q. Parse अनिष्टम् । Ans. नास्ति निश्च निष्ठाविघ्नतः यस्मिन् स
अनिष्टः काण्डः तन्, इत्यादि विद्यते न्यासी द्वितीया । अरवा न निश्चिन्नु न इति

* 'द्विविधये सतिर्वा स्वात् कान्त्वात् (totality). If it does not
signify totality, च्चि will take place instead of सति । So i
the sense of being partly burnt, it should be कृशानुभूते
(सति=वसात्) ।

वनेषु वासतेषु निवसन् पर्णसंस्तरः ।

श्रथोऽथायं सृगान् विध्वन्नातिथेयो विचक्रमे ॥ ८ ॥

चनिग्रम् । नञ्, नि-ञी-उसु । अन्न अव्ययपदम् (क्रियाविण्) । “सातथ्यं स्वराईडाकृतिगणत्वेन तस्य तत्र पाठः इति अव्ययम्” इति भौदमनीरमा । ७. Write notes on the स of कृग्रानुसात् । Ans. “सात् पदाद्योः” इति सात् इत्यस्य न षत्वम् । ७ ।

8. Principal part :—(रामः) विचक्रमे । Adj. to रामः—निवसन्, पर्णसंस्तरः, विध्यन् and चातिथेयः । वनेषु—(अधिकरणे, निवसन् इत्यनेन शैल्यः) । Adj. to वनेषु—वासतेषु । सृगान्—object to विध्यन् । श्रथोऽथायम्—adverb, gram. connected with विध्यन् ।

Prose order :—चातिथेयः (रामः) वासतेषु वनेषु निवसन् पर्णसंस्तरः (सन्) श्रथोऽथायं सृगान् विध्यन् विचक्रमे ।

Substance :—रामो वासाङ्गेषु वनेषु वसतिं कुर्वन् अतिथिपरिचर्यापरः, पर्णश्रथ्यायां श्रथानः प्रातश्च द्रुतं श्रथ्याया उत्थाय सृगान् विध्यन् धमिनुमारम्बवान् ।

Explanation in tika form :—चातिथेयः चातिथी साधुः “पथ्य-तिथिं वसति स्तपतेः ङञ्” * इति ङञ् । अनेन विशेषणेन अनात्मत्वञ्चलं सूचितम् । रामः, वसती निवासे रात्री वा “वसती रात्रिवेश्मनीः” तत्र साधुनि वासतिथानि तेषु वासतेषु वनेषु निवसन् वासं कुर्वन् श्रथानो वा, संलीयते इति संस्तरः श्रथ्या । “संस्तरः प्रस्तरं यच्च सङ्घो युधि चापदि । क्रियाकारि विधे चाङ्गीकारं क्लीवं शमीफलं” (प्रस्तरः—कुशश्रथ्या) इति मेदिनी । पर्णानि संस्तरौ यस्येति पर्णसंस्तरः पत्रश्रथ्यः सन् श्रथ्यायाः त्वरया उत्थाय श्रथोऽथायम् “अपादाने परीमायाम्”† इति अमुञ् (परीमा—त्तरा) । यथा सात् तथा, त्वरया सुखभावनादीन्वापि न

* ‘तत्र साधुः’ इत्यर्थे । ङकारात् एयः । यथा पाथेयम्, वासतेयम्, स्नापतेयम् । श्रीकोऽयञ् “पथ्यतिथि” इत्यादेरुदाहरणरूपेण प्रदत्तः ।

† परीमा त्वरा । त्वरायां गम्यमानाशाम् अपादानात् अमुञ् स्यात् । यथा श्रथ्यायाः उत्थाय श्रथोऽथायम् ।

ऋग्यजुषमधीयानान् सामन्यांश्च समर्चयन् ।

बुभुजे देवसात् कृत्वा शूल्यमुख्यञ्च होमवान् ॥ ६ ॥

कृत्वा सृगान् विध्यन् ताडयन् विचक्रमे विहरति अ । “विः पादविहरणे” इति
आत्मनेपदम् । पथ्यावकां उक्तम् ।

Change of V.—निवसता पर्वसंस्तरेषु विध्यता आतिथेयने विचक्रमे ।

Derivation. —वासतेयेषु—वसति-ठञ् सप्तमी । संस्तरः—सं-स्त्र-अप्
श्रथीत्यायं—श्रथ्या-उत्-स्त्रा-असुल् । विध्यन्—व्यध-शब्द । लट् विध्यति । लु
अव्यात्सीत् । लिट् विव्याध । आतिथेयः—अतिथि ठञ् । विचक्रमे—वि-क्रम
लिट् ए । क्रम्यति क्रामति लट् इति षोपदेशः । क्राम्यति क्रामति इति पाणिनिः

अतिथिपत्राग्रणं व्रायचञ्च, वासोपशूळं वने वामं उर्णं अश्याग्रं अश्रु
करिडेन । अश्याग्रं अश्या श्शेते मश्रुणं गाढोत्थानं करिण्नाशे शृण्णा
वने वने उग्रणं करिडेन ।

Living in forests fit for habitation, with beds of leaves, he
wandered killing the deer just after he rose up from his bed
given as he was to hospitality.

Q. Give the meaning of संस्तरः and श्रथीत्यायम्

Ans. See above. Q. Account for आत्मनेपद in विचक्रमे

Ans. See the foot note. Q. Give the different

meanings of वन, give also its feminine form. Ans

“वनं नपुंसकं गोरे निवासाख्यकानने” इति मेदिनी । स्त्रियां वनी । ८ ।

9. Principal part :—(रामः) शूल्यम् उख्यं च (कर्म) देवसात्
(व्यम्) कृत्वा (व्यम्) बुभुजे । Adj. to the subject (रामः)—
होमवान् and समर्चयन् । सामन्यान् and अधीयानान्—Adj to सुनी
(उग्रम्) which is the object to समर्चयन् । ऋग्यजुषम्—objec
to अधीयानान् ।

‡ वि इत्यस्मात् क्रमघातोः आत्मनेपदं स्यात्, पादगमने अर्थे । यथा वि
मते रामः । पादविहरणे किम् ए सन्धिः विक्रामति स्फुटति इत्यर्थः ।

Prose order :—होमवान् (सः) ऋग्यजुषमधीयानान् सामन्यान् च समर्चयन् गृह्यन् उख्यन् देवसान् कृत्वा बुभुजे ।

Substance.—ऋग्वेदं यजुर्वेदं सामवेदश्च पठतः ऋषीन् पूजयन्, अग्नी चाहुनिं प्रवच्छन् गृह्यं ख्याजोपथ्यं वा मांसं देवेभ्यो दत्त्वा भुक्तवान् ।

Explanation in tika form:—होमी नित्यं विद्यतेऽस्मेति होमकान् कृतान्निर्कार्यं इत्यर्थः । स रामः ऋक् च यजुश्च ऋग्यजुषम् [अचतुरेत्यादिना निपातितम्] ऋग्वेदं यजुर्वेदश्च अधीयानान् पठतः “न लोकाभ्ययनिष्ठाख्येय-
दनाम्” इति ज्ञानच्योमी कर्मणि षष्ठीनिषेधः । तथा सामसु साधून् [तत्र साधुरिति षत्] सामन्यान् सामवेदकुशलाश्च त्रिजान् समर्चयन्, गृह्यं संस्कृतं गृह्यं गृह्येन पक्वं मांसं, तथा उख्या ख्याजोपथ्यं “ख्याजोपथ्यात् पाटख्योऽर्थः” इति नीदिनी । तत्र पक्वं उख्यम्, ख्याजोपथ्यं मांसमित्यर्थः । “गृह्याकृतं भट्टिवं स्याच्छूख्य-
प्रुष्यं तु पैठरम्” इत्यमरः । [“गृह्योऽखाद यत्” इति षत्] देवसान् कृत्वा देवेभ्यो दत्त्वा तदधीनं कृत्वा इति यावत् । [“द्विधे त्रा च”* इति अकारान्तं सातिश्च] बुभुजे भुक्तवान् “भुजोऽनवने” इति आत्मनेपदम् । पथ्यापक्वं इत्यम् ।

Change of V.—समर्चयता..... होमयता बुभुजे ।

*Derivation :—अधीयानान्—अधि-इङ्-ज्ञानच् । षट् अधीते । लुङ् अध्येष्ट, अध्यगीष्ट । सामन्यान्—सामन्-यत् । बुभुजे—भुज लिट् ए । षट् भुङ्क्ते । गृह्यन्—गृह्य-यत् । उख्यन्—उख्या-यत् । होमवान्—होम-मत्प ।

रामचन्द्र होम करितेन, योहारो अग्नेद यजुर्वेदं च सामवेद अधारन करिजेन र्त्ताहान्देर अर्चना करितेन । शूले किंवा खालीते मांस पाक करिवा देवत,दिनके निवेदन करिवा उन्नय करितेन ।

Rama who was practised in offering oblation on fire, respected those who chanted Ric or Jajus as well as those who chanted Sama. He ate the meat prepared on sticks or in pots, offering it at first to the gods.

* तदधीने द्विधे त्रा ख्यात् सातिश्च कर्माद्विधीने । विद्याधीनं द्विधं करोति विद्यया करोति । पथे विद्यमानं करोति ।

वसानस्तन्त्रकनिभे सर्वाङ्गीने तरुत्वचौ ।

काखीरः खाङ्गिकः शाङ्गी रक्षन् विप्रांस्तदुत्तवान् ॥ १० ॥

हित्वाशितङ्गवीनानि फलैर्येष्वशितम्भवम् ।

तेष्वसौ दन्दशूकारिर्वनेष्वानभ्र निर्भयः ॥ ११ ॥ युग्मकम् ।

Q. Distinguish between बुभुजे and बुभोज । Ans. भोगार्थे आत्मनेपदं, चवने अर्थात् पालनार्थे तु परस्मैपदं स्यात् । बुभोज ररच इत्यर्थः । Q. Account for the formation of श्लथम् and छथम् and सामन्तः । Ans. See above. Q. Account for आत्मनेपद in अचोयान । Ans. See above. Q. Write gram. notes on ऋग्यजुषम् । Ans. See above. Q. Parse श्लथम् । Ans. 'बुभुजे' इत्यस्य कर्मपदम् । 'बुभुजे' इति प्रधानक्रियापदं चन्वयित्वात् असाः क्रियाया एव कर्मत्वम् । ६ ।

10, 11. Principal part :—असौ आशितङ्गवीनानि हित्वा तेषु वनेषु आनभ । Adj. to असौ—वसानः, काखीरः, खाङ्गिकः, शाङ्गी, रक्षन् तनुत्तवान्, दन्दशूकारिः and निर्भयः । Adjunct to वनेषु—येषु फलैः आशितम्भवम् (भवति) ।

Prose order :—तन्त्रकनिभे सर्वाङ्गीने तरुत्वचौ वसानः काखीरः खाङ्गिकः शाङ्गी तनुत्तवान् दन्दशूकारिः निर्भयः असौ विप्रान् रक्षन् आशितङ्गवीनानि हित्वा येषु फलैः आशितम्भवं तेषु वनेषु आनभ ।

Substance :—वस्त्रयन्त्रात् प्रत्ययम् उद्धृतं वसनं यथा सुन्दरं तथा वस्त्रलयुगलम् सुदोषं वसानः रामः खड्गगादिभिरुपेतः, ब्राह्मणान् रक्षन्, वर्धधारो, राक्षसान् विनाशयन् तत्रैव विचचार यत्र फलादीनि पथ्याप्तानि लभन्, यत्र तु गावः दृष्टानि खादन्ति तत् विजङ्गी ।

Explanation in tika form :—तन्त्रात् पटीपकरणात् वस्त्रयन्त्रात् इति यावत्, अचिरोद्धतवस्त्रं तन्त्रकं गवाम्बरम् । "तन्त्रकञ्च गवाम्बरं" इत्यमरः १ ।

तन्निभे तन्मुल्ये नूतनवस्त्रमुल्ये इत्यर्थः [“तन्नादचिरापहते”* इति कन्]सर्व्वाङ्गानि व्याप्नुवत्यौ सर्व्वाङ्गीने, [“तत् सर्व्वादेः पयस्ककशैपत्रपात्रं व्याप्नोति”† इति खः] तरुत्वचो वस्त्रले वसानः परिदधानः काख्योऽस्यास्तीति काख्यीरः प्रशस्तबाणधरः इत्यर्थः । † [“काख्योऽस्यान् ईरन् ईरची” इति ईरन्प्रत्ययः]‡ खङ्गीऽस्यास्तीति, खङ्गीरः असिद्धस्तः [“अत इति ठनौ” इति ठन् । यथा खङ्गः प्रहरण-मस्येति, तदस्य “प्रहरणम्” इति ठक्] शङ्कस्य विकारः शङ्कं धनुः तदस्यास्तीति शङ्कीं धानुष्कः, इतिप्रत्ययः । तनुं शरीरं, त्रायते इति तनुत्रं कवचं [“आतीनुपसर्गे कः” इति कः] [“अथ तनुत्रं वस्त्रेर्दशनम्” इत्यमरः । तद्युक्तः तनुत्रवान् पितृकवच-पर्यः । संसर्गे मनुप् । दन्द्युक्तानां राक्षसानाम् अरिः इत्या [“दन्द्युक्तश्च लिङ्गो राक्षसे च सरीसृपे” इति मेदिनी, “यत्र जप दशां यङ्गः” इति इत्यात् दन्वृथातोः ककः] निर्भयः भयरहितः असी रामः विप्रान् ब्राह्मणान् इन् पालयन्, आश्रिताः तमाः तृणप्रायत्वात् गावो येषु भवन्ति तानि ; उवा पूर्व्ये यत्र गावः तमाः इदानीम् व्याखपूर्णाणि, तानि आश्रितवृषीनामि, प्रत्ययः, पूर्व्यपदस्य मानसं निपातनम् । [“विष्वाश्रितवृषीने तत् गावो यवा-ताः पुरा” इत्यमरः] वनानि हिला त्यक्त्वा येषु वनेषु फलेः आश्रितः तमः तस्य इति आश्रितशब्दं तमिः भवति इति शेषः । [“आश्रिते भुवः कारणभावयोः”‡

* The word तन् is followed by कन् when it signifies a cloth taken fresh from तन्त्र (the cloth machine). † Thus तान् अचिरापहते तन्त्रिकम् ।

† In the sense of ‘wholly covering’, ख (ईन्) takes place after सर्व्व followed by पयिन्, अङ्, कर्षन्, पत्र and पात्र in their second case. Thus सर्व्वपधान् व्याप्नोति सर्व्वपधीनः, सर्व्वाङ्गं आप्नोति सर्व्वाङ्गीनः ।

‡ काख्य and अख्य are respectively followed by ईरन् and रन् । काख्यीरः, अख्यीरः ।

§ आश्रितशब्दे सुवने उपपदे भूधातो कारणे भावे च अर्थे खङ्गप्रत्ययो

"इति भावे खच्" तेषु बनेषु आनध वधान ["अध ज्ञानम्" इत्यस्य खिटिचपम्] युष्मकम् । तल्लक्ष्यं यथा, "दाधानु युष्मकं प्रीतिं चिभिः श्लोकीः विशेषकम् । कलापकं अतुभिः स्यात् तदूहं कुलकं अतम् ।" पथ्यावक्तं वचनम् ।

Change of V.—वसानेन, काञ्चीरेण, खाङ्गिकेन; शार्ङ्गिणा, रचता, तनुवता.....अमुना दन्दशुकारिणा आनधे निर्भयेन ।

Derivation.—वसानः—वस (अदादिः) शानच् । खट् वप्ति । [तल्ल—तल्ल-कन् । सर्वाङ्गीने—सर्वाङ्ग-खः । काञ्चीरः—काञ्च-रुं-रन् । खाङ्गिकः—खाङ्ग-ठक् अथवा ठन् । शार्ङ्गि—(शृङ्ग-अच्) शार्ङ्ग-रन् । तनुवतान्—तनुव (तनु-क्-कः) मनुप् । आश्रितम्भवम्—आश्रित-भू-भावे खच् । दन्दशुक—(दन्श् यङ्कलः) दन्दशुक-कः । आनध—अध-खिट् अ । अ भवति ।

सर्वाङ्ग टाकिते पारा वाय एरूप हूईधानि बङ्कल तीहार परिधान देखिले बोध हर येन उक्तवायेर उक्त हईते उहा तुलिया लण हईयाछे । वाण, खङ्ग शृङ्गनिर्मित धनुक ओ वस्त्र धारण करिया त्रि ब्राह्मणदिगके रक्षा करिडेन । ये स्थाने गवीण तृण उक्कणे तृण लाड करे सेई सेई स्थान परित्याग करिया, येथाने क उक्कणे तृप्ति जमे उथाय राक्सनिहृदन रामचन्द्र निर्भये त्रमण करिगे गागिलेन ।

Wearing two pieces of bark fit to cover the entire body, and resembling the cloth taken afresh from the loom, and protecting the Brahmans, furnished as he was with the arrows, the sword, the bow made of horn, and the armour, Rama, the enemy of the demon began fearlessly to roam over the sites where fruits might be fed to ones satisfaction, leaving places where grazed the cows.

भवति । करणे यथा, आश्रितो भवति अनेन इति आश्रितम्भवः अधिभावे यथा, आश्रितस्य भवन् आश्रितम्भवम् ।

ब्रातीनव्याख्यदीप्रास्त्रः सुत्वनः परिपूजयन् ।

पर्षद्वलान् महाब्रह्मैराट् नैकटिकाश्रमान् ॥ १२ ॥

12. सः (ऊर्ध्वं कर्त्तुं) नैकटिकाश्रमान् (कर्त्तुं) षाट् । Adj. to सः—ब्रातीनव्याख्यदीप्रास्त्रः and पूजयन् । सुत्वनः—object to परिपूजयन् । पर्षद्वलान्—Adj. to सुत्वनः । महाब्रह्मैः—सहायैः तृतीया ।

Prose order :—ब्रातीनव्याख्यदीप्रास्त्रः (सः) पर्षद्वलान् सुत्वनः परिपूजयन् महाब्रह्मैः सह नैकटिकाश्रमान् षाट् ।

Substance :—शरीरम् आयास्य जीवितानाम् यतिविशेषाणां हिंसारतान् विनाश्य, प्राणिषु खेडवतः सोमयाजनः अश्वयन्, श्रेष्ठैः ब्राह्मणैः सह, यामात् क्रीये वसतां यतीनाम् आश्रमान् विचचार ।

Explanation in tika form :—ब्रातीनेति । ब्रातीनव्याख्यदीप्रास्त्रः । व्रतम् एषाम् अस्ति इति ब्राताः, व्रत इत्यस्यात् अष् । [नानामातीयाः अनियत-हनयः, शरीरम् आयास्य ये जीवन्ति ते ब्राताः कथ्यन्ते] तेषां यत् कर्त्तुं तत् ब्रातम् । तेन जीवन्ति ये ते ब्रातीनाः । “ब्रातेन जीवति” * इति खञ् (ईञ्) । तेषां व्यालाः कूर्तः आपदादयः, “व्याली भुजङ्गमी क्रूरे आपदे दुष्टदन्तिनि” इति विश्वः । तेषु दीप्रास्त्रः उयास्तुधरः इत्यर्थः । सः रामः इति शेषः । पर्षद्वलान् ‘सुत्वनः’ इत्यस्य विशेषणम् । पर्षते खिद्यति इति पर्षत् खेडुः; पर्ष इत्यस्यात् षोषादिकः अदिः । पर्षत् विद्यते एषाम् इति पर्षद्वलाः; । “रजः कृषी-त्यादिनां † वलक्षप्रत्ययः । * तान् सर्व्वप्राणिषु खेडवतः इत्यर्थः । सुत्वनः सोम-रसपायिनः । “हृयजोद्धनिप्” इति सुधातोः ड्निप् । परिपूजयन् अश्वयन् । महाब्रह्मैः, महान्तः ब्रह्माणः इति महाब्रह्माः, “कुमहदभ्यामन्यतरस्याम्” ‡ इति

* ब्रातेन शरीरायासेन जीवति नतु वृद्धिवैभवेन सः ब्रातीनः । खञ् ।

† “रजः कृषी आसुति परिषदो वलक्ष” । यथा रजस्तला, कृषीवलः, आसुतीवलः, परिषद्वलः । पर्षत् इति पाठान्तरम्, अतः पर्षद्वलः ।

‡ टच् takes place optionally after ब्रह्मन् preceded by ऊ and महन् । महाब्रह्मः, महाब्रह्मा ।

वैकल्पिकः टच् । तैः सह इति शेषः । [ब्राह्मणवाचके महच्छब्दविशेषणस्य
विरुद्धार्थत्वात् महान्नस्ते संज्ञातपीभिरुपलब्धिदान् सुत्वन्, इति उपलक्षणे ष्टोया,
इति केचित्] नैकटिकाग्रमान् । ग्रामात् क्रांशे यतयो भिषवी ये निवसन्ति ते
नैकटिकाः “निकटे वसति” § इति ठक् । तेषाम् आयसाः तपोवनानि, तान्
ग्राट् वधानम् । षट्पातीः षिट् । परिषद्वलान् इति पाठे, पूर्व्ववत् वलन्
अथवा परिषीदन्ति अस्याम् इति परिषत् सभा सा बलं सहायो येषां ते तान्
इति बहुव्रीहिः । नवाक्षरपादस्यापि दृष्टत्वात् न चात्र छन्दीभङ्गः । इ
पथग्रावत्तम् ।

Change of voice :—व्रातीनव्याखदीप्रास्त्रिष परिपूजयता आदिं
नैकटिकाग्रसाः ।

Derivation.—व्रातीनः—(व्रत-अण्=व्रातः, व्रात-अण् व्रातम् । व्रात-
खल् (ईन्)=व्रातीनः । सुत्वन्—सु-ङ्गुनिप् । पर्षद्वलः—पर्ष-अदिः=पर्षद् ।
पर्षद्-वखच् । नैकटिकः—निकट ठक् । दीप—दीप्-र । अस्त्रम्—अस्-
ट् ।

ये सकल वृत्ति शरीरे क्लेश दिय्या व्रत आचरण करे, ताहाने
विरोधीदिनेर अति अन्न धारण करिया ओ सोमरसपयाी ज्ञेहर्ष
अधिदिनेर अर्चना करिया रामचन्द्र श्रेष्ठ द्राक्पदिनेर सहित ग्रामे
सन्निहित आश्रमे विचरण करिते लागिलेन ।

He began to wander in the hermitages of the Naekatika (a sort
of ascetics who live within two miles from the villages) in company
with the distinguished Brahmans respecting the feelinghearted
ascetics who used to drink up the Somajuce, holding his sharp
weapon against the molesters of the mendicants living by manual
labour.

Q. Decline सुत्वन् । Ans. सुत्वा, सुत्वानो सुत्वानः, सुत्वान्

§ सम्यन्तात् निकटग्रहात् ‘वसति’ इत्यर्थे ठक् स्यात् । आस्त्रती निकटा-
वासयेत् गम्यते ।

परिदयव्यय पूर्वेंद्युरन्त्येद्युश्चापि चिन्तयन् ।

वृद्धिचयौ.सुनीन्द्राणां प्रियम्भावुकतामगात् ॥ १३ ॥

म्ना तिष्ठद्गु जपन् सन्ध्यां प्रक्रान्तामायतीगवम् ।

प्रातस्तरां पतच्चिभ्यः प्रबुद्धः प्रणमन् रविम् ॥ १४ ॥

युग्मकम् ।

पुत्रभ्याम् &c। Q. Give the derivative meaning of

पुत्रन् । Ans. सुत्वन्ति सोमरसं पीडयन्ति धे ते सुत्वानः । सोमपायिन

त्यर्थः । सोमरसपीडनार्थस्य सुधातोः ङुनिप् (वन्) तकारागमश्च । Q.

Give the other form of मङ्गावृद्धिः । Ans. मङ्गावृद्धिभिः । टप्-

त्ययस्य पाञ्चिकविधानात् । Q. Name some words the mean-

ing of which is depreciated by मङ् । Ans. "मङ्

लिं तथा मांसि वैद्ये ज्योतिषिके द्विजे । यात्रायाम् पथि निद्रायां मङ्गुलशब्दो न

तियते ॥ Q. Can the epithet नैकटिक be applied to

every thing, nigh? Ans. निकट इत्यस्मात् ठक् स्यात्, यस्य

शास्त्रतो' निकटनिवासः तस्मिन् गम्ये । "आरण्यकेन भिक्षुणा यामात् क्रोशे

लव्यम्" इति शास्त्रम् । Q. Is there any defect in the

metre, if परिपत्रलान् be used instead of परंपदत्रलान्?

Ans. See above. १२।

13. 14. Principal part :—रामः (कञ् कर्त्तुं) प्रियम्भावुकताम्
कथं) अगात् । Adj. to रामः—चिन्तयन्, जपन्, प्रबुद्धः and प्रणमन् ।

Object to चिन्तयन्—वृद्धिचयौ । Object to प्रणमन्—रविम् । सुनीन्द्रा-

णाम्—सन्ध्यां वृद्धौ, 'वृद्धिचयौ' इत्यनेन सन्ध्याः । परिदयि, चय, पूर्वेषुः,

त्येयुः—कालाधिकरणे । चा—कर्त्तृप्रवचनीयम् । तिष्ठद्गु—व्यम् । 'चा योश्च'

मी । सन्ध्याम्—व्याप्ती द्वितीया । प्रक्रान्ताम्—adj. to सन्ध्याम् । आयती-

वम्—व्यम्, कालाधिकरणे । पतच्चिभ्यः—निकटटादृशीत्कर्त्तुं इति पञ्चमी ।

तत्पदम्—व्यम्, क्रि-विषय, gram, connected with प्रबुद्धः ।

Prose order :—(रामः) आयतौगवं प्रक्रान्तां सभ्यां (व्याप्य) तिष्ठद्गु
आ जपन्, तथा, पतन्निभ्यः प्रातस्तदां प्रबुद्धः, तथा रविम् प्रणमन्, परीद्वि, अथ
पूर्वेषुः, अन्येषुः च अपि, सुनीन्द्राणाम् वृद्धिष्यौ चिन्तयन्, (तेषां) प्रियभाबुव
राम् अगात् ।

Substance :—यदा गावः गोचारणात् स्थानात् प्रत्यावर्त्तन्ते, तदैव सभ्य
प्रवर्त्तन्ते । गावः गृहं प्रत्यावर्ष्यं प्रथमं कियन्तं कालं दीहनात् पूर्वं विद्याम्यन्ति
यदा गावः प्रत्यावर्त्तन्ते सः कालः 'आयतौगवम्' इति कथ्यते । यावन्तं कालं
व्याप्य दुहन्ते सः कालः तिष्ठद्गु इति च कथ्यते । एतावान् एव समयः श्रावृतः
सभ्याख्यां लभते । एवंविधं सभ्याकालं व्याप्य गायत्रीं जपन् रामः गच्छिषामपि
आगरणात् पूर्वं शय्याया उत्याय, सूर्यं प्रणमन्, पूर्वदिने, वर्त्तमानदिवसे, पर-
दिने, अन्यस्मिन् वा अहनि ऋषीणाम् आयव्ययौ पर्यालोच्य तेषां प्रियोऽभूत् ।

Explanation in tika form :—परीद्वीति । आयतौगवम्, आयुक्
(आ-इण-श्रट्, ईप्) आगच्छन्त्यः गावः यत्र स कालः आयतौगवम्, तस्मिन्
कालाधिकरणे सप्तमी । "तिष्ठद्गुप्रभतीनि च"* इति अव्ययीभावे निपातनात्
सिद्धम् । आयतौगवं प्रक्रान्ताम् आरभ्यां सभ्याम् व्याप्य इति व्यासार्थे द्वितीयः
यस्मिन् काले गावः प्रत्यागच्छन्ति तम् आरभ्य इत्यर्थः । तिष्ठद्गुं, तिष्ठन्त्यैः गाव-
यस्मिन् काले स कालः तिष्ठद्गुं, "तिष्ठद्गुप्रभतीनि च" इति पूर्ववत् अव्ययीभावे
निपातनम् । तस्मात् आ इति तिष्ठद्गु आ । "पञ्चम्यपाङ् परिभिः" इति आधीने
पञ्चमी, तिष्ठद्गु इत्यत्र च पञ्चमीविभक्तिर्लोपः । नतु आतिष्ठद्गु इति एकपदम् ।
जपन् गायत्रीं देवताम् आराधयन्, रामः इति ऊढं कर्तृपदम् । तथा, पतन्निभ्यः

* The compound words तिष्ठद्गु, आयतौगवम् &c are formed
irregularly in अव्ययीभाव samas, the former signifying the
time in which the cows take rest after their arrival from
their pasture ground, before they are milked. The word
आयतौगवम् signifies the time when cows return i. e. the
twilight.

पतन्तं वायन्ते इति पतन्तुषि पक्षाः तानि सन्ति एषां ते पतन्तिषः पक्षिषः, तेषुः प्रातस्तारापूर्वमित्यर्थः । “पक्ष्मी विभक्तः” इति पक्ष्मी (अथवा “निरुष्टा-देकीत्कर्षे” इति पक्ष्मी) प्रबुद्धः जागरितः पक्षिजागरणात् पूर्वमपि शब्दाया उत्यायी इत्यर्थः । तथा रविं सूर्यं प्रथमं तस्यै नमस्कुर्वन् स रामः इति अध्याहारः । परित्यक् पक्षिन् दिवसे, अथ पक्षिन् अहनि, पूर्वद्युः पूर्वपक्षिन् दिवसे तथा अन्येः अन्यपक्षिन् अहनि । सर्वान्येतानि निपातनात् सिद्धानि । काशाधि-करणं सप्तमं । सुनीन्द्राणाम्, सुनयः इन्द्रा तपना इव, इति सुनीन्द्राः तपनवत् तेजस्विनी सुनयः, उपमितसमासः । “इन्द्रः सधीपतावल्गरात्मन्वादित्ययोग्योः” इति विद्यैः । अथवा सुनिषु इन्द्राः श्रेष्ठाः इति । तेषां वृद्धिचयौ आयव्ययौ शरीरादीनां तपसां वा, यथा तेषां देहस्थं तपसो वा वृद्धिः भवेत् चयश्च न जायते तथा मनसि चिन्तयन्, प्रियभावावृकताम् प्रियताम् अगात् लभे । सुनीनां प्रिया-ऽर्द्धदित्यर्थः । अप्रियः प्रियः भवति इति प्रियभावावृकः, अभूततद्भावाथे खृकञ् । तस्य भावः प्रियभावावृकता ताम्, अगात् इत्यस्य कर्मपदम् । युष्मकम्, ‘द्वाभ्यान् युष्मकं प्रोक्तं त्रिभिः श्लोकैः विशेषकम् । कलापकं चतुर्भिः स्यात् तद्वद् कुलकं स्मृतम् ॥ वृत्तम् अथावृकत् नाम । सम्ब्राजपविपद्यं यथोक्तं साहायानगृह्ये— “अरण्ये समित्पाणिः सम्ब्रामुपाले नित्यं वाग्यतः सावित्रीं जप्ता इत्यादि’ ।

Change of V.—चिन्तयता प्रियभावावृकता अगायि अपता, प्रबुद्धेन प्रथमता ।

Derivation.—इन्द्रः—इदि-रः । प्रियः—प्रो-कः । प्रियभावावृकः—प्रिय-भु-खृकञ् । सप्ता—सम्-भ्ये-अञ् । ध्यायति, अध्यासीत् । पतन्तिन्—पतत्-वे-क, इति पतन्तम्, ततः इन् ।

गवैर्गणेश्वरं प्रोक्ष्य गमनं कालं हृष्टे आरभ्य करिष्यां तांहादेरं द्वाहनं कार्यं शेषं पर्वीञ्च सङ्क्रान्तौ गायत्रीं जप करिष्यां, अत्राये पक्षीदिनेरं ओ जागरणेश्वरं पूर्वे गात्रोत्थानं करिष्यां ओ श्रुत्यादेवके प्रणामं करिष्यां, वैदिदिनेरं वर्तमानं दिवसं पूर्वं दिवसं परं दिवसं ओ अत्र दिवसेरं आनं वारं चिन्तां करणाञ्चरं त्रिनि मुनीन्द्रदिनेरं श्रियगात्रं हृष्टेयं हिलेन ।

• Repeating Gayatri in the evening commencing from the return

दृष्टे पर्यशाखायां राक्षस्याभिकयाथ सः ।

भार्योदं तमवज्ञाय तस्ये सौमित्रयेऽसकौ ॥ १५ ॥

of cows, till they were milked after a short rest, awaking in the morning earlier than birds, bowing to the sun, and thinking over the income and expenses (or rise and decline) of the ascetics, to-day tomorrow, yesterday or any other day, he became a favourite with the best of ascetics.

Q. Is चातिष्ठद्गु a single word? Ans. “तिष्ठद्गु प्रभृतौ नि च” इति सूत्रे ‘च’कारः अवधारणार्थः । अनेन समासान्तं न भवति अतः चा तिष्ठद्गु इति पदद्वयम् । Q. Parse तिष्ठद्गु । Ans. चा इति कर्मप्रवचनीययोगे पञ्चमी । Q. Parse आयतीगवम् and give its meaning. Ans. क्वाच्चधिकरणे सप्तमी । See above. १३, १४ ।

14. First sentence :—अथ राक्षस्या (अगुक्तकर्तुं) सः (उक्तकर्म) दृष्टे । अभिकया—Adj to राक्षस्या । पर्यशाखायाम्—अधिकरणे । 2nd sentence—असकौ (कर्तुं) सौमित्रये (स्थायोगे धर्षी) तस्ये । Incomplete verb—अवज्ञाय । तम्—object to अवज्ञाय । भार्योदम्—Adj to तम् ।

Prose order—अथ सः (रामः) अभिकया राक्षस्या पर्यशाखायाम् दृष्टे । असकौ (राक्षसी) भार्योदं तम् अवज्ञाय सौमित्रये तस्ये ।

Substance :—अनन्तरं कदाचित् कामुकौ सर्पच्छा दृश्यं रामं पर्यशाखायाम् । सा च रामं सपत्नीकम् दृष्ट्वा अवज्ञाय च, लक्ष्मणं स्वामिनं व्रतवती ।

Explanation in tika form :—अथ अनन्तरम्, “मङ्गलानन्तरारम्भप्रवृत्त्यात्सौमित्रो अथ” इत्यमरः । सः रामः, दृष्टे इत्यस्य उक्ते कर्मणि शब्दमा । अभिकामयते इति अभिक्या कामुकौ तथा अभिकया, अस्मि इत्यस्मात्

इत् । “अनुकाभिकाभिकः कनिता”* पचे अभीकया । राक्षसां संपण्डया
।पंशासायाम् पङ्कटरी ददृशे अवसीकितः । असौ राक्षसी कुत्सिता असौ
ति असौ, पापा असौ राक्षसी इत्यर्थः । “कुत्सिते”§ इति कुत्सितार्थे असौ
व्यस्य श्रुकारात् पूर्व्वे अकच् (अक्) । भार्येदम् कृतदारं तं रामम् अवशाक
।नाहव्य । ऊढा भार्या येन स ऊढभार्यः भार्येदः इति पदद्वयं सिद्धम् ।
।वाहितान्यादिषु” ।† सौमित्रये चक्षणाय तस्ये, चक्षणासमीपे स्वाभिप्रायं
काशितवती इत्यर्थः । “द्वाघ ऋ ङ स्या श्रपां शीश्रामाजः”‡ इति स्याधातुयीने
।मित्रये इत्यत्र चतुर्थी । “प्रकाशनश्चेयाख्ययीश्”§ इति स्याधातोः अभिप्राय-
।काशार्थे अत्तनेपदम् । वचं पथ्यावच्छं नाम ।

Change of V.—ददर्श राक्षसी अभिका तम्, तस्ये असुयका ।

Derivation.—अभिका—अभि-कन् । भार्या—अ-ख्यत् । सौमित्रिः—
।मित्रा-इञ् । असौ—(सुबल) अदस्-अकच् । क्वचित् प्रातिपदिकान्,
।चित् सुबलात् टेः प्राक् अकच् विधानात् ।

अनञ्चर काशार्था एक राक्षसी उंशटक पर्व्वानाग्र अवलोकन

* अनुक अभिक अभीक इत्येते शब्दाः कन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते कनिता
।ustful) इत्यस्मिन् अर्थे । अभि इत्यस्य पचे दीर्घत्वञ्च निपात्यते । अनुकामयते
।त अनुकः । अभिकामयते इति अभिकः अभीको वा ।

§ In expressing contempt अकच् takes place before the
।st vowel of the pada. So in the 3rd case अनुया becomes
।सुयका !

† वाहितान्यादिषु क्प्रत्ययान्तं वैकल्पेन पूर्व्वं प्रयुज्यते । वाहितान्त्रिः
।न्याहितः, ऊढभार्यः, भार्येदः इत्यादि ।

‡ The man desired to be informed gets the 4th case,
।hen followed by द्वाघ, ऋ, स्या and श्रप् ।

§ स्या takes अत्तनेपद in the sense of expression (प्रकाशन)
।arbitration (श्लेष) ।

दधाना वलिभं मध्यं कर्णजाहविलीचना ।

वाक्त्वचेनातिसर्व्वेण चन्द्रलेखेव पक्षती ॥ १६ ॥

करिल । তাঁহাকে পরিণীত জানিয়া অবজ্ঞাপূৰ্ণক সেই মন্দভূভাৰা
ব্রাহ্মণী সুমিত্ৰানন্দন লক্ষণের নিকটে ছাত্ৰ অভিপ্রায় প্রকাশ করিল ।

He was then met in the 'leaf-thatched' hut by a lustful female demon. Disregarding him for his being married to a wife, the one expressed her desire to Lakshman the son of Sumitra.

Q. Comment gram. on अभिका, भार्यदिम्, तस्य, मौमिकं and असकौ । Or grammatically comment' on the whole sloka. Ans. See above. । १५ ।

16. It contains only some adjectives 'to असौ in प्रथं प्रार्थयात्तक्रे (sloka 19) viz. दधाना, कर्णजाहविलीचना and वाक्त्वचेन उपलक्षिता । चन्द्रलेखा—उपमान कर्तृपदम् । मध्यम्—object of दधाना । वलिभम्—Adj to मध्यम् । वाक्त्वचेन—उपलक्षणे द्वितीयः अतिमर्व्वेण—Adj. to वाक्त्वचेन । पक्षती—अधिकरणे ।

Prose order :—वलिभं मध्यं दधाना, कर्णजाहविलीचना, अतिमर्व्वेण वाक्त्वचेन उपलक्षिता, तथा पक्षती चन्द्रलेखा इव (प्रतीयमाना) असौ (दधेण वा) प्रार्थयात्तक्रे ।

Substance :—त्रिवलीसमेतं कटिदेशं . आकर्णविशालञ्च लीचनस्य भारयन्ती, तथा सर्व्वतिगेन वाक्शरीरयोर्मधुर्येण उपलक्षिता, द्वितीयाच्छकलावत् सत्यमाणा असौ लक्षणं प्रार्थयामास ।

Explanation in tika form :—दधानेति । असौ प्रार्थयात्तक्रे इति परशोकेन (१६) अन्वयः । असौ कीदृशी इत्याह, 'दधानेति । वलिभं अन्वयः सन्ति अस्मिन् इति वलिभं त्रिवलिसमेतं, 'गुन्दि वलिपटे: भः* इति

* गुन्दिभः (having a large belly), वलिभः (having a wrinkled waist), वटिभः (having louse).

भः । मध्यं स्तनजघनयोः अन्तरं दधाना धारयन्ती । तथा कर्णजाह्वविलोचना,
 कर्णयोः मूले कर्णजाह्वे, कर्ण इत्यस्मात् मूले अर्थे जाह्वच्प्रत्ययः । तयोः (७मी)
 विशाले विलोचने नयने यस्याः, “सप्तम्युपमानपूर्वस्य च उत्तरपदलोपः”
 इति सप्तम्यन्तात् उत्तरपदलोपो बहुव्रीहिः । सा आकर्णविस्तृतनयना । तन्ना
 सर्वम् अतिक्रान्तम् अतिसम्भम्, “अत्यादयः क्रान्त्याद्यर्थे द्वितीयया” इति द्वितीय-
 तत्पुरुषः । तेन अतिसर्व्वेण सर्व्वान्निगेन वाक्त्वत्वेन इत्यस्य विशेषणम् । वाक्
 च त्वक् च वाक्त्वचम्, टक्प्रत्ययः, प्राप्यङ्गत्वात् च एकवद्भावः । तेन वाक्त्वत्वेन
 उपलक्षिता अमः उपलक्षणे द्वितीया । सा वाण्या देहकान्या च सर्व्वान् अतिक्रम्य
 अर्धगत इत्यर्थः । तथा पलस्य अर्धमासस्य मूलम् इति पक्षतिः । पक्ष इत्यस्मात्
 मूले अर्थे तिः । प्रतिपत् इत्यर्थः । खलणया द्वितीया इति गम्यते, प्रतिपदि चन्द्रस्य
 अदर्शनात् । पक्षती द्वितीयायाम् चन्द्रस्य शशिनः लिखा कला इव, तद्वत्
 प्रतीग्नमाना इत्यर्थः । द्वितीयाचन्द्रस्य काश्यात् सा कृमाङ्गी इति गम्यते ।
 उपमालङ्कारः । वृत्तम् पथ्यावक्तम् ।

Change of V.—दधानया कर्णजाह्वविलोचनया चन्द्रनियया इव सः
 प्रार्थयाञ्जके ।

Derivation.—बलिभम्—बलि-भः । कर्णजाह्व—कर्ण-जाह्वच् । चन्द्रः
 —चदि-रः । पक्षतिः—पक्ष-तिः । विलोचनम्—विलोच्यते अनन इति लोच्-
 धाताः करणे ल्यट् । लोचते लट् । अलोचिष्ट लुङ् ।

सुहै राक्षसो त्रिवलीयुक्त मध्यादेशे ओ आकर्णविस्तृत नयन धारण
 करिष्याहिल, वाक्य ओ देहकाङ्क्षिते सकलके पराङ्कृत करिष्याहिल,
 देखिते येन अतिपक्षस्तकार न्याय ।

With waist undulated and eyes extended to the bottom of the
 cars, and appearing like the lunar digit on the first day of lunar
 fortnight, surpassing all others in voice and complexion. (She soli-
 cited &c. sl. 19.)

† “तस्य मूले कर्णादिभ्यो जाह्वः पक्षानु तिः” कर्णजाह्वम्, पक्षतिः । आ-
 ची० ॥

सुपाद् द्विरदनासीरुर्मृदुपाणितलाङ्गुलिः ।

प्रथिमानं दधानेन जघनेन घनेन च ॥ १७ ॥

Q. Show the propriety of the simile. Ans. See above. Q. Explain the formation of the words वलिभ, कर्णजाह and पक्षतिः । Ans. See above. Q. What is the samas in अतिसर्व्वेण and वाक्त्वचन । Ans. See above. १६ ।

17. Adjectives to असौ (मर्षणखा, sloka 19.)—सुपात्, द्विरदनासीरुः, मृदुपाणितलाङ्गुलिः and जघनेन उपलक्षिता । Adj. to जघनेन—दधानेन and घनेन । प्रथिमानम्—object to दधानेन ।

Prose order :—सुपात्, द्विरदनासीरुः, मृदुपाणितलाङ्गुलिः, प्रथिमानं दधानेन घनेन जघनेन च उपलक्षिता (असौ मर्षणखा प्रार्थयाचकौ ।)

Substance :—तस्याः राक्षस्याः पादौ शोभनौ आत्मानम् अरुदयं करि करो इव अलव्यत पाणितलम् सुकोमलम् आसीत् अद्भुतलिय, सा च राक्षसे पथं घनञ्च जघनं धृतवती ।

Explanation in tila form—पुनः कीदृशो असौ मर्षणखा, तदाह सुपादिति । शोभनौ पादौ यस्याः सा सुपात् । “संख्या स पूर्व्वस्य”* इति वदनीदिसमासि अकारलोपः । रद्यते उत्खल्यते घनेन इति रदः दन्तः रदधातोः कर्णजाह्ये घः † । हौ रदी यस्य स द्विरदः हन्ती तस्य नासा गुण्ड इव ऊरु यस्याः सा द्विरदनासीरुः “ऊरुत्तरपदात् औपथी” † इति ङे वम् । करभोरुः ।

* संख्या पूर्व्वस्य सु पूर्व्वस्य च बहुव्रीहैः पादशब्दानस्य अकारस्य लोपः स्यात् । यथा द्विपाद्, सुपाद् इति । पक्षे सुपदी । “पादः अत्यतरस्याम्” इति द्विप्-निघानस्य वैकल्प्यात् ।

† “पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण” इति पुल्लिङ्गे । संज्ञायाञ्च, करणे अधि-करणे वा घः ।

+ When ऊरु is the last word of a compound word,

इत्यर्थः । पुनः कौटुम्भी तदाह, स्रदुपाणितलाङ्गुलिः । तलञ्च अङ्गुलयश्च
तलाङ्गुलि, प्रण्यङ्गुलात् समाहारद्वन्द्वः । पाण्योः तलाङ्गुलि पाणितलाङ्गुलि,
स्रदु कीमलं पाणितलाङ्गुलि यस्याः तादृशी तथा, पृथोः भावः प्रथिमा, पृथु इत्य-
आत् इमनिच् । ऋकारस्य च रकःरः । तं प्रथिमानं स्थूलत्वं दधानेन धारयता
धा-धातोः शानच्, घनेन निविद्धेन अघनेन कव्याः पुरीभागेन उपलक्षिता,
“इत्यभूतलक्षणे” इति तृतीया । “पश्चात् नितम्बः स्त्रोक्तव्याः क्लीवे तु अघनं
पुरः” इत्यमरः । इणम् पथ्यावक्तम् ।

Change of V.—सुपदा, हिरदनासीव्वा स्रदुपाणितलाङ्गुल्या (असुया
प्रायथाचक्षे) ।

Derivation.—रद-रद-घ । जघनम्—वक् इति चलति इति जघनं
यङन हन्धातोः अच्, नि । पाणिः—पणञ् व्यवहारे इति पणधातोः इन् ।
पण् पणायते, पणते । लुङ् अपणायिष्य अपणित । लिट् पणायाम्भव, पणायामाम,
पणायाम्, पणे । प्रथिमन्—पृथु-इमनिच् । रूपं यथा, प्रथिमा, प्रथिमानौ
पथिमानः । प्रथिमानं प्रथिमानौ प्रथिमः । प्रथिमा, प्रथिमभ्याम् &c ।

आशयः प्रादुर्भूत सुपदित, उक्तद्वय इच्छिञ्चुद्वय, इच्छुतल ओ अङ्गुलि
इच्छुमौ, जघन घन ओ विच्छुञ् ।

With feet well formed, with thighs shaped like the trunks of an
elephant, with loins extensive and firm, and having soft palms and
limbs (she solicited &c.)

Q. Has सुपदा any other form ? Ans. सुपदी इति
पदान्तरं । “पाण्योः अन्यतरस्याम्” इति वैकल्पिक-इप्प्रविधानात् सुपदी सुपाद
इति पदद्वयम् । Q. Account for long ऊ at the end
of हिरदनासीव्वा । *Ans. See above. Parse जघनेन and
expound the samas in स्रदुपाणितलाङ्गुलिः । Ans. See
above. । १७ ।

and is preceded by a word signifying an object of com-
parison, the short उ in ऊव is transformed into long ऊ ।

• उच्चसं दधती वक्त्रं शुद्धदन्तोलकुण्डलम् ।

कुर्वाणा पश्यतः शंयून् स्रग्विणी सुहसानना ॥ १८ ॥

18. Adj. to संपंखा—दधती, कुर्वाणा, स्रग्विणी and सुहसानना ।
Object to दधती—वक्त्रम् । Adj. to वक्त्रम्—उच्चसम्, शुद्धदत्, लील-
कुण्डलम् । Object to कुर्वाणा—पश्यतः (जनान्) । Adj. to पश्यतः
—शंयून् ।

Prose order :—उच्चसं शुद्धदत् लीलकुण्डलं वक्त्रं दधती, पश्यतः शंयून्
कुर्वाणा स्रग्विणी, सुहसानना सा (ऽतं प्रार्थयाञ्चक्रे इति परिण अन्वयः ।)

Substance :—नासिका तस्याः उन्नतासीत्, दन्तास्तस्याः शुभाः आसन्,
तदानन्तुःकुण्डलशोभि हसितमनीरमञ्च आसीत्, पुष्पमालां धारयन्ती सा द्रष्टृणां
सुखमावहन्ती लक्षणं प्रार्थयाञ्चक्रे ।

Explanation in tika form :—उन्नता नासिका यस्मिन्निति उन्नत
[“उपसर्गाच्च” उपसर्गात् परी यो नासिकाशब्दः तदन्तात् बहुव्रीहेरच
नासिकाया नसादेशश्च] अथवा नसाशब्दस्य रूपं । तथा च रभसः “लपन
वदनं तृणमाननं नासिका नसा ।” शब्दाः यक्ता दन्ता यरिःन् तत् शुद्धदत्
[“अथान्त शब्द शुभ इव वराहभ्यश्च” * इति दन्तस्य दद वा, पक्षे शुद्धदन्तमित
• तथा क्षीले चक्षुषी कुण्डले यत्र तत्तथाभूतं वक्त्रं सुखं [उच्यते अनेनेति वक्त्रं, सुखं
धातुभ्य औषादिकप्रन्] दधती विधायाः [“नाभ्यस्ताक्तुः” इति नुमभाव
स्रग्विणी सृज्यते इति सक् सा विद्यते अस्याः इति स्रग्विणी मालावती “अस्माः
मंधास्रजो विनिः”, इति विनिः । शोभनः हसो ह्रासं यत्र ताःशुभं आननं यस्य
सा तथाविधा । अतएव पश्यतः जनान् शं सुखं तदीषां सन्तीति तथोक्तान् शंयू
विद्यमानसुखान् “कंशंभ्यां वभयुस्तितुतयसः”† इति युम् । कुर्वाणा अथः

* The word दन्त preceded by such words as end in अय
(कुण्डलाय &c) and the words viz. शुद्ध, शुभ, इव, वराह, is changed
into दद (दत्) ।

† कम् उदकसुखयोः, शम् सुखे । आभ्यां सप्त प्रत्ययाः लुः । कंभः, कंभः,
कंयुः, कंतिः, कन्तुः, कन्तः, कंयः एवं शंभः, शंभः, शंयुः &c.

प्राप्य चञ्चूर्यमाणासौ पतीयन्ती रघूत्तमम् ।

अनुका प्रार्थयाञ्चक्रे प्रियाकर्तुं प्रियंवदा ॥ १९ ॥

अप्युत्तः शंयुन् कुर्वन्त्या पश्यतान् पीडाकरो इत्यर्थः । एतादृशी संप्रणख्वा
प्राययाञ्चक्रे इति परेषु अन्वयः । इत्तम् पय्यावक्तम् । काव्यलिङ्गमलङ्कारः । •

Change of V.—दधत्या.....कुर्वन्त्या सग्विण्या.....सुहृसाननया
(स प्रार्थयाञ्चक्रे) ।

Derivation.—दधती—धा शब्द ईप् । लट् दधाति, धने । लुङ्
अधान्, अधित । शंयुन्—शम्-यम् । सग्विणी—सज् विनिः-ईप् ।

ये उद्भिन्ननासिक विञ्जकदन्तु ओ लोलकूणल वदन धारण करिटे-
छिल । महासददना ओ पुष्पमालाविडूषिता (राक्षसी) दर्शनकारी
निगटेके परिदृष्टु करिटेछिल ।

Having a face with prominent nose, with clean white teeth and
with rolling earrings and possessing earlands, with her face smiling,
and thus delighting those who looked at her, (she solicited &c.)

Q. Decline दन्त and नासिका । Ans. दन्तः दन्तो दन्ताः ।
दन्तम् दन्तो दन्तान् दन्तः । दन्तान् दन्ता दन्ताभ्याम् ददध्याम् &c । नासिका
नासिके नासिकाः, नासिकाम् नासिके नासिकाः नसः, नासिकया नसा नासिका-
भ्याम् नाभ्याम् &c । Q. Account for आत्मनेपद in कुर्वन्त्या ।

Ans. “फलवत्कर्त्तरि आत्मनेपदम् ।” पश्यतः शंयुन् कुर्वन्ती आत्मानं
लाभवन्तं मन्यमाना इत्यर्थः । Q. Is दधती correct ? Ans. दधतो
इति साधुः । “नाभ्यक्तात् शतुः तुम्” इति तुमागमप्रतिषेधः । १८ ।

19. Principal part :—असौ (कर्त्तुं) रघूत्तमं (कर्म) प्राप्य
प्रियाकर्तुं (व्यम्) प्रार्थयाञ्चक्रे । Adj. to असौ—चञ्चूर्यमाणा, पतीयन्ती,
अनुका and प्रियंवदा । रघूत्तमम्—object to पतीयन्ती ।

Prose order :—चञ्चूर्यमाणा पतीयन्ती, अनुका प्रियंवदा असौ रघूत्तमं
प्राप्य प्रियाकर्तुं प्रार्थयाञ्चक्रे ।

Substance :—इतस्ततो विचरन्ती प्रियभाषिणी सा कामुकी राघवयेषु लक्षणम् उपेत्य तम् अनुकूलयितुम् प्रार्थितवती ।

Explanation in tika form :—चञ्चूर्यमाणा गर्हितमाचरन्ती (“लुप सद चर जप जभ दष्ट दश गृभ्यो भावगर्हायाम्” इति धात्वर्थगर्हाणि* यङ्] पतीयन्ती आत्मनः पतिमिच्छन्ती [“सपः आत्मनः क्वच्” इति आत्मनः इच्छायाम् क्वच्] अनुका कामुकी “कामुके कमितातुकः” इत्यमरः । अनुकामयते इति अनुका निपातनात् सिद्धम् । प्रियं वदतीति प्रियंवदा मधुरभाषिणी [“प्रियवशे वदः खच्” असौ राघवी रघुव उत्तमं रघुयेष्ठ’ लक्षणं प्राप्य प्रियाकर्तुं सुमिष्टवचसा अनुकूलयितुम् । “सुखप्रियात् आनुलीभ्ये” † इति प्रिय इत्यस्मात् डाच् । प्रार्थयाश्चक्रे प्रार्थितवती । परियद्वेष मामनुयङ्गीतमर्हसि इत्यादि उच्यं याचितवती इत्यर्थः । “कलापकं चतुर्भिः स्यात्” इति कलापकम् ।

Change of V.—चञ्चूर्यमाण्या पतीयन्त्या अनुकया प्रियंवदया रघुत्तमः प्रार्थयाश्चक्रे ।

Derivation.—चञ्चूर्यमाणा—चर-यङ्-शान्तच् । पतीयन्ती—पति-स्त्रेष्वायां क्वच् । प्रियाकर्तुम्—प्रिय-क-डाच् ।

गर्हितं चारिणी मेहे कामातुरा श्रियभाषिणी रागुनी रङ्गश्रेष्ठके आपन पतिरूपे वरण करिते अतिभाषिणी इहेया तौहार निकट उपस्थित इहेया आपनार प्रति अनुकूल करिवार जग्य प्रार्थना करिल ।

Acting a part censurable, and desirous of getting her husband she found the best of Raghus, and lustful as she was, solicited him with kind words, to secure his good will.

Q. ‘कटु औषधं प्रियाकरोति’ । Correct or justify the

*. When it is used in bad sense.

† डाच् takes place after सुख and प्रिय in the sense of being agreeable. औषधं प्रियं करोति, here no डाच्, the medicines being disagreeable.

सौमित्रे मामुपायंस्थाः कस्मामिच्छुर्वशंवदाम् ।

सुभोगौर्नां सहचरीमशङ्कः पुरीषायुषम् ॥ २० ॥

above. Ans. 'सुखप्रियात् आनुलोम्ये' । अनुकूलतायां नम्यायाम् डाच्-
 स्यात् । औषधस्य अरुचिकरत्वात् न डाच् स्यात् । अतः 'कटु औषधं पिथं
 करोति' इत्येवं भवति । Q. Write notes on the word रघु
 here. Ans. रघोः अपत्यानि पुमांसः इति रघवः, राजवाचिभ्यः दङ्गवचने
 षष् लोपः । Q. Account for आत्मनेपद of चक्रे in प्रार्थयाचक्रे ।
 Ans. 'कृञ् अनुप्रयुज्यते' इति आत्मनेपदिनः अर्थधातोः अनुप्रयोगात् 'कृ'-
 धातोरपि आत्मनेपदम् । १९ ।

20. Principal part.—सौमित्रे माम् उपायंस्थाः (लमिति शेषः)

Adjs to माम्—कस्मां, वशंवदाम्, सुभोगौर्नां and सहचरीम् । Adj. to
 to त्वम्—इच्छुः and अशङ्कः । पुरीषायुषम् (अत्यन्तसंयोगे द्वितीया) ।

Prose order :—सौमित्रे ! इच्छुः अशङ्कः सन् कस्मां वशंवदां सुभोगौर्नां
 सहचरीम् सहचरीं मां उपायंस्थाः (लमिति शेषः) ।

Substance :—सुमित्रानन्दन ! अहं त्वां कामये, तव वशञ्च समानता
 इम् । आम्ह्योरहं ते सहचरी । भोगवनां मां नःशङ्कं स्त्रेच्छया परिच्छेत्-
 ईसि ।

Explanation in tika form :—सुमित्राया अपत्यं पुमानिति
 मित्रिः तत्सम्बोधने, हे लक्षण इत्यर्थः । सुमित्राशब्दस्य वाङ्मादित्वात् परिगणनात्
 वाङ्मादिव्ययं इति अपत्यार्थे इञ् । त्वम् इति शेषः । इच्छतीति इच्छुः अभि-
 प्राकः "विन्दुरिच्छुः" § इति निपातितः । अशङ्कः निर्विकल्पः सन् कस्मां कामय-
 मां रूपवतीमित्यन्ते "नमि कम्पि आजस कम हिंस दीपारः" * इति रप्रत्ययः ।

§ विदधातोः नुम्, इङ्धातोः क्वलं निपात्यते । वेति इति विन्दुः, इच्छति
 ति इच्छुः ।

* नम, कम्प, हि, अजस, कम, हिंस, दीप । यथा नमः कम्पः (कम्पा-
 पतः) खेरः, अजसम्, कम्पः (कामुकः) हिंसः, दीपः ।

‘वशंवदां अहं ते वश्या इति वदन्तीम् “प्रियवशे वदः खच्” इति खच्प्रत्ययः । भुज्यतेऽनेन अस्मिन् वा इति भोगः शरीरम् उपभोग इत्यन्वे “भोगः सुखे” आदि-
धृती अहं च फणक्ताययोः” इत्यमरः । सुभोगाय हिता सुभोगीनां “आत्मन्
विश्वजन भोगीत्तरपदात् खः”† इति खः । पुरुषस्य आयुः पुरुषायुषम् धावत्,
अथत्मसंयोगे द्वितीया अचतुरेत्यादिना ‡ निपातितः । सहचरीं सहगामिनीं
नाम् उपायंस्थाः परिणय । आशंसायां भूतवन्न इति लुङ् । “उपादयमः स्वकारणे
[स्वकारणं स्वीकारः, स्वीकारार्थे उपादयमः आत्मनिपदम्] इति आत्मनिपदत्वम् ।
उपायथाः इति पदान्तरम् ।

Change of V.—अहं उपायसि कस्मा इच्छुना वशंवदा सुभोगीना सह-
चरी अशङ्कन ।

Derivation :—उपायंस्थाः—उप-यम-लुङ् धाम् । लट् उपयच्छते
कस्माम्—कम-रः ततष्टाप् । लट् कामयते । लुङ् अचीकमत, अचकमत । इच्
—इप-उ (निपातः) । वशंवदाम्—वश-वद-खच् । सुभोगीनां—सुभोग-ग-
टाप् । सहचरोम्—सह-चर-टः स्त्रीत्वादीप् ।

हे सुमित्रानन्दन, আমি তোমার জন্ম লালায়িত, তোমার বশংবদ
ভোগক্ষম ও যাবজ্জীবন তোমার অহুচর। আমাকে স্বেচ্ছাক্রমে
নিঃশঙ্কে বিবাহ কর ।

O thou ! the son of Sumitra, marry me of your own accord with-
out hesitation, me who am willing and under your subjection, fit to
be enjoyed and a companion to the full term of man's life.

† The affix ख (ईन) takes place after आत्मन्, विश्वजन
and such words as end in भोग । Thus आत्मनीन्, विश्वजनीन्
सुभोगीन् ।

‡ अचतुर, विश्वतुर, सुचतुर, स्त्रीपुंस, धेन्वनडुह, ऋक्साम, वाङ्मन
अचिभुव, दारगव, उर्व्वंष्टीव, पदष्टीव, नक्तन्दिव, रात्रिन्दिव, अहर्दिव, सरजः
निःश्रेयस, ‘पुरुषायुष’, द्यायुष, ब्राह्मयुष, ऋग्यजुष, जावीच, महीच, हवी
उपयन्, गीष्ठन्नप्रधृतयः अचतुरादयः ।

तामुवाच स गोष्ठीने वने स्त्रीपुंसभीषणे ।

असूय्यंम्यश्ररूपा त्वं किमभीरुरार्यसे ॥ २१ ॥

Q. Account for the लुङ् form in उपायंस्थाः । Ans. “आशंसयां (desire) भूतवच” भविष्यति काले भूतवत् वर्तमानवच प्रत्ययाः भवन्ति आशंसायाम् इति भविष्यति काले लुङ् । Q. Can लृक् or लिट् be used under the above condition ? Ans. “सामान्यातिदेशे (extended application of a common term) विशेषानतिदेशः” देन लृङ्लिटौ न । Q. Comment gram. on the above sloka. (i. e. on सौमित्रिः, उपायंस्थाः, वशंवदाम्, सुभीमानाम् and पुरुषायुधम्) । Ans. See above. । २० ।

. 21. Principal sentence :—स ताम् उवाच । Sub-ordinate sentence—त्वं किं अरार्यसे । Adj. to त्वं—असूय्यंम्यश्ररूपा and अभासः । वने अधिकरणं । Adj. to वने—स्त्रीपुंसभीषणे and गोष्ठीने ।

Prose order—स ताम् उवाच । असूय्यंम्यश्ररूपा त्वं गोष्ठीने स्त्रीपुंस-भीषणे वने अभासः (सती) किं अरार्यसे ।

Substance :—यस्मिन् अत्र वने इदानीं व्याघ्रादिभयात् नाशः न मञ्जरिनि कथं तस्मिन् मानुषभीषणे यनेऽस्मिन् असूय्यंम्यश्ररूपापि त्वं अभीरुरिव पथेटसि इति ताम् उवाच लुक्प्रथः ।

Explanation in tika form :—स लक्ष्यः तां राक्षसीम् उवाच उक्तवान् । किमित्याह, असूय्यंम्यश्ररूपा अपरिहाय्यं दर्शनं सूर्यमपि न पश्यतीति असूर्याम्यश्रं ‘असूर्याललाटयोः दृशि तपोः’ इति खड् । दृशिना सम्बद्धस्य नञः सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः । तथाभूतं रूपं यस्याः सा तथाक्ता एतेन अनानु-षीत्वं दर्शितम् । त्वं गोष्ठीने गोष्ठं भूतपूर्वं यस्मिन् अयुना गीसञ्चारीऽपि नास्ति तथाभूते, ‘गीष्ठात् खञ् भूतपूर्वे’ इति खञ् (ईज) । चिञ्जननुभयात् नेदानीं गावीऽत्र मञ्जरिनि अतः भयजनकं इत्यर्थः । स्त्री च पुनश्चेति स्त्रीपुंसौ [अचतुरे-त्यादिना निपातः] तयोः भीषणं भयजनकं [‘कन्यकुटी वडुषम्’ इति कर्त्तरि

मानुषानभिलथन्तो रोचिष्णुर्दिव्यधम्मिणी ।

त्वमपसरायमाणेह स्वतन्वा कथमञ्चसि ॥ २२ ॥

लुट्] तस्मिन् अभीष्टः भयरहिता सती 'ऊङुतः' * इति न ऊङु । किम्
कथं आरायसे अत्यर्थम् अटसि । यङुन्तात् ऋधातोः लट् । अस्मिन् भयावहं
स्थाने न मानुषप्रचारः सम्भवति, अतः त्वं मानुषरूपधारिणी काचित् निशाचरी
भवेः इति गमितार्थः । उक्तं पथ्यावक्तम् ।

Change of V.—सा तेन ऊचे । असूर्यस्यस्वरूपज्ञा तया अभीष्टा
आरायते ।

Derivation.—उवाच—रू-लिट् । लट् व्रवीति, आह, व्रूते । लुङ्
अवीचत्, अभीचत । गौलीने—गौळ (गौस्था-क) खञ् । भीषण—भी-
षिन् कर्त्तरि ल्युट् । असूर्यस्य—न सूर्य-टश्-खञ् । अभीष्टः—न-भी-क् ।
आरायसे—ऋ-(यङुन्त) लट् से । आरत् आर्षति लुङ् ।

लक्षणं ताहाके बलिनेन, त्हामार रूप सूर्या अवलोकन करे
नाहे । याहाके देखिया त्हीपूरुय उडयेहे डीत ह्य सेहे एहे हिंअ-
ङ्कपूर्व वने तुमि केन निर्डये विचवण करित्तेछ ?

Why do you walk fearless, said he to her, in this forest rendered
fearful both to the males and females, having no mark of cattle-
fields which it had once possessed, you being one whose person has
not seen the sun. (Has not been exposed to the sun)

Q. Show the propriety of यङ् in 'आरायसे । Ans.
अर्थं पुनः पुनः इतन्तती प्रायसि इति यडा मूच्यते । Q. Comment
gram. on असूर्यस्यरूपा । Ans. See above. Q. In what
other sense can किम् be used ? Ans. कुत्सितार्येऽपि किम्
ब्रह्मयोगोऽस्ति । यथा किंपूरुषः । २१ ।

* "ऊङुतः" । उकारान्तात् अथोपधात् मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियामूङ्,
स्यात् इति न ऊङ्, मनुष्यजातित्वाभौतीत् । अथोपधात् किम्, अन्वयः ।

22. Principal part :—इह त्वं कथम् अक्षसि । Adj. to त्वम्—
अभिलष्यन्ती, रीचिष्णुः, दिव्यधर्मिणी, अप्सरायुमाणा and स्वतन्त्रा । मानुषान्
—object to अभिलष्यन्ती ।

Rose order :—मानुषान् अभिलष्यन्ती, रीचिष्णुः, दिव्यधर्मिणी,
अपसरायुमाणा त्वं स्वतन्त्रा (सती) इह कथम् अक्षसि ?

Substance.—देववत् स्वेच्छया पररूपमास्थाय अप्सरस इव प्रतीयमाना त्वं
तुभ्यं कामयमाना कथमिह सान्दर्भ्यं श्रीमिता स्वाधीना भूमसि ?

Explanation in tika form:—सनीरपत्यानि मानुषाः [“सनीर्जाता-
ज्राती एका च”* इति अञ्] तान् अभिलष्यन्ती कामयमाना रन्तुमिच्छन्ती
(पक्षे अभिलष्यन्ती) रीचिष्णुः रीचनस्वभावा दीमा इत्यर्थः । अलं ज्ञाजित्यादिना
ऋचुच् । अतएव दिवि भवा दिव्या देवाः, राजसा अपि देवयोनित्वात्, तेषां धर्मः
वभावः सोऽस्या अस्तीति [इतिप्रत्ययः] अप्सरस इव आचरन्तीति अप्सरायमाणा
अपसरायं गीमन् इत्यर्थः । [“कर्तुः कञ् सलीपथ”† त्वं स्वं तत्त्वं प्रधानं यस्या
या तथा “तन्नः कटुस्वे वृद्धे स्यात् कारणेऽपि परिच्छेदे । शास्त्रे प्रधाने सिद्धान्ते
ान्त्ववाधे गदोत्तमी” इति विश्व । स्वाधीना सती, अपराधीनत्वात् । अनया उक्त्या
अचरीत्वं दर्शितम् । इह अस्मिन् वने कथम् अक्षसि भूमसि । इमं पथ्यावक्रम् ।

Change of V. — तया मानुषान् अभिलष्यन्त्या, रीचिष्णुः, दिव्यधर्मिण्या
अपसरायमाण्या, स्वतन्त्रया अच्यते ।

Derivation :—मानुष—मनु-अञ् पुगागमः । अभिलष्यन्ती—अभि-लष-
शत, स्तोत्रात् ईप् । लट् लष्यति लष्यते । लुङ् अलापीत् अलपीत् । रीचिष्णुः—
रिच-इष्णुच् । अप्सराय—शानच् । अक्षसि—अन्च् । लुङ् आक्षीत् ।

* अञ् and यत् preceded by एक (व) take place after मनु
to signify a race. Thus मानुष, मनुष्य ।

† उपमानान् कर्तुः सुवन्तात् आचारात् (to act for) कञ् वा स्यात्,
मानस्य तु कर्तुंवाचकस्य लीपी वा स्यात् । “शीजवीऽपमरसो नित्य”मिति
वचनीत् नित्यं सलीपः ।



उयं पश्याकुलीरख्ये शालीनत्वविवर्जिता ।

कामुकप्रार्थनापट्टी पतिवन्नी कथं वा ॥ २३ ॥

तुमि देखिते अप्पन्नार छात्र, तोमार रूपेण छटी बाहिर,इई-
राछे । तुमि दिव्यार्थ अवलम्बन करितेछ । मानुषेण प्रति आसक्त
दईया केन स्वाधीनतावे लम्प करितेछ ।

Lusting for men and guided by your own self, why do you walk
like an Apsaras, possess as you do the power of the dwellers of heaven
and appear resplendent.

Q. Explain the signification of अप्सरायमावा ।

Ans. अप्सरस इव आचरन्ता । अनेन तस्याः राक्षसीत्वं गमितम् । Q.
Give the derivative meaning of अप्सरस् and de-
cline it. Ans. अद्भ्यः सरणि उद्भक्तलि इति अप्सरसः । अप्स-
असन् । “अप्सु निर्भयनादिव रसान्नात् वरस्त्रियः । उत्पेतुर्मुजुजयेन
तन्नादप्सरसोऽभवत् ॥” Q. Which of the two viz. अप्सरसम्
and अप्सराम् is correct? Ans. The latter one is correct.

The first form is the 2nd case singular, of the base अप्सरम्
which is often used in the plural number. The latter one
is of the base अप्सरा । अप्सर कुञ्जरादित्वात् रः । Declension—
अप्सरसः अप्सरसः अप्सरोभिः अप्सरोभ्यः अप्सरसाम्, अप्सरःसु । Q.
Decline स्त्र and सर्वस्त्र in the 4th case singular. Ans.
स्त्रो स्त्राय, सर्वस्त्राय । “स्त्रस्त्रज्ञातिधनाभिधः ।” २२ ।

23. Principal part :—अख्ये (लम्) पतिवन्नी कथं वा न (भवसि)
Adj. to अख्ये—उयंपश्याकुली । Adj. to लम्—शालीनत्वविवर्जिता
and कामुकप्रार्थनापट्टी ।

Prose order :—उयंपश्याकुली अख्ये शालीनत्वविवर्जिता, कामुक-
प्रार्थनापट्टी, (लम्) पतिवन्नी कथं वा न भवसि ।

Substance :—धृष्टा कामुकानां प्रार्थनायाम् चतुरा त्वं कथं न भवसि पतिसमंता अस्मिन् सिंहव्याघ्रसमाकुले अरण्ये ।

Explanation in tika form :—उयं पश्यन्तीति उयंपश्याः सिंह-
व्याघ्राभ्याः पापाशयत्वात् शवरादयो वा । उयंपश्य इरस्मद् पाणिन्समाश्र' इति
खश् (निपात्यते) तैः आकुले व्याप्ति अरण्ये अस्मिन् वने । शालाप्रवेशमर्हतीति
शालीना अधृष्टा ["शालीनकौपीने अधृष्टाकार्यथेः" इति खश् निपात्यते ।
शालीनाया भावः शालीनत्वम् अधृष्टत्वम्, तेन विवर्जिता शालीनत्वविवर्जिता धृष्टा
इत्यर्थः । कामुकस्य कामलीलस्य प्रार्थनायां पट्टी चतुरा "वीतीगणवचनात्"*
इति डीपि । एवम्भूता त्वं पतिर्विद्यतेऽस्या इति पतिवती सभर्तृका "पतिवज्रो
सभर्तृका" इत्यमरः । ["अन्तर्वतपतिवतीर्नक्" इति डीपि, नुयागमः] कथं
वा न भवसि । पत्या अविच्छिन्ना भवितुमर्हसि पतिसत्त्वे ईदृक्त्वात्सत्या-
भावः इत्यर्थः ।

Change of V.—शालीनत्वविवर्जितया कामुकप्रार्थनापट्टया पतिवत्या
कथं वा न भूयते ।

Derivation :—उयंपश्य—उय लश खश् (निपातनम्) ; अरण्ये—
अर अण्यः । अरुक्ति लट् । आरत् आर्षात् लुङ् । शालीनत्व—शाला-खञ्-त्व ।
कामुक—कम-उकञ् । कामयते लट् । अनीकमत अचकमत लुङ् । पतिवती—
पति-मत्प डीपि । विवर्जित—वि-हञ् क्त ।

तुमि कामुकप्रार्थनाय चतुरा ऽ लङ्कार्थेन । तुमि इहे डीपय अङ्क-
यमाकुल वन अने पडिमरुता नह ?

Devoid of modesty and dexterous in amorous solicitations, why
have you not husband with you in this forest infested by fierce
animals.

Q Give the other form of पट्टी । Ans. पटुः । वीते

* Adjectives ending in ङ take ई in the feminine
gender optionally. Thus पट्टी पटुः, दुर्धर्मा दुर्धाः &c.

राघवं पर्णशालायामिच्छानुरहसं पतिम् ।

यः स्वामी मम कान्तावानौपकर्णिकलोचनः ॥ २४ ॥

‘गुणवचनात्’ इति विभाषया ङीप् विधानात् । Q. Conjugate इज् in लट् । Ans. ‘इणक्ति इजिनैः सङ्गं इक्ते च इषलैः सङ्ग । वर्ज्यवर्जाङ्गो-पैतेः स वर्जयति दुर्जनैः ।’ इति कविरहस्यम् । इज् = to avoid, इजिन = the wicked, इषल = शूद्र, अनार्थ्यव = wickedness. । २३ ।

24. Principal part :—त्वं (कर्तृ, ऊह्यम्) राघवं (कर्म) पतिम् (विधेय विशेषणम्) इच्छ । पर्णशालायाम्—अधिकरणे । अनुरहसम्—Adj. to राघवम् । Another sentence—यः (कर्तृ) मम (सम्ब) स्वामी (विष) भवति । Adj. to यः—कान्तावान्, औपकर्णिकलोचनः ।

Prose order :—पर्णशालायां (स्थितं) अनुरहसं राघवं पतिम् इच्छ । यः मम स्वामी, कान्तावान्, औपकर्णिकलोचनः (भवति) ।

Substance :—पर्णशालायाम् निर्वर्जनप्रदेशस्थितं राममेव तावत् पतिं स्वीकुरु । स प्रभुः, अहन्तु परवान्, स कान्तारसङ्गः अहन्तु तपस्वी, स सुदर्शनः नाहं तथा, अतः त्वं तमेव भजस्व इति ।

Explanation in tika form :—पशैः चिन्मिता शाला पर्णशाला ‘उटजं तत्र स्थितम् । अनुगती रङ्गः इति अनुरहसं (प्रादिसमासः) [“अन्ववतप्रा-द्रहस.”* इति समासान्त अच्, विजनस्नानगतमित्यर्थः । राघवं रामं पतिम् इच्छ पतित्वेन कामयस्व इत्यर्थः । यो राघवः ममापि स्वामी प्रभुः तस्मिन् सति मद्वरणं न युक्तमित् भावः । तथा कान्तावान् सभार्थः कान्त,पुखाभिज्ञः अहन्तु तपस्वी इति ध्वनिः । तथा कर्णयोः समीपं उपकर्णम् सामीप्यार्थे अव्ययीभावः । तत्र प्रायमवे औपकर्णिके, कर्णान्नायते [“उपजानूपकर्णोपनीवेष्टक”† इति ठक् । प्रत्ययः] तादृशे लोचने यस्य स कर्णान्तविशान्दनेत्रः, भवतीति शेषः । एतेन रामस्य रूपवत्त्वं दर्शितम् । पथ्यावक्तं वृत्तम् ।

* अनु अच् तप्त इत्येतेभ्यः परी यः रहसश्चः तदन्तात् समासान्त अच्-प्रत्ययी भवति इति समासान्त अच् । यथा, अनुरहसम्, अवरहसम्, ततरहसम् ।

† औपजानुकः, औपकर्णिकः, औपनीविकः ।

वपुश्चान्दनिकं यस्य कार्णवेष्टनिकं मुखम् ।

संयामे सर्व्वकर्म्मिणी पाणी यस्यौपजानुकी ॥ २५ ॥

Change of V.—राघवः अनुरहसः पतिः इत्यताम् । येन स्वामिना, कान्तीवता, औपकर्णिकलोचनेन (भूयते) ।

Derivation.—राघवः—रघु-अण् । पर्णं—पृ नः । इच्छ—इष-लोट् हि । लुङ् ऐषीत् । लिट् इयेष । स्वामी—स्व-आमिनच् । कान्तावान्—कान्ता-मत्प । औपकर्णिक—उपकर्ण ठक् ।

रामचन्द्र पर्वशालाय निर्र्खटेन अवशान करितेछेन । तूमि तौशारेक पतिरूपे वरग कर । आकर्षविल्लुउनन्नन रामचन्द्र आमार प्रडू । तिमि औमट्टाग करन ।

Desire to get a husband in Raghava (Rama) who is solitary in the leaf-thatched cottage. He is my master, has a wife (has had a married life) with his eyes extended to the corner of his ears. .

Q. Show the significance of स्वामी । Ans. स्वः ऐश्वर्यं विद्यते अस्य असौ स्वामी । “स्वामिन् ऐश्वर्यं” इति ऐश्वर्यं गम्ये स्व-शब्दान् आमिनच् । अहं हि तस्य धनम्, अतः न मे स्वातन्त्र्यमस्ति इति अर्थः । २४ ।

26. Analysis is not necessary. See below.

Prose order :—यस्य वपुः चान्दनिकम् यस्य मुखं कार्णवेष्टनिकम्, यस्य औपजानुकी पाणी संयामे सर्व्वकर्म्मिणी (भवतः, तमिच्छ) ।

Substance :—यस्य रामस्य शरीरं चन्दनशोभितं मुखञ्च कार्णवेष्टनाभ्यां शोभते यस्य च आजानुलम्बितौ बाहू युद्धे सर्व्वकर्म्मणि व्याप्तौ भवतः तमेव वीरपतिम् इच्छ ।

Explanation in tika form :—यस्य राघवस्य वपुः शरीरं, त्रय्यन्त देहान्तरभोगसाधनानि वोजानि अत्र इति वपुः, वपुधातोः उत्सिन् । चान्दनिकं चन्दनेन सम्पादि इति चान्दनिकम्, तेन अधिकं शोभते इत्यर्थः । “सम्पादिनि”*

* वृतीयान्तात् सम्पादिनि अर्धे ठञ् स्यात् । यथा चन्दनेन सम्पादि

इति ठञ्] सुखञ्च कार्णवेदनिकं कर्णवेदनाभ्यां कर्णालङ्काराभ्यां कुण्डलाभ्यां शोभते [अत्रापि “सम्पादिनि” इति ठञ्प्रत्ययः] कार्णवेदककर्मासि वा । जाननी-समीपं उपजानु, सामीप्यं अन्वयीभावः । तत्र प्रायभवौ इति औपजानुकौ । “उपजानूपकर्णोपनीवेष्टक्” § इति निपातः । आजानुत्वस्वित् इत्यर्थः । पाणौ वाङ् संयामे युद्धे सर्व्वकर्म्मिणी सर्व्वस्मिन् कर्म्मणि धनुःखड्गद्विद्यापारकर्म्मणि व्याप्तुतः । [“तत्सर्वादिः पथ्यङ्ककर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति” † इति खः । तन् इच्छ इति पूर्व्वेण अन्वयः ।

Change of V.—वपुषा चान्दनिकेन (भ्रूयते), कार्णवेदनिकेन सुखेन (भ्रूयते) सर्व्वकर्म्मिणाभ्यां पाणिभ्यां औपजानुकाभ्यां (भ्रूयते) ।

Derivation.—वपुः—वप-उस् । चान्दनिक—चन्दन-ठक् । कार्णवे-
दनिक—कर्णवेदन-ठक् । सर्व्वकर्म्मिणी—सर्व्वकर्म्म-खः । औपजानुकौ—उपजानु-
ठक् । पाणि—पण-इण् ।

तौशरं शरीरं चन्दनारु, तौशरं मुग्धमङ्गलं कर्णवेदनेन लुशोडितम् ।
तौशरं आजानुत्वस्वित् वाङ्द्वयं संग्रामे मर्त्तं कार्णवेदे व्याप्तुतं
थके ।

One whose body is besmeared with sandal paste, whose head ho-

चान्दनिकम् वपुः, कर्णवेदनाभ्यां सम्पादि कार्णवेदनिकम् सुखम् ; वस्त्रदुर्गलं
सम्पादि वास्त्रयुगलं शरीरम् । वपुरादीनि एतैः अक्षिकं शोभन्ति इत्यर्थः ।

§ ठक् (कर्ण) takes place after उपजानु, उपकर्ण and उपनीव
in the sense of प्रायभव (almost reaching) Thus औपजानुकौ
पाणौ means the arms almost reaching the nearest part of
the knees. See औपनीवकः in the next sloka. •

† ख (ईन) takes place after पथिन् अङ्ग कर्मन् पत्र and पात्र
preceded by सर्व्व in the sense of pervasion. Thus सर्व्वपथान्
व्याप्नोति इति सर्व्वपथीनः । सर्व्वकर्म्मणि व्याप्तुतः सर्व्वकर्म्मिणी । एवं सर्व्वपथीनः
सर्वाङ्गीनः सर्व्वपदीणः सर्व्वपातीणः ।

वक्षी दुर्व्वलरक्षार्थमसिर्येनौपनीविकः ।

यथापमाश्मनप्रस्थं सेषु धत्तेऽन्यदुर्व्वहम् ॥ २६ ॥

carrings and arms reaching the knees, are dexterous in all the deeds in a battle.

Q. Translate into sanskrit—Falling on his knees he begged. Ans. जानुभ्याम् अवनीं स्पृहा ययाचि । Q. In what sense are the words चान्दनिकम् and सर्वकर्माणी formed? Ans. See above. Q. Name some words that have च not preceded by ऋ, ए, ष । Ans. वाणी तुषोर वेणो फणि मणि लवणं कीच कल्याण वाचाः । गीषी घोषीघुंषाघुं च विपणि पथं स्थाण पुण्यम् &c , २५ ।

26. Principal part :—(1) येन दुर्व्वलरक्षार्थम् असिः बद्धः, (2) यश्चापं धत्ते । Adj. to असिः—घोपनीविकः । Adj.s to चापम्—आश्मनप्रस्थं सेषु' and अन्यदुर्व्वहम् ।

Prose order :—येन दुर्व्वलरक्षार्थम् घोपनीविकः असिः बद्धः । यश्चाश्मनप्रस्थं सेषु' अन्यदुर्व्वहं चापं धत्ते (तमिष्क इत्यन्वयः) ।

Substance :—यी रामः दुर्व्वलानां वाचार्थं नीविसमीपे असिं धारयति, पाषाणवत् दृढञ्च सवाचं धनुः धत्ते तमेव भजस्य ।

Explanation in tika form :—येन राघवेण दुर्व्वलरक्षार्थं हीन-बलानां वाचार्थं, नीविः कटी "ऋणीकटीवस्त्रवर्धेऽपि नीविः सूत्रधनेऽपि च" इति कीचः । तस्याः हीनीपे उपनीवि तत्र प्रायभवः घोपनीविकः नीविं प्राप्य वर्तमानः वानपार्श्वभागस्थायी असिः खड्गः गः बद्धः धृतः । पूर्व्ववत् ठक्प्रत्ययी निपातः । यश्चाश्मनी विकारः आश्मनं चक्षुप्रत्ययः । तेन प्रस्थां सादृश्यम् अस्य तत् आश्मनप्रस्थं उपलघटितमित्य सेषु' सशरम् अन्येन रामादन्वेन दुर्व्वहं चापं धनु-धत्ते । तदाश्रयणान् त्वं निःशङ्का इत्यर्थः ।

Change of V.—बद्धवान् असिं यः घोपनीविकं । येन चापः आश्मन-प्रस्थः सेषुः अन्यदुर्व्वहः धीयते ।

जेता यज्ञद्रुहां संख्ये धर्मसन्तानसूर्वने ।

प्राप्य दारगवानां यं सुनीनामभयं सदा ॥ २७ ॥

Derivation.—वज्र—वज्र-कर्मणि क्तः । वध्नाति लट् । अमान्त्मीन् लुङ् । असि—अस-इन् । अस्याति लट् । आस्यत् लृङ् । औपनीविक—उप-नीवि-ठक् । आस्मन्—अस्मन्-अण् । धत्त—धा-लट् । ते । लुङ् अधात्, अधित । दुर्वह—दुर्-वह-कर्मणि खल्ल् । अस्मन्—अस्मृते संहन्ति अनेन इति अस्मन् । अश्वधातोः मनिन् । लुङ् आशिष्ट आष्ट ।

तिनि दुर्वहदिनेन रक्षार्थं कटिदेशे असि धारण करिउतेछेन, एवं पाशवत् कठिन मताण धनु धारण करिउतेछेन, एहे धनुक अश्वोव वहन करिवार मीमर्थ नाहे ।

One who has fastened a sword to his side for the protection of the weak, and holds a bow like one made of stone, fitted with arrow and hard to be borne by any others.

Q. Can there be षष्ठीसमास in अन्यदुर्वहम् ? Ans. अन्वेन दुर्वहम् इति ढतीयासमास एव युज्यते । दुर्वहमित्यत्र खल्विधानान्, 'न लोकाव्ययनिष्ठाखल्वर्थदनाम्' इति षष्ठीप्रतिषेधात् नात्र षष्ठीसमासः । २६ ।

27. For analysis see the prose order below.

Prose order :—(1) धर्मसन्तानसूः (यय) संख्ये यज्ञद्रुहां जेता ; (2) यं प्राप्य वने सुनीनां दारगवानां सदा अभयं (तमिच्छ इत्यन्वयः) ।

Substance :—धी रामः धर्मकार्यं सन्ततमाचरति, युद्धे यज्ञविहन्तून् जेतुं समर्थः, यम् आश्रित्य सुनयः स्त्रीरक्षणे गीरक्षणे च निःशङ्काः भवन्ति तमेव सेवस्व ।

Explanation in tika form :—धर्मसन्तानं यज्ञादिकाव्यं कलापं मृते आचरतीति धर्मसन्तानसूः यागाद्यनुष्ठाना इत्यर्थः । [सत्-म्-द्विषेत्यादिना किप्]* यय संख्ये युद्धे संख्यायते परस्परनामीच्चारणं क्रियते अत्र इति संख्यम्,

* सद सू द्विष द्रुह दुह युज विद भिद छिद जि नी राजास उपसर्गोप किप् ।

संपूर्णकात् ख्याधातोः घञर्थे कः । “अधमास्कन्दनं संख्यम्” इत्यमरः । यत्रार्थं
दृश्यतीति यञ्द्रुही, राक्षसाः [सत्सुविषय्यादिनी क्विप्] तेषां “कर्तृकर्मणोः कृतिः”
इति क्तप्रत्यययोगे कर्मणि षष्ठी । जेता विजेता । लृच् इति क्तप्रत्ययः । अथवा
अश्लीलाद्यत्प्रत्ययः । यं राक्षवं प्राप्य आययत्वेन लब्ध्वा वने वर्तमानानां सुनीनां
वानप्रस्थादीनाम्, तेषाम्भार्याधिपविद्यद्वात् । दारयन्ति स्वामिनं भावभ्यः पृथक्
कुञ्चन्ति इति दाराः । स्त्रियः घञ्प्रत्ययः । दाराश्च गावश्च दारगवानि [अचतु-
र्व्यादिना निपातनम्] तेषां सदा अभयं भयाभावः । अभावार्थे, व्यथीभावः ।
वर्तते इति शेषः । येषामिव प्राप्तिः तेषामिव यदभयं तदभाव उक्त इति समान-
कर्तृत्वमन्वेष । वृत्तं पद्यावक्तव्यम् ।

Change of V.—जेता, धर्मसन्तानसुवा भयते । अभयते भयते ।

Derivation.—जेता—जि-लृच् । लृट् जयति । लुक् अजेषीत् । लिट्
जिगाम । यञ्द्रुहाम्—यञ्-द्रुह-क्विप् । लृट् दृशति । लृङ् अद्रुहत् । लिट्
2nd person singular दद्रीम्, दद्राद्, दद्राक्षिथ । लृट् द्रीक्ष्यति
धीत्यति ।

युनि वर्ये रत उ यूक्ते वक्रनिष्कारि रान्मगणेर विजेता ;
याहाके प्राप्ति हरेया अरण्ये मुनिगणेर भार्या उ गवादि मर्त्या
अत्र प्राप्ति हरेयाछे (ताहाके वरण कर) ।

He practises religious rites in the forest, and subdue those that
stand in the way of sacrifice. The ascetics finding him among them
have left off all anxieties for their family and cows.

Q. Show समानकर्तृत्व of प्राय with the principal
verb. Ans. “युं प्राय सुनीनाम् अभयमस्ति” इति ‘अस्ति’ क्रियया
‘प्राय’ इत्यस्य न समानकर्तृत्वम् । किन्तु “यं प्राय स्तितानाम् सुनीनाम्” इति
स्थितक्रियया एककर्तृत्वानिव्वाहः । Q. Name some words of
the masculine gender that are used only in
the plural number. Ans. “दाराश्चतलाजामृनां बहुत्वञ्च” ।
Q. Parse अभयम् । Ans. कर्तृकारकम् । अस्ति इत्यनेन अव्ययः ।

ततो वाहृत्यमानासौ रामशालां न्यविञ्चत ।

मामुपायंस्त रामेति वदन्ती सादरं वचः ॥ २८ ॥

Q. Point out the words here that have been formed of कृप् । Ans. यज्ञद्रुङ्, धर्मसन्तानसू । २७ ।

28. Principal part :—ततः (व्यम्) असौ (कर्त्तौ) रामशालां न्यविञ्चत । Adj. to असौ—वाहृत्यमाना and वदन्ती । Adj. sentence हे राम ! (Vocative) माम् (object) उपायंस्त इति वचः (objects to वदन्ती) सादरं (adv) वदन्ती ।

Prose order :—ततः असौ वाहृत्यमाना, राम ! माम् उपायंस्त इति वचः सादरं वदन्ती रामशालां न्यविञ्चत ।

Substance :—लक्षणैर्न इत्यमभिहित्वा सा सर्पणस्या पुनरेव रामस्य प्रतिवेश, उवाच च सादरं हे राम त्वमेव मां गृह्णाथ इति ।

Explanation in tika form :—ततो लक्षणवचनान्तरं असौ राचमै वाहृत्यमाना रामं वृष्णाणा [वाहतु वरणे इति वाहृत्धातुः देवारिकः आत्मनेपदी हे राम ! भवान् मां उपायंस्त परिणयतु [“आशंसयां भूतवञ्च” वर्त्तमानसामीप्यं भविष्यति काले भूतवहृत्तमानवञ्च प्रत्यया वा स्युः आशंसायाम् (अप्राप्तस्य प्राप्त-मिच्छायाम्) इति लुङ्* “उपायनः स्वकरणे”† इति आत्मनेपदम् । इति वचः सादरं सादरेण सह वदन्ती कथयन्ती सती “अप् अस्मीर्नित्यम्” इति नित्यं तुम् । रामस्य शालां पर्यकुटीरं न्यविञ्चत प्रविष्टा “निर्विशः” इति आत्मनेपदम् ।

Change of V,—वाहृत्यमानया असुया रामशाला न्यवेशि...वदन्त्या ।

Derivation.—वाहृत्यमाना—वाहृत् कर्त्तरि शानच् । लट् वाहृत्यते । अवावर्षित् लुङ् । न्यविञ्चत—नि-विञ्च-लुङ् त । खिट् निर्विशते । शाला—

* यथाहि देवसेत् अवर्षीत्, वर्षति, वर्षिष्यति वा चान्यं अवापञ्च, वपाम् वपस्यामी वा । सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः तेन लङ् खिटौ न ।

† स्वकरणे स्त्रोकारे अर्धे षपात् यम्धातोः आत्मनेपदम् स्यात् ।

अस्त्रीकीऽसावहं स्त्रीमान् स पुथ्यतितरां तव ।

पतिरित्यब्रवीद्भ्रामस्त्वमेव ब्रज.मा सुचः ॥ २८ ॥

श्री-कालम् । उपायंस्त—उप-यम-लुङ् । पथे उपायत । वदन्ती—वद्-
भ्र-ईर्प् । लुङ् अवादीत् ।

अनन्तर ऐ राक्षसी रामचन्द्रक वरुण करिजे अडिलाव करिया हे
राम! तूमि आम्हाके विवाह कर, एहे कथा मादरे वलिजे वलिजे
रामेरे पर्णकुटीरे प्रवेश करिल ।

Then desirous to have Rama for her husband the female demon
entered the cottage of the former, saying ardently O Rama, marry
me.

Q. Account for आत्मनेपद in अविचत and उपायंस्त ।
Account also for लुङ् in the latter. Ans. See above.

Q. Point out the root in वाडव्यमाना । Ans. See above.
२८ ।

29. Principal sentence :—रामः इति अब्रवीत् । Subord-
inate sentences—(1) असौ अस्त्रीकः । (2) अहं स्त्रीमान् । (3) स
(कर्तुं) तव पतिः (विषय विषय) पुथ्यतितराम् । (4) तमेव ब्रज । (5) मा
सुचः ।

Prose order :—असौ अस्त्रीकः, अहं स्त्रीमान्, स तव पतिः पुथ्यति-
तराम् (त्वामिति शेषः), तमेव ब्रज, मा सुचः इति रामः (तुम्) अब्रवीत् ।

Substance :—मम संकाशे पत्नी विद्यते, लक्ष्मणसमीपे तु न । अतः
तमेव त्वम् आहृता भवेः । तत् कथमपि तं मा त्यज, गच्छतावत् तस्मैव
सक शक्ति ।

Explanation in tika form :—असौ लक्ष्मणः, न विद्यते स्त्री यस्य
सौस्त्रीकः । नारीविरहितः [“नवृत्तश्च” इति कप्]* अहं पुनः स्त्रीमान्

In a बहुव्रीहिसमास, कप् takes place after the words

सभायः, प्रशंसायां नगुप् ।† स तत्र पतिः पुष्यतितराम् अतिशयेन पालयति, त्वामिति शेषः । भविष्यत्सामीप्यं लट् । [“दिवचनविभक्त्योपपत्तिं तरवीयसुनो” इत्योरिकस्य अतिशये विभक्त्यै चोपपत्तिं सुपत्तिङ्नात् एतौ सः इति तरप्-श्रवणः । “ततः किमेतिङ्गव्ययघादास्तु अद्रव्यप्रकर्षे”‡ इति आसुः । अथुवा च पुष्यतितराम् त्वामिति शेषः, स एव च तत्र पतिः इत्यन्वयः । तुष्यतीति क्वचित् पाठः । तच्चात् तमेव लक्षणं ब्रज गच्छ मा सुचः मायाचीः “माङ्ङि लुङ्” इति लुङ् । “न माङ्ङ्योनि” इति मा योनि अङ्गागमनिषेधः । इति रामः अत्रवात् तामिति शेषः । द्रुङ्ङीलङ्ङि । इत्तं पथ्यावक्तम् ।

Change of V.—असुना अस्त्रीकेण, मया स्त्रीमता (भूगते) तेन (लम्) पुष्यसितरा...पत्या, स ब्रज्यताम् मा मीचि.....रामेण आस्यत ।

Derivation.—पुष्यतितराम्—पुष्-लट् ति तर-आसुः । अपुषत्-लुङ् । सुचः—सुच-लुङ् सः, मायोगे अमागमप्रतिषेधः । अत्रवीत्—द्रु-लुङ् । लट् ब्रवीति, आह, व्रते । लुङ् अबोधत्, अबोधत ।

राम कहिलेन, उहार सहित स्त्री नाहे, आमार समभिव्याहारे बनिता रहिराछे ; तनि तोमार पति हईया परम समादरे तोमारै प्रतिपालन करिबे, अतएव ताहारै निकट पुनरार गमन कर, ताहारै कोन क्रमे परित्याग करिओ ना ।

ending in ईप् (feminine) or ऋत् (ऋ) । ईप् यथा अस्त्रीकः, च यथा बहुकर्तृकः ।

‡ किम् यथा किलराम, एत् यथा प्राङ्ङितराम्, तिङ्ङ्यथा पुष्यतितराम्, अव्ययं यथा लुङ्ङैस्तराम् । (च=तरपतमपी चः) द्रव्यप्रकर्षे (in being an adjective and not an adverb) तु न भवति । यद्वा लुङ्ङैस्तरौ इवः (here लुङ्ङैस्तरः being an adjective can not be लुङ्ङैस्तराम्) ।

† “भूमनिन्दाप्रशंसास्तु निव्ययीनेऽतिशयने संसर्गे अस्तिविवक्षायां भवति नगुषादयः ।”

‡ माङ्ङ्योनि लुङ् सञ्ज्ञकालिप्तु भवति, इति अत्र भविष्यति लुङ् ।

लक्ष्मणं सा वृषस्यन्ती महीचं गीरिवागमत् ।

मन्मथायुधसम्पातव्यथ्यमानमतिः पुनः ॥ ३० ॥

'I have' said Rama, 'my wife with me, but he has none. He being your husband, will cherish you better. You should indeed go to him, do not leave him.

Q. Show the signification of मनुष in स्त्रीमान् ।

Ans. See the footnote. Q. Correct उच्चैराम् इवः ।

Ans. "आसु अद्रव्यप्रकर्षे" इति द्रव्यप्रकर्षे न आसु स्यात् (आसु never takes place, after an adjective) अतः उच्चैराम् इवः इत्येव स्यात् । २६ ।

30. Principal part.—सा (कर्त्री) पुनः लक्ष्मणं (कर्म), गीः (उपमानकर्त्री) महीचं (उपमानकर्म) इव अगमत् । Adj. to सा—वृषस्यन्ती and मन्मथायुधसम्पातव्यथ्यमानमतिः ।

Prose order :—वृषस्यन्ती मन्मथायुधसम्पातव्यथ्यमानमतिः सा गीः महीचमिव लक्ष्मणं पुनः अगमत् ।

Substance :—वृषेण मिलितं यथा गच्छे चावति तथा सा संप्रसङ्गा कन्दर्पबाणपौडिता पुनर्लक्ष्मणं प्रति चञ्चिता ।

Explanation in tika form :—वृषस्यन्ती मैथुनेच्छावती, इयं युद्धं पुरुषं मैथुनाय* इच्छन्तीति आसुकी इत्यर्थः, गोपणे इयं वृषममिच्छन्ती "युद्धे प्रेषिके श्रेष्ठे सुकृते वृषभे इवः" इत्यमरः । ["अत्र चौर इव लवचानाम् आत्म-गीतो क्वचि" इति क्वचि असुमागमः 'अत्रवृषयोः मैथुनेच्छायाम्' इति कात्यायन-वचनात् मैथुनेच्छायाम् गीत्यायाम्, वृषस्यन्ती इत्यत्र क्वच् सुक्, च ।† मन्मथस्य कन्दर्पस्य आयुधानि शराः तेषां सम्पातः संग्रहः तेन व्यथ्यमाना पौडिता मतिर्गमी

* To couple, to marry.

† क्वच् is used after अत्र चौर इव लवच and is preceded by मत्सु । It is used after अत्र and इव in the sense of coupling.

तस्याः सासद्यमानाया लीलूयावान् रघूत्तमः ।

असिं कौक्षेयमुद्यम्य चकारापनसं सुखम् ॥ ३१ ॥

यस्याः तथोक्ता सा सूपचखा गौः महान् उच्चारं महीचं हवसिच, चचतुरि-
त्यादिना निपातितम् । § लक्षणं पुनः अगमत् तत्समीपम् अगात् । गर्भः लुङ् ।
उपमालङ्कारः । इत्तं पथ्यावक्तम् ।

Change of V.—लक्षणः तथा हवस्यन्त्या महीचः गवा इव अगामि
[.....मत्या ।

Derivation.—लक्षणः—लक्ष्मी-नः । हवस्यन्ती—(हव क्वच्) हवस
श्रद्ध-ईप् । अगमत्—गम-लुङ् । आयुध—आ-युध-कः । सम्पात—सम्-पत-
चञ् । लुङ् अपमत् । व्यथमान—व्यथ-कर्मणि शानच् । लट् व्यथते । मतिः
—मन-करणे क्तिः ।

कामशरं अपौडित-रुदय्या राक्षसौ, गतीं येरूप वृषभेभ्यो निकटे
मिलिर्वारं जग्न गमनं करे मेहेरूपं पुनराय लक्ष्मणेभ्यो समीपे गमनं
करिष्ये ।

She with her mind under the pressure of Cupid's weapons went
again to Lakshmana like a cow lusting after a bull, desirous as she
was to take him for her husband.

Q. Show the propriety of the simile. Ans.

अनेन तस्याः लज्जाहीनता प्रकटिता । Q. Show the fitness of

the adjective मन्मथायुधसम्पातमथमानमतिः । Ans. यथा प्रपौडितः

कश्चित् परित्राणार्थं द्रुतकृती धावति तथा 'सा कन्दर्पशरपौडिता त्राणार्थं प्रथमं

रामसक्तायम् पथाच्च लक्षणसमीपम् अघावत् इति विशेषणसार्थक्यम् । Q.

Give the meaning of हवस्यन्ती and account for the

formation of महीच । Ans. See above. ३० ।

31. Principal part :—रघूत्तमः (कर्तृ) असिम् (उद्यम्य इत्यस्य

§ Instead of महीचावन्म् it becomes महीचम् by the aphorism "चचतुर &c."

कर्म) उद्यम्य (व्यम्) तस्याः (सम्ब) मुखं (कर्म) अपनसं (मुखमित्यस्य विशेषणम्) चकार् । Adj. to तस्याः—सासद्यमानायाः । Adj. to रघूत्तमः—लीलूयावान् । Adj. to असिम्—कौचेयम् ।

Prose order :—लीलूयावान् रघूत्तमः कौचेयम् असिम् उद्यम्य सासद्य-
मानायाः तस्याः मुखम् अपनसं चकार ।

Substance :—क्रेदनक्रियायाम् सुनिपुणः, यथापराधदण्डानां रघूणां श्रेष्ठ्य स लक्षणः दुःशीलां तां विरुपां कर्तुम् इत्थं गर्हितं सीदन्त्याः संपणखायाः मुखं विगतनासिकमकरोत् ।

Explanation in tika form :—पुनः पुनरतिशयेन लुनातीति लीलूया नञो क्रियाममभिहारे पीनः पुन्ये श्रेष्ठ्ये च यङ् ; यङन्तात् 'अ प्रत्यतात्' * इति अकारः] सा विद्यते यस्य इति लीलूयावान् अतिशयेन क्रेदनक्रियायुक्तः । रघु उत्तमः श्रेष्ठः रघूत्तमः लक्षणः "न निर्धारणे" इति षष्ठीसमासनिषेधात् प्रमथीसमामः । रघूणाम् उत्तमः इति च केचित् । कुची भवः कौचेयः, तटिस्थं तीक्ष्णलोहभवं, कौपस्थमिति वा "कुचिः खड्गपिधाने स्यात् तीक्ष्णलोहं तथोदरे" इति ऋषिः । "इति कुचिं कलसिवक्ष्यस्वहृः ढञ्" † (एय) इति ङ् । अस्मिं खड्गं उद्यम्य उत्क्षिप्य सासद्यमानायाः समीपे गर्हितं सीदन्त्याः गर्हितम् उपविशन्त्याः "लुप सद चर जप जभ दह दश गृभ्यो भाव गहंश्याम" इति निन्दार्ये यङ् । (See p. 322) तस्याः राक्षसाः मुखम्, अपगता नासिका यस्मात् तत् अपनस अपगवनासिकम् "उपसर्गाच्च" ‡ इति समासान् अच्

* प्रत्ययान्तिभ्यः धातुभ्यः स्त्रिः लम् अकारः प्रत्ययः स्यात् । इति यङ्प्रत्ययान्तान् लुधातोः अः । स्त्रीत्वात् चाप् । इति लीलूया, अतिशयक्रेदनक्रिया । तस्याः वतः ।

‡ इति (a bag), कुचि (the womb), कलसि (a pitcher), वक्षि (abdomen), अस्ति (being) अङ्घ्रि (snake) । एतेभ्यः ढञ् (एय) । यथा, शत्रेभ्यः, कौचेयं, कालसेयं, बालेयम् आक्षेयम् and आह्वेयम् ।

† उपसर्गात् यो नासिकाशब्दः तदन्तात् षड्भ्रुवीर्हृः अच्, नासिकायाः नन् षादङ्कश्च ।

अहं सूर्पणखा नाम्ना नूनं नास्त्रायिषि त्वया ।

दण्डोऽयं चेत्रियो येन मव्यपातीति सात्रवीत् ॥ ३२ ॥

नासिकाया नसादेशश्च । अकार कृतवान् नासिकाहृदिन तां विरूपामकरीत् ।
क्रान्तिलिङ्गमलङ्कारः । इत्तं पथ्यावक्तम् ।

Change of V.—लीलूयावता रघूत्तमिन.....अक ।

Derivation :—सासयमानायाः—(सद-यञ्) सासय मानच्, टाप्
षष्ठी । सोदति लट् । असदत् लुङ् । लीलूयावान्—(लू-यञ्) लीलूय-च्,
मत्तप् । लुनाति लट् । अलावौत् लुङ् । असि—अस-इ । अस्यति लट्
आस्यत् लुङ् । कौचिय—कृचि-टञ् । उदय्य—उत्-यम-ल्यप् । लट् यच्छति
लुङ् अयंसीत् ।

हेदन कार्ये स्निग्ध राशदश्रेष्ठे लक्षणं, कृष्णिश्च खड्गे उद्वेगान्
करिष्या निम्नित्वादेव श्विता सूर्पणखार आनन नासिकाविहीन करिषेत् ।

The best of Raghus, Laksmāna, dexterous in the act of lopping
drawing aloft his sword that was at his side, made her face noseless
as she stayed ill.

Q. Why did Laksmana cut off her nose. Ans

इत्थं शालीनत्वविनिर्मिता न केनापि उदीदुम् थीग्या । अतः एनां विरुपा कर्ण
अस्याः नासिकां चिच्छेद लक्षणः । Q. Comment gram. of

सासयमाना, लीलूयावान् अपनसम् and कौचियम् । Ans. See above

Q. Show the significance of रघूत्तमः । Ans. वुःश्रीला
इत्थम् उचितं दण्डं विदधत् लक्षणः यथापराधदण्डानां रघूत्तम् अष्टतमं
अकटितवान् इत्यर्थः । ३१ ।

32. Principal part :—सा (कर्त्री) इति (कर्त्त) अत्रवीत् । Sub
ordinate sentences—(1) अहं (इतियोगे १मा) नाम्ना (प्रकृत्यादिना
वतीया) सूर्पणखा (विधेय विषय) । (2) अहं (कर्त्त) त्वया (कर्ता
नूनं न अस्त्रायिषि । (3) येन (त्वया) (कर्ता) मयि (अधि) दण्डः
(कर्त्त) अपाति । Adj. to दण्डः—अयं and चेत्रियः ।

Prose order—अहं नामा सूर्पचखा नूनं त्वया न अज्ञायिषि येन अयं
चेन्नियं दृष्टः मयि अपाति इति सा अत्रवीत् ।

Substance :—न जानासि यदहं नामा सूर्पचखा । यतः अस्मिन्
जन्मनि अप्रतिविधेयं दृष्टमेतं मयि त्वं प्रयुक्तवान् इति ।

Explanation in tika form—अहं नामा, “ब्रह्मत्यादिभ्य उपसंख्या-
नम्” इति ढतौया । सूर्पवत् नखाः यस्याः सा सूर्पचखा । “पूर्वपदात् संज्ञायान्
अङः” * इति अत्वम् । नूनं निश्चितं त्वया न अज्ञायिषि न ज्ञातास्मि ।
कर्मणि लुङ् । अहम् इति उक्तकर्माणां अन्वयः । येन हेतुना अयं चेन्नियः
जन्मान्तरशरीरचिकित्सः एतज्जन्मनि नासाया अतुत्पत्या शरीरान्तरे एव
तत्सम्भवात् । [“चेन्नियच् परचेन्ने चिकित्सः” इति निपातितम्]† दृष्टः
नामाच्छेदरूपः मयि अपाति निपातितः इति सा अत्रवीत् नासाच्छेदनरूपो
दृष्टोऽयम् अतीव दुःसङ्गः अप्रतिविधेयत्वात्, अतः मां तत्त्वतो जानन् वैरिभया
कथमपि मयि दृष्टमेतं विधातुं त्वं समर्थो नाभविष्यः इति भावः ।

Change of V.—मां सूर्पचखां त्वं न अज्ञासीः, इमं दृष्टं चेन्नियं.....
अपीपतः तथा ऋष्यत ।

Derivation.—अज्ञायिषि—ज्ञा-कर्मणि लुङ् इ । चेन्नियः—चेन्न-? ?
अच् (निपातनात् सिद्धं) । अपाति—पत-णिच् कर्मणि लुङ् त ।

आमार नाम वे अर्पणथा तुमि निःशयै ज्ञान ना । अत्रथा तुमि
आमारेते एमन दणुविधान करिरेते ना बाहार पर ज्ञेये प्रतिविधान
इय ।

* When अहं च take place in the first word as सूर्प and
न in the second as नख, the न not preceded by न is changed
into अ, if the two words combined signify a name.
Thus—खरचसः सूर्पचखा । In अगयनम्, न is preceded by मं ।

† परचेन्ने चिकित्सः इत्यस्मिन् अर्थे “चेन्नियच्” इति अच्प्रत्ययान्तो
निपात्यते । परचेन्ने जन्मान्तरशरीरम्, तत्र चिकित्स, अस्मिन् जन्मनि
अप्रीतकायं इत्यर्थः ।

पथ्यशाप्सीद्विविष्टासौ सन्दर्श्य भयदं वपुः ।

अपिस्फवच्च बन्धूनां निनङ्क्षुर्विक्रमं सुहुः ॥ ३३ ॥

'That I am Surpanakha (sieve-nailed) by name' said she, 'is not certainly known to you. Otherwise you would not have inflicted on me such penalty as is curable only in the second birth.

Q. Account for ष in सूर्पणखा । Ans. See above.

Q. Give the different meanings of नूनम् । Ans.

'नूनं तर्कोऽर्थनिश्चये' इत्यमरः । Q. Parse नास्मा । 'Ans: See above. । ३२ ।

33. Principal part :—(1) असौ (sub.) वपुः सन्दर्श्य पथ्यशाप्सी-
सौत् । Adj. to असौ दिविष्टा and निनङ्क्षुः । Adj. to वपुः—भयदम् ।
Another sentence—(असौ) बन्धूनां विक्रमं सुहुः अपिस्फवत् च ।

Prose order :—असौ दिविष्टा (सती) भयदं वपुः सन्दर्श्य पथ्यशाप्सीत्
निनङ्क्षुः च बन्धूनां विक्रमम् अपिस्फवत् ।

Substance :—अथ गगनस्थ ऊर्ध्वदेशमारुह्य आत्मनः रूपं प्रकाशयन्ती
सा सूर्पणखा लक्षणादीन् भयं तिरश्चकार । तांश्च हनुमिच्छन्ती ज्ञातेनः
उग्रं प्रतापं वर्णयामास ।

Explanation in tika form :—असौ राक्षसी दिवि नभसि तिष्ठ-
तीति दिविष्टा नभःस्था सती "तत्पुरुषे कृति बहुलम्" इति सप्तम्या अनुक्तः ।
'दिवि अग्निभ्यःस्थाः' इति स्था इत्यस्य षत्वम् । यथा दिविष्टः अग्निष्ठः इत्यादिः ।
भयदं भयजनकं वपुः सन्दर्श्य पथ्यशाप्सीत् आक्रुष्टवती । तथा, निनङ्क्षुः नष्ट-
मिच्छुः सती, वधनि मनः खेदादिना इति बन्धवः आतयः तेषां बन्धूनां खरादानाम्
'सगीष बन्धव ज्ञाति बन्धु स्व स्वजनाः समाः' इत्यमरः । विक्रमं पराक्रम
सुहुः वारंवारं अपिस्फवत् वर्णयामास । स्थायतेर्षिजन्तात् लुङ् । "स्थायी वः"
इति वकारः । अङ् खेत् दुर्वला उग्रप्रतापैः मम आक्रोधिः युयं इताः भविष्यथ
इति भावः । उक्तं पथ्यावक्रमम् ।

खरदूषणयोर्भातोः पर्यदेविष्ट सा पुरः ।

विजियाह्वयिषूरामं दण्डकारण्यवासिनोः ॥ ३४ ॥

●Change of V.—पर्यशाप् दिविहया असुया अस्कावि निगङ्क्षा ।

Derivation.—पर्यशाप्सीत्—परि-शप्-लुङ्ङ् । लट् शपति, शपते, शपति &c. Cf. “सहस्रशोऽसौ शपयान् अशप्यत्” ३।३२; [दिविष्ठा—दिवि-स्था-क । वपुस्—वप्-उसिन् । वस्—वस्-उ । अपिस्त्वत्—स्वाय-णित्-लुङ् । स्थायते लट् । अस्मायिष्ट अस्मात् लुङ् । निगङ्क्षुः—नश्-सन्-उः ।

अनन्तर ए रान्मौ आकाश-मण्डले उपतिष्ठ इहेया भयङ्कर शरीर प्रदर्शनं पूर्त्तिक लक्षण प्रकृतिक गालि दिशश्चिन् एव ताहादिगते द्विर्भाष करिवार ऊच्य शक्य वक्षुवर्गेर पराक्रम वर्णना करिते लान्नि ।

Rising high in the sky, she censured them, showing her body terrible, and magnified repeatedly the prowess of her relations, desirous as she was to kill them.

Q. Can पर्यशाप्सीत् be used in आत्मनेपद ? Ans. शरीर-सर्गपुत्रकशपथे आत्मनेपदं स्यात् । यथा, कृष्यायं शपते गोपी । तस्य शरीरं मृदा इत्यर्थः । शीकेऽस्मिन् उपालम्भनायेलात् परस्मैपदम् । ३३ ।

34. Principal part :—सा (कर्तृपदम्) खरदूषणयोः, पुरः पर्यदेविष्ट । Adj. to खरदूषणयोः—भातोः and दण्डकारण्यवासिनोः । Adj. to सा—विजियाह्वयिषुः । Object to विजियाह्वयिषुः—रामम् ।

Prose order :—रामं विजियाह्वयिषुः सा दण्डकारण्यवासिनोः भातोः खरदूषणयोः पुरः पर्यदेविष्ट ।

Substance :—युद्धे राममभिभवितुम् इच्छुः सा खरं दूषण्य भाटव्यं तत्र प्रवर्षयितुं तयोः पुरः शृणं चक्रन्द ।

Explanation in tika form :—रामं विजियाह्वयिषुः विजाह्वयितुं खरदिभिः वीषयितुमिच्छुः, संघानि रामादीन् विजाह्वयितुमिच्छन्तीत्यर्थः ।

दृष्टकारण्यं वसतः इति दृष्टकारण्यवासिनी, ताच्छील्यं विनिः । तयोः भावोः खरदूषणयोः पुरः अयतः "अद्यतसर्थप्रत्ययेन" * इति पुरस् योगे षष्ठी, पर्यदेविष्ट क्रन्दितवती । परिदेवतेः लुङ् । तयोर्मानसं क्रन्दनेन अभिसुखीकार्णम् अन्यथे बरीद इति भावः ।

Change of V.—पर्यदेवि तया विजियाहयिष्या..... ।

Derivation.—दूषण—दूष-णिच्-ल्यु । भाट—भाज्-टच् । पर्य-देविष्ट—परि-द्वि-लुङ् । लट् देवति । विजियाहयिषुः—वि-यह-णिच्-सन् उः ।

सूर्पणखा रामेण सहितं युद्धे प्रवृत्तं कराहिवारं अन्तिलाये दण्डक-रण्यावासो धरदूषण नामकं ज्ञातृव्येण समीपे नानाविधं विलापं करिष्ये लागिल ।

She lamented before Khara and Dusana, the two brothers residing in the forest of Dandaka, desirous as she was to have them war against Rama.

Q. Show clearly that the 6th case ending is rightly applied in खरदूषणयोः । **Ans.** By an aphorism of पाणिनि words followed by such, as signify (दिग्देशकाल) direction, place and time, take the 5th case endings. The word पुरस् is formed of 'पूर्व' with 'अस्' for its affix. So the word खरदूषण followed by पुरस् as here, should have been in the 5th class. By the rule "षष्ठी अतसर्थप्रत्ययेन" however, खरदूषण takes the 6th case ending. **Q.** Show the euphonic combination in विजियाहयिषुरामम् । **Ans.** विजियाहयिषुः रामम् । रकारे परि विसर्गस्य रकारः । तस्य च स्त्रीपः । पूर्व-खरस्य च दीर्घः । ३४ ।

* अतसर्थेन प्रत्ययेन युक्ते षष्ठीविभक्तिर्भवति । अतसर्थः यथा, अतस् (दक्षिणतः, उत्तरतः), अस् (पुरस्, अवस्, अयस्) ।

कृते सौभागिनियस्य भरतस्य विवासितौ ।

पित्रां दौर्भागिनियौ यौ पश्यत चेष्टितं तयोः ॥ ३५ ॥

35. Principal part :—तयोः (सम्ब) चेष्टितं (कर्म) पश्यतं (युवामिति शेषः) । Subordinate sentence—पित्रा (कर्तुं) औ (उक्तकर्म) भरतस्य (सम्ब) कृते (न्यम्) विवासितौ । Adj. to यौ—दौर्भागिनियौ । Adj. to भरतस्य—सौभागिनियस्य ।

Prose order :—सौभागिनियस्य भरतस्य कृते दौर्भागिनियौ यौ पित्रा विवासितौ तयोः चेष्टितं पश्यतम् (युवाम्) ।

Substance :—सुभगातनयस्य भरतस्य द्वितोः तस्य पिता दशरथः यौ रामलक्ष्मणौ दुर्भगातनयौ वनं प्रेरयामास ताभ्यां कृतम् एतत् नासाच्छेदनं कर्म अत्रलोक्यतम् युवाम् ।

• Explanation in tika form :—सुभगा कौक्यौ तस्याः अपत्यं सौभागिनियः तस्य सुभगापुत्रस्य इत्यर्थः [“स्त्रीभ्यो ढक्” इति ढक् (एय) प्रत्ययं “कल्याण्यादीनाम् इणङ् च” इति इणङ् । “द्वदभगसिन्धुन्नि पूर्वपदस्य च” इति पूर्वोद्भारपदयोरादेरचो वृद्धिः] भरतस्य कृते निमित्तम् । कृते इति अव्ययं निमित्तार्थं वसन्ति । क्विबन्तकृतशब्दात् चतुर्थी इति कैचिन्, कृतशब्दात् सप्तमी इत्यन्यं । दुर्भगे कौशल्यासुमित्रे, तयोरपत्ये दौर्भागिनियौ (पूर्व्ववत् ढक्) यौ रामलक्ष्मणौ पित्रा जनकेन दशरथेन विवासितौ राष्ट्रात् निष्काशितौ तयोः चेष्टितं नासाच्छेदन-रूपं पश्यतं युवामिति शेषः । विधौ प्रार्थनायां वा षीट् । यत्तदीर्णित्यसम्बन्धान् तदशब्दप्रयोगः । इत्तं पठ्यते ।

Change of V.—विवासितवान् पिता.....दृष्टवाम् (युवाभ्याम्) ।

Derivation.—सौभागिनिय...सुभगा ढक् (इणडादेशः) । विवासितौ—वि-वस-विच्-कर्मणि क्तः । दौर्भागिनियौ—दुर्-भा-ढक् (इणडादेशः) । पश्यतम्—इष्-षीट् । लुक् अदर्शनं, अद्राक्षन् । चेष्टितम्—चेष्ट-भावं क्तः ।

ताग्यवती कैकेयीर पुत्रं भरतेर निमित्तं पिता (दशरथ) ये इच्छन्तं रामलक्ष्मणके वनवासं विनाहेन ताहादिपेगं कार्थं देष ।

मम रावणनाथाया भगिन्या युवयोः पुनः ।

अयं तापसकाङ्क्षः क्षमध्वं यदि वः क्षमम् ॥ ३६ ॥

Witness the deeds of those two, the sons of the wretched queens, who have been, by their father, banished for the sake of Bharat, the son of a fortunate queen.

Q. Can you omit यद् in the above. If so justify it. Ans. “भरतस्य कृते पिता रामलक्ष्मणौ विवासितौ । तयोः चरितं पश्यतम् ।” इति वाक्ये यद्शब्दः न प्रयुज्यते । रामलक्ष्मणौ इत्यनेन अन्वयित्वात् । तथाहि “प्रक्रान्तः (अन्वयी) प्रसिद्धार्थः अनुभूतार्थविषयः तद्दर्शकः यद्दर्शनीपादानं न अपेक्षते इति मध्यमभट्टः । Q. Account for the formation of सौभागिन्य and दौर्भागिन्य । Ans. See above. । ३५ ।

36. Principal part :—(1) तापसकात् मम ध्वसः (वक्तः) Adj. to मम—रावणनाथायाः, भगिन्याः । युवयोः (सख) । पुनः—अस्य (2) यदि. वः क्षमम् । (3) तत क्षमध्वम् ।

Prose order :—रावणनाथायाः पुनः युवयोः भगिन्याः मम अयं तापसकात् ध्वसः वः यदि क्षमं (तदा) क्षमध्वम् ।

Substance.—रावणो यस्याः प्रभुः युवाश्च भ्रातरौ, तस्याः कल्याणि तापसाधमात् नासाच्छेदः वक्तः । यदि तत् क्षमाहे स्यात् तत् क्षमधाम् इति ।

Explanation in tika form :—रावणः नाथः प्रभुः यस्यासादृश्याः पुनः पदान्तरे “पुनरप्रथमे मतम् । अधिकारं च भेदे च तथा पदान्तरेऽपि च” इति मेदिनी । पुन इति पाठान्तरम् युवयोः भगिन्या मम अयं तापसकात् चन्द्र-तपस्विनः सकाशात् अथवा कुत्सिततापसात् [कुत्सायां कम्] ध्वसः नष्टाच्छेदन-रूपः वक्तः इति शेषः । यदि वः युष्माकं “युष्मदि गुरौ एकेषाम्” * इति वामन-वचनात् बहुवचनं, तयोः ज्येष्ठत्वात् । अन्तुं योग्यं सामान्यत्वात् नपुंसकं

* According to some, says Vamana, युष्मदि signify one superior, takes the plural form.

“दुस्ते शीर्षं द्विती अमन्” इति शेषः । अमन् अव्ययलिखन् । तदा युष् *Com*
अमन् उपसर्गः । युष्वाः उपसर्गान् रावश्च एव शालतीति भावः ।

Change of V.—अनेन अंसेन अनेच (भूयते).... अमताम् ।

Derivation.—तापसश्च—तपस्-अच्-उत्सर्गायां क्त् । अंसः—अन्सः
अच् । अमन्—अम-भावे अच् ।

रावण आमार रक्षक, तोमरा आमार ज्ञाता । मन्वृद्धितापसकृत
एहै नासिकाच्छेदं यदि तोमरा कथा करिबार उपयुक्त विवेचना कर
उवे कथा कर ।

Bear up, if you can, with this my mutilation by a base mendi-
cant, of one who is a sister of you two and has Ravana for her
protector.

Q. Is वः used always ? Ans. “अपादाकारादींश्च व
॥ वा ङ एव अदगदृश्रयैः” इति न संशयः । [वस् नस् &c take place
if they are not at the beginning of a foot of a distitch
or a sentence ; or are not followed by the indeclinables
व वा हा ङ एव or the roots signifying ‘seeing’but undergoing
a change of meaning other than seeing. Thus—Begin-
ning of a foot—युष्वाद् अवलविरतम्, of a sentence—अमन् पान्
मदः.] In contact with the indeclinables ङ वा &c—तव
मम च, ममेव वा अयं दीवः &c.—Roots signifying originally
seeing—लान्, अपेक्ष्य &c (अपेक्ष्य=waiting) though the root
ईश् primarily signifies seeing.] Q. Parse तापसकान् । Ans.
तापसकान् अंसः इतः । इति अव्ययानुवृत्तक्रियापेक्षया अपादानत्वम् । “क्रिया-
पदि कारकम्” इति कारकस्य क्रियया अवधिलान् क्रियापदम् अवश्यम्
श्रीमद्भक्तम् । २६ ।

অসংস্কৃত্ৰিমসংব্যানাবনুপ্ৰতিমফলাশনী !

অশ্ৰুতিমপৰীবারৌ পৰ্য্যভূতাং তথাপি মাং ॥ ৩৩ ॥

37. Principal part :—তথাপি (অ) তৌ (অশ্ৰুত্ৰিম) : (অশ্ৰু) পৰ্য্যভূতাং । Adj. to তৌ—অসংস্কৃত্ৰিমসংব্যানৌ, অনুপ্ৰতিমফলাশনী and অশ্ৰুতিমপৰীবারৌ ।

Prose order—(তৌ) অসংস্কৃত্ৰিমসংব্যানৌ, অনুপ্ৰতিমফলাশনী অশ্ৰুতিমপৰীবারৌ স্তাঃ, তৌ তথাপি মাং পৰ্য্যভূতাম্ ।

Substance :—রামলক্ষ্মণযৌ: उत्तरीयवस्त्रयुगं वस्त्रलनिश्चितम् । । बन्धानि फलानि भुञ्जाते । न श्रेयैः कश्चिदपरः परिवारीऽस्ति । अहो पि शत् तथाभूतौ अपि तौ मां परिभूतवन्तौ ।

Explanation in tika form :—তন্মাदीনাং সংস্কারিণ জাতং সংস্কৃতি নত্ ন বিদ্যতে যেষামিতি নশ্ৰুসমাশ্র: । অসংস্কৃতিমাণি সংব্যানানি উত্তরীয়া যথো: অসংস্কৃতিমসংব্যানৌ বস্ত্রলবাসসৌ ইত্যর্থ: । “সংব্যানমুত্তরীযস্” ইত্যমত: বপনেন জাতম্ উপ্ৰতিমম্, অনুপ্ৰতিমাণি বন্যানি ফলানি অগ্নং আহারী যৎ তৌ বন্যফলাশনী ননু শ্রালিভোজনী । ফলাশ্রিনাং বিতি ক্ৰচিৎ পাঠ: । মরৎ পৌষখেণ জাতী শ্ৰুতিম: । পূরিত্রিয়তে অনেনেতি পরীবার: “উপসংস্কৃত্য অশ্রুতিমং বহুলম্” ইতি দীর্ঘ: শ্রুগাণাং অমনুষ্যত্বাত্ । অশ্ৰুতিম: পরীবার: অনুজীতি স্তৌকী যথৌকী শ্রুগপৰীবারৌ ইত্যর্থ: । সৰ্ব্বত্র “ভূতলক্ষ্মিত্ৰিমক্” তৌ যৎ ব্ৰূহশী তথাপি মাং পৰ্য্যভূতাং পারভূতবন্তৌ ।

Change of V.—অসংস্কৃতিমসংব্যান্যম্ অনুপ্ৰতিমফলাশনায়া অশ্ৰুতিমপৰীবারাম্ পৰ্য্যভবতি অহম্ ।

Derivation :—সংস্কৃতিম—সং-স্কৃ-তিমক্ । সংব্যান—সং-ব্-অ-ব্-অ-ক্ৰ-ভা-য়ন—ফল্-অশ্-যু-ব্ । অশ্রুতিম—অশ্রু-তিমক্ । অনুপ্ৰতিম—অনু-প্ৰ-তিমক্ । অশ্রুতিম—অশ্রু-তিমক্ । পরীবার—পরি-ব-ব-অ-ব্ । পৰ্য্যভূতাং—পরি-ভূ-লু-ক্-তাং ।

বদিও তাহাদিগের উত্তরীয় তন্ত্রভাত নহে, বদিও তাহারা ক কল আহাৰ করে । বদিও যুগ ব্যতিরিক্ত তাহাদিগের অশ্রু অশ্রুট নাই তথাপি তাহারা আমাকে এইরূপ পৰাভব করিয়াছে ।

श्वःश्रेयसमवाप्तासि भ्रातृभ्यां प्रत्यभाणि सा ।

प्राशिवस्त्वमानार्थं ब्रजाश्वसिद्धि मा रुदः ॥ ३८ ॥

Although they have not their garments finely wrought, and live on fruits produced of uncultivated trees, and have for companions, the animals whom they do not support, they have yet been able to assail me.

Q. Quote some words formed of द्विमक्, from your own text, Ans. Quote the above. Q. Show the force of तथापि । Ans. निराश्रयो हि न किमपि अभिभवितुं समर्थः । तौ तु निराश्रयावपि बन्तु मान् अभिभवितुम् समर्थौ तन्मै विस्मयमावहति इति अपि शब्देन सूच्यते । ३७ ।

38. Principal sentence :—सा (उक्तकर्त्तृ) भ्रातृभ्यां (चतुक्तकर्त्तृ) प्रत्यभाणि । Subordinate sentences—(1) श्वःश्रेयसम् (obj.) एवाप्तासि । (2) (चावां) तव मानार्थं प्राशिवः (3) ब्रज, (4) आश्वसिद्धि 5) मा रुदः ।

Prose order :—सा भ्रातृभ्याम् प्रत्यभाणि । (किन्तु) श्वःश्रेयसमवाप्तासि, तव मानार्थं प्राशिवः ब्रज, आश्वसिद्धि, मा रुदः ।

Substance :—त्वं कल्याणम् प्राप्तासि । येषां ते मानहानिः न स्यात् । सा चतुष्टायम् तावत् चावां प्राशान् अरयावः । नञ् तावत्, आश्वसा भव । प्रसं रोदनेन ।

Explanation in tika form :—सा राश्वसो भ्रातृभ्यां खरदृषणाभ्यां प्रत्यभाणि प्रतिभक्षिता, कथिता इति यावत् । भ्रूषातीः कथनार्थस्य कर्त्तृषु लुङ् । श्वसुशब्दः प्रसंज्ञायामाह । श्रीभक्तं श्रेयः श्वःश्रेयसं कल्याणम् “श्वसो एषीयः श्रेयसः” इति समासान्तः अच्प्रत्ययः । मयूरव्यंसकादित्वात् समासः । एवाप्तासि प्राप्तासि [लुट् तर्हि] श्रुत्वधेन इत्यर्थः । तव मानार्थं तव मानहानिः मन्भूदिति प्राशिवः औशिवः । चतुष्टायीः लट् । तज्जात्, ब्रज यथा-स्थानं नञ्, आश्वसिद्धि आश्वसा भव, उभेनं त्यज इत्यर्थः । मा रुदः त्वं मा रोदीः । “माङ्ङि लुङ्” इति लुङ् । मायोने चङागमप्रतिषेधः ।

Explanation in tika form :—चमभं बहि वः चमन् इत्यस्य प्रति-
 वचनमाह जचिम इति । वयम् अपराधस्य चमभवेऽपि नत्तं च दिवा च नक्तन्दिक्म्
 चहोरात्रम् अचतुरेत्यादिना निपातितम् । नरान् जचिमः भक्षयामः । “अजदी-
 इयीम्” इति हिले वयमिति बहुवचनम् । यथा अजदी हिले बहुलविवक्षा, चम-
 राचसयोगादुपकुलम् । हे भीरु द्रुह्यादभ्योऽपि द्रीहं कुर्वदभ्योऽपि तेभ्यो नरेभ्यः
 वयं चमामहे (“क्रुध द्रुह्योऽद्याद्यानां यन्मति कोपः” इति सम्यदागतम् चम-
 रस्याथेत्वात्।*) यत् इति, तत् कृतस्य कृत आगतम् “अव्ययात् लप्” इति
 लप्प्रत्ययः भवेत् इति शेषः । इत्तं पथ्याचक्रम् ।

Change of V.—जच्यन्ति नरा अज्याभिः..... ।.....चम्यते ।

Derivation :—जचिमः—जच लट् मस् । लट् जचिति, जचितः,
 जचति । कृतस्यम्—कृतस्-लप् । भीरु—भी-रुः (सम्बुद्धी) । द्रुह्यादभ्यः—
 द्रुह्-शब्द-३र्थी । चमामहे—चम-लट् महे । लट् चमते । लुङ् अचमिष्ट ।

अपराध ना करिणेषु आमरा दिवारात्रि मनुयादिगके उक्कण करिण
 थकि । अयि डयथीले ! एक्कणे ताहारा आमादिगरेर अनिष्टे करि-
 रात्ते अउएव छाहादिगके कमा करिव ए कथा किरुपे मनुवरे ?

Thou timid! how is it possible that we who devour men day
 and night even when they are innocent, shall spare them when they
 have quarreled with us ?

Q. Account for the case ending in तेभ्यः । Ans.
 See above. Q. Parse यत् । Ans. ‘इति’ ऊङ्गम् । इति योगे
 प्रथमा । Q. Explain the formation of कृतस्यम् । Ans.
 किम् इत्यस्यात् तसि कृते कृतः इति अव्ययपदं नियचम् । ततः “अव्ययात् लप्”

* अचमा असंथा । So चमा is negative term of अद्या । As the
 terms क्रुच (to be angry with) द्रुह (to injure) ईर्ष्या (to envy)
 अद्या (to quarrel=अचमा=resentment) might be taken in
 their positive as well as negative sense, चमा is looked upon
 as negative अचमा, and so falls under the rule “क्रुचद्रुहेति” ।

तौ चतुर्दशसाहस्रबली निर्ययतुस्ततः ।

पारश्वधिकधानुष्कशदक्तीकप्राप्तिकान्वितौ ॥ ४० ॥

इति त्वप् । “अमा इह क्व तसि ब्रह्मः एव” इति कात्यायनवचनात् तसनात् ष्वयथादेव अत्र त्वप् । ३८ ।

40. Principal part :—ततः तौ निर्ययतुः । Adj. to तौ—चतुर्दशसाहस्रबली and...प्राप्तिकान्वितौ ।

Prose order :—ततः चतुर्दशसाहस्रबली पारश्वधिकधानुष्कशदक्तीकप्राप्तिकान्वितौ तौ निर्ययतुः ।

Substance :—अथ तौ खरदूषणौ चतुर्दशसहस्रैः बलैः बहुप्रहरणोपेतैः अन्वितौ संयामार्थं निर्गतौ ।

Explanation in tika form :—ततो वचनान्तरं चतुर्दशसहस्राणि परिमाणस्य चतुर्दशसाहस्रं, अष्प्रत्ययः, उत्तरपदस्य च ङङिः ।* तथाभूतं वनमैत्र्यं यथोः तौ । तथा, परश्वधः प्रहरणमेषामिति पारश्वधिकाः “परश्वध परश्वध” इत्यमरः “परश्वधात् ङङ्” इति ङङ्प्रत्ययः । धनुः प्रहरणमेषामिति धानुष्कः “प्रहरणम्” † इति ङक् । शक्तिः प्रहरणमेषामिति शक्तोकाः “शक्तियष्टीरीकक्” इति ईकक् । प्रास्यन्ति इति, प्रासः कुन्तः । , कर्मणि घञ् । स प्रहरणमेषामिति प्राप्तिकाः “प्रहरणम्” इति ङक् । तेषां समाहारः, सेनाङ्गत्वात् एकवद्भावः । तेषां अन्वितौ समेतौ तौ खरदूषणौ निर्ययतुः निर्गतौ । ङङ् पथ्यावक्तम् ।

Change of V.—ताभ्यां ... बलाभ्यां निर्यये...अन्विताभ्याम् ।

Derivation.:— पारश्वधिक—परश्वध.ङङ् । धानुष्क—धनुष्-ङक् ।

* “शतमानं विंशतिकं सहस्रं वसनात् अष्” इति सहस्रान्तं अष् । “संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च” । When a numeral is preceded by another numeral, ङङि takes place in the latter word. The word चतुर्दशसाहस्रम् is thus formed.

† ङक् takes place after the words signifying weapons in the sense of belonging to.

अथ सम्पततो भीमान् विशिखै रामलक्ष्मणी ।

वहुसूह्र्नी द्विसूह्र्नांश्च त्रिसूह्र्नांश्चाहतां सृधे ॥ ४१ ॥

शाक्तिकः—शक्ति-ईकक् । प्रासिक—(प्र-अस-अञ्) प्रास-ठक् । अन्वितो—
अन्-इ-क्तः । लुङ्-अगात् ।

अनञ्ज तांशो ह्ये जने पञ्चधारी धसूह्र्नांशो शक्तिधारी ७ कूट-
धारीनिपेय सशित मिलित ह्येया चतुर्दन मख्य नैन्य लहेया यात्रा
करिण ।

The two, fourteen thousand strong, marched out, accom-
panied by those who held the axe, the bow, the spear and the lances.

Q. Expound the samases in the 2nd line.

Ans. See above. Q. Show the grama. peculiarity
in the stanza. Ans. The consecutive aphorisms of
Panini viz. “ प्रहरणम् ” “ परत्रधान् ठञ् ” “ शक्तियथ्योः ईकक् ” have
been cleverly illustrated in this single distitch. । ४० ।

41. Principal part :—अथ (व्यम्) रामलक्ष्मणी (कर्षी) सृधे
(अधि) (राक्षसान्) विशिखैः (करणैः) आहताम् । Adj.s to तान्—
सम्पततः, भीमान् बहुसूह्र्न्ः, द्विसूह्र्न् and त्रिसूह्र्न् ।

Prose order :—अथ रामलक्ष्मणी सृधे बहुसूह्र्न्ः, द्विसूह्र्न्, त्रिसूह्र्न्
भीमान् सम्पततः (राक्षसान्) विशिखैः आहताम् ।

Substance :—Not necessary

Explanation in tika form :—अथ निर्गमानकारम्, ‘मङ्गलानकार-
रथपञ्चकीर्त्तुं खेपुधो अथ’ इत्यमरः । रामलक्ष्मणी सृधे संयामि “सृधमास्तन्दनं
संख्यं समीकं सम्पराधिकम्” इत्यमरः । बहुवः सूह्र्नाः येषां तान् बहुसूह्र्न्ः अनेक-
शिरसः । तथा द्वी सूह्र्नां येषां तथोक्तान्, तथा त्रिसूह्र्न् विशिरस्तान्,
“द्वित्रिभ्यां चो सूह्र्न्ः” इति समासालः षः । अतएव भीमान् भयानकान् “भीमी
भङ्गान्केऽपि स्यात् भीमी पाण्डवशङ्करौ ।” सम्पततः संगच्छतः तान् राक्षसान्,

तैर्वृक्ष्य दग््न संभुग््न क्षुष्य भिन्न विपन्नकैः ।

निमग््नोद्दिग््न संक्रीषैः पद्मे दीनैश्च मेदिनी ॥ ४२ ॥

विशेषशोपादानात् विशेषप्रतिपत्तिः, प्रकृतत्वाद्वा । विशिखैः वाचैः आहतां
इतवन्ती वा इत्यस्मात् इतोः खड् । इतं पथ्यावक्रम् ।

Change of V.—सम्पतनः भीमाः रामलक्ष्मणाभ्यां बहुसूत्रानः विमूर्धाः,
त्रिमूर्धाः आह्वयन् ।

Derivation.—सम्पततः—सम्-पत-शब्द-द्वितीर्या । भीम—भी-अपादाने
नक् । विशिखः—विशिखा शिखा यस्य सः । शी-खक्=शिखा । सूत्रं—सुर्वी-
कनिन् । आहताम्—आ-हन्-खड् ताम् ।

अनङ्गुर राम ऽ लक्ष्मण युद्धे तदभिमुखे धावमान सेहै ब्राह्मसदिगरे
शरधारा आहत करिग्राहिलेन ; ताहादिगरे काहार हूहै, काहार दिन,
काहार ऽ वा अनेक मस्तक छिल ।

Rama and Lakshmana wounded, with the arrows, the terrible d-
mons, some having heads numerous, many two, and the others
three, rushing forward in the field. .

Q. Account for the different forms in बहुसूत्रैः
and विमूर्धान् । Ans. “द्वित्रिभ्याम् षोः सूत्रैः” इति द्विशब्दात् समासान
षः, बहुशब्दात् तु न षः, अतः बहुसूत्रं इति अनुभागान्तरस्थितिः । ४१ ।

42. Principal part :—तैः (अगुक्त कर्तुं) मेदिनी (उक्त कथं)
पद्मे । All other words are adjectives to तैः ।

Prose order :—इक्ष्वरुप्रसंभुप्रक्षुष्यभिन्नविपन्नकैः भिमश्रीविग्नसंक्रीषैः
दीनैः तैः मेदिनी पद्मे ।

Substance :—कैचित् राक्षसाः क्रिप्रदीपाः आसन् । कैचित् भद्रहता-
पादाः अभवन् । कैषाञ्चित् देहैर्वक्रीभूतैः संपिष्टैर्विदारितैर्वा अभूयत । कैचित्
प्रक्षुष्टा अभूवन् । कैऽपि भयेन आत्मनः सुगुणः । अन्ये भयसुपगताः । अपरे
लज्जिताः संवृताः । एवंविधैः रक्षीभिः पृथ्वी पूरिता अभवत् ।

Explanation in tika form :—अथ निष्ठा-मलं प्रदग््नयितुमर्था

तेरिति । उक्त्वाः क्षिप्त्वाः, तथा रघा भयङ्गलपादाः, तथा संभ्रुघा वकीकृतदेहाः
तथा च्चुषाः संपिष्टशरीराः, तथा भिन्ना विदारिताः तथा विपन्नका नटाश्च ।
(चतुकम्पायां कन्) इति विशेषणसमासः, परविशेषणं विशेष्यवत् वाच्यम् ।
तथाभूतेः । तथा निमघ्रा भोव्या गुप्ता रुधिरप्रवाहैर्नशा वा, उचिघ्राः भीताः;
संझीषाः लज्जिताः तथाभूतेश्च । पूर्व्ववत् विशेषणसमासः । दौनैः हा पितः
हा मातः ! इति विलपद्भिः तेः राक्षसैः मेदिनी प्रथिवी पत्रे पूरिता (पृ पूरि
इत्यन्तात् कर्त्तव्यं लिट्) राक्षसाः सर्व्वे विपत्तिमशेषां भेजिरे इत्यर्थः ।

Change of V.—ते..... विपन्नकाःसंझीषाः पपवः दौनाः
मेदिनीम् ?

Derivation.—उक्त्वा—उक्-क्त्वा-क्त्वा-क्त्वा । लिट् (तुदादिः) क्तवति । लुक्
अत्रचीत्, अत्राचीत् । लिट् वत्रश्च । रुद्र—रुज (तुदादिः) क्तः । लिट् रुजति
लुक् अरौचीत् । संभ्रु—सं-भ्रुज (तुदादिः) क्तः । लिट् भ्रुजति । लुक्
अभौचीत्, अभौक्ताम् &c । च्चुष—चुद (रुधादिः) क्तः । लिट् च्चुषति,
चुत् लुक् अचुदत्, अचौत्सीत्, अचुत् । भिन्न—भिद (रुधादिः) क्तः ।
लिट् भिनति, भिन्ते । लुक् अभिदत्, अभेतुसीत्, अभित्त । विपन्नक—वि-पद-
क्त (चतुकम्पायां कन्) । लिट् पदति । लुक् अपदादि । निमघ्र—नि-मसृज-क्तः
तुदादिः । लिट् मसृजति । लुक् असांझीत् । लिट् 2nd person singular.
ममक्त्वा, ममज्जिष्य । उचिघ्र—उत्-विज-क्तः । तुदादिः प्रायेण उत्पूर्व्वश्च ।
उचिजते (लिट्) लुक् उचिजिष्यति । संझीष—सं-झी-क्तः (लुङ्गोत्यादिः)
लिट् जिङ्गति, जिङ्गितः, जिङ्गयति &c । पत्रे—पृ-लिट् ए । लिट् पिपत्तिं ।
लुक् अपारीत् । दौन—दौ-क्तः (दिवादिः) लिट् दीयते । लुक् अदात् ।
लिट् दिदीधि । लुट् दाता ।

क्षिप्तं देहं, उग्रदंष्ट्रपदं, वकीकृतदेहं, अङ्गिष्ठे अत्रोर, विदारितं, मृतं,
परिभ्रूतं, डीतं, लज्जितं च दौनचेता राक्षसगण कर्तृक पृथिवीतल परि-
पूर्णं हरेत् ।

The earth was filled up by them, some torn to pieces, some muti-
lated, some crooked, some pierced, others lifeless, some drowned in
blood, some worried with cares, some ashamed while others helpless.

केचिद्वेपथुमासेदुरन्थे दवथुमुत्तमम् ।

सरत्तं वमथुं केचिद्भ्राजथुं न च केचन ॥.४३॥

Q. Quote some instances of क्त being changed into न in निष्ठा and show they are conformable to Panini's aphorisms. Ans. Quote the above sloka. The words इक्ष्ण, रूप, सुगु, नगु, विगु and दौन from the roots ब्रश्, रुञ्, भुञ्, मसञ्, विञ् and दौ respectively are formed by the aphorism "ओदितश्च" । च्च, भिञ्च and पञ्च from the roots च्चद, भिद and पद are by the aphorism "रदाभ्याम् निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः" । क्रीञ्च from the root क्री is formed by the rule "नुद विद उन्द वा प्रा क्रीभ्योऽन्यतरस्याम् ।" ४२ ।

43. Compounded of 4 simple sentences as below.

Prose order :—(1) केचित् वेपथुम् आसेदुः, (2) अन्ये उत्तमं दवथुं (आसेदुः), (3) केचित् सरत्तं वमथुम् आसेदुः (4) केचन भ्राजथुं न च (आसेदुः) ।

Substance :—युद्धे राक्षसानां केऽपि कम्पिताः आसन्, केऽपि द्विष्टा अभवन् । केचित् अत्यर्थप्रहारात् शोणितं वेसुः । अयत्रियन्तु न केऽपि अवापुः ।

Explanation in tika form :—अथ अद्युच्प्रत्ययस्य उदाहरणम् प्रदर्शयन्नाह केचिदिति । तेषां मध्ये केचित् वेपथुं कम्पन् आसेदुः प्राप्ताः । "वेपथुः कम्पः" इत्यमरः । अन्ये राक्षसा 'उत्तमं महान्तं दवथुं उत्तमपत्न आसेदुरिति शेषः । केचित् राक्षसा रक्तान सह सरत्तं शोणितयुक्तं वमथुं कर्षि मासेदुरिति शेषः । प्रहारात् शोणितं वेसुरित्यर्थः केचन च पञ्चानुरे भ्राजन्तु दौषि' शोभामिति यावत् नासेदुरिति शेषः । न केऽपि अयत्रियमवापुः इत्यर्थः । सर्व्वेन "ट्टितोऽद्युच्" इति अद्युच्प्रत्ययः । इत्तं पठ्यावक्तव्यम् ।

* Roots preceded by ट्ट in नञ् have the affix अद्युच् (अद्युच् after them.

सृगयुमिव सृगोऽथ दक्षिणेष्वा
दिशमिव दाहवतीं मरांवुदन्यन् ।
रघुतनयसुपाययौ त्रिसूर्ध्वीं
विषमृदिवीयमुखं पतत्रिराजम् ॥ ४४ ॥

Change of V,—कैश्चित् वेपथुः आसिदे, चन्वैः दवथुः उचनः, सरन्नः
वमथुः कैश्चित्, भानथुः न च कैश्चन ।

Derivation.—वेपथु—वेप-अथुच् । लट् वेपते । लुङ् अवेपिष्ट ।
आसिद्—आ-सद-लिट् उच । लट् सीदति । लुङ् असदत् । दवथु—ड-अथुच् ।
लट् दवतीति । लुङ् अदावीत् । वमथु—वम-अथुच् । लट् वमति । लुङ्
अवमोत् । भानथु—भान-अथुच् । लट् भानते ।

मेहे रान्मगनेर मध्ये केह काणिते हिल, अञ्जे महं वल्लवा
शिशु इहेग्राहिल । अपरे वरु वमन करिते लागिल ; किञ्च केहहे
शोभा पात्र नुहे ।

Some got to trembling, while others to painful afflicting, Some
to vomiting blood but none attained to resplendence.

Q. Quote some words formed of अथुच् from
your text. Ans. Quote the above extract. ४३ ।

44. Principal part :—अथ (अथ्) त्रिसूर्ध्वः (कर्ण) रघुतनयम्
(कर्म) सुपाययौ । सृगयुम् दिशम् and पतत्रिराजम् (उपमानकर्म),
विषमृत्, सृगः and उदन्यन् सृगः (उपमानकर्म) । दक्षिणेष्वा—Adj. to
सृगः । दाहवतीम्—Adj. to दिशम् ।

Prose order :—अथ दक्षिणेष्वा सृगः सृगयुमिव, उदन्यन् (सृगः)
मरी दाहवतीं दिशमिव, विषमृत् उयमुखं पतत्रिराजमिव, त्रिसूर्ध्वः रघुतनयम्
सुपाययौ ।

Substance :—दक्षिणाङ्गे आहती सृगः यथा आत्मविनाशाय आहतीव
भाति, यथा वा पिपासितो सृगः दग्धां दिशं प्रति सत्ववे द्रुतं प्रसरति, यथा वरु

• सर्पः करालवदनं गवङ्गं स्त्रविनाशार्थं भवति तथा स त्रिमूर्त्तः रामं प्रति धामितः ।

Explanation in tika form :—अथ एतस्मिन् राक्षसविष्णुसंनमनात् दक्षिणे चक्षुर्दक्षं व्याघातप्रथं यस्य स दक्षिणेष्वा, व्याघेन त्रचितदक्षिणा इत्यर्थः, “दक्षिणेष्वा कुम्भवीनि” इति चामिच् । “सुखीऽस्त्रियालीर्षमरः” इत्यमरः । अथवा इर्षंन्मन्दीऽपि भक्ति । अमः, अमं यातीति अमयुः तम् व्याघं “व्याघो अमवधाजीवी सुगयुर्कुम्भवीऽपि सः” इत्यमरः । तस्मैव कुम्भकम् मरुषाय उपयाति तदन्तु । यथा वा उदकमिच्छतीति उदक्यन् “सुप चात्मनः” इति ऋच् । उदकजोदनभावः । उदकपात्राभिस्तापी अमः मरी निर्जलदीर्घं दाहयती दावान्मियुता दिशमिव दिशम् यथा धावति इत्यर्थः । यथा विषधत् विषधः अर्थः उपसृष्टं भौषधसृष्टं पतन्निराजं गवङ्गम् उपयाति “राजाङ्गः सञ्चिभ-ष्ट” इति समासानष्टच् । तदन्तु त्रिमूर्त्तः त्रिशिराः नाम राक्षसः “त्रिशिरा वीमूर्द्धः” इति समासान्तः षः । (See sloka 41) रघुतनयम् रामम् उपयायो उपयागतः । यथा अर्गादीनाम् अग्यादिकं प्रति धावनं विनाशाय एव भवति तथा तस्य रामाभिगमनं मरुषाय अभूत् इति गमितार्थः । साङ्गीपमाखण्डारः ।

न न र य
 ह्रं गं यु । मिं वं ह्रं । गोऽर्धं द । चिं ये श्वा
 न ज ज र ग
 दिं शं मिं । वं दा ह्रं । वं तीं मं । रा वुं द । अन् ।

“अमुञ्जि मयुगरेफती बन्धारो युजितु ननी नरगाय पुषितायां” अतः पुषिताया इति ।

Change of V.—अमयुदिव अनेव दक्षिणेष्वा दिक् दाहयती उदकत रघुतनयः उपस्ये त्रिमूर्त्तेन विषधता उपसृष्टः पतन्निराजः... ।

Derivation.—अमयु—अम-धा-ङ्कः निधातः । उदक्यन्—(उदक-कण्) उदक्य-इत् । उपयायी—उप-धा-या-ङिष्-च् । विषधत्—विष-ध-ङिष्-च् ।

वेदङ्गं व्याघं कर्तृकं दक्षिणाङ्गं विद्धं मृगं गृह्णन्नात्र व्याघेरं स्त्रीर्षे

शितविशिखनिकृत्तकृत्स्नवक्रः
 क्षितिभृदिव क्षितिकम्पकीर्णशृङ्गः ।
 भयमुपनिदधे स राक्षसाना-
 मखिलकुलक्षयपूर्वलिङ्गतुल्यः ॥ ४५ ॥

मदन करे, पिपासातुर मृग येरूप मरुजूमिते दावाभिर्गुह दिके
 मदन करे एतत् सर्प येरूप कवालमदन गरुडेर समीपे गमन करे
 उरूप द्विभिरा राक्षस राक्षसेन्द्र अक्षिभूते गमन करिल ।

Tumuhan (one, with three heads) approached to Rama, as
 he make does to Garuda the king of the birds, with his fierce
 mouth; as the deer wounded on the right side, to the hunters;
 as the thirsty antelope in a desert, to the quarter burning.

Q. Show the fitness of the similes. Ans.
 या मृगादीनां आधादिकं प्रति धावनं निश्चितविनाशाय भवति तथा विमूर्द्धं
 मं प्रति धावनं ध्रुवं मरणाय अभवत् इति उपमासार्थकम् । Q. Com-
 ment gram. on पततिराजम् and उदत्यत् । Ans. See
 above. ४३ ।

45. Principal part :—सः (कर्तृ) क्षितिभृत् इव (उपमानकर्तृ)
 क्षिमानां (सम्) भयम् (कर्म) उपनिदधे । Adj. to सः—शितविशिख-
 निकृत्तकृत्स्नवक्रः and अखिलकुलक्षयपूर्वलिङ्गतुल्यः । Adj. to क्षितिभृत्—
 क्षितिकम्पकीर्णशृङ्गः ।

Prose order :—शितविशिखनिकृत्तकृत्स्नवक्रः अखिलकुलक्षयपूर्वलिङ्गः
 : (विमूर्द्धः) क्षितिकम्पकीर्णशृङ्गः क्षितिभृदिव राक्षसानां भयम् उपनिदधे ।

Substance :—शाणितशर्षेण विमूर्द्धस्य मत्तकानि क्षिप्तानि आसन् ।
 नो पतनेन भग्नशृङ्गः पर्वतः यथा भयम् उत्पादयति तथा स क्षिप्तमत्तकः भूमी
 त् राक्षसानां भयम् उदपादयत् । तेन च विज्ञापितं यत् राक्षसानां कुलक्षयः
 इत्यर्थः ।

Explanation in tika form :—शितैः तीक्ष्णैः विशिष्टैः वाके
निरुक्तानि हिनानि कृतानि सर्वाणि वक्राणि त्रीणि मुखानि यस्य तथाभूत्
तथा अखिलस्य सर्वस्य कुलस्य चयः तस्य यत् पूर्वलिङ्गं आदिचिह्नं तेन न
स त्रिसूत्रैः, चितिकल्पेन भूमिकल्पेन कौर्षानि चिदानि शृङ्गाणि यद्गुणं कृष्य
चितिभूत् पर्यतः इव पर्यतीऽपि अखिलकुलचयपूर्वलिङ्गतुल्यः । राक्षसा
भयम् उपनिदधे जनयामास । अनेन उपमानेन दीर्घदेहत्वं सूचितम् । शी
पूर्वापमाचकारः ।

न न र य
शिं तं विं । शिं खं निं । छ षं छ त् । खं व क्रः ।
न ज ज र ग

चिं तिं भूँ । दिं व चिं । तिं क म्यं । की णं शृ । ज्ञः
अयुधि नयुगरेफती यकारो । युञ्जि तु नञी जरगाश्च पुष्पिताया ॥ अतः पुं-
वत् पुष्पिताया इत्तम् ।

Change of V.—शितविशिखनिरुक्तकृतस्त्रवक्राणि चित्निभता चितिवत्
कौर्षयज्ञेय भयम् उपनिदधे तेन अखिलकुलचयपूर्वलिङ्गतुल्येन ।

Derivation :—शित—शी-कर्मणि क्तः । लट् श्यति । लुङ् अशासोत् ।
निरुक्त—नि-कृत क्तः । लट् कृन्ति, लुङ् अकृत् । चि-
भूत्—चिति-भू क्तिप् । विभर्षि लट्, अभर्षात्, अभूत् लुङ् । वक्रम्—व-
अनेन इति वक्रम् । वच्घातोः इन् । वक्ति—लट् अवोचत् लुङ् । कृतम्—
कृत-कृत् ।

शान्ति वाणे ताहार समस्त मञ्जुक हिम हउगाते, भूमिकल्पे तः
शृङ्ग पर्यतवत् समुद्र कुलक्षयेर प्रथम चिह्नुर छात्र एतीयमान इहै
से राक्षसदिगेर मध्ये भय सकार करिशाहिल ।

Trisira with all his heads cut off by sharp arrows locked like
a mountain of which the peaks were shattered by earthquake and
struck terror into the hearts of the demons like a "portend forboding
the ruin of the whole race"

Q. Derive चिति and conjugate the root in लट् ।

Ans. चि निवासे इति तुदादिगणोयात् चिधातोः क्तिः । "ईडे वा गच्छतो-
चयं चयतीत्यादिकं भवेत् । घृचिभ्यां चिचतोल्वादौ निवासाद्यः प्रकौर्तितः ।

ययं चिचोति लोकोऽसौ विनाशायः चिचर्मतः ।" Q. Explain the

simile. Ans. भूकम्पेन पतितस्य पर्वतस्य शङ्कं भग्नेषु यथा स सवि-
ष्यं लोकेः दृश्यते तथा क्लिप्तशिराः विमूर्धः भग्निगन्धः पर्वत इव सुदोषः राक्ष-
सानाम् विषयमादधानः तैः अदृश्यत इति स्पष्टार्थः । ४५ ।

The purport of the canto IV.—अथ सीतया लक्ष्मणेन च साङ्गं
रामे भ्रमन् इति विराधनाम्ना राक्षसेन आक्रान्तः । रामस्य निहत्य शरभङ्गा-
यमम् अगमत् । शरभङ्गस्तु तं दृष्ट्वा क्लृप्तार्थः सन् सुतीक्ष्णमुनेः आयमं प्रदर्शयं
ष्यतीति दृष्टम् अत्याक्षीत् । ततो रामः ऋषीणाम् आयमान् परिभ्रमन् राक्षसकुलं
निहतमकरोत् । अथैकदा मानवं रूपं धारयन्ती सूर्पणखा रामं सपत्नीकं दृष्ट्वा
प्रवृत्तय च तं लक्ष्मणं पतिं व्रतवती । रामस्तु मी प्रभुः, स चातीव सुन्दरः, अतः
रामेव गच्छ इति अभिहित्वा रामसकाशं पुनरुपगता राक्षसी रामेण पुनः लक्ष्मण-
सकाशं प्रेषिता । लक्ष्मणस्तु तस्यां दग्धं विदधत् तस्या मासां चिच्छेद । राक्षसी
सन्तुपरीता तान् निहन्मुक्त्वा खरदूषणयोः समीपं गता । इत्यं रामेण तयोः
पत्ने युद्धं विमूर्धादयः सर्वे राक्षसाः हताः ।

पञ्चमः सर्गः ।

निराकरिणू वर्तिणू वद्धिणू परितो रणम् ।

उत्पतिणू सहिणू च चेरतुः खरदूषणौ ॥ १ ॥

पदानां पूरणः पञ्चमः “नाम्नात् असंख्यादर्भट्” । इति नकारान्तात् संख्य
ज्ञाचिनः पञ्चन् शब्दात् पूरणार्थं मट् ।

I. Principal part : खरदूषणौ कर्तुं) रणं परितः चेरत्
Adjectives to the subject :—निराकरिणू, वर्तिणू, वद्धिणू, उत्
तिणू and सहिणू ।

Prose order :—निराकरिणू, वर्तिणू, वद्धिणू, उत्पतिणू, सहि
णू, खरदूषणौ रणं परितः चेरतुः ।

Substance :—खरदूषणौ शत्रून् “निराकर्त्तं” समर्थौ “आत्मानम्” । तौ
प्रतियोग्यः पुरतः नियतम् अनिश्चिताम् । मयया राक्षससंख्याम् अवर्द्धयताम् च
विपक्षस्य अस्त्रघातं सहमानौ, आकाशात्पतनशीलौ च तौ सर्वत्र रणम्
विधेरतुः ।

Explanation in tika form :—निराकरिणू क्षिप्रू, शत्रुनि
करणशीलौ इत्यर्थः “निराकरिणुः क्षिप्रुः स्यात्” इत्यमरः । वर्तिणू वर्तनशी
प्रतियोग्यसंख्ये इति शेषः । न पलायनशीलौ इत्यर्थः । “वर्तिणुर्वर्तनः सर्वं
इत्यमरः । वद्धिणू मायया मद्वाप्राणोद्भावनशीलौ “वद्धिणुस्तु वर्द्धनः” इत्यमरः
उत्पतिणू आकाशे उत्पतनशीलौ “उत्पतिणुस्तूपतिता” इत्यमरः । सहि
प्रतियोग्यशस्त्रघातादिसहजशीलौ “सहिणुः सहजः क्षन्ता” इत्यमरः । सर्वं
“सर्वं कञ् निराकञ् प्रजनोत्पत्तीन्मद कञ् पत्रप इतु इधु सह चर इषु
इति इषुच्प्रत्ययः । खरदूषणौ राक्षसाध्यक्षौ रणं परितः समन्तात् “क्षुभि
परितः समया निकषा इव प्रतियोग्येऽपि” इति परितः शब्दयोगी द्वितीया, चेर

ती खड्गमुपलप्रासचक्रवाणगदाकरौ ।

अकाष्टांमायुधच्छायं रजःसन्तमसे रणे ॥ २ ॥

भाती । चरतेः लिटि । इत्तं पत्यावक्तम् । खड्गं यथा "गुञ्जीवतुषेती ज्ञेन पं गावक्तं प्रचक्षते ।"

Change of V.—निराकरिष्यन् वृत्तिषुभ्यां वृद्धिषुभ्याम् उत्पतिषुभ्यां सङ्घिषुभ्यां खरदूषणाभ्यां चरे ।

Derivation.—निराकरिष्य—निर् वा-कृ इच्छच् । वृत्तिषु—इत्-इच्छच् । वृद्धिषु—इध-इच्छच् । उत्पतिषु—उत्-पत्-इच्छच् । सङ्घिषु—मङ्-इच्छच् । चरतुः—चर-लिट्-अनुस् । चरति—लट् । अचारीत्—लुक् ।

धरं ओ दूषण शक्र निराकरण करिटे पट्टे छिल । तांशारा अति-योद्धार समुपनीन हईया युक्त करिटे लागिल । मात्रा द्वारा आपना-दिगते वृद्धित करिटे लागिल । आकाशे उंपतित हईते, लागिल ओ अतियोद्धार शरणाघात सह्य करिया रणे विचरण करिटे लागिल ।

Khara and Dusana 'hovered about' the battle, capable as they were, of repelling, and resisting enemies, of enlarging their number by magical power, of flying up into the sky and of bearing up patiently against evils.

Q. Name some words that are formed of इच्छच् । Ans.—(Quote the above stanza). । १ ।

2. Principal part :—ती (कृत्) रणे (अधि) आयुधच्छायम् (कर्म) अकाष्टम् । Adj. to ती—खड्गमुपलप्रासचक्रवाणगदाकरौ । Adj. to रणे—रजःसन्तमसे ।

Prose order :—खड्गमुपलप्रासचक्रवाणगदाकरौ ती रजःसन्तमसे रणे आयुधच्छायम् अकाष्टम् ।

Substance.—नानास्त्रधरी खरदूषणी धूलिपटखेन ज्ञानाभकारे रचयत्येवमस्त्रकानिं विस्तारयानासतुः । अथवा आकाशे जमतीः खरदूषणयोः अस्त्राणाम् काशिया वृद्धौ परिव्याप्तौ ।

Explanation in tika form :—खड्गश्च अस्त्रिः, शुषणश्च, प्रासश्च कुतः चक्रश्च वायश्च इति खड्गशुषणप्रासचक्रवायश्चम् । इन्वैकवद्भावः । तेन सङ्घिता गदा इति, शाकपाथिवादिनात् समासः । खड्गशुषणप्रासचक्रवायश्चगर्दा करे ययोरिति । “प्रहुरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः” * इति करशब्दस्य परनिपातः । [समुदायस्य एकवद्भावेन “जातिरप्राणिनाम्” इति नपुंसकलिङ्गता, तेन वाच्यगदमिते स्थात्] तौ खड्गशुषणौ सन्त्यक् तमः सन्तमसं “अवसमन्वेभ्यस्तमसः” † इति अच् । रजसा धूलिना सन्तमसम् अस्मिन् इति रजःसन्तमसं तस्मिन्, रजसा कृतात्मकारे रणे रथभूमौ आयुधानाम् अस्त्राणाम् कान्तिः अनातपो धा इति आयुधक्यायम् “ह्यायाबाहुली” ‡ इति नपुंसकत्वम् । अकाष्टां कृतवन्तौ, कृषातोः लुङ्गताम् । (प्रथमपुरुषविवचने) आयुधकान्तिं विस्तारयामासतुः इत्यर्थः । “ह्याया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिविव्वम् अनातपः ।”

Change of V.—ताभ्यां.....कराभ्यां अकारि..... ।

Derivation.—प्रास—प्र-अस्-अप् । अकाष्टां—कृ-लुङ् ताम् ।

छन्दः—ऋतम् पञ्चावक्तम् ।

ये रणभूमि धूलिते अस्त्रकाराच्छन्न, ताहाते धरु ओ द्रुवण, धञ्ज, मूषल, कुल, चक्र. ११ ओ गदा धारण करिशा अस्त्रेर चाङ्कितकेयुनेइ शान अतिफलिक करिशाछिल । (अश्वी अस्त्रेर ह्याय्य मेइ शान अछिन्न करिशाछिल ।)

Another instance of English explanation.—Those two with sword, pestle, barbed missile, discus, arrow and club in hand

* Words terminating in ऋ or of the 7th case ending are placed last after the words signifying weapons.

† अवसमसं, सन्तमसम्, अन्वसमसम् ।

‡ ह्यायान्तस्तपुरुषो नपुंसकं स्थात् पूर्वपदार्थबाहुली इति नपुंसकत्वम् ।
The word ह्याया preceded by words of plural number, become of neuter Gender. Thus आयुधानां ह्याया आयुधक्यायम् ।
But आयुधस्य ह्याया आयुधह्याया ।

अथ तीक्ष्णायस्त्रैर्बाणैरधिमन्त्रं रघूत्तमी ।

व्याधं व्याधमसूदौ ती यमसाञ्जकतुर्द्विषी ॥ ३ ॥

spread the lustre of their weapons in the field grown very dark by dust.

Here by the word छाया is meant the lustre and not shade. No object can cast a shade in darkness. That weapons might be self luminous, can be ascertained from the following "द्विषेवु द्दीप्रास्त्रधरः कुमारः" १, २४. भट्टिः । अपिच "अस्त्र ज्वालावलोदप्रतिबलजलधेरन्तरीव्यायमाणे" वैष्णोसंस्कारः । so the षष्ठी समास is not inapplicable here, छाया in "छायावाहुरी" signifying both lustre and shade "छाया सूर्यप्रिया कानिः प्रतिबेम्बम् अनातपः" cf. रघुः— "छायामखललक्ष्येण तमदृश्या &c."

Q. Expound the Samas in खड्गमुषलप्रासचक्रवाणगदाकर्त्री ।
Ans.—खड्गश्च मुषलश्च प्रासश्च चक्रश्च वाणश्च एतेषां समाहारः खड्गमुषलप्रास-
चक्रवाणम् । "जातिः अप्राणिनाम्" इति एकवद्भावः । तैः सञ्चिता गदा इति
[आकपर्धिव* वत् समासः । सा करे यथोः ती, बहुव्रीहिः । गदाशब्देन
ऋतमसासे ऋते चक्रवाणगदकर्त्री इत्येवं स्यात् "जातिः अप्राणिनाम्" इति एकव-
द्भावस्य अवश्यम्भावित्वात् । (see above) । २ ।

3. Principal part :—अथ रघूत्तमी (कर्तुं) ती द्विषी (कर्म)
यमसात् (विष्णु) चक्रतुः । बाणैः—करणैः । तीक्ष्णायस्त्रैः—Adj. to बाणैः ।
अधिमन्त्रं व्याधं व्याधम्=indeclinables. असूदौ=Adj. to रघूत्तमी ।

Prose order—अथ असूदौ रघूत्तसौ तीक्ष्णायस्त्रैः बाणैः अधिमन्त्रं व्याधं
व्याधं ती द्विषी यमसात् चक्रतुः ।

* By शक is meant power or era. शकप्रियः पार्थिवः शक-
पार्थिवः a king fond of power or era. This is equivalent to
मण्डपदलीपो समासः ।

हृतवन्धुर्जगामासी ततः सूर्पणखा वनात् ।

पारिसमुद्रं लङ्कायां वसन्तं रावणं पतिम् ॥ ४ ॥

Substance :—अथ रघुपण्डितौ रामलक्ष्मणौ प्राणितेन अस्त्रेण मम
‘वारंवारम् विहा खरं दूषणञ्च यमसदनं प्रेरयामासतुः ।

Explanation in tika form—अथ तयोर्विक्रमप्रकशानन्तरम् अथ
रघुपण्डितौ रघूत्तमी । किं वा खरदूषणी असूदौ अस्त्रवर्षेऽपि असंभ्रान्तौ मर्मो
सावधानौ वा, रघुपण्डितौ वा । रघुषु उत्तमी राघवश्रेष्ठौ रामलक्ष्मणौ अथ
लोहेन निर्मितम् आयसम् तौष्णम् आयसं फलं येषामिति तद्योक्तैः वाचैः मं
मर्मसु इति अधिमर्मं विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । व्याधं व्याधं विहा विहा
“आभीष्णं असुल् च” इति आभीष्णं * असुल् । तौ द्विषी भद्रू खरदूषणं
“सन्तुष्टिष्वे”त्यादिना क्तिप् । यमसात् यमाधोनौ “तदधीनवचने” इति साति
चक्रतुः कृतवन्तौ, निहतवन्तौ इत्यर्थः । वृत्तं पथ्यावक्रम् ।

Change of V.—रघूत्तमाभ्याम् असूदाभ्यां चक्रते ।

Derivation.—तौष्ण—तिज् कस्रः । आयस—अयस्-विकारे अथ
व्याधम्—व्यध असुल् । विञ्चति लट्, यमसात्—यम-सातिः । द्विष्-
द्विष्—क्तिप् ।

अनन्तरं रघुपण्डित द्वौश्वश्रेष्ठौ रामौ ७ लक्ष्मणं तीक्ष्णग्रं बाणं हतं
अक्रुद्धयेर मर्मैश्च वारं वारं विद्धं करिष्यां ताहादिप्रके यमसन्निकटे
प्रेरणं करिलेन ।

These two best Raghus, “unconfounded”, “made an offering” to
their two enemies; to Pluto, piercing them repeatedly and intensely in
vital parts by arrows having sharp blades.

Q. Expound the Samas in अधिमर्मम् । Ans. See
above. Q. ‘Prase व्याधं व्याधम् Ans. अव्ययपदम् । Q. ‘Show
the Syntactical connection between रघूत्तमी द्विषी ।
Ans. The first is nominative, and the 2nd is objective
तो चक्रतुः । ३ ।

* In the sense of repetition.

4. Principal part.—ततः सर्पणखा (कर्षी) रावणं (कर्म) पतिं (वि विष) जगाम । Adj. to सर्पणखा—इतवन्तुः, असौ । वनात्—वपादाने पञ्चमी । Adj. to रावणम्—वसन्तम् लङ्गायाम्—अधकरणम् ।

• Prose order :—ततः असौ सर्पणखा इतवन्तु (सती) वनात् पारिसर्पद्रं लङ्गायां वसन्तं रावणं पतिं जगाम ।

Substance :—अथ आहृदयं निहते सर्पणखा वनं विहाय समुद्रपारं लङ्गायां वसन्तं रावणं शरणं भेजे ।

Explanation in tika form :—ततः स्वरदृषणनिधनान्तरं असौ, सर्पवन्तु इत्या यस्या इति सर्पणखा "स्वाङ्गाक्षीपमज्जनादसंयोगोपधात्" इति ङीष् प्राप्ते, "नखमृग्यात् मजायाम्" इति प्रतिषेधः । "अजायतटाप्" इति टाप् । "पृथ्वीपदान मजायाम्" इति षल्म् । (See IV. 32) इती व्यापारिती वन्तु स्मातरा यस्याः तथाभूता सती वनात् दण्डकारण्यात् समुद्रस्य पारं इति पारि-समुद्रं "पारं मन्त्रं पृथ्वा वा" इति अव्यय भवः । समुद्रस्य पारिस्थितायां लङ्गायां वसन्तं रावणं पतिं राजमनाथं शरणमिति यावन्तं जगाम । विषयवसः अपयसः पमानु इति रावणं अणु मन्त्रं अथवा रावथात् जगतं विवासायति इति रावणः । "प्रति" इति पाठः रावणं प्रति रावणं लचीकृत्य जगाम । वृत्तं पथ्यावक्तम् ।

Change of V.—इतवन्ता जम्बे असुया सर्पणखया.....वसन् रावणः पतिः ।

छन्दः—पथ्यावक्तम् वृत्तम् ।

Derivation.—जगाम—अगमत्-लुङ् । वसन्तम्—वस-शब्द द्वितीया । लुङि—अवात्-ङीत् । समुद्रः—सम्-उच्च्-रः । रावण—विषयव-अणु । अथवा रावयति इति रवणः, रावि-ल्यु-वन्तुः वन्-उः ।

जातद्वय इत हहेले सर्पिषा वन हहेते अस्थान करिष्या समुद्रपारि लङ्गावासी रावणेर शरण लहेल ।

Then Surpanakha (one having nails like winnowing baskets) whose relatives were killed, went from the forest for protection, to Ravana residing in Lanka on the other side of the sea.

संप्राप्य राक्षससभं चक्रन्द क्रोधविह्वला ।

नामयाहमरोदीत् सा भ्रान्तरी रावणान्तिके ॥ ५ ॥

Q. Account for the form of पारिसमुद्रम् । Ans. “पारे मध्ये षष्ठा वा” । (The words पारे & मध्ये compounded with the words of the 6th case are optionally placed first in their unchanged form.) इति अव्ययीभावः, पारे इत्यस्य च पूर्वनिपातः ।

5. It consists of two sentences:— (1) सा राक्षससभं प्राप्य चक्रन्द । (2) सा (कर्त्री) भ्रान्तरी (कर्म) अरोदीत् । Adj. to सा— क्रोधविह्वला । Incomplete verb:—संप्राप्य । Object to it is राक्षससभम् । नामयाहम् (व्यम्) । रावणान्तिके—अधिकरणे ।

Prose order :—सा राक्षससभं संप्राप्य चक्रन्द । क्रोधविह्वला (सती) भ्रान्तरी नामयाहं रावणान्तिके अरोदीत् ।

Substance :—सा च राक्षसानां सभां गत्वा क्रन्दितवती । क्रुद्ध च सते राक्षससभोपे भ्रान्तीः नाम उद्यार्थं भ्रमं करोति ।

Explanation in tika form :—सा सर्पणखा 'राक्षसानां सभा' राक्षससभम् “सभाराजाऽमनुष्यपूर्वा” इति नष्टसकता । संप्राप्य टौकिला चक्रन्द करोति । क्रोधेन विह्वला व्याकुला सतीः भ्रान्तरी खरदूषणी नामयाहं नाम गृहीता “नास्त्रा दिशि यद्भीः” इति णमुन् । अथवा हा खरदूषणेति नाम्नी यासि यद्वणम् यत्वेति तत् यथा स्यात् तथा । रावणस्य अन्तिके समीपे “सप्तस्यधिकरणे च” इति चकारात् दूरान्तिकार्थेभ्यः इति समीपे । अरोदीत् रुदितवती । अश्रुमीचनमात्रे रुदिरकर्मकः, शब्दयुक्तक्रन्दने तु सकर्मकः, इति प्राञ्चः । पूर्व क्रन्दनमुक्तम्, अत्र नामयाहणमुक्तमिति नैहः । अथवा भ्रान्तरी चक्रन्द भ्रान्त्वाव इति ।

Change of V.—चक्रन्दे । क्रोधविह्वलया तथा..... अरोदिषाताम् ।

कन्दः—पथ्यावक्तुम् इत्तम् ।

Derivation.—चक्रन्द—क्रन्द-लिट् च । क्रन्दति—खट् ; अकन्धीन-कुङ् । नामयाहम्—नाम-यह-णमुन् । अरोदीत्—रुद-लङ्, लुङ् इ । खटि

दण्डकामध्ववासां यी वीर रक्षःप्रकाण्डकी ।

नृभ्यां सख्येऽकृषातां ती समृत्यौ भूमिवर्द्धनी ॥ ६ ॥

—रोदति । लङ्—अरोदत्, अरोदीत् । लुङ्—अरुदत्, अरोदीत् । विह्वला—
ई ह्वल-अच् ।

सूर्पणखा राक्षसगणेर सत्ताय उपनीत हईया अक्षपात करिते
लागिल एव९ क्रोधे मूर्च्छितप्राय हईया जातृद्वयेर नाम करिया रावणेर
निकट रोदम करिते लागिल ।

Paralysed as she was with rage, she cried out reaching the ascent
of the demons, and bemoaned her two brothers before Ravana,
uttering their names.

Q. Show that अरोदीत् has here been used in the
transitive sense. Ans. See above. Q. Comment
gram on राक्षससमम् and नामगणम् Ans. See above. ५१

6. Principal part :—नृभ्यां (अनुक्तकर्तृ) ती (उक्तकर्म) मध्यं
(अधि) अकृषाताम् । Adj. to the Object ती—समृत्यौ, भूमिवर्द्धनी ।
Subordinate Sentence :—यी दण्डकाम् अध्ववासाम् । Adj. to
यी—रक्षःप्रकाण्डकी ।

Prose order :—वीर यी रक्षप्रकाण्डकी दण्डकाम् अध्ववासाम् ।
समृत्यौ भूमिवर्द्धनी ती नृभ्यां सख्ये अकृषाताम् ।

Substance :—हे वीर । यी अस्माकं भ्रातरौ दण्डकारण्यम् अध्व-
वितवन्तौ, ती युद्धे मानवाभ्यां विनाशितौ धूलिपरिष्कृती भवतः ।

Explanation in tika form :—तयोः किं जातमिति रावणं
एतद् दण्डकामिति । हे वीर सोपालभसम्बन्धनामदम् । यी रक्षःप्रकाण्डकी
एषा प्रकाण्डकी इति तत्पुरुष. अथवा रक्षसी प्रकाण्डकी इति कर्मधारयः ।
एषा रक्षसी इत्यर्थः । “प्रशंसावचनेय” इति जातेः पुञ्जनिपातः । ततः
वाचं कन् “स्वार्थिकाय प्रकृतितो लिङ्गवचनानि अतिवर्त्तन्” इति न्यायात्
इतिम् । अन्यथा प्रकाण्डशब्दस्य “प्रकाण्डमुदतल्लगी” इति अमरेण नपुंसकलं

विहितम् । दृश्यते च गोप्रकाशम् इत्यादी अत्रद्विज्ज्ञता । वस्तुतस्तु पुल्लिङ्गी-
ऽपि प्रकाशशब्दोऽस्ति । “उदघप्रकाशौ द्वौ प्रशंसायाम्” इति हेमचन्द्रः ।
दृष्टकां दृष्टकारण्यम् । अरण्ये दृष्टकाशब्दः स्त्रीलिङ्गः । अथवात्तम्
अध्यापितवन्तौ । वस निवासे इत्यस्मान् लुङ् । सभृत्यौ सानुचरौ तौ खरदूषणौ
वृथा मनुष्याभ्याम् । संख्ये युद्धे, युद्धमित्यारभ्य “स्यमस्तन्दनं संख्यं”
मित्यमरः । भूमिं वर्धयत इति भूमिवर्द्धनौ शवी भस्मीकृतशरीरस्य भूमं
लीयमानत्वात् । “शवस्तु चित्तवर्द्धनः” इति चिकाण्डशेषः । “कृत्यल्युटी बहुलम्”
इति कर्त्तरि लृट् । अकृषातां कृती, कृञ् कर्मण लुङ् ।

कृन्दः—पथ्यावक्तुम् वृत्तम् ।

Allusion in दृष्टका—दण्डेन राज्ञा अधिष्ठिता स्थली भागवशापात
विलयमुपगता अरण्यानौ समज्रायत इति पौराणिकी वार्ता ।

Change of voice :—याभ्यां दृष्टका अवासि । रचःप्रकाशकौ नरं
अकाशौभू ।

Derivation :—अवात्ताम्—वस लङ् ताम् । लट्—वसति । लुङ्—
अवात्सोत् । अकृषाताम्—कृ-कर्मणि लुङ् ताम् । एकवचने अकारि । वर्द्धन-
वृथ-कर्त्तरि लृट् ।

हे वीर । ये प्रधानं राक्षसद्वयं दण्डकं वने वस करिष्येति
मानवद्वयं ताहाण्डिके भूतागण सहिष् युद्धे विनाश करिष्ये ताहाण्डिके
देहं मुक्तिकार्यं पविण्त करिष्ये श्चित्तिर अंशं वर्द्धित करिष्येति ।

O hero, these two eminent demogs who used to reside in the
forest of Danak have been with their attendants, made “accretions
to the soil of the earth” by two men.

Q. decline the base of वृथा, in all the cases.
Ans :—ना नरी नरः । नरम् नरी नृन् । ना वृथां, ने, नुः, नृथाम्
वृथाम् नरि । Q. Show the propriety of the epithet
वीर । Ans. वीरे त्वयि वर्त्तमाने इंद्री तभीर्दशा इति अन्वते ।
Q. Which of the two words दृष्टकाम् & दृष्टकानि

विग्रहस्तव शक्रेण बृहस्पतिपुरोधसा ।

साङ्गं कुमारसेनान्या शून्यस्यासीति को नयः ॥ ७ ॥

Correct ? Ans. उभयमेव निर्दोषम् । तथाहि “क्वायोध्यायाः पुनरुपगन्ती
 बृहस्पतिं वने वः ।” इति उत्तरचरिते दण्डकाशब्दप्रयोगः । दण्डकान्
 दण्डकारण्यसन्निवेशान् इत्यर्थः । तथाहि रामायणम्—“पराक्रमात् निगमिपुरिव
 दण्डकान् ।” Q. Expound the Samas and account for
 the form रचःप्रकाण्डकी । Ans. रचसां प्रकाण्डकी इति तत्पुरुषः ।
 अथवा प्रकाण्डकशब्दस्य प्रबन्तार्थत्वात् प्रबन्ते रचसी इति अर्थे रचःप्रकाण्डकी
 इति कर्मधारयसमासः । विशेष्यशब्दस्य तु पूर्वनिपातः । सङ्गं यथा “प्रशंसा-
 रचनेय” [such words as मतलिका मचर्चिका प्रकाण्ड उह and तल्लज
 expressive of superiority cause the genus to be placed
 first.] । ६ ।

7. It consists of 3 sentences :—(1) शक्रेण तव विग्रहः
 प्रभत् । Adj. to शक्रेण—बृहस्पतिपुरोधसा and कुमारसेनान्या । (2) (त्व)
 च शून्यः अस्मि । (3) कः नयः (भवति) ।

Prose order :—बृहस्पतिपुरोधसा कुमारसेनान्या शक्रेण साङ्गं तव
 विग्रहः (आसीत्) । (इदानीं) शून्यः च अस्मि । नयः कः ।

Substance :—वस्य शक्रेण सन्त्यां बृहस्पतिः, सेनापतिश्च कार्त्तिकेयः तेन
 तव युद्धम् अभूत् । एतादृशस्य वीरस्य ते कथमिदानीं कार्याकार्यपरिचिन्तनं
 भवति । नीतिस्तावन् नेहजं प्रसीति ।

Explanation in tika form :—उहतां देवानां गुरुत्वात् पतिः बृह-
 स्पतिः । “बृहस्पतिः सुराचार्यः” इत्यमरः । स पुरोधः परोद्दिगो यस्य तयो-
 र्त्तन । इदमन्ववर्ता इत्यर्थः । सेनां नयतीति सेनानीः । सत्सृष्टिव्यादिना
 कर्त्तुः । कुमारः कार्त्तिकेयः सेनानीः सेनापतिर्यस्य तेन । “सेनानीर्वाङ्मि-
 तिः” इत्यमरः । मन्ववर्त्तेन उहताहवर्त्तेन च समुपेतैन इत्यर्थः । शक्रेण इन्द्रेण
 पाङ्गे तव विग्रहः विरोधः “कल्लवियह्वी” इत्यमरः । आसीत् इति शब्दः ।
 इदानीं शून्यः कार्याकार्यविचाररहितः एवास्मि । युष्मदर्थमव्ययम् । सन्त्यात्

यद्यहं नाथ नायास्यं विनसा हतबान्धवा ।

नाञ्जास्यस्वमिदं सर्वं प्रमाद्यञ्चारदुर्वलः ॥ ८ ॥

कोऽयं नयः । नयं नीतिः । भवतीति शेषः । नीतिष्ठावदीदृशी यत् प्रबन्धवशमानयन् न निकृष्टात् विभीषात्, तत् कथं रामात् बिभ्यत् 'तुष्णीं स्थितोऽसि इति सर्वमवदातम् । पथ्यावक्तुम् वृत्तम् ।

Change of voice :—विग्रहणं शून्येन । केन नयेन । (भूयते)

Derivation :—विग्रह—वि ग्रह अच् । पुरोधस्—पुरस्-धा-असुन् । सेनानीः—सेना-नी-क्लिप् । लुङ्—अनैषीत् । नय—नौ-अप् । वृहस्पतिः—वृहत्-पति । "तद्वृहतीः करपत्नीः चौरदीवधीः सुट्" इति म्-आगमः ।

शाशर मन्त्रो वृहस्पति उ सेनापति कार्तिक मेहे ईश्वर मरिच आपनार युक्त रहैशाहिल । एतन्ने आपनि इतिकर्तव्यता निरूपण करितेहेन । एकि नीति ?

What state policy is this, that you being one who had a quarrel with Sakra whose minister is Brihaspati and the leader of whose army is Kartikeya, you remain neutral.

Q. Decline वृहत् and सेनानी । Ans :—वृहन् वृहन्ती वृहन्तः । "वर्तमाने पृषत् वृहत् महत् जगत् शठवच्च" । इति शठप्रत्ययान्तवत् रूपम् । क्रमदीश्वरस्य स्यार्थम् उक्तवान् 'वृहन्' इति । सेनानीः सेनान्दी सेनान्यः । सेनान्यं

&c. Q. Show the propriety of the epithets वृहस्पति पुरोधसा and कुमारसेनान्या । Ans :—प्रज्ञीत्साही नाम यी राजगुरुः प्राभ्याम् उपेतेन शक्येण इत्यर्थः । वृहस्पतिमन्त्रित्वात् शक्यस्य अतिश्रयिता प्रज्ञा श्रयिता । कार्तिकेयसेनापतित्वात् उर्याह्वय समधिगतः द्योतितः । तथाहि "प्रज्ञीत्साहावतः स्वामी यतेताघातुमात्मनि । तौ हि मूलसुर्देयन्या जिगीषोराम-सम्पदः ॥" भाषः । ७ ।

8. It consists of two sentences :—(1) यद्यहं न नायास्यम्, (2) त्वम् इदं न नाञ्जास्यः । Adj. to अहम्=विनसा, हतबान्धवा । Adj. to त्वम्=प्रमाद्यन्, चारदुर्वलः । भाष—सन्धी ।

Prose order :—नाथ ! यदि विनसा हतवास्ववा अहं न आयास्यम्,
प्रमाद्यन् चारदुर्व्वलः लम् इदं सर्व्वं न अज्ञास्यः ।

Substance :—मम नासिका छिन्ना, विनाशिताश्च सम वास्ववाः । एवं-
मृताद्गृहम्, यदि प्रत्यावर्त्तितुम् न समर्था आसम् तदा न त्वं कदापि ज्ञातुमीतत्*
समर्थाऽभूः । चारहीनी राजा हि अतीव दुर्व्वलः । अहो ते प्रमत्तता ।

Explanation of tika form :—हे नाथ विभी ! अत्र नाथपदेन
आश्रितपालनत्वं द्योतितुम् । विनसा, विनासिका इति शब्दस्य तृतीयान्तं
पदम् । उपलक्षणे तृतीया । विगता नासिका इति विनासिका, कर्मधारयः ।
ततः इत्यधौ तल्लक्षणायां तृतीयायाम् “पद्भ्रीमास्” * इत्यादिना नस् आदेशः,
इति भट्टोजिदीक्षितः । रभसमतेन नसाशब्दोऽस्ति । तथाहि “लपनं वदनं
तुम्भुम् आननम् नासिका नसा,” इति । अतः विगता नसा यस्या इति विनसा
इत्यपि स्यात् । विनासा इति पाठान्तरे विगता नासा नासिका अस्या इति
विनासा, बहुव्रीहिसमासः । हता विनाशिता वास्ववा भ्रात्रादयो यस्य? इति
विनाशितभ्रातृका अहं न आयास्यम् आगमिष्यम् । आ-उपसर्गात् यातेः लृङ् ।
तदा प्रमाद्यन् विषयेषु अनवधानतां गच्छन् “लक्षणहेत्वीः क्रियायाः” इति
शब्दप्रत्ययः । कार्याकार्यज्ञानाय लोके चरतीति चरः । पचाद्यच् । चर
एव चारः प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे षण् । चारेण गृहपुरुषेण “चारस्य गृहपुरुषः”
इत्यमरः । दुर्व्वलः हीनः लम् इदं सर्व्वं भ्रातृवधं नासाच्छेदश्च नाज्ञास्यः
नेतत् सर्व्वं ते ज्ञातमभविष्यतु, जानातेः लृङ् । क्रियातिपत्तौ लृङ् † । चारो
हि चक्षुराज्ञाम् ; “राजा चर्जुगत् ज्ञत्स्व प्राप्रयाज्ञीकसमातेः” इति ।

* “पद् हत् नस् स्यात् इदं निश्च असन् यूषन् दीषन् यकन् शकन् उदन्
आसन् शसम्भृतिषु ।” पद् &c. respectively take place instead
of पाद दन् नासिका मास हृदय निश्च असृज् यूष दीष् यकत् शकत् उदक
and आस्य before the case-endings शस् &c.

† लृङ् takes place when the noncompletion of the
action is to be understood.

करिष्यमाणं विज्ञेयं कार्यं किन्तु कृतं परैः ।

अपकारि कृतेऽप्यज्ञो-विजिगीषुर्न वा भवान् ॥ ६ ॥

Change of voice :—यदि मया विनसया (अथवा, विनसा उप-
लक्षितया) इतवान्भवया आयास्यत नाज्ञास्यत तथा प्रमाद्यता चारदुर्वलः ।

Derivation :—वान्-व-व-अण् । नाथ=नाथ-अच् । प्रमाद्यन्—
प्र-मद्-अट् । माद्यति—लट् ; अमदत् अमादौत् अमदीत् लुङ् ।

आमर नासिका छिन्न हैल, डातृगण निहत हैल । आपनि एरूप
श्रमत ओ चारहीन से आमि यदि ना आसिताम ताहा हैले, किछुई
जानितेओ पारितेन ना ।

How neglectful and weak in point of emis-aries you must be as
you could not know all this, had I not come here noseless and with
relatives killed.

Q. Show the propriety of नाथ । Ans. :—See

above. Q. Explain the epithet चारदुर्वलः । Ans. :—

“यस्मात् पश्यन्ति दूरस्थाः सर्वान् अर्थान् नराधिपाः । चारिणं तस्मात् उच्यन्ते
राजानथारघत्तुषः ॥” इति रामायणवचनात्, चारहीनो राजा अन्ववत् अतीव
दुर्वलः इति भावः । “चारिचणो दूतमुखः पुरुषः कोऽपि पार्थिवः” इति ।

माघः । Q. write Grammatical notes on the forma-

tion of विनसा । Ans: विगता नासिका इति विनासिका, तथा विनसा ।

द्वितीयायाम् नासिकायाः नस्-आदेशः । इति, भट्टोजिदीक्षितः । विगता

नासिका यस्याः इति बहुव्रीहिसमासे यत् विनसा इति पर्दं भवति तत्तु संज्ञा

विषयम् (signifying a name) “अच् नासिकायाः संज्ञायाम् अच् च

अच्छ्लूत् ।” असंज्ञाविषयेतु ‘विधा’ इति स्यात् । “विः यः वक्तव्यः” इति ।

अथवा विख्या । “ख्यश्” इति कात्यायनः । ८ ।

9. Consists of two sentences :—(1) भवन्निः (ऊर्ध्वं कर्त्तृ-

पदम्) कार्यं (कर्म) विज्ञेयम् । Adj. to कार्यं करिष्यमाणम् and कृतम् ।

परैः—करिष्यमाणम् कृतम् इत्यभयोः अनुक्ते कर्त्तरि द्वितीया । (2) भवान्

(कर्त्तुं) न वा विजिगीषुः (विष्णु) भवति । Adj. to भवान्—अज्ञः । अप-
कारे—भावे । कृते—Adj. to अपकारे ।

Prose order :—परैः करिष्यमाणं कार्यं विज्ञेयं, किन्तु कृतम् । भवान्
अपकारे कृतेऽपि अज्ञः । भवान् विजिगीषुः न वा ?

Substance :—भवियति काले शत्रुः यत् आचरिष्यति प्रज्ञाचक्षुः नरेन्द्रः
तत् पूर्वमेव जानाति । यत् त् शत्रुः आचरितवान् तत् त् अवश्यमेव जानाति ।
तत्र शत्रुः यत् अनिष्टं कृतवान् तत् भवान् न जानाति । नैतत् जिगीषुलक्षणम् ।

Explanation in taka form :—परैः अरिभिः “परः श्रेष्ठारिदूरा-
न्धीचरे क्लीवं तु केवल” इति मेदिनी । अपचिकीर्षया करिष्यमाणमपि कार्यं
विज्ञेयं जिगीषुणा इति शेषः । किन्तु कृतं कृतमेव यत् तदवश्यमेव विज्ञेय-
मित्यर्थः । भवान् पुनः अपकारे अनिष्टे कृते अनुष्ठितेऽपि अज्ञः अविदितस्वरूपः,
अतः भवान् विजिगीषुः जित्मिच्छुः न वा नैव ! वाशब्दः आर्षेपि प्रश्ने वा । अथवा
वाशब्द एवार्थे, अवधारणार्थे इत्यर्थः । “वा स्यात् विकल्पोपसर्गोरेवार्थेऽपि सम-
र्थे” इत्यमरः । अन्तमः प्रमत्तो भवान् शत्रून् जितुं नैव समर्थः । यतः स एव
हि जिगीषुः यः अनलसः लम्बाद्दुसम्पन्नश्च । तथाहि कामन्दकः, “सम्पन्नस्य
प्रकृतिभिः महान्साहः कृतश्चमः । जितुम् एषणशीलश्च विजिगीषुरिति स्मृतः ॥”
अत्र च भावः । “उदेतुम् अत्यजन् ईहाम् राजसु हादशस्वपि । जिगीषुरेकी
दिनकृत् आदितेऽपि कल्पते ॥” इन्द्रः—पथ्यावक्रम् ।

Change of V.—.....विजानीयात् । अज्ञेन विजिगीषुणा.....
भवता (भूयते)

Derivation.—करिष्यमाणम्—कृ-त्यमाण । विज्ञेयम्—वि ज्ञा-कर्मणि
यत् । लट्—जानाति । लुङ्—अज्ञासोत् । अज्ञः—अज्ञाकः । विजिगीषुः
—वि—सनन्त् जि-उठः । लट्—जयति । लुङ्—अज्ञेयीत् । लिट्—जिगाव ।
भवान्—भा-डवत् ।

शत्रुं भविष्यते किं करिष्ये जिगीषुं ताहा पूर्केई जानेन । शत्रु
याहा करियाछे ताहा ये जानिबेन ईहा बला बाहला । किछु आपनार
शत्रु अनिष्ट करियाछे आपनि जानेन ना । आपनि किछुतेई जिगीषु
ईहते पावेन ना ।

वृत्स्व' पात्रे समितैः खट्वारूढः प्रमादवान् ।

पानशौण्डः त्रियं नेता नात्यन्तीनत्वमुन्मत्ताः ॥ १० ॥

Any thing to be done in future by the enemies should be known beforehand ; "to say nothing" of what is already done. Injury done, you remain ignorant of it. You can not positively be a supreme lord. (or, do you desire to conquer ?)

Q. Define विजिगीषु । Ans :—see above. Q. Show the construction of the above extract and give the meaning of वा । Show also the force of अपि there. Ans :—See above. Force :—जिगीषुः शत्रूणां आचरितं पूर्वमेव जानाति तन्नु परतोऽपि न जानासि इति अपिशब्देन गम्यते । ९ ।

10. Principal part :—(लम्) त्रियं (मुख्यकर्म) अत्यन्तीनत्वं (गौणकर्म) न नेता (विष) भवेः । Adj. to the subject लम्—वतः, खट्वारूढः, प्रमादवान् पानशौण्डः and उन्मत्ताः । पात्रे समितैः—'इत इत्यस्य अटुक्तकर्मपदम् ।

Prose order :—पात्रे समितैः इतः खट्वारूढः प्रमादवान्, पानशौण्डः उन्मत्ताः त्वं त्रियम् अत्यन्तीनत्वं न नेता (भवेः) ।

Substance :—यतस्व' भोजनासक्तैः अनुचरैः वेष्टितः, अलसः प्रमतः पानासक्तश्च अनवधिं भवसि अतः ते ऐश्वर्यं न हर्षिं गमिष्यति ।

Explanation in tika form—पात्रे समितैः भोजनकाले एव सङ्गतैः न तु कार्ये, कार्यान्तराचमैरनुजीविभिः इतः वेष्टितः, न तु दत्तैर्मन्त्रिभिरित्यर्थः । "पात्रे समितादयश्च * " इति चेपि समासः । खट्वारूढः खट्वां आरूढः, द्वितीया समासः, † नित्यसमासोऽयम् । उत्पथप्रस्थितः । "खटा ची" इति द्वितीया समासः । प्रमादवान् अनवधानतायुक्तः "प्रमादाऽनवधानता" इति कोषः । पात्रे

* पात्रे समित, कूपमण्डूक, नगरकाकः कर्णचुरुचुरा &c. are compounded in sense of derogation.

† खटा रूढ when नित्यसमास has the sense of चेपि (derogation)

मद्यपाने शीघ्रः प्रसक्तः “सुप्तनो शीघ्रैः” इति सुप्तनो समासः । पानपटुरित्यर्थः ।
अतएव उन्मत्त लुब्धान्तचित्तः त्वम् त्रियं लुब्धोम् “सम्पत्तिः शीघ्र लुब्धोश्च”
इत्यमरः । न लीकित्यादिना वृष्टीनिषेधः । अत्यन्तं गामिनोति अत्यन्तोना ‘अवार
पारु ति,’ खः । * तस्य भावः अत्यन्तगतं अत्यन्तगामित्वं न नेता भवेः, न
प्रापयिष्यसि । नो धातोः शीघ्राथे ढन् । यद्यपि मद्दीदयं राज्यं प्राप्तवानसि
तथापि न चिरकाल मित्यर्थः । पथ्यावक्तुम् ढत्तम् ।

Change of voice :—ढतेन...खट्वाङ्ङेन प्रमादवता पानशीघ्रेण त्रियं
नेत्रा...भूयेत । उन्मत्तसा ।

Derivation :—ढत—ढ कर्म्मणि क्त । लट्-ढथीति, ढथुते । लुङ्—
अवारीत्, अवरीष्ट अवरीष्ट अढत । नेता—नो-ढन् ।

बाह्यदिगके केवल भोजनर समये पाण्ड्या वाय सेई सकल
लोके आपनि वेष्टित । आपनि रूपथे धवित हईतेहेन । पदे
पदे प्रमाद करिहेहेन, मद्यपाने आसक्त हईयाहेन, आपनि
दीय अश्वर्य वृद्धि करिहेते पारिवेन ना ।

10. Surrounded by those who are fond of dinner, wayward
neglectful, given to drink and inattentive as thou art, thou caust,
not bring prosperity to her highest pitch.

Q. Show the difference of meaning in खट्वाङ्ङः
and खट्वाङ्ङम् आङ्ङः । Ans :—समासबलीन ‘खट्वाङ्ङः’ निन्दार्थे गमयति ।
अतः उत्पद्यप्रस्थितः इत्यर्थः भवति । असमासे तु खट्वाङ्ङितः इति गम्यते ।
न तत्र निन्दार्थः । Q. Explain the samas in खट्वाङ्ङः ।
Ans :—निन्दा प्रद समासार्थः न तु वाक्यार्थः । खट्वाङ्ङीङ्ङं विमार्गप्रस्था-
नस्य उत्पलव्यम् । सर्वेएव अविनीताः खट्वाङ्ङदा इत्युच्यते । अतः नित्यसमासः,
इति वार्त्तनः । १० ।

and so by it is meant ‘wayward’. When not a नित्यसमास,
is meant one that lison a sofa.

* “अवार पार अत्यन्त अनुकामं गानी ।” ख (ढ्ङ्ग) takes place
after अवार &c. in sense of getting to.

अध्वरेष्वग्निचित्वत्सु सोमसुत्वत आश्रयमान् ।

अत्तं महेंद्रियं भागमैति दुश्प्रवनोऽधुना ॥ ११ ॥

11. Principal part :—अधुना (व्यम्) दुश्प्रवनः (कर्त्तुं) आश्रयमान् (कर्म) ऐति । Subordinate Sentence:—भागम् अश्रयमान् अध्वरेषु अधिकरणे । अग्निचित्वत्सु—Adj. to अध्वरेषु । सोमसुत्वतः—Adj. to आश्रयमान् ।

Prose order :—अधुना दुश्प्रवनः अग्निचित्वत्सु अध्वरेषु महेंद्रियं भागम् अत्तं सोमसुत्वतः आश्रयमान् ऐति ।

Substance :—अग्नी कालविपर्येयः । य इन्द्रः पूर्वं भयात् सदा सन्तस्त इव यज्वभिः संभृतं हव्यम् आदात्तम् न समर्थोऽभूत् स इदानीं त्वाम् उदासीनम् अवलोक्य निर्भीकः यागमेव स्वभागं गृह्णाति ।

Explanation in tika form :—लथ्येवञ्चूते अधुना दुश्प्रवनः इन्द्रः “मंक्रन्दनी दुश्प्रवनस्तुराषान् भेषवाहनः” इति अमरे इन्द्रपर्यायः पठितः । अग्निचित्वन्तोऽग्निचितः आहिनाग्नयः सूनयः । “चितवानग्निम् अग्निचित्” इत्यमरः । “अग्नी चैः” इति अग्निः इत्यस्मात् चि-धातोः क्तिप् । ते सन्ति येषु ते अग्निचित्वन्तः तेषु अग्निचित्वत्सु अध्वरेषु यज्ञेषु “यज्ञः सर्वोऽध्वरी यागः” इत्यमरः । महेंद्रो देवता अत्यति महेंद्रियः तम्, “महेंद्रादृषाणी च” * इति घः । महेंद्रो देवतं भागमंशम् अत्तं भवत्यत्तं सोमं सुत्वन्तः सोमसुतः “सोमो सुजः” इति अतीति क्तिप् सोमसुत्वतानिपीडनत्वमाः यजमानाः, ते सन्ति येषु ते इत सोमसुत्वन्तः “ऋगः” इति वतुप् । तान् आश्रयमान् ऐति आगच्छति । पूर्वं स भागो राक्षसग्राह्य एवासीत् अधुना त्वयि उदासीने इन्द्रादयः स्वयं गृह्णन्ति, अहं किमधिकतरं दुःखमिति भावः । अत्र कुमारः । “यज्वभिः संभृतं हव्यं विततेष्वध्वरेषु सः । जातवेदो सुखान्मायी निषताम् आच्छिनति नः ।” इत्तं पथ्यावकम् ।

Change of V.—आश्रयमाः एयन्ति दुश्प्रवनेन ।

* घ (इय) and अण् take place after महेंद्र । By the letter च is also meant छ (ईय) thus महेंद्रियः, माहेंद्रः, महेंद्रियः ।

आमिचीर्य दधि-चीरं पुरोडाशं तथीषधम् ।

हविर्हयङ्गवीनञ्च नाप्युपघ्नन्ति राक्षसाः ॥ १२ ॥

Derivation. — अक्षर—अध्वन्-रा-कं । अग्निचित्सु—अग्निचित् (अग्नि-चि-क्तिप्) मत्तुप् सप्तमी । सोमसुत्वतः—सोमसुत् (सोम-सु क्तिप्) मत्तुप् त्रितीया । अत्तुम्-अद-तुम् । लट्-अत्ति, लुङ्-अघसत् ; लिट्-जघाघ, आद । महिन्द्रियः—महिन्द्र-घः । इन्द्रः—इदि-रः । इन्दति लट्, ऐन्दीत्-लुङ् । इन्द्रात्त्वभूव, इन्द्राञ्जकार इन्द्रामास-लिट् ।

बद्धे महेश्वरके ये यज्जीय भाग एतत्तु ह्य ताहा भक्षण करिबार निमित्त इह्य एक्षणे सोमसुं यजमाने परिपूरित आश्रमे साग्निक् ब्राह्मणसनाथ बद्धे आगमन करे ।

11. Indra now comes to the hermitages full of the pressers of Soma in the Sacrifices served by the Brahmans who perpetually maintain sacred fire, to take the share allotted to the great lord of the Gods.

Q. Decline अग्निचित् and अग्निचित्सु, again सोमसुत् and सोमसुत्वत् । Ans :—अग्निचित्सु भूभत् शब्दवत् । तथा सोमसुत् अपि । त्वत् इयं यौमत्-शब्दवत् । Q. Give the derivative meaning and allusion in इन्द्रावनः । Ans :—दुःखेन अवनं तनम् अस्य असौ । अथवा-दुःखः कोपात् निर्दयः अवनो मुनिः अस्य असौ शिवानः । इन्द्रस्तु कदाचित् कुर्वन् अवनस्तुनिना स्वपदात् पातितोऽभूत् ।

12. Principal part :—राक्षसाः (कर्तृ) न उपघ्नन्ति । The rest are adjectives to उपघ्नन्ति ।

Prose order—राक्षसाः आमिचीर्य दधिचीरं तथा पुरोडाशम् अषधं हविष हयङ्गवीनं नापि उपघ्नन्ति ।

Substance :—राक्षसा इदानीम् एतादृक् उदासीनाः यत् यज्ञद्वीह-कार्यादपि विरताः । न ते इदानीं यज्ञेषु आवर्जितम् दधिचीरादिकं भोज्यम् उच्यता भवन्ति ।

Explanation in tika form :—राक्षसाः, आमिचा दद्या सहितं शतं पयः, “आमिचा साश्रुतीषे या चौरि श्याद्दधियोगतः” * इत्यमरः । तथै हितम् आमिचीयं “विभाषा हविरपूपादिभ्यः” † इति क्, पचे आमिल्यम् इति । दधि च चौरश्च दधिचौरम् । “विभाषा वृक्षेत्यादिना” व्यञ्जनत्वात् एकवद्भ्रमः ‡ पचे दधिचौरि । तथा पुरी दाश्रुते इति पुरीडाश्रीऽन्नविकारः पिष्टकादिः । तथै हितं पुरीडाश्रुम् अपूपादित्वात् यत् । औषधिरिव औषधम् तखुलादि “औषधेरजातो” इति षष्, तखुलानामजातित्वात् । स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनानि अतिवर्तन्ते इति नपुंसकलिङ्गता । अथवा औषधमिति पदे पुरीडाश्रुमित्यस्य विशेषणम् । ह्यथि इति हविः इव्यम् । औषादिक इम् । हैयङ्गवीनं सद्योजातं घृतम् “तत्तु हैयङ्गवीनं यत् ह्योगीदीदीङ्गवं घृतम्” इत्यमरः । ह्योगीदीङ्गस्य विकार इत्यर्थे “हैयङ्गवीनं संज्ञायाम्” इति निपातनात् खञ् ह्यङ्गादेशश्च । एतानि न उपपन्नानि । अपि शब्दः चार्थे वर्तते । कन्दः—पथ्यावकम् ।

Change of V.—उपहृत्यन्ते राक्षसेः ।

Derivation :—आमिचा—आ-गि, ह-सक् । आमिचीतं—आमिचा—कः । पुरीडाश्रुम्—पुरीडाश्-यत् । औषधम्—औषधि षष् । हैयङ्गवीनं—ह्योगीदीङ्गः (ह्यङ्गुः)-खञ् । हविः—ह-इस् । उपपन्नानि—उप-हन-लट् अनि । लङ्—अवधीत् ।

* श्रुते आवर्तिते लक्ष्णे चौरि दधियोगतः यद् विकृतितः सा आमिचा (हाना इति भाषा) । ।

† क् as well as यत् takes place after हविसं अपूप, तखुल औदन स्य &c. in the sense of हित (suitable, fit.) .

‡ “विभाषा वृक्षे ष्य लृष् धान्य व्यञ्जन पयः शकुनि, अन्नवङ्गव पुत्रोपर अशरीरराणाम्” । समाहार इत्ये takes place among words signifying trees, deer, grass, paddy, condiment, beasts and birds. The Three other compound words अश्ववङ्गव &c. are formed as well.

युवजानिर्धनुष्याणिभूमिष्ठः खविचारिणः ।

रामो यज्ञद्रुहो हन्ति कालकल्पशिलीमुखः ॥ १३ ॥

ब्राह्मण एवम् हाना इहेते अञ्जत माम्ग्री, पधि, दूक, पिष्टेक
अन्न, शोममाम्ग्री ० मद्योऽजात घृत आत्र नष्टे करे ना ।

12. Neither the demons damage the milk seasoned by whey
and milk, cakes, corn (or the cakes prepared of corn) clarified
butter and such prepared from yesterday's milk.

Q. Explain the samas in दधिचौरम् । can दधिपयः
be similary formed ? Ans : दधिचौरम् इत्यत्र, “विभाषा
इत्यस्य” आदिना समाहारइत्यः । किन्तु दधिपयसी इति इतरैरतइत्यः । “न
दधिपय आदीनि” इति समाहार प्रतिषेधः । Q. Derive हैयज्ञीनम् ।

Ans : see above १२ ।

13. Principal part :—रामः यज्ञद्रुहः इति । Adjectives
to the subject रामः—युवजानिः धनुष्याणिः भूमिष्ठः and कालकल्प-
शिलीमुखः । Adj. to the object यज्ञद्रुहः—खविचारिणः ।

Prose order :—युवजानिः धनुष्याणिः, कालकल्पशिलीमुखः भूमिष्ठः
रामः खविचारिणः यज्ञद्रुहः इति ।

Substance :—युवत्या भाष्येयां समेतः रामः धनुः पाशौ गृहीत्वा सत्व-
सद्रुहम् वाचसादाय भूमिस्थितोऽपि आकाशचारिणः राक्षसान् विनाशयति ।

Explanation in tikā form :—इदानीं कथ्यप्रदर्शनेन प्रीत्-
साहयितुमाह युवत्यादि । युवतिः यौवनवती जाया यस्य सः युवजानिः “जायाया
निङ्” * इति बहुव्रीहेर्निङादेशः । धनुः पाशौ यस्य तथोक्तः चापहस्तः इत्यर्थः ।
“प्रहरणाद्येभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः” इति परनिपातः । ईषद्रुहः कालः

* जायान्तस्य बहुव्रीहेः निङादेशः स्यात् । इति जायान्ति स्थितस्य आकारस्य
निङ्, ततः जाया इति ‘घ’कारस्य च लोपः “लोपी व्योर्बलि” इति मूत्रवत्त्वात् ।
व and य elide when followed by वल् i. e. consonants except
ह and घ ।

मांसान्योष्ठावलोप्यानि साधनीयानि देवताः ।

अश्रन्ति रामाद्रक्षांसि विभ्यत्यश्रुवते दिशः ॥ १४ ॥

कालकल्पः यमसदृशः सत्यतुल्य इत्यर्थः । कल्पप् प्रत्ययः । शिली शङ्खं सुखे
येषामिति शिलीमुखाः वायाः “अलिवाणी शिलीमुखी” इत्यमरः । कालकल्पा-
शिलीमुखा यस्येति सत्यतुल्यशरः इत्यर्थः । रामः श्रुमी तिष्ठतीति भूमिष्ठः
पृथिवीस्थोऽपि सन्, खे आकाशे विचरन्तीति खविचारिणः तान् आकाशचरण-
श्रीलानपि “सुप्यजाती णिनिसाक्कील्ये” इति णिनिः । यज्ञाय द्रुक्षन्तीति
यज्ञद्रुक्षः राक्षसान् “सन्सुद्विषे”त्यादिना क्तिप्, हन्ति विनाशयति । पश्यावक्तृम्
वृत्तम् ।

Change of V.—युवजानिना धनुष्याणिना भूमिष्ठेन रामेण हन्तं
कालकल्पशिलीमुखेन ।

Derivation.—भूमिष्ठः—भूमि-स्था-कः । विचारिणः—वि-चर-णिनिः ।
यज्ञद्रुक्षः—यज्ञ-द्रुक्ष-क्तिप् द्वितीया । कालकल्प—काल-कल्पप् । रामः—रम-
घञ् ।

रामचन्द्र युवति भार्या समुत्थिताशारे लक्ष्मि धनुकहस्तं अवधानं
करिष्यते । तस्मात् तान् श्रुतान् । मे भूमिष्ठे धाकिश्रुते वृक्ष-
विषातक आकाशचारी राक्षसदिग्के विनाश करिष्यते ।

With a young wife, bow in hand, and Standing on the earth,
Rama kills the “obstructors” of Sacrifice flying in air; Rama, whose
arrows resemble death (or a little less than death)

Q. Account for the form of युवजानि :—Ans :—See
above. Q. Give the other meaning of हन् । Ans :—
हन् to go. as उहतिः=उहमन्म् ।

14. It consists of two sentences :—(1) देवताः (कर्तृपदम्
मांसानि (कर्म) अश्रन्ति । Adj. to मांसानि—योष्ठावलोप्यानि & साधनी-
यानि । (2) रक्षांसि (कर्तृ) दिशः (कर्म) अश्रुवते । Adj. to
रक्षांसि—विभ्यति । रामात्—भौथीने पञ्चमी ।

Prose order :—देवताः षोडशलोप्यानि साधनीयानि मांसानि अन्नानि ।
रक्षांसि (तु) रामान् विभ्यति (सन्ति) दिशः अन्नवते ।

Substance :—इदानीं यज्ञेषु प्रदत्तानि सुकीमलानि मांसानि देवा एव
स्वाद्गन्ति, राक्षसास्तु रामभयेन दिक्षु पलायन्ते तेषां मांसभोजनसुखं तु दूरापाकम् ।

Explanation in tika form—इदानीं देवताः षोडशोप्यानि अन्न-
लोप्यानि हेतुम् अर्थाणि शक्यानि वा षोडशलोप्यानि अतिकीमलानि इत्यर्थः ।
“कृत्यैः अधिकार्यवचने” * इति तृतीया समासः । साधनीयानि स्वर्गादिः
साधनाय यज्ञाय हितानि, यदा भुरसतायाः साधनं वृत्तादि तेन संस्कृतानि ।
“तस्मै हितै”मिति छः । [साधनीयानीति पाठे सवनं ज्ञानं तथीयात् ज्ञातकीऽपि
तथोच्यते । तत्र भवः सावनः यज्ञः, तस्मै हितानीति छः ।] मांसानि अन्नानि
सुखते । न राक्षसा इति शेषः । रक्षांसि तु रामान्, “भीत्रार्थानां भयहेतुः”
इति पञ्चमी । विभ्यति भीतिमापद्यमानानि सन्ति । भीधातोः शतरि नपुंसके
प्रथमा बहुवचनेषु रूपम् । दिशः दिगन्तराणि अन्नवते व्याप्तुं वन्ति, दिक्षु पला-
यन्ते इत्यर्थः । पूर्वैः देवाः राक्षसभयात् दिशः समाश्रयन्ते अ इदानीं तद्विपरीत-
मापतितम् इत्यस्ती तव मीढात् अस्माकम् दशाविपर्ययः इति भावः । पञ्चावक्तुम्
वक्तम् ।

Change of V.—देवताभिः...मांसानि अश्नन्ते । रक्षीभिः विभ्यन्तिः...
दिशः अश्रन्ते ।

Derivation :—अवलोप्यानि—अव-लुप-ल्यत् द्वितीया । लट्—लुप्यति
लुप्यते । लुङ्—अलुपत्, अलुप्त । साधनीयानि—साधन-ङः । अन्नानि—अन्न-
(कादिः) लट् ऋन्ति, लुङ् आशीत् । विभ्यति—भी-श्रद्ध प्रथमा बहुवचनेषु ।
लट्—विभेति । लुङ्—अभेदीत् । लिट्—विभाय विभवाच्चकार &c.
अन्नवते—अन्न- (ज्ञादिः) लट् अन्ते । लुङ्—आश्रिट्, आष्ट । लिट्-
आश्रि ।

* अधिकार्यवचनम्=exaggeration. The nominatives or
the instrumentals are compounded with those formed
of कृत्यप्रत्यय in the sense of exaggeration, Thus आकपेया नदी ।

कुरु बुद्धिं कुशाग्रियामनुकामीनतां त्यज ।

लक्ष्मीं परम्परीणां त्वं पुत्रपौत्रीणतां नय ॥ १५ ॥

बद्धे श्रेयस्तु ये सकल मांस एरूप शुकोमल ये ओष्ठेऽपि हृदयं
करा वायु, एकमे देवगण ताहा उन्नय करिउतेछे । किञ्च ब्राह्मणस्य
ब्राह्मण निकटे भौत इहेया दिगन्ते पलायन करिउतेछे ।

The Gods eat the flesh so "tender as to be cut by the lips," and
capable of bringing celestial bliss, while the demons take to differ-
ent quarters, fearing from Rama.

Q. What does the distich signify about the
present circumstances of the demons : Ans: पूर्वं
राक्षसा एव प्रवृत्ताः आसन्, सर्वञ्च उपभोगद्रव्यं तेषाम् अधीनम् आसीत् ।
इदानीं तद्देपरीत्यम् घटितम् इति उपन्यस्तम् । Q. conjugate अश् in
लट् । Ans : (Quote the 2nd line of the distich, and again
in कविरहस्य—“अत्राति शुचिमाहारम् अश्रुते च परन्तपः” । १४ ।

15. It consists of three sentences:—(1) लम् (कर्त्तुं)
बुद्धिम् (कर्त्तुं) कुरु । (2) लम् अनुकामीनतां त्यज । (3) लम्
लक्ष्मीं (सुखं कर्त्तुं) पुत्रपौत्रीणतां (गौणं कर्त्तुं) नय । Adj. to बुद्धिम्—
कुशाग्रियाम् । Adj. to लक्ष्मीम्—परम्परीणाम् ।

Prose order :—लं बुद्धिं कुशाग्रियां कुरु । अनुकामीनतां त्यज । पर-
म्परीणां लक्ष्मीं पुत्रपौत्रीणतां नय ।

Substance :—तव बुद्धिम् तत्त्वावबोधे समर्थां कुरु । या यथेच्छं चर ।
पुरुषक्रमान् आयातां राजलक्ष्मीं यथा ते पुत्राः पौत्राश्च निरुपद्रवम् उपभोग्ं
समर्थाः भवेयुः तथा कुरु ।

Explanation in tika form :—लं बुद्धिं कुशाग्रियां कुशाग्रमित्य-
स्यार्थां कुरु । “कुशाग्र्याः” इति इत्यर्थे छः । ल् लुबुद्धिर्नाभूरित्यर्थः । “कुशाग्र-
बुद्धे कुशलो गुरुश्च” इति रघुः । कामस्य अभिवापस्य पश्चात् इति अनुकामम् ।
तस्य अनुकामं गामी इति अनुकामीनः तस्य भावः तां यथेच्छाचरयमित्यर्थः ?

सहायवन्त उद्युक्ता बह्वी निपुणाश्च याम् ।

श्रियंमाप्नासते लोलां तां हस्तीं कृत्य माश्वसोः ॥ १६ ॥

“अवारपाराऽत्यन्ताऽनुकामकामी” इति खः । लज्ज । परांश्च परतरांश्चानुभवतीति परस्परौषा पुरुषक्रमादायाता, तथाभूतां लक्ष्मीं सम्पदं पुत्रपौत्रानुगामिनीम् क्रुद्ध इत्यर्थः । परस्परौषा पुत्रपौत्रीणा इति उभयत्र “परीवरपरस्परपुत्रपौत्रमनुभवति” इति खः । इदं राक्षसराज्यं न त्वयि एव निःशेषतां ब्रजतु इत्यर्थः । पद्यभावत्वं इत्तम् । .

Change of V.—क्रियतां बुद्धिः कुशाचीया, अनुकामीनता लज्यताम्, लक्ष्मीः परस्परौषा लया पुत्रपौत्रीणता नीयताम् ।

Derivation.—कुशाचीय—कुशाच-ङः, ^{न लज्} अनुकामीनता—(अनुकाम—खः) अनुकामीन-तल् । लज्ज—लज्ज-लोट् ङि । लुङ् अत्याचीन् । परस्परौषा परस्पर-खः । पुत्रपौत्रीणता—पुत्रपौत्र-खः-तल् । लय—नी-लोट् ङि । लुङ्—अनीचीत् ।

डोमार् बुद्धि कुशाच्रेण श्रियं लज्ज कर । बर्धेच्छाचार त्प्राप कर । परम्परागत राजलक्ष्मी बाहाते पुंत्वे पौत्रे त्प्राप करिते प्राय ताहाई कर ।

Make thy intellect as sharp as the end of kusa grass ; give up following inclinations. Thy goddess of fortune inherited from thy forefathers, do thou lead to the knowledge of the sway exercised by thy sons and grandsons.

Q. Show the peculiarity of the above stanza

Ans :—This serves as an illustration of the aphorisms of Panini viz. “अवारपाराऽत्यन्तानुकामकामी” [अवारपारं गामी इति अवार-पारीषः, अवारौषः, पारीषः पारावारौषः । अत्यन्तं गामी इति अत्यन्तीनः । अनुकामं गामी इति अनुकामीनः] and “परीवर परस्पर पुत्रपौत्रम् अनुभवति” [परांश्च अवारंश्च अनुभवति इति परीवरौषः । पुत्रपौत्रान् अनुभवति पुत्रपौत्रीणः । १५]

• 16. It consists of two sentences (1) बह्वः (कर्तुं)

शियम् (कर्म) आश्रयते । (2) तां (कर्म) हसोक्तम् (व्यम्) मात्रसोः ।
Adj. to बहवः—सहायवन्तः उद्युक्ताः निपुणाः । Adj. to ताम्—सोताम् ।
याम्—Adj. to शियम् ।

Prose order :—सहायवन्तः उद्युक्ताः निपुणाश्च बहवः यां शियम् आश्र-
यते सोतां तां हसोक्तम् मात्रसोः ।

Substance :—येषां सहायाः सन्ति, येष उद्योगिनः कुशला वा, बहवमे-
तदधिगतम् सज्जीम् आश्रयन्ति इच्छन्ति । अश्रयतां सज्जीं तदधिगतां विलोक्य
विचारं मा कुर्व, यत् सा तव सहायि चिरमैव स्यात्सति इति ।

Explanation in tika form :—सहायवन्तः प्रशस्तसहाययुक्ताः प्र-
शस्ता मनुष्य, उद्युक्ताः उद्योगिनः उत्साहवन्तः इत्यर्थः । निपुणाः कुशला
बहवः वा तदीयां शियं सम्पदम् आश्रयते इच्छन्ति आहुः “शासु इच्छायाम्
इति अदादिकस्योत्पत्तिपदिनी रूपम् । “उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति सज्जीः
इति प्रसिद्धेः । सोतां अश्रयतां तां सज्जीं हसोक्तम् सोक्तम्, “नित्यं हसोपाच-
रुपयमने” * इति, नतिसंज्ञायां नतिसमासि ल्यवादेशः । “समासेऽन-
पूर्वे ङी ल्यप्” । † इति पाणिनिः । मा शरीः आश्रयं माकार्षीः । न
धातोः लुङि । मायसि अङ्गानमप्रतिषेधः । या सन्ततम् अश्रयता तां गृहीत-
वपि सत्सौख्ये विचारी नैव कर्तव्यः इति भावः । कर्तं पथ्यावक्तव्यम् ।

Change of V.—सहायवन्तिः उद्युक्ताः बहवः निपुणैः या त्रीः आश-
रयते, मा श्रयि ।

Derivation.—सहायवन्तः—सहाय-मनुष्य-प्रथमा । उद्युक्ताः—उ-

* In नतिसमास, ङ is compounded with ङले and पाञ्चौ-
the sense of उपयमन i. e. marriage or as some say in t
sense of mere acceptance. So by हसोक्तम् is meant, accord-
ing to some, accepting.

† Instead of ङा, ल्यप् takes place after roots in a ङ
except ङल् समास । Thus अङ्गता ।

लक्ष्मीः प्रयोगमाशंसुः कुलटेव कुतूहलात् ।

अन्तिकेऽपि स्थिता पत्युश्चलेनान्यं निरीक्षते ॥ १७ ॥

यज्ञ कर्त्तरि-क्तः । आशासने—आ-शास लट्-अन्ति । लट्-आशासि । असीः—
असि-लुङ्सं । लट्-असिति । शीः—शिय-क्तिप् । लीला—लीङ्-अच् ।

अनेक महाशयान् उद्योगी कार्यानिपुण व्यक्ति तेषाम् येषु
लक्ष्मी प्रयास कृते मेहे चक्रवर्त्तवती लक्ष्मीके हस्तगत भाविनी
निःसङ्ग शक्तिः ना ।

Many energetic 'skilful' kings having allies, desire thy fortune.
'unstable' as she is, finding her under your sway like a married
woman, believe not in her.

In English explanation add to the above the following :—Here
the word इलेक्य signifies that if the kingdom be as safe as a
married woman, she should not yet be trusted for she is unstable
and many a skilful lust after her.

Q. Show the significance of the epithets सहाय-
नः &c. Ans : ससहायाः उद्योगिनः कुशलया जनाः लक्ष्मीवन्ती भवन्ति ।
सहस्रसहायः कार्यान्तम् लादीयानपि गच्छति । इति साधः । “उद्योगिनं
अपतिङ्मपेति लक्ष्मीः” । &c. Q. Show the propriety of
श्रीला । Ans : लक्ष्मीप्राप्त्यान्त्यात् सा लीलाति कथिता । “यत्र यत्रः संयथ-
सिपकटं स्वभावलीलेत्ययमः प्रष्टुम् ।” इति रघुः । १६ ।

17. Principal part :—लक्ष्मीः (कर्त्तृपटम) ककटा इव (उपमान
रूपे) अन्यं (कर्म) निरीक्षते । Adj. to लक्ष्मीः—आशंसुः, स्थिता । पत्युः—
पति । अन्तिके—अभि । कर्त्तृ-प्रकृत्यादि । कुतूहलात्—अन्तिकेऽपि पश्यती ।

Prose order :—लक्ष्मीः कुलटेव पत्युः अन्तिके स्थितापि प्रयोगम्
आशंसुः (सती) कुतूहलात् अन्यं कर्त्तृ-प्रकृत्यादि निरीक्षते ।

Substance.—अभिचारिणी इव लक्ष्मीः अन्यपुरुषयोगम् इच्छन्ती पत्युः
अन्तिके स्थितापि कुतूहलं प्रदर्शयन् कर्त्तृ-प्रकृत्यादि पतिं सादुरागां इष्टिं निरीक्षति ।

Explanation in tika form :—अन्वैः प्राथमानानपि लक्ष्मीः न मां परित्यजतीत्यत्र तस्याः चञ्चलत्वं दर्शयन्ती आह लक्ष्मीरिति । लुक्छीः कुलटा-असतोव “पुंसलो धर्षिणी वसक्यसतो कुलटत्वरी” इत्यमरः । पत्युः राज्ञः, नारीपक्षे स्वामिनः अन्तिके अदूरे स्थितापि “दूरान्तिकार्थैः षष्ठान्यतरस्याम्” पुं-योगम् पुरुषसम्पर्कम् आशंसुः अभिलषन्ती सती कुतूहलात् कोऽस्य पुरुषान्तरं विधेय इति कौतुकात् । “कौतूहलं कौतुकञ्च कुतुकञ्च कुतूहलम्” इत्यमरः । कुतूहलं समाश्रित्य इति ल्यब्लोपे पञ्चमी । अन्वैः पुरुषं हृदि न व्याज्जन् “प्रज्ञत्यादिभ्यः उपसंख्यानम्” इति ढतोया । निरोचते पश्यति केनापि हृद्रेण तत्समीपं गन्तुमिच्छति इत्यर्थः ; अलङ्कारः—श्रीती पूर्णापमः । वृत्तं पद्यारम्भम् ।

Change of V.—लक्ष्मी...आशंस्ता...कुलटयेव...स्थितया... अन्वैः निरोच्यते ।

Derivation.—आशंसुः—आ-शंस-उत् । कुतूहलम्—कुत्स्वितं तुलयति इति कु-तुल-अच्, निं । पतिः—पा डतिः । लक्ष्मीः—लचयति पश्यति नीतिमन्त्रम् इति लक्ष्मीः, लक्ष्मिः ईं प्रत्ययः । मय अन्नादेशः ।

राजलक्ष्मी कुलटां छात्र वृत्तलाक्रान्त हृद्रेण अपर पुरुषेण सञ्चित मिलिते अडिलाय करिष्यां स्वामिन् निकटे थाकिद्यां अथ पुरुषेण प्रति दृष्टिपात करे, (अडिलाय करे) ।

Fortune, like a 'courtesan' desiring, from curiosity, contact with a male, looks under pretext to some other, though remaining by the side of her lord.

Q. What should be the form of मनुप् after लक्ष्मी । Show reason. Ans : लक्ष्मीवान् इति मनुपौवतुप् । “मातृपथायाव सतीर्षोऽयवादिभ्यः” । इति मीपधत्वात् वतुप् । Q. Show the force of अपि in अन्तिकेऽपि । Ans: पतिसमीपा नारी नाम्ब पुरुषं लक्ष्मिच्छति, कुलटातु न स्वामिन् विगच्छति इति अपिश्च्येन सूचते ।
—Q. Parse हृदि न and कुतूहलात् । Ans : See above, Q. Do-

योषिद्वृन्दारिका तस्य दयिता हंसनादिनी ।

दूर्वाकाण्डमिव श्यामा न्यघोषपरिमण्डला ॥ १८ ॥

cline लज्जो । Ans : लज्जोः लज्जो &c. केचित् कृत्-ईकारात् लौघम् इच्छन्ति, न्यतः नदीवत् रूपम् । “लज्जोयम् इति मन्यते” । सन्वीघने लज्जो लज्जोः वा । “मातर्लज्जो भजस्व कश्चिदपरम् । “हे लज्जोः स्यात् दरिद्रा-
शाम् ।” &c. धातुपारायणे । १७ ।

18. Principal part :—तस्य दयिता (कर्तुं) भवति । दूर्वा-
काण्डम् (उपमान कर्तुं) । ‘The rest are Adjectives to दयिता ।

Prose order :—तस्य दयिता योषिद्वृन्दारिका, हंसनादिनी, दूर्वाकाण्डम्
इव श्यामा, न्यघोषपरिमण्डला (भवति) ।

Substance :—तस्य पत्नी स्त्रीरजम्, तथाहि सा मञ्जुभाषिणी कशाङ्गी
मुवर्णवर्णाभा लीणमध्या स्यूनितम्बा इति ।

Explanation in tika form—तस्य रामस्य दयिता प्रिया योषि-
वामी वृन्दारिका चेति योषिद्वृन्दारिका योषिच्छ्रेष्ठा इत्यर्थः “वृन्दारकत्राग-
कन्नरैः पूज्यमानश्च” * इति समास ।* तथा हंस इव नदितुं शोलमस्या इति
हंसनादिनी ‘कर्तव्युपमाने’ † इति णिनिः । अथवा हंसनादिनीशब्दः पारि-
भाषिकीऽप्यस्ति, यथा “गत्या नितम्बिनी या तु हंसनीलासुगामिनी । मत्तकीकिल-
मंशटा सा क्रिया हंसनादिनी” इति । .दूर्वाकाण्डमिव तत्तुल्या कशाङ्गी इत्यर्थः ।
दूर्वाकाण्डवत् श्यामवर्णति व्याख्यानं पुराणविरुद्धं तत्र गौरवकथनात् । श्यामा-

* The words वृन्दारकनाग & कन्नर are compounded in a
तत्पुरुष समास when they but signify excellence.

† इन् takes place after roots preceded by words
signifying objects of comparison to the agents. Thus,
श हंस इव नदति इति हंसनादिनी । इन् does not take place
when the object and not the nominative is compared.
Thus गृहं पर्वतनिव पश्यति इति पर्वतदर्शी is incorrect,

नास्यं पश्यति यस्तस्या निंस्ते दन्तच्छदं न वा ।

संशृणोति न चीक्तानि मिथ्यासी विहितेन्द्रियः ॥ १९ ॥

लक्षणमाह “श्रोते सुखीचसव्वाङ्गी यीषे तु सुखभीतला । तप्तकाचनवर्णाभा
सा स्त्री श्यामेति कथ्यते ॥” श्यामा वा अप्रमृता इति केचित् “अप्रमृताङ्गनायुष
श्यामा सोमलतीवधौ” इति विश्वः । तथा न्ययोधपरिमण्डला, तन्नचष-
माह “सनी सुकठिनौ यस्या नितम्बे च विशालता । मध्ये चीषा भवेत् या सा
न्ययोधपरिमण्डला ॥” अथवा “प्रसारितभुजस्येह मध्यभागदयान्तरम् । उष्ण-
धेय समं यस्या न्ययोधपरिमण्डला” इति अग्रपुराणे । केचित् दूर्ध्वाकाण्डमिव
न्ययोधपरिमण्डला, न्यग् कण्ठीति न्ययोधं अधःप्रमृतं परितोमण्डलं नितम्बमण्ड-
कम् यस्याः । दूर्ध्वाकाण्डमपि अधः प्रसरति नीपरिष्ठादित्याहः । अन्ये न
न्ययोधस्य वटस्थेव परिमण्डलं परिणाद्धी नितम्बभागं यस्याः इति । एवंभूता सा
भवति इति शेषः । पथ्यावत्तम् इत्यम् ।

Change of voice :—योषिदृन्दारिकया दयितया हंसनादिन्या दूर्ध्वः-
काण्डेव श्यामा न्ययोधपरिमण्डलया भ्रूयते ।

Derivation :—योषित्—युष्-इति । हंस—हन्-१, च् । “भवेत्
वर्णागमात् हंसः” इति निपातने वर्णागमः । श्यामा—श्ये-मन् । मण्डल—मण्डि-
कलच् । दयिता—दय-क्त ।

ताहारं हंसनादिनौ पञ्चौ ज्यौदितेव मधो वद्वररूपा । मे दूर्ध्वः-
काण्डेव ज्यौ कृशाशौ । मेहे श्यामारं नितम्बेन भूत्वा उ मधोदेश
शोष ।

His beloved wife is the best of all (loving) females, her voice
resembling that of a swan, with texture of golden hue, slender at
the waist and bearing resemblance to a stalk of grass

Q. Give the meaning of इन्दारक । Name some
of the words used in the same sense. Ans : The
original meaning is देव । Here means श्रेष्ठ । See above. Q.
Define हंसनादिनी and न्ययोधपरिमण्डला । Ans : See above, १९ ।

19. It consists of 4 sentences:—(1) असी (कर्त्तुं) मिथ्या (च्) विहितेन्द्रियः (विच) भवति । (2) यः (कर्त्तुं) तस्याः (सख्य) चाख्यम् (कर्त्तुं) न पश्यति । (3) यः (ऊर्ध्वं कर्त्तुं) दन्ताच्छदं (कर्त्तुं) न निंसे । (4) यः (कर्त्तुं ऊर्ध्वम्) उक्तानि (कर्त्तुं) न संयञ्चोति ।

Prose order :—यः तस्याः चाख्यं न पश्यति, दन्ताच्छदं वा न निंसे; उक्तानि च न संयञ्चोति, असी मिथ्या विहितेन्द्रियः ।

Substance :—यी हि जनः तस्याः वदनं न पश्यति, न च तस्याः वचनम् चाकर्त्तव्यति, तस्य चक्षुरादीनि इन्द्रियाणि विधिना इथा प्रदत्तानि ।

Explanation in tika form—यी जनः तस्य रामदयितायाः चाख्यं सुखं “वक्त्रास्ये वदनं गुच्छमाननं सपनं सुखम्” इत्यमरः । न पश्यति नाव-
संःकथयति । दन्ताच्छदयने अनेन इति दन्ताच्छदः शीघ्रः “शीघ्राधरी तु रदन-
च्छदो” इत्यमरः । तं वा न निंसे चुम्बति । निंस चुम्बने इति अदादिगणो-
यस्य निंस शतोः षट् । तस्याः उक्तानि मधुरभाषितानि, भावे क्तः । न सं-
यञ्चोति सख्यक् चाकर्त्तव्यति । “चर्ति यु इतिथ्यः” इति ग्यत्तनेपदम् अकर्त्तव्यत्वा-
दित्यधिकारात् । * असी पुरुषः मिथ्या इथा विहितानि कृतानि इन्द्रियाणि
चक्षुरादीनि यस्य तद्योक्तः । विधाया तस्य इथैव इन्द्रियाणि विहितानि इत्यर्थः
इन्द्रः चाख्या, “इन्द्रः सचीपतावन्तरात्मन्यादित्ययोग्योः” । तस्य इदम् इति इन्द्रि-
यम्, चक्षुरादि । तेषाम् आत्मधर्मत्वात् इन्द्रियत्वम् इति ष्यम् । अत्र तु
इन्द्रश्च ईश्वरीयं कृतम् इति इन्द्रियम् इत्येव अर्थः संगच्छते । इन्द्रियवृत्त्यात्वे
हेतुपदवर्जनात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः । इत्थं पद्यावक्तव्यम् ।

* “समो गच्छिष्याम्” । गम् च्छ after सम् take आत्मनेपद
when intransitive.] Taking सम् from this aphorism
apply the following. “चर्ति यु इतिथ्यः इति वक्तव्यम्” । According
to कात्यायन the roots च्छ, यु, and इत् after सम् take also आत्मने-
पद when intransitive. In the above sloka however सम् is
used in the transitive sense and therefore takes परस्मैपद ।

सारोऽसाविन्द्रियार्थानां यस्यासौ तस्य नन्दधुः ।

तस्यै कान्तान्तरैः सार्द्धं मन्येऽहं धिङ्निमज्जधुम् ॥ २०

Change of V.—दृश्यते येन निंश्यते दन्तच्छदः, संयूयन्तं...अनेन विहितेन्द्रियेषु भूयते ।

Derivation :—आस्यम्—अस्-ण्यत् । निंसे—निंस-लट् । लुङ्—अनिंसिष्ट । लिट्-निनिसे । इन्द्रियम्—इन्द्र-घ (इय) । विहित—वि-धा-क्त अधात् लुङ् ।

वे व्यक्ति ताहार वदन निरोक्षण कुरिते पाय ना, ताहुर वाका अनिते पाय ना, ताहार चक्षु कर्णादि श्रेष्ठिय रूपा प्रपठ ह्येवाच्छे ।

He who does not see her face, nor kisses her lips, nor attends her utterances, has been endowed with senses to no purpose.

Q. Account for परस्मैपद in संयुयति । Ans : see the footnote. Q. Parse निघा । Ans: अव्ययम् । भवति इति क्रियाविशेषणम् । Q. Give the derivative appropriate meaning of इन्द्रिय here . Ans:—see above. १६ ।

20. (1) अहम् (कर्तृ) इति (जज्ञं कर्म) मन्ये । (2) अहं (कर्तृ) इन्द्रियार्थानां (सम्ब) सारः (वि, विष) भवति (जज्ञम्) (3) असां यस्य असा (जज्ञम्) (4) तस्य नन्दधुः भवति (जज्ञम्) (5) तस्यै (अधि) कान्तान्तरेः (सार्द्धं योगे द्वितीया) मज्जधुम् (धिक्कर्म द्वितीया) इति (इति मन्ये) इति पूर्व्वेण अन्वयः ।

Prose order :—असौ इन्द्रियार्थानां सारः, यस्य अहो तस्य नन्दधुः तस्यै कान्तान्तरेः सार्द्धं निमज्जधुम् धिक् इति अहं मन्ये ।

Substance :—असौ सौता भोग्यवस्तुनाम् सारतुल्या । यस्यै सा पदे तस्य महान् आनन्दः । श्रयायां स्त्रीभिरपराभिः सह शयन जुगुप्सितम् इति सं प्रतिभाति ।

Explanation in tika form :—असौ सौतेव इन्द्रियस्य असां विषयाः अकचन्दनवनितादयः तेषां मध्ये सारः स्थिराश्रयिण्या । श्रेष्ठा इत्यर्थे सौ

न तं पश्यामि यस्यासी भवेन्नोदेजया मतेः ।

त्रैलोक्येनापि विन्दस्व तं क्रीत्वा सुकृती भव ॥ २१ ॥

इति स्यात् । "सारी बले स्थिरांश्च न्याथ्ये क्रीवं वरे त्रिषु" इत्यमरः । "यतश्च निर्धारणम्" इति निर्धारणे षष्ठी । सक्चन्दनवनितादीनां सर्वेषामिव भोग्य-
वस्तुत्वे एकजातीयत्वम्, अतः एकजातीयेभ्यः पृथक्करणरूपं निर्धारणम् । "न निर्धारणे" इति न समासः । यस्य पुरुषस्य असी सीता विद्यते तस्यैव नन्दधुः
वानन्दः नन्दः प्रातीः अघुच् । तस्ये श्रय्यायां कालान्तरेः अन्याः कालाः
कालान्तराणि तैः साङ्गे अन्यस्त्रीभिः सह निमज्जथुं श्रयनं धिक् "उभ-
संश्रयः स्याथि धिगुपर्यादिषु त्रिषु" इति धिगुयोगे द्वितीया । इति अहं मन्वे
षवधारयामि । तथा साङ्गं श्रयनं शीभनमित्यर्थादुक्तं भवति । पद्यावक्रमं
धनम् ।

.Change of voice :—सारीष अमुया भूयते...यस्य अमुया (भूयते)
इस्य नन्दधुना (भूयते)...मया मन्वते ।

Derivation :—नन्दधुः—नन्द-अघुच् । लट्-नन्दति । लुङ्-अनन्दीत् ।
निमज्जथुम्—नि-निञ्ज-अघुच् । लट्-मज्जति । लुङ्-अमाङ्गीत् । सिट्-
मज्ज, ममज्जिथ ममङ्कथ ।

सीता भोग्य वस्तु मध्ये सारिसदृश । से शारि, तारि अत्रात्
मानन् । अथान् अत्र कान्तर सहित श्रयनं अकारजनक वलिना
विधि इति ।

She is the pith as it were, amongst all the objects of senses. There
is joy for him to whom she belongs. Lie on a bed with a female
other than herself.

Q. Expound the Samas in कालान्तरेः and name

it. Ans : अन्याः कालाः कालान्तराणि तैः । मयूर्यसंवादिषमासः ।

Q. Give the meaning of सारः । Ans : See above । २० ।

21. It consists of several sentences (1) अहं (कर्त्तृ)

वि (कर्म) न पश्यामि । (2) असी (कर्त्तृ) यस्य मतेः (सम्) उदेजया

(विष्) न भवति । (3) तां (कर्म) क्रीत्वा (व्यम्) विन्दः (विष्) वन सुकृती (विष्) भव । त्रैलोक्येन—करणेन ।

Prose order—असी यस्य मतेः उद्देजया न तं न पश्यामि । त्वं त्रैलो-
क्येनापि तां क्रीत्वा विन्दः त्वं सुकृती भव ।

Substance :—नास्ति कश्चित् ताडयः पुंस्यः यस्य नागसं न सा विनो-
दयति । यदि तां लब्धुं ते त्रैलोक्यमपि विनाशं नञ्चेत् तदपि स्त्रीकरणस्य,
तां लब्धुं सुकृती भव ।

Explanation in tika form :—असी सीता यस्य मतेः वेतसः
“कर्म कर्मणोः कृति” इति कृदर्थोने कर्मणि षष्ठी । उद्देजया उत्कम्पिका विन-
शोभजनयित्री इत्यर्थः । “अनुपसर्गांल्लिप्पविन्दे” * त्यादिना शः । न भवेत् तं
जनं न पश्यामि, अतः त्रयथैते स्त्रीकाचेति त्रिलोक्या ततः स्वार्थे षष् । अथा
इवासां स्त्रीकानां समाहारः इति त्रिलोक्ये विनुसनासः, त्रिलोक्ये एव त्रैलोक्यं
स्वार्थे षष् । तेन त्रैलोक्येन त्रिभुवनविजितयेनापि तां क्रीत्वा लब्धुं विन्दः
साभवात् सन्, अनुपसर्गांल्लिप्पविन्देत्यादिना पूर्ववत् शः प्रत्ययः । “साभं
विन्दति विन्दते † इति विद् धातोः षष् साभार्थत्वम् । त्वं सुकृती भव
पश्चितो भव पाश्चत्यनस्य त्रैलोक्यमात्रेणापि स्त्रीरत्रं लब्धमिति । “कृतम्
अनेन इति कृतो कुशलः इष्टादिभ्यः ङन्, सु कृती इति सुकृती । इत्
पथ्यावक्तम् ।

Change of V.—स न दृश्यते यस्यासुया भूयेत उद्देजया मतेः
विन्दे न लया सुकृतिना भूयताम् ।

Derivation.—उद्देजया—उत्-एजि-शः । त्रैलोक्यं—त्रिलोक्य-षष् ।

* “अनुपसर्गांत् लिप्प विन्दे धारि पारि वेदि उद्देजि वेति साति सर्दि-
अथ” । The affix श takes place after these not following
prefixes. Thus : लिप्पः विन्दः धारयः पारयः वेदयः उद्देजयः &c,

† “वेति वेद विद शानि विन् विद विचारणे । विद्यते विद स्वनायां
साभे विन्दति विन्दते ५”

नेवेन्द्राणी न रुद्राणी न मनावी न रोहिणी ।

बह्व्यानी न चान्नायी तस्याः सीमन्तिनी समा ॥ २२ ॥

विन्द—विद-शः । लट्—विन्दति, विन्दते । क्रीत्वा—क्री-त्वाच् । लृट् क्रीषति, क्रीषते । लुङ्—चक्रीषीत्, चक्रीषत् । लिट्-चिक्रिये, चिक्राय ।

এমন লোক দেখিনা যাহার চিত্ত সে চঞ্চল না করে । ত্রৈলোক্য দিয়া তাহাকে ক্রয় পূর্বেক লাভবান হইয়া আপনায় পাণ্ডিত্য প্রদর্শন করুন ।

I do not find any one to whose mind she is not a perturber. Being a gainer in purchasing her by the three worlds, mayest thou be blessed.

Q. Account for the formation of उदेजय and विन्दः and the 6th case in मनेः । Ans : See above. Q. Expound the samas in नै लीक्यम् । Ans : See above । २१

22. (काचित्) सीमन्तिनी तस्याः समा न भवति । The rest are Nominatives to भवति ।

•Prose order :—इन्द्राणी न, रुद्राणी न, मनावी न, रोहिणी न, बह्व्यानी न, चान्नायी च न ; (काचित्) सीमन्तिनी तस्याः समा न भवति ।

Substance :—सीतायाः समा न सखी, नच पार्ष्वती, नैव शतकृपा नवा रोहिणी.नच बह्व्यानी, नहि अग्निपत्नी, न कश्चमपि अपरा नारी इति ।

Explanation in tika form :—अन्या अपि स्त्रियः समीति पिदाह, नैवेत्यादि । इन्द्राणी इन्द्रस्य पत्नी सखी न, "इन्द्र बह्व्य भव शर्व्वं रुद्र सइ हिम अरन्ध्र यव यवन मानुष-चाचार्याचामानुक्" इति ङीप् आनुगागमश्च । रुद्राणी रुद्रभार्या, पार्ष्वती न समा, मनावी मनोः पत्नी शतकृपा च न समा । "मनोरी वा" इति भीकारः ङीप् च । पत्ने ऐकारः चतः मनायी । तथा रोहिणी चन्द्रभार्या, रोहित इत्यञ्जान् "बर्षान् अनुदात्तान्" * इत्यादिना ङीप्, तकारञ्च

* After a word expressive of colour ending in a gravely accented vowel and having the letter न as its

च नकारः । न समा इत्यर्थः । तथा वरुणानी वरुणपत्नी च न समा इति शेषः ।
 ङीप्, चानुगागमश्च । अग्रायी अग्निभाय्यां स्वाहा देवी न समा • इति शेषः ।
 “वषाकपि अग्नि कुसित कुसिदानामुदानः” * इति ङीप् एकारादेशश्च ।
 सीमन्तः “सीमन्तः कथ्यते स्त्रीणां केशमध्ये च पङ्क्तिः” इति हलायुधुः, विद्यते
 यस्या इति सीमन्तिनी स्त्री “स्त्री योषिदवसा योषा नारी सीमन्तिनी वधूः” इत्य-
 मरः । तस्याः रामदयितायाः समा तुल्या न “तुल्यायैरतुलोपमाभ्याम् दतीया
 अन्वतरस्याम्” इति षष्ठी । पत्ने दतीया । सर्वत्र नञ्सम्बन्धात् इह नञ्सम्बन्ध
 उपपद्यते । केचित् सीमन्तिनी प्रशस्तसीमन्तवती इति इन्द्राग्राहिविशेषणम्
 इत्याहुः । ‘वरुणानी न नागाधी’ इति पाठान्तरं नवयप्रयोगिन प्रकम्पङ्कदीर्घं
 निरस्यते । वृत्तं पद्यभावज्ञम् ।

Change of V.—इन्द्राग्रा, रुद्राग्रा, मनाग्रा, रोहिण्या, वरुणाग्रा,
 अग्राया...सीमन्तिन्या समया (भ्रूयते) ।

Derivation.—इन्द्रः—इन्द्रि-रः । रुद्रः—रुद्र रक् । “सीरोदीत यत्
 अरोदीत् तत् रुद्रस्य रुद्रत्वम् ।” इति श्रुतिः । मनुः—मन्-उः । स्त्रियां मनादी
 मनाधी इति पदद्वयम् । रोहिणी—रोहित-ङीप्, तकारस्य नकारादेशः ।
 वरुण—व-उमन् । अग्निः—अङ्ग-निः ।

ना ऐलपत्नी सती, ना पार्वती, ना मरुपत्नी, ना रोहिणी, ना वरुण-
 पत्नी, ना श्वाहा देवी, कोन नारोई ताहार तुल्य नहे ।

No female not even the wife of Indra, or of Rudra, or of Manu,
 not even Rohini, neither the wife of Varuna, nor of Agni, is equal
 to her.

penultimate letter (उपधा), the word not being a sub-
 ordinate in a compound, the feminine affix is optionally
 ङीप् and न is substituted in the room of त । [Bal.] Thus
 from रोहित (red) are रोहिता and रोहिणी । Her colour
 being supposed to be red. २२ ।

* वषाकपाधी, अग्राधी, कुसिताधी, कुसिदाधी ।

प्रत्युचे राक्षसेन्द्रस्तामाश्वसिहि विभेषि किम् ।

त्यज नक्तश्चरि क्षीभं वाचाटे रावणो ह्यहम् ॥ २३ ॥

Q. Give the feminine forms of इन्द्र, इदं, मत्तु, वरुच, अहम्, and justify the forms. Ans : See above. Q. Give the derivative meaning of क्षीमन्निनी, and account for the 6th case in तस्याः । Ans : See above.

23. It is a compound sentence consisting of 5 sentences (see below). २३ ।

Prose order :— (1) राक्षसेन्द्रः तां प्रत्युचे । (2) आश्वसिहि (3) किं विभेषि (4) हे नक्तश्चरि ! क्षीभं त्यज, (5) हे वाचाटे ! अहं हि रावणः ।

. Substance :—रक्षोनाथः तां सूर्यवस्त्रां प्रत्युचरेणाह, आश्वसता भव, मा विभोहि अथे निशचरि मनःक्षीभं विसुच, कुत्सितभाषिणि किं न अरसि यदहं नास्मा रावण इति ।

Explanation in tika form :—राक्षसेन्द्रः रावणः तां सूर्यवस्त्रां प्रत्युचे प्रतिवचनमुक्तवान् । आश्वसिहि त्वं शिदं त्यज, अत्यर्थं शीके मा निमाङ्गीः । किं विभेषि तापसकान् इति श्रेयः । नक्तश्चिति अव्ययम्, नक्तं रात्री चरति इति तत्सम्बोधने नक्तश्चरि अयि राक्षसिन् [“चरेटः” इति टः] क्षीभं दुःखं मयि क्षीभं वा त्यज । अवि वाचाटे वाचाखि बहुनिन्द्यभावशरीरे इति यावत्, “स्या-ज्ज्याकस्तु वाचाखी वाचाटो, बहुगर्ह्यवाक्” इत्यमरः] “वाचजाटपी बहु-भाषिणि”* इति वाटच् प्रत्ययः । अहं हि रावणः । अनेन आत्मोक्तत्वं ज्ञाप-यति [विश्ववसः अपत्यं पुमान् इति रावणः, विश्ववसी रवणादेशः । यथा सव्य-भृतानि रावण्यति* विव्रासवतीति रावणः । अहवा इवते हिमसि इति रवणं, भृशोत्सवसेति रावणः हिंस्रधर्मत्वात् ।] एतेन अहं चराचराचाम् भौवर्षीः इति च सूचितम् । इति पथ्याः नाम ।

* “कुत्सिते” इति वक्तव्यम् । यः कुत्सितं बहुभाषते स वाचाटः वाचाखि इति । यस्तु सव्यक् बहु भाषते स वाष्पी ।

मामुपास्य दिदृशामान् याष्टीकव्याहृतो हरिः ।

आम्नालाभीन्मुखो दूरात् काक्षेयानादरक्षितः ॥ २ ४

Change of V.—प्रत्यये राक्षसेन्द्रेषु सा, आम्नास्यताम्, भोयतां किम्, लक्ष्यतां... चीभः,... मया राक्षसं भूयते ।

Derivation :—प्रत्यये—प्रति-न्-लिट् ए । आम्नासिद्धि—आ-प्रस-लोट् ङि । लुङ्-आम्नासीत् । विभेवि—भी लट् सि । लट् विभेति, विभितः विभीतः, विभ्यति । लुङ्-अभेवीत् । ल्यङ्-ल्यङ्-लोट् ङि । लुङ्-अभ्यासीत् । नक्तश्चरि—नक्तन्-चर-टः, ऊीप्, सम्बोधने । वाचाटा—वाच्-चाटच् ।

ब्रह्मसगतिं अत्र्युत्तरं दातेन कश्चिदेन, आम्नास्य ह०, किं तत्र ? हे निशाचरि क्रोधात् उग्रं कर । वाचाटम् ! आम्नि रावण ।

The lord of the demons said to her in reply. Thou night-ranger, console thyself ; why dost thou fear ? Give up thy regrets. O thou reviler, (know) for certain, I am Ravana.

Q. Distinguish between वाचाट and वाच्यी ; show the fitness of the forms. Ans : Fitness.—एतद् वाचाटपदैर्न

सा इया मन्दभाषिणी इति भ्रम्यते । Q. Show the significance

Of रावणः । Ans : रावण्यति विशासयति जगत् इति रावणः । अनेन तस्य जगद्दीवचलं भ्रमितम् । तथाहि रामादयम्—“यस्मात् लोकादयं चेतत् रावित भयमागतम् । तस्मात् त्वं रावणो नाम नामा दीरो भविष्यसि ।” अथवा अयम् अचिद्वचसा जगद्विजयी खलु रावणः, न तं क्वचित् विक्रमेण अतिशयितुम् अर्हति इति भावः । २३ ।

24. Principal part :—हरिः (कर्तृ) माम् (कर्म) उपास्य ।

Adj. to हरिः—दिदृशामान्, याष्टीकव्याहृतः, आम्नालाभीन्मुखः and रक्षितः । दूरात् क्षियाविवेशम् । काक्षेय करवेण । अथवा मया इति उक्तपदस्य विशेषणम् ।

Prose order :—याष्टीकव्याहृतो दिदृशामान् आम्नालाभीन्मुखः, दूरात् काक्षेय अनादरितः हरिः माम् उपास्य ।

Substance :—इन्द्र एव स्वयं मया चवशादहः मन दारपाखेन व्याहृती-
ऽपि च मां द्रष्टुमिच्छः मदाशां पालयितुकामश्च मां सिधेवे ।

Explanation in tika form :—यटिः प्रहरश्चमेवानिति याटीकाः
द्वारिनिष्ठा यटिप्रहरश्चकपुरुषाः [“शक्तियन्वीरीकक्”] इति ईकक् । तैः
वेवयाह्विभिव्यांहृतीऽपसारितोऽपि दिदृक्षावान् द्रष्टुमिच्छावान् आशालाभांश्च
मदाशाखाभनिमित्तम् उत्सुखः उत्सुकः आशालाभोत्सुकः इति पाठे आशा-
नाभेन आशालाभे वा उत्सुकः इति तृतीयासमासः सप्तमीसमासो वा ।
“प्रसूतोत्सुकाभ्यां तृतीया च” इति सूत्रवलात् । दूरान् समीपाममनाद्योग्यत्वात्,
“दूरान्तिकार्थेभ्यां द्वितीया च” * इति चकारान्, दूरान् इत्यत्र पञ्चमी । कृत्-
मितम् अच् काचं कृष्टटिः तेन इन्द्रियसामान्यवाचिनीऽचशब्दस्यात्र प्रकरणात्
चतुरेव इति ज्ञेयम् । [“का पय्यचयोः” इति कुशब्दस्य कादेशः तत्पुरुषे
यथा कत्सितम् अचि यस्यति तेन बहुव्रीहौ “बहुव्रीहौ सकृच्चऽणोः स्वाकान्
चच्” इति षच् प्रत्ययः । काचेषु मया इत्यर्थः । ईपदश्च काचम् इति चतुरचिः ।
तदा कटाचं तात्पर्यम्] अनादरेण अवशया ईचितः, अवलोकितः हरिरिन्द्रः
। “यमानिलन्दुचन्द्राकेविवशुसिंहान्यवर्षजेषु । यकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिर्ल
ःवतु” इत्यमरः] माम् उपास्य सेवितवान् आसिलंङि रूपम् । उर्णं पथग्रावक्रुम् ।

Change of V.—अहं उपाखे दिदृक्षयित्वा याटीकव्याहृतेन हरिचा
आशालाभोन्मूखेन...अनादरेचिनेन ।

Derivation.—उपास्य—उप-आस-लङ् । लुङ्-आसिष्ट, सिट्-
आसाञ्चक्रे । दिदृक्षावान्—(दृष्ट्+सन्+चः) दिदृक्षा—मनुप् । याटीक—
यटि-ईकक् । व्याहृत वि-आ-हृन्-कर्मणि कः ।

हेल्ल आमा कर्तृक अवच्छापूर्वक अवलोकित हईयाँ ओ आमार
दारपालं कर्तृक अपगाद्रित हईयाँओ आमार दर्शनप्रप्तानी हईयाँ दूरे

* Words signifying distance or closeness if not
adjectives have the 2nd 3rd & 5th case endings. Thus
दीमल दूरं दूरीं दूरान् वा वनम् । Adj. दूरः पन्थाः ।

विरुद्धान्दीद्यधारायः कुलिशो मम वक्षसि ।

अभिन्नं शतधात्मानं मन्यते बलिनं बली ॥२५॥

अवशान् पूर्वक आशत्र आञ्जा लातेत्र निमित्त उद्देशक चित्त आशत्र
उपगमना कत्रिग्राहिन ।

Indra, with a desire to have a sight and "looking up for my
commands" though seen from a distance "slightingly with scornful"
eyes, and repulsed by the porter the cane-bearer, waited upon me.

Q. Parse दूरात् । Ans : दूरम् दूरेण दूरात् इति प्रातिपदिकाय-
मात्रे भवति । अतः अधिकरणविवक्षा, अत्यन्तसंयोगी वा । अथवा क्रिया-
विशेषणम् । अव्ययमिति केचित् । २४ ।

25. Principal part :—कुलिशः (कर्त्तृ) आत्मानं (कर्म) बलिनं
(कर्मविशेषणम्) मन्यते । Adj. to कुलिशः—विरुद्धान्दीद्यधारायः । अभि-
न्नम्—Adj. to आत्मानम् । शतधा=Adverb.

Prose order :—बली विरुद्धान्दीद्यधारायः कुलिशः मम वक्षसि शतधा
अभिन्नं आत्मानं बलिनं मन्यते ।

Substance :—मदवक्षसि निपतितं वज्रम् कुण्डितमेव आसीत् । तथापि
वज्रं यदा अपश्यत् यथा न तत् सञ्चूर्णितमसूत् तदा तत् वज्रम् आत्मानं ससारं
मन्यतेष्व ।

Explanation in tika form :—वज्रमस्यासीति बली बलवान्
इत्यर्थः । मम वक्षसि प्रक्षिप्तः इति शेषः । विरुद्धानि भग्नानि उद्देश्याणि महानि
धारायाणि यस्य स कुलिशः वज्रः मम ["ङादिनी वज्रमस्त्रे स्यात् कुलिशं भिदुरं
पविः" इत्यमरः] मम वक्षसि पतितः विनष्टतौष्णधारश्च शतधा शतप्रकारं
प्रकारेणाच् प्रत्ययः, अभिन्नम् अखिन्नम् आत्मानं स्वं बलिनं सारवन्तं मन्यते ।
अहो सारवान् अहं यत् हृदं रावणवक्षसि पतितोऽपि न शतधा भयोऽस्मि इति
स्वस्य सारवन्ताम् अनुभवति इत्यर्थः । असुरसमूहविदारणादपि हृदमेव तस्या-
धिकसुत्कर्षस्थानमिति गम्यते । तस्य देवतारूपत्वात् बलम् आत्मज्ञानञ्च विद्यते

कृत्वा लङ्काद्रुमालानमहमैरावतं गजम् ।

बन्धनेऽनुपयोगित्वान्नतं दृणवन्दत्यजम् ॥ २६ ॥

इत्यपि श्रुयम् । अथवा उत्प्रसास्यङ्कारः । वञ्चयापि यस्य हृदयं न द्रुयति स्थिते तस्मिन् किं विभेषि इति बलुधनिः । वृत्तं पद्यावक्रमम् ।

Change of voice :—धारायेण कुलिशेन अभिन्नः आत्मा मन्वते वली वलिना ।

Derivation :—विरुद्र—वि-रुद्र-कर्त्तरि क्तः । लट्-रुजति । लुङ्-अरीचीत् । अभिन्न—न-भिद्-कर्मणि क्तः । लट्-भिन्नति, भिन्ति ; लुङ्-प्रभिदन्, अभिन्तीत्, अभिन्ति । मन्वते-मन-लट् । लुङ्-अमंसा । वली—वलि-इन् । कुलिशः—कुलिनः पर्यतान् श्यति नाशयति इति कुलिशः । कुलिन्-शी-क्तः । श्यति-लट् । वलस्—वल्-असुन् । आत्मन्—अत-मनिन् ।

वज्र रावणदंके पतित इत्यादि हेहार तीक्ष्णधार भङ्ग इत्यादि गण कश्चि उहा निद्रे मत्तधा चूर्ण इहेल ना । तारा प्रेषिया बलवान् वज्र क्षापनाके समार वलिना मने करिण ।

The powerful thunderbolt feels itself strong finding itself not broken to a hundred pieces as it fell on my chest and got its sharp edges blunted.

Q. Give the derivative meaning of कुलिशः । Ans :

See above. Q. Show the significance of विरुद्रोदय

धारायः । Ans : “अक्रुद्धमक्रिन्वपि सारवत्या” वञ्चं दशाननवचसि पतितम् कुण्ठितञ्च सत्तर्ह्यचसः सारवत्त. व्योतयति । २५ ।

26. Principal part :—अहं (कर्त्ते) ऐरावतं (गजम् इत्यनेन एकविभक्ति) गजम् (कर्म) अत्यजम् । Adj. to गजम्—लङ्काद्रुमालानम् and गतम् । बन्धने—विषये । अनुपयोगित्वात्—उत्तौ । दृणवत्—अत्ययम्, क्रियाविशेषणम् । कृत्वा—व्यम् ।

Prose order. :—अहम् ऐरावतं गजं लङ्काद्रुमालानं कृत्वा बन्धने अनुपयोगित्वात् नतं (तं) दृणवत् अत्यजम् ।

Substance :—अहम् ऐरावतं नाम गजं लङ्कास्थिते इच्छे वृद्धा विनतं प्रीत्य दृष्ट्वाय मन्वमानः तमहं परित्यक्तवान् ।

Explanation in tika form :—अहम्, इरा चापः सन्नि चक्रिन्निति इरावान् समुद्रः तत्र जातः ऐरावतः तम् ऐरावतं गजं इन्द्रस्य हस्तिनम् ।^{१०} आह्वी-
यते अस्मिन् इति आलानम्, अधिकरणे ल्युट् । ईकारस्य च आकारः । लङ्कादुमः
लङ्कास्थितोऽहः एव आलानं बन्धनसम्भः यस्य तेषाम्भूतम् [“आलानं बन्धनसम्भं”
इत्यमरः ।] कृत्वा बन्धने अनुपयोगित्वात् स्वयमेव वशीभूतत्वात् अनु-
पादयत्वात् । गतं गम्यं तं दृष्टवत् दृष्टमिव मत्वा दृष्ट्वाय मन्वमानः अत्यज-
त्यक्तवान् । इच्छे आबद्धी यदा सः अतीव विनतीऽभवत् तदाहं तम् असारमव-
सोक्तं मायं मम हस्तिवत् सारवान् इति विविधं दृष्टवत् अत्यजम् इत्यर्थः ।
[अथवा न तम् इति पदच्छेदः तं गजं दृष्टवत् दृष्टेन तस्य दृष्टवत्, “तेन तस्य
क्रिया चेत् वतिः” * इति वतिः न अत्यजम् अपितु अत्यजमेव इति केचित्,
अत्र ऐरावतबन्धनेन सहेन्द्रविजयः अभिहितः । अतः पर्यायीक्तमलङ्कार-
सूचकं यथा “पर्यायीक्तं यदा भङ्गा गम्यमेवाभिधीयते ।” †

Change of V.—लङ्कादुमालानः मया ऐरावतः गजः गतः अत्यज्यत ।

Derivation.—द्रुम—द्रु-म । आलान—आ-ली-अधिकरणे ल्युट्
ऐरावतम्—इरावत्-अण् वितीया । अत्यजम्—अङ्ङि रूपम् । लुङ् अत्याचीत् ।
दृष्टवत्—दृष्ट-वतिः ।

आमि ईरावत् इच्छोके लङ्कास्थित वृद्धे वक्त्रे करिष्या विनतं
देविष्या वक्त्रेण उपगृह्ण नरे भविष्या कृपत्रं त्याग करिष्यामि ।

Rendering a tree of Lanka the tying post to the elephant Air-

* वतिः (वत्) takes place in the sense of resemblance
when there is but a verb.

† The figure of speech पर्यायीक्त is when the intended
object is told not by what expresses but by what
suggests,

आहोपुरविकां पश्य मम सद्भवकान्तिभिः ।

ध्वस्तान्धकारेऽपि पुरे पूर्वेन्दोः सन्निधिः सदा ॥ २७ ॥

Itata which was humble, I dismissed it slightly like grass, not being worth the binding.

Q. Show the grammatical relation of दृषवत् ।

Ans : दृषवत् इति पदम् अत्यजम् इत्यनेन अन्वितम् । क्रियया एव वति-
स्यदानस्य अन्वयो भवेत् । अतः दृषवता जनेन इत्यर्थे न स्यात् । २६ ।

27. It consists of two sentences :—(1) त्वं (ऊर्ध्वं कर्तुं)
मम (सख्यं) आहोपुरविकाम् (कर्म) पश्य । (2) मम (सख्यं) पुरे
(अधि) पूर्वेन्दोः (सख्यं) सन्निधिः (कर्तुं) अस्ति । Adj. to पुरे—अस्मान्-
कारे । सद्भवकान्तिभिः—अस्त इति क्रियायाः अस्तौ कर्त्तरि-टतीया ।

Prose order :—मम आहोपुरविकां पश्य, सद्भवकान्तिभिः अस्मान्-
कारेऽपि पुरे सदा पूर्वेन्दोः सन्निधिः ।

Substance :—पश्य मे दर्पोद्दीपकम् सामर्थ्यम् । मणिकिरणैः तिरि-
हतेऽपि अन्धकारे अन्धः ससुपागत्य पूर्णवयव एव मां सदा सपासे ।

Explanation in tika form :—मम आहोपुरविकां, अहो अहं
पुरवः महिमान्वित इत्यर्थः, इति अहोपुरवोः, सुसुपासमासः । तद्वाचः
आहोपुरविका “आहोपुरविका दर्पोऽया स्यात् सन्ध्यावनात्मनि” इत्यमरः ।
मनोःसादित्वात् हुञ् । * यदा अहमेव पुरवो यत्रेति सन्ध्यावनायामाहो-
पुरविका । निपातः । कार्यसिद्धावपि तत्साधने इतिः तां पश्य अर्थात्कथं ।
सन्नि उतमानि रुद्रानि तेषां कान्तिभिः प्रभाभिः अस्तः नाशितः अन्धकारो
यत्र तथाभूते पुरे “पुरं शरीरे नगरे मृष्ट पाटलिपुरयोः” इति हेमः ।

* “इह मनोःसादिभ्यश्च” । हुञ् (कश्) takes place after
words signifying a couple of objects or मनोःश्च &c. such as
मनोःश्च, शिखरुप, अशिरुप, ह्यार, श्राद्धय &c. Thus शिखोपाध्यायिका,
मनोःश्चकम् ।

द्वतरत्नसुप्रतीयोगो रत्नोभ्यो करदो दिवि ।

पूतक्रतायीमभ्येति सत्रपः किन्न गोत्रभित् ॥ २८ ॥

मम नगरे सदा पूर्णेन्दोः पूर्णचन्द्रस्य सन्निधिः सामीप्यं वर्तते । न पुनः तेन कृत्यं, रत्नप्रभाभिरेव तत्कृत्यस्य कृतत्वात् । प्रयोजनाभावेऽपि भीत्या पूर्णचन्द्रो लक्षति ; देवैरपि भीत्या नासौ पीयते । चन्द्रप्रभाणि च रत्नानि मम मन्वीति सूचितम् । उदानालङ्कारः । “उदानं वस्तुनः सम्यत्” इति लक्षणम् । समुच्चयालङ्कारश्च । * इत्थं पद्यावक्तव्यम् ।

Change of V.—आङ्गीपुरुषिका इत्यंतां सन्निधिना (भूयते) ।

Derivation :—आङ्गीपुरुषिकां—आङ्गीपुरुष-वुञ् । अक्ष—अक्षन्-कर्त्तरि क्तः । अक्षसत्, अक्षंसिष्ट—लुङ् । पुरुषः—पुरि-ईङ् शिथे, इति शी-उः, नि । इन्दुः—उनति भुवं क्लिप्ता करोति इति इन्दुः । उन्द-उः ।

आम्बर कम्पता देध । नाना मूर्त्त रत्नर आलोकके आम्बर पूत्रे अंककार विनष्टे इहेलेण पुर्णचन्द्रेण अर्कदा आविर्भाव रहियाहे ।

Behold my pride, there is always in my city the presence of the full moon, though its darkness is expelled by the lustre of the brilliant jewels.

Q. Give the meaning of आङ्गीपुरुषिका Ans : काथ्येसिरी अपि तत्साधने इति । (See above) c. f “निजमुज्ज्वलाङ्गीपुरुषिकाम्” भर्तृ इति । Q. show the significance of पूर्णेन्दोः । Ans :

(See above). Q. Give the derivative meaning of रत्नम् । what do you understand by कम्पारव । Ans :

रमते अत्र इति रत्नम् । रत्नं धातोः नः, तान्नादिप्रथम । कम्पारवमित्यत्र रत्न श्लेषवाचित्वम् । अथाहि “जाती जाती यदुत्कृष्टं तद्रत्नमभिधीयते ।”

(1) * उदानम् a figure of speech which describes superabundance of prosperity. (2) समुच्चय a figure of speech consisting in joining together two or more things connected in idea with reference to some common action,

28. Principal part :—गोत्रभित् (कर्त्) पूतकृतार्थी (कर्त्)
 किं न (जम्) अभ्यति । Adj. to गोत्रभित्—इतरत्रः, अतीद्योगः, करदः,
 and सत्रपः । रक्षीभ्यः—सम्प्रदानम् । दिवि—अधि ।

• Prose order—इतरत्रः (अतएव) अतीद्योगः रक्षीभ्यः करदः गोत्र-
 भित् दिवि सत्रपः (सन्) पूतकृतार्थी न अभ्यति किम् ।

Substance :—इन्द्रः रक्षीभिः रवानि अपहृतानि विलोक्य उद्योगं विहाय
 दत्त्वा च तेभ्यः करं तथा क्रियम् अनुभवति यथा निजपत्नीसकाशेऽपि आनत-
 शिराः वर्तते, चिन्तयति च यथा सा आत्मानं कापुरुषपत्नीं मन्यते इति ।

Explanation in tika form :—इतम् अपहृतं रवम् ऐरावतादिकं
 यस्य स तथोक्तः अतएव अतः गलितः उद्योगः उद्यमः यस्य तथाभूतः, तथा दिवि
 स्वर्गोऽपि रक्षीभ्यः राक्षसैभ्यः, करो राजयाज्यं विभम् “बलिहस्ताश्रवः कराः”
 इत्यमरः । तं ददातीति करदः “आतर्थोपसर्गे” इति कः । राजयाज्यं विभं
 यच्छन्नित्यर्थः । गोत्रभित् इन्द्रः । गां वायन्ते इति गोत्राः, गोत्रान् पर्वतान् भिन-
 ताति गोत्रभित्, पर्वतपक्षशातनः, “सत्-स्-द्विष-दुष्ट-दुष्ट-युज-विद-भिद-किद-
 ज-नी-राजासुपपन्नोऽपि क्विप्” इति क्विप् । अनेन राक्षसस्य बलीयस्त्वं सूचितम् ।
 उत्रपः सलज्जः सन् पूतकृतोऽइन्द्रस्य पत्नीं पूतकृतार्थी शची [“पूतकृतोः ऐ च”
 इति पूतकृतः इत्यस्मात् स्त्रियां ङीपि ‘ऐ’ आदेशः ।] स्वभाष्यामपि नाभ्यति
 अभिगच्छति किम् ? अपितु वनितासकाशेऽपि क्रियम् अनुभवति इत्यर्थः ।

Change of voice :—इतरत्रेण अतीद्योगेन...करदेन पूतकृतार्थी
 अभ्येते सत्रपेण...गोत्रभिदा । •

Derivation. —रव-रव-नः । करदः—कर-दा-कः । पूतकृतार्थी—
 पूतकृत-ईप् । गोत्रभित्—गोत्र-भिद-क्विप् । अपा—रप्-अङ् । रपते-लट्,
 त्रपिष्ट अत्र लुङ् ।

इन्द्रेण रवम् अपहृतुं इहेत्याहे । से उद्योगान्शुभ्र इहेत्या पठित्याहे,
 अर्पे अवहान करियाँ से राक्षसदिपके कर दिडेहे । से कि
 नज पत्नीर निकटेँ जलज्जतावे गमन करे ना ?

Does not Indra the piercer of mountains feel ashamed to approach

अतुल्यमहसा साहै रामेण मम वियङ्घः ।

द्रपाकरस्तथाप्येष यतिष्ये तद्विनियङ्घे ॥ २८ ॥

(even) his wife? Indra, who is robbed of his jewels, has lost off all his energies and pays, although in heaven, tribute to demons?

Q. Show the grammatical connection of रक्षीभ्यः ।

Ans: "क्रियान्वयि कारकम्" । अतः रक्षीभ्यः रति सम्प्रदानत्वे करः

इत्यत्र दागक्रियया सह चन्वयः । Q. Give the feminine form of पूतकृत । Ans: See above; see also V. 22. Q. show the

significance of गीचभिद् । Ans: यो वञ्चये पञ्चेतामानपि पचाय चञ्चेत्सीत् स इदानीं मया वग्मम् आनीतः इति सूचितम् ।

29. Consists of two sentences:—(1) रामेण (साहै युंङ्) द्र (दाहंम् (अम्) मम (सम्) वियङ्घः (कर्तृ) द्रपाकरः (विष) (भवति) । अतुल्यमहसा—Adj. to रामेण । (2) तथापि (अम्) एषः (चङ् इत्यस्य विष्) अङ्गम् (कर्तृ) यतिष्ये । तद्विनियङ्घे—विषये समसौ ।

Prose order :—अतुल्यमहसा रामेण साहै मम वियङ्घः द्रपाकरः तथापि तद्विनियङ्घे एषः (अङ्गम्) यतिष्ये ।

Substance :—यस्य रामस्य नेत्रसः तुला शक्ति तेनापि सङ्घ म कलङ्घः क्रियम् उत्पादयति । तथापि तस्य यथा नियङ्घः स्यात् तथा करिष्ये ।

Explanation in tika form :—यद्यपि अतुल्यम् असदृशं तत्र तेजी यस्य तेन असदृशवलेन इत्यर्थः । "मङ्गलानुसवतेजसीः" इत्यमरः । रामेण साहै सङ्घ मम वियङ्घः कलङ्घः द्रपाकरः लज्जावङ्घः" । द्रपा इत्यज्जात् कृधाती टः । "जीर्लज्जाऽपद्रपा जीङ्गा मन्दाचम् षष्ठीके द्रपा" इति रजकोषः । १० तथापि तस्य विनियङ्घे विविधनियङ्घे विषये [विषये समसौ, निमित्तमात्रेऽपि समसौ षोकाचारादित्यन्वये] एषोऽङ्घं यतिष्ये यत्र करिष्यामि । "वर्तमान सामीप्यं वर्तमानवचा" इति विकृत्येन सटी विधानात् सट् । उचं पचायावङ्गम् ।

उत्पत्य खं दशग्रीवो मनोयायी शितास्रभृत् ।

समुद्रसविधावासं मारीचं प्रति चक्रमे ॥ ३० ॥

Change V.—विग्रहेण त्रपाकरेण भूयते । एतेन (मया) यतिशये ।

* असमृत्तवलशालौ रामच्छ्रेयसं मरुत् आमारं शूकं कुरा लज्जाकरं ।
उत्पति एवै आमि तांशरं निग्रहं विवद्रे मरुच्छे इहेतेहि ।

My quarrel with Rama, though to his prowess there is no parallel,
bungs in shame, I shall however exert towards defeating him.

Q. Parse विग्रहः । Ans : विग्रहः त्रपाकरी भवति । इति ऊच्य-
'भवति' क्रियायाः कर्तृपदम् । क्रियाभावे कारकाभावात्, यतः "क्रियान्वय
कारकम्" । Q. give the different meanings of मङ्गल
and decline it in the 2d. case. Ans "मङ्गलस्य सवतेजसोः"
इत्यमरः । द्वितीयायां रूपं यथा, मङ्गलः मङ्गली मङ्गलि । २६ ।

30. Principal part :—दशग्रीवः (कर्तुं) मारीचं (प्रतियोगे 'वि'
प्रति (कर्त्तव्यप्रवचनीयम्) चक्रमे । Adj. to दशग्रीवः—मनोयायी and
शितास्रभृत् । Adj. to मारीचम्—समुद्रसविधावासम् । Incomplete
vrb :—उत्पत्य (व्यम्) । खम्,—object to उत्पत्य ।

Prose order :—मनोयायी शितास्रभृत् दशग्रीवः खम् उत्पत्य समुद्र-
सविधावासं मारीचं प्रति चक्रमे ।

Substance :—मनोजवो दशाननः तीक्ष्णं धारयन् आकाशपथेन,
समुद्रसमीपे वसन्तं मारीचं प्रति चक्रितः ।

Explanation in tikā form :—मनोवत् आद्यं यानुं शीलमस्यति
मनोयायी "कर्त्तव्यपमाने" इति चिनिः । शितम् तीक्ष्णम् चक्षुः विभर्षीति
शितास्रभृत् गृहीततीक्ष्णचन्द्रहासः [सन्मृद्विषेत्वादिना क्रिप्] दम् यौवा
यस्येति दशकम्बरी रावणः इति उक्त्वा खम् आकाशम् । "खमिन्द्रिये पुरे संवे
यस्यन्दी विहायसि । संवेदने देवस्योके इत्येवमपि नपुंसकम्" इति मैदिनी ।
उत्पत्य समुद्रस्य सन्निधे समीपे आवासी वसतिः यस्य तं सागरान्तिकवर्तिनम्
व्यथः । ["सदेशाभ्यास सविध समन्याद् सवेदयन्" इत्यमरः । मारीचं प्रति

सम्यत्वं तत्सनीङ्गिणी तं वृत्तान्तमग्निञ्चवत् ।

वस्तुनाथ श्रुतार्थेन तेजागादि दशाननः ॥३१॥

मारिचं खञ्जित्व इत्यर्थः ।] [“ लक्षणेऽप्यन्ताख्यानभागवतीप्रास प्रति-
पद्यन्वः * इति प्रतिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा, तद्योगे च “कर्मप्रवचनीयश्च
द्वितीया” इति द्वितीया । चक्रमे गतः यत्र मारीचः तत्र अगाम इति भाव
[“अनुपसर्गाद्या” इति क्रम् धातोः उपसर्गहीनत्वात् आत्मनेपदम् वैकल्पिकम्
सिद्धम् । उक्तं पश्चादक्रम् ।

Change of voice :—दशयीवेष मनोयायिना शितास्त्रधृता प्रतिचक्रमे,

Derivation :—उत्पत्य—उत्-पत-लृप् । लुङ्—अपसत् । मनोयायो
मनस्-या-णिनिः । शित—शी-कर्मणि क्तः । लट्—श्रति, लुङ्—अशात्, अशा-
शीत्, लिट्—शशी । चक्रमे—क्रम्-लिट् ए । लट्-काम्यति, क्रामांत
(पाणिनिः) क्रामति कम्पति (वीपदेवः) । लुङ्—चक्रमीत् । समुद्र—सम् उन्ट
र । अस्त्र—अस्-ट् न् अस्सति-लट्, आस्यत्-लुङ् ।

रावण शशिनाम्न धारण करिष्या आकाशे उडडीन इहैया मनोर न्ना
क्रुत गतिते समुद्रप्राञ्चहित मारीचेरनिकट गमन करिष्य ।

The ten headed Ravana flying up to the sky, quick as thought,
holding sharp weapons, went to Maricha who had his residence by
the side of the sea.

Q. Parse प्रति । Ans : प्रति इति कर्मप्रवचनीयम् । Q. If
प्रति be conjoined with चक्रमे what should be the
form of मारीचम् । Ans : धातुना प्रतिः योगे तस्य उपसर्गत्वम् । तथा-
स्मिन्ने ‘मारीचम्’ इत्यत्र गत्यर्थकमयोगे द्वितीया स्यात् । Q. Give the
different meanings of ख । Ans : See above. ३० ।

31. Principal part :—(1) खञ्जि (कर्त्तुं) वृत्तान्तम् (गीष्-

*प्रति परि and अनु become कर्मप्रवचनीय when they indicate
(1) distinctive mark ; (2) being so circumstanced ;
(3) share ; and (4) pervasion.

कर्म) मारीचम् (ऊर्ध्वं मुखं कर्म) अशिश्रवत् । तम्—Adj. to इतान्-
लम् । अर्थमा 'तम् मारीचम्' इति तम् इति मुखं कर्म । (2) अथ
(व्यम्) तेन (अमुक्त कर्तुः) दशाननः (उक्त कर्म) अगादि । वसुना
and वृताद्येन—Adj. to तेन ।

Prose order—असौ तत्समीडे सम्यत्वं तं इतानम् अशिश्रवत् अथ
वृताद्येन वसुना तेन दशाननः अगादि ।

Substance :—रावणः मारीचसमीपम् आगत्य सूर्यव्यत्यागतं सर्वं
कथितवान् । अथ सर्वम् उपयुज्य भौती मारीचः दशाननम् उवाच ।

Explanation in tika form :—असौ दशाननः तस्य मारीचस्य
समीडे तत्समीडे तत्समीपे ["समीपे निकटासन्न सन्निकट समीपवत्" इत्यमरः ।
सम्यत्वं गत्वा मारीचम् इति ऊर्ध्वं मुखं कर्म । 'तम्' इतानमित्यस्य विशेषणम् ।
आगत्य तम् मारीचम् इति तम् इति परं मुखं कर्म । इतानं सूर्यव्यत्या-
कथितं अशिश्रवत् आवितवान् [श्रुतेः स्थलस्य लुङि रूपम्] अथ मुनः अर्थः
येन तथोक्तं अवगतइतानेन वसुना भौतेन ["वसि ष्टिषि ष्टिषि षिपिः क्तुः"
इति क्तुः] तेन दशाननः दत्त दशसंख्यकानि आनमानि वदमानि यस्य सः
अगादि उक्तः । नद भाषे इत्यस्य कर्मणि लुङ् । इति पष्पावक्तुम् । "पुञ्जीः
अतुर्थती त्रिन पष्पावक्तुम् निगद्यते ।"

Change of V.—अमुना (मारीचः) तं इतानम् अवाचि । वसुः
वृताद्यैः स दशाननमगादीत् ।

Derivation.—अशिश्रवत्—शु-ल्लिच-लुङ् इ । वसु—वस-क्तुः ।
वसति लट्, अर्षसत् लुङ् । अगादि—गद-कर्मणि लुङ् । अगादीः अगदीन्
परस्मैपदे ।

दशानन मारीचैर निकटे उपस्थित हईया ताहाके सेई इतान्त
वर्णन करिल । से समस्त श्रवण करिग्या तीउ हईया दशाननके कहिडे
लागिल ।

Having 'arrived' near him, he informed him the event. The ten-
headed Ravan was addressed by him (Maricha), frightened as the
latter was when he heard it.

अन्तर्धत्स्व रघुव्याघ्रात् तस्मात् त्वं राक्षसेश्वर ।

यो रणे दुरुपस्थानो-हस्तरोधं दधद्धनुः ॥, ३२ ॥^१

Q. Point out with reason the direct (मुख्य) and the indirect (गौण) object of अशिशवत् । *Ans. 'गति बुद्धि भोजनार्थक इत्यादिना' बुद्धार्थक आविधातीः अशिशवावस्थाः यः कर्त्ता स अशिशु कर्मत्वं लभते । 'मारौचः अशिशोत्, दशाननः मारीच आवशामास' इति मारौचः आविधातीः मुख्यकर्मत्वं लभते । वस्तुतः शिवशक्तियायाः साक्षात् अन्वयित्वं मारौचेन सहेवान्ति, शिवशक्तियायास्तु इत्यन्ति इति विभाव्यम् । ३१ ।

32. Principal sentence :—राक्षसेश्वर ! (vocative) रघु-
व्याघ्रात् (अपादान) त्वं (कर्तृ) अन्तर्धत्स्व । Adjective to रघुव्याघ्रात्—
तस्मात् । Sub. Sentence—यः रणे दुरुपस्थानः भवति । Adj. to यः—
दधत् । हस्तरोधं (adv.) । धनुः—object to दधत् ।

Prose order :—राक्षसेश्वर ! हस्तरोधं धनुः दधत् यः रणे दुरुपस्थान
(भवति) तस्माद् रघुव्याघ्रात् त्वं अन्तर्धत्स्व ।

Substance :—रघुवंशोद्यानाम् श्रेष्ठात् रामात् अन्तर्हिती भव । मुनि-
पौत्रं धनुः धारयन् रामम् उपसर्पितुं न कश्चित् समर्थ एव ।

Explanation in tika form :—हे राक्षसेश्वर रक्षःपते रावण !
हस्तेन रुद्धा इति हस्तरोधं, तृतीयान्ते उपपदे "सप्तम्याञ्चोपपीडरुधकर्षः" * इति
शमुल् । हस्तेन सुदृढं धारणं यथा स्यात् तथा इत्यर्थः । कश्चित्तु हस्तं रुद्धं
इति आहुः, तेन च हस्तस्य अन्यकर्मनिवृत्तिः गम्यते । अग्रे च, हस्तं रुद्धं
कार्यान्तराद्व्यावर्तयतीति कर्मण्युपपदे अण्, धनुर्विशेषणं च इत्याहुः । धनु-
चापं दधत् धारयन् । आ-धातीः श्लघप्रत्यये "नाभ्यसात्- शतुर्न्-म्" इति
नुमागमप्रतिषेधः । यः रामः रणे संयामि दुरुपस्थानः दुःखेन उपसर्पयते, उपगम-

* अमुन् takes place after the roots उपसर्पेद्, रुध् and ह्
preceded by words of the 3rd case as well as of the 7th
case. Thus हस्तेन रुद्धा इति हस्तरोधम् ।

इति दुरुपस्थानः, युच् प्रत्ययः, उपसर्गधीनात् सकर्मकत्वम् । अत्रुभिः समीप-
गमनमेवशक्यं किं पुनयुद्धमिति भावः । तस्मात् रघुव्याप्रात् रघुश्रेष्ठान् । तस्मात्
वाघवेन्द्रात् रामान्, “अनर्धौ येन अदर्शनमिच्छति” † इति पञ्चमी ।
अनर्धं तु सर्वं व्यवहितो भव, स यथा न पश्यति तथा कुरु इत्यर्थः । इत्थं पठ्यावन्तम् ।

• Change of V.—अनर्धायतां तया येन दुरुपस्थानेन (भूयते)...
दधता ।

Derivation.—अनर्धन्त्व—अनर् धा-खीट् स्त्र । लुङ्—अधात्,
अधत् । दुरुपस्थानः—दुर्-उप-स्था-कर्मणि (युच्) अनः । अस्यात्—लुङ् ।
इत्यर्धं—इल-रुध्-अमुल् । धनुः—धन-उस् । दधत्—धा-श्ल, तुमानमप्रति-
पधः ।

हे राक्षसाधिपते ! ये रामचल्ल सर्कसा हस्ते धनुः धारण करिया
नाकाते अक्षेण गृहेते तांहार सम्भवीन हहेते पावे ना सेहे रग्व्यात्र
रामचल्ल हहेते दूरे अवस्थान करुन ।

O lord of the demons 'disappear' from the best of the Raghus,
who holding his bow to the fixity of his arm, is hardly to be with-
stood in a battle-field.

Q. Explain the Sāmas in रघुव्याप्रात् । Ans: रघुः व्याप्रा
इव इति उपमितसमासः न कश्चनपि भविषुमंङ्कति । रघोरपत्यानि पुमांसः
इति रघवः इति बहुवचनसिद्धिः । नै च रघुपु व्याप्रा इव इति लघुमङ्गलगत-
ममासकरणं समीचीनम् । [see इषुमति रघुसिद्धे I. 26.] तत्र समी-
पधीनात् । अत्र तु समीपमास एव उचितः । रघुपु व्याचः इति रघुव्याप्रात् ।
व्याप्रापदं श्रेष्ठार्थं व्यवहृतम्, रघुश्रेष्ठ इत्यर्थः । तथाहि अमरसिद्धः । “स्युक्त
पदे व्याचपुत्रवर्धभक्तुञ्चरीः । सिद्धं शार्ङ्गं ल नागायाः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः ।”

Q. Account for पञ्चमी in रघुव्याप्रात् । Ans: see above.

Q. Comment grammatically on दुरुपस्थानः and अदर्शो

† When one wishes to hide himself from another
the latter is said to be अपादान ।

भवन्तं कार्त्तवीर्यीं यो हीनसन्धिमचीकरत् ।

जिगाय तस्य हन्तारं स रामं सार्व्वलौकिकम् ॥ ३३ ॥

धम् । Ans :—See above. Q. Which of the two words दधत् and दधन्, is correct ? Ans :—The first is correct, धा belongs to ङादि class and so gets it reduplicated, नम् is not applied to such roots in षट् as are reduplicated. “नाभ्यस्तात् शतः शुम्” । ३२ ।

33. Principal part :—सः (कर्त्तृ) रामं (कर्म) जिगाय । Adj. to रामम्—हन्तारं and सार्व्वलौकिकम् । Sub. sentence :—यः कार्त्तवीर्यः (कर्त्तृपदम्) भवन्तं (कर्म) हीनसन्धिं (विष्णु) अचीकरत् ।

Prose order :—यः कार्त्तवीर्यः भवन्तं हीनसन्धिम् अचीकरत् तस्य हन्तारं सार्व्वलौकिकम् रामं (परगुरामम्) सः जिगाय ।

Substance :—यः कार्त्तवीर्यः त्वाम् ज्यावन्धेन प्रबद्धं कृत्वा शिथिलयन्धिम् अकरोत् परगुरामः तं निजघान । दाशरथीरामस्तु तं लौकविख्यातं परगुरामं जितवान् इति ।

Explanation in tika form—यः कृतवीर्यस्य अपत्यमिति कार्त्तवीर्यः सहस्रबाहूः देहयपतिः अर्जुनः, भवन्तं त्वां हीनसन्धिम्, हीनाः विशिष्टासन्धयः देहसन्धिव्यानानि यस्य तादृशमिति विशेषणपदम् । अकारयत् चकार स्वार्थे णिच् । अथवा, हीनसन्धिमिति गौणं कर्मपदम् । तथात्वे हीनेन दुर्बलेन सह यः सन्धिः तं हीनसन्धिम् अचीकरत्, तेन एवाभिजित्य त्वं सन्धिना हीनतां प्रापितः इत्यर्थः । यदा हीनेन सह सन्धिं सन्ध्यां मिलनं कारयामास । यद्भवता हीनजनोऽपि आश्रितः कारितः इत्यर्थः । यदा सन्धिः मिलनं एकतावस्थानम् इत्यर्थः, कारागृहे अपराधिभिः साठं वसतिम् अकारयदित्यर्थः । कृत्री क्विप् लुङ् । “कृत्रीरत्यतरस्याम्” इति कृजःपात्तिका द्विकर्मकता । पक्षे भवता हीनसन्धिम् अचीकरत् । तस्य कार्त्तवीर्यस्य हन्तारं, तेन हि तस्याग्निहोत्रधेनुसपहृत्य गच्छतः कार्त्तवीर्यस्य बाहुसहस्रं परशुना ह्वितम् । “कर्त्तृकर्मणोः कृति” इति कर्मणि षष्ठी । सार्व्वलौकिकु विदितं सार्व्वलौकिकम् सकलचन्द्रियनाशि

सर्व्वलोकविदितं “लोकसर्व्वलोकान् उज्ज्वलं” इति उज्ज्वलं । सर्व्वलोकिक इति प्रथ-
मानपाठिं दशरथरामविशेषणं । तं रामं परशुरामः जियाय जितवान् । रामः
इति पाठे न रामः दशरथापत्यम् इति ज्ञेयम् ।

Allusions :—(1) दत्तात्रेयात् लक्ष्वरं युद्धं सहस्रहस्तं कृतवीर्य्यपुत्रं
दृश्यति कदाचित् जलक्रीडासक्तमाशय दशाननः आक्रान्तवान् । स तु रावणं
पराजित्य ज्यावन्नेन निवचन् कारागृहे च चिरं स्थापितवान् । (2) अथ
दिवसेन गच्छता कान्तवीर्य्यः बलदपितः ब्राह्मणान् अवमन्यमानः कदाचित् परशु-
रामाश्रमात् कामधेनुम् अपहरन् परशुरामेण निहतोऽभूत् । (3) हरषतु-
भक्ताने जनैस्तालयात् अधीच्यां प्रति प्रत्यागच्छतः समीतस्य रामस्य पुरः परशुरामः
उपस्थाय तं संगमाय आहूतवान् स्वयं पराजितस्य समभवत् इति ।

Change of V.—भवान् कान्तवीर्य्येण येन हीनसन्धिम् अकारि जिये
तस्य हन्ता तेन रामः सर्व्वलोकिकः ।

Derivation :—सन्धि—सम्-धा-किः । अचीकरत्—कृ-णिच्-लुङ्-द ।
जियाय—जि-लिट्—अ । लुङ्—अजैषीत् । हनारम्—हन्-टच्- । सर्व्व-
लोकिकम्—सर्व्वलोक उज्ज्वलं ।

ये कार्तवीर्य्यार्द्धंन ज्यावन्नेन आपनार गात्रवकन शिथिल
करिग्राहिल सेहै हैहयपति कार्तवीर्य्यार्द्धंनेन विनाशक जगद्विधात
परशुरामके राम पराभव करिग्राहेन ।

He defeated Parasuram who is so celebrated in all the world,
and he who killed Kartabirja, one who loosed thy joints or compelled
thee to accept ignoble peace, or to dwell with the inferiors.

Q. Mention what the above alludes to. Ans :
See above. Q. Explain हीनसन्धिम् अचीकरत् । Ans : (1)
हीनसन्धिम् इत्यस्य विशेषणत्वे, हीनाः सन्धयः यस्य तादृशम्, ज्यावन्नेन विद्रिष्ट-
दंष्टसन्धिम् इत्यर्थः । इत्येवमर्थं अचीकरत् इति स्वार्थं अिजन्तस्य कृधातोः
इयम् । (2) हीनसन्धिम् इत्यस्य विशेषणत्वे अस्य गौचकर्मत्वम् । तथाहि
हरीतोः कृधातोश्च अिजन्तावस्थायाम् यः कर्ता अिजन्तावस्थायां तस्य वैकल्पेन

यमास्यदृश्यरी तस्य ताडका वेत्ति विक्रमम् ।

शूरस्यन्धो रणाञ्चाहं निरस्तः सिंघनर्हिना ॥ ३४ ॥

कर्मत्व' । "इत्नोरन्यतरस्याम्" । अतः, 'भयन्तम् अचीकरत्, इत्यत्र 'भवन्त' सुखं कर्म, 'हीनसन्धिम्' इति गौणं कर्म । तथात्वे, हीनेः हीनजनैः सन्धिः मिलित्तम् अचीकरत् कारयामास । कारामारे आवद्धः भवान् चौरादिभिः सह उवाच इत्यर्थः । See above. Q. Show the construction and change the voice. Ans : See above. २३ ।

84. Principal part :—(1) ताडका तस्य विक्रमं वेत्ति । Adj. to ताडका—यमास्यदृश्यरी । (2) अहं रणात् (तेन) निरस्तः । Adj. to अहं—शूरस्यन्धः । Adj. to तेन—सिंघनर्हिना ।

Prose order :—यमास्यदृश्यरी ताडका तस्य विक्रमं वेत्ति । शूरस्यन्ध अहं च सिंघनर्हिना (तेन) रणात् निरस्तः ।

Substance :—माता मे ताडका रामेण विनाशिता अवेदयत् कौटुक रामस्य प्रताप इति" अहमपि साचो तद्विक्रमस्य, यतः अहम् आत्मानं वीर जानन्नपि तेन रणात् ताडितोऽभूवम् ।

Explanation in tika form—अस्यन्ते वर्षा धेनु, अस्यति यासां व अधिगन्तु तत् आस्यम् । ष्यत् । "सुखं सुखान्तरासं च इयमास्यमित्तीरितम्" ज्ञायतः । यमस्य आस्यं सुखं दृश्यरी दृष्टपती रामशरताडिता यमसुखं दृष्टवती सता इति यावत् । दृशे. कनिप् । जौपि, "वनोरच" । इति वनो नकारस्य रत्वम् । ताडका मम माता, तस्य रामस्य विक्रमं, पराक्रमं वेत्ति, जानति "वर्तमानसामोष्ये" इति भूते सट् । शूरम् आत्मानं मथ्यमानः शूरस्यन्ध चौराभिमानो 'आत्ममाने खञ्' * इति खञ् । अहं च, सिंघ इव नर्हिति धन-तीति तेन सिंघनर्हिना "कर्तव्युपमाने" इति षिनिः । तेन रामेण रणात् रचमम

* मन् (to think), when the thought refers to one's own self, takes खञ् and also षिन् । Thus पण्डितम् आत्मानं मथ्यते इति पण्डितमन्थः अथवा पण्डितमानी ।

न त्वं तेनान्वभाविष्ठा नान्वभावि त्वयाप्यसौ ।

अनुभूतो मया चासौ तेन चान्वभविष्यहम् ॥ ३५ ॥

सकाशान् निरसः बहिष्कृतः, तस्य विक्रमं वेद्मि इति शेषः । रामस्य सिंहानादेव
स्मृतिर्निरसं जानामि कीदृशलस्य प्रताप इति भावः । इत्तं पथ्यावक्तव्यम् ।

Change of V.—यमास्यदृश्य्यां ताडकया विक्रमः विद्यते, गुरव्यन्वं मां
निरसवान् (स) सिंहनदीं ।

Derivation.—चास्य—अस्-स्यत् । दृश्यरी—दृश्-कनिप्-ञीप् । गुर-
व्यन्वः—गुर-मन्-खश् । निरसः—निर्-अस्-कर्मणि क्तः । लुङ्—चास्यत् ।
सिंहनदीना—सिंह नदी- शिनिः ।

ताडका रामचन्द्रे कालेन करालकरले पठित इहेया रामेर
परिक्रम अवगत इहेयाहेन; आमि वीराभिमानो हहेलेण रामचल
अहना करिया आमाटक रणहल इहेते दरीकृत करियाहेन ।

Tataka who witnessed the face of death, knew his prowess. I
too who had the conviction of being a hero, when driven by Rama
rearing like a lion, know his prowess.

Q. Give the feminine form of दृश्यन्, and the
meaning of गुरव्यन्वः । Ans : See above. Q. Account
for वीन being used in the present tense, conju-
gate it in लट् । Ans : See above. See P. 37. ३३ ।

35. It consists of 4 Sentences :—(1) तेन (अनुक्त कर्तुं)
त्वम् (उक्त कर्म) न चान्वभाविष्ठाः । (2) त्वया (अनुक्त कर्तुं) असौ
(उक्त कर्म) चान्वभावि । (3) मया (अनुक्त कर्तुं) असौ (उक्त कर्म)
अनुभूतः । (4) तेन (अनुक्त कर्तुं) अहं (उक्त कर्म) चान्वभविषि ।

Prose order :—तेन त्वं न चान्वभाविष्ठाः, त्वयापि असौ न चान्वभावि ।
मया च असौ अनुभूतः, तेन च अहम् चान्वभविषि ।

Substance :—नहि स तव प्रतापम् अनुभूतवान् ; नापि त्वं तस्य प्रता-
पम् । अहमेव तम् अजानाम् ; स च मे प्रतापाभिन्नः इति ।

अध्यङ् शस्त्रभृतां रामो न्यञ्चस्त्वं प्राप्य महिषाः ।

स कन्याशुक्लमभनञ् मिथिलायां मखे धनुः* ॥ ३६ ॥

Explanation in tika form :—त्वद्वचने को यद् मम नाम्नाएव स
दूरीभविष्यति इत्याशङ्क्यामाह तेनेति । तेन रामेण त्वं न अन्वभाविष्ठा,
अनुभूतः, अतः कथं त्वत्तोऽस्य भयं स्यात् इति भावः । अनुपूर्वो भूधातुः सकर्मकः,
तस्मात् कर्मणि घास् । त्वयापि असौ न अन्वभावि न अनुभूतः, तेन तत्र
तत्रावज्ञा येनैवमुच्यते, परन्तु तत्रावज्ञा न युक्ता । मया च मया पुनः, अकारण
अन्वाचयार्थः* । असौ रामः अनुभूतः, तथापि तत्त्वज्ञेन मया ज्ञात इत्यर्थः ।
अतः महचनं गृह्णाण, मया असौ जितुं न शक्य इति भावः । तेन रामेण न
अहम् अन्वभविषि अनुभूतः तेन सह योद्धुम् अक्षम इति । अतो मद्रमनं व्यः
परजितस्य मम दर्शनेन अस्वावश्याप्रसङ्गात् इति । वृत्तं पथ्यावक्तम् ।

Change of V.—स त्वां न अन्वभूत् त्वं असुं न अन्वभूः । अनुभूतवत्
अहम् असुम् । स माम् अन्वभूत् ।

Derivation :—अन्वभाविष्ठाः—अनु-भू-कर्मणि लुङ् घास् । पक्षे घन
भविष्ठाः । अन्वभावि—अनु-भू-कर्मणि लुङ् तन् । अनुभूतः—अनु-भू-कर्मणि
क्तः । अन्वभविषि—अनु-भू-कर्मणि लुङ् इ, पक्षे अन्वभाविषि ।

राम आपनादेक अवगत नदेन, आपनिं रामचन्द्रेण पराक्रमेण
विदित नदेन (तज्जगृहे) एरूप कहितेहेन । किञ्च आनि तौहाः
पराक्रमेण अज्ञव करिग्राहि, तनिं आमाव बलेण विषय जमा
विदित हईयाहेन ।

Thy power has not been felt by him, nor his by thee. His
power has been felt by me, and mine by him (०५—Thou hast not
been known by him &c. &c.)

36. It consists of three sentences : (1) रामः (कर्त्तृ)
शस्त्रभृताम् (निदर्शि) अध्यङ् (विष) भवति । (2) महिषाः (जना)

* अन्वाचय=Joining a subordinate fact with a principal
one.

कृतं) तं (प्राप्य इत्यस्य कर्म) प्राप्य (व्यम्) न्यस्यः (विष्णु) भवानः । (3)
 सः (कर्तुं) धनुः (कर्म) अभनक् । मिथिलायाम् (अधि) मखे (अधि) ।
 कन्यायुक्कम्—Adj. to धनुः ।

Prose order :—रामः शस्त्रधृतां अश्वत् भवति । तं प्राप्य महिधाः
 न्यस्यः भवानः । (यतः) स मिथिलायां मखे कन्यायुक्कं धनुः अभनक् ।

Substance.—रामो हि शस्त्रानपुणानां श्रेष्ठः । वयं तत्सकामं सुद्रा
 एव । सः मिथिलायाम् यशस्वेन श्रेवं धनुरपि बभञ्च ।

Explanation in tika form :—रामः भवतीत्यस्य कर्तृपदम् ।
 शस्त्रधृतां धातुष्वाणां मध्ये, निहारे पठौ । अश्वत् अधिक्त्वेण पूजितः, यदा
 अश्वत् अधिकः श्रेष्ठ इति यावत् । अधिपूर्व्यः अद्यतिः आधिक्ये वर्तते,
 तस्मात् क्तिप् । तं तादृशं वीरं प्राप्य महिधा मादृशाः पुरुषाः, न्यस्यन्ति अधो
 गच्छन्तीति न्यस्यः स्त्रीना इत्यर्थः । भवानः इति शेषः । निपूर्वकात् अच् धातोः
 कृपं । कृत इत्याह, यतः स रामः मिथिलायां जनकराज्ये मखे यन्नि “यशः
 प्रयोऽश्वरी यागः समतनुर्मखः क्रतुः” इत्यमरः । कन्यायुक्कं कन्यार्थे युक्कं
 णं, वरात् अर्थयष्टस्वरूपं “शुक्लं चद्रादि*दीये स्यात् वरात् अर्थयष्टास्त्रियाम्”
 इति मेदिनी । धनुः, तद्धि “यो रौद्रं धनुरारोपितगुणं करोति तस्मै कन्या दीयते”
 इति सूचीकृत्य स्थापितम् । अभनक् भगवान् । भञ्जैर्लङ् । इत्तं पत्यावक्रम ।

Change of V.—अधीवा रामेण, (भूयते) न्यग्भिः महिधैः (भूयते)
 न...अभज्यत ;

Derivation —अश्वत्—अधि-अच्-क्तिप् । शस्त्रधृताम्—शस्त्र-ध-
 णप् पठौ । न्यस्यः—नि-अच्-क्तिप् । अभनक्—भनञ्-अङ्-द ।

रामः अश्वधारी वीरपुरुषगणनेन मध्ये श्रेष्ठः । तांशारं समीपे मं
 दनं वार्तिकगणं स्त्रीना । तानि मिथिला नगरे वञ्जे कन्यायुक्कं धनुः
 कृत्वा करिष्यात् ।

Rama is the best of those who hold weapons. Persons like
 myself are inferior when “encountering” him. He broke in the
 orifice in Mithila, the bow set up as a price for the bride.

* Toll or other duty payable at ferries,

संविप्तः सहयुध्वानौ तच्छक्तिं खरदूषणी ।

यज्वानश्च ससुत्वानो यानगोपीत् मखेषु सः ॥ ३७ ॥

Q. Decline अथच् and न्यच् । Ans : अथच् अथञी ; अधीचः ; अधीचा अथ्यग्याम् &c. न्यच् न्यञी न्यचः न्यचम् न्यञी नीचः, नीचा न्यग्याम् &c. ३६ ।

37. Principal part :—(1) खरदूषणी (कर्त्तृ) तच्छक्तिं (कर्म) संविप्तः । Adjective to खरदूषणी—सहयुध्वानौ । (2) यज्वानः (कर्त्तृ) संविदन्ति । ससुत्वानः adj. to यज्वानः । (3) यान् (कर्म) सः (कर्त्तृ) अगोपीत् । मखेषु अधिकरणे ।

Prose order :—सहयुध्वानौ खरदूषणी तच्छक्तिं संविप्तः । ससुत्वानः यज्वानश्च, यान् मखेषु स अगोपीत् (तेऽपि संविदन्ति) ।

Substance :—खरदूषणी रामिष युद्धं कृतवन्ती, अतः तौ खलु ज्ञातवन्ती कीदृशो रामस्य शक्तिरिति । याशिका अपि तेन रक्षिताः जानन्ति रामस्य वीर्यम् ।

Explanation in tika form :—न केवलमहं रामशक्तिमवैमि, किन्तु खरदूषणावपि ज्ञातवन्ती इत्याह संविप्त इति । तेन सह युद्धवन्ती सहयुध्वानोः “सहे च” इति युधेः कनिप् । खरदूषणी तस्य रामस्य शक्तिं बलं संविप्तः ज्ञातवन्ती । वर्तमानसामीप्ये इति भूते लट्, “विद्धि प्रच्छिखरतोनाम् उपमंख्यानम्” इति नात्मनेपदम् तत्र अकर्मकादिति अनुवर्तते । सुत्वभिः सहिताः ससुत्वानः सोमयाजिसहिताः यज्वानः विधिनेष्टवन्तः आर्द्धिताप्रयश्च इति यावत् । “सुयज्ञो ऊर्निप्” इति सुनीतेर्भूते ऊर्निप् “सुत्वात्वभिषवे कृते” इत्यमरः । संविदन्तीति यच्चन विपरिचामीन् योज्यम् । तेषां ज्ञाने हेतुमाह, यान् यज्वानः मखेषु दक्षिणेषु सः अगोपीत् अरक्षीत्, तेषां यज्ञे राक्षसहननात् तेऽपि जानन्तीत्यर्थः । काव्यलिङ्गमलङ्कारः । इमं पद्यावक्तव्यम् ।

Change of V :—संविद्यते सहयुध्वभिः तच्छक्तिः खरदूषणायाः । यज्वभिः ससुत्वभिश्च ये अगोपियत तेन ।

Derivation :—संविचः—सम्-विह लट् तस् । सहयुध्वानौ—सह-युध्

सुखजातः सुरापीतो नृजग्धी मास्यधारयः ।

अधिलङ्गं स्त्रियो दीव्य मारव्य बलिवियहम् ॥ ३८ ॥

कनिप् । लट्-सुनोति, सुनुते, लुङ्—असावीत्, असाविष्ट, असीष्ट । अगोपीत्—
यथै लृङ् द ; पवे अगोपायोत्, अगोप्सीत् । लट्-गोपायति, लिट्—गोपाया-
राम, &c लुगोप ।

एत्र ओ दृष्य तौशर महिउ वृक्क करिशा तौशर भक्ति जमाकृदपे
दिदिउ हृशैशाछे, मोमनाञ्जी बाञ्छिकरण, तौशदिगरेक यच्छे रञ्जा
कवाते छनीय भक्ति अवरगत हृशैशाछेन ।

Khara and Dusana who fought with Rama, as well as the priests
and the pressers of Soma whom he protected in the Sacrifice, know
his vigour.

. Q. Show the peculiarity of the sloka. Ans :

अनेन “सुयज्ञोङ्निप्” इति सूत्रस्य उदाहरणे प्रदर्शिते । Q. Decline
यज्वन् सुत्वन् and युध्वन् । Ans : यज्वा यज्वानो यज्वानः यज्वनः यज्वना
यज्वम्याम् &c. *सुत्वा सुत्वानो सुत्वानः ; सुत्वनः सुत्वना सुत्वभ्याम् &c. युध्वा
युध्वानो युध्वानः युध्वानम् युध्वनः, युध्वना युध्वभ्याम् &c । ३७ ।

38. Principal sentences: (1) अधिलङ्गं (व्यं अधि) स्त्रियः
(कर्मपदम्) दीव्य । (त्वमिति कर्त्तृपदमूद्यम्) । (2) मा (व्यम्) बलि-
वियहम् (कर्मपदम्) आरव्याः । Adj to त्वम्—सुखजातः, सुरापीतः नृजग्धः
मास्यधारयः ।

Prose order :—सुखजातः सुरापीतः, नृजग्धः मास्यधारयः (त्वम्)
अधिलङ्गं स्त्रियः दीव्य ; बलिवियहं मारव्याः ।

Substance :—सुखवेष्टितः त्वम् सुरां पीत्वा, मानुषान् मन्थयित्वा, पुष्य-
मासां धरयित्वा लङ्घायामिव रमणीभिः साहै क्रौड तावत्, मा कुह कलहं बनिना
समम् ।

Explanation in tika form :—जातं सुखम् अस्तेति सुखजातः,
सुखं मुञ्चानः, तथा पीता सुरा येन सुरापीतः पीतमदिरः इत्यर्थः । जग्धी

तं भीतङ्कारमानुश्च रावणः प्रत्यभाषत ।

यातयामं विजितवान् स रामं यदि किङ्कतः ॥ ३६ ॥

मञ्जितो ना मनुष्यो येन स वृजग्धः [सर्वत्र “वाङ्मिताम्यादिषु” इति परनिपातः ।
‘अतः, जातसुखः पीतसुरः जग्धवृकः इत्येतानि अपि पदानि भवन्ति ।’ साङ्गं
सजं धारयतीति मात्स्यधारयः, सखी, धारिधातीः शः । * (त्वमिति कर्तृपद-
सूत्रनीयम्) लङ्गायामिति अथिलङ्गम् विभक्तस्यैव्ययीभावः । स्त्रियो दीव्य स्त्रीभिः
क्रीड । “दिवः कर्म च” । इति ‘स्त्रियः’ इत्यस्य क्रीडाद्यं दिव् धातोः वैकल्प्येन
कर्मत्वम् । पद्ये करणत्वम् । तथात्वे स्त्रीभिः दिव्य इत्येवं स्यात् । बलिना
रामेण सह वियहं युद्धं मारम्भाः माकापीः । आङ् रभेः लुङि मध्यमपुरुषैक-
वचने । अथवा मा रम्भाः इति आङ् वर्जितान् रभ् धातोः लुङि । मायीते
अङ्गागम प्रतिषेधः । जम् इति कर्तृपदम् क्लृप्तम् । इत्तं पथ्यावत्तम् ।

Change of V.—सुखजातेन सुरापीतेन, वृजग्धेन मात्स्यधारयेष...

स्त्रियः दीव्यन्ताम् आरम्भि मा बलिवियहः ।

Derivation.—जग्धः—अट्-त्त । मात्स्यधारयः—मात्स्य- धृ-षिच्-इः ।

दीव्य—दिव्-लोटि ङि । लुङ्-अदेवीत् । आरम्भाः—आ-रभ-लुङ्-याम् ।

आपनि लङ्कानग्नौते विविध सूक्ष्म उपभोग, स्त्रुवापान, मर्त्य
तस्मिन् ओ मात्स्यधारण करिष्यां स्त्रीगणैर सहित आत्मान् प्रमोदते रत
हउते; बलवान् रामचन्द्रैर सहित कदाच युद्धे प्रवृत्त हईरेवेन ना ।

Being in enjoyment of pleasures”, drinking wine, swallowing
up men, and wearing garlands, do thou dally with women, Do not
commence a quarrel with the strong.

Q. Parse अधिलङ्गम् । Ans : अव्ययपदम् । अधिकरणे सप्तमी ।

Q. Explain the samas in सुखजातः &c. Ans : वहीरीदि-
समासः । “वाङ्मिताम्यादिषु” इति जातशब्दस्य परनिपातः वैकल्प्यम् । ३६ ।

39. (1) रावणः (कर्तृ) तम् (कर्म) प्रत्यभाषत । आङ्गुश्च—व्यम् ।

* “अनुपसर्गात् स्त्रियं विन्द धारि पारि वेदि छदेजि चेति स्मृति स्मृति-
शब्द” । It takes place after स्त्रियं &c. not preceded by अनुपसर्गं ।

भीतङारम्—व्यम् । (2) यदि (व्यम्) सः (कर्त्तुं) रामं (कर्म) विजि-
तवान् । (3°) तूतः (व्यम्) किं (कर्त्तुं, 'भूतम्' इति त्रिधापदसूत्रम्) ।
यातयामम् Adj. to रामम् ।

• Prose order :—रावणः भीतङारम् आक्रुश्व तं प्रत्यभाषत । स यातयामं
रामं यदि विजितवान् ततः किम् ?

Substance :—रावणः तं विनिन्दा प्राह अहो कापुरुषोऽसि, यदेवं
भीतिं प्रकाशयसि । परशुरामस्तु इह एव, तं यदि कश्चित् जितुं शक्नुयात्
नेतत् प्रमाद्यन् यत् स सर्व्वविजयी इति ।

Explanation in tika form :—'रामः परशुरामं जिगाय' इत्यत्र
प्रत्युत्तरैवाह त्वमिति । रावणः, भीतम् कृत्वा उच्चार्य इति भीतङारं, त्वं भीतो-
ऽसि इति कथयित्वा इत्यर्थः । "कर्मण्याक्रोशे कृणः खसुञ्" * इति भीत
इत्यङ्गात् उच्चारणार्थं कृधातोः आक्रोशे खसुञ् । आक्रुश्व निर्भतस्य तं मारीचं
प्रत्यभाषत प्रत्युत्थे । अथवा तम् आक्रुश्व प्रत्यभाषत ; तम् किञ्भूतं ? 'भीतं
भययुक्तं', पुनः किञ्भूतं ? कारं, यो रणे दुरुचस्यान् इत्यादेर्विज्ञापयितारम् । क
विज्ञाने इत्यङ्गात् खिजन्तात् खञ् । किं प्रत्यभाषत इत्याह ; स रावणः यातयामं
इह "यातयामस्तु जीर्णे स्यात् परित्यक्तोऽङ्गिभनेऽपि ञ्" इति विग्रहः । रामं
परशुरामं यदि विजितवान् ततः किं ? किं भूतम् । तेन किम् उपपद्यते
इत्यर्थः । इह जयेन नहि वीर्यं ज्ञायते इति भावः । इतं पञ्चावन्तम् ।

Change of V.—स रावणं प्रत्यभाषत । यातयामः विजितः तेन रामः ।

Derivation :—भीतङारम्—भीत-ङ-खसुञ् । आक्रुश्व—आ-क्रु-श-
व्यप् । खट्—कीदृशति, लुङ्—अक्रुचत् । प्रत्यभाषत—प्रति-भाष-लङ् ।
विजितवान्—वि-जि-वृभत् । लुङ्—व्यजिष्ट (निरुपसर्गस्य जिः लुङि-अजिपीत् ;
खिट्—जिगाय जिग्ये)

* In the sense of reviling खसुञ् takes place after क
which means uttering, preceded by its object. (आक्रोश=reviling.)

अघानि ताडका तेन लज्जाभयविभूषणा ।

स्त्रीजने यदि तच्छ्लाघ्यं धिक् लोकां सुद्रमानसम् ॥ ४०

त्रावण ताहाके उरु मना करिया कहिन, तुहे डोरु। त्रावण दूव
परत्तरामके पराजय करियाछे वटे किरु ताहाते कि पोरुध ।

Pronouncing him to be a coward, Ravana said in reply. What if he conquered Parasu Rama who had grown stale.

Q. Who is referred to here by. रामम् । Ans : See above Q. Comment gram. on भीतकारम् and parse it. Ans : (1) For gram. notes, see above footnote. (2) Parsing—अव्ययपदम् । क्रियाविशेषणम् ; ३६ ।

40. Principal Sentences :—(1) तेन (कर्तृ) ताडका (कर्म) अघानि । Adj. to ताडका—लज्जाभयविभूषणा (2) स्त्रीजने (विषयविशेषणम्) यदि (व्यं) तत् (कर्तृ अथवा श्लाघ्यमित्यस्य उक्तं कर्म) । श्लाघ्यं (विषय) भवेत् (कश्चिन् क्रियापदम्) । (3) लोकां (धिक्-यिने द्वितीया) धिक् (व्यं, कर्तृ) अघा (कश्चिन् क्रियापदम्) । Adj. to लोकां—सुद्रमानसम् ।

Prose order :—तेन लज्जाभयविभूषणा ताडका अघानि । स्त्रीजने तत्, यदि श्लाघ्यं, तदा सुद्रमानसं लोकां धिक् ।

Substance :—नार्थो हि लज्जाभयविभूषण्य भवन्ति । भारीं पराजित्य यदि कश्चित् श्लाघ्यते, तदा पृथ्वीयं सुद्रलोकेः, पूषां, तादृशां धिक् ।

Explanation in tika form :—यमास्यदृश्यरीत्यत्र प्रत्युत्तरिणा अघानीति । तेन रामेण लज्जा त्रया भयञ्च श्रद्धा विभूषणम् अलङ्कारो युस्याः स स्वभावतः एव लज्जाशीला भीरुश्च इत्यर्थः । स्त्रीत्वात् शीघ्र्यङ्गिना इति भावः ताडका अघानि व्यापादिता । इतिः कर्मणि लुङ् । पक्षे अवधि । स्त्रीकां गृह्यमपि तत् इत्यनेन यदि श्लाघ्यं श्लाघनीयम् लोकैरिति शेषः । अथवा भवेत् इति क्रियापदम् उच्यते तथात्वे 'तत्' इति कर्तृपदम् । तदा सुद्राणि मानसाणि चित्तानि यस्मिन् स तं हीनचित्तैः पूरितं लोकां भुवनं धिक् । "लोकास्तु भुवनं"

यद्गृहेनर्दिनमसी शरैर्भीरुमभाययत् ।

कुम्भद्वयञ्चैके रामो भवन्तं पौरुषं न तत् ॥ ४१ ॥

नूने' इति कोषः । "उभसर्व्वतसोः कार्य्या धिक्कापर्यादिषु त्रिषु" इति धिक्-
जोषे द्वितीया । धिक् इत्यस्य, अस्तु इति क्रियापदेन अन्वयः । "स्त्रीजनेऽनेन
तत् द्राव्यं यदि धिक् सुद्रमानसम्" इति पाठे, अनेन रामेण तत् यदि द्राव्यम्,
तदा सुद्रमानसं तं रामं धिक् इत्येवान्वयः कर्त्तव्यः । इत्थं पञ्चावक्तुम् ।

Change of V.—स ताडकाम् अवधौत् सञ्जाभयविभूषणाम् । ...तत् .
द्राघत (धीकः) ।

Derivation :—अघानि—हन-लुङ् त कर्मणि । सञ्जा—सञ्ज-अङ् ।
द्राव्यम्—द्राघ कर्मणि ख्यत् । भयम्—भी-अच् । स्त्री—सौ-डुट् । टित्वात्
डोप् ।

राम अभावतः लज्जाशीला ऽ तीरुश्रतावा ताडकाके बध करिग्रा-
हेन, किञ्च एहे निननोप्र श्रीजनवधव्यागार षे जगते प्रशंसित ह्य
हीनचेतालोकैर्पूर्व मे जगतेरधिक् । (अथवा यदि केह श्राधा
करे तवे सेहे हीनचेता लोकैरधिक्) .

Taraka who had for her ornament modesty and timidity was
killed by him. If such an act against a woman be laudable, fie to
the world full of the narrowminded.

Q. Explain the propriety of सञ्जाभयविभूषणा । Ans :

यथा स्त्रोणां भयम् अतोव प्रवम् । यथा च न तत् ताभिः कथमपि परि-
व्यज्यते, तथा तासां सञ्जाभये । ताभ्यां विद्युक्कमात्म्यां न सा कथमपि इत्येष,
अतएव सा सञ्जाभयाभ्याम् अभिभूता पराजयं खेभे इत्यर्थः । ४० ।

41. Principal part :—इति वत् (अभवत्), तत् (कर्त्तुं) न
पौरुषम् ('तत्' इत्यनेन समानकर्त्तृत्वम्) भवति । (2) रामः (कर्त्तुं)
भवन्तम् (कर्म) शरैः (करणैः) Adj. to भवन्तम्—गृहेनर्दिनम् and
भौदम् । Adj. to रामः—असी ।

Prose order :—असी रामः कुत्रन्नयश्चक्रे गेहेनर्द्धिनं भीरुं भवन्तं शरैः
अभाययत् यत् तत् पौरुषं न ।

Substance :—निजद्वाराद्यैरनुष्ठिते कुत्सिते यस्मि रामशरान् यदि
भवान् भीतिम् प्राप्तवान् न तत्र पौरुषं गम्यते । ननु भवान् स्वगृहे एव शूर-
व्यापयति ।

Explanation in tika form :—असी रामः कुत्सिता ब्रह्माण-
कुत्रन्नाः "कुमहृद्भयान् अन्यतरस्याम्" इति समासान्तश्च । तेषां कुत्सितो यश्च
कुत्रन्नयश्चक्रे तस्मिन् । कुत्सायां कन् । अतएव प्रयोजनाभावात् तत्र समदा-
राक्षसा न गच्छन्ति इति सूच्यते । गेहे स्वगृहे एव नर्द्धतीति गेहेनर्द्धीं तं स्वगृहं
एव शूरमित्यर्थः । "पार्श्वसमितादयश्च" इति क्षेपे समासः । भीरुं भयभी-
भवन्तं शरैः बाधैः अभाययत् भायितवान् [यतः शरैश्च एवात्र भयं विवक्षितं न
त प्रयोजकात् कर्त्तुः अतएव षुगात्मनेपदे न भवतः] * इति यत् तत् पौरुष-
पुरुषकारः न । युवादिवात् अण् । भीरुं त्वां रामो यत् भाययामास न तेन
तस्य पौरुषं प्रकटितम् इति भावः । इत्तं पठ्यावक्तव्यम् ।

Change of V.—गेहेनर्द्धीं अमुनाः..भीरुः अभाययतः... इति भावान् ।
तेन पौरुषेण न (भूयते)

Derivation.—गेहेनर्द्धीं नम्—गेहे-नर्द्ध-णिनिः (२या । भीरु—भी-
रुः । अभाययत्—भी-णिच्-लङ् ६ । लुङ्—अभीभयत् । ब्रह्मन्—इन्द्र-
मनिन् । पौरुषम्—पुरुष-अण् ।

तुम् किं केवलमात्रं शृणुहे शूर । तुम्हिं डीरु । तेषामादेकं राम
कुत्सितं ब्राह्मणं कर्तुं अलुच्छितं बद्धे शरं द्वारां ये ज्योतं करिष्यहे
ताहाते किञ्चिमात्रं पौरुषं नाह ।

* The causative form of भी is either भीषि or भायि । It
is भीषि when the fear comes directly from the thing that
causes fear, but if it frightens by some instrument then
the form is भायि । Here Rama frightened him by means
of arrows and so is अभाययत् here.

चिरकालोपितं जीर्णं कीटनिष्कृषितं धनुः ।

किं चित्रं यदि रामेण भग्नं चतुर्यकालिके ॥ ४२ ॥

It signifies no prowess that Rama frightened thee in the lowly sacrifice performed by the inferior Brahmans, a coward as thou art, counting at home.

Q. Distinguish between भौषयते and भाययति ।

Ans : यदा प्रयोजकात् भयम् आगच्छति तदा पुक् आत्मनेपदश्च भवति, यदा तु प्रयोजककर्ता द्रव्यान्तरेण भयं जनयति तदा भाययति इत्येवं भवति । अत्र शरैः भौषितं जनयति अतः अभाययत् इत्येवं सिद्धम् । Q. Write gram. notes on गेहिनहीं । Ans : See above. ४१ ।

42. Principal part :—(1) रामेण (अनुक्तकर्तृ) यदि चतुर्यकालिके (दूरान्तिकार्थे समीपे) धनुः (उक्तं कर्म) भग्नम् । Adj. to धनुः—चिरकालोपितं जीर्णं and कीटनिष्कृषितम् । (2) तत्र (व्यम्) किं (कर्तृ) चित्रं (विण) भवति ।

Prose order :—यदि रामेण चतुर्यकालिके चिरकालोपितं धनुः भग्नं ; तत्र किं चित्रम् ?

Substance :—निरुद्धचतुर्याणां पुरतः रामः धनुः बभूव, नैतत् चित्रम् । यतः तदेव धनुः बहुकालं स्थितं जीर्णं कीटदृष्टञ्च भग्नप्रायम् आसीत् ।

Explanation in *tika form :—“अप्यङ् शस्त्रधत्ता रामः” इत्याद्यत्र शब्दुत्तरेणाङ् चिरकालिकेति । यदि रामेण, कुतूक्षिताः चतुर्याः चतुर्यकाः कुतूक्षीयां कन् । तेषां जनकादीनां चतुर्यकाणां अतिके समीपे । [“समस्यधिककरणं च” इति सूत्रे चकारात् दूरान्तिकार्थेभ्योऽपि समीपो भवति ।] चिरकालं उचितं चिरकालं व्याप्य स्थितम् इत्यर्थः । “अत्यन्तसंधीने च” इति द्वितीया सीमासः । अतएव जीर्णं तथा कीटेः शुभैः निष्कृषितम् अन्तःखादितम् धनुः हरधनुः भग्नम् । तदपि किं चित्रम् नैवाशङ्क्यमित्यर्थः । ईदृग्धनुः भग्नश्चापैव चतुर्याणां कुतूक्षा । “चित्रं खे तिलकेऽद्भुते । आलोच्ये कर्णुदं” इति हेमः । उक्तं पथ्यायत्तम् ।

वनतापसके वीरौ विपक्षे गलितादरौ

किं चित्रं यदि सावञ्जी मस्रतुः खरद्रूषणी ॥ ४३ ॥

Change of V.—रामः...धनुः...भगवान् (तेन) चित्रेण मूयते ।

Derivation.—उषित -वस-कर्त्तरि क्तः । जोषं—जू-क्तः । लट्-जोषति
लुङ्-अजरत्, अजारीत् । निष्कृषितम्—निर्ऋष-कर्म्मणि क्तः । लट्—
कृषाति लुङ्-अकीषीत् । धनुष्—धन-उष् । भगम्—भन्ज-कर्म्मणि क्तः ।
लट्—भगति, लुङ्-अभाङ्चीत् ।

यद्यपि रामं निमित्तं क्रतियज्ञधेनं मशौषे बहकालेन क्षीर्णं कौट-
दष्टे धनुकं तत्र कश्चिन्नाथाकेन ताशते आच्छेद्यं विषयं किञ्चिद् नैरे ।

No wonder if before so many inferior Kshetriyas Rama has bro-
ken the bow that outlined a long time, was worn out, and was eaten
up by worms.

Q. Show the significance of चत्रियक । Ans : कौट-
निष्कृषितधनुर्भङ्गान् ये रामं बहुमन्वन्तेषु ते चत्रियापसदाः इति सूच्यते । Q.
Explain the samas in चिरकालोषितम् । Ans : चिरकालम्
उषितम् इति "अन्यन्तसंयोगे च" इति द्वितीय समासः । (word in the
second case signifying pervasion of time and place are
compounded in a तत्पुरुषसमास ।) ४२ ।

43. Principal part :—(1) यदि खरद्रूषणी (कर्त्तुं) मस्रतुः ।
(2) तत् (कर्त्तुं) किं चित्रम् (विषय) भवति । Adj. to खरद्रूषणी—
गलितादरौ वीरौ and सावञ्जी । Adj. to विपक्षे—वनतापसके । विपक्षे—
विषयाधिकारणे, गलित इत्यनेन अन्यः ।

Prose order :—वनतापसके विपक्षे गलितादरौ, वीरौ, सावञ्जी खर-
द्रूषणी यदि मस्रतुः (तदपि) किं चित्रम् ।

Substance :—चुद्रस्तापसः अयं किं नः करिष्यति इति श्रीदासीयं
प्रकटयन्ती एव वीरौ खरद्रूषणी रामेण निहतौ । अतः तयोः निहननम् न मे
विषयमावहति ।

त्वञ्च भीरुः सुदुर्बुद्धे नित्यञ्च रणकाम्यसि ।

गुणाद्याप्रकृषेऽस्माकं स्तौषि-शत्रूंश्च नः सदा ॥ ४४ ॥

Explanation in tika form :—‘संबन्धः सहयुधानी’ इत्याद्यत्र
 प्रत्युत्तरैणाह वनतापससि । यदि वने वनस्य वा कुत्सितः तापसः वनतापसकः,
 कुत्सार्था कन् । तस्मिन्, विपक्षे इत्यनेन एकविभक्ति, विपक्षे शत्रौ । विषये समन्वये ।
 किमयं करिष्यतीति मत्वा गलितः इतः आदरः आस्था यद्योऽपि गलितादरी
 इतादरी, वीरौ शूरावापि अवश्यया सह वर्तमानौ तुल्ययोगे बहुव्रीहिः । सावश्री
 विपत्त्यादुराभावात् युद्धेऽपि सावश्री खरदूषणी यदि मन्त्रतुः युद्धे इतो चेत्,
 तदपि किं चित्रं नैवाश्रयमित्यर्थः । खरदूषणयोः निन्दनमेव न तयोः निर्दोष्यत्व
 कारणम् किन्तु तयोः उदासीनत्वम् इति भावः । आन्यासिद्धमलङ्कारः । ४४
 पम्पावक्रम् ।

* Change of voice :—वीराभ्यां गलितादराभ्यां सावश्रीभ्यां खरदूष-
 णाभ्यां मन्त्र...

Derivation :—तापसक—(तपस्-कच्) तापस,—कुत्सार्था कन् ।
 भीरु—भ्रज-रक् । मन्त्रतुः—घ-लिट् । लट्—स्त्रियते ; लुङ्-चमत् ।

धरुञ्च दूषण वीर हहेलैञ्च वनवासौ उपवी बलिग्रा शत्रुर प्रप्रति
 आह्ना ना करिग्रा असावधान भावे युद्ध कराते यदि हत हहेया
 धाके ताहातेहे वा आश्रयेय विषय कि ?

What wonder is it if the two heroes Khara and Dusana who lost
 all importance to an antagonist the low ascetic of a forest and have
 died 'disdainfully.'

ॐ. Parse विपक्षे । Ans : विपक्षेऽधिकरणे समन्वये 'गलितः' इति
 क्रियया चन्वितत्वम् । यतः क्रियाभावान् न कारकं स्यात्, "क्रियान्वयि कार-
 कम् ।" ४३ ।

44. It consists of 4 simple sentences below.

Prose order :—(हे) सुदुर्बुद्धे (1) त्वञ्च भीरुः (भवसि) नित्यं च

शीर्षच्छेद्यमतोऽहं त्वां करोमि क्षितिषड्वनम् ।

करिष्यामि वा क्तव्यं विजिष्टध्वनौकसौ ॥ ४५ ॥

(लम्) रणकाम्यसि । (३) अस्माकं गुणान् अपङ्गुषे । (४) सदा नः शत्रून्
च क्षीयि ।

Substance :—रे मूढ ! त्वं भीरुः तथापि आत्मनः भीरुत्वं अन्तर्धातुम्
सन्ततं रणानिच्छसि । अस्मत्सदृशानां वीराणाम् गुणान् तिरोधत्से, शत्रू-
गुणाद्य ख्यापयसि इति ।

Explanation in tika form :—अतिशयेन दुष्टा बुद्धियस्येति तत्-
सम्बोधने, मूढमते ! त्वच्च भीरुः भयशीलः भवसीति शेषः । “भियः क्रु, क्रु कषी”
इति क्रुः । नित्यञ्च “क्वालाभ्रनीरत्वानसंयोगे” इति द्वितीया । रणकाम्यसि च
आत्मनः रणनिच्छसि च “काम्यच्” इति आत्मेच्छायां काम्यच् । त्वं भीरुरपि
आत्मनः भीरुत्वं तिरोधातुं सन्ततं युद्धे प्रवर्तसे पराजयञ्च स्वभसे इत्यर्थः । तथा
अस्माकं सतीऽपि गुणान् अपङ्गुषे शीर्ष्यादीन् अपनयसि । तथा सदा नः अस्माकं
शत्रून् क्षीयि प्रशंससि । शत्रूणां पराजितान् आत्मनः निर्बीर्यत्वम् अपलपितुम्,
कथयसि यदसौ शत्रु रक्षाभिराप दुर्बलं इति भावः । इत्तं पद्यार्थकम् ।

Change of voice :—त्वया भीरुषा, (भूयते) ...रणकाम्यसे... गुणा
अपङ्गुयन् १ शत्रवः क्षूयन् ।

Derivation. —भीरुः—भी-क्रुः । रणकाम्यसि-रणकाम्य (रण-काम्यच्)
लट् सि । अपङ्गुषे—अप-ङ्गु- लट्-सि । लट्-इति (अदादिः) । क्षीयि—
क्षु-लट्-सि, पक्षे क्षीयि । लुङ्—अस्मावीत्, ‘अस्मीष्ट ।

रे मूढमते ! त्वं ही शत्रुवतः भारुः ; अथच सर्कुषीणा युद्धकामना
करिम् । त्वं सर्कुषीणा आमादिनेर शत्रुनेर अपलाप' करिम् ७ शत्रुगुणैर
वशोपानु करिमा थकिम् ।

‘O thou the evil minded one, thou art timid, and yet often dis-
irest a fight. Ildest our merits, and proudest that of our enemies.

Q. Is there any single substitute for आत्मनः रणम्
रक्षति ? Ans : रणकाम्यति is the single substitute. It is a
nominal verb (see above.) ४५ ।

45. Principal Sentence :—(1) अतः अहं (कर्त्तृ) त्वां (उद्दिष्ट कर्म) चित्तिवर्द्धनं (विधेय कर्म) करोमि । Adj. to त्वां—शीर्षच्छेद्यम् ।
(2) वा त्वाम् (मुख्य कर्म) कृत्यं (गौणकर्म) कारयिष्यामि । Adj. to अहम्—विजिघृक्षुः । वनीकसौ—object to

Prose order :—अतः अहम् शीर्षच्छेद्यं त्वां चित्तिवर्द्धनं करोमि ; वा वनीकसौ विजिघृक्षुः (अहं) (त्वाम्) कृत्यं कारयिष्यामि ।

Substance :—उपाहं त्वाम् वदामीति निवृत्त्य ऋणिकायां परिषत् करिष्ये । अथवा नाधुना त्वां हनिष्यामि । उपाहस्य तव जीवितेन यद्येच्छं निवृत्त्यं व्यवहरन् शत्रुं विग्रहे तदेव उपायभूतं करिष्यामि इति ।

Explanation in tika form :—अतः कारणात् अस्मदगुणापवादात् शत्रुस्तवनाथ शीर्षच्छेद्यं शिरश्छेदम् नित्यमर्हति इति शीर्षच्छेद्यः तम् । “शीर्षच्छेदात् यत् अ” इति अर्हाथे यत् प्रत्ययः, शिरस् शब्दस्य शीर्षादेशः निपातितः । इति भट्टोजिदीक्षितः । अथवा शीर्षच्छेद्यं, शीर्षे च्छेद्यं यस्मै वा विग्रहः । “उत्तमाह” शिरः शीर्षे मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः न छिदीर्णत् । त्वां चितिं वर्द्धयते इति चित्तिवर्द्धनः कृतः तम्, अत शरीरस्य भूमौ लीयमानत्वात् । “कृत्यन्त्युटो बहुलम्” इति कर्त्तरि ल्युट् । करोमि शिरश्छेत्वा व्यापादयामि इत्यर्थः । वर्त्तमानसामीप्ये लट् । अथवा वनमेव चोको वासस्थानं ययोः तौ वनीकसौ वनवासिनौ रामलक्ष्मणौ विजिघृक्षुः विग्रहीतुं योषयितुम् अभिभवितु मिति यावत्, ईच्छुरहं त्वां कृत्यं करणीयं कारयिष्यामि “इत्कोरन्त्यतरस्याम्” इति कृधातोः पाणिनी विकर्म्मकृतः । पञ्चे ‘स्वया’ कृत्यं कारयिष्यामि इति । उपाहस्य भवतः जीवितेन मया द्येच्छं व्यवहरन्त्यम्, अतस्तव प्राणैः उपायभूतेः उपाहं करिष्ये यथा शत्रुं विग्रहः स्यात् इति भावः । इत्तं पद्यग्राहकम् ।

Change of V :—शीर्षच्छेद्यः मया त्वं क्रियसे चित्तिवर्द्धनः, कारयिष्यसे त्वं त्वं कृत्यं विजिघृक्षुषा ।

Derivation :—शीर्षच्छेद्यम्—शीर्षच्छेद-यत् । चित्तिवर्द्धनं—चित्ति-वर्द्ध-ल्युट् (कर्त्तरि) । कृत्यम्—क-क्यप् । विजिघृक्षुः—वि-ग्रह+सन् लट् ।

अथवा आग्नि तोर मङ्गकच्छेद करिष्या विनाश करिष्य अथवा ।

तमुद्यतनिशातासिं प्रत्युवाच जिजीविषुः ।

मारोचोऽनुनयंस्त्रासांदभ्यमित्तरी भवामि^{ते} ॥ ४६ ॥

वनवासीघट्टेयत्र सहितं गृहं समग्रं तोत्रं द्वारां कार्यं सम्पादनं करारैश्च
लभेव ।

Deserve as thou dost decapitation, I shall make thee an 'increment' on the soil of earth. Or desirous of fighting the two dwellers of the forest I shall make thee perform some deed.

Q. Which of the two words viz. वनौकसौ विजिघृक्षुः, and वनौकसां विजिघृक्षुः is correct. Ans : The first is correct. The aphorism न लौकाव्यय निष्ठा खलथंठनाम्^० debars the 6th case-ending. Q. Account for the present tense in करोमि । Ans : See above. ४५ ।

Principal sentences :—(1) मारोचः (कर्तृ) तं (कर्म) द्रासात् (हेतोः ल्यबलोपे वा) प्रत्युवाच । (2) ते (सम्ब) अभ्यमित्वा (विष) (अङ्) भवामि । Adj. to तम्—उद्यतनिशातादिम् । Adj. to मारोचः—जिजीविषुः and अनुनयन् ।

Prose order—मारोचः जिजीविषुः (सन्) द्रासात् अनुनयन् उद्यत-
निशातासिं तं प्रत्युवाच (अङ्) ते अभ्यमित्वा (विष) भवामि ।

Substance :—खल्लम् उद्यम्य एषं कथयतः • दशाननात् आत्मानं रचितं
माह मारोचः, यद्वा ते शत्रोः अभिसुखम् गच्छाम्हीति ।

Explanation in tika form :—मारोचः जिजीविषुः जीवितुमिच्छः
सन् द्रासात् भयहेतोः अनुनयन् अनुकूलयन्, उद्यतः उद्योपितः निशातः शौचः
पक्षे निमित्तः, असिद्धेन तम् । “वाङ्मताभ्यादिषु” इत्यनेन “निशातासुद्यतः”
इति पाठिकं पदान्तरम् । एतेन द्रासहेतुत्वेन । तं रावणं प्रत्युवाच वचन-
सुन्दरान् । अङ् ते तव अभित्तस्य अभिसुखं अभ्यमित्वा, अभिसुखे अत्यधीभावः ।
सत् अखंगामीति अभ्यमित्वाः शत्रुभिसुखगामी भवामि “अभ्यमित्वाच्च च” *

* च takes place after अभ्यमित्वा in the sense of going

इरामि रामसौमित्री मृगो भूत्वा मृगद्युवौ ।

उद्योगमभ्यमित्रीणो यथेष्टं त्वञ्च सप्ततु ॥ ४७ ॥

इति चकारात् वत् प्रत्ययः । पदे अभ्यमित्रीयः अभ्यमित्रीचञ्च । इत्तं पद्यावक्तृम् ।

• Change of V :—मारीचिन जिज्ञीविषुषा अनुनयता उद्यतनिघातादिः न प्रत्यये । (मया) अभ्यमित्रीञ्च भूयते ।

Derivations : उद्यत—उन्-यम कर्त्तृञ्चि क्तः । निघात—नि-घो-क्तः पदे—निघ्नित । षट्—श्रति, लङ्-चकारात्, चकारासीत् । जिज्ञीविषुः—जीव-सन्-उः । अनुनयन्—चनु ली-ञ्चट् रमा । अभ्यमित्राः—अभ्यमित्र-यत् ।

मारीच जीवन् वारण करिउते अडिलायो रईय। डीडिअयूक उदीय वधार्थ उण्णउ, डीञ्चामि, रावणडेक अनूनयपूर्त्तक अत्राउर करिन, आमि आपनार अत्रय मयूयीन रईव ।

* 'I shall be ready against your enemy', said Maricha supplicating, for fear, Ravana with his sharp sword raised up, desirous as the former was to have his life spared.

Q. Decline मित्र and अमित्र in the 1st case, and justify the genders. Ans : मित्रं मित्रे मित्राणि । अमित्रः अमित्रौ अमित्राः । नियति सिद्धति इति मित्रम् । मिदधातोः टृन् । "ब्रान्ताः" इति ब्रान्तत्वे न मित्रम् इत्यस्य नपुंसकत्वेम् । 'अमित्रः इत्यत्र न न लज्जमासः' तथास्त्वे 'अमित्रम् इत्येवं स्यात्, अतः "अनेहिपति चित्" इति अमित्रातोः इत्यच् प्रत्ययन सिद्धम् इति इरदत्तम् । Q. Give the derivative meaning of अमित्रः । Ans : (The same as above). ४६ ।

47, Principal Sentences :—(1) (चर्चं) मृगः (चर्चम् इत्यनेन एकविभक्ति) भूत्वा (व्यम्) रामसौमित्री (कर्त्तृ) इरामि । Adj. to

well. The indeclinable च indicates that वत् and च (इत्तं) are as well used. Thus, अभ्यमित्रीयः, अभ्यमित्राः, अभ्यमित्रीचः । (See the next sloka)

रामसीमित्री—सुगद्युवी । (2) तम् (कर्त्तुं) उदयोगं (कर्म) सन्तु । Adj. to उदयोगम्—यथेष्टम् । Adj. to तम्—अभ्यमित्रोः ।

Prose order :—(अहं) सुगो भूत्वा सुगद्युवी रामसीमित्री हरामि ।
अभ्यमित्रोः लक्ष यथेष्टम् उदयोगं सन्तु ।

Substance.—अहं तावत् सुगरूपेण रामलक्ष्मणौ विलोभ्य दूरं नयामि ।
तमपि अवसरे अस्मिन् शत्रुं प्रति प्रतिकूलमाचरितुम् उदयोगो भव इति ।

Explanation in tika form :—अहं सुगो भूत्वा मायया स्वर्गं
हरिष्यरूपं धृत्वा, सुगोः दीव्यतः इति सुगद्युवी सुग इत्यस्मात् दिव धातोः क्तिप्
सुगद्युः इति सिद्धम् । सुगयारसिको इत्यर्थः । “सुगद्युतौ” इति पाठे ‘य
अभिगमने’, सुगान् द्योति अभिगच्छतीति क्तिप्प्रत्ययान्तस्य सुगद्यत् शब्दस्य
द्वितीयादिवचनरूपम् । रामसीमित्री रामलक्ष्मणौ अन्त्याचत्तरत्वात् पूजित-
त्वात् च रामशब्दस्य पूर्वनिपातः । हरामि अन्त्यत्र नयामि । भविष्यत्सामो-
प्यात् भट् । सुगयाभिरती एनी मायासूत्रेण अन्त्यत्र नयामि इत्यर्थः । अमित्तम्
अभिसुखम् अभ्यमित्तम्, अभिसुख्येऽव्ययीभावः । अभ्यमित्तम् अन्त्याङ्गामीति अभ्य-
मित्रोः शत्रुं भिसुखगामी । “अभ्यमित्त्राङ्क च” इति अकारान्तु खः (ईगः) ।
लक्ष यथेष्टं यथाहचि उदयोगम् आरम्भम् सन्तु आरम्भम् । तनोते लोडि ?

Change of V.—श्रीविते...सुगो...उदयोगः अभ्यमित्रीद्येन यथष्टः
लया सन्तन्वताम् (सन्तायताम् वा) ।

Derivation.—हरामि—ह-लट् । लुङ्—अहोषीत् अहत् । सुगद्युवी—
सुग-दिव्-क्तिप् । अभ्यमित्रोः—अभ्यमित्र-ख् । सन्तु—सम्-तन्-लोट् ङि ।
लुङ्—अतनीत्, अतानीत्, अतत, अतनिष्ट ।

आमि सुगं हृष्ट्या सुगयारसिकं रामलक्ष्मणके हत्रणं करिव । आपनि
अङ्कुरं विक्रमे गमनं करिडे विदेशं पठ् । आपनिञ् ओपनत्रं वैरुपं
अङ्गिलाय, सेहैरुपं कार्यं अनुष्ठानं करुन ।

Becoming a deer I shall ‘decoy’ Rama and Lakshmana the son
of Sumitra, who are fond of sporting, and you with a view to act
against your enemy may under take any thing you like.

ततश्चित्रीयमाणीऽसौ हेमरत्नमयी सगः ।

यथासुखीनः सीतायाः पुत्रु वै बहु लोभयन् ॥ ४८ ॥

Q. Account for राम being placed first in the Samas. Ans : “अन्त्यात्तरम्” “अभ्यङ्गितञ्च” इति रामशब्दस्य अन्त्यात्-तरत्वात् अभ्यङ्गितत्वाच्च (पूजितत्वात्) पूर्वनिपातः । Q. Write grammatical notes on the formation of अभ्यमिवीचः । Ans : See above. ४७ ।

48. Principal part: —ततः (व्यम्) असौ (कर्त्तुं) सगः (असौ इत्यनेन एकविभक्ति) सन् पुत्रु वै । adj. to सगः—हेमरत्नमयः । Adj. to असौ—चित्रीयमाचः, यथासुखीनः and लोभयन् । सीतायाः (सख्य) अयतः इत्यनेन अन्त्ययः । बहु—Adv.

Prose order :—ततः असौ हेमरत्नमयः सगः (सन्) चित्रीयमाचः, सीतायाः (अयतः) यथासुखीनः इव बहु लोभयन् पुत्रु वै ।

Substance :—ततोऽसौ मारीचः सुवर्णादिनिर्मित इव सगः सन् सर्वेषां विजयम् उत्पादयन् सीतायाः पुरतः खण्डः सुकुर इव प्रतीयमानः दृग्भङ्गान् विभोदयन् विचचार ।

Explanation in tika form :—ततः वचनानन्तरम् असौ मारीचः हेम च इवञ्च हेमरत्नं, तयोर्विकारः हेमरत्नमयः सुवर्णरत्नमयः सगः सन् मायया इति शेषः । “मयत् वेतसीः भाषायामभवाच्छादनयोः” * इति विकारे मयट् । चित्रं कुर्वन् चित्रीयमाचः विखीनं कुर्वन्, हेमरत्नमयत्वादिवि भावः । आचर्याणां चित्रकः इत्यस्मान् क्वचि ज्ञानच । ऊकारात् आत्मनेपदम् । ** सीतायाः

* The affix मयट् optionally takes place in modern Sanskrit in the sense of ‘transformation’ or ‘a part’ after words not signifying food or cloth. Thus अज्ञमयम् । The other form आश्रमम् ।

** “नमो हरिव चित्रकः क्वच” । क्वच् comes after नमस् हरिवस् and चित्र to signify action. The letter क् in चित्रक् is

तेनादुक्षुयद्रामं सृगीष सृगलोचना ।

मैथिली विपुलोरस्कं प्रावुर्षुर्मृगाजिनम् ॥ ४८ ॥

अवतः । यथासुखीनः प्रतिविम्बाययः आदर्श इति यावत् । इव, प्रतिविम्बाययः सुकर इव भूला इत्यर्थः । इवशब्दलोपः द्रष्टव्यः । यथासुखीनशब्दस्य निष्कः षार्थी यथा, सुखस्य सदृशं यथासुखं, यथासुखं दर्पणादिस्वप्रतिविम्बं, निपातनात् सादृश्योऽप्ययीभावः । दृश्यते अत्र (असी वा इति केचित्) इति दर्शनः । यत्र रत्नमयत्वेन खञ्जतया यथासुखं दृश्यतेऽव इति यथासुखीनः “यथासुखसम्पुल्लस्य” दर्शनः खः * इति खः । यथासुखीनशब्दोऽभिसुखमार्चोऽपि वर्तते, खीताभिसुखः भूला इत्यर्थः, इति भरतः । बहु खीभयन् सुहु खृष्टा जनयन् पुम्भवे भवति ख । इत्थं पय्यावक्तव्यम् ।

Change of V.—चित्रीयमाद्येन अमुना देनरत्नमयेन सृगीष यथासुखीनेन...खीभयता ।

Derivation.—चित्रीयमाद्यः—(चित्र-क्यच्) चित्रीय-शानच् । यथासुखीनः—यथासुख-खः । पुम्भवे—मु-लिट् ए । लट्-भवते, लुङ्—अप्पोट । खीभयन्—लुभ्-चिच्-भट ।

अनन्तरं मारीचं सुवर्णमयं मृगेण रूप धारण करतु विस्मित करिष्यामोऽङ्ग उपादनं पूर्णकं मीतः सन्मुखे लभ्यते करिष्यते भाषितम् ।

The golden deer set with gems frisked about before the eyes of Sita, exciting wonder, and producing great desire in her.

Q. Give the etymological meaning of यथासुखीनः and चित्रीयमाद्यः Ans : See above. ४८ ।

49. Principal part :—मैथिली (प्रयोजककर्त्री) सृगीष (सृग्वेन)

significant of आत्मवेपथु । क & च eliding (इत्) there remains य । Thus नमस्वति वरिषस्वति चित्रीयते ।

* ख (खं) comes after यथासुख and सन्मुख. in signifying in what is seen the similar face or all faces.

रामम् (कर्म-) अद्भुषयत् । Adj. to मैथिली—सगन्धीचनाना and प्राबुर्षुः ।
Adj. to सुगन्ध—तेन । सगन्धिनं—object to प्राबुर्षुः । Adj. to
रामम्—विपुलीरक्तम् ।

Prose order :—सगन्धीचनाना मैथिली सगन्धिनं प्राबुर्षुः तेन सुगन्ध
विपुलीरक्तं रामम् अद्भुषयत् ।

Substance :—यद्य हरिश्चन्द्रनामना सीता सगन्धं परिधातुम् रामस्य
मानसं हरिश्चन्द्रोद्भासकं कर्तुम् इयेष ।

Explanation in tika form :—भृगस्य लीचने, सगन्धीचने, ते इव
लीचने अस्माः सा सगन्धाचनाना हरिश्चन्द्रनामना, “सप्तस्युपमानपूर्वस्य च उत्तरपद-
नापः” इति उत्तरपदसंज्ञापो बहुव्रीहिः । मैथिली मृगस्य अग्निर्न चर्म “अग्निर्न
चर्मं कृत्तिः स्त्री” इत्यमरः । प्राबुर्षुः प्राबरीतुं परिधातुमिच्छुः सती, प्र-चाङ्
इत्यंताभ्यां परात् ङङ्धातोः सनन्तात् उः प्रत्ययः । तेन सुगन्धं हरिश्चन्द्रेन “दिवः
कर्म च” इति चकारात् करणसंज्ञा । विपुलं विपुलीरक्तं उरः वक्षःस्थलं, यस्य
तयोक्तः विपुलीरक्तः तम् विशालवक्षःस्थलम् “उरः प्रभृतिभ्यः कप्” । इति
कप् । रामम् [अद्भुषयत् इत्यस्य अणिकर्तुः कर्मचम् ।] अद्भुषयत् कौटिल्य-
मिच्छामकारयत् । सगन्धतामप्रमितिं प्रयुक्तवती इत्यर्थः । दिनेः सनन्तात् व्यन्तात्
सङ्घि कृपम् । इषं पथ्याचक्रम् । •

Change of V :—अद्भुषयत् रामः सगन्धीचनाना मैथिल्या विपुलीरक्तः
प्राबुर्षुर्षा । •

Derivation :—अद्भुषयत्—(दिव्-मन्) द्रुष्य-षिच् लङ् ट ।
मैथिली—मिथिल-अपसायं षष्-ईप् । प्राबुर्षुः—प्र-चा-ठ-सन्-उः । अग्नि-
नम्—अज-हनच् ।

हरिश्चन्द्रनामना सिथिलतनया सीता सगन्धं परिधानाञ्जिलावे विशाल-
वक्षः सगन्धस्तके उ ७ सगन्धे सहित सगन्धाञ्जिडाय आसक्तं कत्रिते
उद्यत् इहेलेन ।

Sita the daughter of the king of Mithila, wishing to put on the
skin of the deer, caused in broad-chested Rama the desire of 'sport-
ing with it.

योगक्षेमकरं कृत्वा सीतायाः लक्षणं ततः ।

मृगस्थानुपदी रामो जगाम गजविक्रमः ॥ ५० ॥

Q. Account for the 2nd case in रामम् and the 3rd case in मृगेष । Ans : गति बुद्धीत्यादिना अकर्मकधातोः अचिः जनावस्थायां यः कर्ता तस्य अचि कर्मत्वम् । इति रामम् इत्यस्य कर्मत्वम् । अतः “दिवः कर्म च” इति यत् दिव् धातोः वैकल्प्येन सकर्मकत्वं विवक्षितं तदत्र न । अतः अत्र मृगेष इति करणत्वमस्ति न तु कर्मत्वम्, दिव्धातोरेव अकर्मकत्वविधानात् । Q. Give the derivative allusion in मेघिलो । Ans : ऋषिषु वनायंम् आचरतः तेषु निवृत्तस्य राशौ निम्नं देहमन्यनात् उत्पन्नतया जनकः मिथिलास्थ्याम् अवाप । तथाहि “अराजकमथ नृणां मन्यमानाः महर्षयः देहं मन्युः अ निम्नैः सन्तानः समजायत । मघनम् मिथिलो जातः मिथिला येन निम्नता । जन्मना जनकः सोऽभूत् वैदेह्युः विदेहजः ।” इत्यादि । ४९ ।

50. Principal part:—ततः रामः (कर्तृपदम्) जगाम । Adj. to रामः—अनुपदी and गजविक्रमः । Incomplete verb—कृत्वा । लक्षणम्—object to कृत्वा । योगक्षेमकरम् adj. to लक्षणम् ।

Prose order :—ततः गजविक्रमः रामः लक्षणं सीतायाः योगक्षेमकरं कृत्वा मृगस्य अनुपदी जगाम ।

Substance :—अथ करीव विक्रमान्वितः रामः सीतायाः संरक्षणे लक्षणं विनिष्पृज्य मृगान्वेषी ययौ ।

Explanation in tika form :—ततो दुग्धानन्तरं गजस्य विक्रमः गजविक्रमः, स इव विक्रमो यस्य स गजविक्रमः इति पदान्ताक्तमः गजरामगामी वा, “सप्तस्युपमानपूर्वस्य च उत्तरपदलोपः” इति उत्तरपदलोपः संज्ञकः । रामः लक्षणं सीतायाः रूपव्याः, योगः फलपुष्पादेरलक्ष्यस्य साधनम् “योगी-ऽपूर्वार्धसंप्राप्ती” इति मेदिनी । खेमः शरीरादेर्लक्ष्यस्य पालनं “खेमोऽस्त्री लभ्यरक्षणे” इति मेदिनी । तौ करोतीति योगक्षेमकरः तम् इति पाठनहेतुभूतं कृत्वा विधाय, “कञ्चो हेतु पाञ्चोऽन्यतुलोभ्यं पु” इति हेतौ टः प्रत्ययः । मृगस्य

स्वायं स्वायं क्वचिदयान्तं क्रान्त्वा क्रान्त्वा स्थितं क्वचित् ।

वीचमाणो मृगं रामश्चित्रवृत्तिं विसिन्धिये ॥ ५१ ॥

अनुपदं यातीति अनुपदी अन्वेष्टा सन् "अनुपदन्वेष्टा" इति निपातनात् इन् ।
जगाम ययी । मृगान्वेषी प्रस्थित इत्यर्थः । वृत्तं पण्यात्कृत् ।

Change V.—अनुपदिना रामेण जग्मी गजविक्रमं ।

Derivation :—योग—युज-घञ् । खट्—युक्ति, युङ्क्ते । लुङ्—
अयुजत्, अयोजीत्, अयुक्त । अनुपदी—अनुपद-इन्, निपातः । जगाम—
गमेर्निर्गट् । लुङ्—अगमत् ।

गजगतिं रामश्च लक्ष्मणकं जीवन्न अत्रोत्तमं जायते ७ शरीरं
रक्षां कार्थेयं निवृत्तं करिष्या मृगैश्च अत्यवधार्यं गमनं करिष्येति ।

Afterwards enjoining Lakshmana to protect Sita's person and
supply her wants Rama in 'elephants' strides went in search after
the deer.

Q. Explain योगचेमकरम् । Ans : See above. Q. Show
the significance of गजविक्रमः । Ans : पदविषेण धरातलम्
प्रकल्पयन् इत्यर्थः । अथवा यथा गजः बान्धगतिं सङ्घते तथा मृगस्य द्रुतगमनम्
असङ्घमान इत्यर्थः ।

51. Principal part :—रामः (कर्त्तुं) विसिन्धिये । Adj. to
रामः—वीचमाणः । मृगम्—वीचमाणः इत्यस्य कर्मपदम् । Adj. to मृगम्—
यान्तम् and स्थितम् । स्वायं स्वायं—adv. क्रान्त्वा क्रान्त्वा—incomplete
vrbs. क्वचित् (adv.)

Prose order—क्वचित् स्वायं स्वायं यान्तं, (तथा) क्वचित् क्रान्त्वा
क्रान्त्वा स्थितं चित्रवृत्तिं मृगं वीचमाणः रामः विसिन्धिये ।

• Substance :—मृगः क्वचित् स्थित्वा अस्थितः क्वचित् वा वारं वारम्
उत्सृज्य स्थितः । इत्यसद्रुतमाधरन् मृगमवलोक्ष्य रामः विषयम् गतः ।

Explanation in tika form :—क्वचित् प्रदेष्टे स्वायं स्वायं स्थित्वा
स्थित्वा यान्तं गच्छन्तं, तथा क्वचित् प्रदेष्टे क्रान्त्वा क्रान्त्वा उत्सृज्य उत्सृज्य

चिरं क्लिशित्वा मर्माविद्रामो विलुभितप्रवम् ।

शब्दायमानमव्यात्सोत् भयदं क्षणदाचरम् ॥ ५२ ॥

क्लितम् "आभीक्ष्ण्ये चसुल् च" [आभीक्ष्ण्ये पीनःपुन्वे योत्थे चसुल् स्यात् वा च] इति पूर्वत्र चसुल् ; परत्र लाच् । एवं चित्रा चयता इतिः शरीरस्य बलं तथाभूतम् । "आभीक्ष्ण्ये चसुल्" इत्यमरः, "तिस्रस्त्रयस्योः पुंसि कञ्" राहुतयोरेपि इति च मेदिनी । मृगं वीक्षमाणः पश्यन् रामः विविधिये विभ्रतः । नेतम् वेदादिकं मृगेषु सञ्चरति इति विस्मयापन्नोऽभूत् इत्यर्थः ।

Change of V.—रामेच वीक्षमाणेन विविधिये ।

Derivation.—स्त्रायम्—स्त्रा-चसुल् । लुङ्—चयतात् । कान्ता—कम्-क्ताच् । पवे क्रमिन्ना । लृट्-कामति क्राम्यति, क्रम्यति । लुङ्-चरन्तीत् । वीक्षमाणः—वि ईच्-शानच् । लृट्—ईचते ; लुङ्—एषिष्ट ; लिट्—ईचा-चक्र । विविधिये—वि-ञि-लिट् ए । लृट्-अयते । लुङ्-अजेष्ट । मृग-मृग-कर्मणि कः ।

कोषाणु वा श्विरं शकिया हठां चलिते लागिल, कोषाणु वा लाकाहेते लाकाहेते हठां श्विरं हईल । एहैरूप विचित्रगति नृणु अवलोकन करिया रामचन्द्र विस्मित हईलेन ।

Rama wondered looking at the stag with its amazing actions, the latter sometimes suddenly running after it had stopped repeatedly, and again suddenly stopping after it had run long.

Q. Account for शानच् in वीक्षमाणः । Ans "सचचईतोः क्रियायाः" क्रियायाः परिचायके ईती च अर्थे वर्तमानान् कर्तोः लटः श्व-शानचौ कः । ईतुः फलं कारयच्च । अत्र वीक्षणं विजयं प्रति ईतुः, अतः क्रियाईती आत्मनेपदिनः ईच चातोः शानच् ।

52. Principal part :—रामः (कर्तृ) क्षणदाचरं (कर्म) मव्यात्-सीत् । Adj. to रामः—मर्मावित् । Adj. to क्षणदाचरम्—विलुभितप्रवम्, मव्यायमानं and भयदम् । चिरम्—अत्यन्तसंघीने । क्लिशित्वा incomplete verb (अम्) ।

Prose order :—मर्षावित् रामः चिरं क्लिशित्वा विलुभितम्रवं श्रद्धा-
मानं भयदं चषदाचरम् अव्यात्सीत् ।

Substance :—मर्षवेधनपट्टः रामः आयासम् अवाप्य पश्चात् भौषधं
तुं राचसं विव्याध । राचसस्य गज्जनमकरीत् ।

Explanation in tika form :—मर्षाणि विष्यति इति मर्षावित्
सम्बन्धानवेधनशोलः, “नङ्ङितो”त्यादिना* क्लिपि परे पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् ।
अथवा मर्षः, तन्न वेत्ति रूपम् । रामः चिरं कालम्, अत्यन्तसंयोगे
द्वितीया । क्लिशित्वा मङ्गलान् कालम् आयस्य आनी भूत्वा इत्यर्थः । विलुभितः
व्याकुलितः म्रवः गमनं यस्य तथाभूतं मर्षताडनात् व्याकुलगतम् । “लुभो
विमोहने” (विमोहनं व्याकुलीकरणम्) तस्मात् ङे इट् । तथा श्रद्धाधर्मानं
श्रद्धं कुर्वन् “श्रद्धवेरकलङ्गाभकण्ठनेष्वथः करणे” इति ऋङ् । भयदं भयङ्करं
मृगस्य श्रद्धक्रियाया वा विशेषणम् । अथम् उत्सवं निव्यापारस्थितिं † वा
ददातीति अथदा रात्रिः तन्न चरतीति टः । अथदाचरं निशाचरं अव्यात्सीत्
विह्वान् । व्यधे लुङि ।

Change of V.—मर्षाविधा रानेष विलुभितम्रवः श्रद्धाधर्मानः अव्याधि
भयदः अथदाचरः ।

Derivation :—क्लिशित्वा—क्लिश-त्वाच्-पथे क्लिष्टा । सट्—क्लिशति
लुङ्—अक्लिशीत्, अक्लिशत् । विलुभित—वि-लुभ (तुदादिः) ङः । सट्—
लुभति । अव्यात्सीत्—व्यध-लुङि । सट्—विष्यति । भयदम्—भय-दा-क् ।
अथदाचरम्—अथदा-चर टः । . .

मर्षवेधनेनलूनिपूणं रामचन्द्रं बलक्षणं क्रुमन् श्वीकारं करिष्या व्याकुल-
पतिं शङ्करमानं डीयन् निशाचरकं विह्व करिलेन ।

Rama who was expert in piercing vital parts, struck, after long
trouble, the fearful roaring night-ranger of anxious gait.

* “नङ्ङि इति ङिष्य व्यधि अङि अङ्ङि तनिपु ङी” क्लिबन्तेषु एषु परेषु पूर्व-
पदस्य दीर्घः । यथा उदानह्, लीहन्, प्राहय्, मर्षाविध्, मौबच्, अतीवह्,
परीतन् ।

† “अथपुम्बितानि भमरेः” शकुन्तला । अथं निचन्दमिदमर्थः ।

श्रुत्वा विस्फूर्ज्युप्रख्यं निनादं परिदेविनी ।

मत्वा कष्टयितं रामं सौमित्रिं गन्तुमैजिहत् ॥ ५३ ॥

Q. Distinguish between विलुभित and विलुभ । Ans :
 “लुभी. विमोहने” । व्याकुलीकरणं लुभधातीः इट् स्यात् न तु गार्हे (greediness) गार्हे न लुभः । Q. Decline the base of मर्त्यावित् ।
 Ans : व्यध् धातोः क्तिपि मर्त्याविध् इति शब्दः स्यात् । रूपं यथा, मर्त्यावित्
 मर्त्याविधौ मर्त्याविधः इत्यादि । विट्धातोः क्तिपि मर्त्याविट् इति शब्दः । तस्य
 रूपं यथा, मर्त्यावित् मर्त्याविटौ मर्त्याविदः &c. ५२ ।

53. Principal part :—नैघिली (कर्त्रे) सोमित्रिं (कर्म) गन्तुम्
 (व्यम्) ऐजिहत् । Adj. to नैघिली—परिदेविनी । श्रुत्वा and मत्वा are
 incomplete verbs. निनादं object to श्रुत्वा । विस्फूर्ज्युप्रख्यं Adj.
 to निनादम् । रामम् obj. to मत्वा । कष्टयितम्—Adj. to रामम् ।

Prose order :—विस्फूर्ज्युप्रख्यं निनादं श्रुत्वा रामं कष्टयितं मत्वा
 परिदेविनी (नैघिली) सोमित्रिं गन्तुम् ऐजिहत् ।

Substance :—वञ्चनिनादसदृशं शब्दम् आकर्ष्यं सीता विलुपनी
 अतर्कयत् यथा रामो विपन्न इति, अतः सा खण्ड्यं गमनाय अनुवृत्ती ।

Explanation in tika form—विस्फूर्ज्युः वञ्चनिर्घोषः “स्फूर्ज्यु-
 वञ्चनिर्घोषः” इत्यमरः । तेन प्रख्या सादृश्यं यस्येति विस्फूर्ज्युप्रख्यः वञ्चनिर्घोष-
 सदृशः तथाभूतम् । [“टितोऽद्युच्” * इति अर्थव् प्रत्ययः] निनादं शब्दं
 “नो गद नद पठःखनः” इति अप् प्रत्ययस्य विकल्पविधानात् पठ्ये घञ् । **
 श्रुत्वा आकर्ष्यं कष्टयितं कष्टयितं विपदापन्नमित्यर्थः । “दितोऽया श्रितातोते”

* Roots having ट् before them for the purpose
 of elision, will have अद्युच् for an affix. Thus ट् वेङ् कल्पने
 being in गण we can form वेपयु । Again ट् चो स्फूर्ज् वञ्चनिर्घोषं,
 and so is स्फूर्ज्युः ।

** निवदः निनादः, निनदः निनादः, निपठः निपाठः, निखनः निखानः

एष प्राहृषिजाशोदनादी भ्राता विरोति ते ।

ऋतेयं कुरु सौमित्रे भयात् त्रायस्व राघवम् ॥ ५४ ॥

आदिना द्वितीयासमासः । रामं मत्वा बुद्ध्वा परिदेविनी परिदेवनश्रीषा विश्व-
पत्नी इति यावत् । सौमित्रो सौमित्रिं लक्षणं "वाङ्मादिभ्यश्च" † इति अप-
सार्थं इत् । गन्तुं ऐजिहत् सिटाम् अकारयत् । बन्धु वत्स इतं भ्रातरं विपद्वाः
परित्रायस्व इत्यादि कथनेन लक्षणं समनोद्यतं अकार इत्यर्थः । ईदृश्यान्तात्
भुक्ति ।

Change of V.—परिदेविन्या सौमित्र्या ऐङि ।

Derivation :—विस्फुञ्जु—वि-स्फुञ्ज-अद्युच् । स्फुञ्जति अस्फुञ्जीत् ।
प्रख्या—प्र-ख्या-भावे ङ । निनाद्—नि-नद्-अञ्, पक्षे निनद्ः (अप्) । परि-
देविनी—परि-देव-घिनुष् ङी ईप् । ऐजिहत्—ईङ्-धिष्-लुङ् द ।

• वञ्चनिर्दोषं सदृशं मेहै श्वनि श्रवणं पूर्यकं सीता, राम विपदापन्न
हृद्दिशोऽहंन एहैरूपं विवेचनां करिष्यां विलापं करिष्ये करिष्ये लक्षणके
तदीयं साहाय्यार्थं गमनोद्यतं करिष्ये सत्तेहै हृद्दिशेन ।

Hearing the sound like thunder bolt and so thinking Rama was
in trouble, Sita lamented and persuaded Lakshmana the son of
Samitra to follow.

Q. Explain the significance of सौमित्रम् । Ans :
सुमित्राग्रह प्रदीयान् तस्य विमाहृतनयनं अनितम् । अतः रामपरित्राचं तस्य
श्रीदासीनं विवर्षितम् । Q. Expound the Samas in कट-
थितम् । Ans : See above. ५१ ।

54. Principal sentence :—(1) ते (सम्) माता (कर्तृ)
विरोति । Adj. to माता—प्राहृषिजाशोदनादी । (2) (लम्)
ऋतेयम् (कर्म) कुरु । (3) राघवं (कर्म) भयात् (अपादाने) त्रायस्व ।
सौमित्रं—सम्बोधने ।

† The patronymic affix इत् takes place after वाङ् चूवा
वर्षाया सुमित्रा &c ।

Prose order :—सौमित्रे ! प्राड्विजान्धीदनादी एव ते माता विरौति,
ज्ञातेयं कुर्व, राघवं भयात् त्रायस्व ।

Substance :—वत्स लक्ष्मण माता ते वर्षांश्चि वृष रावं करोति,
साहाय्यं कृत्वा आत्मीयतां विधेहि मातरं त्रायस्व विपद्मः इति ।

Explanation in tika form—भीः सौमित्रे लक्ष्मण ! प्राड्वि
जानः प्राड्विजः समन्वां जनेः उः । “प्राड्व् भरतकालदिवां जेः” * इति
सप्तम्याः अलृक् । स आसौ अन्धीदः मीचयेति विशेषणमासः । तद्वत् नदतीति
“कर्णार्थपमाने” इति चिन्निः । वर्षां कालीनमेघगभीरध्वनिः इत्यर्थः । “स्त्रियां
प्राड्व् स्त्रियां भूञ्चि वर्षाः” इत्यमरः । एव ते माता रामः विरौति प्रोच्यते ।
तत् ज्ञातेयं ज्ञातिकर्म ज्ञातिभावं वा कर्तुं याचर । विपदापन्नस्य तस्य सहा-
यतां कृत्वा आत्मीयकर्म कर्तुं इति भावः । “कपिज्ञात्योर्ढक्” ** इति ढक्
प्रत्ययः । तद्यथाह राघवं रामं भयात् त्रायस्व रच ।

Change of voice :—एतेन प्राड्विजान्धीदनादिना धात्वा विव्यते ।
क्रियताम् । राघवः त्रया त्रायताम् ।

Derivation :—प्राड्विज—प्राड्व्-जन उः । अन्धीद—अन्धन्-दा-व् ।
विरौति—वि-र-लृट् ति । पचे रवौति । लुङ् करोतुञ्जीत् । ज्ञातेयम्—ज्ञाति-
ढक् । त्रायस्व—त्र-लोट् स्व ।

এই ভোমার ডাডা বর্ষামেঘনিদানে চীংকার করিতেছেন।
সৌমিত্রে ! তুমি আত্মীয়ের কার্য্য কর। রাঘবকে বিপদ হইতে
রক্ষা কর।

This your brother cries roaring as cloud in rains. Do thou, O son
of Sumitra, the duty of 'a kinsman' ; save Rama the descendant of
Raghu from the danger.

* There is no elision of the 7th case in प्राड्व्; भरद्,
जान्, and दिव् preceded by the word ज in a samas. Thus
प्राड्विजः, भरद्विजः, आधीजः, and दिविजः ।

** आपेयम् ।

रामसंघुषितं नैतन्मृगस्यैव विवक्षिषीः ।

रामस्वनिनिसङ्गायः स्वान इत्यवदत् स ताम् ॥ ५५ ॥

Q. Show the gram. Relation of प्राडिषि । Ans : षडि-

कारकत्वात् क्रियया एव अस्य चन्वयितम्, यतः "क्रियान्वक्ति कारकम् ।" यतः 'नादी' इत्यनेन अस्य चन्वयः । Q, Correct वर्षायाम् । Ans : "षष् सुमनम् समा सितका वर्षायाम् बहुत्वञ्च" इति बहुवचन विधानात् 'वर्षासु' इत्येवं स्यात् । ५४ ।

55. Principal sentence :—सः (कर्णे) ताम् (गौणं कर्म) इति (मुख्यं कर्म) अवदत् । Sub-sentence (1) एतत् (कर्णे) रामसंघुषितं (एतत् इत्यनेन एकविक्रि) न (भवति) । (2) मृगस्यैव स्वानः (भवति) । Adj. to मृगस्य—विवक्षिषीः । Adj. to स्वानः—रामस्वनिनिसङ्गायः ।

Prose order :—एतत् रामसंघुषितं न ; (एव) विवक्षिषीः मृगस्यैव रामस्वनिनिसङ्गायः स्वानः (भवति) इति स ताम् अवदत् ।

Substance :—योऽयं शब्दः श्रूयते नायं रामस्य, किन्तु मृगस्यैव । स ताम् रामस्वनिनम् अनुकुर्याणः एवं रीति । यतः स मायामृगः अस्मान् बहुषित्-कामः ।

Explanation in tika form :—एतत् रामस्य संघुषितं रामसंघुषितं रामस्येति न भवति । घुषिरव विशब्देन अर्थात् शब्देन प्रकटीकृताभिप्राये प्रयुक्तः अथवा संघुषितमित्येवं स्यात् । किन्तुदियाद् । एव विवक्षिषीः कृत्यितुमिच्छीः [वच वचने इति शौरादिकस्य समन्वय रूपम् । किञ्चित् " वच गती भोवादिर्दिकैः तस्य, अनेकायत्वात् प्रत्ययनेऽपि वचने इत्याहः " इति वच-धातोः अति उःप्रत्ययः । मृगस्य जनोः, रामस्य स्वनिनं शब्देति नेऽनुत्पत्त्यः रामस्वनिनिसङ्गायः, नित्यसमासः । रामस्येति तुल्यः इत्यर्थः । "स्युक्तरपदे त्वमी । निभ संकाश नीकाश प्रतीकाशोपमादयः" इत्यमरः । स्वानः श्वनिः भवतीति श्विः । 'स्वान निवीष निर्वीद नाद निस्वान निस्वनाः' इत्यमरः । इति वाक्यं स षड्वचः ताम् सीताम् अवदत् कथयामास ।

आप्यानस्तन्वकण्ठांसं रुषितं सङ्घितं रणे । .

प्रोर्ण्वन्तं दिशो वाचैः काकुत्स्थं भीरु कः चमः ॥ ५६

Change of V :—एतेन रामसंघृषितेन (भूयते) रामस्वमित्संघाश्रितं स्नानेन (भूयते) इति तेन सा शूयत ।

Derivation :—संघृषितं—स-घृष-भावे क्तः । खट्—घोषति, लुङ्—अघोषीत्, अघुषत् । विघृषिषीः—वि-घृष-समन्त-उः । स्नानेन—स्वन्-भावे क्तः । अवदत्—वद-लङ् । लुङ्—अवादीत् ।

लक्षण गीतार वाकेऽ अङ्गावर दिशो कश्चिदनेन, हेहा रतिमत्र भक्त महे, हेहा वकनाकारो नृपेण राममृष भक्त ।

This is not the voice of Ram, spake he to her, but one that resembles his and belongs to a stag that wishes to impose upon.

Q. Parse इति । Ans : अवदत् इत्यस्य मुख्यं कर्म । Q. Distinguish between संघृषितं and संघृष्ट । Ans : See above.

Q. Parse स्नानः । Ans : भवति इति ऊह्यक्रियापदस्य कर्तृपदम् । रामस्वमित्संघाश्रितं इति विशेषण-प्रयोगात् नात्र अभिधेय मार्वे प्रथमा इति केचित् । ५५

Q. Principal part :—भीरु । (मन्वी) कः (कर्तुं) रणे (घृषि-कारणत्) काकुत्स्थं (सङ्घितम् इत्यस्य कर्मपदम्) सङ्घितं (व्यं) चमः (Adj. to कः) (भवति) । Adj. to काकुत्स्थम्—आप्यानस्तन्वकण्ठांसम्, प्रोर्ण्वन्तम् and रुषितम् । दिशः—object to प्रोर्ण्वन्तम् । वाचैः—कारणैः ।

Prose order :—हे भीरु, आप्यानस्तन्वकण्ठांसं, वाचैः, दिशः प्रोर्ण्वन्तं रणे रुषितं काकुत्स्थं कः सङ्घितं चमः (भवति) ।

Substance :—अयि भीरु मा कारि मडा । रामोऽतीव बलवान् । य यदा क्रुद्धा सन् वाचैः दिशः ह्लादयति तदा नहि क्रुषित् तनतिक्रमिषु चमये ।

Explanation in tika form :—भीरु मयमोक्षि [“मियः क्रुद्धवचो”

इति क्रुः ।] स्कन्धः बाहुशिरसः पश्चिमीभागः, कण्ठः गलः, तथा शंसः बाहुशिरः ।
 तेषां समाहारः स्कन्धकण्ठांसं, प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । आप्यायानं स्थूलं स्कन्ध-
 कण्ठांसं यस्येति तथाभूतम् । अनेन देहदाहनेन तस्य दुर्घर्षत्वं प्रकटितम् ।
 तथा बाणैः शरैः दिशः प्रीर्णवन्तं सन्धाः दिशः आच्छादयन्तं रणे कथितं क्रुद्धं
 कर्तृत्वात् तन्नाम्नः पुरस्त्रयाभिधेयस्य ऐचाकस्य गोत्रापत्यम्, काकुत्स्थः "शिवा-
 दिभ्योऽण्" इति अण् प्रत्ययः । तं रामं सङ्घितं तस्य पराक्रमं सीदं, कीर्तनः
 वनः शक्तः । न कोऽपि दुःखयथैः । काव्यन्निर्गमलहारः । वनं पय्यावक्रम् ।

Change of V.—केन चमेव (भूयते) ।

Derivation :—आप्यायान—आ-प्याय क्रः । अथवा आ-प्ये क्रः । लट्—
 प्यायने ; लृङ् अप्यायि, अप्यायिष्ट, अप्यायान्, अप्यायिषातां, अप्यायामाताम् । लिट्—
 पियं । कथितं—रुघ-कर्त्तरि क्रः । लट्—कथयति । प्रीर्णवन्तं—प्र ऊर्ण-
 शब् । लृट्—ऊर्णाति, ऊर्णाति । लृङ्—प्रीर्णयन्, प्रीर्णयन्, प्रीर्णावीन् ।
 लिट्—ऊर्णाव । भीह—भी-क्रः, स्त्रीत्वात् कः । सम्वीधने । वनः—वन-
 पयावत् ।

रामचन्द्र, शक, कर्षुं ओ अंस विभाल ; मुक्ते कूपित इहेया व-
 दाहे शर द्वारा चतुर्दिक आच्छन्न करेन तङ्काले कोन् व्यक्ति
 त्ताहार पराक्रम सञ्च करिउते पाँरे ?

Who can, O timid one, stand in battle the enraged Rama with
 his shoulders, neck and the top of arms broad, covering all quarters
 with arrows.

Q. Write grammatical notes on the forma-
 tion of आप्यायान । Ans : " आङोऽन्ध्रसीः " [आङः परस्य प्यायः पो
 प्यायन्तोऽपरयोः अन्धी (कृषे) ऊर्ध्वसि (गवादेः कने) वाच्चे] इति वचनात्
 पोभावः न भवति । Q. Is there any allusion in the word
 कर्तृत्वात् ? Ans : पुरस्त्रयो नाम कथितं नरपतिः सूर्यवंशीयः महादेवमूर्ति-
 धरः उपकथितम् सङ्घेन्दुम् कर्तुदि आरुह्य दानवान् निजघान । अतोऽस्य कर्तृ-
 त्वस्यर्था इति । Q. Show the significance of आप्यायान-
 कन्धकण्ठांसम् । Ans : See above. Q. Show the propriety

देहं विभक्षुरस्त्राग्नी मृगः प्राणैर्दिदेविषन् ।

ज्याषुष्टकठिनाङ्गुष्ठं राममायात् समूर्षया ॥ ५७ ॥

of काङ्कत्सम् । Ans : स्वयं वीरस्य वीरवंशजातस्य च रामस्य कृते कृतः इव इत्यादि सूच्यते । ५६

57. Principal part :—मृगः (कर्तृ) समूर्षया (ज्ञेयी) रामम् (कर्म) आयात् । Adj. to मृगः—विभक्षुः and दिदेविषन् । अस्त्राग्नी (अग्नि) देहं (कर्म) connected with विभक्षुः । प्राणैः—करणैः ।* Adj. to रामम्—ज्याषुष्टकठिनाङ्गुष्ठम् ।

Prose order :—अस्त्राग्नी देहं विभक्षुः प्राणैः दिदेविषन् मृगः समूर्षया ज्याषुष्टकठिनाङ्गुष्ठं रामम् आयात् ।

Substance :—कोडावस्तुषु इव प्राणेषु निर्धमः मारीचः पतङ्गवत् वडि-सुखं-विविधुः अस्त्रप्रयोगे अतीव सुनिपुणं रामम् प्राप ।

Explanation in tika form :—अस्त्रमेव अग्निः रूपकसमासः । तस्मिन् अस्त्रानले इत्यर्थः देहं स्वकोयं शरीरं विभक्षुः भष्टु मिच्छुः, सन्नानस्य भ्रमज्-धातीः "सनाशंस भिच्छ उः" इति उः । मरुचोन्मुखः पतङ्गः यथा अग्नेः सुखं देहं विष्टज्य म्रियते तथा कर्तुम् इत्यर्थः । तथा प्राणैः दिदेविषन् क्रीडितमिच्छन्, क्रीडाद्रव्येषु इव प्राणेषु हेलया समाचरन् इत्यर्थः । "दिवः कर्म च" इति प्राणैरित्यत्र करणसंज्ञा । मृगः समूर्षया मर्तुमिच्छया सन्नानात्, मृधातीः च, ज्याया धनुर्गणेन घुष्टी निषिष्टी, (निपातनात् निषेधाद्योपि गम्यते, गुह्यनिर्घे अङ्गुष्ठकाठिन्यं युज्यते, विशब्दने तु घुषितम् इति स्थात्) । अतएव कठिनो अङ्गुष्ठो यस्येति तथाभूतं रामम् आयात् आगच्छत् । घुष्ट इति पदप्रसिद्धार्थत्वे चेत् तदा, ज्याया घुष्टः शब्दितः सुप्रसिद्धः कठिनाङ्गुष्ठो यस्य तादृशम् । धनुषि, सन्नतकरामर्षात् तस्मिन् अतीव निपुणमित्यर्थः । उभयपञ्चावर्तम्,

* The affix उ comes after the roots that have taken the affix सन्, and the roots, viz. आ-शन्स and भिच्छ in the sense of agents having such a habit or nature (तत्त्वोच्चार्ये) । Thus (सन्) विक्षीप्तेः, । आशंसुः, भिच्छुः ।

ब्रह्मन् भीषयमाणं तं रामं विस्मापयेत् कः ।

मासं भेषीस्त्वयाद्यैव कृतार्थो द्रक्ष्यते पतिः ॥ ५८ ॥

Change of V.—विभक्त्या मृगेष दिदीविसता...कठिनाङ्गुष्ठः रामः
आयायव ।

Derivation.—विभक्तः—भृञ्-सन्-क-उः । लट् भञ्जति, भञ्जते ।
लुङ्—अभावीत्, अभ्रावीत्, अभट्, अभृष्ट । दिदीविसत्—दिव-सन्-ल-शट् ।
ज्या—अी-क्तिप् । लट् जिजाति । घृष्ट—घृष कश्च क्तः । पद्य-घृषितः । लट्—
घांपति । लृङ्—अवृषत्, अघावीत् । आयात्—आ-या-क्ञि । लुङ्—आया-
सीत् । मसूर्षया—घ-(सन्-ल)-अ ऋत्विजाद्यप ।

निम्न आश्रयैव महितं क्लोडां करिवार मानसे ओ अत्राप्रिते निम्न
देह आश्रितं निवार अत्रिआये, मात्रीच, ज्ञावर्षने कठिनाङ्गुलि
रानचन्द्रेर निकटे उपस्थित इहेल ।

The stag desirous of flying as it were his body in the fire of
weapons, and wishing to play with his life like a toy came with a
desire of death to Rama whose thumb was rendered hard by the
rubbing of bow strings.

Q, Can you, with all propriety, use उपमितसमास
in अस्माप्रो ? Ans : अस्मन्नेव अग्निः अस्माग्निः इति उपकसमासः । अस्मन्
अग्निरिव इति उपमितसमासेन अस्मस्य सुख्यायत्वम् । अस्मं तु न देही भज्यते
अपि तु अर्था एव । अतः अस्मन्समासेन अग्निरेव सुख्यायंतया तत्र भजनक्रिया
सगच्छते । Q² Show the distinction between घृष्ट and
घृषित् । Ans : See the sloka 55: ५३ ।

58. Principal sentence :—(1) कः (कर्त्तुं) रामं, (कर्म)
विस्मापयेत् । Adj. to रामम्—भीषयमाणम्, and तम् । शत्रुन्—भीषय-
माणम् इत्यस्य कर्मम् । (2) मासं (व्यम्) भेषीः (लम्) । (3) त्वया (अनुक्त-
कर्त्तुं) अद्य एव (व्यम्) पतिः (उक्त कर्मम्) द्रक्ष्यते । Adj. to पतिः—कृतार्थः ।

Prose order :—शत्रुन् भीषयमाणं तं रामं कः विस्मापयेत् । मासं
भेषीः (लम्) ; त्वया अद्यैव कृतार्थः पतिः द्रक्ष्यते ।

Substance :—रामं पुरतो वीक्ष्य एव शत्रवी विभ्यति । नास्ति कश्चि-
यस्मिन् शयतः सतुपस्थिते रामः सातिम् चापद्यते, अतः मयि भेषीः भर्ता ते
सत्वरम् उपस्थितो भविता ।

Explanation in tika form :—शत्रून् विपक्षान् भोषयमाणः
भौतान् कुर्व्याणं “भियो हेतुभये षुक्” * इति षुक् “भौक्षीः हेतुभवे” ** इति
चात्मनेपदम् । षिचि ‘भोषि’ धातोः प्रयोगान्, “अस्त्रं विनापि दर्शनप्रदान
मात्रेणैव शत्रुषु भौतिम् उत्पादयन्तम्” इत्यर्था गम्यते । तं रामं को जन-
विस्मापयैत्, निमग्नये नियोगे वा लिङ्, पूर्व्ववदात्मनेपदम् । “नित्यं अयतेः”
इति प्रयोजकान् कर्त्तुः विस्मये स्वयं समुपागते स्मि-धातोः स्मादेशः । आकार-
न्त्वान् षिचि पुगागमः । स्मि धातोः षिचि स्थापिकरणान्, “नास्ति तादृश-
कश्चित् पुरुषः यस्य दर्शनमात्रेणैव रामस्य चेतसि विस्मयः उत्पद्यते” इत्यर्था
गम्यते । अतः मास्य भेषीः न त्वं विभोषि । “स्त्रीक्षरे लङ् च” इति चकारान्
लुङ् । लया अथैव अधुनेव कृतार्थः कृतकृत्यः हतमृगसनाथः इति यावन् ।
पतिः भर्ता द्रव्यते । सत्वरं ते पतिः पूर्णमनोरथः प्रत्यागमिष्यति अतः ते भय-
कारणं नास्ति इत्यर्थः । इत्थं पठ्यावक्तव्यम् । "

Change of V.—भोषयमाणः स रामः केन विस्माप्यते । मास्य भर्था ।
त्वं कृतार्थं पतिं द्रव्यसि ।

* “भियो हेतुभये षुक्” । हेतु=One who frightens, षुक्(ष) comes
after the causative भौ where but the agent causes fright di-
rectly and not by an instrument. So the causative
भौ becomes भोषि in the above sense. Thus व्याघ्रः भोषयते,
but, बालकः कृत्रिमसर्पेण भाययति ।

** In the above sense i. e. when the agent causes fear
or amazement directly, भौ and स्मि take चात्मनेपद ।

† In the above sense स्मि becomes स्मा, and so with विष्-
becomes स्थापि like स्थापि स्थापि दाप्ति (the causative forms of
स्था स्था दा &c.) see the questions below.

यायास्तुमिति कामी मे गन्तुमुत्सहसे न च ।

इच्छुः कामयितुं त्वं मामित्यसौ जगदे तथा ॥ ५८ ॥

Derivation :—इत्, —इत्-इत् । भौषयमाणं—भौ-विच् कर्मणि
मानच् (पुनात्मः) । विस्मापयेत्—वि-स्मि-विच्-विधिच्छिञ् ईत् । भैषीः—
भौ-छिञ् स, मायीनी अङ्गागमप्रतिषेधः । द्रव्यते—इच्-कर्मणि छट् अत् ।

अच्छिपिणेर उद्भाङ् पापश्रिता मेहे रामके कौन् व्यक्ति पराङ्गव
करिते पात्रे ? अतएव अपिनि वृथा ड्य करिवेन ना । आपनि
सहर श्रिय पतिके पूर्णमनोरथ हहेया प्रत्यागमन करिते देखिवेन ।

Who can surprise Rama who frightens his enemies simply by
his presence. You will presently find your husband successful.

Q. Show the propriety of the gram. form of
भौषयमाणम् and विस्मापयेत् । Ans : भौषातोः णिचि 'युक्'-विधानात्
'स्मापयोः णिचि 'स्मा'करणात् च तथा उभयोः आत्मन्पदप्रयोगात् इदं गम्यते,
यथा उभयोः कर्मादी स्वयं दर्शनप्रदीनैव भयं विषयश्च उत्पादयतः । तयोः
उपस्थित्या एव भयं विषयश्च इत्तु स्वयम् आविर्भवति इत्यर्थः । Q. Give
the peculiar meaning of भौषयमाणम् and विस्मापयेत् । Ans:
(Look into the explanation above.) ५८ ।

59. Principal Sentences :—इति (मुख्यकर्म) असी (गीष्
कर्म) तथा (अनुक्त कर्तृपदम्) जगदे । Subordinate sentences (1)
त्वं (कर्तृ) यायाः । (2) इति (व्यम्) मे कामः (कर्तृ) (भवति) । (3) न च
गन्तुमुत्सहसे (त्वम्) । (4) त्वम् (कर्तृ) कामयितुम् (व्यम्) इच्छुः
(विच्) (अस्मि) । माम्—Obj. to कामयितुम् ।

Prose order :—त्वं यायाः इति मे कामः, न च गन्तुमुत्सहसे (त्वम्),
त्वं मां कामयितुम् इच्छुः (अस्मि) इति तथा असी जगदे ।

Substance :—त्वं गच्छ तावत् इत्यहम् इच्छामि । त्वम् वाञ्छसि न
तत्र गन्तुम् । अतोऽहं तर्कयामि त्वं मां सन्तुम् इच्छसि, इत्यत्रोत् सञ्जयम्
सीता ।

Explanation in tika form :—लं यायाः गच्छेः यायातोः विधे-
लिङि । रामान्वेषणाय इति शेषः । “कामप्रवेदनेऽकश्चित्” [‘स्वाभिप्राया-
विश्वरणे गम्यमाने लिङ् स्वागत कश्चित्] इति लिङ् । इति मे मम कामः
इच्छा । “इच्छा मनोभवौ कामौ” इत्यमरः । न च गन्तुम् उत्सङ्गं यतसे,
विपन्नस्य तस्य साहाय्यार्थं गमने पराङ्मुखः भवसि इत्यर्थः । “ऋकधृषे’त्या-
दिनाञ्च सङ्घान्ते तुमुन् । तथ्यान् नूनं लं सां कामयितुमिच्छुः मया सङ्घ रज्जु-
कामः इत्यर्थः । “विन्दु रिक्कु”रिति इष् घातोः उ-प्रत्ययः निपातितः । इति
एवं तथा मीतया असौ लक्षणः जगदी कश्चितः । कर्मणि लिट् । वृत्तं पर्यायकम् ।

Change of V :—यार्थत तथा कामेन भूयते...उत्सङ्गते (लया)
इच्छना लया (भूयते) । असुं जगाद सा ।

Derivation.—यायाः—या-विधिलिङ् यास् । कामः—काम-कर्मणि
घञ् । उत्सङ्गते—उत्-सङ्घ-लट् मे । लुङ्—असङ्घट, असङ्घाताम् असङ्घत ।
लुट्—सङ्घिता, सोढा । इच्छः—इष् उः (निपातनम्) । कामयितुं—काम-
तुमुन् । लट्—कामयते, लुङ्—अचीकमत, अचकमत । लिट्—कामयाचर्त्त
चकर्म । अगदं—गद-कर्मणि लिट् ए । लुङ् (कर्त्तरि) अगदीत्, अगादीव् ।

गौडा लक्षणके कहिलेन, तूमि रामेर साहाय्य करिउते धामन
कर एहे आमार अडिलाव, ‘किछु तूमि धाईतेछ ना । अतएव आमार
बोध हर बे तूमि आमाके ग्रहण करिउते अडिलावौ ।

It is my earnest desire that you should go (to help), but you
would not move; you wish to make me submit to your desire, thus
was he addressed by her.

Q. conjugate the root of काम in लट् । Ans : कामयते
कामयन्ते कामयन्, &c. । Q, Account for the insertion of
तुमुन् in गन्तुम् । Ans : See the foot note. Q. Account for
विधिलिङ् in यायाः । Ans : “इच्छार्थेषु लिङ् लोटौ” । इति ‘कामः’ इति
इच्छार्थे उपपदे ‘यायाः’ इत्यत्र लिङ् । पक्षे ‘याहि’ इति लोट् । Q. Ac-
count for तुमुन् in कामयितुम् इच्छुः । Ans : “समानकर्त्तृकेषु

* “ऋक धृष या न्या घट रभ लभ क्रम षड्-अङ्-असायेषु तुमुन् ।” तुमुन्
comes after the roots followed by the above ones.

सृषोद्यं प्रवदन्तीं तां सत्यवद्यो रघूत्तमः ।

निरंगान् शत्रुहस्तं त्वं यास्यसीति शपन् वशी ॥ ६० ॥

तुमुन् [इच्छार्थेषु धातुषु समानकर्तृकेषु उपपदेषु धातोः तुमुन् स्यात्] इति
 * इच्छयीने तुमुन् । ५९ ।

60. Principal sentence :—रघूत्तमः (कर्तृ) निरंगान् । Adj.
 to रघूत्तमः—सत्यवद्यः, वशी, and शपन् । ताम्—object to शपन् । Adj.
 to ताम्—प्रवदन्तीम् । सृषोद्यम्—Obj. to प्रवदन्तीम् । Subordinate
 sentence :— त्वं (कर्तृ) शत्रुहस्तं (कर्म) यास्यसि ।

Prose order :—वशी सत्यवद्यः रघूत्तमः सृषोद्यं प्रवदन्तीं तां, 'त्वं शत्रु-
 हस्तं यास्यसि' इति शपन् निरंगान् ।

Substance :—प्रस्थानात् पूर्वम् एवं मिथ्या प्रसवन्तीं सीतां लज्जः
 * श्चाप, यथा त्वं शत्रुहस्ते पतिष्यसि इति । तस्य श्चापवचनं च सत्यमेवासीत् ।

Explanation in tika form :—वशी इन्द्रियसंयमः सीट्यासीति
 वशी जितेन्द्रियः अतएव सत्यं वदतीति सत्यवद्यः अविशेषवादी 'कृत्यव्युटी बहु-
 लम्' इति वदति कर्त्तरि यत् । यद्वा "वदः सुपि क्वप्" इति 'च'कारात् भावे यत् ।
 ततः सत्यं वद्यं विद्यतेऽस्येति अर्थं आदित्वादक्ष् । अथवा वदनं कथनं वत्, सत्यस्य
 वदि कथने साधुः इति यः । रघुषु उत्तमः रघूत्तमः रघुश्रेष्ठः लज्जः सृषोद्यम् 'इच्छुः'
 कामसिद्धं, त्वं माम्' इति मिथ्यावादं, प्रवदन्तीं कथयन्तीं, राजपुत्रीत्यादिना
 सृषोपपदात् वदिः निपातनात् कर्मणि निव्यं क्वप् । तां सीतां, त्वं शत्रुहस्तं
 यास्यसि त्रिपञ्चमं गमिष्यसि इति शपन् श्चापं प्रयच्छन् निरंगान् निर्गतः, तस्मात्
 उटजादिति शेषः । इषेः लुङ् ।

Change of voice :—प्रवदन्ती सा सत्यवद्येन रघूत्तमेन निरंगाधि
 शपता वशिता, शत्रुहस्तः यास्यते इति ।

Derivation :—सृषोद्यम्—मृषा-वद-कर्मणि-क्वप् । सत्यवद्यः—सत्य-
 वद-कर्त्तरि यत् । यद्वा—वद-भावे यत् । निरंगान्—निर्-र-लुङ् इ । शपन्—
 शप-श्ल । लट् शपति, लुङ्—श्चापसीत् । वशी-वश-इत् ।

सउपवादी जितेन्द्रियं रावदेव्यं शिषीवादिनी गीताके आपनि

गते तस्मिन् जलशुचिः शुद्धदन् रावणः शिखी ।

जञ्जपूकोऽञ्जमालावान् धारयी मृदलावुनः ॥ ६१ ॥

भङ्गहृष्टे पतित हहेदेन एहे अडिभाप अदान पूरूक पर्णकूटीय
हहेते निर्गत हहेलेन ।

Imprecating the false accusing Sita, that thou shalt fall into the hands of thy enemies, the truthful Lakshmana the best of Baghus, the lord of his passions, went away.

Q. Show the significance of सत्यवयः and वयो ।

Ans : यतः स जितेन्द्रियः अतः तस्याः तादृक् मिथ्यावचनं लक्षण्ये कदाचित् न प्रयोक्तुम् युज्यते इति गम्यते । सत्यवयः इति विशेषणेन तत्प्रदत्तः श्रापः फलित आसीत् इति गम्यते । Q. Account for the formation of सत्यवयम् ।

Ans : सत्यवयः इति पदं लक्षण्यः इति कर्मोपदेश्य विशेषणम्, कर्मः विशेषणात् अत्र कर्त्तरि यत् । वाक्यम् यथा—सत्यं वदद्दि यः स सत्यवयः । “कृत्यल्युटो बहुलम्” इति बहुल ग्रहणात् कर्त्तरि वाचोऽपि यत् प्रत्ययः । अथवा—“वटः सुप् क्वप् च” इति अकारात् भाववाच्ये यत्, अतः सत्यवयम् इति विशेष्यपदम् । ततः सत्यवयं विद्यते अस्य असी सत्यवयः, अग्रं आदिभ्यः अच् ।

अथवा (See above.) ६० ।

61. Principal sentence:—तस्मिन् (भावे समसी) गते (विण) रावणः (कर्त्तृ) सीताम् (कर्म) ऊचे (Sl. 64) Adjectives to रावणः—जलशुचिः, शुद्धदन्, शिखी, जञ्जपूकः, अञ्जमालावान् and धारयः । मृदलावुनः—विवक्षया षष्ठी, Gram connected with धारयः ।

Prose order:—तस्मिन् गते (सति) जलशुचिः शुद्धदन् शिखी जञ्जपूकः अञ्जमालावान् मृदलावुनः धारयः रावणः (सीतामूचे इति अतुर्थश्रीवे-नात्वयः) ।

Substance :—अथ प्रस्यते लक्षण्ये, कृतज्ञानः विद्युद्धदन्तः शिखाधरः (holding a lock of hair on the crown of this head) रावणः मृतपूर्वम् अलावु, अञ्जमालां धारयन्, जपन् मन्त्रम् तत्र समागतः ।

Explanation in tika form :—तखिन् लक्षणे गते आशयमात्
निष्पन्नी सति, भावे सप्तमी । रावणः समागत्य सीताम् ऊचे इति अतुर्थं त्रौटिन
अन्वयः । कौटुम्भः ? जलेन ग्रथिः स्यात्तत्वात् जलग्रथिः कृतस्नानः । यथा निर्वन्धा
दन्ता यस्येति यद्भदत्, तस्य प्रथमेकवचने । “अयान्तग्रह्ण शुभ्रवराहृथ्यश्च” * इति
दन्तस्य द्वादेशः । शिखा अस्यास्तीति शिखी शिखायुक्तः परिव्राजक इत्यर्थः ।
“शिखामाखा संघादिभ्यः इनिः ।” इति इनिः । “शिखीत्वप्ती वच्चे केतुयष्टे शरी
चूडावन्नि वलीवद्दं मयूरं कुकुटे ह्ये” इति ऐमः । पापाशयत्वात् गर्हितं जपतीति
जपप्रकः “जप त्रभ दृष्ट दश भङ्ग पश्चाच्च” इति धात्वर्थगर्हायां * † यङ् । “यज-
जपदशां यङः” इति ङकः । अचमालावान् अचसुत्र युक्तः “अधी ज्ञाताथ-
शकट व्यवहारेषु पाशके । ब्रह्मचर्याचर्याः सर्पे विभीतकतरावपि ; चक्रे कर्पे
युमान्” इति मीदिनी । ससर्गे सत्प । अलावुस्तुम्बीफलं “तुम्बालानुबभे समं
इत्यमरः । “अलावुस्तुम्बकः प्रीतः” इति चन्द्रः । तस्य विकारः फलमिति
“धीरञ्” ‡ “फले लुक्” † इति तस्य लोपः नपुंसकं ऋस्त्वल्च । सत् तीर्थ-
स्त्रिकीर्णा, साच अलावुच, तयोः समाहारः । यद्वा सत्पूर्वम् अलावु इति मध्यपद-
लोपी समासः ; तस्य “कर्भृकश्मयोः कति” इति कृदयोर्गे कश्मिष् षष्ठी । धारय-
तीति धारयः दधानः अनुपसर्गादिति शः । * झारयन् इत्यर्थः । वृत्तं पूर्ववत् ।

* In a वह्व्रीचि समास, दत् is the optional substitute for दन्, after यद्, शुभ्र, वष, वराह, and such words as end in अय । Thus कुशलायदत् कुशलायदन्, गहदत् गहदन्, शुभ्र दत् शुभ्र दन्, वषदन् वषदन्, वराहदत् वराहदन् । ‘च’ indicates other words not seen in the above aphorism. Thus अहदत् अहदन् ।

† धात्वर्थगर्हा—when the root indicates censure.

‡ अञ् (च) comes after words ending in च्, in the sense of transition or a part.

‡ Affixes in the sense of transition (विकार) elide when they signify a fruit.

* अनुपसर्गो लिव्य-विन्द-वारि पारि वेदि उदेति अति साति स्याच्च-

कमण्डलुकपालेन शिरसा च सजावता ।

संबन्धाय लाघिके वस्त्रे मात्राः संभाष्य दृष्टवान् ॥१२

Change of voice:—जलशुचिना शुद्धता रावणेन शिखिना जलपूषेन,
अश्वमालावता धारयेत्..... (सीता ऊच) ।

Derivation:—शुचिः-शुच-इन् (शीघ्रादिकः) शिखी-शिखा-इन् ।
जलपूकः-जप (यञ्जन्) ङ, क । धारय-इ-निच्-श्चः । अलावु—लज्-लम्-उः ।

लक्षण गमन करिणे पर, कृतज्ञान, शुद्धदण्ड शिखावान् अश्वमाला-
वान् ओ तीर्थशुचिकापूर्ण अलावुधारी रावण जप करिते करिण्डे
(समागत हईया मीडाके कहिल) ।

After he had been away Ravana came and addressed Sita, Ravana who was clean by bathing had his teeth cleansed held a lock of hairs on the top of his crown, went on counting beads, had a wreath of rudraksa, and held a bowl of gourd, filled with sacred earth.

Q. Parse तस्मिन् and गते । Ans: तस्मिन् इति भावे समसौ ।
'गते' इति तस्मिन् इत्यस्य विशेषणपदम् । 'गीशीचन्द्रमतेतु 'गते' इत्यत्र भावे
समसौ । 'तस्मिन्' इति तस्य विशेषणपदैऽपि समसौ । उक्तञ्च तेन "यन् वा
नश्यते भावो भावनेवान्यकर्मकः समसौ तिङ्गिता तत्र तद्विशिष्टपदैऽपि च ।"
(विशिष्टपदं = विशेषणपदम्) Q. Account for the formation
of शुद्धदन्, शिखी । Ans: See above. १२० ।

Q2. It is an adjective sentence:—Adj. to वारणः—उप-
लक्षितः (उक्तम्), and दृष्टवान् । कमण्डलुकपालेन and शिरसा—उपल-
क्षणे द्वितीया । सजावता Adj. to शिरसा । Incomplete verbs: संबन्धाय
and संभाष्य । वस्त्रे object to संबन्धाय । मात्राः object to संभाष्य ।
लाघिके-Adj to वस्त्रे ।

Prose order :—(पुनः स्मिन्तः) कमण्डलुकपालेन सजावता शिरसा

अथ' । इ (च) comes after the above roots not preceded
by prefixes,

(उपलक्षितः) दृश्यवान् साक्षिके वस्त्रे संवस्रन् मात्राः संभाष्य च (समानस्य सीताम् ऊषे इति, प्रत्ययः) ।

Substance :—परिच्छदान् राश्रीकुर्वन् दृष्टवारी रावणः साक्षारक्षितं ब्रह्मयुगलं धारयन् समुपागत्य सीताम् वचनमधीचत् । तदानीं कमण्डलुकपालधरः च दृश्यते परिच्छृतमसकः इति ।

Explanation in tika form—पुनः किञ्चित्, कमण्डलुः कुण्डो जलपात्रं “अस्त्री कमण्डलुः कुण्डो” इत्यमरः । कपालं घटादिखण्डं भिक्षापात्रं “कपालं वृश्चिरोऽस्मि स्यात् घटादिः शकले व्रजे” इति शीघ्रः । तयोः इत्यर्थः, “जातिरप्राचिनाम्” * इति एकवद्भावश्च । तेन उपलक्षितः । केचित्तु कं जलं पालयतीति कपालः, कमण्डलुस्यासौ कपालश्चेति कर्मधारयः, विशेषणस्य च परनिपातः । तेन उपलक्षितः । परित्राजको हि दक्षिणकरे सजलं पात्रं धारयति इति श्रियम् । तथा, सजायता मार्जनायुक्तेन निर्मलेन शिरसा च उपलक्षितः । इत्यभ्युत्सवश्चे दतीया । दृश्यवान् गृहीतद्विदृष्टः, संसर्गे मतम् ** । रावणः साक्षया रक्षे + साक्षिके “साक्षारोचनात् ठक्” इति ठक् (इक्) प्रत्ययः । वस्त्रे वस्त्रयुगले, संवस्रन् [वस्त्रं समाच्छादयति संवस्रयति, वस्त्रात् समाच्छादने] चर्चान् समाच्छादनाद्ये वस्त्र इत्यस्मात् णिचि वस्त्रि इति नामधातुः स्यात्, तथात् ल्यप्] परिधाय, मात्राः परिच्छादादौः “मात्रा कर्षविमुपचे । अचरावयवे इत्ते मानेऽर्धे च परिच्छेद्” इति विश्वः । संभाष्य समाचित्य युगपदङ्ग-

* कमण्डलुः जलपात्रम्, कपालं भिक्षापात्रम् so both of them being in the class (जाति) of पात्र which is not an animal (चतुर्पदी) समाहार इत्ये takes place.

** “भूलं निन्द्य प्रशंसामु नित्ययोगेऽतिशयानि संसर्गेऽर्धे विवचन्याम् भवन्ति मतुवन्दयः ।” भूचि नीमान् ; निन्द्यायाम् पापी ; प्रशंसायाम्—दुग्धवती व्रीः (प्रशंसदुग्धवती इत्यर्थः) ; नित्ययोगे—चोरो इत्यर्थः ; अतिशयाने—सुकेशिनी ; संसर्गे—दृष्टवान् &c.

† रक्त=Coloured.

अधीयन्नात्मविद्विद्यां धारयन् मस्करिन्नतम् ।

वदन् बह्वङ्गुलिस्फोटं भूक्षेपञ्च विलोकयन् ॥ ६३ ॥

अर्थे रात्रीकृत्य सीतासूचे इति शेषः । “भाष्यात् ससाचयने” इति चिह्न-
स्वात् । ऊकारात् आत्मनेपदम् । इत्तं पथ्यावक्तम् ।

Change of voice :—दृश्यता (उपलक्षितेन) sl 64.

Derivation.—कपाल—कपि-कालम् । सजावता—मृजा (कल-कः)
मनुप् । संवस्य—सं-वस्त्रि (नामधातुः)-ल्यप् । लाचिके—लाचा-ठक्, समभौ ।
संभाष्य—संभाषि (नामधातुः)-ल्यप् । दृष्टवान्-दृश्-मनुप् ।

तीक्ष्ण इच्छे कमण्डलु, तिकापात्रं च मण्डु ; शिरोदेशे शृंगं मृष्टे,
एवं लाकारिञ्जित वस्त्र परिधान । तानि परिष्कृदामि एकत्रे वक्षन् पूर्वक
धारण करिष्याह्मिनेन ।

Holding a water pot and a beggar's bowl, with his head Jean,
wearing a pair of garment dyed with lac, packing up all his
effects and holding a stick.

Q. Expound the Samās कसण्डलुकपालिक and
parse it as well as शिरसा । Ans :—See above. Q. Give
the grammatical meaning of संवस्य, लाचिके and संभाष्य
Ans : See above. Q. Explain the application of मनुप्
(वतुप्) in दृष्टवान् । Ans : “भूम निन्दे” त्यादिना संसर्गे मनुप् । ६१ ।

63. It is also an adjective sentence :—Adj, to रत्नः—
अधीयन्, धारयन्, वदन् and विलोकयन् । आत्मविद्विद्याम्—objective
to अधीयन् । मस्करिन्नतम्—objective to धारयन् । बह्वङ्गुलिस्फोटम्
and भूक्षेपम्, adverbs respectively to वदन् and विलोकयन् ।

Prose order :—आत्मविद्विद्याम् अधीयन्, मस्करिन्नतं धारयन् बह्व-
ङ्गुलिस्फोटं वदन् भूक्षेपञ्च विलोकयन् (सः सीतासूचे इत्यन्वयः) ।

‡ चिह्न takes place after नाञ्च in the sense of collecting
together. क् is significant of आत्मनेपद ।

Substance :—तदानीं रावचः योनिनां विद्याम् उच्यते इत्यन् पठति, परित्राजकत्तम् आचरन्, अङ्गुलिं स्फोटयित्वा हृत्संज्ञया मितं भाषनाच्च, वः भूवम् उच्यते अङ्गुभावेन तान् अपश्यत् ।

Explanation in tika form :—पुनः किञ्चूतः ? आत्मविदां योनिनां विद्यामुपनिषदं अधीयन् अनायासेनैव पठन् “इह धार्याः श्रद्धं अङ्गुलिं” इति अङ्गुलिं कर्त्तरि श्रद्धं प्रत्ययः । पुनः किञ्चूतः ? ‘मा कुर्वत कर्माणि शान्तिः श्रेयसी’ इत्यं धीषयन्ति ये ते मस्करिचः परित्राजकाः “मस्कर मस्करिणी वेद्यपरित्राजकयोः” इति सुट् इतिच निपात्यते । ** तेषां व्रतं जङ्घं धारयन् । आयासं विनैव आचरन् इति श्रद्धप्रत्ययस्य अर्थः । पुनः किञ्चूतः, अङ्गुलिस्फोटम् अङ्गुलिं स्फोटयित्वा बहु वदन्, मितभाषितया बहु हृत्संज्ञयेव वदतीति भावः । “स्त्राङ्गुलिं” [अङ्गुलिं स्त्राङ्गे द्वितीयान्ते घातोः-असुल] इति असुल, यथा बहुः अङ्गुलिः स्फोटो यत्र वदनक्रियायात् । तथा भूषेपं भूवम् उच्यते बिलीकवन्, पश्यन् अङ्गुतया कटाचाद्यभावः इत्याशयः । पूर्व्ववत् असुल । यथा भूषीः श्रेयो यत्र बिलीकनक्रियायात्, इति बहुव्रीहिसनाद्यः । एवञ्चूतः रावचः शीताम् ऊचि इत्यन्वयः । इत्तं पञ्चावज्ञम् ।

*Change of V :—अधीयता, धारयता, वदता...बिलीकयता see 64.

Derivations :—अधीयन्—अधि-इह अङ्गुलिं श्रद्धं । अङ्गुलिं तु अधीते । आत्मविद्—आत्म-विद्-क्विप् । धारयन्—धारि-श्रद्धं । अङ्गुलिस्फोटं—अङ्गुलिःस्फुटं असुल । भूषेपम्—भू-षेप-असुल । बिलीकयन्—बि-लीक (लुरादिः) श्रद्धं ।

तिनि उपनिषद् पाठं करिउतेहिलेन । परित्राजकं उच्यते अवलम्बनं पूर्त्तकं, अङ्गुलिं स्फोटने (उड्दि दिग्ना) बहु मनोभाव व्यक्त करिग्ना मरुत्तावे सौताके अवलोकन करिग्नाहिलेन ।

*श्रद्धं comes after इह (इ) and धारि to signify ease. Thus अधीयन् signifies to read with ease. धारयन् to hold with ease.

** मस्कर and मस्करिन् are irregularly formed of मस्कर to signify वेद्य and परित्राजक ।

सन्दिदर्शयिषुः सामं निजुङ्गुषुः चपाटताम् ।

चक्रमावान् समागत्यं सीतामूचे सुखा भव ॥ ६४ ॥

Reciting the Upanisads, wearing the garb of a mendicant, speaking most by the help of snapping fingers and casting his glance to the contraction of his eye brows.

Q. Give the gram. meaning of चपीयन् and धारवन् ।

Ans : चावासं विना पठन् इति चत्त शब्दप्रत्ययस्य चर्यः । चायासत्प्रत्यये तु चपीते इति खट् स्यात् । एवं धारवन् । Q. Derive चक्रुः, चक्रोत् and चक्षेपन् । Ans : See above. ६३ ।

64. Principal part :—(रावचः) समागत्यं (व्यम्) सीताम् (कर्म) ऊचे । Adj. to रावचः—सन्दिदर्शयिषुः, निजुङ्गुषुः and चक्रमावान् । साम—object to सन्दिदर्शयिषुः । चपाटताम् object to निजुङ्गुषुः । Sub sentence —तम् (कर्म) ऊचाम् (विष्य) भव ।

Prose order—सामं सन्दिदर्शयिषुः, चपाटतां निजुङ्गुषुः, चक्रमावान् (रावचः) समागत्यं, सुखा भव (इति) सीताम् ऊचे ।

Substance :—अथ सान्त्वं प्रदर्शयितुकामः रावचसभावश्च गोपयितुमिच्छुः रावचः अपवित्रस्नानत्यागात् कुटिलगतिः सन् सीताम् चक्षुषेत् प्रीवाच ।

Explanation in tika form :—पुनः किञ्चित् ? साम सान्त्वं सन्दिदर्शयिषुः सन्दिदर्शयितुमिच्छुः इच्छेत्स्यं नस्य सनन्तत्वं रूपम् । चपाटतां चपाटान् चटन्ति ये ते चपाटाः तेषां भावः ताम् निज्जाचरत्वं रावचसभावम् इति यावत् । निजुङ्गुषुः निज्जोतुमिच्छुः । केचित् सामं सन्दिदर्शयिषुः चक्रुः चक्रोत् वङ् वदन्, तथा चपाटतां निजुङ्गुषुः सस्करित्तं धारवन् इति अन्वयं कुर्वन्ति । पुनः किञ्चित् ? कुटिलं क्रमचं चक्रमा, "नित्यम् कौटिल्यं नती" * इति क्रमं धातोः

* यङ् after the roots, signifying motion, is used in the sense of crookedness.

यङ् कुटिलगतत्वम् । क्रमः यङो लुक् । “अः प्रत्ययात्” इति अकारः । सा, अस्यासीति, अक्रमावान् कुटिलगतियुक्तः अनेभ्यादिसंज्ञपरिनिहीयया, चित्तकृतं वा कौटिल्यम् । एवञ्चूतः रावणः समागत्य सुखा भव अतुकृष्णाचरणेन आनन्दय इत्यर्थः । यदहं प्रार्थये तत्र प्रतिक्रमा न भवेति भावः । इति सीताम् ऊचे उक्तवान् । “सुखप्रियादानुत्साम्यं इति आनुत्साम्ये अर्थात् अतुकृष्णाचरणे अर्थे कृभक्तियोगे डाच् । यदा सुखा भवेति पदद्वयं सुखं विद्यते यस्या इति अहं आदित्वादः । ततः स्त्रीत्वाद्दाप् । इत्तं पद्यावक्तुम् ।

Change V.—सन्दिदग्ंयिषुष्या, निजुङ्गुषुष्या अक्रमावता (रावणेन) सीता ऊचे ।

Derivation :—सन्दिदग्ंयिषुषुः—सन्-दृश-विच्-सनन्-उः । निजुङ्गुषुः—नि-ङ्, सनन् उः । सामन्—सां सनिन् । अक्रमावान्—क्रम-यङ् लुक्-अः-स्त्रोत्वात् टाप् अक्रमा-सत्प । ऊचे—वच् लिट् ए । लुङ्—अवीचन्, अवी-चत । सुखामव—सुख डाच्-भू लाट् हि ।

साम् प्रदर्शनेनभू हृद्वेयां ओ राक्षसभाव गोपन करिंते अतिनावी हृद्वेया कुटिलगतिते तथाय उपमिंते हृद्वेनेन ओ सीताके कहिलेन, आम्मार प्रति अनुकूलता-प्रदर्शन कर ।

Desirous of exhibiting charity, and concealing his being a Rakshasa, walking in a crooked way, he said to Sita : 'be thou friendly to me' .

Q. Is there any Samas in सुखामव ? Ans : डाच् प्रत्ययात् अत्र गतिसमासुः । Q. Give the meaning of सुखामव either conjointly or separately. Ans : सुखामव इति गतिसमासि, अतुकृष्णाचरणेन, आनन्दय इत्यर्थः । सुखा भव इति विसमासे “सुखिनी भव” इत्यर्थः । Q. Give the peculiar meaning of यङ् in अक्रमा । Ans : क्रिया समभिव्याहारे अर्थात् पीनःपुर्थं अर्थाथे अ (Intensity and repetition) यङ् प्रयुज्यते । अत्र तु ‘क्रम’धातोः गत्यर्थतया ‘नित्यम् कौटिल्यं गती । ” इति क्रम धातोः कुटिलगतित्वम् गम्यते । ६५ ।

सायन्तनीं तिथिप्रण्यः पङ्कजानां दिवातनीम् ।

कान्तिं कान्त्या सदातन्या ऋपयन्तो शुचिस्त्रिता ॥ ६५ ॥

का त्वमेकाकिनो भीरु निरन्वयजने वने ।

शुध्यन्तोऽप्यघसन् व्यालास्वामपालां कथं न वा ॥ ६६ ॥

65. 66. Principal sentence :—(1) भोरु (स्वोधर्म) वने (तधि) का (विष्) त्वम् (कर्त्तु) (भवति) । Adjective to त्वम्,—ऋपयन्तो शुचिस्त्रिता and एकाकिनो । object to ऋपयन्तो—कान्तिम् । Adj. to कान्तिम्—सायन्तनीं and दिवातनीम् । तिथिप्रण्यः (सस्व), ऋजाना (सस्व), Adj. to कान्त्या—सदातन्या । Adj. to वने—निरन्वयजने । (2) व्यालाः (कर्त्तु) तां (कर्त्तु) कथं वा (व्यम्) अघसन् । Adj. to व्यालाः—शुध्यन्तः । Adj. to त्वाम्—अपालाम् ।

* Prose order :—भोरु ! निरन्वयजने वने तिथिप्रण्यः सायन्तनीं (तथा) पङ्कजानां दिवातनीं कान्तिं सदातन्या (स्वकीयया) कान्त्या ऋपयन्तो शुचिस्त्रिता एकाकिनो का त्वम् ? शुध्यन्तोऽपि व्यालाः अपालां त्वाम् कथं वा न अघसन् ।

Substance :—अधि, त्वम् नारीसङ्गजां भीतिम् आपद्यमाना, कथम् एकाकिनो निज्जनेऽस्मिन् वने वर्त्तसे । अहो ते रूपम् ! निशि चन्द्रस्य या शोभा दिवा च पद्मानां या कान्तिः सापि तत्र पुरतः निन्दिता इव ज्वल्यते । चित्रज्ञैतत् यत् हिंस्रजन्तवः सुत्थामा अपि न तां व्यापादयन्ति ।

Explanation in tika form—भोरु ! भयशोले ! इति स्वोधर्म भयप्रकृतिलात् स्त्रीणाम् । “भीरु भीरुक् भीलुका” इत्यमरः । निरन्वया निरनुगमा निःसम्बन्धा जडा यत्र तस्मिन् निरन्वयजने लोकसमागमशून्ये अस्मिन् वने, पञ्चदशतिथीः प्रथयति प्रवर्त्तयतीति तिथिप्रणोः चन्द्रः, तस्य ऋसङ्घिभ्यामेव ज्योतिःशस्त्रे तिथिगिरूपणात् । “तिथिप्रणोर्दशविपद्भिश्चानिस्त्रिनेत्रपूङ्गामिचरत्रिनेत्रसुः” * इति ऋषिः । नो धातोः क्तिप् । तस्य तिथिप्रण्यः (अकथोऽन्वयत्

* तिथिप्रणोः, दशविपत् (दश=पदावसा, the 'day of 10th

इहम्) चन्द्रमसः, सार्वं विवावसानं तत्र भवां सायननीं सख्याकाचौनीः
 “सायचिरं आरु प्रवेऽव्ययेभट्टाट्टाली गुट् ल्” इति व्युत् प्रत्ययः गुट् च (तन),
 तथा पङ्क्तानां पद्मानां दिवातनीं दिवाभवां, पूर्व्ववत् अव्ययात् व्युत् । कान्तिं
 शोभं “श्रीभा कान्तिः द्युतिरुद्विः “इत्यमरः । सदातन्या सम्बन्धावस्थितयं
 चन्द्रप्रशयोक्त प्रभा न सदा तिष्ठतीति लज्जाहेतुरिति सूचितम् । कान्यां
 स्वकीयया प्रभया ऋपयन्तो लज्जयन्ती, तथा गवि मधुरं क्षितं द्वासः यस्याः सा
 मधुराहासिनी “क्षितन्तुलदृष्टदंशने द्वासे” इति वैजयन्ती । एकाकिनी असङ्घया
 “एकादाकिनिश्च असङ्घायि”** इति आकिनिच् । का त्वं देवी, मानुषी कन्या
 वा ? सुध्यन्तः वुमुचमाणा अपि, अपि शब्देन वुमुचाणां नास्ति किमपि
 अमन्यमिति सूचितम् । व्यालाः हिंसा व्याप्रादयः “भेद्यलिङ्गः † शठे व्यालः
 पुंसि चापदसंप्रयोः” इत्यमरः । अवियमानः पालो यस्या इति अपालां पालका-
 रजितां त्वां कथं वा न अघसन् न भञ्जितवन्तः । अटः लुङि घमादेशः ।
 अघं पथावक्तम् । श्रीकश्येन अघ युष्मकम् । “हाभ्यान् युष्कं प्रीक्तम् †”

Change of V.—ऋपयन्त्या शुचिस्त्रितया कया त्वया (भूयते) एका-
 किन्या । सुध्युङ्क्तेः व्यालेः अघासिष्ठाः त्वम् अपाला...

• Derivation.—सायंतनी—सायम्-व्युत्-नुडागमः-इप् । तिथिप्रत्ययः—
 तिथि-प्र-नी-क्तिप् षष्ठी । दिवांतनीम्—दिवां-व्युत्-इप् । ऋपयन्ती—ऋ-
 षिच्-अट्-इप् । एकाकिनी—एक-आकिनिच्, स्त्रीत्वादीप् । भीरु—भी-क्तुः
 स्त्रीत्वाद् । ‘सस्वीधने । सुध्यन्तः—सुध्-अट् । अट्-सुध्यति लुङ्-असुधत् । अघ-
 सन्—अघ-लुङ्-अन् । लिट्-अघास, आद &c अघसिध, आदिध &c.
 अपालाम्—नृञ् पाल (चुरादिः) अच् ।

moon; विपद्=trouble); निग्रामचिः, द्विनेत्रचूडामचिः, अद्विनेत्रमूः
 are synonyms of the word moon.

** आकिनिच् (आकिन्), कन् and elision take place
 after एक to signify solitariness. एकाकिन्, एकक, एक ।

† Distinguished by gender.

हृदयङ्गममूर्त्तिस्त्वं सुभगन्भावुकं वनम् ।

कुर्व्याथा भीममप्येतददाभ्यैः केन हेतुना ॥ ६७ ॥

अग्नि उग्रशीले ! आपनि मधुरहास्ये चक्ष्मणं सारङ्कालीनं च
पद्मेण निवाताग्रेण शोभाके लज्जा प्रदानं करिष्या ऐहै जनसमागम-
शुद्धं वनेन एककिनी वासं करितेहेन । आपनि के ? क्वथित
शपदगण आपनाके रक्तकरहितं देखिष्याओ किं जन्यं तद्वक्त्रं करे
नाहै !

Thou timid ! who art thou, sweet smiled, alone in this lonely
forest ? Thou puttest to shame, by thy 'ever-abiding' beauty, the
evening loneliness of the anther of the lunar days, and the bright-
ness of the lotuses during day. What is it that the beasts of prey
though hungry, have not devoured thee wanting a guide ?

Q. Decline the base of तिथिप्रण्यः । Ans :—अथशील-
वत् ईपम् । यथा तिथिप्रण्यीः तिथिप्रण्यी तिथिप्रण्यः,—प्रण्यम्,—प्रण्यी—
प्रण्यः,—प्रण्य—प्रण्यीत्याम् इत्यादि । Q. Distinguish between

अज्ञत and अज्ञित । Ans :—ईषत् विकामि नयनम् अज्ञत् स्यात् स्यादि
ताधरम् । किञ्चिन्नव्यविजं तत्र अज्ञितं कथितं बुधैः । ° दपंशः । ° Q.

Show the propriety of सदातनी । Ans : See above. Q.

Conjugate the root of ऋषयली as causative and ori-
ginal in लट् and account for the causative form

Ans : जिङ्गति जिङ्गोतः जिङ्गयति &c. for causative form "अपि
हो मी-रो कृ-रो आसी-आताम् पुक्थौ ।" इति पुगागमात् हुपि इति सिद्धम् ।

Q. Show the force of अपि in अज्यन्तोऽपि । Ans : See
above. ६५ ६६ ।

67. Principal sentence :—(1) लम् (कर्त्तृ) एतत् (कर्म)
केन (विभ) हेतुना (हेतौ ट) अभाः । (2) वद (लम्) । Adj. to लं—
हृदयङ्गममूर्त्तिः, कुर्व्याथा । वनं—कुर्व्याथा इत्यस्य कर्मपदम् । Adj. to वनम्—
सुभगन्भावुकं, भीमम् ।

Prose order :—हृदयकममूर्त्तिः, भीममपि वनं सुभनन्नायुक्तं कुर्व्याथा त्वं केन हेतुना एतत् चर्भ्यः वद ।

Substance :—दर्शनप्रदानेन मानसम् अपहरन्ती, अप्रियमप्येतत् वनम् शैलाकं प्रियं करीषि भीमवनेतत् अरण्यं कथं प्राप्तासि तत् वक्तुमर्हसि ।

Explanation in tika form :—सावध्यात् हृदयं गच्छतीति हृदय-
कमा मनोहारिणी । “गमय” इति सुवन्ति उपपदे गन् धातीः खच् । सा च
मूर्त्तिराकृतियस्याः सा हृदयकममूर्त्तिः । तथा भीमं भयानकमपि “दावयं भीमव-
नं चौरं भीमं भयानकम्” इत्यमरः । अत्र अपि शब्देन भीमवतलम् अपि-
नच्य इति सूच्यते । वनं सुभनन्नायुक्तं सर्व्वस्यैव पूर्व्वम् अप्रियं पद्यात् तु प्रियं
कुर्व्याथा विदधाना “कर्त्तरि भुवः खिण्णच् खुकञ्”* इति खुकञ् । त्वं केन
हेतुना, सर्व्वनाथः हेतु शब्दस्य च प्रयोगे, हेती योष्ये इतीया, पक्षे षष्ठी ।
कथम् एतत् वनम् चर्भ्यः अभिगतासि । अभिपूर्वादिषु खङ्कि मध्यम-
पुरुषेकरचने । इति वद कथय नानुमीयते किमपि कारणं येन भयानकमेतत्
वनम् त्वम् आनमनेन मनोहारि कृतवती इति भावः । उक्तं पद्यावत्तम् ।

Change of V.—मूर्त्त्यां त्वयी कुर्व्याथया चर्भ्येत स्यताम् ।

*Derivation :—हृदयकम—हृदय-गम-खच् । मूर्त्तिं—मूर्च्छं-किः ।
सुभनन्नायुक्तम्—सुभन-म्-खुकञ् । कुर्व्याथा—कृ-शानच् । चर्भ्यः—अभि इच्-
कञ् स । लुङ्—अनात् ।

तेोमारि आकृति अतिशय मनोरम । वे वन सकलेर आश्रय
ताहाके तेोमारि आगमन आश्रय करिया,तुलियाछे । एहे तीवण वने
कि कारणे उपस्थित हईयाछे ?

Having a form, that wins hearts, tell me, for what reason didst
thou come to this forest, rendering it though fierce, charming.

* Instead of च्, there take place खिण्णच् (खण्) and
खुकञ् (कञ्) after म्, in the active voice, in the general
sense of च् (अमृततन्नायार्थे) ; म् being preceded by आच्,
‘सुभन, खुकञ्, पक्षित &c. Thus सुभनकमिच्छ, सुभनन्नायुक्तम् ।

सुकृतं प्रियकारी लं कं रक्षस्य पतिष्ठसे ।

पुण्यकञ्चाटुकारस्त्री किङ्करः सुरतेषु कः ॥ ६६ ॥

Q. Give the meaning of सुकृतं प्रियकारी लं कं रक्षस्य पतिष्ठसे । Ans : See above. Q. Comment grammatically on हेतुना । *Ans : “षष्ठी हेतुप्रयोगे” इति हेतुशब्दप्रयोगे षष्ठी विधीयते । तत् कथमत्र तृतीया इत्यत्राह, “सर्वनामः तृतीया च” सर्वनामः हेतुशब्दस्य च प्रयोगे द्वितीया च बोधो तृतीया स्यात्, षष्ठी च । अतः कस्य हेतोः इत्यपि स्यात् । Q. Derive सूक्तिं । Ans : See above. Q. What part of the verb is चक्ष्येः । Ans :— चभि इत्यञ्जात् चदादिगणोश्च इण धातुः । ६७ ।

68. Principal sentence :— (1) लं (कर्तृ) कं (कक्षं) रक्षसि (अधिकरणम्) उपतिष्ठसे । सुकृतं—Adj. to कं । प्रियकारी—Adj. to लम् । (2) 'कः (कर्तृ) सुरतेषु (विषयाधिकरणम्) ते (सम्बन्धे षष्ठी) किङ्करः (विधेयविशेषणम्) । Adj. to कः—पुण्यकृतं and चाटुकारः ।

Prose order :—लं प्रियकारी (सती) कं सुकृतं रक्षसि उपतिष्ठसे । पुण्यकृतं कः ते सुरतेषु चाटुकारः किङ्करः (भवति)

Substance.—कोऽसौ पुण्यवान् येन सङ्घं लम् अगुकूलम् आचरन्ती रक्षसि मिहितुं वाञ्छसि, यथा क्रीडासु तव आत्रां पालयन् किङ्करः भवितुम् इच्छति ।

Explanation in tika form :—लं, प्रियम् अगुकूलं करोतीति प्रियकारी अगुकूलवर्तिनी सती “चेमप्रियमद्रं ऽश्च *” इति चक्ष् पक्षे प्रियकारी, स्त्रियाम् ईप् । कं, श्रीभक्तं कृतवान् इति सुकृतं तं सुकृतं पुण्यकारिणं पुत्रं “सुकृतं पापमन्त्रपुण्येषु कृतः” इति अतीति क्तिप् । रक्षसि विजने उपतिष्ठसे सङ्घकक्षि उपनिष्कसि इत्यर्थः । “उपादेवपूजा सङ्घतिकरश्च मित्रकरश्च पश्विति वाच्यम्” इति सङ्घतकरश्च (मिलने) उपात् आधातीति आत्मनेपदम् । पुण्यकृतं कृतपुण्यः । पूर्ववत् क्तिप् । कः ते तव सुरतेषु श्रीभक्ततेषु । नृपुंसके

* चक्ष् and चक्ष् take place after क्त preceded by चेम, प्रिय and मद्र । Thus चेमकरः, चेमकारः । मद्र—इषं, मद्रश्च ।

परिपुष्पं दधेरूपमा द्युलीकाञ्च दुर्लभम् ।

भावत्कं दृष्टवत्स्वेतदस्मास्वधि सुजीवितम् ॥ ६८ ॥

भावे क्तः । चाटुकारः प्रियवाक्यकारो किङ्करः दासः भवतीति शेषः । विद्या विभेदादिना क्लमष्टः । चरैश्च उभयवचिराख्याता । इत्थं पथ्यावक्तम् ।

Change of V.—त्वया प्रियकाया कः सुकृत् उपस्थीवते । पुष्पकृता चाटुकारेण किङ्करेण केन (भुज्यते) ।

Derivation.—सुकृतम्—सु-क्त-क्तिप् । प्रियकारी—प्रिय-क्त-अच् क्लीत्वा-दोप् । पुष्पकृत्—पुष्प-क्त-क्तिप् । चाटुकारः—चाटु-क्त-अच् । किङ्करः—किम्-कृ-टः । सुरत—सुर-म-भावे क्तः ।

आपनि असूकूल हईरा कोन पुण्यवान् व्यक्तिर जहित निर्जमे मश्रत ह्येन ओ कोन भाग्यवान् व्यक्तिहै वा सुरतकीड़ा आपनार आदेमश्वर्तो किङ्कर ?

Who is that blessed one, whom thou dost meet in secret, doing him an act of grace ? Who is that lucky being that ministering to dalliances' flutters tree.

Q: In what tense is used क्तिप् in पुष्पकृत् । Ans : पुष्व अतीते क्तिप्, अतः पुष्पं करति करिष्यति वा इत्यत्र न क्तिप् । Q.

Account for आत्मनेपद in उपतिष्ठते । Ans : See above.

Q. Show the fitness of किङ्करः । Ans : किम् कृत्स्नितं करोति इति किङ्करः । यस्तु श्लोकात्कः क्लोकात्कः विसुभः यत् आश्रमः कृत्स्नितमपि आचरितम् न कदर्थवत् पराश्रमः भवेत् इति गम्यार्थः । ६८ ।

69. See prose order and questions below.

Prose order:—उदधेः परि परि उदधिं भावत्कं दृष्टवत्स्व अस्मास्व धि सुजीवितम् ।

Substance :—ज्ञराथाः वरं यत् तव रूपं दृष्टवन्तः । तथाहि ते रूपम् भावमुदम् आनाकञ्च दुर्लभम् इति ।

Explanation in tika form :—परीति । उदधेः परि परि उदधिं

वर्जयित्वा “परिवर्जने” इति वर्जनाद्यैर् विवर्जनम् । अनुबद्धविभक्त्यावां प्रथित्वा दुर्लभम् इत्यर्थः । समुद्रे लम्प्या उन्पतिः, तत्रैव तत्सम्भवो नाम्नम् इति भावः । “अपपरिवर्जितस्यः पञ्चम्याः” इति वैकल्पिकसमासत्वात् समासाभावपक्षे “पञ्चम्यापाङ्परिभिः” इति उद्घेरित्यत्र पञ्चमी । या युष्ठीकात् स्वर्गशोकपर्यन्तं पदवचनैतत् । आङ्मय्यादाभिविध्याः” इति समासस्य विभाषितत्वात् पूर्ववत् पञ्चमी । दुर्लभं दुष्प्रापम् एतत्, भक्त्या इदं भावत्कं भवदोषं “भवत-ष्ठकक्षी” इति ठक् । रूपं सौन्दर्यं दृष्टवत्सु अस्मासु क्षिपि सुजीवितं अस्मिन्-पक्षे आधिक्येन सुजीवितं । यथा अहो सुजीवितमिति अहो शब्दाद्यैर् अधि-शब्दो वर्तते । तथाहि अस्मासु इत्यत्र विषये सप्तमी । अथवा “अधिरौचरे” इति स्त्रायैर्नाधिना च योगे सप्तमी, अस्मत्स्वामिकं सुजीवितमित्यर्थः । त्वामपश्यताम् तन्नास्तीति भावः ।

Change of V.—No change—as सुजीवितम् is a nominative absolute,

Derivation :—उद्घि—उद्घ-वा-किः । दुर्लभम्—दुर्-लभ-कर्मोप-खल्ल् । भावत्कम्-भवती-ठक् ।

समूहं व्यातिरिक्तं स्वर्गं पर्याप्तं सर्वत्र आपनारं रूपं ज्ञानं नैह ।
आपनारं रूपं प्रत्यक्षं करिष्यां जीवनं वञ्चं हरेत् ।

How commendable is our blessed life to have seen thy beauty nowhere else to be found as far as the celestial regions' excepting the sea.

Q. Parse. परि and account for the double form.

Ans : “अपपरीवर्जने” इति वर्जनाद्यैर् परि इत्यस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा ।

Q. “परिवर्जने” इति वर्जनाद्यैर् ‘परि’ इत्यस्य च चित्तम् । What do you understand by the term कर्मप्रवचनीयसंज्ञा ।

Ans : कर्म क्रियां प्रोक्तवन्ने इति कर्मप्रवचनीयाः । संप्रति क्रियां न कश्चन नापि धीतयन्ति यद्यत् करिष्या—“क्रियाया धीतयो नावं सम्बन्धस्य न वाचकः ।

नापि क्रियापदाद्येपी सम्बन्धस्य तु भेदकः” इति । Q. Account for

प्रपीतमधुका भङ्गैः सुदिवेवारविन्दिनी ।

सत्परिमललक्ष्मीका नापुंस्कासोति मे मतिः ॥ ७० ॥

the case affix in उदधेः, द्युलीकात् and चसासु । Ans: See above, Q. Can you compound the two words परि and उदधि ? Ans : पयं उधि इति ऐक्येन चव्ययौभावसमासः स्यात् । ६६

70. Principal part:—इति मे मतिः (भवति) । Sub sentence—अरविन्दिनी (उपमानकर्तृपदम्) इव (व्यं) त्वं न असि । Adj. to त्वम्—सत्परिमललक्ष्मीका and अपुंस्का । Adj. to अरविन्दिनी—प्रपीतमधुका &c. सुदिवा—व्यम् । भङ्गैः—प्रपीत इत्यस्य अनुक्तकर्तृपदम् ।

Prose Order :—भङ्गैः प्रपीतमधुका सुदिवा अरविन्दिनी इव सत्परिमललक्ष्मीका त्वं न अपुंस्कासि इति मे मतिः ।

Substance :—मेषादिनिर्यंक्ते दिवसे सुशोभिता, मधुकरैः उपभुक्ता च पद्मिनी शौगधं वितनीति धारयति च शोभां, तथा त्वमपि । अतएव मयि ऽहं त्वं कदापि पतिहीना न ।

Explanation in tika form :—प्रपीतेति । भङ्गैः मधुकरैः प्रपीतं चापीतं मधु पुष्परसः, “मधु मये पुषरसे चौद्रेऽपि” इत्यमरः, यस्याः सा । “शेयादिभावा” इति कप् तथा शोभनं नौद्वारादिरहितं दिवा दिनं यस्याः सा सुदिवा “सुप्रात-सुहृ-सुहृव-शारिकृच-चतुरश्र-एषीपद-अत्रपद-प्रोष्ठपदाः” इति निपातनान् समासान्तः अच् इत्यर्थः । अथवा शोभने दिवसे इति सुदिवा पदम् सपव्यन्तम् अथयम् । अरविन्दिनी पद्मिनीव, परिमललक्ष्मीतापले विमहंसी-यश्चव्युः “विमहंसी परिमलो गन्धं जनमनोहरं” इति कौषः । पद्मिनीपले सुवर्धेय । लक्ष्मीः सम्पत्, लक्ष्मीः दीर्घमल्लक्ष्मीः यस्यासाहशी, “लक्ष्मीः प्रथम-तिथ्याः कप् । त्वं, न विद्यते मया । यस्याः सा अपुंस्का” अविद्यमानभर्तृका । पूष्वन्त कप् । नासोति मे मतिः इति मी निघण्टुः । अशिलो वा । भवतीति शेषः । इत्याम्यङ् ईदही नारी न कदापि पतिहीना स्यात् इति भावः । ७०ं पद्यात्रकम् ।

मिथ्यैव श्रीः त्रियन्मन्या श्रीमन्मन्यो सृषा हरिः ।

साक्षात्कृत्याभिमन्येऽहं त्वां हरन्तीं त्रियं त्रियः ॥ ७१ ॥

Change of voice:—प्रपौतमधुकया सुदिवया अरविन्दिन्या इष सन्, परिमललक्ष्मीकया अपुंस्त्रया न भूयते तया, इति मे मत्या भूयते ।

Derivation:—प्रपौत—प्र, पा कर्मणि क्तः । लुङ्—अपात् । अर-विन्दनी—अरविन्द-इन्, स्त्रीत्वादीप् । परिमल—परि-मल-कल । लक्ष्मी—लक्ष (लुटादिः) ईप्रत्ययः सुहागमथ । अपुंस्त्रा—न-पुनस्-कप् ।

आपनि सुनिर्गल दिवसे उत्र कर्तृक अपीतमधु पद्मिनीर छात्र परिमल विभिष्टे । आपनि उर्जुविरहिता नदरन, ईशा आमार अतोडि इहेतेहे ।

Looking more beautiful after coction, like the collection of lotuses during a bright day, their honey having been drunk up by the black bees, thou art not, methinks, without a man.

Q. Give the meaning of सत्परिमललक्ष्मी । Ans : सती वर्तमाना परिमललक्ष्मीः अनुक्षेपनगन्धसम्पत्तिः यस्याः सा । अथवा परिमललक्ष्मीः श्रीमा च परिमललक्ष्मी, ते यस्याः सा, सौगन्धकान्तियुक्ता इत्यर्थः । अथवा परिमलः सम्भोगः, “सम्भोगः स्यात् परिमले ।” इति वैजयन्ती । यथा किराते “अथ परिमलजामवाप्य लक्ष्मीम् ।” सम्भोगात् स्त्रियः श्रीभक्त इति मल्लिनाथः । सम्भोगजनिता लक्ष्मीः परिमललक्ष्मी, सा विद्यते अस्याः इति ।

Q. Give the meaning of मति । Ans : See above.

Q. Parse सुदिवया । Ans : अरविन्दिनो इत्यस्य विशेषणम् । सुदिवया समन्वयमव्ययम् । अधिक्करणे सप्तमी । Q. For which gram.

peculiarity is the sloka intended? Ans : It contains illustrations of कन् । as in मधुका, लक्ष्मीका, अपुंस्त्रा । ७०

71. Principal part:—त्वां साक्षात्कृत्या अहम् अभिमन्ये । Ad-
junct of त्वाम्—त्रियः (सलन्ध पदम्) त्रियं (कर्म) हरन्तीम् । Sub^०

sentences (1) श्रीः (कर्त्री) भवति । Adj. to श्रीः—श्रियन्मन्वा । (2)
हरिः (कर्त्तृ) भवति । Adj. to हरिः—श्रियन्मन्वा ।

Prose order :—श्रियः श्रियं हरलीं त्वां साक्षात्कृत्य चक्षुम् (एवम्)
श्रियन्मन्वे, श्रीः मिथ्या एव श्रियन्मन्वा, (तथा) हरिः स्रष्टा श्रीमन्मन्वाः ।

Substance :—स्रष्टाः चिन्तयति यथा तस्याः एव श्रीः विद्यते मान्यव्याः ।
त्वं लक्ष्मीम् देहकान्त्या अतिक्रम्य वर्त्तमानाम् इत्यर्थः । त्वां साक्षात्-कृत्य प्रत्यक्षोक्तुम्,
मिथ्या एव । हरिश्च चिन्तयति यथा स श्रियः स्वामी । तच्च मिथ्या । अतः तत्र
एव पतिः श्रीपतिः इति ।

Explanation in tika form :—मिथ्याति । श्रियः लक्ष्माः श्रियं
रूपमन्वदं “मन्पतिः श्रीव लक्ष्मीश्च” इति कीषः । हरलीम् अमिभवलीं देह-
कान्त्या लक्ष्मीमपि अतिक्रम्य वर्त्तमानाम् इत्यर्थः । त्वां साक्षात्-कृत्य प्रत्यक्षोक्तुम्,
“साक्षात् इत्यनेन करोतिः गति समाने, “स्वभासे अनन् पुर्व्वे क्ली ल्यप्” इति “क्लौ”
इत्यस्य ल्यप् आदेशः । चक्षुम् अमिमन्वे विवेचयामि, यत् श्रीः लक्ष्मीः मिथ्याव
श्रियन्मन्वा, चक्षुमेव श्रीः मान्या इति मन्वमाना “आत्ममाने खञ्” इति खञ् ।
बभूवुस्तु त्वमेव श्रीः तदीयस्त्रीमाहरन्वात् । तथा हरिः विष्णुः स्रष्टा इत्या श्रीम-
न्मन्वाः आत्मानं श्रीमन्मन्मन्मन्, पुर्व्वंबन् खञ् । यस्यैव त्वं स एव श्रीमान्
इत्यर्थः । यतस्तु लक्ष्माः लक्ष्मीत्वम् अपहरन्ति, अतः त्वमेव श्रीः, तत्र स्वामी च
श्रीमान् इति प्रावः । इत्थं पद्यावक्तम् ।

Change of voice :—श्रिया श्रियन्मन्वया (मूयते) ; श्रीमन्मन्वेन
हरिणा (भूयते) अमिमन्वते कथा ।

Derivation :—श्रीः—श्रि क्लिप् । श्रियन्मन्वा-श्री-मन्-खञ् । श्रीम-
न्मन्वाः—श्रीमन्-मन्-खञ् । हरि—ह-इः । साक्षात्कृत्य—साक्षात्-कृ-कृत्यप् ।
अमिमन्वे—अमि मन्-कट् ए । हरलीम्—ह-इट-क्लीलादीप् । लुङ्—
अह्वारिन्ति, अह्वत ।

लक्ष्मीरूप आपनि हरण करिग्राहेन देविग्रा आग्रार विवेचना
द्वय वे लक्ष्मी उधा आपनाके रूपशालिनी बलिग्रा प्रर्क करेन । हरि उधा
आपनाके लक्ष्मीवान् विवेचना करेन ।

नोदकण्ठिष्यतात्यर्थं त्वामैच्छिष्यत चेत् स्मरः । .

खेलायन्ननिशं नापि सजूःकृत्य रतिं वसेत् ॥ ७२ ॥

Looking to thee who hast robbed Laksmi of her grace, I think that Laksmi does in vain deem her self the paragon of beauty, and Vishnu does think to no purpose that he has Laksmi with him.

Q. Account for ल्यप् in साक्षात्कृत्य Ans : See above.

Q. Derive शीः । Ans : शिधातोः क्तिप् । Q. Comment gram. On शिष्यत्वा and शीमन्त्वर्थः । Ans : See above. Q. Give the derivative meaning of हरिः, and its synonyms.

Ans : हरति मानसम् इति हरिः । उधातोः इः । "यमानिलिन्दचन्द्रार्क-
विष्णुसिंहांगवाजिष्ययकाङ्किकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिवु" । इत्यमरः । ७२

72. Principal Sentences :—(1) स्मरः (कर्त्तृपदम्) अत्यर्थे (किं विषय) न उदकण्ठिष्यत । Subordinate to (1) त्वाम् (कर्मपदम्) चेत् (व्यं) ऐच्छिष्यत । (2) रतिं सजूःकृत्य नापि वसेत् (स्मरः) । Adj. to स्मरः—खेलायन् । अनिशम्—कालम् इति ऊरुपदस्य विशेषणम् । (कालं व्याप्य इति व्याप्तौ द्वितीया)

Prose order :—स्मरः चेत् त्वाम् ऐच्छिष्यत (तदा) अत्यर्थे न उदकण्ठिष्यत । रतिं सजूःकृत्य अनिशं खेलायन् नापि वसेत् ।

Substance :—रतिं प्रति भ्रमम् आसक्तोऽपि कन्दर्पं त्वं पश्यन् तस्याः भ्रवं विरक्तः स्यात्, तथा तथा सह-सन्ततं क्रीडन् प तव दर्शनात् परंतां निश्चितं परिचरेत् इति ।

Explanation in tika form :—स्मरभार्या । रतिः सापि ह्येष निकृष्टेति प्रदर्शयन्नाह नोदीत्यादि । स्मरः कामः चेत् यदि त्वाम् ऐच्छिष्यति यदि सव द्रष्टा अभविष्यत् तदा अत्यर्थे न उदकण्ठिष्यत रतिं प्रति भ्रमम् सन्तु कण्ठिपती नाभविष्यत । उभयत्र "लिङ्गनिमित्ते लुङ् क्रियातिपत्तौ" [हेतुहेतुमहावादि लिङ्गनिमित्तं, तत्र भविष्यत्यर्थे लुङ् स्यात् क्रियाया अनिश्चयी गम्यमानायाम्] इति

* Where there is a reason such as the relation of cause and effect, for affixing विधिबिङ्, there let लुङ् be

क्रियुतिपत्नी लृङ् । तथा रतिं सभाश्यां सज्जुःशब्दीऽयमव्ययम्, सहायाश्च वसन्ते । सज्जुःकृत्य सहायीकृत्य, अनिष्टं नीति निश्चा चेष्टाविघातः यस्मिन् स अनिष्टः काकः तम् व्याप्य निरन्तरमित्यर्थः । खेलायन् क्रीडन्, खेला विखासे इति खेला इत्यस्यात् कल्पादिभ्यात् यक । नापि वसेत् अपितु तां परित्यजेद्वेद् । यदि त्वां पश्येत् इति हेतुपदमत्र बाध्यम्, हेतुहेतुमद्भावदर्शनात् । 'हेतुहेतुमतो-
 लिङ्' † इति लङ् । लं वरम् देहकान्या रतिमपि प्रतिक्रम्य वसंसे इति भावः । उपमानान् उपमेयस्य बाधिका व्यतिकालद्वारः । तद्योगम्, "बाधि-
 कम् उपमेयस्य उपमानान् नूनताद्यवा व्यतिकः ।" वषं पथ्यावक्तम् ।

Change of V :—लं ऐलिष्यथः स्मरेथ । खेलायता । उच्येत ।

Derivation.—उटकच्छ्रयत—उत्-कच्छ- (कठिङ् बाध्याने) लृङ्-
 श्यत । लट् उतकच्छते । ऐलिष्यत—ई-ल-लृङ् श्यत । स्मरेः—स्मृ-षप् । खेला-
 यन् (खेला-वक) खेलाय श्रट् । सज्जुःकृत्य—सज्जु-स-कृ-ल्यप् । वसेत्—वस-
 लिङ् शान्, लृङ्—अवातसीत् ।

वडिपति यत्र वदापि आपनाके नयनपौंठर करिउतेन ताहा
 उहेले कशेनहे वडिउर निमिठं उँककठिउ हहेउतेन ना, अषवा वडिउर
 सगिउ निरसुत्र क्रीडा करउतः एकत्रे वासु करिउतेन ना ।

If Cupid had seen thee, he would not have been envious for Rati, nor would he live sporting with her, day and night.

Q. What is the samas in सज्जुःकृत्य । Ans : कथादि चिं डावच" * * इति सज्जुःशब्दस्य कथादिपाठे रतिबंधत्वात् अत्र गति-

affixed when the noncompletion of the action is to be understood.

† When condition and consequent are spoken of लिङ् may optionally be the affix.

* * Let the term गति be applied to such words as ऊरो सज्जुम् and the like, and those that end with चिं and those that end with डाव । Thus : ऊरोकृत्य, सज्जुकृत्य । चिं—यती-
 कृत्य । डाव्,—पटपटाकृत्य ।

वलगूयन्तीं विलोक्य त्वां स्त्री न मन्सूयतीह का ।

कान्तिं नाभिमनायेत को वा स्याणुसमोऽपि ते ॥ ७३ ॥

समासः । Q. Account for अण् in 'सज्जुः' कृत्य । Ans : अण्, कति-
समासात् "समासे अनत्र पूर्वे ङी अण्" इति अण् । Q. Explain the
application of लृङ् in उदकच्छिष्यत् । Ans : See above, ७२ ।

73. Principal sentences :—(1) इह (व्यं) का (विष) स्त्री
(कर्तृपदम्) न मन्सूयति । विलोक्य—Incomplete verb. वलगूयन्तीम्—
Adj. t) त्वाम् (कर्म) (2) कः (कर्त्) वा (व्यं) ते (मन्सू-
यत्) कान्तिं (कर्म) न अभिमनायेत । Adj. to कः—स्याणुसमः ।

Prose order :—इह का स्त्री वलगूयन्तीं त्वां विलोक्य न मन्सूयति ।
को वा स्याणुसमोऽपि ते कान्तिं न अभिमनायेत ।

Substance :—अस्मिन् जगति का नारी विद्यते या त्वाम् सुश्रीणिताम्
अवलोक्य न मन्सूयति । कश्च स पुरुषः यः काष्ठवत् नीरसोऽपि, अथवा नष्टादि-
सदृशः जितेन्द्रियोऽपि तव रूपं विलोक्य प्रीतमनाः न भवेत् इति ।

Explanation in tika form :—इह जगति का स्त्री वलगूयन्ती
श्रीभासाध्वययुक्ता, वलगू पूजामाध्वययोः इति वलगूधातोः कञ्ङादित्वात् यक् । त्वां
विलोक्य न मन्सूयति न ईर्ष्यति, स्वपतिवैराग्यग्रहयोः सर्व्वेव कृप्यतीत्यर्थः । मन्सू
अपराधे रीषे वा इति मन्सूधातोः कञ्ङादित्वात् यक् । को वा स्याणुसमोऽपि
नष्टादिवत् जितेन्द्रियोऽपि काष्ठवत् नीरसोऽपि वा, "स्याणुः शाखादिभिः शुभ्र
इषे शर्करां िषेऽपि च" इति प्रसिद्धः । तव कान्तिं विलोक्य न अभिमनायेत
पूर्व्वम् अदृष्टत्वात् अभिमनाः सन् अभिमनाः प्रीतमनाः भवेत् । अभिमनसी
अदृष्टत्वात् कञ्ङ् सुलोपश्च । असथावने लिङ् : इत्तं पञ्चापेक्षम् ।

Change of V.—अथवा क्विवा मन्सूयते । कान्तिः न अभिमनायेत
केव वा स्याणुसमेन ।

Derivation :—वलगूयन्ती—(वलगू-यक्) वलगूय अट्-ङ्ङोत्वादीप् ।
स्त्री—ङे-इट्-ईप् । अभिमनायेत—(अभिमनस्-कञ्ङ्) अभिमनाय क्विङ्
ईत् । स्याणु—स्या-णुः ।

दुःखायते जनः सर्व्वः स एकैकः सुखायते ।

यस्योत्सुकायमाना त्वं न प्रतीपायसेऽन्तिके ॥ ७४ ॥

• आपनि परम शोभाशालिनी, आपनाके कर्मन करिया এই जगते' कौन श्री देवी ना करे ? कौन व्यक्ति काष्ठेवन् नीरस (महादेव मनुष्य' श्रितस्त्रिय) ह्येवां आपनाय अपरूप सौन्दर्य देखिया शीत ना ह्य ।

Seeing thee brightening in beauties what woman here does not 'rave' with jealousy ? What man, be he as insensible as a piece of dry wood, would not have a heart to appreciate thy beauty.

Q. Explain the force of आप in स्वायसमीर्षि । Ans :

यथाज्ञात इव नीरसः जनः सरसतामापादयिषुम् अपमः, स च तच्चाभूतः एव ग्रीभान्नितां दमिमनुभवति इति अवि शब्देन गम्यते । Q. To what class of verbs do the roots of वल्लग्न्यन्तो, & मन्त्यति belong ? Ans : The roots वल्लग्न and मन्त्य belong to कर्त्तृदि । Q. Name some roots that are used as nouns also. Ans : It is कर्त्तृदि । विधा हि कर्त्तृदयः, धातवः प्रातिपदिकानि च । ७२ ।

74. Principal sentence:—(1) जनः (कर्त्तृ) दुःखायते ।

Adj. to जनः—सर्व्वः । (2) सः (कर्त्तृ) सुखायते । एकः—Adj. to सः ।

Sub sentence to (2) यस्य (सम्ब) अन्तिके (आधिकारक्षम्) त्वं (कर्त्तृ) न प्रतीपायसे । Adj. to त्वम्—उत्सुकायमाना ।

Prose order :—यस्य अन्तिके त्वम् उत्सुकायमाना (सती) न प्रतीपायसे । एव एकः सुखायते ; (सम्ब) सर्व्वः जनः दुःखायते ।

Substance :—स एव एकः सुखो भवति यच्चिन् त्वम् आसक्ता सती चक्षते अनुकूला । एतरे तु सर्व्वे दुःखं घ्नन् अनुभवन्ति इति ।

Explanation in tika form :—यस्य अन्तिके सतीपि त्वम् उत्सुकायमाना उत्सुकायमाना उत्सुका सती इति यावत्, न प्रतीपायसे न प्रति-कूषवर्तिनी भवसि, स एव एकः जनः इह जगति सुखायते सुखमनुभवति चत्तः

कः पण्डितायमानस्तृामादायाभिषसञ्चिभाम् ।

द्रस्यन् वैरायमाखेभ्यः शून्यमन्ववसहनम् ॥ ७५ ॥

• सर्वः जनः दुःखाद्यते दुःखं वेदयते । यस्मिन् अनुकूलताम् आचरसि स एव
• सुखी, अन्यथा दुःखी इत्यर्थः । उतसुकप्रतीपशब्दाभ्यां श्वादित्वान् क्ङ् ।
केचिन् प्रतीपशब्दात् "कर्त्तुः क्ङ् सलोपश्च" इति आधारे क्ङ् इत्याहः ।
सुखदुःखाभ्यां तु "सुखादिभ्यः कर्त्तुर्वेदनायाम्" * इति क्ङ् । केचिन् सुख-
दुःखयीसटाग्रशेषि वर्तमानात् असुखः सुखः भवति, अदुःखः दुःखः भवतीत्यर्थं
ङाच्, क्ङ् च इति आहः । इत्तं पथ्यावकम् ।

Change of V.—दुःखाद्यते जनैः सर्वैश्च तेन एकेन सुखाद्यते । उत-
सुकायमानया लया प्रतीपाद्यते ।

Derivation :—दुःखाद्यते—(दुःख-क्ङ्) लट् ते । उतसुकायमाना—
(उतसुक क्ङ्) उतसुकाय-शानच् । प्रतीपाद्यते—(प्रतीप-क्ङ्) प्रतीपाय,
लट् मे ।

माहान् कश्चिद् दुःखं उच्यते इति शास्त्रेण निकाटे अतिक्रान्ता आह-
रन् कन ना मेहे श्चो । अन्य वाक्कि दुःखो ।

He alone feels happy for whom art thou anxious and dost not
oppose his will when near. The rest are miserable.

Q. Account for the formation of सुखाद्यते and
दुःखाद्यते । Ans : See above. Q. why is सर्वे used in the
singular number ? Ans : बहुत्वशानकः सर्वशब्दः बहुवचनेषु इव
एकवचनेऽपि प्रयुज्यते इति एकवचनत्वम् । अत्र तु विशिष्यपदस्य एकवचनतया
तद्विशिष्यस्यापि एकवचनत्वम् । ७४ ।

75.. Principal part :—कः (कर्त्तु) वनम् (कर्त्तु) चत्ववसन् ।
Adj. to कः—पण्डितायमानः and द्रस्यन् । वैरायमाखेभ्यः—औदात्ताणां

* In forming nominal verbs, क्ङ् (य) comes after
सुख and दुःख, if happiness or sorrow be intended to be felt
by the agent.

भयहेतुः इति पञ्चमी । त्वाम्—आदाय इत्यस्य कश्चि । Adj. to त्वाम्—आमिष-
सन्नियाम् । Adj. to वनम्—शुच्यम् ।

Prose order :—पण्डितायमानः कः वैरायमाणेभ्यः वसन् आमिषः
सन्नियाम् त्वाम् आदाय शुच्यं वनम् अन्ववसत् ।

Substance :—त्वामरण्यमानीय तव पतिः अतीव दूरदर्शित्वं प्रकटित-
वान् इति मे प्रतिभाति । त्वं सर्वेषां चित्तम् आकर्षणी तस्य मनसि भयं
ऋणितवन्तो यथा बहवः तत्कृते वैरायितारः इति ।

Explanation in tika form :—अपण्डितः सन् कथमपि पण्डितैः
भवन् पण्डितायमानः “श्रद्धादिभ्यो भुव्यच् लोपश्च वृत्तः” * इति क्यङ् । (की
जनः वैरायमाणेभ्यः वैरं कुर्वाम्येभ्यः वसन् विभ्यम् शत्रुभयाभावे एवं कर्तुमनुचित-
मिति भावः । “शब्दवैरकलहाधकस्वमेधेभ्यः करणे” ** इति क्यङ् । “भीटा-
यांनां भयहेतुः” इति वैरायमाणेभ्यः इत्यत्र पञ्चमी । आमिषेण लोभ्यद्वयेण तु
सदृशी आमिषतृष्णा (नित्यसमासः) लोभ्यद्वयतृष्णा “आमिषं पसले लोभ्ये
सम्भोगीत्करयोरपि” इति विश्वः । त्वाम् आदाय गृहीत्वा शुच्यं वनम् अन्व-
वसत् परिधीतः । “उपान्वष्टाङ् वसः” इति अधिकरणस्य कश्चिंसञा । भिया
लोकेऽपि परिहाय करण्यं समाश्रित्य त्वया सुष्ठु वसति इत्यर्थः । उपमासङ्कारः ।
उत्तं पथावक्रमम् ।

Change of V.—केन पण्डितायमानेन चर्यता अन्वीयत ।

Derivation.—पण्डितायमानः—पण्डितः-क्यङ्-शानच् । आमिष—
अम-टिपञ्च “अमेदीर्घञ” दृति दीर्घः । वसन्—वस्-शब्दम् वैरायमाणेभ्यः—
(वैर क्यङ्) वैराय-शानच् । अन्ववसन्—अनु-वस-लङ् द । लुङ् अवात्भीत् ।

* & signifying what had not previous existence
take क्यङ् (य and आत्मनेपद) in the sense of being* so. The
consonant at the end elide (लोप). Thus* अपण्डितः पण्डितो
भवति पण्डितायते । असुमनाः (सुमनस्-शब्द) सुमनाः भवति सुमनायते ।

** क्यङ् comes after शब्द वैर कलङ् अथ कस्व and षच् in the
sense of ‘causing’. Thus वैरं कर्ताति वैरायते ।

धीजायमाना तस्माच्च प्रथीय जनकालजा ।

उवाच दशमूर्धनं सादरा गणदं बचः ॥ ७६ ॥

डुमि आमिषवत् लोभनीय । कोन व्यक्ति बहवर्षिता प्रेमर्षन करिया, लोके शक्रताचरण करिवे एही भये तामाके निर्झम वने आनिवा वास करिउतेछे ?

Who is he that acting wisely has taken his abode in this lonely great taking thee, that art as covetable as an article of food, 'feasting adverse persons'.

Q, Account for the case affix in वैरायमाधिवः ।

Ans : See above. Q. Give some synonyms of वृत्ति ।

Ans : "निम सहाय नीकात्र प्रतीकाशीपमादयः" । Q. Conjugate

स् in लृट् and लट् first person. Ans : अवासीन् अवसीन् ।

लट् "वसन्ति प्रववी यथात् वसन्ति परदारणाः ।" इति कविरहस्यम् ।

Q. Conjugate दा with the prefix वा in लट् । Ans :

वादते वाददाते वाददते &c । "वाङ्कीदीनास्यविहरणे" इति आत्मनेपदम् ।

Q Show the significance of यन्म् । Ans : लीकट्टि

परिहाय अवहितमित्यर्थः । अन्यथा लीकट्ट्या वैरसम्भवः इति । ७५ ।

76. Principal sentence :—जनकालजा (कर्त्री) दशमूर्धनं

नीच कर्म) बचः (मुख्य कर्म) उवाच । Adj. to जनकालजा—धीजायमाना

and सादरा । Adj. to बचः—गणदम् । प्रथीय—incomplete verb.

वर्धन्—प्रथीय इत्यस्य कर्म । तस्म—शेष विवक्षा ।

Prose order :—धीजायमाना जनकालजा सादरा (सती) तस्म "वर्धन्"

प्रथीय दशमूर्धनं गणदं बचः उवाच ।

Substance :—बच सीता ईषन् उवासीना इव वाचरन्ती रावणाय

वर्धन् दत्ता सादरम् अस्मृट् बचनमवसीन् ।

Explanation in śika form :—द्विचिह्नव्यापारिखानाम् धीज-

लिनीव वाचरन्ती धीजायमाना वीजलिनी "कर्तुः क्वच् सवीपव" इति क्वच् ।

“बीजसीऽपुसरसी गितम्” इति सखीपः निव्यः । जनकात्मजा जानकी सीता सादरा परित्राजकनुद्धा सादरवती सती तस्य कपटपरित्राजकस्य अर्घः पूजा “मूत्रा पूजाविधावर्घः” इत्यमरः । अर्घाय इदम् इति अर्घ्यं, यत्प्रत्ययः । अर्घि- श्रातजनसमीपे वर्त्तमाना तत्पूजायंश्च यतमाना सा तेजस्विनीव निर्भोक्ता चलन्त- इति आजायमाना-पदसायंकथम् । “घटं तु त्रिष्वर्घमर्घ्याये पाशं पादाय वारिणः” इत्यमरः । पूजायंजलादिकं प्रचीय दत्त्वा, तस्मिन् सम्य- दानस्य अस्वन्विविधायां घटो, अथवा तस्य अर्घ्यं प्रचीय तस्य समीपे अर्घ्यं स्थापयित्वा इत्यर्थः । दत्तं मूर्त्तानः यस्य तथाभूतं दत्तमूर्त्तानं रावणं गृह्यं कस्यया अनाभिया वा सम्यगनभिव्यक्तं वचः वक्ष्यमाणम् उवाच ।

Change of V — बीजायमानया... जनकात्मजया जने दत्तमूर्त्तानं साद- रया ।

Derivation :— अजायमाना—बीजस्-कृञ्-प्रानच् । अर्घ्यं—अर्घ- यत् । (अर्घः—अर्घ-घञ्, अर्घ्यादित्वात् कुलम् ।) गृह्यदम्—गृह्-(अस्- यम्) गृह् कः । गृह्यदः-अच ‘अर्घं आदिभ्यः’ ; विशेषणतया क्रीडलक्षणे ‘वचस्- वच-असुन् । उवाच—वच-लिट् च । मुञ्—अर्वाचत् ।

देवविनो जनकाञ्जला अदितपूर्वकं रावणके अर्घ्यं श्रदानं करिष्या गणनं वाक्ये कश्चिन्न ।

Becoming a little bold the daughter of Janaka addressed with respect, to the ten headed Dasyana, the faltering speech, having made to him at first, respectful offering.

Q. Explain the etymology of गृह्यदम् । Ans : गृह् इत्युभयम् । गृह् गृहति कथयति यः सः गृह्यदः प्रत्ययः सः अस्मात्सीति गृह्यदम् वचनम् । अर्घ्यं आदिभ्यः अच् । Q. show the fitness of बीजायमाना । Ans : See above. Q. Show the change of meaning of नी with different prefixes. Ans : नी-नयने । आ-नी, आनयने । प्र-नी प्रचयने । उप-नी उपनयने । अनु-नी, अनुनयने । वि-नी, विनयने and so on. Q, Give the

महाकुलीन ऐच्चाके वंशे दाशरथिर्मम ।

पितुः प्रियङ्करो भर्ता क्षेमकारस्तपस्विनाम् ॥ ७७ ॥

Derivative meaning of जनक । Ans : “जघाना जनकः सोऽभूत्” “पुरीजनन सामर्थ्यात् जनकः स च कथ्यते” । ७६ ।

77. Principal part :—ऐच्चाके (वंशे इत्यस्य विशेषणम्) वंशे (अधि) दाशरथिः (उद्देश्य कर्तृ) मम (सम्ब) भर्ता (विधेय, कर्तृ) (भवति) । Adj: to दाशरथिः—महाकुलीनः प्रियङ्करः and क्षेमकारः । पितुः—सम्ब ; प्रियङ्करः इत्यनेन सम्बन्धः । तपस्विनाम्—सम्ब ; क्षेमकारः इत्यनेन सम्बन्धः ।

Prose order :—पितुः प्रियङ्करः तपस्विनाञ्च क्षेमकारः महाकुलीनः ऐच्चाके वंशे दाशरथिः मम भर्ता (भवति) ।

Substance :—इच्चाकुवंशे जातः दशरथतनयः मम स्वामी । स खलु महाकुलीत्पन्नः, पितुः वचनकृत्, तापसानाञ्च उपकारं विदधत् अत्र वसति ।

Explanation in tika form :—यदुक्तानेन कं रहस्युपतिष्ठते इति अस्य प्रतिवेचनम् कथयन्ती आह महाकुलीन इति । पितुः जनकस्य प्रियं करोतीति प्रियङ्करः आजापालनेन तदनुकूलकारो इत्यर्थः । तथा तपस्विनां तपस्वणशीलानां क्षेमकारः कुशलकर्ता “क्षेमप्रियमद्रेऽण् च” इति अण् । चकारात् खञ् । महाकुलस्य अपत्यम् इति महाकुलीनः “महाकुलादञ् खञ्” इति खञ् । महाकुली जातः महाकुलीन इति वा वाक्यम् । किमादित्यवंशसम्भवः उत सीमवंशसम्भवः इत्याह, ऐच्चाके वंशे इच्चाकुनाम्, कथित् सूर्यवंशसम्भवः राज्ञा तद्वे वंशे “दाखिनायने” त्यादिना अन्वलोपः । अन्ये तत्र सन्तीत्याह दाशरथिः दशरथस्य अपत्यं यः स मम भर्ता भवतीति शेषः । “अत् इञ्” इति इञ् ।

Change of V:—महाकुलीनेन दाशरथिना प्रियङ्करेण भर्ता (भूयते) क्षेमकारिणं ।

* अञ् & खञ् optionally with ख take place after महाकुल as patronymic affixes, अञ्-महाकुलः ; खञ्-महाकुलीनः ; खः महाकुलीनः ।

निहन्ता वैरकाराणां सतां बहुकरः सदा ।

पारश्वधिकारामस्य शक्ते रन्तकारो रणे ॥ ७८ ॥

Derivation :—महाकुलीनः—महाकुल-खः । ऐच्वाकि—रच्वाकु-
यद्वात् तस्येदमिति चण्, (or see above) निपातनात् सिद्धम् । दाश्वरधिः—
दशरथ-इञ् । प्रियङ्करः—प्रिय-क-खञ् । चेमकारः—चेम-क-अण्, तपस्विनाम्
—तपस्-विनिः (प्रशस्तार्थे) ।

पितामह शिशुसूक्तांतां उ तपस्वीनिपेयं क्रमकारक आमार शमी
हेकाकुवन्नीय परमकुलीन । त्तिनि महाराज मन्त्ररथेयं पुत्र ।

My husband high born in the family of Ikswaku, is the son of
Dasaratha. He has performed his father's 'pleasuro' and has done
good to the ascetics.

Q. Show the fitness of the adjectives to दाश्वरधिः ।

Ans : महाकुलीनः, प्रियङ्करः, चेमकारश्च इति विशेषणत्रयेण, रामः न केवलं
महार्थमसभूतः अपितु सर्वशोचितदयादाक्षिण्यगुणवान् इति गम्यते । चेमङ्कर
इति पदेन दाक्षिण्यम्, चेमकार इत्यनेन च दया तस्य सम्यक् प्रदर्शिता ।

Q. Derive the above adjectives. Ans : (Look into
the explanation.) ७७ ।

78. It contains only some adjectives to दाश्वरधिः, as
निहन्ता, बहुकरः and चनकरः । वैरकाराणाम्, सताम् & शक्तेः—शेषे
वही, Grammatically connected with निहन्ता, बहुकरः &
चनकरः respectively. पारश्वधिकारामस्य—शेषे वही, Gram. connect-
ed with शक्तेः । सदा—अयम् । रणे—अधिकरणे ।

Prose order :—वैरकाराणां निहन्ता, सदा सतां बहुकरः, रणे पारश्व-
धिकारामस्य शक्तेः चनकरः ।

Substance :—रामश्च शत्रूणां विनाशकः । साधवः तेन बहु उप-
कृतः । शत्रूणां स परपराममपि जिनाय ।

• Explanation in tika form :—अनुभिः शीघ्रेः दाश्वरधिं विधि-

नष्टि, निहन्तीति, । वैरकाराणां बहुणां वैर इत्यस्मात् कृधातोः अण् । न तु टः । 'ट' प्रत्ययविधानेन वैरकरः इत्येवं श्वात् ; "न शब्द श्लोक काल्प गाथा वैर चाट् सूत्र मन्त्र पदेषु" इति ट प्रत्ययप्रतिषेधः । कर्मणि शैवले षठी । निहन्ता विनाशकः । कर्त्तरि ढच् प्रत्ययः । सतां धम्भे स्थितानां साधूनां सदा संवेदा बहूनि कार्याणि करोतीति बहुकरः । "द्विवा विभेति" टः । तथा रणे युद्धे परश्वधः "परश्वध परश्वधः" इत्यमरः । स परहरणमस्य इति-पारश्वधिकः "परश्वधात् ठञ् च" इति ठञ् । तथाभूतस्य रामस्य परशुराजस्य शक्तेः कामधेयमन्तकरः विभाशयिता, अन्तकरोतीति पूञ्चवत् टः । यस्य हि प्रतापं शत्रवः सन्त विदन्ति, साधवश्च उपकारलाभात् परितृष्टाः गुणान् ख्यापयन्ति, यश्च परश्वधारिणः कामदम्यस्य विजेता, लोकविख्यातं तं दाशरथिं कथं न जानासि इत्यर्थः । इति पथ्यावक्तव्यम् ।

Change of V.—निहन्ता बहुकरेण अन्तकरेण See sl. 77. 1

Derivation.—निहन्ता—नि हन्-ढच् । वैरकाराणां—वैर-कृ-अण् । बहुकरः—बहु-कृ टः । "पारश्वधिक—परश्वध ठञ् । अन्तकरः—अन्त-कृ-टः ।

तिनि शक्तिप्रणेशेन निधनकारी ; सर्वदा साधुद्वेषेण दह उपकारकरेण एवम् तिनि युद्धे परश्वधेन शक्तिं पराभव करिष्याहेन ।

He is the slayer of the enemies. He always does great services to the righteous. He, in a battle, is the destroyer of the valour of Rama whose proper weapon is the axe.

Q: Show the grammatical relation of रणे । Ans :

अधिकरणकारकम् । "क्रियान्वयि कारकम् ।" इति क्रियया र्व कारकस्य अन्वयित्वात्, अन्तकरः इत्यत्र करोतिरित्यनेन अन्वयः । Q. Account for षठी in वैरकाराणाम् । Ans : निहन्ता इत्यत्र ढच् विधानात्, कर्मणि षठी । "न लोकाव्यय निष्ठा खलये दनान्" इति ढन् विधाने षठीप्रतिषेधोऽस्ति, निहन्ता इत्यत्र तु न ढन्, किमु ढच् एव । अतः "कर्मकर्मणोः कृति" इति ढच् योगात् कर्मणि षठी । Q. Account for अण् and ट in वैरकारः बहुकर and अन्तकरः, and give their femin.^o

अध्वरेष्विष्टिनां पाता पूर्त्ती कर्मसु सर्व्वदा ।

पितुर्नियोगाद्वाजत्वं हित्वा योऽभ्यागमद्वनम् ॥ ७९ ॥

ine forms. Ans : (See'above). Feminine forms:—टकारितः.

प्रथयात् अस्मिन्नाच्च "टिड्ढाणञ्" इत्यादिना सर्व्वत्र ऊीप् । अतः वेरकारौ, वहकरी, अन्तकरी । ७८ ।

79. The principal sentence स मम भर्ता भवति । (Sl. 77) ।
The subordinate sentence:—यः (कर्म) वनं (कर्म) अभ्यागमत् ।
Adj. ७० यः—पाता and पूर्त्ती । अध्वरेषु—कर्मणि सप्तमी । इष्टिनाम्—
कर्मणि षष्ठी । कर्मसु— । कर्मणि ७मी । सर्व्वदा-व्यम् । पितुः—सम्ब ; नियो-
गात्—हेतो पञ्चमी । Incomplete verb—हित्वा (व्यम्) ; राजत्वम्—
Object to हित्वा ।

Prose order :—पुनः किञ्चूतः० अध्वरेषु इष्टिनां पाता, सर्व्वदा कर्मसु
पूर्त्ती, यः पितुः नियोगात् राजत्वं हित्वा वनम् अभ्यागमत् (स मे भर्ता) ।

Substance :—यं नाम यज्ञं कर्त्तव्यं, तान् यः रचति, यद्यु याज्ञादि-
कर्मणा तपयति पितृलोकान्, यः पुनः ईदृशः पितृपरायणः यत् तदाज्ञया
वनसिद्धमाजगाम स एव दाशरथिः मे स्वामी ।

Explanation in tika form—इष्टमेभिरिति इष्टिनः यज्वानः
“इष्टद्विभ्यश्चु” इति इनिः । अध्वरेषु यज्ञेषु “ऋस्य इन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्या-
नम्” इति कर्मणि सप्तमी । इष्टिनां यज्वानां पाता रचिता । पापातीः लृच् ।
“कर्मकर्मणोः कृति” इति कर्मणि षष्ठी । सर्व्वदा कर्मसु याज्ञादिकाथ्येषु ।
पुञ्जवत् • सप्तमी । पूर्व्वसनेनेति पूर्त्ती लृप्प्रदः । पूर्व्ववत् इनिः । यथा
अध्वरकर्मभ्यां विषये सप्तमी । यश्च पितुः नियोगात् आज्ञया राजत्वं राज्यं हित्वा

* The object of the verbs formed of कृ with इन् affixed
after them, receives the seventh case affix. Thus, व्याकरणम्
अधीतम्, व्याकरणं अधीती । अध्वरः इष्टः, अध्वर इष्टी । कर्मं पूर्त्तम्,
कर्मणि पूर्त्ती ।

पतन्निष्क्रौष्टुलुष्टानि रक्षांसि भयदे वने ।

यस्य बाधनिष्कृतानि श्रेणीभूतानि शिरते ॥ ८० ॥

लक्ष्मा वनम् अभ्यागमत् आगतवान् न च अयोव्यत्वादिति भावः । स मी भर्ता इति पूर्वश्लोकेन अन्वयः । न केवलम् ऋषीणां पितृणाञ्च प्रियङ्गत् अपि तु पित्रबाह्यपालनात् देवानामपि आनन्दवर्द्धनः मी भर्ता इति भावः । "पितरि प्रीतिनापन्नं प्रीयन्ति सर्व्यदेवताः" इति मनुस्मरणात् । इत्थं पथ्यावक्तुम् ।

Change of V.—पाथा, पूत्तिना येन अभ्यागामि ।

Derivation :—अध्वर—अध्वन्-रा-क्तः । इष्टिना—(यज्+भवे क्तः) इष्टम्—कर्त्तरि-इनिः । पाता—पा-टच् । लट् पाति (अर्दादिः) लुङ्—अपासीत् । पूर्त्ति—(पू-भावे क्त)-इनिः । अभ्यागमत्—अभि-आ-गम-लुङ् द ।

तिनि यच्छे ब्रह्मादिगणके रक्षा करेन एवम् सर्व्वदा आकादि कर्त्तृ द्वारा पितृलोकं परित्रुष्टे करेन । तनि पितृ आञ्जा परिपालनोद्देशे राजाञ्जगं कुरिय्या वने आगमनं करिशाहेन ।

He, in a sacrifice, is the protector of those who offer oblations ; is always an accomplisher of ceremonies ; has, by the order of his father, come to the forest leaving his kingdom.

Q. Account for the 'case affix in अध्वरेषु and कर्त्तृषु । Ans. See above. Q. Derive अधीतिन्, and पूत्तिन् ।

Ans : See above. Q. Give the भावार्थं of the sloka.

Ans : See above. Q. Account for वही in इष्टिनाम् । Ans : पाता इत्यत्र टच् विधानात् "कर्त्तृ-कर्त्तृषोः कृति" इति कर्त्तृषि-वही । ४८ ।

80. Principal part :—रक्षांसि (कर्त्तृ) वने (अधि) शिरते । Adj. to रक्षांसि—पतन्निष्क्रौष्टुलुष्टानि, बाधनिष्कृतानि and श्रेणीभूतानि । Adj. to वने—भयदे ।

Prose order :—यस्य बाधनिष्कृतानि रक्षांसि भयदे वने पतन्निष्क्रौष्टुलुष्टानि श्रेणीभूतानि (सति) शिरते । (स मी भर्ता) ।

Substance :— ईदृशीऽसौ वीरः यन् राक्षसाः तदाशेषेण निधृताः पंक्तिभः
निर्वातताः सन्ति । पक्षिणः शशाङ्काश्च तेषां मांसम् खादन्ति ।

Explanation in tika form :— तेषाम् वैरायमाणेषु इति वाक्ये
तस्य व्रातो नास्तीति प्रदर्शयन् चाङ् पतद्गौति । यस्य रामस्य वाचोः शरैः निरुक्तानि
*क्रान्ति रक्षामि राक्षसाः भयदे भयं ददातीति भयदे, दाघाती, कः, तस्मिन्
भयदरे वने, पतनिभिः पतन्तं चायन्ति यानि तानि पतन्नाणि पक्षः, तेषाम्
कः तानि सन्ति एषां ते पतन्निणः, इतिप्रत्ययः । तैः पक्षिभिः सप्तदिभि
क्रान्तिः शशाङ्कैः लुप्तानि सेवितानि परिवृतानि इत्यर्थः, अथेण्ययं विषयो भवति
यन्मांसानि “श्रेण्यादयः कृतादिभिः” * इति प्रादिसमासः । अत्रने पतितः
मन्तोत्यर्थः । स मे भर्ता इति अन्वयः ।

Change of V.— जुष्टैः रक्षामिः निरुक्तैः...श्रेणीभूतैः प्रादिसमासः ।

Derivation :— पतन्ति—(पतन्-त्वे-क) पतन् इन् । पतन्-पत-
नन् । जुष्ट—जुष-कर्मणि कः । लुपते लुट्, अजीविष्ट-लुङ् । अजाय-
वत्-अभुङ् । भयदे—भय दा-कः । निरुक्तानि—नि-कृत्-कर्मणि कः । लुट्—
कृतानि, लुङ्—अक्रीतीत् । श्रेण्याभूतानि—श्रेणि-भूत-ईच् । श्रेण्य-
अन्ति । लुङ्—अशयिष्ट ।

वाक्मग्नं वाहारं वाणे छिन्नं देहं हृष्ट्या भक्तुनि भृगालं
परिवेष्टितं हृष्ट्या भयङ्करं अरण्यं शरि शरि पडिग्रा आच्छेत् ।

(Cut off to pieces by whose arrows, the demons lie in the
the frightful forest surrounded by birds and jackals.

Q. * Is वाचनिकृतानि properly compounded. Ans :—
यस्यापि वाचनिकृतानि इति समासवाक्यम् उचितमेव । सापञ्चलेऽपि यस्यापि
वाचनिकृतानि । * Q. Show the gram. relation of वाचनिकृतानि ।

Ans : वाचपदेन यस्य अन्वयः न तु 'वाच-निकृतानि' इति समासपदेन ।
तस्यापि यत्कृत्वात् समकालम् । Q. Decline the base क्रीडात् ।

Ans : क्रीडा, क्रीडारी, क्रीडारः, क्रीडारम्, क्रीडारी क्रीडन्, क्रीडन्तः ।

* कृतादिः—कृत, मित, भूत &c.

भ्रातरि खल्व यातो मां भृगाविष्णुगयामसी ।

एषितुं प्रेषितो यातो मया तस्यानुजी वनम् ॥ ८२ ॥

इत्येतां विदितो हि स रामः इति भाः । पञ्चानां श्रीकानाम् एकत्र समाख्यात् कुलकम् । तथाहि "हाभ्यान् युष्मकं प्रोक्तं त्रिभिः श्रीकै विशेषकम् । कलापकं चतुर्भिः स्यात् तद्गुणं कुलकं कृतम् ॥"

Change V.—दीव्यमानः . अस्मान्...निष्ठानः रामः तथा अवगम्यते ।

Derivation ;—दीव्यमानम्—(दिव-कर्त्तरि-चानञ् । श्रित—श्री-क्तः । लट् श्रति, लृङ् अश्रात्, अश्रासीत् । अस्मान्—अस (दिवादि) चानञ्, लृङ्—आस्यत् । निष्ठान—नि-ठन्-चानञ् । श्रावव—श्रव-स्वायं अच् । अवगच्छामि—अव-गम-लट् । लृङ्—आगमन् ।

ये रामचन्द्र निश्चित बाणैर सहित क्रीडा करेन, विनिग्रह गण निक्षेप करेन, विनिशङ्कूल निहत करिण्डे समर्थ हईयाहेन, तांताके कि निश्चित अवगत नह ?

How is it thou knowest not Rama, one that sports with sharpened arrows, 'hurls' many a great club and kills a good number of enemies.

Q. Show the peculiarity of the sloka. Ans : चानञ्-प्रत्ययस्य उदाहरणानि यथाक्रमं प्रदिष्टानि । See the foot note (above). Q. Show the change of meaning of वनम् with the change of prefixes. Ans : गम् गती ; आ-गम आगमने ; अव-गम प्रपगमने ; सम्-गम् सङ्गती ; &c. ८१ ।

82. Principal sentence :—(I) असी (कर्त्तुं) मया (कर्म) यातुः । Adj. to असी—अनादित् । Incomplete verb :—खल्व । object to खल्व,—मां । भ्रातरि—अधिकारणे, gram. connected with खल्व । (2) तस्य (सम्) अनुजः (कर्त्तुं) एषितुं (व्य) वनं (कर्म) यातः । Adj. to अनुजः—प्रेषितः । मया 'प्रेषित' इत्यस्य अनुजो भ्रातरि इतीवा ।

Prose order :—सुगयावित्-असौ मां भ्रातरि न्यस्य क्लमयति यातः । तस्य अनुजः मया एषितुं प्रेषितुः (सन्) वनं यातः ।

Substance :—सुगयापट्टः रामः तत्कनिष्ठं लक्षणं सत्परिरक्षणं तिष्ठत्य्, सुगयायं प्रेषितः । असौ क्लंदासीं वर्त्तते इति ज्ञातुम् अह पुनः लक्षणं जनं प्रेषितवती ।

Explanation in tika form—यद्येवं क्लासी इत्याह भ्रातरीति । सगं विध्यतीति सुगावित् 'क्लिप्च' इति क्लिप । "नहि इति हवि व्यधि हवि सदि तनिवृ क्तौ" इति पुर्व्वपदस्य दीर्घः । असौ भर्ता मां भ्रातरि न्यस्य अपयित्वा सुगयाम् आखिटकं यातः । क्लासी भ्रातेति चेदाह । तस्य अनुजः कनिष्ठः सत्परिरक्षणं नियुक्तः लक्षणः मया प्रेषितः प्रख्यापितः सन् एषितुं ज्ञातुं राममिति शेषः, वनं यातः गतः । सुगयां गतः रामः क्लंदासीं वर्त्तते इति ज्ञातुं प्रेषितो लक्षणः वनं प्रविष्टः इत्यर्थः । इत्थं पठ्यावकम् ।

Change of V.—याता...सुगादिधा सुगया असुना...प्रेषितेन यातम् अनुजम् ।

Derivation.—न्यस्य—नि-अस (दिवादिः) ल्यप् । लुङ्—आस्यन् सुगावित्—सुभ-व्यध-क्लिप् । सुगया—सुग-णिच् (स्थायै) शी-यक् च निपातनात् ; स्त्रीत्वान् टाप् । अथवा-सुग-यत् । एषितुं—इष-अतुम् । प्रेषित—प्र-इष-णिच्-कस्यणि क्तः । अनुजः—अनु-जन्-ञः ।

तिनि सुगयाशील । जातृहस्त आमाटेक अर्पण करिष्या सुग्रेर अस्मू-सरणे गमन करिष्याहेन । तीहारे ज्ञाता एवदेषवर्षार्थ आमा कर्तृक श्रेयित हईया वने गमन करिष्याहेन ।

Leaving me to the care of his brother he has gone a-hunting, being himself a hunter of games. He, the younger one has gone into the forest directed as he was by me to 'see after' Rama.

* The word preceding the verbs नहि इति हवि &c. with क्लिप &c as affixes, get their last vowel long. Thus उपानत् शी-इत्, सुगावित् &c.

पथायस्यन् कषायाच्चः स्यन्नस्त्रेदकषीलुषः ।

सन्दर्शितान्तराकृतस्वामवादीद्दशाननः ॥ ८३ ॥

Q. Explain the formation of चवाचि । Ans: See above. Q. Show the proper use of चसी here । Ans: रामस्य दूरगतत्वात् चदस्यञ्चः प्रयुक्तः । तथाचि—“इदमसु सन्निकृष्टं समीपवर्तिं चेतदी रूपम् चदससु विप्रकृष्टं तदिति परीक्षां विजानीयात् विप्रकृष्टम्=दूरवर्तिं । ८२ ।

83. Principal part :—चय (व्यम्) दशाननः (कर्तृ) ताम् (कर्म) चवादीत् । Adj. to दशाननः—चायस्यन्, कषायाच्चः स्यन्नस्त्रेदकषीलुषः and सन्दर्शितान्तराकृतः ।

Prose order :—चय चायस्यन् कषायाच्चः स्यन्नस्त्रेदकषीलुषः सन्दर्शितान्तराकृतः दशाननः ताम् चवादीत् ।

Substance :—चय क्रोधेन शरीरं प्रकम्पयन् चक्षुषीं लोहिते कृत्वा घर्षात्ककनत्रः दशाननः चाकारैः हृद्गतं भावं प्रकाशयन् सीताम् चवीचत् ।

Explanation in tika form :—चय जानकीवाक्यानन्तरम् चायस्यन् तडाक्यैः क्रोधवशात् शरीरं खेदयन्, भुक्त्यादिकं बद्धा क्रोधेन कषाये रते चक्षुषीं यस्य स कषायाच्चः क्रोधारुणमेवः “बहुव्रीहौ सकष्यणोः स्वाङ्गात् षच्” इति समासान्तषच् प्रत्ययः । तथा स्यन्नैः कर्तृः स्यन्त्वातोः कर्त्तरि क्तः । स्त्रेदकष्यैः घर्षेविन्दुभिः उल्लुषः स्फुटः व्यग्रतः इति यावत् । “स्फुटं प्रव्यक्तमुल्लुषम्” इत्यमरः । तथा सन्दर्शितं प्रकटीकृतम् चान्तरं चान्तगतम् चाकृतम् चभिप्रायीयेन पूर्वविध चाकारैश्च हृद्गतम् चभिप्रायं शंसन् इत्यर्थः । दश चाननानि यस्यैति दशाननः दशसुखः रावचः तां सीताम् चवादीत् उक्तवान् । वदेत्कुं । उक्तं चप्यावक्तम् ।

Change of voice :—चायस्यता कषायाचेच स्यन्नस्त्रेदकषीलुषेन सन्दर्शितान्तराकृतेषु च्वा चवादि दशाननेन ।

Derivation.—चायस्यन्—चा-यस (दिवादिः) शब्द । चचि—चम्-

कृते कानिष्ठिन्यस्य ज्यैष्ठिन्यं विवासितम् ।

की नग्नमुषितप्रख्यं बहु मन्येत राघवम् ॥ ८४ ॥

मिः । स्रग्—स्रग् कर्त्तरि क्तः । लट्—स्रग्ते, लुङ्—अस्य दत्, अस्युन्दित्, अस्यत् । अवादात्—वद्-लुङ् द । लिट्—उवाद् ।

अनन्तरं दशानन क्रोधे आरक्तनेत्रं उ वदन्कृती हहेत् । ताहाव प्राग् इहेते वर्षाविन्दु निःसृत इहेते लागित । ऐरूपे आड्डरिक भाव प्रकाश पुर्लक मे मीताके कहिते लागित ।

Then the Ten-headed one, convulsing through rage, with eyes growing red, covered over with particles of sweat and thus betraying 'his inmost' thoughts, spoke to her.

Q. Give the derivative meaning of उलूषः । Ans :

उलूषते अन्वषाद्गच्छते सम्बन्धते इति उलूषः उ त् पूर्वात् लीङ् धातोः वन प्रख्यः निपातितः । इति राघः । ८३ ।

84. Principal part :—कः (कृत्) राघवं (कर्म) बहु (क्रियाविशेषणम्) मन्येत । Adj to राघवम् :—विवासितम् ; ज्यैष्ठिन्यं and नग्नमुषितप्रख्यम् । कानिष्ठिन्यस्य (सम्बन्धपदम्) । कृते (व्यम्) ।

Prose order :—ज्यैष्ठिन्यम् (अपि) कानिष्ठिन्यस्य कृते विवासितं नग्नमुषितप्रख्यं राघवं कः बहु मन्येत ?

Substance :—राघवः ज्यैष्ठोऽपि यदा कनिष्ठपुत्रकृते पित्रा वनं विवासितः तदासौ भुवं छष्टः, सः कथमपि अन्वेषाम् अभिमती भवितुं नार्हति ।

Explanation in tika form :—ज्यैष्ठायाम् अपत्यम् ज्यैष्ठिन्यः तं "स्त्रीस्थी ढक्" इति ढक् "कल्याण्यादीनामिणङ् च" इति ङनङादेशः । तथोक्तमपि, कनिष्ठपाः कैकेयाः सुतस्य कानिष्ठिन्यस्य भरतस्य पूर्व्ववत् ढक्, ङनङादेशश्च । कृते निमित्ते विवासितं पित्रा परित्यक्तं राज्यात् वदिकृतम् । अतएव आदौ मुषितः निराकृतः पश्चात् नग्नः दिगम्बरीकृतः इति नग्नमुषितः "पूर्व्वकालि*त्यादिना स्नातानुष्ठितादिवत् समासो राजदन्तादित्वात्** परिपातः ।

* "पूर्व्वकाल-एक सर्व्व-जरत् पुराच-नव-कीबलाः समानाधिकरणेन । "When"

नत्स्यं नग्रमुपितप्रख्यम् राघवं कः बहु मन्येत द्वाघेत न कीऽपोत्यर्थः । यस्तु पुत्र-
वत्सलीन-पित्रा वचं निव्वोसितः सः खलु निःसंशयम् दीघो इति भावः । इषं
पद्यावक्तुम् ।

Change of V.—ज्यैष्ठिनैयः विवासितः केन नग्रमुपितप्रख्यः...राघवः
मन्येत ।

Derivation:—कानिष्ठिनैय—कनिष्ठा ढक्, इलडादीशः । ज्यैष्ठिनैय—
ज्यैष्ठा-ढक्, इलडादीशः । विवासित—वि-वस-णिच्-कर्म्मणि क्तः । नग्र—
नग-क्तः । नजते—लट्, अनजिष्ट—लुङ् ।

मुःपत—मुप-कर्म्मणि क्तः । लट् सुणाति । राघवम्—रघु-अपत्यार्थे षण् ।

ज्योषे महिषौर पूत्र हहेयां कनिष्ठ महिषौर पूत्रेण निमित्त
यनि पिता कर्तृक निवासित हहेयाछेन, मेहे भुषित् ओ वक्तुशौन
व्यक्ति मद्रुश राघवके कौन व्यक्ति श्लाघा करे ?

Who would think much of Rama the son of the eldest queen,
who has been banished for the sake of the younger queen's son and
is like one stripped naked.

Q. Explain the samas in नग्रमुपितप्रख्यम् । Ans : पूर्व
मुपितः पश्चात् नग्रः इति स्नातानुलिप्तवत् समासि सुपितनग्रः इत्थं भवि-
मर्हति । तथाहि "पूर्वकाल-एक-सर्व-जरत्-प्राय-नव-केवलाः समानाधिकर-
णन ।" इति वचनान् पूर्वकालस्य एव पूर्वनिपातः । किन्तु "राजदन्नादिषु
परम्" इति 'नग्रमुपित' इत्यस्य राजदन्नादिषु पठितत्वात् सुपितपदस्य पर-
two words (a noun and an adjective or two adjectives)
are combined in कर्मधारयसमास the words denoting former
time and such words as एक सर्व &c. are placed first.
Thus first सुपितः and then नग्रः is सुपितनग्रः (See below)

** But of the compound words such as राजदन्तः अथ वषम्
लिप्तवासितम्, नग्रमुपितम्, the words दन्त, वन, वासित, सुपित take
the last place. So नग्रमुपितः, instead of सुपितनग्रः ।

राक्षसान् वटुयज्ञेषु पिच्छीशूराच्चिरस्तवान् ।

यद्यसौ कूपमाखूकिं तवैतावति कः क्षयः ॥ ८५ ॥

निपातः । ततः नग्नमुचितमुख्यः इति नग्नमुचितप्रत्ययः । तिल्यसमासः (अखूपद-
विग्रहः) Q. Show fitness of नग्नमुचितः । Ans : This is
appropriately used of Rama who was first robbed of
his kingdom and then banished. ८४ ।

85. Principal part — कूपमाखूकि (सम्बोधनम्) एतावति { विषया-
धिकरणं } तव (सम्ब) कः (विषय) क्षयः (कर्त्तृ) (भवति) । Sub sen-
tence:— यदि (व्यम्) असौ (कर्त्तृ) वटुयज्ञेषु (आधारे) राक्षसान्
(कर्म) निरस्तवान् । Adj. to राक्षसान्—पिच्छीशूरान् ।

Prose order :—यदि असौ वटुयज्ञेषु पिच्छीशूरान् राक्षसान् निरस्तवान्
(अयि) कूपमाखूकि ! एतावति तव कः क्षयः (भवति) ।

Substance:—‘त्व’ खलु कूप-मखूक इव खल्व’ जानासि । रामी यान्
भोजनपटून् राक्षसान् सुद्रव्राह्मणयज्ञेषु निष्कृतवान् तान् विना नापरं वीरं राक्षस
वेत्सि, अतएव रामपराक्रमेण गर्वितासि ।

Explanation in tika form :—यदि असौ रामः वटूनां ब्राह्मणानां
यज्ञेषु अधरेषु पिच्छीं भोजने एव शूरान् भोजनपटून्, काव्यान्तराक्षसानित्यर्थः ।
“पात्रे समितादयश्च” इति समासः ।* राक्षसान् निरस्तवान् दूरीकृतवान् तदा
अयि कूपमाखूकि ! मखूकस्य भेकस्य अपत्यं स्त्री माखूकी, कूपे माखूको इव
तत्सम्बोधने, “पात्रे समितादयश्च” इति समासः । एतेन अखूकत्वत्वाद्ये-
वीरास्त्वया न हृष्टा इति ते क्षयः गर्भः विषयौ वा तत्र न युज्यते इति भावः ।
कूपमखूकीति पाठे स्त्रीत्वादीप् । इत्थंपठ्यावक्तव्यम् ।

Change of V :—राक्षसाः पिच्छीशूराः निरस्ताः अमुना, केन अयेन
भूयते ।

Derivations :—वटु—वट-उः । यज्ञ—यज्-नः । निरस्तवान्—
निर्-अस्-तवत्, वृद्ध्—आख्यात् । माखूकी—मखूक-अपत्यार्थे अच्, स्त्रीत्वा-

मत्पराक्रमसंक्षिप्ताराज्यभोगपरिच्छदः ।

युक्तं ममैव किं वक्तुं दरिद्रातिं यथा हरिः ॥ ८६ ॥

दीप् । (मच्छति वर्षासमयम् इति मच्छकः ङकण् प्रत्ययः । अथः—अि-अप् ।

बन्दि० राम निरुद्धे ब्राह्मणगण कर्तृक अशुद्धित बच्छे डोञ्जनपट्टे
वाक्मदिगटक दूरीकृत करिग्राह्ये तथापि अग्नि अन्नदर्शिनि ! एहे
नायाञ्च विषयेन निमित्त गर्स अथवा विषय एकाक्ष करा वाहेते
पात्रे ना ।

Thou little knowing she-frog in a well, what reason is there
in thy wonder, if he, in the sacrifice of the insignificant Brahmins
has overthrown such demons as are heroes only in dinner.

Q. Show the fitness of वट् । Ans:—अन्न वटुपदेन
सुटा ब्राह्मणाः तेषाञ्च यज्ञे नहि शूरराजसामान्य गतिः सम्भवति इति गम्यते ।

Q Give the patronymic form of मच्छकः । Ans : "ढक्
च सङ्कात्" इति मच्छकशब्दात् ढक, अण्, इञ् च स्युः । यथा माच्छकैयः,
माच्छकः, माच्छकः । ८५ ।

86. Principal part:—Consisting of 2 sentences:—(1)
यथा (व्यम्) हरिः (कर्तुं) दरिद्राति । (2) मम (कर्तुं) किम् (व्यम्)
वक्तुम् (व्यम्) युक्तम् । मत्...परिच्छदः—Adj. to हरिः ।

Prose order :—मत्पराक्रमसंक्षिप्ताराज्यभोगपरिच्छदः हरिः यथा दरि-
द्राति (तत्) किं ममैव वक्तुं युक्तम् ?

Substance :—नाहम् अहंमि स्वयं वक्तुं यथा मत्पराक्रमेण इन्द्रः नष्ट-
राज्यभोगादिः सन् दुर्गतः संवत्तः इति ।

Explanation in tika form :—मम पराक्रमः विक्रमः तेन संक्षिप्ताः
अपहृता राज्ञ्यं स्वाराज्यं भोगः सुखानुभवः तथा परिच्छदः इत्याद्यादित्यस्य
तादृशः हरिः इन्द्रः यथा येन प्रकारेण दरिद्राति यां यां दरिद्रातिम्
अवस्यते । हीनशक्तिः सन् दुर्गतिमाप्नोति किं ममैव मया एव वक्तुं युक्तम्
युज्यते ? युञ् चातोः कर्मणि क्तः, एतदिति शेषः । आत्मगुणवादस्य लज्जा-

निलम्बो विमदः स्वामी धनानां हृतपुष्पकः ।

अध्यास्तोऽन्तर्गिरं वस्मात् कस्तन्नावैति कारिणम् ॥ ८७ ॥

‘करत्वात् न मया कथ्यते इत्यर्थः । मनुजलया राघवः अतीव हीनपराक्रमः इति भावः । “मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च” इत्यत्र ‘चकारः, अतुक्तसमुच्चयायः, अतः युक्तम् इति वर्त्तमाने क्तः । “कस्य च वर्त्तमाने” इति मम इत्यत्र कर्त्तरि षष्ठी । [केषाञ्चिन्मते ‘तत् किं युक्तम्’ इति युज्धातोः अकर्मकत्वे कर्त्तरि क्तः । तथात्वे ‘मम’ इति षडम् वक्तुम् इति भावविहितस्य कर्त्तरि विवक्षायां षष्ठी*] इतः पथ्यावक्तुम् ।

Change of V.—...परिच्छेदेन हरिणा दरिद्रायते । No further change. In changing युक्तम् into active voice the meaning of the root would be different.

Derivation:—सञ्चिन्—सञ्चिन्-कर्मणि क्तः । लट्—चिपति, लुङ्—अचैपसीत् । परिच्छद्—परि-च्छद्-अच् । युक्तम्—युज्-भावे क्तः । दरिद्रात्—दरिद्रा लट् ति । लुङ्—अदरिद्रोत्, अदरिद्रासीत्, क्तिट्—ददरिद्रो, दरिद्रा-मास &c. ‘ददरिद्रं’ वी० ।

हेस्य यदिऽ आमार पराक्रमे राज्याडोण ७ परिच्छेदे वक्ति
हइयाछे तथापि मे कथा आमार स्वयं बला कि उचित ?

Is it meet I would myself say how Indra ‘pines in poverty’ having his enjoyments of royalty and his equipments curtailed by my power.

Q. Give the different meanings of हरि both as a noun and an adjective. Ans :—“यमानिबन्धनद्वारक-विशुद्धिवाप्तवाजिषु युक्तादिजपिभेकेषु हरिणां, कपिले विशुः ।” Q. Give

the meaning of the root युज् in the passive voice. Ans : युज् in its passive form means “to be fit or suitable”. Q. Change the voice in the above. Ans :

See above. ८६ ।

37. Principal sentence:—कः (कर्त्) कारकं (कर्म) न (व्यं)
 भवेति । तत्—Adj. to कारकम् । Correlative sentence :—धनानां
 (सम्) स्वामी (कर्त्) यस्मात्* (हेतौ पञ्चमी) अन्तर्गिरं (कर्म संज्ञा)
 अध्यात्ते । Adj. to स्वामी—निर्लङ्घः, विमदः and व्रतपुष्पकः ।

Prose order :—निर्लङ्घः विमदः व्रतपुष्पकः धनानां स्वामी यस्मात्
 अन्तर्गिरं अध्यात्ते, कः तत् कारकं न भवेति ?

Substance :—मम भ्राता कुवेरः यत् खडां विहाय, दद्यात् न मर्द्यं
 पुष्पकं कौलासमाश्रित्य वर्तते मत्पराक्रम एव तस्य कारकम् इति सर्व्वे एव
 जानन्ति ।

Explanation in tika form :—खडाती निष्क्रान्तः निर्लङ्घः “निरा-
 दयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चमी * इति पञ्चमी तत्पुष्पकः । तथा विगतः मदी गव्योयस्य
 न विमदः अपवृत्तगव्यः, व्रतं पुष्पकं व्रदाख्यं विमानं यस्य तथाभूतः धनानां
 स्वामी धनदः कुवेरः यस्मात् कारणात् गिरिः कौलासस्य अन्तः मध्ये अन्तर्गिरं,
 अथवा गिरि इति अन्तर्गिरम्, विभक्त्याद्येऽव्ययीभावः । “गिरिश्च सेतुकस्य **”
 इति समासान्तः टच् प्रत्ययः । अध्यात्ते अधिवसति “अधिशीकृत्स्यासाम्” इति
 अन्तर्गिरमित्यस्य कर्मसंज्ञा । कः जनः तत् कारकं मत्पराक्रमरूपं न भवेति
 जानाति अपितु सर्व्वे एव इत्यर्थः ।

Allusion in निर्लङ्घः :—विश्वसोऽपत्यं कुवेरः तपसा ब्रह्माणं परितोष्य
 लब्धपुष्पकः धनराजश्च सन् पितरुम् उपगम्य वासाद्ये पीडादिद्वीनं स्थानं यथाचे,
 उपदिष्टश्च पित्रा खडाराध्यं ऽभिषिक्तस्तत्र उवाच । विश्वसस्य अपरपुत्रः कैकशो-

*..The words गिरि &c. (when the thing denoted is gone beyond) are compounded with what ends with the 5th case affix ; Thus : कौलास्याः निर्गतः निष्क्रीडान्विः ।

** In an अव्ययीभाव समास with गिरि, in deference to the opinion of Sepaka, let the affix टच् take place optionally.

भिननीक इव ध्यायन् मत्तो विभ्यद्यमः स्वयं । .

कृष्णिमानं दधानेन मुखेनास्ते निरुच्यति ॥ ८८ ॥

गर्भजातः रावणः ब्रह्मणी लम्बवरः सन् मातामहादेशत् कुवेरं लडां गृयासे । कुवेरश्च पित्रादेशत् लडां विहाय कैलासम् अधुवास । Allusion in हत-पुष्पकः ।—अथ गच्छता कालेन रावणं लोकसन्नापकं श्रुत्वा तदुपदेशार्थं कुवेरो दूतं रावणं प्रति प्रेषयामास । रावणस्तु तदुपदेशत् संक्रुञ्चः निहृत्य दूतं कुवेर-जयाय प्रस्थितः । ततः समुपस्थिते युञ्जे रावणः कुवेरं विजित्य तथ्यात् पुष्पकम् अपहृतवान् इति रामायणम् । उ, का, २१२ ।

Change of voice:—निर्लङ्गेन विमदेन स्वामिना हतपुष्पकेण अध्यास्यते केन अवेद्यते ।

Derivation :—लडा—रम-कः निपातनम्, स्त्रीत्वाद्वाप । स्वामी—स्व-आमिनच् । अध्यासि—अधि-आस्-लट् ते । लुङ्—आसिष्ट । लिट्—आसा-ञ्चत् । अवैति—अव-इच्-लट् ति । लिट्—इयाय । लुङ्—अगात् ।

धनेश्वरं वे जज्ञ लङ्क। हहेते दूरीकृत ७ अपहृतपुष्पक इहेइ।
दौनेर न्याय कैलास पर्वतेर मध्ये वास करितेहे, कोन कर्कि
सेहे कारण अवगत नहे ?

Who is it, that does not know the reason why the Lord of Wealth has taken up his 'abode' in the midst of a mountain, his celestial car having been robbed of, himself driven out from Lanka, and his vanity all gone.

Q. Explain the allusions in निर्लङ्ग and हतपुष्पकः ।

Ans :—See above. Q. Parse अन्तर्गिरम् । Ans : See above. ८७

88. Principal part :—यमः (कर्त्) भिननीकः इव (उपमान कर्त्) आले । मुखेन (उपलक्षणे द्वितीया) । कृष्णिमानं—दधानेन इत्यस्य कर्म । Adj. to मुखेन—दधानेन । स्वयं (व्यम् प्रकृत्यादिभ्यः द्वितीया) । Adj. to यमः—ध्यायन्, विभ्यत्, and निरुच्यति । मत्तः—भीयोनि पञ्चमी ।

Prose order :—ऋषिमानं दधानेन सुखेन (उपलक्षितः) यमः स्वयं मत्तः विभ्यत्* भिन्ननौक इव ध्यायन् निरुद्यतिः ज्ञास्ते ।

Substance :—अपरेषु का कथा स्वयं यमोऽपि मत्सकाशात् मय-मुपगतः* भिन्ननौकः वणिक् इव स्वस्य असामर्थ्यम् चिन्तयन् ज्ञानसुखः निरुद्योगः वर्तते ।

Explanation in tika form :—ऋषिमानं ऋषयवर्णनं “वर्णददा-दिभ्यः अच्” * इति ङकारात् इमनिच् प्रत्ययः । दधानेन धाधातोः ज्ञानच्, धारयता सुखेन उपलक्षितः वैलक्षण्यादिति भावः । “इत्यश्भूतलक्षणे” इति तृतीया । यमः मत्तः मत्सकाशात् विभ्यत् तस्यन् “भीत्रार्थानां भयहेतुः” इति पञ्चमी । भिन्ना विदारिता नौः यस्य स विपन्नपीतः वणिगिव “उरः प्रवृत्तिभ्यः कप्” ** इति समासान्तः कप् प्रत्ययः । स्वयं ध्यायन् चिन्तयन् स्वयमेव आत्मनो-ऽसामर्थ्यं जानाति न तु अन्येन नोधितः इत्यर्थः । अथवा स्वयं साक्षात् मत्तः विभ्यदित्यन्वयः । नास्ति उद्यतिरुद्यमो यस्य स निरुद्यतिः निरुद्यम आस्ते । एतेन दिक्पतीनां जयादङ्गमेव सुप्रसिद्धः न तु तव भर्ता, इत्युक्तम् । उक्तं पठ्यावत्तम् ।

Change of V.—भिन्ननौकेन इव ध्यायता विभ्यता...यमेन आस्यते निरुद्यतिना ।

Derivation :—नौः—नुदं-डौ । ध्यायन्—ध्ने-श्रट् । लुङ्—अध्या-सीत् । मत्तः—अअद्-पञ्चम्यास्तसिन् । विभ्यत्—भी-श्रट् । लुङ्—अभेषीत् । लिट्—विभाय विभयाश्चकार &c । ऋषिमानं—ऋष-इमनिच् । दधानेन—धा-ज्ञानच् । लुङ्—अधात्, अङ्गित । निरुद्यतिः—निर्-उत्-यम-क्तिः ।

ये विपिक्रेर नौका उग्रं हईयाहे से येमन असमर्थ बोधे उदाम-हीन ह्यु, सेइरूप ममओ आमार निकटे हईते उग्र पाईया म्नामूधे निरुद्यते हईया आहे ।

* अच् as well as इमनिच् comes after words signifying colour or such words as दद, उद, अम, कर्म &c. Thus काष्ठां, ऋषिमन् ।

** उरःप्रवृत्तयः यथा ;—उरस्, सर्पिंस, उपानह्, पुमान्, अनडुह् पयस, नौ &c,

समुद्रीपत्यका हैमी पर्वताधित्यका पुरी ।

रत्नपारायणं नाम्ना लङ्केति मम मैथिलि ॥ ८९ ॥

Plato himself in fear of me, remains inactive, brooding over like a ship-wrecked-merchant bearing a face gloomy.

Q. Comment gram. on भिन्ननीकः । Ans : See above.

Q. Account for the 5th case affix in मत्तः । Ans : See

above. Q. Account for तृतीया in सुखेन । Ans : उपलक्षणे तृतीया । ८८ ।

89. Principal part :—मैथिलि (सम्बो) लङ्का (इति योगे प्रथमा) इति (व्यं) नाम्ना (उपलक्षणे तृतीया) मम पुरी (कर्त्वी) अक्षि । Adj. to पुरी—समुद्रीपत्यका, हैमी, पर्वताधित्यका, and रत्नपारायणम् ।

Prose order :—हे मैथिलि ! लङ्का इति नाम्ना (ख्याता) समुद्रीपत्यका, हैमी, पर्वताधित्यका, रत्नपारायणं मम पुरी (अक्षि) ।

Substance :—हे वेदेहि ! लङ्का मम पुरी । समुद्रसन्ध्याः उपत्यका, सा त्रिकूटस्य उपरि संस्थिता । अतोऽसौ अत्रैर्दूरधिगता रत्नैः श्रेयते ।

Explanation in tika form :—एवं स्वपीरुषं प्रदर्श्य सम्प्रति सर्वात्-प्रकीर्णं जनधन् आह समुद्रीत्यादि । हे मैथिलि मिथिलतनये सीते । “मघनात् मिथिलो जातः मिथिला येन निर्मिता” । इति मिथिलसंज्ञा । लङ्का, “कच्चिन्निपातेनाभिधानम्” इति अभिहिते प्रथमा । इति नाम्ना ख्याता समुद्र एव उपत्यका आसन्नभूमिर्यस्याः सा समुद्रीपत्यका हेतुः विकारा हैमी सुवर्णमयो “प्राणिरजतादिभ्योऽञ्” इति विकारे अञ् । पर्वतस्य त्रिकूटस्य अधित्यका उपरिस्थिता “उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिर्हैमधित्यका” इत्यमरः ।, उपाधिभ्यां त्यक्त्वा इति ‘उप’ अधि इत्युभयाभ्यां लक्षम् । त्रिकूटपर्वतपरि लङ्कायाः स्थितत्वे यथा रामायणम् । “दक्षिणसोदधेसोरे त्रिकूटो जगन् पर्वतः । तस्यायं तु विशाला सा महेंद्रस्य पुरी यथा । लङ्का नाम पुरी रम्या” । तथा रवानो पारं अवनान् अयन्ते बुध्यन्ते तत्पुरीचकाः अत्रेति रत्नपारायणं सर्व्व-रत्नस्थानमित्यर्थः । स्वभावात् अगहन्निकृता । एवञ्चूता मम पुरी राजधानी

आवासे सिक्तसम्भृष्टे गन्धैस्त्व' लिप्तवासिता ।

अर्पितोत्सुगन्धिस्रक् तस्यां वस मया सह ॥ ८० ॥

अलि इति शेषः । दुर्गावस्थित्या न हि ते पराभवशङ्का, रवीपचयात् सञ्चिं च
 भाव्यं, अतः एतत्स्थानत्यागेन तत्र ते गमनमतीव सुखमिति भावः । वसं
 पथावक्रमम् ।

Change of V.—समुद्रोपत्यकथा, हेत्या पर्वताधित्यकथा पुण्या रव-
 पारायणेन भूयते ।

Derivation.—समुद्र -सम्-उन्द रक् । उपत्यका—उप-त्यक्तन्-स्त्रीत्वा-
 टाप् । हेमो—हेमन्-विकारे अच् । पर्वत—पर्व-अतच् । अधित्यका—अधि-
 त्यक्तन्-स्त्रीत्वाद्वाप् । पारायणं—पार-अथ-अधिकरणे अनट् । लङ्गा—रम-कः ।
 मैथिलि—मिथिला-अपत्यार्थे अण्, स्त्रीत्वादीप् सस्वीधने ।

अग्नि मैथिलि ! त्रिकूटोपरिस्थित जमुद्रमन्निहित शूर्वर्णश्रीं
 नानाविध वज्रगन्धिपूर्णं लङ्का आमारं राजधानी ।

Princess of Mithila, my golden city by the name of Lanka
 situated on a table land by the sea side, is the principal abode of
 gems.

Q. Give the meaning of रवपारायणम् । Ans : रजानां
 पारम्भवस्त्रनम् अयले बुध्यन्ते तत्परीक्षकाः अत्र इति रवपारायणम्, सर्व-
 रवस्थानमित्यर्थः । अत्र पारार्थेषुपदेन रवसाकल्यं द्योतितम् । यदाह हलायुधः
 "साकल्यवचनं प्राग्ः पारार्थेषुमुदाहृतम्" इति । Q. Explain the
 syntactical relation between रवपारायणम् and लङ्गा ।

Ans : रवपारायणमिति पदं लङ्गाशब्दस्य विशेषणम् । स्त्रीलिङ्गस्य औवलङ्ग-
 विशेषणत्वे कारणम् अत्रह्यङ्गता इति । Parse लङ्गा and नामा । Ans :
 See above. ८१ ।

90. Principal part :—तस्यां (अधि) आवासे (अधि) मया
 • (सङ्घोने ट) सह (सम्) रक् । Adj. लिप्तवासिता and अर्पि-



वीरसुगन्धिसक् । गन्धैः—कारणैः । लिप्त इत्यनेन अन्वयः । सिक्तं सम्बद्धे—
Adj. to आवासे ।

Prose order :—तस्यां सिक्तसम्बद्धे आवासे गन्धैः लिप्तवासिता अपिंतो-
रसुगन्धिसक् त्वं मया सह वस ।

Substance :—मम हि जलसिक्ते विशोधिते च गृहे सुगन्धैः परिहृता
पुष्पमालासुग्रीभिता सती त्वं मया सह वसन्ती सुखिता भव इति ।

Explanation in tika form :—तस्यां पृथ्वां पूर्वं सिक्ते आशी-
कृती पश्चात् सम्बद्धे शोधिते सिक्तसम्बद्धे, स्नातानुलिप्तादिवत् समासः । आवासे
गृहे, गन्धयन्ति इति गन्धाः चन्दादयः चन्दादिभिः पूर्वं लिप्ता पश्चात् वासिता
धूपिता पूर्ववत् समासः । “वासिता करिणीनाथ्याः वासितं सुरभीकृते । ज्ञात-
मात्रे खगारात्रे वासितं बस्त्रवेष्टिते” इति विश्वः । तथा अपिंता न्यसा उर्ध्वा
महती सुगन्धिः सुरभिः सक् माला यस्यां तादृशी ज्ञती त्वं मया सह वस । प्रायं-
नायां षोड् । “गन्धस्येदुत् पूति सु सुरभिभ्यः” * इति इकारः अन्यादेशः । अलं
वनवासेन सक्चन्दादिभिः भोग्यवस्तुभिः परिहृता मया सह वसन्ती सुखम्
उपभुङ्क्ते इति भावः । इत्थं पठ्यावक्तव्यम् ।

Change of V.—त्वया लिप्तवासितया...सज्जा...उत्सयताम् ।

Derivation :—आवासः—आ-वस अचिकरणे घञ् । सिक्त—सिच-
कर्षणि क्तः । लट्—सिचति, सिचते; लृङ्—असिचत्, असिचत असिक्त ।
सन्दृष्ट—सं-दृञ्-कर्षणि क्तः । लट्—माष्टि, सृष्टः; मार्जनि, सृजनि । लृङ्—
अमाचीत्, अमाजीत् । लिप्त—लिप-क्तः । लट्—लिपति, लिप्यते । लृङ्—
अलिपत् अलिपत, अलिप्त । वासित—वस-ञि कर्षणि क्तः । सक्—सृज-
क्तिप् । वस—वस-षोड् हि । लृङ्—अवात्सीत् ।

तुमि जलसिक्ते च विशेषित गृहे गन्त उद्वेग अत्रादि विलेपनीं च
वासित कन्धिया च सुगन्धि पुष्पमालायां नूनोत्तित दृष्टेया आमार सहित
सेहे लङ्कार प्रिया वस कर ।

* इ comes after गन्ध preceded by उत्, पूति, सु and सुरभि in
a समास । Thus in the बहुव्रीहि समास instead of सुबन्ध we find
सुबन्धि । so are पूतिगन्धि, उद्विग्नि and सुरभिगन्धिः ।

सङ्गच्छ पौञ्चि स्त्रैणं मां युवानं तरुणी शुभे ।

राघवः प्रोथपापीयान् जह्रीहि तमकिञ्चनम् ॥ ६१ ॥

There dost thou dwell with me, in a house 'watered' and cleansed, thyself being besmeared and perfumed, with large fragrant garlands placed over thee.

Q. Show the gram. connection of गन्धैः । Ans :

'क्रियान्वयि कारकम्,' इति कारकस्य क्रियया एव अन्वयः स्यात् । अतः स्त्रिय इति क्रियया गन्धैः इति कारणकारकस्य अन्वयः । Q. Distinguish between सुगन्ध and सुगन्धि । Ans : सु गन्धः इति सुगन्धः कर्मधारयः । सु गन्धिः यस्य सु सुगन्धिः सङ्गन्धवान् इत्यर्थः । बहुव्रीहिणा विशेषणत्वम्, इः इति अन्त्यादेशश्च । Or See Canto II. sl. 11. ६० ।

91. Principal sentence :—(1) पौञ्चि ! शुभे ! (त्वं) मां (कर्म) संगच्छ । Adj. to मां—स्त्रैणं and युवानम् । Adj. to त्वं—तरुणी (2) राघवः (भवति) । Adj. to राघवः—प्रोथपापीयान् । (3) तं (कर्म) जह्रीहि त्वम् । Adj. to तम्—अकिञ्चनम् ।

• Prose order :—हे पौञ्चि ! शुभे ! तरुणी (त्वं) स्त्रैणं युवानं मां संगच्छ । राघवः प्रोथपापीयान् (भवति) । तम् अकिञ्चनं जह्रीहि ।

Substance :—त्वमेव पुरुषोपभोगयोग्या अतीव शोभसे । अङ्घ्रि नारी-योग्यैः । राघवस्तु दूरगतः स्वामिकर्तव्यम् अनाचरन् पापीयान् संवृत्तः । धनहीनश्च तं त्यज्जावत् इति ।

Explanation in tika form :—पमांसम् अर्हति तद्विधाय वा भवतीति पौञ्चि, तनुमन्वीचने हे पौञ्चि ! हे पुरुषयोग्ये पुरुषहिते वा "स्त्रीपु-सार्थ्यां नञ् अत्रो भवनात्" इति सञ्प्रत्ययः । शोभते इति शुभा । कप्रत्ययः । हे शुभे कल्याणि तरुणी युवती त्वं स्त्रैणं स्वीयोगम् अर्हति अथवा स्त्रीयो हितः ।

* नञ् and अञ् come after स्त्री and पुंस् respectively in the senses specified in the aphorisms as far as "धान्यानाम् भवने चित्रे खञ्" । Thus स्त्रैण and पौञ्च can be formed in

इति स्त्रीषः पूर्ववत् नञ् प्रत्ययः । युवानं मां संगच्छ अस्त्रीकृतम् । प्रार्थनायां स्त्रीषु । “समोगच्छस्त्रीत्यादिना चात्मनेपदं न भवति सकर्मकत्वात् । ननु समापि तादृशः भर्तासौति चेदाह राघव इति । राघवः रामः प्रीत्य देशान्तरं गत्वा पापीयान् पापवन्तरः इति प्रीत्यपापीयान्, विदेशावस्थानात् पत्नीपालने असंमर्थः । असौ अतिशयेन पापाचारः संवृतः इत्यर्थः । मयूरव्यंसकादित्यान् समासः । पापवत् शब्दात् ईयसुनि “विन्मतोर्लृक्” * इति मनुष्यः लुक् । पचे पापिष्ठः । अतएव नास्ति क्विञ्चन यस्येति अक्किञ्चनः तम् अक्किञ्चनं दरिद्रं “निःस्वार्किञ्चनदुर्विधा” इति क्वीपः । मयूरव्यंसकादयश्च इति समासः । तं जहोहि लज्ज । हा धातोः लोटि । पचे जहाहि जहिहि । इत्तं पथ्यावक्तव्यम् ।

Change of voice :—संगम्यै अहं स्त्रीषः...युवा तद्वन्था । राघवेण प्रीत्यपापीयसा (भूयते) । स अक्किञ्चनः स्त्रीयताम् ।

Derivation :—संगच्छ—सं-गम्, लोट् हि । पौञ्जि—पुनम्-ञञ्-स्वी-त्वाद् ईप् । स्त्रीषं—स्त्री नञ् । शुभे—शुभ-कः-टाप् । पापीयान्—पापवत्-ईयसुन् । जहोहि—हा लोट्-हि । पचे जहाहि, जहिहि ।

हे प्रकृत्ययोग्ये कल्याणि ! त्वमि त्तरुणवयस्क। आमि नारीरु उपगुरु आनाटेक उज्जना कर । राम प्रवासे गमन करिशा आमिकर्तुवा पालनेने विमूर्ध सुतरां पापी हईयाहे । से निर्धन, ताहाटेक परिउयाग कर ।

Thou young and befitting a male consort, join me who am young and befit women ; Raghava being an exile has been viler. Abandon that destitute person.

Q. Is there any समास in प्रीत्यपापीयान् ? Ans : “मयूर-व्यंसकादयश्च” इति समासः । Q. Derive पापीयान् and decline

the senses of अत्र (being) ; समूह (collection) अगत (come from) ; हिन (profitable, wholesome, kind) &c.

* विन् and मनुष्य before रञ्च and रयसुन् elide. Thus अतिशयेन पापवान्, पापिष्ठः पापीयान् ।

अश्रीतपिवतीयन्ती प्रसिता अरकर्मणि ।

वशेकृत्यं दशश्रीवं मोदस्व वरमन्दिरे ॥ ६२ ॥

It. Ans : पापं विधत्ते अस्व असी पापवान् । ततः अतिशयेन पापवान् इति पापोयान् । Declension : पुंसि, पापीयान् पापीयासी पापीयांसः, 7 पापीयसा पापीयीभ्याम् &C. स्त्रियाम्—पापीयसो पापीयस्त्री पापीयसः &C: नदीवत् । स्त्रीषु—पापीयः पापीयसी पापीयांसि &C. ६१ ।

92: Principal part :—वरमन्दिरे (अशि) लम् (अश्रं कर्त्) मोदस्व । Adj. to लम्—अश्रीतपिवतीयन्ती, and प्रसिता । अरकर्मणि—प्रसृतयोगे सप्तमी । Incomplete verb:—वशेकृत्य । Obj. to वशेकृत्य—दशश्रीवम् ।

Prose order :—अश्रीतपिवतीयन्ती अरकर्मणि प्रसिता (लम्) दशश्रीवं वशेकृत्य वरमन्दिरे मोदस्व ।

Substance :—अन्नं भक्षयत पानीयं पिबत इत्यादि त्वां प्रति यथा सव्यंदा अभिधीयते तथा इच्छन्ती ज्ञं कानव्यापारे तत्परा सती क्लान्तनं स्वस्य अश्रीततामानीयं प्रासादे वसन्ती सुखं परसुपभुङ्क्ते इति ।

Explanation in tika form :—अश्रीत पिबत इत्येवं ज्ञततम् अभिधीयते यस्यां क्रियायां सा अश्रीतपिवता [मधूरव्यंसकादित्वात् “आख्यातमाख्यादेम क्रियासातये” * इति समासः । ताम् आत्मनः इच्छतीति अश्रीतपिवतीयन्ती, अश्रीत पिबतीति वक्ष्यायाम् अत्यजमान् आदिष्टमिच्छन्ती इत्यर्थः । सुपः आत्मनः क्वच् इति क्वच् अत्ययः । तस्यां अरकर्मणि कानव्यापारे प्रसिता

* आख्यातम्= verb “भावप्रधानम् आख्यातम्” इति वाक्यः (the author of निरुक्त) । भाव= a term for an impersonal verb.

A verb is conjoined with another verb in a समास when the continuation of some action is intended. Thus is formed अश्रीतपिवता a compound word (which falls under मधूरव्यंसकादि ।) e.g. खादतनीदवा, पचतश्च्यता &c..

मास्त्र भूर्माहिणी भोरु गन्तुमुत्साहिनी भव ।

उद्भासिनी च भूत्वा मी वक्षःसम्पदिनी भव ॥ ६३ ॥

आधिक्येन प्रवृत्ता “प्रसितोत्सुकाभ्यान्तृतीया च” इति चकारात् समसो । पक्षे अरकर्मण्या प्रवृत्ता । एवञ्चूता त्वम्, दश शीवा यस्येति दशशीवं रावणं वशिकृत्य आश्रयतीकृत्य । वरमन्दिरं श्रेष्ठमृष्टे । मोदस्व हर्षं स्वभस्व सुखिनी भव इति यावत् । “देवात् हते वरः, श्रेष्ठे त्रिषु, क्षीवे मनाक् प्रिये” इत्यमरः । इत्थं पथ्यावक्तृम् ।

Change of V :—...पिबतीयन्त्या प्रसितया सुयताम् ।

Derivation.—अश्रीतपिबतीयन्ती—अश्रीतपिबता-क्यच्-श्रत्-श्रीत्वा-दीप् । प्रसिता—प्र-सी-कर्त्तरि क्तः । शीवा—गृ-वन् । मोदस्व—सुद-खोट्-स्व । मन्दिर—मन्दि-किरच् ।

अशन पान, कर इत्यादि तेषामार मन्त्रके वृत्त्यगण बाधाते सर्वदा बले दाहा कराईया, भोगव्यापारे तत्पर हईया ओ दशककरके आपनार पदावनत कराईया श्रेष्ठ आमादे आनन्द उपभोग कर ।

Desirous of having food and drink lavished, devoted to the enjoyments of love, and bringing the ten-headed Ravana to thy subjection, feel delight in the excellent house.

Q. Explain the formation of अश्रीतपिबतीयन्ती ।

Ans : See above. Q. Account for the 7th case affix

in अरकर्मणि । Ans : See above. Q. Give the different

meanings of वर । Ans : See above. Q. Account for ल्यप्

in वशिकृत्य । ‘वशे’ इति विभक्ति प्रतिरूपकमव्ययम्, साच्चात् प्रथितेषु पठ्यते ।

अतः “साच्चात् प्रभूतीनि च” इति कृधातोः वैकल्प्येन गतिसंज्ञत्वात्, अत्र

मतिसमासः । समासि च कृधातोः ल्यप् । पक्षे वशे कृत्वा ।

93 Principal sentences :—(1) भोरु (सन्वी) माहिणी (विष) मास्त्र भूः (त्वम्) । (2) गन्तुम् (व्यम्) उत्साहिनी (विष) भव (त्वम्) ।

(3) उद्भासिनी (विष) (त्वम्) च भूत्वा (व्यम्) मी (सम्बन्धे वशी) वक्षःसम्पदिनी (विशेषणम्) भव (त्वम्) ।

Prose order :—हे भौर । वाङ्मयी मास्य भूः, गन्तु उत्साङ्मिनी भव, उदभासिनी भूत्वा, च मे वचःसम्प्रदिनी भव ।

Substance :—अथ दशानुनवचसी वैपरीत्यम् अगुहागुं यतमानां सीतां निवार्यै वाङ् दशाननः । भौर मम वचसी वैपरीत्याचरणे मा भव चायङ्भवती, मया सङ्गमने उत्साहं पुदयंय आनन्दोक्तासीन अधिकां श्रीभा मापयस्य, इदम् आङ्गिरः च माम् ।

Explanation in tika form :—नाहं गमिष्यामि इत्यादिकम् आच-
ङ्गम् मोचयित्कामः दशाननः प्राङ् माञ्जेति । हे भौर भयभीर्षे । * गृह्णाति
प्रतिकूलार्थमिति वाङ्मयी प्रतिकूलार्थवाङ्मयी प्रतिकूलवर्तिनी इति यावत् ।
मास्य भूः “ओत्तरे लङ् च” इति चकारात् लुङ् । मा योवे अङ्गागम प्रतिषेधः ।
गन्तुम् उत्साङ्मिनी उदयुक्ता भव । ततश्च उदभासिनी अलङ्कारादिभिः श्रीभमाना
भूत्वा च त्वं वचःसम्प्रदिनी भव, गादाङ्गिरनेन मे वचःस्यत्वं भिषीक्य इत्यर्थः ।
मञ्जेत्त गृह्णादित्वात् कर्त्तरि णिनिः । * नः इति पाठे, “अस्यदो वयोश्च”† इति
बहुवचनम् । अथवा गौरवे बहुवचनम् ।

Change of V.—मास्य भावि वाङ्मयी, उत्साङ्मिनी भूयताम्, उद-
भासिनी वचःसम्प्रदिनी भूयताम् ।

Derivation.—वाङ्मयी—वङ्-णिनिः । भूः—भू-लुङ्-स्य मास्योमे
अङ्गागमप्रतिषेधः । उत्साङ्मिनी—उत्-सङ्-णिनिः । उदभासिनी—उत्-भास-
णिनिः च वचस्—वच-अमन्, मुङ्गागमः । सम्प्रदिनी-सम्-प्रद-णिनिः ।

हे भौर ‘वाशिव ना’ अहे आग्रह अवगमन कवित्रा धाकिं न ।

* “नन्दि वङ् पवादिभ्योव्य णिन्वचः” । व्य (वन) comes after
नन्दि class ; णिनि after वङ् class ; and अच् after पच् class.
यङ् class :—वङ्, उत्-सङ्, उत्-दम, उत्-भास, स्था, नन, सं-महं &c.
Thus by the affix णिनि,—वाङ्, उत्साङ्गो उदासी, उदासी, स्यायो,
मन्वी, संमहो । So the above sloke is intended to cite inst-
ances of वङ्गादि । † See Q. I, 2, Book iii. sl. 31.

तां प्रातिकूलिकीं मत्वा जिह्वोर्षुभीमविग्रहः ।

वाङ्मपपीडमाश्लिष्य जगाहे द्यां निशाचरः ॥ ८४ ॥

ग्रमने उद्गमाद् अदर्शनं कर । देहकाष्ठं विस्तारं करिष्या आमादे
आलिङ्गनं कर ।

Thou, timid one, be not 'perverse.' Be confageous to go. Being
brilliant with decorations clasp my bosom close.

Q. Give the meaning of आश्लिषी. Ans : See above.

Q. Comment gram on. भू. Ans : See above. ८३ ।

94. Principal part :—निशाचरः (कर्त्तृ) द्याम् (कर्म) जगाहे ।
जिह्वोर्षुः and भीमविग्रहः are adjectives to निशाचरः । मत्वा and
आश्लिष्य are incomplete verbs. वाङ्मपपीडम्—adverb. ताम्—object
to मत्वा । प्रातिकूलिकीम्—Adj. to ताम् ।

Prose order :—तां प्रातिकूलिकीं मत्वा जिह्वोर्षुः निशाचरः भीमविग्रहः
(सन्) वाङ्मपपीडम् आश्लिष्य द्यां जगाहे ।

Substance :—अथ सोतां पराङ्मुखीं विज्ञाय तां हृत्तंकीमः रावणः
भयावहं देहमाश्लिष्य बाहुभ्यां दृढमालिङ्ग्य आकाशमुत्पतितः ।

Explanation in tika form—यदैवमभिधीयमाना न प्रतिपन्ना
तदा तां सोतां प्रातिकूलिकीं प्रातिकूलवर्तिनीं मत्वा जाला ["तत्प्रत्यनुपूर्व्वसौप-
लोमकूलम्" * इति प्रतिकूलं वर्त्तते इत्यस्मिन् अर्थे ठक् । जिह्वोर्षुः हृत्तंसिकः
निशाचरः रावणः निशायां चरति इति चरधातोः टः । रावणः भीमः भयङ्करः
विग्रहः मूर्तिः यस्य तयोक्तः भीषणशरोरः दृढराजसशरोररूपः सन् वाङ्मपपीडं
वाहभिः उपसोद्य "सप्तम्याद्योपपीडरुधकर्मः" [उपपूर्व्वेभ्यः पौडादिभ्यः सप्तम्यन्

* ठक् (इक्) comes after ईप, लोम, and कूल preceded by
प्रति and अनु, and in their second case affix, in the sense
of existing (वर्त्तते). Thus, प्रतीपं वर्त्तते प्रातीपिकः, अनुपं वर्त्तते
आनुपिकः, प्रतिकूलं वर्त्तते प्रातिकूलिकः ।

त्रस्यन्तीं तां समादाय यातो रात्रिचरालयम् ।

तूर्णीभूय भयादासाञ्चक्रिरे ष्टगपक्षिणः ॥ ६५ ॥

दतीयान् चोपपदे षष्टुल् स्यात्] इति षष्टुल् । चात्रिण्य आलिङ्गतां गृहीतां
यां त्रयाङ्गे रश्मेन उत्पत्य आकाशं गतवान् । इतं पञ्चाबक्रुम् ।

Change of V.—जिह्वीर्षणा भौमविषयिण्ये ..यीः निशाचरिण्य । जगाहे ।

Derivation :—प्रातिकूलिकीम्—प्रति कूल-ठक् स्त्रीत्वादीप् । जिह्वीर्षु—
ह-सन्-उः । बाहूपपीडम्—बाह-उप-पीड-आमुल् । बाह-बाध-उः । चात्रिण्य—
चा-त्रिण्य-ल्यप् । लुङ्—चात्रिण्यत् । जगाहे—गाह् लिट् ए । लट्—गाहते ।
लुङ्—जगाहिट । निशाचर—निशा-चर-उः ।

निशाचर रावण जोडाके पराङ्मुख भाविना ताहाके हरण करिवांर
अभिलाषे भयावह नूर्ति धारण पुरूरुक वाहय्यर द्वारा दृढतावे धरिना
आकाशपथे आरोहण करिल ।

Finding her perverse, the night ranger, with a desire to take her
away by force, took her close in his arms and went up to the sky.

Q. Give the feminine form of निशाचर । Ans :
निशाचरी, टित्वात् ईप् । Q. Decline the base of याम् ।

Ans : यीः दिवो दिवः । यां दिवं दिवो दिवः । दिवा दध्याम् &c.

Q. Account for ङीप् in प्रातिकूलिकीम् । Ans : टिङ्गट्वाञ्च
इत्यादि लृवे ठक् ठक् कञ् क्करणः" इत्यादि प्रयोगान् ठक् प्रत्ययानात् ङीप् । ६४।

95. Principal sentence:—ष्टगपक्षिणः (केने) आसाञ्चक्रिरे ।
भयाद्—इतीः । यतिः—('यान् इत्यस्य पञ्चभ्याम्) रावणान् इत्यस्य विशेषणम् ।
रावणान् (कलम्)—भयइती पञ्चमी । रात्रिचरालयम्—object to यातः ।
ताम्—object to समादाय (incomplete verb) । त्रस्यन्तीम्—Adj.
to ताम् ।

Prose order :—त्रस्यन्तीं तां समादाय रात्रिचरालयं यातः (तस्यात्)
भयान् ष्टगपक्षिणः तूर्णीभूय आसाञ्चक्रिरे ।

Substance :—यदा रावणः भवविनीहितां सीतामादाय प्रस्थितः तदा तद्वयात् ऋगपचिषीऽपि तूष्णीं स्थिताः ।

Explanation in tika form :—तद्रूपदर्शनात् चक्षुर्लो विभ्यतीं तां सीतां समादाय बलात् गृह्णीत्वा रात्री चरतीति रात्रिचरः । “चरेटः” “रावेः कृतिविभाषे”ति मुम् * । तस्य आलयं लडां यातः गच्छतः या धातोः शतरि यात् इति सिद्धम्, तस्य पञ्चम्येकवचने, रावणात् इति ऊह्यपदस्य विशेषणम् । अथवा यातः इति समापिका क्रिया या धातोः कर्त्तरि क्तः, निशाचरः इति कर्त्तृपदं पूर्वज्ञीकात् आदेशम् । रावणात् आगतात् भयात् शडाहेतीः सगाय पचिष्यथ । समानजातीयानामिति वचनात् एकवद्भावो न भवति । तूष्णीभूय नोनिनी भूत्वा “मौने तु तूष्णीं तूष्णीकाम्” इत्यमरः । आसाञ्चकिरे स्थितवन्तः । आसेः लिट् । रावणभयात् सर्वे विनीहिताः नीरवं तस्युरित्यर्थः । वृत्तं पथ्या-वक्तम् ।

Change of V.—ऋगपचिभिः... आसाञ्चके ।

Derivation :—वस्यन्ती—वस-शब्द । लिट्—वसति लिट्-तत्रास, वसतुः तत्रसतुः । यातः—या-शब्द, पचमी । रात्रिचर—र.त्रि-चरटः । तूष्णीभूय—तूष्णीम्-भू-स्थप् । आसाञ्चकिरे—आस्-लिट्-इरे । लुङ्—आसिष्ट पचिन्—पच (पच-सः)-इन् ।

यथन रावण उग्रविस्मया सीताके लहेया राक्षसालयाभिमुखे प्रह्वान करिण उथन ताहार उग्रे मृगपक्षिगणं निर्वाकृ हहेया रहिल । *

The birds and beasts stood dumb in fear of him when he left for the residence of the night-ranger taking her paralysed with fear.

Q. Can there be समाहारश्च, in ऋगपचिषः । Ans : “समान जातीयानाम्” इति वचनात् न एकवद्भावः । Q. Parse तूष्णीम् । Ans : अव्ययपदम्, अत्र तु तूष्णीभूय इति एकपदम्, गतिसमाहे च क्यप् ।

* मुम् (न्) comes optionally after रात्रि when some ऊह्य follows it. Thus :—रात्रिचरः, रात्रिचरः ।

• उच्चैरारस्यमानां तां कृपणां रामलक्ष्मणी ।

जटायुः प्राप पक्षीन्द्रः परुषं रावणं वदन् ॥ ६६ ॥

Q. Parse यतः, and decline the base of it. Ans: रावणात् इति ऊह्यपदस्य विशेषणम् । Declension पुंसि, यात् यान्ती यानः, यान्तं यातः, याता याद्गान् &c. स्त्रियाम्—याती यान्ती च शब्दौ नदीवत् । क्लोवे—यात् यातो यान्ती यान्ति &c. ६५ ।

५6. Principal part :—जटायुः (कर्त्तृ) ताम् (कर्म) प्राप । Adj. to जटायुः—पक्षीन्द्रः and वदन् । Adj. to ताम्—रारस्यमानां and कृपणाम् । रामलक्ष्मणी—object to रारस्यमानाम् । उच्चैः—अधुम्, क्रियाविषय-वचनम्—object to वदन् । परुषम्—adv. or object to वदन् ।

Prose order :—रामलक्ष्मणी उच्चैः रारस्यमानां कृपणां तां पक्षीन्द्रः जटायुः रावणं परुषं वदन् प्राप ।

Substance :—हा राम हा लक्ष्मण इति उच्चैः क्रन्दनीं सीताम् उवागतः जटायुः तदानीं रावणं भ्रष्टम् तिरश्चकार ।

• Explanation in tika form :—रामलक्ष्मणी हा राम ! हा लक्ष्मण ! इति शब्दौ उच्चैः मङ्गता ध्वनिना रारस्यमानां पुनः पुनः उदीरयन्तीम् । रधैः शब्दकर्मकत्वात् क्रियासमभिहारि (Intensity and repetition of an action) यङ् । अथवा रामलक्ष्मणी उच्चैः आह्वयन्तीमिति । शब्दकर्मकस्य धातोः सकर्मकत्वे उदाहरणम् “उवाकरुर्देव नदत्पतङ्ग” इत्यादी दृष्टव्यम् । कृपणां दोषं तां सीतां पक्षीन्द्रः पक्षिराजः जटायुः “सम्पातिर्वाक्यिः ख्यातो जटायुश्च जटायुषि” इति शब्दार्थवः । रावणं परुषं क्लृप्तवचनं मिहुरं यथा तथै वा वदन् तिरस्कुर्वन् इत्यर्थः । अत्र परुष पदस्य विशेषणत्वेऽपि विशेष्य-वद्भाष्यकारः, तथाहि, “रुषाण्यश्रावयत्तदा” इति । प्राप, सीता समीपमभ्यागात् । वचनं पर्यायकम् ।

Change of voice :—रारस्यमाना सा कृपणा...जटायुषा प्रापे पक्षी-

• न्ते च.. वदता ।

एते प्रकीर्णकाः अतःपरं टाधिकारः ।

द्विषन् वनेचराग्र्याणां त्वमादायचरो वने १

अग्रेसरो जघन्यानां माम्भूः पूर्वसरो मम ॥ ९७ ।

Derivation :—रारस्यमाना—रस-यङन्त-मानच् । जटायुः—जटा-
दृष-उम् । वदन्—वद-शब्द । लुङ्—अवादीत् । रूपणा—रूप-युच् । लट्—
कल्पते । लुङ्—अकूपत् अकूपत्, अकल्पित । लट्—कल्पयति, कल्पयते,
कल्पयति ।

श्रीता कातर हईया हा राम हा लक्षण बलिया उटेऊःचरे ँक्रमन
करिउते मागिलेन । पक्षिब्राह्म जटायु रावणके कर्कश भावे तिरङ्कार
करिउते करिउते श्रीतार समीपे उपस्थित हईल ।

Using bitter terms to Ravana, Jatâyu the lord of birds approached
to the lamentable Sita crying aloud, O Rama ! O Lakshmana !

Q. Parse रामलक्षणौ । Ans: रारस्यमानाम् इति शब्दकर्मकस्य
कर्मपदम् । Q. Give the different meanings of इन्द्र ।
Ans : इन्द्रः सचीपतारिभन्तरामन्यादित्ययोगधीः” इति कीर्णः । Q. Point
out the two objects to वदन् । Ans : वदधतुः विकर्मकः ।
रावणमिति गौणं कर्म । वचनमिति मुख्यं कर्म ।

इतः प्रभृति अधिकारकाण्डमुच्यते । यत्र एकैकं विषयमाश्रित्य लक्षणं प्रद-
श्रितं तदधिकारकाण्डम् । शेषलक्षणेषु प्रकीर्णकमेव द्रष्टव्यम्, एवञ्च कृत्वा
अन्तरान्तरा तत्सूचनार्थं प्रकीर्णश्लोकाभिधानम् । विवक्षितस्य सर्गादेशस्य अपरि-
समाप्तत्वात् सर्गमन्त्रे काण्डान्तरारम्भो न दीषाय । एवञ्च अयं सर्गो म्रियक
उच्यते, इयोप्यत्र प्राधान्येन विवक्षितत्वादिति ।

97. Principal part — द्वे वनेचराग्र्याणां (सम्बन्ध) द्विषन् (लष्ठी-
धनम्) त्वम् (कर्तृ) मम (सम्बन्ध) पूर्वसरोः (विधेयविशेषणम्) माम्भूः ।
Adj. to त्वम्—आदायचरः and अग्रेसरः । वने—अधिकारणे । जघन्यानाम्—
सम्बन्धे, अग्रेसर इत्यनेन सम्बन्धः ।

Prose 'order :—हे वनेचरायणां द्विषन् ! वने आदायचरः, जघ-
न्यानां अघेसरः त्वं मम पूर्वसरः माभूः । ,

Substance:—त्वम् ऋषोषां शत्रुरसि । सीताम् आदाय पलायसे ।
निद्रष्टेभ्यो निद्रष्टतरक्तु' मत्पुरतो गन्तु' नैव समर्थो भवेः ।

Explanation in tika form :—कौटुम्बं पुरुषं वदन्नित्याकाङ्क्षायाः
माह द्विषन्निति । वने चरन्तीति वनेचराः अधिकारणे "चरेष्ठः" * इति ट प्रत्ययः ।
"तत्पुरुषे ऋति वदन्नम्" इति अलुक् ** तेषां अयाः प्रधानाः तेषां वनेचरा-
याणां सुनोन्दानां द्विषन् शत्रो ! "द्विषोऽमित्रे" इति शत्रु प्रत्ययः । † तन्मन्वीः
धने । वने आदाय सीतामिति शेषः, चरति गच्छति इति आदायचरः
प्रयाणपरः "भिचासिनादायेषु च" इति टः † क्रियायाः कारकापेक्षायामपि
यवत्वेन मयूरञ्जसकादित्यात् सापेक्षत्वेऽपि समासः । असमासेऽपि न चतिः ।
तथा जघन्यानां नोचानाम् अघेसरः प्रथमः "पुरीऽयतीऽयेषु सन्नेः" ‡ टः ।
त्वं मम पूर्वः सरतीति पूर्वसरः अयथार्थो मा भूः न भव । "पूर्वे कचेमि" §

* The affix ट comes after चर (to go) when a word in composition with it, is in the locative case. Thus :— वने चरति इति वनचरः ।

** When a word with a क्त affix is the last in a तत्पुरुष, then the elision of the 7th case affix singular takes place diversely. Thus वनेचरः वनचरः ; खिचरः खचरः ।

† The affix 'ट' comes after चर् (to go), when the word in composition with it is either भिचा or सेना or आदाय । Thus भिचाचरः, सेनाचरः, आदायचरः (one who goes after having taken)

‡ The affix 'ट' comes after 'च्छ' when the word in composition with it is either पुरस् or अयतस् or अयस्, अघेच, अघे । Thus पुरचरः, अयतचरः, (अघे इति एदमत्वं निपातितम् ।)

• § See the question 3rd.

यशस्करसमाचारं ख्यातं भुवि दयाकरम् ।

पितृवाक्यकारं रामं धिक् त्वां दुन्वन्तमत्रपम् ॥ ६८ ॥

इति टः । तिष्ठ रे प्रतिफलं दास्यामीति भावः । जयमङ्गलस्वाहा, हे-द्विषन्, वनेचरायाणां आदायचरः भवकल्पमिति । इत्तं पथ्यावक्तम् ।

Change of V :—त्वया आदायचरेण, अयं चरेण, पूर्वचरेण मा भवि ।

Derivations :—द्विषन्—द्विष-श्लट् । वनेचर-वने-चर-टः । अया-अय-यत् । आदायचर-आदाय-चर-टः । अयं सरः-अयं-सृ टः । जवथ-जवन-यः । पूर्वसर-पूर्व-सृ टः । माम्—भू-लुङ् स, मायोगे अङ्गानप्रति-षेधः ।

रे मुनिकूल शत्रो ! तूही जषगणनेर अग्रगण्य, वटेन मौताके ग्रहण करिया पंगायन पर हईयाहिसू । तूही आमार समुथ दिया बाहेते पारिवि ना ।

Thou enemy of the menlicants and worst of the worse must not go from before me, range as thou dost taking Sita with thee.

Q. If द्विषन् do not indicate an enemy, should the form be retained ? Ans : “द्विषोऽग्निरे” इति अग्निवाये एव द्विषधातोः श्लट् प्रथयो भवति अत्यधा श्लट् स्यात् । Q. Is there any समास in आदायचरः ? Ans : मयूरव्यंसकादिसमासः । Q. Should it be पूर्वसरः, if it mean पूर्वं देशं सरति? Ans : पूर्वः सरति इति कर्तृवाचिनि उपपदे एव टः स्यात्, पूर्वं सरति इति कर्म-वाचिनि तु उपपदे न टः स्यात्, किन्तु अण् भवेत्, तथा सति पूर्वसार-इत्येव स्यात् । ६७ ।

98. Principal part :—त्वां (धिक्योगे द्वितीया) धिक् (अर्थयम्) अस्तु । Adj. to त्वाम्—अत्रपम् and दुन्वन्तम् । रामम्—Obj. to दुन्वन्तम् । Adj. to रामम्—यशस्करसमाचारं, (भुवि) ख्यातं, दयाकरम् and (पितुः) वाक्यकारम् । पितुः—(सम्बन्धपदम्) वाक्यम् इत्यनेन सम्बन्धः ।

Prose order :—यश्चरत्समाचारं भुवि ख्यातं दयाकरं पितुःवाक्यकरम्
रामं दुन्दुभम् अत्रपं त्वां धिक् ।

Substance:—यश्चरत्, विख्यातम्, यश्च पितुः आशां पालयामास,
जगद्विख्यातं दयाकरं तं रामं दुनीधि त्वम् । अतस्त्वं निर्लज्जोऽसि, धिक् त्वाम् ।

Explanation in *tika* form :—यश्च करोतीति यश्चरत् कर्त्तिकरः
“ऋजो हेतुताच्छील्यान्लीम्येषु” * इति हेतो टः । तथाभूतः समाचारः समा-
चरणं चरितं यस्य सः, तथोक्तम् । पुनः किञ्चित् १ भुवि पृथिव्यां ख्यातं प्रसिद्धं
दयाकरं दयाकरणशीलं । ताच्छील्ये टः । पितुः वाक्यकरं पितृवाक्यानुष्ठाने
अनुकूलम् आशाकरमित्यर्थः । आन्लीम्ये टः । रामं दुन्दुभम् उपतापयुक्तं तथा
अत्रप परस्त्रीहरणेन निर्लज्जं त्वाम् धिक् ते निन्दास्तु इति भावः । ‘उभ-
सञ्चतसोः काव्यां धिक्पय्यादिषु त्रिषु । द्वितीयार्थे द्वितीयात् ततोऽन्यत्रापि
दृश्यते ।” इति धिक्पयागे द्वितीया । एवम्भूते माधी यः पापम् आचरति तस्य
अजननिरेवास्तु इति भावः । “उपकारिणि विश्वे यद्दमती यः समाचरति
पापम् । सं जलमस्यसस्यं भगवति वसुधे कथं बद्धसि ।” इति उपदेशः ।

Change of V.—No V. change for want of verb ; or
धिक् (ट) भ्रयताम् ।

Derivation:—यश्चरत्—यश्चन्-ऋ-टः । समाचारः—सम्-चा चर-
भावे घञ् । ख्यातं—ख्या-कम्पि क्तः । खट्—ख्याति, लुङ्—अख्यात् । दया-
करम्—दया-ऋ-टः । वाक्यकरम्—वाक्य-ऋ-टः । दुन्दुभम्—दु-शब्द । लट्—
दुनीति ।

ये राज्ञेर चरित्रं ख्यातिं विस्तारं करिष्याच्छे, धिनि पित्र्वाञ्छा

*. The affix 'ट' comes after 'ऋ' in the sense of (1) cause,
(2) habit and (3) favourableness. Thus (1) यश्चरत्:
(that causes reputation; (2) दयाकरः (who is in the
habit of showing mercy); (3) पितुः वाक्यकरः—(who shows
favourable disposition towards his father in doing his
'bidding).

अहमन्तकरो नूनं ध्वान्तस्त्रिव दिवाकरः ।

तव राक्षस रामस्य नैयः कर्मकरोपमः ॥ ६६ ॥

पालन करिग्राहेन, सेहै जगद्विधातु दयाकर रामचन्द्रके केश दिडे-
हिम् । तूहै निर्लज्ज, ठोकेक विह ।

Fie to thee, shameless wretch, who dost trouble Rama, one whose conduct has brought him great fame, who is the seat of mercy, is celebrated throughout the worlds and has done his father's bidding.

Q. In what senses does ट come after क । Illustrate fully. Ans : See the footnote. Q. Account for the 2nd case affix in त्वाम् । Ans : See above. ६६ ।

99. Principal part :—हे राक्षस ! अहं (कर्त्ते) दिवाकरः (उपमान कर्तृपदम्) अन्तकरः (विष) (भवामि) । Adj. to अहम्—नैय and कर्मकरोपमः । ध्वान्तस्य—उपमान सम्बन्धे । तव—सम्बन्धे । रामस्य—नैय इत्यनेन कर्मकर इत्यनेन वा सम्बन्धः । नूनम्—व्यम् ।

Prosé order.:—हे राक्षस ! दिवाकरः ध्वान्तस्त्रिव, रामस्य नैयः कर्मकरोपमः अहं नूनं तव अन्तकरः (भवामि) ।

Substance :—भो राक्षस ! अहं हि रामस्य वेतनवाही भव्य इव स्थितः । विधिनिर्दिष्टः सूर्यो यथा स्वतएव अश्वकारं विनाशयति तथा रामनिर्दिष्टो भव्यः अहमपि हेतया त्वां निपातयिष्यामि इति ।

Explanation in tika form :—हे राक्षस ! दिवा दिनं करोतीति दिवाकरः "दिवा विभे"ति ट प्रत्ययः । अथवा दिवा दिवसे करु रश्मिर्भस्य स दिवाकरः सूर्यः ध्वान्तस्य अश्वकारस्य इव "अश्वकारी स्त्रियां ध्वान्तं तमिस्रं तिमिरं तमः" इत्यमरः । रामस्य नैयः वयस्यः "वयस्यः प्रथेयः" इत्यमरः । कर्मकरः भव्यः "कर्मणि भती" * इति टः । तेन उपमा यस्येति कर्मकरोपमः भतकपुत्र्य

* ट Comes after क in composition with कर्मन्, when it denotes one to be hired by salary. (भतिः वेतनम्). Thus कर्मकरः भतकः (a hired servant)

सतामरुष्करं पक्षी वैरकारं नराशिनम् ।

इत्नुं कलहकारोऽसौ शब्दकारः पपात खम् ॥ १०० ॥

इति टाधिकारः ।

इत्नुं नूनं निश्चितं तत्र अन्तःकरणः नाशयिता भवामीति शेषः । यथा धतवः अर्थ-
ग्रहणात् आत्मानं क्रीतमिव सत्यमानः स्वामिकाव्यसाधनाय प्राणानपि मुञ्चति
तथा इत्नुं करिष्ये इति कर्मकरीपमशब्दस्य सार्थक्यम् । इत्नुं पपातवत्कम् ।

Change V.—मया अन्तःकरणे (भूयते)...दिवाकरेण ..नेत्रेन, कर्म,
करीपमेने ।

Derivation :—अन्तःकरणः—अन्त-क-टः ; ध्वान्त—ध्वान्त-कः (निपा-
तनम्) । दिवाकरः—दिवा-क-टः । नियः—नी यः । कर्मकरः—कर्म-क-टः ।

दिवाकरं वैररूपं अरुष्करं विनाशं करेण रामचन्द्रेण वैरं च तृतीय-
तुल्या अस्मिन् चोक्तं सैरुप विनाशं करिष्ये ।

Thou demon, obedient as I am to Ram, like a bondman, I will
surely put an end to thee as the sun does to darkness.

Q. Distinguish between कर्मकर and कर्मकारः ।

Ans: धतवःकर्म-क-टः ; अन्तःकरणे । अतः कर्मकरः इति ट प्रत्यये धतवः
(one hired for service) । अन्तःकरणे कर्मकारः । Q. Explain

the propriety of the simile ध्वान्तस्यैव दिवाकरः । Ans :
रात्रस्यैव *रूपवर्णतया ध्वान्तस्यैव सद्यः श्रीपम्यम् । जटाथीः तेजस्विनः सूर्यस्य
समाधिः । *दिवाकरः यथा स्वतुः *एव तमः शीघ्रयति तथा अन्तःकरणे त्वं त्वं त्वं त्वं
इतिप्याम् इति*गम्यार्थः ६६ ।

100. Principal part :—(पक्षी) पक्षी (कर्तुं) खम् (कर्म)
पपात । इत्नुम्—Infinitive mood. नराशिनम्—Object to इत्नुम् ।
Adj to नराशिनम्—अरुष्करम् and वैरकारम् । सताम्—सम् । Adj.
to पक्षी—पक्षी & कलहकारः ।

Prose order :—कलहकारः पक्षी पक्षी सताम् अरुष्करं वैरकारं नरा-
शिनं इत्नुं शब्दकारः (सन्) खं पपात ।

अतःपरं प्रकीर्णकाः । *

धुन्वन् सर्वपथीनं खे वितानं पक्षयोरधी ।

मांसशीणितसन्दर्शं तुण्डघातमयुध्यत ॥ १०१ ॥

Substance.—अथासौ जटायुः वाग्युद्धकारी नरभोजिनम् रावणं हनुम्
आकाशे उत्पतितः । रावणोऽपि साधून् सर्वथा पीडयति वैरश्च विदधाति इति ।

Explanation in tika form—कलङ्कं करोतीति कलङ्ककारः वाग-
युद्धकारी “न शब्द-श्लोक-कलङ्क-गाथा-वैर-चाटु-सूत्र-मन्त्रपदेषु” इति टि प्रत्यये
प्रतिसिद्धे “कर्मणि षष्” । † अथो पक्षो जटायुः सतां साधूनां अरुक्तरं
पोडाकरम् । “ब्रथोऽस्त्रियामोर्धमरुः क्षीरे” इति अरुक्त् शब्दः ब्रथार्थकोऽपि
योडोपलक्षणपरः । वैरकारं वैरकरणश्रीलं पूर्ववत् षष् । नराशिनं नरमांस-
भक्षकं राक्षसम् इत्यर्थः । हनुं विनाशयितुं शब्दकारः शब्दकरणश्रीलः सन्
“न शब्दे”त्यादिना पूर्ववत् षष् । खम् आकाशं पपात जगाम । शब्दपात
मिति पाठे शब्दस्य घातो यच्चति खविशेषणम्, यावद्दूरं शब्दगमनं तावद्दूरं
मित्यर्थः । शब्दं शब्दस्येव पातो गतिर्यत्रेति पतनक्रियाविशेषणं, एतेन यथा
शब्दस्य शोभनगमनं तथास्वेति ध्वनितम् इति । इति टाधिकारः ।

Change of V.—पक्षिणां...कलङ्ककारिण...असुना...शब्दकारिण पते ।

Derivation.—अरुक्तरं—अरुक्त्-क्त टः । पक्षी—पक्ष-इन् । वैरकारम्—
वैर-क्त-षष् । नराशिनम्—नर-अश णिनिः । कलङ्ककार—कलङ्क-क्त-षष् ।
शब्दकारः—शब्द-क्त-षष् । पपात—पत-लिट् । तुङ्—अपसत् ।

रावण साधू लोकेन पीडापात्रक । सै मर्कटा कलङ्कपर ।
जटायु पक्षी नरलोकाञ्चोके विनाश करिवार जङ्गलौकार करिषा
आकाशे उठित ।

Thus quarreling the bird rose up shouting to the sky, in order to
to kill the hostile canibal, the trouble to the pious.

* Miscellany.

† षष् (ष) comes after a root in composition with its
objective case, As. कुम् करोति इति कुम्कारः ।

The bird bent on fight went up to the sky raising a cry, to kill the ^{eat-eating} enemy, the troublesome one to the righteous.

101. Principal part :—असी (असी) अयुध्यत । धुन्वन्—Adj. to असी । वितानं—object to धुन्वन् । सर्वंपथीनं—Adj. to वितानम् । पक्षयोः—सम्बन्धे षष्ठी । मांसशोषितसन्दर्भे and तुच्छघातम् are adverbs. खे—अधिकरणम् ।

Prose order :—असी खे सर्वंपथीनं पक्षयोः वितानं धुन्वन् मांसशोषितसन्दर्भे तुच्छघातम् अयुध्यत ।

Substance :—अथ जटायुः विसृतं पक्षद्वयं सर्व्वंती वितारयन् प्रकल्पयंश्च तत् तथा युद्धम् घोरमकरोत् यथा अज्ञाघातेन कृतकमांस्कलनम् शोषितपातश्च अन्वच्यत ।

Explanation in tika form :—इतः प्रकीर्णकश्रीकानाह, धुन्वद्वित्यादि । असी पक्षी खे आकाशे सर्व्वं पथानः इति सर्व्वंपथाः । “ऋक् प्ररथः पथामानवे” * इति समासान्तोऽकारः । तान् व्याप्नोतीति तं सर्व्वंपथीनं “तत् सर्व्वं देः पुष्यङ्ग कल्पं पत्रं व्याप्नोति” इति खः । † पक्षयोः वितानं विलसितं विभक्तपक्षयुगलमित्यर्थः । धुन्वन् कल्पयन्, मांसशोषितसन्दर्भे कात्स्न्येन मांसं शोषितश्च संदृश्य (रात्र्यक्षे इति शेषः) इति मांसशोषितसन्दर्भम्, “कल्पं विद्विषि विद्विः साकथ्य” ‡ इति असुल् । तुच्छेन अज्ञा घाती इति

* पंथाम् अ अनवे इति पदच्छेदः । अ Comes after ऋक् पुर अर्ध् and पंथिन् in a समास, except when अर्ध् comes after ऋक् । Thus अर्ध्वः, विष्णुर्ध्वः, विमलापम्, राज्यधुरा । रम्यपथी देवः, सर्व्वंपथाः । But with अर्ध्व there is no अ as in अर्ध्वः ।

† ख (ईन) comes after पथिन् अर्ध्व कल्पं पत्रं and पात्र preceded by सर्व्वं &c in the sense of pervasion. Thus सर्व्वंपथान् व्याप्नोति इति सर्व्वंपथीनः ; सर्व्वंज्ञीनः, सर्व्वकर्त्रीणः &c. See P. 332. .

‡ असुल् comes after इन् and विद् preceded by their

यत्र इति तुच्छघातं यथा स्नात् तथा अयुध्यत तुच्छघातैः शरीः शरीरात् नासं
 क्लान्तं शोषितञ्च स्नायन् युद्धमकरीत् इत्यर्थः । तुच्छघातमित्यत्र “करवे हनः”
 इति न असुल् “हिंसाघाताञ्च समानकार्यकाथाम्” † इति समानकार्यकला-
 भावात् असुल्ललात् युधेः । तेन नावे चञ् । इत्तं पथ्यावक्तुम् ।

Change of V.—धुन्वता... चसुना ।

Derivation.—धुन्वन्—धु-शट् प्रथमा । लट्—“धुनीति अन्वक्त वनानि
 धुनीत्यशोकम् । धूतं धुनाति धुवति स्फुटितानिसुक्तम् । वायुर्धिधुनयति अन्वक्त
 युपरीधुन् । यत्कानने धवति अन्दनमशरीरञ्च” इति कविरहस्यम् । सुध्वंपथी-
 नम् —सुध्वंपथ- खः । वितानम्—वि-तान-घञ् । पद्य—पद्य-सः । नासं—नन-
 सः । सन्दर्भ—सम् दह-असुल् । अयुध्यत—युध खड् व । (दिवादिः)
 लुङ्—अयुद्ध ।

উক্ত জটায়ু সর্কপথব্যাপী বিস্তৃত পক্ষবহু প্রকল্পিত করিয়া এই-
 রূপে বুদ্ধ করিতে লাগিল যে চক্ষুঘাতে নাস ও শোভিত সম্পূর্ণ
 উঠিয়া আসিতে লাগিল ।

The bird "as he shook his extensive wings pervading all place,
 fought with the 'strokes' of his beak, 'bringing out to sight Ravana's
 flesh and blood.

objects when they denote totality. Thus ज्ञानस्यैव (totally)
 नासं शोषितञ्च संदह्य इति नासशोषितसन्दर्भम् ।

* असुल् comes after हन् in composition with its instru-
 mental case,

† But in तुच्छघातम् अयुध्यत The final verb is intransi-
 tive and the rule हिंसाघाताञ्च &c asserts that असुल् takes
 place after हन् if the object of हन् be also the object of
 the final verb. अयुध्यत being intransitive it can not govern
 the same object and so the rule करवे हन् can not be
 applied to the above case.

ज्ञ विभाय न जिज्ञाय न चक्षाम न विव्यधे ।

आज्ञानी विध्यमानोऽपि रक्षां निवहते न च ॥ १०२ ॥

Q. Decline सर्वपद्य । *Ans : सर्वपद्याः, सर्वपद्यान्, सर्वपद्यैः, सर्वपद्येभ्यः &c. Q. Can तुष्ठाचातम् be formed of चक्षुन् ? Ans : See above. १०१ । *

102. Principal parts :—(1) चक्षी न विभाय, (2) (चक्षी) न जिज्ञाय । (3) (चक्षी) न चक्षाम । (4) चक्षी न विव्यधे । (5) (चक्षी) न च रक्षात् निवहते । Adj. to चक्षी—आज्ञानः and विध्यमानः ।

Prose order :—आज्ञानः (चक्षी) न विभाय, न जिज्ञाय, न चक्षाम, न विव्यधे, विध्यमानोऽपि रक्षात् न च निवहते ।

Substance :—नासौ प्रहर्षुमिच्छन् भीतिमगमन्, प्रहृष्टरन्निष्कलता-मनेत्य न च खञ्जानवाप । कान्तिमवाव्य व्यथा वा, न प्रहृष्टात् विरतीऽभूत् । वाचविदोऽपि युद्धवेचात् न च पसायितः ।

Explanation in tika form :—चक्षी पक्षी आज्ञानः प्रहृष्टन् “बाहः यम् हनः” इति हन्ते रात्मनेपदम् । न विभाय न भीतः । न च जिज्ञाय, मया तादृशोऽपि न सत इति न खञ्जते ख । न चक्षाम, न च प्रहृष्ट-क्रियायाम् असमर्था बभूव । न विव्यधे न च पीडितो बभूव । सर्वथा रावची-ऽयं द्वन्द्वः, इति विचिन्व न मनसि व्यथितोऽभूत् इत्यर्थः । विध्यमानः परीच ताद्यमानोऽपि, व्यध् धातोः कर्त्तव्यं ज्ञानम् । न च रक्षात् युद्धात् निवहते न विहतेः, चमघात्साहत्यात् । व्यथा परीच हन्मानोऽपि न विव्यधे पीडां भेजे कलाधिकत्वादिति धावः । चातुमा मत्र खिटि प्रथीयः । इत्तं पद्यापक्रमम् ।

Change of V.—विभ्ये ईर्जङ्ग —चक्ष्मी...आज्ञानेन, विध्यमानेन... ।

Derivation :—विभाय—भी-खिट् च । पद्ये—विभयाच्चकार, विभया-नास, विभयाच्चभूव । ज्ञट्—विभेति, विभीतः, विव्यति । जिज्ञाय—ञी खिट् च । पद्ये—विहृवाच्चकार, विहृवाच्चभूव, विहृवामास । चक्षाम—कृम खिट्-

* The roots च्क्ष् and ह्न् preceded by चा, take चात्मनेपद ।

पिशाचमुखधौरेयं सञ्छत्रकवचं रथम् ।

युधि कद्रथवद्भीमं बभञ्ज ध्वजशालिनम् ॥ १०३ ॥

अ । लट्—काम्यति (दिवादिः) कामति, क्लम्यति (भृदि) लुङ्—पुङ्गवीन्
अकूमत् । विव्यथे—व्यथ-लिट् ए । लट्—व्यथते । आघ्नानः—घा-इन्-
ज्ञानच् । विध्यमानः—व्यथ-ज्ञानच्, कर्मणि । निवडते—नि-डत्-लिट् ए । लट्-
वर्तते । लुङ्- अडतत्, अवर्यत् ।

से प्रधाननके प्रहार करतः भीत लज्जित क्लान्त वा व्याथित हर
नाई । रावण कर्तृक विद्ध हईयाँ गूढ्ज्ञान हईते पलायन करिण ना ।

He did not entertain fear, nor was he ashamed, nor did he get
tired, nor was he pained. Striking and himself wounded he did not
retreat from the fight.

Q. Account for आकनेपद in आघ्नानः Ans : See above. १०२

एते प्रकीर्णकाः ।

103. Principal part :—(जटायुः) युधि (अधिर्क्षरणम्) रथं
(कर्म) कद्रथवत् (क्रियाविशेषणं) बभञ्ज । Adj. to रथम्—पिशाचमुख
धौरेयं, सञ्छत्रकवचं, भीमं and ध्वजशालिनम् ।

Prose order :—(जटायुः) युधि पिशाचमुखधौरेयं सञ्छत्रकवचं
भीमं ध्वजशालिनं (रावणस्य) रथम् कद्रथवत् बभञ्ज ।

Substance :—योऽसौ रावणस्य रथः 'पिशाचमुखान्नः वाङ्मतोऽभूत्,
यत्र च कद्रकवचादिकम् अवर्तत, आजयुक्तं तं भीषणं रथं जटायुः अप्रप्रायं
रथमिव विचूर्णितमकरोत् ।

Explanation in tika form :—जटायुः युधि संवामे धुरं बभ्रवीति
धौरेया अत्राः "धुरी गड्ढकौ" * इति टक् । पक्षे धुर्याः । पिशाचस्य मुखं
पिशाचमुखम् तदिव मुखं येषां ते पिशाचमुखाः "सप्तस्य पमाने"त्यादिना उत्तर-

* यत्, यथा धुर्याः, टक् (एष), यथा धौरेय ।

पदलोपी र्मासः । * पिशाचमुखः शीरीषाः यत्र तं पिशाचमुखशीरीषं, सन्
श्रीभनं विद्यमानं वा मुखं कवचस्य यस्मिन्, तं भीमं भयानकम् भ्रजनं शालिन्
यत्प्रयितुं शीलमस्ति भ्रजशालिनं पताकाशीभितं, यथा भ्रजयुक्तं, शालिञ्जल-
किन् प्रत्ययान्तः तदन्तनाह । अथवा धातूनामनेकार्थत्वात् शालिरत्र दीप्तये ।
रथं यानम्, कद्रथवत् कुत्सितं रथमिव "रथवदयोथ" इति कीः कदादिभः †
बभञ्ज भगवान् । रायस्य सुदृढं रथमतिनिरुष्टरथमिव ह्यथवा भयमकरोत्
इत्यर्थः । इत्थं पठ्यावृत्तम् ।

Change of V.—...शीरीषः...कवचः रथः भीमः बभञ्जे भ्रजशाली ।

Derivation :—शीरीष—धुर-ठक् । रथम्—रथ-घक् । मूषि—युध-
क्रिप् समनी । कद्रथवत्—कद्रथ-वतिः । भीम—भी-मक् । बभञ्ज—भञ्ज-लिट्
अ । मुञ्—चर्भाञीत् ।

रावणेर रथेण अथ सकलं पिशाचमुखं । तस्मात् रथे सुन्दरं चक्र
ए कवचं जित् । युद्धक्षेत्रे जटायुं सेहैः खड्गमन्थि रथं सामञ्चि रथेण
आयं चूर्णं करिण ।

He broke, in the midst of the fight, the tremendous car like a bad
one, the car that was being carried by horses of goblin face, had a
banner, an umbrella and an armour.

Q. Give the different meanings of भीमः । Ans :
"भीमी भयकरेऽपि स्यात् भीमः पाण्डव ब्रह्मरौ" । १०३

* The word preceded by one of the 7th case (सप्तम्यन्त) or by one which is an object to be compared with, vanishes. Thus कण्ठं स्थितः कान्तः becomes कण्ठिकाशः । पिशाचमुख-
मिव मुखं यस्य becomes पिशाचमुखः ।

† 'क्त' is Substituted for कृ before रथ and वद, Thus कृ
रथः कद्रथः, so is कवदः ।

अतःपरं अमधिकारः ।

सन्नासयाञ्चकारारिं सुरान् पिप्राय पश्यतः ।

स त्याजयाञ्चकाराय सीतां विंशतिवाहुनां ॥ १०४ ॥

104. Principal sentences :—(1) सः (कर्त्तुं) अरिं (कर्म) सन्नासयाञ्चकार । (2) अथ (सः) विंशतिवाहुना (इयोज्यकर्त्तरि तृतीया) सीतां (कर्म) त्याजयाञ्चकार । (3) सः सुरान् (कर्म) पिप्राय । पश्यतः—Adj. to सुरान् ।

'Prose order :—स अरिं सन्नासयाञ्चकार, अथ (सः) विंशतिवाहुना सीतां त्याजयाञ्चकार, (अतः) (सः) पश्यतः सुरान् पिप्राय ।

Substance :—जटायुः शत्रुं भोतमकरोत्, अथ दर्शकान् देवान् प्रीषयासास, रावणहन्तात् सीताम् विश्रियामकरोत् ।

Explanation in tika form:—स पक्षी अरिं रावणं सन्नासयाञ्चकार मय्यक् भोतमकरोत् । त्रासिः अकर्मकत्वात् "गतिबुद्धादिना" अणिकर्त्तुः अरेः कर्मत्वम् । * अथ त्रासानन्तरं विंशतिः वाह्वी, यस्य तेन विंशतिवाहुना रावणेन सीतां त्याजयाञ्चकार त्याजितवान् । जटायुः दशाननहन्तेभ्यः सीताम् विश्रियामकरोत् इत्यर्थः । गत्यर्थादिषु त्यजिरगम्भवात् अणिकर्त्तुः तृतीयेव भवति । अतः पश्यतः युहसवलीकयतः सुरान् देवान् पिप्राय प्रीषितवान् । शत्रुचासनं, सीता-त्याजनञ्च देवानां प्रीतेः कारणम् वीच्यम् ।

* "गतिबुद्धि प्रत्यवसानार्थं शब्द कर्मकाकर्मकणाम् अणिकर्त्ता स चो ।" The verbs expressive of motion (गति), knowing (बुद्धि) dining (प्रत्यवसान) and such verbs as have sounds for their objects, or intransitive verbs, get their nominatives changed into objectives, in their causative state. Thus देवदत्तः यामं गच्छति । अहं देवदत्तं यामम् गमयामि । अन्यः अत्र तिष्ठति । अहम् अन्यम् अत्र स्थापयामि । so in the above श्लोक, अरिः सन्नासति ; जटायुः अरिं सन्नासयाञ्चकार । But other verbs except

असीती रावणः कासाञ्चक्रे शस्त्रैर्निराकुलः ।

भूयस्तं वेभिदाञ्चक्रे नखतुण्डायुधः खगः ॥ १०५ ॥

Change of .V :—सत्तासयाञ्चक्रे अरिः सुराः पश्यन्तः पिप्रियिरं तेन
त्याजयाञ्चक्रे सीता ।

Derivation.—सत्तासयाञ्चकार—सम्-त्रस णिच्-लिट् । अरि-ञ्च ः ।
मर—सृ-कन् । पिप्राय—प्रो-लिट्-अ । प्रीषाति—प्रोषीते (लट्) । त्याजया-
ञ्चकार—त्यज-णिच्-लिट् । बाहु—बाध-कः ।

जटायू शस्त्रं त्रसं जयाहिया दियञ्चिल । वे देवगणं युद्धं
देखितेछलेन ताहादिगके प्रीत करियाञ्चिल । विंशतिं बाहु
दशाननके सीता त्याग करियाञ्चिल ।

He terrified the enemy, delighted the gods who were witnessing
the fight and then made the twenty-handed Ravan part with Sita.

Q. Name some indeclinables that have both

positive and negative senses. Ans :

अलमिति अन्वयं वार-
णार्थं सामर्थ्यार्थं च प्रयुज्यते । वारणाथे यथा, अलं विवादेन । सामर्थ्यार्थं
यथा, अलं मज्ञो मज्ञाय । “अलं भूषणं पर्यात्रि शक्ति वारणं वाचकम् ।” So are
the following :—अन्तरेण—“अन्तरेण पदं विद्यात् विना मध्यार्थयोरपि ।”
नाना—“नाना शब्दो विनार्थोऽपि तथानेकीभयार्थयोः ।” अन्तरा ;—“अन्तरा त
विनार्थे व्याकृ, मध्यार्थं निकटार्थयोः ।” खलु ;—“खलु स्यात् वाक्यभूषणायाम्
जिज्ञासायाञ्च सान्त्वने वीक्षा मान निषेधेषु पूर्णं पदवाक्ययोः ।” निर् ;—
“निर् निषेधे च नियये ।” इति सर्वत्र मेदिनी । १०४ ।

105. Principal sentence:—(1) रावणः (कर्तुं) शस्त्रैः (उप-
लक्षणे) असीती । कासाञ्चक्रे । Adj. to रावणः—असीतः and निराकुलः ।

the above mentioned ones, can not, in their causative
state, change their nominatives into the objectives but
into the instrumental cases. Thus instead of, जटायुः ‘विंशति-
बाहु’ सीतां त्याजयाञ्चकार, we get ‘विंशतिबाहुना’ सीतां त्याजयाञ्चकार ।

हन्तुं क्रोधवशादीहाञ्चक्राते तौ परस्परम् ।

न वा पलायाञ्चक्रे विर्हयाञ्चक्रे न राक्षसः ॥ १०६ ॥

(2) खगः (कर्तृ) तं वेभिदाञ्चक्रे । Adj. to खगः—नखतुष्टायुधः ।
भूयः—adverb.

Prose order :—असीतः निराकुलः रावणः; शस्त्रैः (उपलक्षितः)
कासाञ्चक्रे । नखतुष्टायुधः खगः भूयः तं वेभिदाञ्चक्रे ।

Substance :—अथ रावणः सीताम् विमुच्य निराकुलः शस्त्राणि गृह्णीत्वा
कुत्सितमभाषत । जटायुरपि चञ्चा गच्छेत् तं भूयो विदारितवान् ।

Explanation in tika form :—असीतः त्यक्तसीतः अतएव निराकुल
पृथ्वे वाहुभिः सीतायहृष्ये आकुलः आसीत् अधुना तदभावात् सुस्थिर
शस्त्रैः उपलक्षितः सन् (उपलक्षणे श्या) कासाञ्चक्रे कुत्सितमभिहितवान् ।
एच्छेद्दि खगाधर्म इति उत्कटम् आह्वयते च इति भावः । काष्ठ शब्दकुतमाया-
मिति धातोः लिट् । यद्वा धातूनामनेकार्थत्वात् यद्यने इत्यर्थः । नखतुष्टानि
एव आयुधानि यस्य 'तथामृतः खगः पक्षी जटायुः भूयः पुनरपि तं रावण
वेभिदाञ्चक्रे' इत्यर्थे भिन्नवान् । नखाघातैः तुष्टाघातैश्च शत्रुं चतविचतं चकार
इत्यर्थः । भिर्द्वयङ्न्तान्निटिरूपम् ।

Change of voice :—असीतेन रावणेन निराकुलीन । स...नखतुष्टाय
धेन खगेन ।

Derivation :—कासाञ्चक्रे—कास-लिट् ए । वेभिदाञ्चक्रे—भिद-यङ्
लुक्-लिट् ए । खग—ख-गन्-ङः ।

रावण सीतानिश्चुक्त इहेया निराकुल भावे नाना शस्त्र, ग्रहण
करिष्यात् इत्यादिना करिष्ये आरञ्ज करिष्ये । जटायुं दध् ओ चक्रे प्रहासे
ताहार देह कृत विकृत करिष्ये लागिल ।

Being relieved of Sita, Ravana with weapons in his hand, used
strong terms, and the bird again pierced him with beak and claw.

Q. Show fitness of निराकुल । Ans : (Look into the
explanation.) Q. Analyse वेभिदाञ्चक्रे । Ans : (See above.) १०६

.106. Principal sentence:—(I) ती (कर्त्तृ) क्रीडवशात् (इती पद्यमी) परस्परम् (कर्म) इत् (infinitive mood) ईहासकृते । (2) विः (कर्त्तृ) न वा (अव्ययवचनं) पलायासकृते । (3) राचसः (कर्त्तृ) न (व्यं) दयासकृते ।

Prose order :—ती क्रीडवशात् परस्परं इत् ईहासकृते, विः न वा पलायासकृते । राचसः न दयासकृते ।

Substance !—ती च जटायुरावधौ क्रीडात् अन्योन्म विनाशयित् वेष्टाञ्च अकुरुताम् । रावणशरपीडितोऽपि जटायुः न विमुखोऽभूत्, रावणश्च न तस्मिन् कृपापर चासीत् ।

Explanation in tika form :—ती जटायुरावधौ क्रीडवशात् कोपाधीनतया, परस्परम् अन्योन्म “कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नी द्वे वाच्ये” * तथा “समासवचनं बहुलम्” इति न समासः । इत् व्यापादयितुम् ईहासकृते वेष्टा कृतवन्ती । विः पततिः पक्षी “वि विक्रि पतन्नयः ।” इत्यमरः । न वा नैव “वा स्यात् विस्त्रयोपमयोरेवार्थोऽपि समुच्चये” † इति विश्वः । पलायासकृते अदृक्त् । परापूर्वस्य अयतेः “उपसर्गस्य अयतो” ** इति रेफस्य लत्वम् । राचसश्च न दयासकृते पक्षिणं खलुङ्गं कथं व्यापादयामि इति नाशकम्पते च ।

Change of voice :—ईहासकृते ताभ्यां विना पलायासकृते राचसेन दयासकृते ।

* The सर्वनाम are duplicated to denote reciprocity of action. “समासवचनं बहुलम् ।” in the case of अन्य and पर the requisites of a समास are not needed. Thus instead of परःपरः, अन्यान्य we get परःपरः i. e. परस्पर, and अन्यः.अन्य, i. e. अन्योन्म । see foot note Page 50.

† विकल्प (option), उपमा (simile), एकीये (positively) समुच्चये (and)

** र in a उपसर्ग followed by the root अय is substituted by ल ।

उपासाञ्चक्रिरे द्रष्टुं देवगन्धर्वकिन्नराः ॥

हस्तेन पक्षी खिलूयाञ्चक्रि क्रव्यात् पतत्रिणः ॥ १०७ ॥

Derivation :—ईहाञ्चक्रति—ईह लिट् चति । खट्—ईहते । लुङ्-
ऐहिट् । पलायाञ्चक्रि—परा-अय-लिट् ए । खट्—अयति । लुङ्—आयिट् ।
दयाञ्चक्रि—दय-लिट्-ए । खट् दयते । लुङ्—अदयिट् । वि—वयति पक्षी
विस्वारयति इति विः । विल्-ङिः ।

तांश्रार उडय्ये परम्परक हनन करिवार अञ्च चेष्टा करिते
लागिन । अटोयू पलायन करिन ना. राकमउ तांश्रार अति दया
करिन ना ।

Both in rage attempted to kill each other. The bird did not fly
away, nor did the demon pity.

Q. Change the voice in the above. Ans : See
above. Q. Account for the reduplicated form in
परस्पर । Ans : See above Q, Give the derivative
meanings of विः । Ans : See above, १०६ ।

107. Principal sentence :—(1) देवगन्धर्वकिन्नराः (कर्त्तृ)
द्रष्टुम् (अव्ययम्) उपासाञ्चक्रिरे । (2) क्रव्यात् (कर्त्तृ) हस्तेन (प्रकृत्यादिना
द्वितीया) पतत्रिणः (सम्बन्धे बहो) पक्षी (कर्त्तृ) खिलूयाञ्चक्रि ।

Prose order :—देवगन्धर्वकिन्नराः द्रष्टुम् उपासाञ्चक्रिरे । क्रव्यात् हस्तेन
पतत्रिणः पक्षी खिलूयाञ्चक्रि ।

Substance :—ईहाः ईवयीनक्य तयोः संघामम् अवलीकधितुम् अतिके
एव समुपस्थिताः । अठः राचसः अथर्वयुद्धमवलम्ब्य अटोयोः पक्षद्वयं प्रामूर्त्तं
विच्छेद ।

Explanation in tika form :—दीव्यनीति देवाः पक्षार्थे । मान-
नेवां अर्थः इति गन्धर्वाः प्रवीहरादित्यात् साधु । कुत्सिताः नराः किन्नराः
अत्रसुखत्वात् । ते द्रष्टुं युद्धदर्शनाय उपासाञ्चक्रिरे अतिकमानाम् अतिके ।
क्रव्यं नासम् अनीति क्रव्यात् राचसः हस्तेन कपटेन । बहो इति पाठान्तरम् ।

प्रलुठितमवनी विलोक्य ज्ञातम्

दशवदनः खचरोत्तमं प्रहृष्यन् ।

रघुदरमधिरुह्य भीमधुर्व्यम्

स्वपुरमगात् परिच्यञ्च रामकान्ताम् ॥ १०८ ॥

पतत्रिणः पचिषः जटायोः पचौ लीलूयाञ्चक्रे अत्यर्थे चिच्छेद । चासूक्ष्मं हिरण्वात्
इत्यर्थः । इत्तम् पच्यञ्चकम् ।

Change of V :—उपासाञ्चक्रे देवगन्धर्वकिन्नरैः ।—लीलूयाञ्चक्रेति क्रव्यादा
पचौ ।

Derivation :—उपासाञ्चक्रे—उप, चास-लिट् इरे । लट्—उपासे ।
लुङ्—उपासिष्ट । पच—पच-सः । लीलूयाञ्चक्रे—लू यञ्जस्त-लिट् । लट्
पुनाति, लुनोते । लुङ्—चलावोत्, चलाविष्ट । क्रव्यात्...क्रव्यं-अद्-क्लिप् ।

देव मानव किन्नर सकले युद्ध देविवार जञ्च निकटे उँपाम्भु
दहेल । रामम् छल कनिष्ठा कटोयुद्ध पचद्वय आभून् हिरण् करिल ।

The gods, the Gandharvas and the Kinnaras came near to see the
light. The demon, the eater of raw³-flesh, cut down, by a trick, the
two wings of the bird.

Q. Explain the fitness of क्लीन here. Ans. क्लीन

बलन क्लीशस्य वा शत्रुः जेतव्यः इति शास्त्रवचनम् । रावणस्य बलं क्लीशस्य
प्रयुज्य^० अज्ञतकार्यः पचात् हलप्रयोगेनेव जटायुं विजितवान् इति रावणस्य
अयशस्करत्वं धनितम् । Q. Decline the stem of क्रव्यात् ।

Ans. क्रव्याद्. शब्दस्य रूपं यथा, क्रव्यात् क्रव्यादौ क्रव्यादः । क्रव्यादा
क्रव्याद्भ्याम् &c. १०७ ।

108. Principal part :—दशवदनः (कर्त्) स्वपुरम् (कर्म)
चगात् । —Adj. to दशवदनः—प्रहृष्यन् । विलोक्य, अधिरुह्य and परि-
च्यञ्च are incomplete verbs of which खचरोत्तमं, रघुवरम् and
रामकान्ताम् are objects respectively. Adj. to खचरोत्तमं—ज्ञातम्
and प्रलुठितम् । अवनी—अधिकरणे । भीमधुर्व्यम्—Adj. to रघुवरम् ।

Prose order :—कृतम् अवनी प्रलुठितं खचरीतमं विलीख्य प्रदृष्यन् दशवदनः भीमधुर्यं रथवरम् अधिरुह्य रामकान्तां परिगृह्य स्वपुरम् अगात् ।

Substance :—अथ जटायुम् हिरण्यपचम् भूमौ च लुठितमवलीक्य दशा-
ननः प्रीतः सन् पिशाचमुखैरथैः उपेतम् रथमारुह्य सीतया सह लङ्कां प्रति
असितः ।

Explanation in tika form :—कृतं हिरण्यं लूनपचत्वात्, अवपव
अवनी अवति रचति जनान् इति अवनिः तस्यां मेदिन्यां, भूमौ इति यावत् ।
“अप्रवनि मेदिनी मङ्गी” इत्यमरः । प्रलुठितं विलुठितं पतितमित्यर्थः । ख
चरन्तीति खचराः पक्षिणः तेषु उत्तमं जटायुं विलीक्य दृष्ट्वा प्रदृष्यन् निहतं
विप्लवकारी इति हर्षे अनुभवन् दशवदनः रावणः, भीमा भीषणा धुर्या अथायत्न
तथाभूतं रथवरं खरणादुपागतं पुष्पकाण्ड्यम् अधिरुह्य रामकान्तां सीतां परिगृह्य
तथैव धारयित्वा स्वस्य पुः स्वपुरम् “ऋक् पूरप् घूः पथाम् अ अनच्” इति
समासान्तः अः, अथवा स्वस्य पुरं तत्, लङ्काम् अगात् अगमत् । लुठि इणः
गादेशः । सगंशेषे भिन्नरूपत्वात् अत्र पुष्पितावाहणम् ।

कन्दः—पुष्पितायाः नाम हतम् तल्लक्षणम् “अयुजि न-युग-रेफती वकारः,
युजि तु न-जी जरगाश्च पुष्पितायाः” ।

न न र य

प्रं लुं ठिं । तं मं वं । नौ विं लो । क्यं छं हं म् ।
अयुष्मै

न ज्ञ ज र ग

दं शं वं । दं नः खं । चं रो लं । मं म् प्रं हं । खन् ।
युष्मै

Change of V :—प्रदृष्यता दशवदनेन—अनाधि ।

Derivations :—प्रलुठित—प्र-लुठ कर्त्तरि क्तः । लट्—लुठति, लीठति
लीठते । “नखिलुठति पादेषु” । क्वचित् कार्ष्णेन लीठति । कविरहस्यम् ।
अवनी—अव-अनिः । कृतम्—कृत्-कर्मणि क्तः । लट्—कृतमि, लुठ्-अकर्त्तीत् ।

अथर—अथर-ठः । मन्थयन्—म-ठय-मठ । सुहृत् इत्यति । लुङ्—अथयन् ।
 अथयति । *प्रथ्य—थ्व-य । अगन्—अथ-लुङ् इ । काला—काल-त-टाप् ।
 परिमृश—परि-मृश-अयप् । कुङ्—अथयति ।

मथानन छिन्नपङ्क पङ्कीञ्च अटायुके कुम्भितले विलुङ्घित देखिया
 कुङ्ठे हहिल एवम् पिशाचमुष अथवाया वाहित वथे आरोग्घण करिया
 रामपत्नीके अहणपूर्वक निज प्रभितिमुषे अथान करिल ।

The tenheaded Ravana being glad to see him maimed and roll-
 ing on the ground, mounted the excellent car with terrible horses,
 and left for his city taking with him the beloved wife of Rama.

Q. Account for the different metre at the
 end of the canto. Ans : "एकसंज्ञमयेः पद्यैः अथमानिऽन्यसक्तैः"
 इति आलङ्कारकौशिकप्रबन्धमाध्यात् सप्तमिदि इत्यालम् ।

CALCUTTA UNIVERSITY QUESTIONS

OF THE

F. A. EXAMINATION

[With their proper answers or references to
answers in the text]

1878.

Examiner—Rev. Dr. K. M. Banerjee.

बन्धुनशङ्कित समाकृत्या-

दासेदुषः श्लेषश्रादपायम् ।

गोमायुश्रादङ्गगथाय सम्यक्-

नायापिषु भौममराशिवुष ॥ २६ तृतीये ॥

स प्रीतिवानित्य पुरं प्रवेष्ट्यन्-

शुश्राव घेषं न जवीर्धनम् ।

आकर्षयामास न वेदनादान्-

नक्षीपलमे वणिजां पत्न्याः ॥ २७ ॥

चक्रन्दुश्चैत्रं पतिं समेत्य

तं मातरोऽभ्यर्चन्पुत्रागताः ।

पुरीहितामात्यमुखाय यीषाः

विह्वलमनुप्रतिपूर्वमन्याः ॥ २८ ॥

दिष्टवसायः परितः सशोतं

रामं गदा नैवत लक्षणम् ।

रोरुवामानः स ब्रह्माभ्यष्टुक्-

यथावदाख्यन्नथ हतमसौ ॥ २९ ॥

आबद्धभीमसुकुटीविभङ्गः

श्रीश्रीयमानाख्यरौद्रनेत्रः । ३० ।

(P. 231-239)

ii.

1. With what does चासेदुवः agree? Parse it. [For Ans. See text P. 232, L. 14.]

2. What special meanings have सव्यक् and भौमं in the above lines?

[Ans : सव्यक् अनीकलम् । भौमं भयानकम्, ननु “पाण्डुर गङ्गरी” ।]

3. What part of the verb is प्रोषिषान्, and what is its root? Is there any other word in the above extract which is grammatically a similar part of the verb?

[Ans : N. B. A part of a verb means any form in way of conjugation and is often misinterpreted by many. The part of the verb of प्रोषिषान् is the 3rd person singular लिट्, for which कसु is substituted here. The root is षम् । There are other words in the same extract which are similar parts of the verb, viz :- उप्याव, आकष्यंशानाव and उपकीरे all of which are Third person singular लिट् ।]

4. Give the renderings in English of the following phrases in the fewest words you can :— वन्धून् अग्रदिष्ट, पुत्रं प्रवेक्ष्यन्, जनौचलन्, अक्रन्दः वृषति. (See P. 233-35-36)

5. Analyse the following compounds and give the meaning of each word ;

पुरीक्षितामात्यसुखाः ।

विद्वद्बलप्रतिपूर्वमन्याः ॥

(P. 235)

[For Ans : look into the explanation P. 236.]

6. With what verbs are सेद्ववन्नात् and अन्धस्यन् to be taken?

[Ans : सेद्ववन्नात् is to be taken with अग्रदिष्ट, while अन्धस्यन् with संनिव ।]

7. Translate the following passages into English as literally as you can.—

तस्याः सान्प्रमानाया खीलूयावान् रञ्जन्म् ।

असिं कौचं यस्तुयस्य चकारापननं सुखम् ॥ ३१ ॥ अतुर्थं ॥

अहं यर्षंयत्ना नात्मा नूनं नाज्ञायिषि त्वया

दख्णोऽयं चेत्प्रियो येन मथ्यपातीति साप्रवीत् ॥ ३२ ॥

पथ्यशास्त्रीद्विविष्ठासौ संदर्थं भयदं वपुः ।

अपिस्त्ववश्च बन्नां निनञ्चु विक्रमं सुहः ॥ ३३ ॥

खरहृवणयोर्भ्रातृः पथ्यद्विविष्ट सा पुरः ।

विजियाह्वयिचूरानं दख्णकारण्यवासिनीः ॥ ३४ ॥

कृते सौभागिनेयस्य मरतस्य विवासितौ ।

पित्रा दौर्भागिनेयो यौ पश्यतं चेत्तत्रं तयोः ॥ ३५ ॥

मम रावणनाथाया भगिन्या युवयोः पुनः ।

अयं तापसकान्त्वंसः अमभं यदि वः अमम् ॥३६॥ (See P. 340-346).

8. Give the etymology of खीलूयावान्, कौचं, यर्षंयत्ना and द्विविष्ठा ।

[Ans: See P. 342, L. 7, 9 ; R. 345, L. 5 ; यर्षंयत्ना— यर्षं to measure, अच् प्रत्ययः, means winnowing basket ; One having her finger nails like winnowing baskets.]

9. Give the roots of निनञ्चुः and अपिस्त्ववन्. Give their third person singular present (लट्) also.

[Ans.—See P. 343, L. 6, 7 ; लट् मथ्यति ।]

10. What part of the verb is अमभं ? Give the third singular present, Aorist and second future that is to say लट्, लुङ् and लुट् ।

[Ans : अम धातोः कौटि मध्यमपुरव बहुवचनरूपम् । अमते लट्, अचमिष्ट लुङ्, अमिता लुट् ।]

11. Translate the following passage into your own Vernacular.

अधिव्यापः स्थिरबाहसुष्टि
 कदचित्ताचोऽक्षितदक्षिणोः ।
 तान् लक्ष्मणः सप्रतवामजज्ञी
 जघान यशेपुरमन्दकर्षी ॥ ३१ ॥ द्वितीये ॥
 गाधेयद्विट् विरचं रचन्
 रामोऽपि मायाचमस्यपुत्रः ।
 स्यात् रणे खेरमुखो जगद
 मारोचमुच्चैर्वचनं मकार्यम् ॥ ३२ ॥
 आत्मभरिस्तु पिशितैरराणां
 फलैयद्दीन् हंसि वनस्यतीनाम् ।
 शीवस्तिकर्त्त विभवा न र्यथा
 प्रजन्ति तेषां दयसे न कष्यात् ॥ ३३ ॥
 अद्रो हिजान् देवयज्ञीन् निहन्तः
 क्रुन्तः पुरं प्रेतनराधिवासम् ।
 धर्मो ह्ययं दास्यरथे निजो नो
 नैवाप्यकारिष्यद्दि वेदं कृते ॥ ३४ ॥ (P. 128-134)

N. B.—The original words in the text are not themselves to be reproduced in the translation unless where it be absolutely necessary.

12. Give the roots of अन्नः and निहन्तः and their third person singular perfect (चिट्)

[Ans : See page 135. L. 21, The third person singular सित् of अन्न is जघान ।]

13. Parse अथकारिष्यद्दि ।

[Ans : See P. 135, L. 25. add, agreeing with its object वयम् । The nominative being विधाना ।]

वनस्पतीनां सरसां नदीनां
तेजस्विनां ज्ञानिभूतां दिशाम् ।
नियमाय तस्याः स पुरः समना-
श्रियं दधानां शरदं ददयम् ॥

14. With what does दधानां agree and what does it govern ?

[Ans : दधानाम् agrees with शरदम्, governing श्रियम् ।]

15. What governs the genitive plural substantives in the above lines ?

[Ans : The genitive plural substantives viz. वनस्पतीनाम्, सरसाम्, नदीनाम्, and दिशाम्, are governed by श्रियम् ।]

वृत्तिं तेषां जनयत व्यकारीत्
गृह्णासन् गोत्रभिदाध्यवासीत् ।
न द्रव्यकादन्यसुपास्थितांसी
यथासि सर्वेषुभूतां निरासत् ॥ ३ ॥ प्रथमे ॥

16. Give the roots of व्यकारीत्, उपास्थित and निरासत् and the third person plural present and perfect (सट् and क्तिट्)

[Ans : The roots are कृ, स्था and, अस respectively. Third person plural सट् — विकिरन्ति, उपतिष्ठन्ते, and निरसन्ति । क्तिट् — विशकृष्टः, उपतिष्ठिरे, and निरासुः ।]

1879.

Examiner.—Rev. K. M. Banerjee D. L.

1. a. Translate into English the following extract :—

जातिस्थमीभ्यः परिनिर्विण्णसीः
कस्यदुना यीनबलेन किन्ः ।

धामप्रक्षिप्त्वा ब्रह्मिण्यन्वितानि

वाससि च द्राघिमवन्त्यदूहः ॥ ४२ ॥ तृतीये ॥

आशां प्रतीपुर्विनयादुपाह्व

अंगुः खरागं नष्टतुः सङ्गावम् ।

सविभ्रमं मेसुबदारभूषु

शिक्षोत्तनाया वनिताय तस्मिन् ॥ ४३ ॥

वस्त्राद्गुपानं शयनस्य नामा

कृत्वावकाशं सचिसम्प्रकृतम् ।

तान् प्रीतिमानाङ्ग मुनिवतः आ

निबद्धमाङ्गं पिवतात्त श्रेष्ठम् ॥ ४४ ॥

ते मृगतवन्तः ससुखं वासत्वा

वासस्युपायत्वा रजनीं ब्रभूते ।

दुर्गं समध्वा रथबाजिमाने

मन्द्याकिनीं रथ्यवनां समीपुः ॥ ४५ ॥

वेदानसेभ्यः श्रुतराश्वपाती

सतो विशिञ्जानपतश्चिसङ्गम् ।

अर्धसिद्धाय रथिश्वाश्वमङ्ग

मानंश्चिरेऽद्रिं प्रति त्विवकृष्टम् ॥ ४६ ॥ (P. 261-269)

b. Undo the Sandhi and separate the words in the following groups parsing, and giving the meanings of each word :

द्राघिमवन्त्यदूहः (P. 261, L. 25.26.

निबद्धमाङ्गं पिवतात् (P. 266, L. 1.)

[Ans : For parsing and meaning see P. 262, L. 15 ; P. 266, L. 15 &c. ; and the above lines,]

c. Give the roots of the verbs in the same groups in the preceding questions.

[Ans : The groups of the verbs here consist of निवृत्तम्, चाहम्, पिवत and अत । For their roots see 266. L. 25 &c.]

d. What part of the verb is चान्हिरे ? (See P, 270, 13) What other verbs have the same form in the same tense ?

[Ans. The verbs that have the same form with चान्हिरे are अश् and the roots beginning with च् or beginning with च, but the latter ending in compound consonants such as अद् च्चज &c. But चाञ्च takes the optional form.]

समूलकाश्चकषूदन्त (तृतीये ४९) (P 275)

2. a. What is the meaning of समूलकाश्च [See for Ans. P. 276, L. 4, 8, 9, 10] and why is the last vowel long in चकषु ? [For Ans. see P, 277, l. 9]

मा गाः शुचं वीर भरं बहामुम् (तृतीये ५१) (P 277)

b. Parse गाः, and भरं [Ans : मा-योगात् अगाः इत्यस्य 'गाः' इति स्थितिः । इन् धातोः लङि मध्यम पुरुषैकवचने, त्वम् इति कर्तृपदेन अन्वितत्वम् । See P. 281, L. 24. and P. 280, L. 3.]

c. Give the meaning of the following lines in English

अस्माकमुक्तं बहमन्यसे चित् (P. 283)

यदीशिषे त्वं न मयि स्थिते च । (५१) तृतीये

मा मा प्रयुङ्क्थाः कुल्लकूर्त्तिलोपे (५४) (P 286)

व्रज भरत गृहीत्वा पादुके त्वं मदीये (५६) (P 290)

पुरी रामस्य जुहवाश्चकार ज्वलने वपुः ॥ चतुर्थे ५ ॥ (P 299)

d. Separate यदीशिषे and parse each word. [for Ans ; See P. 284. L. 5, and add ईशिषे—ईशधातोः वसन्माने कर्त्तरि मध्यमपुरुषैकवचने, त्वम् इति कर्तृपदेन अन्वितत्वम् ।]

स्तीऽपि गङ्गासलिलैः पबित्वा

सहाश्रमात्माननगल्पमन्युः ।

ससीतयी राघवयोरधीयन्
 वसन् कदुच्छं पुरमाविवेश ॥ द्वितीये ॥ १८ ॥
 प्रतीय सा पर्दंशे जनेन
 यीर्भानुश्रीतांशु-निराकृतैव ।
 राजद्वगचत्र-समन्वितापि
 श्रीकाशकार-क्षत-सर्व्ववेष्टा ॥ १९ ॥
 किञ्चिक्व रामेण विना सुमन्त्र-
 मथोष्ट सत्वात्प्रपत्तिश्रुताशः ।
 मधूनि मेघीह्यस्त्रिपन्न गन्धै-
 संनोरमे न व्यवसिष्ट वस्त्रे ॥ २० ॥
 चासिष्ट नेकत्र यथा व्यरंसीत्
 कृताकृतेभ्यः क्षितिपुत्रभागभ्यः ।
 स चन्दनःशौरवृशास्रदिग्धः ।
 श्रीकाशनागात् युनिवासभूयम् ॥ २१ ॥ P, 216-222)

3. a. Translate the above lines into your own Vernacular.

b. Parse चभोयन्, giving its root. Is it transitive or intransitive? Answer fully.

[For Ans.—See P. 216, L. 11; and P. 217, L. 2 and compare the Q. 1 therein,]

c. Give the root of वसन् and its third person singular वत् and विधिलिङ् (present and potential).

[For Ans.: See P., 217, L. 9, वसति-वत्, वस्यत्-विधिलिङ्]

d. Parse प्रतीयन्. What would that word be in the nominative singular?

[Cf, Q. 2, P, 219, जनेन इत्यस्य विशेषणम् । प्रतीयमान्]

e. In what case and gender is वः? Turn it into the genitive (sixth case) singular.

(For Ans : See P, 218, L. 11 ; स्त्रियां षष्ठी कवचने—पुरः ।]

f. Who are here likened to the sun, moon, and stars.

[For Ans : See P. 219, L. 2, 3, ;]

g. Give all the verbs in लृट् or Aorist in the above extract and their several third persons, singular in लट् (present tense).

[See p, 217, 219, 220, 223]

4. d. Point out in any of the above extracts a verb governing the sixth or genitive case and one governing the third or instrumental case, showing also the nouns in the governed case.

[For Ans : See P, 217, L, 1 ; P. 216, L. 24.]

भवन्तं कातेरीथी यो हीनसन्धिमीकरत् ।

जिगाय तस्य हर्नारं स रामं सार्वभौतिकम् ॥३१॥ पद्ये (P. 414)

b. What characters are here referred to, and what was the speaker's motive in referring to them ?

[Ans : भवन्तम् refers to रावण, सः to दाशरथिः रामः ; रामम् to परशुरामम् । मारिचः रामसेजीवधनेन दृष्टान्तं यथात् निवारयति ।]

c. What sort of Samasa is हीनसन्धिम् ?

[For Ans : See P. 414, L. 17, 19 ; begin with:—अत्र द्विविधः समासः, बहुव्रीहिः द्वितीया समासश्च ।]

5. a. What are the peculiar terminations in the declensions of pronouns other than षष्ठी and युष्मद् in the dative, ablative, and locative singular masculine and feminine ?

[Ans : औ लौ, ज्ञान स्याः जिन ज्ञान are the peculiar terminations]

b. To what pronouns may the affixes चिन् and चन be added and how is the meaning affected thereby ?

[Ans : चिन् or चन is added to क्तिन्, to signify some unknown person, causing the interrogative sense to drop.]

c. Decline तद् in the feminine gender.

[Ans : सा ते ताः, ताम् ते ताः, तथा ताभ्याम् तस्यै, तस्याः, तस्याः ताभ्याम्, तस्याम् &c.]

1880

Examiner.—Babu Nilmoni Muketjee, M. A.,

चरख्यजाने सुकरे पिता नां
 प्रायुक्त्वा रात्रौ बत दुकरे त्वाम् ।
 ज्ञानाः युवं वीर भरं बहामु-
 माभाषि रामिच वैचः कनोयान् ॥ इतीये ११ ॥
 कृती युती इदमतेनु धोमान्
 तं पेटकं वीरधिनं न कुर्व्याः ।
 विच्छिद्यमानेऽपि कुर्वे परस्म
 युं चः अथं स्मादिह पुत्रकात्या ॥ ५२ ॥
 अस्माकमुक्तं वदन्त्यसे पुत्रं
 यदात्रिषि त्वं न नयि स्थिते च ।
 किञ्चिद्व्यतिष्ठन् यदि तात वाक्यं
 लक्ष्मीं इहां व्रज प्रापि पृथ्वीम् ॥ ५३ ॥
 इतीरसां रात्र्यधुरां प्रवीदुः
 कथं कनोयानइमुत्सह्य ।
 ना नां प्रायुक्त्वाः कुलकीर्तिं वीरे
 प्रादुष्य रात्रं इरतीऽपि अर्थांम् ॥ ५४ ॥

कर्म्मक्षलं इति तुरङ्गमेतत्

असूनि रवानि च राजभाञ्जि ।

राजन्यकं चैतदङ्घ्रितीन्द्र

सूयि स्थिते खानिति गान्धमेतत् ॥ ५५ ॥ (P, 279-288)

1. a. Translate the above into English.

b. Parse इदमेतत् in the fifth line, क्ली in the seventh.
कुलकीर्तिकोपी in the eleventh, and राजन्यकं in the fifteenth.

[For Ans : See P. 282, L. 15 ; P. 283, L. 4 ; p. 286, L. 6 ; एतानि इति कल्पपदस्य विशेषणम् ।]

c. Account for the use of the potential (विधिलिङ्) in the Sixth and eighth line.

[Ans : "इत्तु इतुमतीलिङ्" इति कार्यकारण गमकत्वात् विधिलिङ् ।]

2. Turn the following stanzas into plain prose, divesting them of such words as have unusual grammatical terminations.

खतानुपासं कुसुमान्यग्रहात्

स नद्यवस्कान्दमुपास्यश्व ।

कुन्डलाशारशिलीपवैश्व ।

काकुत्स्व ईषत् अयमान आस ॥ द्वितीये ११ ॥ (P. 87)

[Ans : N. B, to divest खतानुपासम्, नद्यवस्कान्दम् and आर-
शिलीपवैश्वम् insert खताः खताः अनुपास्य ; नदीम्, नदीम्, अवस्कान्द,
आरशिलाः आरशिलाः उपविशत् । and give the simple prose as in
the text]

महीकमाना भवतातिमान्

सुराधरे चकारजितरेण ।

दिवीऽपि बन्धायुधभूषणाया

क्रिषीषते वी रवती न भूमिः ॥ १६

(P. 143) ०

[Ans : N, B, In turning into prose, instead of the words महीयमाना, घञ्जरीष, जित्वरीष, and त्रिषीयते insert पूज्यमाना, बहुमन्त्रकैष, जयश्रीर्लन, and लञ्जने ।)

इति सुवाचो मधुरं हितम् ।
तमाञ्जिष्णुं मैथिलयज्ञभूमिम् ।
रामं मुनिः प्रीतमना मखान्
यथासि रात्रां निजिष्ठन्वियन् ॥ ४० ॥ (P. 148)

[Ans : In turning into prose instead of निजिष्ठन्वियन् insert निरुद्धीतुम् इच्छां कारयिष्यन् ।)

चाङ्घ्रिष्ट जाताञ्जिष्ठिषस्तदासा-
मुत्कण्ठमानो भरणी गुरुषाम् ॥ तृतीये २५ ॥ (P, 229)

[Ans : In turning into prose, Instead of जाताञ्जिष्ठिषः insert जातगमनेषः)

3. Convert the first stanza into the active and the second into the passive voice, substituting throughout Aorist (लुङ्) forms for the perfect (लिट्) ones.

बलिर्बन्धे जस्र्धर्ममन्थे
जङ्घेऽन्तं दैत्यकुलं विजिग्ये ।
कल्याणदुःखा वसुधा तथोहे
धेनेष भारोऽतिग्रीवमं तस्य ॥ तृतीये ३६ ॥ (P. 145)
उच्चास्यक्रमं गरस्य मार्गान्,
अज्ञानं वचस्य मुमुक्षुः खड्गपान् ।
दिशेष प्रपेयकवर्षिचिन्तै-
रथेषु रात्रा निपुष्पा निमुक्ताः ॥ तृतीये ५ ॥ (P. 192)

[For Ans, See P, 147. L. 9 ; P. 193. L. 12. लुङ् forms:—
भ्रमान्सीत्, अभव्योत्, अहासीत्, व्यजेषीत्, अवाप्सोत् । But the passive
लुङ् forms of the rest are जीविषत, अभ्रान्त्वसत, अमुचत, अकारिषत ।

4. असंख्यविमसंख्यानाबनुपदिमफलाग्रनी ।
 अश्वत्रिमपरीवारी पर्यभूतां तथापि माम् ॥ अतुर्वे ५७ ॥
 नःश्रेयसमवाप्तासि आदृश्यां प्रत्यभाषि सा ।
 प्राषिवस्तवमानार्थे ब्रजान्वसिद्धि मा वदः ॥ २८ ॥
 अचिमीऽनपराधेऽपि नरान् नक्तन्दिर्व वयम् ।
 कुतस्तत्र भीरु यत्नेभ्यो दुष्प्राप्तोऽपि अमानसि ॥ २९ ॥
 तौ अतुर्हंशसाहस्रवली निर्ययतुस्ततः ।
 पारश्वधिकषानुष्कशाक्तीकप्रासिक्तान्वितौ ॥ ३० ॥
 अथ सप्यततो भीमान् विशिखे रामलक्ष्मणौ ।
 बहसूदूर्वा विमूर्द्धांश्च विमूर्द्धांश्चाहतां वृषे ॥ ३१ ॥
 तैर्हं क्रूरप्रसंभुप्रसूतभित्तविपन्नकैः ।
 निमग्नोद्विग्नसंक्रोथैः पमे दीतैश्च मेदिनी ॥ ३२ ॥ (P. 250-336)

a. Translate the above into your own Vernacular.

b. "Account for व in प्राषिवः. [Ans. वृहत् स्वप् अस् अन् जच् इत्यतिषां इट् विधानात् अत्र इट्] Give the verbal nouns of all the past participles (कृ) used in the last stanza.

[Ans. व्रथ—व्रथनम् ; वज्—वीजः ; भुज्—भोजः ; वृह—वृहदः ; भिद्—भेदः ; वि-पद—विपत्तिः ; मसृज्—मस्यनम् ; अन्-विष्—उत्थेगः ; क्रो—क्रयनम् ।]

d. Analyse into their component parts, संख्या, नःश्रेयसं, and कुतस्तत्र.

[Ans. See P, 350 L, 22 ; P, 351, L, 23, P, 353, L 11.]

5. Give the full meaning of the following, in your own words in Sanskrit :—

विपदस्तत्र ब्रह्मैव इहस्थितिपुरीषसा ।

साहं कुमारसिनाया इत्यवासीति की मयः ॥ पञ्चमी ७ ।

शैशवं नाथ नायासं विनसा इतवाभवा ।
 गोशास्त्रमुनिदं सर्वं प्रसाधन् चारकुर्व्वलः ॥ ८ ॥
 इतसुं पात्रिसुमितैः खट्वाकदः प्रसादवान् ।
 पानशीलः त्रियं नेता नात्यनीमलसुन्मनाः ॥ १० ॥
 अचरिष्वप्रिचिज्ञत्सु सोमसुलत आश्रमान् ।
 अत्तं महेन्द्रियं भागमैति दुश्चरणीऽधुना ॥ ११ ॥ (P. 373 380)

[Ans, write the substance as given in the text]

6. Comment grammatically on the following extracts and render them into English :

शस्त्राण्युपायसत जित्तराशि (Canto I; sl, 16), [Ans See P. 40, L 17 ; P. 38. L. 23,] ; रक्षीगणं विपुत्रमविचितात्मा canto II. Sl 21) [Ans : See P. 108 L. 23,] अन्वी व्यतिले तु मनापि धर्मः ;
 ब्रह्मदिवले प्रविष्टमि वेन (canto ii. sl 35) Ans. See P. 137, L. 15 ; L. 18, 19] ससीतयो राचबयोरक्षीवन् (canto III, sl, 18) ।
 Ans See Q. 1, P, 217

1881.

Examiner—Pandit Mahesh Chandra Nyayaratnu C, I. E.

1. ✓ निरिनिंतम्भं मरुता विभिन्नं
 तीयावशेषेण हिमाभमभवत् ।
 सरिन्मुखीन् सयसाद्ब्रान्
 शैलाधिपस्यानुचकार, सखीम् ॥ ८ ॥ द्वितीये ॥ (P. 82)
 विद्युत्प्रचार्यं, स वरं प्रगच्छी
 यदीदृ श्रीषं दक्षवत् विद्युत्तः ।
 अर्थे दुरापे किमुत प्रवासी
 न शास्त्रेऽवास्थित यो गुरुवान् ॥ २४ ॥ तृतीये ॥ (P. 88)
 स्वगुणिव स्वगीऽथ दक्षिणेभ्यं
 दिशमिव दाहवतीं मरावदध्वन् ।

रघुतनयसुपायथी त्रिसृष्टीं

विषध्दिकीदसुखं पतत्रिराजम् ॥ ४४ ॥ नृतुर्थं ॥ (P. 358)

आहीपुचिकां पय्य मम सद्व्रकाप्तिभिः ।

असाभकारेऽपि पुरे पूथेन्दीः सन्निधिः सदा ॥ २७ ॥ पञ्चमे ॥

इतरवश्चु प्रतीथीगी रणोभ्यः करदो द्विवि ।

यूतकतायौमभ्ये ति सवपः किन्न गोत्रमित् ॥ २८ ॥

Explain the above slokes (in Sanskrit if possible),

2.

ऐषीः पुनर्जन्मजयाय यत्त्वं

रूपादिबीषात् न्यडतश्च यत्ते

तत्वान्यवुक्तः प्रतनूनि येन

ध्यानं नृपसत्त्वं शिवमित्यवादीत् ॥ १८ ॥ (P. 42)

प्रयास्यतः पुण्यवनाय जिष्णीः

रामस्य रोचिष्णु सुखस्य धृष्णुः ।

वैमातुरः कृत्त्रजितास्त्रप्रस्रः

सधृङ् रतः श्रेयसि लक्षणीऽभूत् ॥ २५ ॥ (T. 58)

a. Give the sense of the above *Slokas* in Sanskrit.

b. Expound the *Sandhis* in the first *Sloka* and the *Samasa* in the second-

c. Give the root of ऐषीः and its first person singular active, present.

d. Account for the fourth case inflection (चतुर्थी निमित्त) in पुनर्जन्मजयाय and पुण्यवनाय,

e, Derive जिष्णु, रोचिष्णु, धृष्णु, and सधृष्णु ।

f, Give the nominative form of प्रयास्यत्, the accusative of श्रेयस्, the instrumental of सधृष्णु, the dative of जिष्णु, the ablative of प्रतनु, and the locative of च, all in the singular number and all genders and also the genitive plural of च. '

- 3, वसूनि दीक्षांश्च निवर्त्तयिष्यन्
 रामं रूपः संगिरमाद्य एव ।
 तथावज्जि भरताभिषेकी
 विषादशब्दस्य मती निचख्ने ॥ ८ ॥ वतीये ॥ (P. 197)

a, Write short explanatory notes on the words निवर्त्तयिष्यन् and संगिरमाद्यः ।

[Ans.—P. 198, L. 12; and same page line 14, 15]

b, What sense does एव bear here ?

[Ans.—P. 198, L. 16]

c. In विषादशब्दु which samas is intended—*Rupaka-samasa* or *Upaman* ? The [Examiner means उपमित and not उपमान ।]

[Ans—see Q. 2, P. 199]

4. उन्नसं दधती वक्तं यत्तदन् लोलकृच्छलम् ।

कञ्जाया पश्यतः शंभून् कान्तिनी सहसानना ॥१८॥ चतुर्थी (P.320)

a, Complete the sentence by supplying the nominative and the verb.

[Ans :P, 321, L. 3] .

b, Write grammatical notes on the first, second, fourth, sixth and seventh words in the sloka.

[Ans:—Look into the Explanation P. 320, and the Questions 2 and 3, P. 321.]

5. Reproduce in sanskrit, so far as you can *Suryanaka's* angry speech commencing:—

दखकामध्यातां यी वीर रचःप्रकाशकी ।

रथ्यां संख्यं इल्लघातां ती सधली मूनिवर्तनी ॥ ६ ॥ पद्यमे ॥

- [Ans:—Give, the substance of the slokas, 6, 7, 8, &c.

1882.

Examiner—Rev, K. M. Bomerjee, D., L.

1, a, Translate the following passages into English :—

आशीर्भिरभ्यर्च्य ततः चित्तीर्त्तुं

प्रीतः प्रतस्थि सुनिराश्रमाय ।

तं वृष्टतः प्रष्टमियाय नमो

द्विंशे पु दौमालाधरः कुमारः ॥ २४ ॥ प्रथमे ॥

प्रयासतः पुण्यवनाय जिष्णोः ।

रामस्य रीचिष्ठसुखस्य धृष्टः ।

चै मातुरः कृतज्ञगितास्त्रशस्त्रः

सध्वङ् रतः श्रेयसि लक्ष्मणीऽभूत् ॥ २५ ॥

ब्रह्ममति रघुसिंहे दन्दशूकान् जिघांसी

धनुररिभिरसन्नं सुष्ठिपीडं दधानि ।

प्रज्जनि प्ररतकण्ठी बद्धचित्राङ्गुलिनि

कथनपि शुद्धश्रीकान् मा बदनं माङ्गलिकः ॥ २६ ॥

अथ जगदुरनीचै रात्रिषुस्तस्य विद्या

सुसुलकलनिनादं तूर्यंमाज्जुरन्ये ।

अनिमतफलशंखी चारु पुष्कोर बाहु

सारुषु चुक्रुवुवुवैः पश्चिष्यातुकूलाः ॥ २७ ॥ (P. 56, 63)

b, What is the derivation of प्रष्टः ? How does it differ from वृष्टः ?

[Ans:—See foot note P. 56.—वृष्ट—प्रिय वृष्टन् ।]

c, In what case is द्विंशे । By what is it governed and in what sense is it used ?

[Ans:—See Q 1, P. 57]

d, By what is the genitive रामस्य governed ?

[Ans:—सध्वङ्]

e, Parse प्रयासतः and सञ्चुङ् and give the meaning of the last word.

[See, Expl.]

f, Parse इषुमति and व्रजति ।

[Ans : रघुसिद्धे इत्यस्य विशेषणम् । मीथिषन्मते व्रजति इति भावे सम्भवे ।]

g, Give the literal as well as the conventional meaning of दन्द्यकान् ।

[Ans :—Lit. अन्वयम् दंशनशीलान् ; Conv. M. राष्ट्रकान् ।]

अटाग्रमानोऽरण्यानीं ससीतः सञ्चुङ्मथः ।

बलाद्भुङ्क्षुपोत्क्षिप्य जङ्घुःमीमेन रचसा ॥ २ ॥ चतुर्थं ॥

अवाक्शिरसमुत्पादं कृतात्मनापि दुर्दमम् ।

भङ्क्ता भुञ्जी विराधाख्यं तौ तौ मुवि निचख्नतुः ॥ ३ ॥

आङ्घ्रिपातां रघुव्याघ्रीं शरभङ्गायनं ततः ।

अध्यासितं श्रिया ब्राह्मणं शरख्यं शरवैषिणाम् ॥ ४ ॥

पुरी रामस्य जुहवाश्चकार ज्वलन्ते वपुः ।

शरभङ्गः प्रदिश्यात् सुतीक्ष्णमूर्तिकेतनम् ॥ ५ ॥

यूयं समैष्यथेत्यस्त्रिणासिपुङ्घि वयं वने ।

दृष्टाः स्य स्वस्ति वो वामः सप्रख्यविजितां मतिम् ॥ (P. (294-300)

2, a, Is there any difference in meaning between अरण्यानी and अरण्य ? [Ans : See P.295, L. 7] Give the derivation of the latter, [Ans :—अ-अन्वः] Undo the sandhi in बलाद्भुङ्क्षुपोत्क्षिप्य and parse each word. Ans :—P. 294, L. 25, 26, 27,] Derive अवाक् and give the literal meaning of निचख्नतुः [Ans :—P, 296. L. 24, L. 18] Give the roots of भङ्क्ता and निचख्नतुः and their third singular in लुङ् (aorist) and their participles (क्तः)

[Ans:—See. P. 296, L. 23. 24; ऋ—भप्र, खात ।

Translate into English the last six lines from चरित्रवातां
to विजितां गतिं

3. a, Translate the following into your own Vernacular:

असंस्कृतिमसंन्यामावतुप्त्रिमफलाश्रयी ।

अभत्रिमपरीवारी पर्यभूतां तथापि माम् ॥ ३० ॥ चतुर्थे ॥

खःश्रेयसमवाप्तासि षाट्भ्यां प्रत्यभाषि सा ।

प्राणिवस्तवमानार्थं ब्रजाशसिद्धि मा रुदः ॥ ३८ ॥

अक्षिमीऽनपराधेऽपि नरान् नक्तन्दिबं वयम् ।

कुतस्त्रां भीरु यत्नेभ्यो दुष्प्रहरीऽपि समामहे ॥ ३९ ॥

तौ चतुर्हं शसाहसवली निर्ययतुस्ततः ।

पारशधिकषातुष्कशाक्रीकप्रासिकान्वितौ ॥ ४० ॥

अथ सप्यततो भीमान् विशिखै रामलक्ष्मणी ।

बहसूक्तो हिमूहांश्च त्रिमूर्त्तांश्चाहतां वधे ॥ ४१ ॥

तैर्ऋतुप्रसंभ्रप्रक्षुब्धभिन्नविपन्नकौः ।

निमग्नोद्विप्रसंक्रौचेः पद्मे दीनेषु मेदिनी ॥ ४२ ; (P. 350-356)

Exhibit the samasas in the first two lines of the above extract. [Ans : P. 350] What is peculiar to the conjugation of the class of verbs to which प्राणिवः belongs ? [Ans : See above Xit. b.] Give the roots of all participles ऋ in the last two lines, [Ans : P. 357]

b. Can you identify the arms mentioned above with any weapons in our days ?

[Ans:—P. 355, L. 9]

In what sense is वक्ष used in the above extract ?

[Ans : P. 354, L. 12]

4. Translate the following sentences into English :-

करिष्यमाणं विज्ञयं कार्यं किं नु कृतं परैः ॥ ८ ॥ पञ्चमे ॥ (P. 376)

रानी यशदुह्री इति कालकल्पशिलीमुखः ॥ ११ ॥ (P. 383)

मांसान्घोष्ठावलीप्यानि साधनीयानि देवताः ।

अन्नानि रामाद्रक्षासि विभ्यत्यन्नं वते दिशः ॥ १४ ॥ (P. 384)

1883.

Examiner.—Rev. K. M. Banerjee D. L.

३. a. Translate into English the following passages :—

विरुघ्नीदयघारायः कुलिशो मम वक्षसि ।

अग्निन्नं शतधात्मानं मन्यते बलिनं वक्षी ॥ २३ ॥ पञ्चमे ॥

कृत्वा लङ्काद्रुमानानमङ्गनेरवितं गजम् ।

वन्धनेऽनुपयीगित्वान्नतं दण्डवदव्यजम् ॥ २६ ॥

आज्ञीपुरुषिकां पश्य मम सद्रवकान्निभिः ।

अस्मान्भकारिऽपि पुरे पूषेन्दोः सन्निधिः सुहा ॥ २७ ॥

इतरवशुतीथीगो रथीभ्यः करदो दिवि ।

पूतकतायीमभ्यति सत्रेपुः किन्नगीवभित् ॥ २८ ॥

अतुल्यमङ्गसा साङ्गे रामेषु मम वियङ्गः ।

अपाकरसयाम्येषु यतिभ्यः तद्विनियङ्गे ॥ २९ ॥

सम्यक् खं दशवीवी मनीयावी शितास्रधत् ।

सप्तद्रसविधावासं मारीचं प्रति अन्नमे ॥ ३० ॥

सम्यक् तत्संभूतेऽसौ तं वृत्तान्तमत्रियवत् ।

वञ्जनाय मुतायेन तेभ्यगादि दशाननः ॥ ३१ ॥

b. Show the humour of the first four of the above verses.

* [Ans: humour of the first:—P. 403, L. 3, 4 ; of the 2nd :—P. 404, L. 13, of the 3rd—P. 406, L. 5 ; of the 4th—P. 407, L. 18 and 15.]

c. What is the meaning of रथीभ्यः करदो दिवि.

[Ans : खनांवीऽपि राजयाज्ञं विभं प्रयच्छन् इत्यर्थः । P, 407, L. 12]

d. Derive पूतकृतायी,

[Ans : P, 407, l. 16]

e. Exhibit the *samasas* in the following word, and give their meaning and their syntactical connections :—

अनुस्यमहसा, मनीषायी, तद्विनियुक्ते, समुद्रसविधावासर्ग,

[Ans : P. 408, L. 20 ; मनीषायी—P. 409, L. 21 उपपद समासः । तद्विनियुक्ते P. 408, L. 25 ; समुद्रसविधावासर्ग—P. 409, L. 26. For the syntactical connection See the analysis at the beginning]

f. आत्मानं मन्यते बलिगम्. Can the idea conveyed here be expressed more concisely ?

[Ans : the idea of these three words may be expressed by a single word viz. बलिगम् "आत्मनान् खम् ग"]

g. Parse अगादि,

[Ans : यदधातोः कर्त्तृणि लुङि प्रथमपुरुषैकवचने दशाननः इत्यनेन धन्यः]

h. Give the roots of अत्ययम् and यतिष्ये, and their third person singular, लुङ् (aorist.) and लिट् (perfect).

[the roots are अत् and यत् । लुङि अगात्, अयतिष्ये, लिटि- इयाथ, येते ।]

2. a. Translate the following into your own Vernacular,

उदधिपन् पट्टदुकूलकेतून्-

अवालयन् वेपुषदङ्गकालम् ।

कश्च तारानघमन् समन्तात्-
 तथायन् कुकुलवन्दनानि ॥ १४ ॥ तृतीये ॥
 श्रीब्राह्मिनासावदनं सखकम्
 कृत्वाजिने प्राक्शिरंसं निधाय ।
 सखित्य पादाणि यथाविधान-
 ष्टलिङ् जुहाम ज्वलितं चितामिमम् ॥ १५ ॥
 कृतेषु पिच्छीदकं सखयेषु
 द्वित्वाभिधिकं प्रकृतं प्रजाभिः ।
 प्रत्यानिनीषु विनयेन रामं
 प्रायादरख्यं भरतः सपीरः ॥ १६ ॥
 शीघ्रायमाथैः ककुभोऽनुवानैः
 जनैरपम्यानमुपेत्य सप्तैः ।
 शोकादभूयेरपि भूयकासा-
 खकार नागेन्द्ररथाशनित्रैः ॥ १७ ॥
 सखिकारे पुष्पफलं वनानि
 सद्युः पितृन् पितृयुरापनासु ।
 चारैस्तुरिता पुलिनाम्यग्रङ्गं
 छायां समर्पयत्य विमयसुख ॥ १८ ॥ (R, 247-254)

b. Give the 3rd singular लुङ् of इ, चिप्, and कृ.

[Ans : P, 250, L. 10 ; P, 248, L. 11 ; चकारात्]

c. Give the roots of the following words, with their third singular खट and लुङ्—अधमन्, द्वित्वा, सखिकारे, पिप्रियः ।

[Ans : आ, वा, चि प्री । खट्—धमति, जहति, चिनोति, प्रीचति ।

लुङि—अधासौत्, अहासौत्, अप्रीवीत्]

d. Give the roots of निधाय, सखित्य, प्रायात्, सप्तैः, चारैः and विमयसुः, and the खट् and खिङ् of the first three, with the लृट् and लृङ् of the last three, all in the 3rd singular only

[Ans : the root—धा, धि, या स्यप रम्, यम् । छट्—दध्यति चिनीति, याति, छिट्—दधी, चिक्षाय चिचाय, यथी । छट्—संप् स्यति, संप् स्यति रंस्यते श्मिथ्यति । लुङ्—असासीत्, असासीत्. अस्यत् अयनीत् ।]

e. How many objects does the verb नी govern in its simple state ? Are there any examples in the above extract ?

[Ans : अद्यानयन् इतिवन् आनेयेनाथः नी चातुः द्विकर्थाः, यार्थनाथं तु न तथा । यथा, कालं नयति । उपरि तु ते प्रदेशमिति गीषं कर्म कण्ठम् ।]

f. Point out all words in the above extract that have roots in common.

[Ans : words derived from नी—आनेयन्, अनिनीषुः, from चि—सचिन्त्य, सच्चय, जश्चिक्वरे, चिता ।]

जम्बू : प्रसादं दिवमानसानि

द्वीपेषुका पुष्पययं वसूव ।

विद्याजमिन्ना वडते वचर

धूषी वभाषि मुनिना कुञ्जारः ॥ १७ ॥ द्वितीये ॥ १८ ॥

महीव्यमाना भवतातिमात्रं

सुराभरे चक्षरजिलरेष ।

द्वितीयेपि वजायुधभूषणामा

क्रिषीयते वीरवती न मुनिः ॥ १८ ॥ (P, 141-144)

2. a. What are the respective subjects of the first four sentences in the above lines ?

[The respective subjects are :—दिवमानसानि, द्वीः, इत्या, and मुनिना ।]

b. Give the syntactical connection of प्रसादं and पुष्पययम्.

[Ans : Syntactical :—जम् रित्यस्य कर्मणि द्वितीया । पुष्पवयम्—
 वधुं का इत्यस्य शेषविवचायामपि कर्मणि द्विः ।]

c. What part of speech is जिव्यांजम् ?

[Ans : adverb]

d. What is the meaning of महीयमाना, and what does it refer to ?

[See P. 143, L. 25. and P. 144]

e. What would be the English equivalent of जम् in the above passage ?

[Ans : attained to or felt]

f. Derive चकर and जितर. What does चकरजितरेण refer to ?

g. In what case is द्विः ?

h. Who are referred to, by implication, in last two lines ?

[चक्र and राम are here implied]

i. How is हृषीकते formed ?

[Ans : See P. 144, L. 19,]

Supplementary F. A. Examination.

1884.

Examiner—Pandit Mahesh Chandra Nyayaratna. C.I.E.

1. कृते कानिद्विनेयस्य व्यैतिनेयं विवाहितम् ।

की नष्टे सुवितप्रख्यं नष्टमन्येत राघवम् ॥ ८४ ॥ पक्षे ॥

रामस्य च वदयन्नेषु पिच्छीश्वराग्निरेसथान् ।

दयसी कूपभाष्कृकिं तथैतावति सः खयः ॥ ८५ ॥

निर्धकी विमदः खानी धमानी इतपुष्कः ।

अध्यासः नगिरं बजात् कसत्रावैति कारवम् ॥ ८६ ॥

भिवन्तीक इव ध्यायन् सती विभ्यद् यमः स्वयम् ।

कृष्णिमानं दधानेन-सुखेमास्ते निरुच्यतिः ॥ ८८ ॥

a Translate the above extract into your own Vernacular.

b. Name and explain all the *samasa*s in it,

[Ans:—See Q. 1. P. 491; पिच्छीग्रान्—See P. 492, L. 17 ; कूपमाखुकि—Do. L. 19; निर्मङ्गः, विमद्ः, हतपुण्यकः अन्तर्गिरिम्—See P. 495, L. 10, 11, 12, 13]

c. Quote or refer to the verse in the preceding speech to which allusion is made in the second verse of the extract.

[Ans : Quote sl. 80 . V.]

d. Explain the allusion in (3) and the simile in (4)

[Ans:—P. 495; I. 18 &c; Simile—See P. 497, L. 10]

e. What parts of speech are कृतै and वह in (1) .

[Ans:—P. 490, L. 14,16;]

f. Derive कानिष्ठिनेय, नप and राक्षस,

[Ans:—P. 491. L. 6, 7; राक्षस-रक्ष-असुन्, स्वार्थे षष्]

g. Give the root of निरसवान् and express the meaning of the word by forms in दिङ् of the root,

[Ans:—P. 492, L 25; the तिङ् form is either निरसत्, or निरास or निरास्यत् ।]

h. In what case is अन्तर्गिरिम् and why is it in that case.

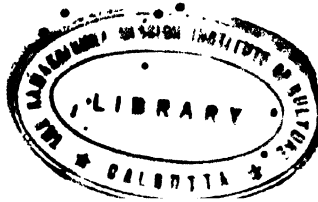
[Ans :—P. 495, L. 15 &c.]]

i. Account for the difference of declension in ध्यायन् and विभ्यत् the former ending in न् and the latter in न्,

[Ans : “नाभ्यस्तात् प्रतुनुम्” इति भीषावीः अभ्यस्तया तुभागमप्रतिषेधः]

2. Explain :—

- ऐषीः पुनर्जन्मजयाय यत् ॐ
 /रूपादिबीधात्, न्यस्तस्य यत्ते ;
 तस्मान्यवज्ञाः प्रतन्नि येन
 ध्यानं वृत्पत्त्वं शिवमित्यवादीत् ॥ १६ ॥ प्रथमे ॥ (P 42)
 धर्मोऽस्ति सत्यं तव राक्षसाय-
 मन्यो व्यतिस्ति त् ममापि धर्मः ।
 ब्रह्मद्विषन्ते प्रणिहन्ति येन
 राजन्यवृत्तिर्धृतकाम्यैः ॥ १५ ॥ द्वितीये ॥ (P 137)
 अस्माकमक्तं बहुमन्यसे चैत्
 यदीशित्वं न मयि स्थिते च ।
 जिहृष्यतिटन् यदि तातवाक्ये
 जहौहि शब्दां ब्रज शशि पृथ्वीम् ॥ ५३ ॥ तृतीये (P 283)
 मम रावणमाथाया भगिन्या युवथीः पुनः ।
 अयं तापसकात् ध्वंसः क्षमिभ्यं यदि वः समप ॥ ११ ॥ चतुर्थे (P 348)
 दिवन् वनेचरायाणां त्वमादायचरी वने ।
 अयं सरो जघन्यानां मभूः पूर्वसरी मम ॥ ६७ ॥ पञ्चमे (P 150)







891.21/BHA/S(KAL) /R5



174992

